

Міністерство освіти і науки
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Серія «*Історіографія мовознавчої науки
в Чернівецькому університеті*»

ІМ'Я В НАУЦІ
Професор Іларіон Слинько

Монографічно-довідкове видання

Чернівці
Чернівецький
національний університет
2019

УДК 81(477)(092)Слинько
К 906

*Рекомендувала до друку вчена рада
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 3 від 26 червня 2017 року)*

**Відповідальний редактор –
О. В. Кульбаська, доктор філологічних наук, професор.**

Рецензенти:

К. Ю. Голобородько, доктор філологічних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди);

І. С. Попова, доктор філологічних наук, професор (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара);

Л. М. Марчук, доктор філологічних наук, професор (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка).

К 906 Ім'я в науці. Професор Іларіон Слинько : Монографічне науково-довідкове видання / упорядники: О. В. Кульбаська, Н. О. Шатілова. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. – 608 с., портр. – (Історіографія мовознавчої науки в Чернівецькому університеті).

ISBN 978-966-423-528-7

Монографічно-довідкове видання є своєрідним пошанівком світлої пам'яті доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри української мови ЧДУ Іларіона Іларіоновича Слинька (цьогоріч минає 25 років з дня смерті лінгвіста). До *першої частини* увійшли: наукові статті «Проблеми синтаксису української мови: традиції та сучасність» та «Основні аспекти дослідження синтаксису української мови в науковій концепції професора І. І. Слинька», хронологічна канва життя та діяльності вченого, повна бібліографія його праць. *Друга частина* репрезентує науковий доробок чернівецького філолога з історичного й новітнього синтаксису української мови та методику його викладання (зокрема праці, що їх надруковано в періодичних виданнях і збірниках наукових праць, які вже стали раритетами). У *Додатках* до монографії подано архівні матеріали, світлини та спогади, а також запропоновано практичні завдання для студентів, які опановують навчальні дисципліни: «Синтаксис і пунктуація української мови», «Історія лінгвістичних учень», «Проблеми і досягнення сучасного українського мовознавства», «Вступ до спеціальності», «Основи мовознавчих досліджень», «Методологія та організація наукових досліджень», «Методика викладання української мови в ЗЗСО», «Методика викладання української мови в закладах вищої освіти».

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів філологічних спеціальностей закладів вищої освіти, усіх, кого цікавлять проблеми синтаксису й лінгводидактики.

ISBN 978-966-423-528-7

УДК 81(477)(092)Слинько

© Кульбаська О. В., 2019

© Шатілова Н. О., 2019

© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
Розділ 1. ІЛАРІОН ІЛАРІОНОВИЧ СЛИНЬКО – ВІДОМИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УЧЕНИЙ І ПЕДАГОГ	9
1.1. Проблеми синтаксису української мови: традиції та сучасність	9
1.2. Професор Іларіон Іларіонович Слинько: лаконічною мовою біографії	39
1.3. Основні аспекти дослідження синтаксису української мови в науковій концепції професора І. І. Слинька	41
1.4. Список праць професора І. І. Слинька	52
Розділ 2. МОВОЗНАВЧІ Й ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СИНТАКСИСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ І І. СЛИНЬКА	79
2. 1. Розвиток досліджень з українського мовознавства на Буковині	79
2.2. Система та ієрархія синтаксичних одиниць	84
2.2.1. Синтаксис сучасної української мови як розділ мовознавства	84
2.2.2. Словосполучення в шкільному курсі мови	104
2.2.3. Типи простих речень у сучасній українській класиології ..	116
2.2.4. Чи все зроблено для перебудови шкільного синтаксису? ..	129
2.3. Історичний синтаксис. Синтаксис відмінків	136
2.3.1. Відображення синтаксичного керування у «Словнику української мови»	136
2.3.2. З історії знахідного відмінка від назв живих істот в українській мові	139
2.3.3. Історія другого знахідного від іменників української мови ..	172
2.3.4. Історія знахідного непрямого об'єкта в українській мові за пам'ятками XIV–XVIII ст.	176
2.3.5. Зміни у вживанні знахідного відмінка з об'єктним значенням за пам'ятками XIV–XVIII ст.	200

2.3.6. Історія знахідного володіння, управління і керівництва в українській мові.....	236
2.3.7. Історія родового часу за свідченням давньоукраїнських пам'яток XIV–XVIII ст.	240
2.3.8. Історія родового відмінка при інфінітивах мети за свідченням пам'яток XIV–XVIII ст.	243
2.3.9. Історія орудного засобу за свідченням давньоукраїнських пам'яток XIV–XVIII ст.	262
2.3.10. Історія орудного логічного суб'єкта в пасивних зворотах за свідченням українських пам'яток XIV–XVIII ст.	280
2.3.11. До питання про історію орудного предикативного в українській мові	284
2.3.12. Історія опозицій з прийменниками <i>зъ, въ – безъ</i> для вираження способу дії в українській мові	309
2.3.13. Із спостережень над ад'єктивним керуванням в усній формі літературної мови	323
2.3.14. Історія деліберативних зворотів в українській мові.....	326
2.3.15. Історія приад'єктивних зворотів за давньоукраїнськими пам'ятками XIV–XVIII ст.	330
2.3.16. Історія безприйменниково-просторових зворотів української мови порівняно з іншими слов'янськими	335
2.3.17. Історія просторових зворотів із складними прийменниками в українській мові.....	338
2.3.18. Історія присвійних конструкцій української мови за свідченням пам'яток XIV–XVIII століть	349
2.4. Парадигмальний вимір речення	379
2.4.1. Парадигматика простого речення української мови (двоскладне речення)	379
2.4.2. Парадигматика простого речення української мови (односкладне речення)	393
2.4.3. Парадигматика складного речення української мови	405
2.5. Просте двоскладне неускладнене речення.....	414
2.5.1. Поняття про речення та його головні члени в шкільному курсі мови.....	414
2.5.2. Другорядні чи поширюючі члени речення?	429
2.5.3. Інфінітив у функції другорядних членів речення	445

2.5.4. Способи вираження іменних обставин.....	466
2.5.5. Деякі спостереження над прямими додатками в українській мові.....	475
2.6. Просте двоскладне ускладнене речення.....	477
2.6.1. Речення з однорідними членами.....	477
2.6.2. Речення зі звертаннями, вставними словами, відокремленими другорядними членами.....	490
2.6.3. Сполучникові конструкції у відокремлених зворотах.....	497
2.7. Односкладні речення.....	505
2.7.1. Чи є односкладні речення?.....	505
2.7.2. Заперечні генітивні речення.....	514
2.8. Складне речення.....	520
2.8.1. Сполучник чи сполучне слово?.....	520
2.8.2. Чи змінюється значення складнопідрядного речення від місця підрядного?.....	528
2.9. Діалектний синтаксис.....	535
2.9.1. Роль говорів у становленні синтаксичної системи української літературної мови XIV–XVIII ст.	535
2.9.2. Із спостережень над синтаксисом буковинських говорів.....	539
2.9.3. Історія деяких синтаксичних зворотів південно-західних говорів за пам'ятками XIV–XVIII ст.	541
2.10. Синтаксис художнього тексту.....	549
2.10.1. Із спостережень над синтаксисом творів О. Кобилянської ..	549
2.10.2. Звороти з орудним відмінком у мові О. Кобилянської.....	551
ДОДАТКИ.....	554
<i>Додаток А.</i> Архівні матеріали про життєвий шлях І. І. Слинька ..	554
<i>Додаток Б.</i> Рецензії проф. Слинька.....	572
<i>Додаток В.</i> Життєві моменти І. І. Слинька у світлоспалахах.....	576
<i>Додаток Г.</i> Спогади про Іларіона Іларіоновича Слинька.....	585
<i>Додаток І.</i> Науково-методичний практикум для студентів-філологів.....	601

ПЕРЕДМОВА

Прикметною рисою нашого сьогодення є пильна увага до історичного, суспільно-політичного та культурного минулого України, прагнення збагнути й осмислити його в усьому розмаїтті відтінків, у всій складності подій, суперечностей ідей та людських характерів. У цьому аспекті не викликає жодних заперечень думка, що історія науки – важливий і невід’ємний складник історії суспільства, історії народу. Отож відновити її в усій повноті й істинності – невідкладне завдання українських учених. *Історіографія* (від грец. *ístoría* – розповідь, оповідання – та *γράφο* – пишу; буквально – опис, описання історії) вітчизняної науки – це не лише данина нашій минувщині, але й запорука успішного розвитку суспільства, яке добре знає, шанує й творчо опановує досягнення своїх попередників.

Книги серії «Історіографія мовознавчої науки в Чернівецькому університеті» присвячені саме цій актуальній проблематиці – дослідженню здобутків українського мовознавства в минулому, поверненню до наукового обігу плідних ідей учених-філологів, очільників лінгвістичних шкіл і напрямів. Зокрема, пропонуване монографічне науково-довідкове видання є своєрідним пошанівком доктора філологічних наук, завідувача кафедри української мови ЧДУ Іларіона Іларіоновича Слинька, якому 2017 року виповнилося 105 років від дня народження.

Мета дослідження – вияскравити основні грані наукової та науково-методичної діяльності видатного українського граматики та лінгводидакта, зачинателя синтаксичної школи Чернівецького університету професора І. І. Слинька – мовознавчу, лінгводидактичну, лінгвокультурологічну.

Досягнення мети зумовило *структуру монографії*, що охоплює шість обширів інформації:

1) портрет («Я»-науковця), що подає в той чи той спосіб хронологічну канву життя й творчої спадщини І. І. Слинька, вводить до наукового обігу мало або й зовсім не відомі широкому загалу факти та матеріали про його різнобічну діяльність;

2) нарис з історії становлення й розвитку в українському мовознавстві такого важливого напрямку, як історичний синтаксис, а також інформацію про формування чернівецької синтаксичної школи;

3) повну бібліографію праць Іларіона Слинька, що стане в пригоді під час читання спецкурсів «Історіографія мовознавчої науки в Чернівецькому університеті», «Основи лінгвоперсоналогії»;

4) хрестоматію наукових статей проф. Слинька І. І. з актуальних проблем синтаксису й методики викладання української мови¹;

5) орієнтовні завдання та запитання для систематизації знань бакалаврів і магістрантів філології з базових мовознавчих курсів та дисциплін за вибором студента: «Синтаксис української мови», «Актуальні проблеми синтаксису й пунктуації», «Історія лінгвістичних учень», «Проблеми і досягнення сучасного українського мовознавства», «Вступ до спеціальності», «Методологія та організація наукових досліджень», «Методика викладання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах», «Методика викладання української мови в закладах вищої освіти»;

6) додатки, у яких на загал запропоновано архівні матеріали біографічного характеру, спогади колег, світлини, відгуки й рецензії на науково-методичні праці Іларіона Слинька.

Основна науково-педагогічна діяльність Іларіона Слинька в Чернівецькому університеті припала на 70–80-ті рр. XX ст., на часи тоталітаризму й переслідування за обстоювання національної специфіки української мови. Панівна політика мовної асиміляції не давала змоги по-справжньому, повногосно розгорнутися таланту вченого, який, безперечно, міг би сказати й зробити в науці набагато більше, оскільки стояв на фундаменті кращих граматичних традицій українських граматистів попередніх історичних періодів (О. Синявського, О. Курило, С. Смаль-Стоцького, В. Сімовича, О. Потебні, І. Огієнка та ін.).

Виходом у світ цієї книги кафедра сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича віддає шану визначному філологу й педагогу, граматичні й методичні праці якого широко відомі громадськості України.

Сподіваємося, що вміщений у монографічному науково-довідковому виданні фактичний матеріал, спостереження та вис-

---

¹ У цьому виданні збережено лексичні, граматичні, правописні та графічні особливості першодруків.

новки зацікавлять не лише фахівців-мовознавців, а й ширший читацький загал, якому не байдуже благородне завдання історіографії мовознавчої науки в усій її повноті та різноманітності.

Автори висловлюють щиру вдячність рецензентам – доктору філологічних наук, професорові, декану українського мовно-літературного факультету імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди **Костянтину Юрійовичу Голобородьку**, доктору філологічних наук, професорові, декану факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара **Ірині Степанівні Поповій**, доктору філологічних наук, професорові, завідувачу кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка **Людмилі Миколаївні Марчук** – за доброзичливу критику, слухні зауваження та побажання.

РОЗДІЛ 1

ІЛАРІОН ІЛАРІОНОВИЧ СЛИНЬКО – ВІДОМИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УЧЕНИЙ І ПЕДАГОГ

1.1. Проблеми синтаксису української мови: традиції та сучасність

Сучасні граматичні теорії спрямовані на системний характер дослідження, типологію синтаксичних одиниць, їхню структурну різноманітність, семантичну наповненість та функціональну значущість. У найновіших граматичних працях визначають такі фундаментальні поняття синтаксису, як синтаксичні категорії, система синтаксичних одиниць і їх моделей, типологія синтаксичних зв'язків та семантико-синтаксичних відношень, лінгвальний статус елементарних і неелементарних синтаксичних одиниць, їх кореляція та ієрархія.

До найскладніших у сучасній синтаксичній теорії належать питання взаємодії формально-граматичних і семантичних показників у словосполученні й реченні, проблеми типології синтаксичних зв'язків та семантико-синтаксичних відношень на рівні синтаксеми, словосполучення, речення та надфразної єдності, різні аспекти функціонування синтаксичних одиниць – формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний, референційний, гносеологічний, комунікативний, прагматичний тощо (див., напр., монографії: *Вінтонів М. О.* Актуальне членування речення і тексту: формальні та функційні вияви. – Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2013. – 327 с.; *Кульбабська О. В.* Вторинна предикація у простому реченні. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 672 с.; *Межов О. Г.* Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць. – Луцьк : Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.; *Мірченко М. В.* Структура синтаксичних категорій. – Вид. 2-ге, переробл. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.; *Попова І. С.* Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель). – Дніпропетровськ : ДНУ, 2009. – 432 с.; *Шабат-*

Савка С. Т. Категорія комунікативної інтенції в українській мові. – Чернівці : «Букрек», 2014. – 412 с.).

Нині особливо актуальним постає питання про вирізнення словосполучення з реченневої структури й установлення структурно-семантичної ємності цієї синтаксичної одиниці (див.: *Балко М. В.* Актуальні проблеми теорії словосполучення сучасної української мови. – Дніпропетровськ : Вид-во «Свідлер А. П.», 2014. – 349 с.; *Баранник Д. Х.* Словосполучення. – Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2007. – 48 с.; *Вихованець І.* Словосполучення на тлі простого ускладненого речення // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Чернівці : Рута, 1999. – Вип. 81 : Слов'янська філологія. – С. 156–160; *Гуйванюк Н. В., Максим'юк О. В.* Нерозкладні компоненти у структурі речення. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 224 с.; *Тулина Т. А.* Функціональна типологія словосочетаний. – К.; Одеса : Вища шк., 1976. – 176 с. тощо).

Актуалізувалися також питання синтаксичної сполучуваності слів та синтаксичної валентності (див. монографії: *Костусяк Н.* Структура міжрівневих категорій сучасної української мови. – Луцьк : Волинський нац. ун-т, 2012. – 452 с.; *Масицька Т. Є.* Типологія семантико-синтаксичних реченневих залежностей. – Луцьк : ПВД : «Твердиня», 2016. – 416 с.).

Увагу мовознавців усе частіше привертають нетрадиційні, тобто неприслівні зв'язки у реченні (двобічний, напівпредикативний, приєднувальний, детермінантний та ін.), які протиставляються прислівним зв'язкам – керуванню, узгодженню, приляганню, і явища синкретизму й транспозиції в синтаксисі (див., напр., монографії: *Мельник І.* Транспозиційна граматики українського дієслова : монографія / Ірина Мельник. – Луцьк : Надстир'я, 2015. – 476 с.; *Шитик Л.* Синхронічна перехідність синтаксичних одиниць в українській мові. – Черкаси : Вид-ець Чабаненко Ю. А., 2014. – 474 с.; *Яцук О.* Речення з напівпредикативними апозитивними одиницями в українській прозі кінця ХХ – початку ХХІ століть. – Тернопіль : ТНПУ, 2013. – 197 с.).

За період із 1997 р. по 2006 р. побачила світ фундаментальна праця А. П. Загнітка «Теоретична граматики української мови: Синтаксис» (Донецьк: ДонНУ, 2001), граматики праці С. П. Бевзенка, О. І. Бондаря, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Гри-

щенка, С. І. Дорошенка, П. С. Дудика, С. Я. Єрмоленко, Н. Л. Іваницької, М. У. Караньської, В. І. Кононенка, М. В. Мірченка, В. М. Ожогана, М. Я. Плющ, О. Д. Пономарева, К. Ф. Шульжука та ін.

Серед досліджень із синтаксису помітне місце посідають **монографічні праці чернівецьких учених**, присвячені різним напрямкам граматичної науки, зокрема: *історичному синтаксису* – **І. І. Слинько** «Дослідження з історичного синтаксису української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. (місцево-просторові звороти)» (Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968), «Історія просторових зворотів з складними прийменниками в українській мові» (у співавт., К.: Наук. думка, 1968); *семантичному синтаксису* – **Н. В. Гуйванюк** «Формально-семантичні співвідношення в системі одиниць» (Чернівці: Рута, 1999), **О. В. Кульбабська** «Вторинна предикація у простому реченні» (Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011); *функційному синтаксису* – **М. С. Скаб** «Грамматика апеляції в українській мові» (Чернівці: Місто, 2002), **В. Д. Шинкарук** «Категорії модусу і диктуму у структурі речення» (Чернівці: Рута, 2002); *діалектному синтаксису й текстології* – **Н. О. Руснак** «Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок» (Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009), *комунікативному синтаксису* – **С. Т. Шабат-Савка** «Категорія комунікативної інтенції в українській мові» (Чернівці: Букрек, 2014). Автори фундаментальних синтаксичних праць захистили докторські дисертації.

Кандидатські дисертації з проблем синтаксису захистили такі викладачі кафедри сучасної української мови та кафедри історії і культури української мови Чернівецького університету:

– під керівництвом проф. Слинька І. І. – **М. Ф. Кобилянська** «Дієслівне керування в українській мові» (1976); **Н. В. Гуйванюк** «Засоби вираження присвійності в українській літературній мові (на матеріалі творів письменників XIX–XX ст.)» (1997) і **С. С. Перепелиця** «Реверсивні конструкції української мови в системі активно-пасивної опозиції» (1985);

– під керівництвом проф. Гуйванюк Н. В. – **В. Д. Шинкарук** «Дискурсивні висловлення в сучасній українській мові» (1996); **Л. В. Бережан** «Категорія спонукальності в сучасній українській мові» (1997), **О. В. Кульбабська** «Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові» (1998), **Л. С. Рабанюк**

«Генітивні речення в сучасній українській мові» (1998), **А. М. Агафонова** «Авторизовані конструкції в сучасній українській мові» (1999), **Т. М. Романюк** «Парадигматика простого речення в сучасній українській мові» (1999), **Л. М. Томусяк** «Семантико-синтаксична організація речень з дуплексивами» (1999), **С. Т. Шабат** «Категорія питальної модальності в сучасній українській мові» (2000), **В. А. Чолкан** «Речення з суб'єктивно-модальними формами в сучасній українській мові» (2001), **О. М. Мельничук** «Український мовленнєвий етикет: синтаксично-стилістичний аспект» (2005), **О. В. Максим'юк** «Кореферентність нерозкладних компонентів у структурі речення» (2006), **Ю. М. Пацаранюк** «Способи реалізації іронії у структурі речення» (2006); **Г. А. Валігура** «Семантико-синтаксична структура речень з іллокутивними предикатами» (2006);

– під керівництвом проф. Скаба М. С. – **О. Л. Даскалюк** «Семантико-граматична характеристика імператива сучасної української мови» (2007), **І. В. Стрілець** «Комунікативна детермінованість особової семантики у зверненому мовленні українців» (2012), **Н. Л. Вітрук** «Односкладні іменні речення в сучасній українській літературній мові: структура і функціонування» (2013);

– під керівництвом проф. Шинкарука В. Д. – **Н. М. Попович** «Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові» (2002);

– під керівництвом проф. Кульбабської О. В. – **Л. І. Кучурян** «Варіантність синтаксичних конструкцій у текстах українських перекладів» (2016), **Г. І. Тесліцька** «Семантика та синтагматика простих речень з напівпредикативними ад'єктивними компонентами» (2019);

– під керівництвом проф. Руснак Н. О. – **І. М. Струк** «Взаємодія вербальних і невербальних засобів комунікації в драматичному тексті» (2017).

Розв'язанню проблемних питань допомагають наукові конференції з синтаксису, особливо ті, у яких беруть участь науковці найвищих академічних установ спільно із мовознавцями закладів вищої освіти, аспіранти й докторанти, пошукувачі наукових ступенів.

Перша міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису відбулася в січні 1962 року у Львівському університеті й була присвячена V Міжнародному з'їздові славістів, який мав

відбутися у вересні 1962 року в Софії (Болгарія). На ній було виголошено 23 наукові доповіді, що їх підготували науковці-учасники з Інституту мовознавства АН України та представники 18 вищих навчальних закладів: **Д. Баранник**, **С. Бевзенко**, **О. Дем'яненко**, **П. Дудик**, **А. Кващук**, **Б. Ключковський**, **П. Коструба**, **Л. Коць**, **І. Кучеренко**, **І. Петличний**, **Б. Роговська** та ін. Від науковців Чернівецького університету доповіді виголосили **О. Савченко** «Предикативне сполучення слів» (про специфіку предикативності в простих двоскладних і односкладних реченнях) та **І. Слинько** «Деякі спостереження над прямими додатками в українській мові».

Рішенням конференції передбачено видати матеріали доповідей у збірнику наукових праць «Проблеми синтаксису» (Львів, 1963 р.). В ухвалі конференції також йшлося про те, що спільне обговорення проблем синтаксичної теорії має важливе значення для розпрацювання методологічних підходів до вивчення національного синтаксису. Конференція окреслила коло найбільш пріоритетних напрямів синтаксичних досліджень другої половини ХХ ст., а саме:

- 1) теоретичні питання синтаксису;
- 2) порівняльно-історичне вивчення синтаксису слов'янських мов;
- 3) історичний синтаксис української мови;
- 4) синтаксис розмовного мовлення й говірок;
- 5) розвиток різних типів (моделей) речень у літературній мові та її функціональних різновидах;
- 6) генеза складнопідрядних речень;
- 7) синтагматичне членування мовного потоку;
- 8) залежність розвитку синтаксичних одиниць від розвитку мислення;
- 9) сполучуваність слів і словосполучень.

Із результатами наукових студій учасників конференції можна ознайомитися у виданнях: *Міжвузівська наукова конференція з питань синтаксису* (Львів, 25–28 січня 1962 р.) : тези допов. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1962. – 77 с.[1]; *Проблеми синтаксису* : Праці Міжвузівська наукова конференція з питань синтаксису (Львів, 25–28 січня 1962 р.). – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1963.

Другу синтаксичну конференцію провели через три роки (у вересні 1965) в Чернівецькому університеті. Її зініціював про-

фесор Іларіон Іларіонович Слинько. 56 науковців із різних регіонів України репрезентували свої наукові дослідження в царині граматики. Інститут мовознавства АН України на конференції представили такі відомі вчені, як **О. С. Мельничук**, **І. О. Варченко**, **Г. М. Удовиченко**, **О. Ф. Дем'яненко**, **Л. О. Кадомцева**, **С. Я. Єрмоленко**, **З. Т. Франко**.

В опублікованих матеріалах конференції помітне місце посіли наукові доповіді **О. С. Мельничука** («Про два синтаксичних рівні членування і опису словосполучень»), **В. С. Ващенка** («Основні підстави стилістичного синтаксису»), **Л. О. Кадомцевої** («Про граматичну роль інтонації у безсполучникових реченнях»), **М. У. Каранської** («Залежність типу речення від предикативних відношень»), **Л. М. Коць** («Способи вираження умовної та бажальної модальності в українських говорах»), **Н. А. Москаленка** «Фразеологічні вирази – компоненти складного речення», **Т. О. Туліна** «Речення з тавтологічними підметами і присудками у східнослов'янських мовах», **П. П. Чучка** «Антропонімічні словосполучення в українських говорах Закарпаття» та багато інших.

Потужно в науковому плані були представлені три кафедри філологічного факультету Чернівецького університету – української мови, російської мови, загального мовознавства. Жвавий інтерес спричинили доповіді **І. Г. Чередниченка** «Підрядно-з'єднувальні сполуки присубстантивного підпорядкування», **І. І. Слинька** («Історія деліберативних зворотів в українській мові»), **З. І. Іваненко** «Прийменникові конструкції часу в мові Т. Г. Шевченка», **К. Ф. Германа** «Взаємозалежність компонентів складносурядних речень (на матеріалі буковинських говірок)», **К. М. Лук'янюка** «Вживання присвійних прикметників у буковинських говірках», **М. І. Вихристюка** «Складноускладнене речення в українській мові», **С. В. Маковіччук** «Значення конструкцій з прийменником о(об) (на матеріалі творів буковинських письменників)», **А. Д. Зверева** «Соотносительные глагольные и деепричастные конструкции», **Ф. С. Арвата** «Звертанія в перекладі Ів. Франка «Мертвих душ» М. В. Гоголя», **В. Є. Федорищева** «О месте сказуемого в славянских языках», **В. І. Кузнецова** «Вираження модальності сполученням слів», **Л. М. Лосєвої** «Абзац и сложное синтаксическое целое»,

Н. М. Арват («О критериях определения безлично-предикативных слов»), **З. В. Ніколаєвої** «Сложные предложения с общины словами», **Е. Я. Бобер** «Об обобщающих словах при однородных членах предложения», **Ю. Г. Скиби** «К вопросу о предложном управлении в некоторых славянских языках», **В. І. Столбунової** «Предложное управление в русских говорах на Буковине».

За результатами проведення пленарного та секційних засідань опубліковано видання: *Міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису української мови* (Чернівці, вересень 1965 р.): тези допов. / відп. ред. : І. І. Слинко. – Чернівці : ЧДУ, 1965. – 193 с.

Відродження Всеукраїнської наукової конференції «**Актуальні проблеми синтаксису**» відбулося в Чернівецькому університеті 16–18 жовтня 1997 р. з нагоди 85-річчя проф. І. І. Слинка. На науковий форум зібралися вчені з Інституту української мови НАН України й 18-ти українських вишів. Згідно з програмою на конференції було заявлено 83 доповіді з актуальних проблем синтаксису, апробовано теми докторських і кандидатських наукових досліджень. Учасники конференції широко презентували географію України: Київ, Чернівці, Ніжин, Донецьк, Кривий Ріг, Луцьк, Ужгород, Запоріжжя, Львів, Тернопіль, Переяслав-Хмельницький, Дрогобич, Кіровоград, Вінниця, Полтава, Рівне, Харків, Одеса, Кам'янець-Подільський. В обговоренні проблем синтаксичної теорії (*секція 1*), історичного та діалектного синтаксису (*секція 2*), синтаксису словосполучень (*секція 3*), простого (*секція 4*) і складного (*секція 5*) речень, а також лінгвостилістичних питань синтаксису (*секція 6*) узяло участь 12 докторів філологічних наук: **Н. В. Гуйванюк**, **К. Ф. Герман** (Чернівецький державний університет); **І. Р. Вихованець**, **К. Г. Городенська**, **Н. М. Сологуб** (Інституту української мови НАН України); **Н. Л. Іваницька** (Вінницький педінститут); **К. Ф. Шульжук** (Рівненський педінститут); **Н. М. Арват** (Ніжинський педінститут); **А. П. Загнітко** (Донецький державний університет); **В. І. Добощ**, **В. І. Лавер** (Ужгородський державний університет); **С. В. Ломакович** (Харківський державний університет).

Доповідачі від кафедри сучасної української мови ЧДУ зацентували пріоритетність досліджень різнорангових синтаксичних одиниць: простого речення, зокрема його граматичної пара-

дигми (асп. Романюк Т.), модальних реалізацій (доц. Шинкарук В., асп. Бережан Л., асп. Шабат С., асп. Чолкан В.), механізмів ускладнення (асп. Томусяк Л., асп. Агафонова А., асист. Кульбабська О.) і фразеологізації (викл. Личук М., студ. Іваночко О.), а також поширення конструкціями з орудним відмінком (доц. Тарновецька Л., асп. Кіс Т.), числівниковими компонентами (викл. Попович Н.), лексемами-прикметниками зі значенням простору (асист. Кардащук О.) і керованими формами (студ. Максим'юк О.). Тяглість наукових традицій Чернівецької мовознавчої школи продемонстрували у своїх доповідях доц. Бузинська В. і доц. Руснак Н. (предмет опису – структурна організація діалектних текстів), асп. Рабанюк Л. (структурно-семантичні особливості генітивних речень), специфіку дієслівних словосполучень у гуцульських говірках (викл. Лехман Н.) і простого дієслівного присудка в буковинських говірках (викл. Юрценюк В.).

Результатом роботи підготовлено до друку два видання: *Актуальні проблеми синтаксису* : матеріали Всеукраїнської наук. конф., присвяченої 85-річчю проф. І. І. Слинська (Чернівці, 16–18 жовтня 1997 р.) / МОН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебни, Ін-т української мови НАН України, Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича; відп. за вип. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : ЧДУ, 1997. – 162 с.; *Проблемні питання синтаксису* : зб. статей / відп. за вип. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : ЧДУ, 1997. – 226 с.

Із часу першої всеукраїнської конференції з проблем синтаксису української мови в Чернівцях минуло 40 років. І ось 19–20 жовтня 2006 р. під егідою Інституту української мови НАН України кафедра сучасної української мови ЧНУ імені Юрія Федьковича зібрала на четверту **Міжнародну наукову конференцію «Актуальні проблеми з синтаксису»** всіх, хто цікавиться граматичною теорією. Пріоритетність цих напрямів засвідчив велику увагу мовознавців України до конференції в Чернівцях. Узяти участь у ній зголосилося близько 150 учасників, серед яких учені з України, Польщі, Чехії, Молдови та Білорусі.

Проблеми різних аспектів сучасних синтаксичних теорій стали предметом обговорення на двох пленарних засіданнях, у межах яких працювало 10 секцій: «Проблеми типології синтаксичних одиниць», «Семантика синтаксичних одиниць: від сло-

восполучення до надфразної єдності», «Функціональний синтаксис: набутки і перспективи», «Актуальні проблеми комунікативного синтаксису», «Прагматичні аспекти синтаксису», «Проблеми синтаксичної номінації, деривації та кореферентності», «Проблеми діалектного синтаксису української мови», «Проблеми історичного синтаксису української мови», «Проблеми експресивного синтаксису», «Синтаксис художньої мови та публіцистики».

Широка тематична амплітуда конференції була задекларована вже в пленарних виступах. Так, професор **Н. В. Гуйванюк** у доповіді «Перспективи комунікативної граматики» звернула увагу на актуальність питань, пов'язаних із системним описом синтаксичного рівня мовленнєвої діяльності, зокрема таких, як актуалізація, ремо-тематичне членування, типи комунікативних одиниць, комунікативна парадигма та її реалізація в текстах різних комунікативних реєстрів (жанрів). Доповідач наголосила на необхідності створення комунікативної граматики української мови.

Провідний науковий співробітник відділу граматики і фонетики Інституту української мови НАН України професор **К. Г. Городенська** (м. Київ) розглянула проекцію релевантних особливостей сполучників на семантико-синтаксичну організацію складнопідрядних речень, що дало підстави виокремити: 1) сполучники високого ступеня функціональної спеціалізації, які закріплені за одним типом семантико-синтаксичних відношень; 2) сполучники, що не виявляють такої послідовності в реалізації типової для них семантико-синтаксичної функції, оскільки один-два сполучники виходять за межі функціональної сфери свого семантичного типу; 3) поліфункціональні семантичні типи сполучників. Узагальнення семантики сполучників-функтивів складного речення є важливим доповненням до «Грамматичного словника української мови».

Професор **В. І. Кононенко** (м. Івано-Франківськ) виступив з актуальною темою «Смисл у семантичній структурі тексту», виокремивши проблему взаємозв'язку тексту з такими галузями мовознавства, як когнітивістика та етнолінгвістика. Доповідач наголосив на символізації концептів «добро», «зло», «душа» та ін., на їх національній специфіці.

До наукової спадщини Івана Могильницького звернулася професор Львівського університету **Г. П. Мацюк** (м. Львів). Докладно розглянувши теоретико-методологічні засади рукописної граматики галицького вченого, доповідачка констатувала: новаторство І. Могильницького полягає в тому, що вперше на матеріалі української мови він обґрунтував розуміння синтаксису як наукової дисципліни, у межах якої була теорія речення, систематизував ілюстративний матеріал і подав зразок його інтерпретації.

У доповіді професора **А. М. Поповського** (Дніпропетровськ) «Поетичний синтаксис Миколи Кузьменка» відзначено вплив поезії як активного чинника на формування літературної мови. Проаналізувавши синтаксичні особливості віршової мови, учений аргументував необхідність досліджувати художній текст крізь призму укорінених у свідомості людини способів і стратегій осмислення дійсності.

Професор **М. С. Скаб** (м. Чернівці) висловив свої міркування щодо формально-синтаксичних проблем апеляції в граматичному ладі української мови та запропонував виділяти в системному описі мови (і не лише української) дві підграматики – представлення й апеляції, котрі б описували граматичні засоби, спеціалізовані для реалізації звертальної функції.

Про принципи класифікації складнопідрядних речень з підрядними означальними в польській мові йшлося в доповіді **О. Баранівської** (м. Краків, Польща). Авторка дійшла висновку, що традиційними для польської граматики є логіко-граматичні критерії (праці А. Красновольського, З. Клеменевича, С. Йодловського та ін.). Основний принцип такого поділу (здебільшого на однорідні підгрупи) призводить до функціонально-значеннєвої подібності підрядних речень, до аналогічного функціонального значення окремих членів у структурі простого речення.

На засіданні першої секції «Проблеми типології синтаксичних одиниць» значне зацікавлення аудиторії спричинила доповідь **В. Барчука** (м. Івано-Франківськ) «Основні типи таксисних ситуацій». Вони, за справедливими зауваженнями дослідника, є еквівалентом функціонально-семантичної взаємодії предикатів у поліпредикативній конструкції та уможливають диференціацію з погляду лінійності / нелінійності та рівнорядності /

нерівнорядності відношень між діями, вираженими таксисними предикатами. Прагмалінгвістичні параметри української синтаксичної класиології задекларувала **М. Заборна** (м. Тернопіль), спираючись на поняття «прагматичний тип речення», «система прагматичних типів речень», «прагматичний клас речень», «прагматичний різновид реченнєвої конструкції». Проблемним питанням синтаксису були присвячені доповіді **Л. Гіждівської** (Чернівці), яка акцентувала увагу на проблемі називних речень у складі номінативних, а також **В. Чолкан** (м. Чернівці), котра порушила питання про синтаксичний статус вигука.

Найбільшу кількість доповідей було виголошено й обговорено на засіданні секції «Семантика синтаксичних одиниць: від словосполучення до надфразної єдності». Об'єктом аналізу в доповіді **Л. Вакарюк** та **С. Панцьо** (м. Тернопіль) стали терміни словосполучникового типу, у яких спостерігаємо синтез лексичного та синтаксичного значень, оскільки вони побудовані за принципом семантико-синтаксичного розширення стрижневого слова. **Н. Цісар** (м. Львів) виявила чинники формування терміносполучень, визначивши їх як наслідок опосередкованої вторинної номінації; **І. Верста** (м. Львів) висловила зауваження щодо механізмів творення термінів-словосполучень, які мають прозору мотивацію, що досягається через атрибутивне звуження семантики гіперонімів (т. зв. соціолінгвістичних термінів). Проблеми сучасного правопису прозвучали в доповідях «Про зміни в українській пунктуації» **Н. Тишківської** (м. Івано-Франківськ) та «Функціональні особливості пунктуації в дуплексивних конструкціях» **Л. Томусяк** (м. Чернівці). Доповідачі вели мову про потребу особливого ставлення до розділових знаків не тільки як до формальних одиниць, а як до знаків, що визначають синтаксичну будову речення, ритміку мовлення і є семантико-функціональними виразниками тексту. Відокремлена позиція, специфічні розділові знаки, паралельно зі структурними, семантичними та функціональними ознаками, є важливим елементом розрізнення вставних і вставлених конструкцій (доповідь **О. Семотюк** з Івано-Франківська) та субстантивних зворотів (доповідь **О. Яцук** – м. Тернопіль). На ономасіологічних параметрах і морфологічній природі окремих слів, здатних формувати пропозитивну номінацію, зосередили свою увагу дослід-

ниці з Чернівців **О. Кардашук** («Семантико-функціональні особливості ознакових слів у сучасній українській мові»), **О. Кульбабська** («Девербативи в акті предикації») та **Н. Попович** («Числівниково-іменні лексеми у функції детермінантів»). Згортання пропозицій, модифікація, еліптизація сприяють семантичній конденсації інформативного наповнення речення-висловлення – до такого висновку дійшла, проаналізувавши у своєму вступі особливості усічення структури українських фразеологізмів, **Т. Свердан** (м. Чернівці), а також **О. Мельничук** (м. Чернівці) у доповіді «Еліптизація етикетних конструкцій».

Одній із визначальних категорій речення – модальності – присвятили свої доповіді **Т. Романюк** (м. Чернівці) «Семантика допустовості в системі ірреально-модальних значень простого речення» і **Н. Вітрук** (м. Чернівці), яка дослідила функції часток у структурі субстантивно-оцінних речень. **Л. Рабанюк** (м. Чернівці) розглянула генитивні речення, що входять до складу інших синтаксичних структур. Дві доповіді в межах цієї секції зацентрували проблему предиката як центрального компонента структури простого елементарного речення: **І. Зайцева** (м. Луганськ) висвітлила особливості семантико-синтаксичної валентності слів категорії стану, а **І. Клименко** (м. Київ) – відприслівникових предикатів стану-відношення.

На засіданні третьої секції було заслухано й обговорено вісім доповідей. Так, **Л. Невідомська** (м. Тернопіль) свій виступ присвятила імпліцитному способу вираження предикативності в сучасній українській мові. У центрі уваги кількох учасників було вивчення авторських інтенцій. Це доповіді **Ю. Бойко** (м. Хмельницький) «Комплексність складнопідрядних речень як диференційна ознака авторського стилю», **А. Агафонові** (м. Чернівці) «Авторизовані номінативні емоційно-оцінні речення сучасної української мови», **Н. Шатілової** (м. Чернівці) «Складнопідрядні речення міри і ступеня (на матеріалі творів Сидора Воробкевича)», **О. Денисові** (м. Чернівці) «Функціонування парцеляції у простому реченні (на матеріалі творів П. Загребельного)». Пуристичні вияви в системі синтаксичних понять сучасної української мови описала **Р. Яковець** (м. Чернівці), наголосивши на позитивних і негативних ознаках пуристичних тенденцій. **Ю. Пацаранюк** (м. Чернівці) вела мову про іронічне

поєднання незіставлюваних за традицією понять і явищ у структурі одного речення, унаслідок якого постає лексико-синтаксичний алогізм.

На засіданні четвертої секції «Актуальні проблеми комунікативного синтаксису» заслухано доповіді **С. Шабат-Савки** (м. Чернівці) «Діалогічне мовлення: комунікативно-прагматичний аспект», **О. Матушак** (м. Хмельницький) «Функціонально-стилістичні особливості синтагм у темарематичному членуванні складного речення в українській мові», **Г. Валігури** (м. Чернівці) «Комунікативні особливості функціонування видових форм іллокुтивних дієслів», **І. Стрілець** (м. Чернівці) «Синтаксичні особливості конструкції апеляції».

Секція «*Прагматичні аспекти синтаксису*» свою роботу присвятила обговоренню дискусійних питань репрезентації сфери апеляції: «Імператив в односкладних реченнях староукраїнської мови» – **І. Шевчук** (м. Умань), «Вокативні речення як засіб маркування соціальних статусів комунікантів» – **М. Гринчишин** (м. Львів). «Особливості вираження граматичного значення особи в текстах сучасних письменників» – **О. Гаврилашук** (м. Чернівці). У процесі жвавого обміну думками відзначено, що жоден із виявів функціональної сфери апеляції не є асинтаксичним і відповідно не перебуває поза синтаксичними зв'язками з членами речення чи реченням загалом, як це стверджували багато прихильників традиційної граматики.

На секції «Проблеми синтаксичної номінації, деривації та кореферентності» обговорювали питання, пов'язані з репрезентативною функцією мови. **М. В. Скаб** (м. Чернівці) переконливо продемонструвала, що для всебічного аналізу концепту потрібно враховувати не тільки розгортання семантичного простору слова, а й вільну синтаксичну сполучуваність слова-імені концепту. Назви вишивальних технік у гуцульських говірках стали основою доповіді **І. Зінченко** (м. Чернівці), зокрема авторка проаналізувала структурні моделі ускладнених конструкцій, які виконують функцію номенів для вишивального промислу обстежуваного регіону. Засобом формування нового поняття, уявлення, образу, вербалізованого засобу засвоєння знань про світ присвячено дві доповіді: **Т. Гуцуляк** (м. Чернівці) – «Синтаксичне підґрунтя метафоричної мотивації образних відмінни-

кових дієслів української мови» і **І. Судук** (м. Івано-Франківськ) – «Відображення мовної картини світу українських перекладачів Біблії в реченнях з порівняльними конструкціями». **О. Максим'юк** (м. Чернівці), урахувуючи різноаспектні інтерпретації проблеми кореферентності, кваліфікувала її як відношення різноструктурних одиниць, що мають однакове значення (смысл).

Різноманітні проблеми та шляхи їх розв'язання в доповідях, присвячених теоретичним засадам і методам сучасної діалектології (секція 7), визначили різнорівневість і багатоаспектність сучасних діалектологічних досліджень, зокрема вивчення синтаксичних діалектних систем у лінгвогеографічному, етнолінгвістичному аспектах, у синхронії та діахронії: **Н. Руснак** (м. Чернівці) «Теоретичні засади діалектного тексту», **Т. Крашеннікова** (м. Дніпропетровськ) «Діалектні елементи в синтаксичних конструкціях української літературної казки XIX ст.», **Т. Кузяк** (м. Чернівці) «Прикладкові характеристики у буковинських казках», **Ю. Руснак** (м. Чернівці) «Структура діалектного обрядового тексту: комунікативно-прагматичний аспект», **Н. Лісняк** (м. Тернопіль) «Прикметниково-іменні словосполучення у мікротопонімії Тернопільщини» та **В. Юрценюк** (м. Чернівці) «Простий дієслівний присудок в українських говірках Буковини».

Низка доповідей засвідчила активізацію досліджень із проблем історичного синтаксису (секція 8). У них було представлено теоретичні та методологічні засади діахронного опису синтаксичних особливостей пам'яток української мови: **Т. Бичкова** (Чернівці) «Способи вираження минулого часу в західноукраїнських рукописних апокрифічних збірниках XVII–XVIII ст.», **Т. Мороз** (м. Чернівці) «Переклади Біблії українською мовою: текстова варіантність на синтаксичному рівні», **О. Кацімон** (м. Чернівці) «Синтаксична специфіка української мови (за працями професора В. Сімовича)», **І. Марко** (м. Чернівці) «Синтаксична специфіка мови статутів українських національно-культурних товариств на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст.».

Зважаючи на особливий інтерес, зумовлений виступом на пленарному засіданні, **Н. Гуйванюк** запропонувала до уваги присутніх на секційному засіданні доповідь «Експресивний син-

таксис: досягнення і проблеми», де наголосила на сутності лінгвопоетики – динаміці формально-семантичної структури речень різної будови, наповнення новим комунікативним змістом, поетично змодельованим відтвореннях: дійсності через призму авторського Я, систему образних асоціацій і схем, що відображають нуртування думок і почуттів, створюючи особливу мовну експресію. Цю думку розгорнули у своїх доповідях молоді дослідники **І. Макар** (м. Львів) «Синтаксис Лонга (на матеріалі роману «Дафніс і Хлоя»», **Д. Данильчук** (м. Київ) «Мотив „кружляння” у ліриці Василя Стуса та його відображення у синтаксисі поетичного твору», **О. Труш** (м. Львів) «Авторські трансформації синтаксичної структури речення в наукових працях Івана Франка». Дібраний доповідачами ілюстративний матеріал засвідчив, що експресивні засоби підпорядковані реалізації філософсько-естетичної концепції письменника.

Доповідачі, які представили результати своїх наукових студій на секції «Синтаксис художньої мови та публіцистики», констатували, що наш час породив нові підходи у вивченні мови художньої літератури. Особливістю досліджень є те, що мова художнього твору розглядається як текст, як художня цілісність, підпорядкована настановам автора: **Н. Кондратенко** (м. Одеса) «Текстова варіантність у структурі постмодерністського дискурсу», **Л. Пархонюк** (м. Тернопіль) «Естетичні функції субстантивної опозиції в сучасній українській поезії», **М. Крупа** (м. Тернопіль) «Синтаксичні основи ритмомелодики твору Марка Черемшини „Парубоцька справа”», **І. Гуцуляк** (м. Чернівці) «Повтор як спосіб творення емоційної і змістової виразності мови у барокових поетичних текстах», **О. Федунівич-Швед** (м. Чернівці) «Синоніми і пароніми як композиційний засіб тексту в перекладах М. Лукаша».

Доповіді, виголошені на конференції, опубліковано: Актуальні проблеми синтаксису : матеріали міжнародної наук. конф. (Чернівці, 19–21 жовтня 2006 р.) : відп. за вип. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2006. – 312 с.; Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці : Рута, 2007. – Вип. 321–322 : Слов'янська філологія. – 482 [2] с.

16–17 червня 2008 р. кафедра сучасної української мови ЧНУ за підтримки Міністерства освіти і науки України; Інституту

української мови НАН України провела ювілейну Всеукраїнську конференцію «Проблеми синтаксису: традиції і сучасність (До 95-річчя від дня народження Іларіона Іларіоновича Слинька».

Пощанувати знаного в Україні мовознавця, обговорити набуток й перспективи в ділянці українського синтаксису – ось таку мету накреслили учасники наукового зібрання.

Відкрила роботу конференції проф. **Ніна Гуйванюк**, яка у своїй доповіді детально проаналізувала магістральні напрями, що їх окреслили вчені-граматисти ще 1962 року на Першій синтаксичній конференції у Львові. Доповідачка висвітлила, як завдання та ідеї 50–60-х рр. ХХ ст. зреалізували дослідники синтаксичного ладу української мови в сучасних дослідженнях.

На першому секційному засіданні «Проблеми історії української мови» виголосили 7 доповідей: проф. **К. Герман** «Архаїчні конструкції в системі складних речень української мови» (про складні речення з компонентами, нанизаними за допомогою сполучників сурядності *i, a*); проф. **Статєєва В. І.** «Юрій Федькович на Закарпатті у 20–30-х рр. ХХ ст.: публікації, мова, правопис» (виявлено та проаналізовано 24 публікації з фєдьковичезнавства, не зафіксовані бібліографічними джерелами); проф. **Н. Гуйванюк** «Роль Осипа Маковея в розвитку української літературної мови (До 140-річчя від дня народження) (простежено роль письменника в обстоюванні права українців на рідну мову в часи бездержавності України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.)»; доц. **А. Ковтун** «Вплив екстралінгвальних чинників на християнські найменування осіб у зверненій мові української художньої прози кінця ХІХ–ХХ ст.» (досліджено системність використання специфічних форм кличного відмінка літературних персонажів української прози означеного періода до Бога); асп. **В. Шаркань** «Грамматика П. Куліша – перший буквар українською мовою в Східній Україні» (здійснено порівняльний аналіз першого та другого видань букваря П. Куліша); асп. **С. Лук'янчук** «Порівняльна характеристика епітетного слововживання у перекладах Біблії І. Огієнка та О. І. Хоменка» (для встановлення аксіологічних параметрів релігійного світосприйняття); асп. **В. Юрценюк** «Іменний складений присудок у буковинських говірках» (системно описано структурні, семантичні та комунікативні властивості простих іменних речень).

У форматі секції 2 «Проблеми типології мовних одиниць» виголошено 6 доповідей, присвячених типологічним виявам актуалізаційності у внутрішньотекстовій структурі (проф. **А. Загнітко**), моделі реалізації префіксально-прийменникової кореляції в реченнях із локативними поширювачами (проф. **М. Степаненко**), дихотомії термінів «прдикація» / «предикативність» у сучасному мовознавстві (докторант **О. Кульбабська**), співвідношенню періоду і складного синтаксичного цілого в сучасному мовознавстві (на матеріалі творчості Максима Рильського) (**Н. Цівун**), керуванню як типу підрядного зв'язку (особливостям керування орудним відмінком в мові творів Дмитра Загула) (доц. **Л. Рабанюк**, маг. **О. Бойко**) і особливостям класифікації складнопідрядних речень у сучасному мовознавстві (доц. **Л. Рабанюк**, маг. **Л. Ілащук**).

На засіданні секції 3 «Семантика синтаксичних одиниць» презентували 7 доповідей. Зокрема, докторант **М. В. Скаб** звернула увагу на особливості розгортання семантичного простору слова як спосіб виявлення динаміки концептуалізації певної сфери дійсності в мові; доц. **Л. Марчук** дослідила семантичну природу градації, що забезпечує пізнання світу через контекст і мовленнєву ситуацію; доц. **О. Максим'юк** комплексно проаналізувала один із різновидів семантично неподільних словосполучень, а саме іменникових фазового та партитивного значень. доц. **Ю. Пацаранюк** установила структурно-семантичні особливості іронічних порівняльних конструкцій у складі українських паремій; дві аспірантки з Прикарпатського університету **Н. Магас** і **Я. Мудрак** поставили собі за мету з'ясувати специфіку семантики конструкцій з ментальними дієсловами та предикатними актантами, а також із фактивними предикатами в семантико-синтаксичній структурі речення; маг. **О. Заря** звернув увагу на універсальності семантики первинних вигуків і звуконаслідувальних слів.

Проблеми функціонального та комунікативного синтаксису об'єднали всіх зацікавлених дослідників у секції 4. Під час засідання йшлося про такі актуальні проблеми: ФСП інтенсивності в сучасній українській мові (доц. **О. Кардашук**), комунікативну парадигму складносурядного речення єднального типу в сучасній українській мові (асп. **О. Матушак**), особливості спонукаль-

них речень (доц. **Л. Бережан**), семантико-синтаксичні вияви етикетних висловлень (асист. **О. Мельничук**); комунікативні вияви семантики іллокутивних дієслів (асп. **Г. Валігура**); вербальні й невербальні способи і засоби вираження акту відмови в українській мові (асист. **Н. Максим'юк**), функціонування односкладних і неповних речень в епістолярному дискурсі (асп. **Л. Вілка**), трансформаційні моделі речення з інфінітивом мети (асп. **О. Гаргула**).

На засіданні секції 5 «Синтаксис художньої мови та публіцистики» учасники конференції конструктивно обговорили актуальні проблеми ідіостилістики та стилістичного синтаксису. Кілька доповідей автори присвятили специфіці функціонування підмета в мові сучасної української преси (докторант **І. Завальнюк**), ад'єктивних словосполучень у художньому дискурсі (доц. **М. Гураль**, **О. Дащенко**), темпоральних детермінантів у повісті О. Кобилянської «Земля» (доц. **Л. Томусяк**, маг. **Л. Колеснік**), порівняльних конструкцій у мові прозових творів Сидора Воробкевича (асп. **Н. Шатілова**), займенникових компонентів у творах Ю. Федьковича (здобув. **О. Денисова**). Викликали зацікавлення теоретичні проблеми, що їх порушили під час виступів доц. **С. Шабат-Савка** «Реалізація комунікативної інтенції протиставлення у поетичному тексті», доц. **А. Агафонова** «Реалізація авторської модальності художнього тексту лексичними засобами (на матеріалі мовостилію Аркадія Любченка)», асп. **Г. Тесліцька** «Імпліцитні конструкції в поетичному тексті (на матеріалі творів В. Стуса)» та асп. **О. Литвин** «Трансформовані фразеологічні одиниці як засіб вираження перспективно-ретроспективних відношень у художньому тексті».

Засідання секції 6 «Етнолінгвістичні параметри мовних одиниць» відкрили своїми цікавими виступами відомі науковці **В. Кононенко** «Концепт жалість / жалощі в етнолінгвістичному вимірі» й **Н. Бабич** «Мовний образ Богородиці у фольклорних і молитовних текстах». Функціональне навантаження концепту добро / зло в дитячому дискурсі зацікавило **О. Попович**, лінгвокогнітивні особливості українських казок про зиму – доц. **Н. Руснак** і маг. **О. Коломієць**, лінгвокультурна репрезентація мовної універсалії «людина» в творчості І. Багряного – **Н. Медвідь**. Дві доповіді висвітлювали специфіку буковинських говірок і мово-

мислення їх носіїв – **Н. Руснак, Ю. Руснак і Т. Кузяк.**

Усі доповіді опубліковано у виданні: *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. праць, присвячений 95-річчю проф. Слинька І. І. / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 382–384: Слов'янська філологія. – 341 с.

Співорганізаторами Всеукраїнської наукової конференції «**Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи дослідження (до 100-річчя від дня народження проф. Іларіона Іларіоновича Слинька)**» стали Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України; Інститут української мови НАН України; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

Узяти участь у конференції 28 листопада 2012 р. зголосилося понад 140 науковців з академічних установ і закладів вищої освіти України, із поміж-яких ушанувати пам'ять професора І. І. Слинька й обговорити важливі питання синтаксичної теорії приїхали провідні вчені, доктори філологічних наук, професори: Василь Німчук, чл.-кор. НАН України (м. Київ), Катерина Городенська (м. Київ), Анатолій Загнітко (м. Донецьк), Микола Мірченко (м. Луцьк), Ніна Іваницька (м. Вінниця), Валентина Статєєва (м. Ужгород), Людмила Марчук (м. Кам'янець-Подільський), Ірина Попова (м. Дніпропетровськ).

Тематика доповідей, виголошених на Пленарному засіданні, була різнопланова, й охоплювала такі аспекти:

1) теоретичні засади синтаксичних праць Іларіона Іларіоновича (**Н. Гуйванюк** «Синтаксичні дослідження І. І. Слинька в контексті сучасних лінгвістичних студій», **В. Німчук** «Іларіон Слинько – дослідник історичного синтаксису»);

2) пріоритетні напрями розвитку сучасного синтаксису та його фундаментальних категорій (**М. Мірченко** «Антропоцентризм як новітня наукова парадигма», **І. Попова** «Фундаментальні категорії синтаксису української мови у формально-граматичному та метасинтаксичному аспектах», **Л. Марчук** «Стилістична та експресивна маркованість складних речень прози Галини Тарасюк»);

3) динамічні процеси в синтаксисі сучасної української мови (**К. Городенська** «Нові явища в граматиці сучасної української літературної мови: динаміка чи деструкція граматичних норм?», **В. Статєєва** «Синтаксичні норми української літературної мови

у працях Модеста Левицького початку ХХ ст.», **А. Загнітко** «Теорія синтаксичного синкретизму»);

4) процеси термінотворення в синтаксисі (**М. С. Скаб** «Про окреме уточнення й упорядкування термінології у сфері функційної граматики», **Н. Іваницька** «Семантична єдність повнозначних слів у терміносистемі сучасного теоретичного синтаксису»).

Магістральні напрями синтаксичних досліджень в Україні репрезентував темарій 9 секцій: 1. «Проблеми типології синтаксичних одиниць»; 2. «Актуальні проблеми історичного синтаксису»; 3. «Семантика синтаксичних одиниць: від синтаксеми до надфразної єдності»; 4. «Антропоцентризм синтаксичних категорій»; 5. «Функційний синтаксис: набутки і перспективи»; 6. «Прагматичні аспекти синтаксису»; 7. «Синтаксис художньої мови»; 8. «Загальнонаціональне, регіональне та індивідуальне в синтаксисі»; 9. «Синтаксичні особливості слов'янських мов у порівняльному та перекладознавчому аспектах».

У рамках засідання секції 1 ішлося про нові ракурси в дослідженні основних одиниць синтаксису з огляду на два його різновиди – статичний і динамічний (**В. Барчук**, м. Івано-Франківськ). Зокрема, **Т. Плужникова** (м. Київ) увиразнила співвідношення словосполучення і складного слова як засобів номінації; **О. Кульбабська** (м. Чернівці) проаналізувала роль синтаксем, що структурують словосполучення та просте речення у складі предикатем; на специфіці односкладних і двоскладних простих речень у формально-синтаксичному плані акцентували увагу присутніх синтаксисти Вінницької лінгвістичної школи **Л. Коваль** та **Ю. Зоріна**, а також Чернівецької – **Л. Рабанюк**, **Т. Романюк**, **О. Мельничук**.

Секція «Актуальні проблеми історичного синтаксису» розпочала свою роботу з виступу учня І. І. Слинька **Степана Перепелиці** («Підрядні означальні речення зі сполучним словом *що* в українсько-молдавських грамотах XIV–XV ст.»), що стала своєрідним пошанівком Учителю й Наставникові. Кілька доповідей, що їх презентували проф. **Л. Ткач** та аспіранти кафедри сучасної української мови **О. Кацімон** і **А. Карвацька**, окреслили важливість дослідження синтаксису різножанрових текстів кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема художніх, публіцистичних, рекламних і наукових.

Проблема дефініції предмета синтаксису об'єднала дослідників з усієї України (секція 3). Так, з'ясування семантики предикатів модусу мотивувало до наукового аналізу доц. **В. Шинкарука** (м. Київ); семантичним і морфолого-синтаксичним варіантам вторинних синтаксем присвятили дослідження **О. Кульбабська**, **Г. Валігура**, **М. Галушка**, **Г. Тесліцька** (м. Чернівці), **Н. Мелекссцева** (м. Кам'янець-Подільський); варіантність речених компонентів із локативною семантичною залежністю констатувала **Т. Масицька** (м. Рівне), а її колега – **І. Мельник** – окреслила валентні рамки відприкметникових синтаксичних вербалізаторів. Необхідність поглибленого наукового опису синтаксичної одиниці вищого рангу – словосполучення – актуалізували у своїх виступах **О. Максим'юк** (м. Чернівці), яка виявила кореферентні співвідношення синтаксично-неподільних словосполучень в українській мові. **І. Данилюк** сконцентрувала увагу на встановленні структурних і семантичних особливостей апозитивних словосполучень. У трьох доповідях учасників секційного засідання йшлося про прислівні й неприслівні поширювачі структурної схеми простого речення: атрибутивного типу (**Н. Кухар**, м. Вінниця), дуплексивів (**Л. Томусяк**, м. Чернівці), детермінантів (**Н. Попович**, м. Чернівці).

Під час засідання секції 4 «Антропоцентризм синтаксичних категорій» науковці увиразнили роль мовця в процесах синтаксування та авторизації (**Н. Гуйванюк**, **А. Агафонова**, **Ю. Пацаранюк** – м. Чернівці); виявили специфіку актуалізованих і еліптичних конструкцій в аспекті авторської модальності (**Л. Березан-Маркуляк** (м. Чернівці), **Т. Слива** (м. Київ), **Р. Волощук** (м. Луцьк); **С. Шабат-Савка** (м. Чернівці) переконливо довела, що антропозорієнтованою синтаксичною категорією є комунікативна інтенція, дослідження якої потребує окремого монографічного опису.

У секції 5 під орудою проф. А. Загнітка обговорювали набуток і перспективи функційного синтаксису. Під час дискусії з доповідями виступили аспіранти й докторанти Інституту української мови НАН України – **М. Личук** («Концепція синтаксичної ідіоматизації») і **О. Кагало** («Парні сполучники української мови: формування та особливості вживання»), Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника – **Н. Гериш** («Анафоричні

відношення моделі S і P у синтаксичних конструкціях») і **Н. Баг-рійчук** («Морфолого-синтаксичні особливості евфемізмів у сучасній художній прозі»), Чернівецького університету – **І. Струк** («До проблеми дослідження драматичного тексту»), **Л. Кучурян** («Варіантність і синонімія на синтаксичному рівні»), **Г. Морараш** («Текстотвірні функції неповних речень у мовистилі Євгенії Ярошинської»), **В. Куць** («Парцельовані конструкції та функційний діапазон розділових знаків»).

Прагматичний потенціал різноструктурних синтаксичних одиниць відзначили в доповідях учасники засідання в секції 6. Зокрема, учасники вели мову про синтаксичну репрезентацію концепта «ЕКСПРЕСИВ» (**Р. Козак**, м. Кам'янець-Подільський), синтаксичні засоби вербалізації мовленнєвих жанрів до-кору (**І. Перепічка**, м. Івано-Франківськ) і відмови (**Н. Максим'юк**, м. Чернівці), синтаксично-прагматичні особливості використання емотикона в українськомовній інтернетній кому-нікації (**Я. Голодюк**, м. Івано-Франківськ), явище синтаксичної конденсації в законодавчому тексті (**С. Ілліч**, м. Вінниця).

Про синтаксичні домінанти ідіотилів українських письмен-ників Буковини, зокрема Ю. Федьковича, С. Воробкевича, Ольги Кобилянської, Тамари Севернюк, Марії Матіос доповідали **О. Кар-дащук**, **Л. Томусяк**, **Н. Шатілова**, **М. Двірничук**, **М. Цуркан**, **Л. Мацків** (м. Чернівці). Велике зацікавлення спричинили вис-тупи про синтаксис мови А. Свидницького (**Б. Коваленко**, м. Кам'янець-Подільський), Б.-І. Антонича (**Т. Гуцуляк**, м. Чер-нівці), Л. Костенко (**Л. Рабанюк**, **Ч. Паскар**, м. Чернівці), В. Лиса (**Н. Бачкур**, м. Івано-Франківськ), а також актуальні проблеми функціонування різнорангових синтаксичних одиниць у релігій-них (**М. В. Скаб**, м. Чернівці), поетичних (**Р. Ріжко**, м. Івано-Франківськ), прозових (**І. Данилюк**, м. Івано-Франківськ) та постмодерністських текстах ХХ–ХХІ ст. (**Н. Кондратенко**, м. Одеса).

Українські говірки крізь призму синтаксису розглянули учас-ники секції 8. **Н. Руснак** (м. Чернівці) схарактеризувала струк-турні особливості діалектного тексту, **В. Юрценюк** (м. Чернівці) – неповні речення а українських говірках Північної Буковини. В інших доповідях учені проаналізували фонетичні діалектні риси у фраземах (**Н. Коваленко**, м. Кам'янець-Подільський), фоне-тичні й граматичні варіанти лексем у буковинських говірках

(**В. Бузинська, Л. Борис**, м. Чернівці), іншомовні запозичення в ділянці буковинських діалектних назв хвороб (**О. Стрижаківська**, м. Чернівці) і лексику весільного обряду на Буковині (**Ю. Руснак**, м. Чернівці).

Секція 9 об'єднала вчених, у центрі наукових інтересів яких перебувають синтаксичні особливості слов'янських і неслов'янських мов. Цікавими були доповіді **В. Бріцина** (м. Київ) «Когнітивна теорія модальності та її інтерпретаційний потенціал: на матеріалі східнослов'янського художнього дискурсу», **Д. Гурської** (м. Кам'янець-Подільський) «Синтаксична структура афоризмів у перекладному тексті Святого Письма Івана Огієнка», **М. Яремій** (м. Чернівці) «Грамотична структура описових зворотів української мови», **М. Гураль** (м. Чернівці) «Комунікативні моделі з предикатними синтаксемами стану в російській мові», **Н. Іваницької** (м. Вінниця) «Синтагматичні вияви українських і англійських дієслів у реченнях предикативної моделі», **І. Макар** «Синтаксична конструкція GENETIVUS ABSOLUTUS (на основі роману Лонга «Дафніс і Хлоя»», **Д. Станко** (м. Ужгород) «Соціальні категорії модусу як репрезентанти емоцій у сучасному англомовному політичному дискурсі», **О. Федурко** (м. Дрогобич) «Специфіка функціональних референцій прислівників на -о(-е) // Іу».

В ухвалі Всеукраїнської конференції 2012 року учасники наукового форуму констатували необхідність підготовки й видання наукової спадщини професора І. І. Слинька, який заклав основи історичного й сучасного синтаксису, збагатив його концептуальні засади власними спостереженнями та висновками.

Зусиллями працівників кафедри підготовлено до друку: *Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи дослідження* : матеріали Всеукраїнської наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження проф. Іларіона Іларіоновича Слинька (Чернівці, 28 листопада 2012 р.) : тези допов. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 222 [2] с. Низка наукових статей опублікована в: *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – Вип. 648–649 : Слов'янська філологія. – 340 с.

Закцентуємо увагу: наукові конференції «Актуальні проблеми синтаксису» – візитна картка кафедри сучасної української мови. Починаючи з жовтня 1997 р. їх ініціювала завідувач кафедри, доктор філологічних наук, професор **Н. В. Гуйванюк**, учениця **І. І. Слинька**: у лютому 1978 року в Ужгородському державному університеті вона успішно захистила кандидатську дисертацію «Засоби вираження присвійності в українській мові (на матеріалі творів письменників XIX–XX ст.)», зrealізувавши ідею свого Вчителя в царині історичного та сучасного синтаксису. Ніна Василівна все життя зберігала теплі спогади про свого наукового керівника та учнівську вдячність. Саме **Н. В. Гуйванюк** очолила чернівецьку школу синтаксистів, що її започаткували професори **І. Г. Чередниченко** та **І. І. Слинько**, і вміло поєднувала напружену наукову, науково-методичну, організаційну працю з адміністративною: з 1 лютого 1994 року по 24 вересня 2013 року очолювала кафедру сучасної української мови.

14 листопада 2014 р. учні проф. Ніни Гуйванюк провели Міжнародні наукові читання „*Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи дослідження*”, присвячені її світлій пам’яті.

Пленарне засідання, що відбулося в Червоній залі ЧНУ, об’єднало всіх у роздумах про мову, українську словесність, індивідуальну роль науковця-філолога в утвердженні української наукової думки. Відкрив його директор Інституту української мови НАН України (м. Київ) професор **П. Гриценко** доповіддю «Українська мова сьогодні: політика, практика, сенси». Окрім того, результати наукових досліджень презентували доктори філологічних наук **О. Кульбабська** (м. Чернівці) «*Проросте твоя праця із зерна кожного виноградними гронами, стиглим колосом...* (У вінок шани професора Ніни Гуйванюк)», **Н. Бойко** (м. Ніжин) «Питання експресивного синтаксису в науковому доробку **Н. В. Гуйванюк**», **К. Городенська** (м. Київ) «Синтаксична похідність у дериваційному синтаксисі», **А. Загнітко** (м. Донецьк) «Типологія категорій синтаксичної парадигматики: внутрішньореченнєвий простір», **В. Кононенко** (м. Івано-Франківськ) «Текст в образно-метафоричному мовотворенні», **М. С. Скаб** (м. Чернівці) «Грамматичний аспект лексикографічного опрацювання одиниць мовленнєвого етикету», **М. Голянич** (м. Івано-Франківськ)

«Ключова внутрішньоформна номінація реалізації смислотвірного потенціалу художнього тексту», **Н. Кондратенко** (м. Одеса) «Проблема створення типології текстових категорій», **Н. Руснак** (м. Чернівці) «Мовленнєва основа діалектного тексту», **С. Шабат-Савка** (м. Чернівці) «Комунікативна інтенція в контексті антропозорієнтованих категорій сучасного лінгвістичного дискурсу».

Тематика доповідей, запропонованих 120 учасниками конференції з України, Польщі, Румунії, Болгарії та Чехії, уможливила організацію 10 секційних засідань:

1. Проблеми типології синтаксичних одиниць.
2. Актуальні проблеми історичного синтаксису української мови та перекладознавства.
3. Загальнонаціональне, регіональне та індивідуальне в синтаксисі.
4. Семантика синтаксичних одиниць: від синтаксеми до надфразної єдності.
5. Проблеми синтаксичної номінації, предикації, деривації та кореферентності.
6. Антропоцентризм синтаксичних категорій.
7. Мовна картина світу засобами українського синтаксису.
8. Актуальні проблеми комунікативного та когнітивного синтаксису.
9. Функційний синтаксис: набутки і перспективи.
10. Синтаксис художньої мови.

У форматі першої секції виступили науковці Західної України, які актуалізували в ґрунтовних наукових доповідях різні аспекти структурно-семантичної організації простого речення, зокрема йшлося про системність його граматичних виявів – **Т. Романюк** (м. Чернівці), семантичну типологію приоб'єктних дуплексивів – **Л. Томусяк** (м. Чернівці), апозитивні одиниці у світлі теорії вторинної предикації – **О. Яцук** (м. Тернопіль). Зацікавлення аудиторії спричинили також виступи **Т. Масицької** (м. Луцьк) і **Г. Вовченко** (м. Ужгород), які доповіли про новітню граматику залежностей синтаксичних одиниць та поля реалізації сурядності й підрядності.

Українська мова в її сучасному вияві засвідчує значну кількість давніх (архаїчних) граматичних форм, що їх широко вживають у розмовному мовленні, територіальних діалектах, різно-

стильових текстах. Це засвідчує про давність і самотність її граматичних традицій, які виформовують національну специфіку побудови української фрази. Завдання дослідників – «побачити», актуалізувати ці форми, почасти вже дещо периферійні в літературній мові через чужомовні впливи й інші причини, котрі мали часто ідеологічне підґрунтя. Саме таких висновків дійшли доповідачі секції 2 «Актуальні проблеми історичного синтаксису української мови та перекладознавства»: **В. Статєєва** (м. Ужгород) – «Про одну втрачену синтаксичну рису української літературної мови», **Л. Ткач** (м. Чернівці) – «Синтаксис рекламного тексту (на матеріалі газети „Буковина” кінця XIX – початку XX століття)», **В. Шаркань** (м. Ужгород) – «Синтаксичні особливості мови „Урядового вістника правительства Карпатської України (Підкарпатської Русі)»», **Т. Файчук** (м. Київ) – «Синтаксичні моделі речень у пам’ятках науково-популярного жанру XVIII ст.», **І. Черкез** (м. Чернівці) – «Церковнослов’янська лексика в епістолярному мовленні української інтелігенції кінця XIX – початку XX століття», **О. Федунівич-Швед** (м. Чернівці) – «Народнорозмовна лексика як матеріал „Словаря української мови” Бориса Грінченка та перекладів Миколи Лукаша», **О. Баранівська** (м. Краків) – «Польсько-українські синтаксичні контрасти та їхнє відбиття в перекладах українською мовою», **О. Кацімон** (м. Київ) – «Питання правопису української мови на сторінках газети „Буковина” кінця XIX – початку XX століття», **Т. Новікова** (м. Чернівці) – «Синтаксичні заміни в перекладному тексті», **Л. Ткач** і **О. Магас** (м. Чернівці) – «Роль синтаксичних засобів у розкритті семантики слова в практиці двомовної лексикографії (на матеріалі „Російсько-українського словника” М. Уманця та А. Спілки)».

Учасники третьої секції апробували результати ґрунтовних досліджень синтаксичних особливостей у середньонадніпряньських говірках (**Г. Мартинова**, м. Черкаси), буковинських (**Н. Руснак**, **Ю. Руснак**, **Л. Борис**, **Д. Кібак**, м. Чернівці), подільських (**Н. Коваленко**, **Б. Коваленко**, м. Кам’янець-Подільський), у Східнополіському говорі (**Т. Сивокозова**, м. Київ). Універсальне й ідіотнічне в морфолого-синтаксичних розділах «Gramatica Rumânească» („Румунська граматика“, 1755–1757) Дімітріє Євстатієвича Брашовяну (Dimitrie Eustatievici Braşoveanul) виявив

у науковій доповіді **С. Лучканин** (м. Київ), а **Н. Головач** (м. Чернівці) зацікавила аудиторію лексико-граматичними особливостями фразеологічних одиниць із компонентом-румунізмом в українській мові.

Дослідницький вектор синтаксистів у секції «Семантика синтаксичних одиниць» спрямував увагу на специфіку різнорангових синтаксичних одиниць: субстанційних синтаксем – **Л. Колібаба** (м. Київ) та ілокутивних предикатів – **Г. Валігура** (м. Чернівці); нерозкладних словосполучень у світлі теорії синтаксичної номінації та кореферентності – **О. Максим'юк** (м. Чернівці); простих речень, зокрема в спонукальних – **Л. Маркуляк** (м. Чернівці), двоскладних із парним присудком – **О. Надочнікова** (м. Київ), поширених прийменниково-іменниковими комплексами – **О. Воробець** (м. Івано-Франківськ), із прономінативно-інфінітивним комплексом – **Н. Кобченко** (м. Київ), ускладнених пояснювально-уточнювальними компонентами – **Ю. Вольська** (м. Житомир), односкладних генітивних – **Л. Рабанюк** (м. Чернівці), синтаксично нечленованих речень – **М. Личук** (м. Київ), зі значенням віддання переваги – **П. Ткач** (м. Харків); складних речень із темпоральними підрядними – **В. Барчук** (м. Івано-Франківськ), умовними семантико-синтаксичними відношеннями – **І. Хилько** (м. Сімферополь) та зіставною семантикою – **М. Греб** (м. Бердянськ), тексту – **М. Яремій** і **Ф. Вринчану** (м. Чернівці).

Проблеми синтаксичної номінації, предикації, деривації та кореферентності зробили спробу розв'язати викладачі й аспіранти, які взяли участь у роботі секції 5 – **Р. Христіанінова** (м. Бердянськ), **І. Мельник** (м. Луцьк), **В. Фурса** (м. Київ), **Т. Гуцуляк**, **О. Стрижаковська**, **Л. Шутак**, **Л. Кучурян**, **Г. Теслицька** (м. Чернівці).

У сучасних центробіжних тенденціях, констатували доповідачі в секції 6, увиразнилося два вектори: 1) переміщення фокусу сприйняття мови як системного утворення на Людину (*Homo loquens*); 2) установлення характерних особливостей комунікативних компетенцій мовця та його співрозмовника в процесі мовленнєвої діяльності й у різних дискурсивних практиках (*Homo agens*). У цьому аспекті не викликає заперечень пріоритетність антропологованих синтаксичних досліджень, у царині яких працюють граматисти Чернівецького університету

– **А. Агафонова** – «Прагматичні аспекти авторизованої оцінки», **Ю. Пацаранюк** – «Пронія засобами пунктуації», **Н. Руснак**, **І. Русняк** – «Роль етнографізмів у відтворенні авторської позиції (на матеріалі твору М. Матіос „Кулінарні фіглі”)». Колеги з Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника **Н. Магас** і **О. Корпало** зосередилися на аналізі перлокутивних інтенцій ментальних перформативів та звертанні як засоби репрезентації синтаксичної особи. **Л. Беженару** (Румунія) зацікавила присутніх доповіддю «Диалог как способ моделирования речевой личности лирического героя в поэзии Н. Рубцова».

Вивчення синтаксичної системи з позицій етнолінгвістики не може нині похвалитися вичерпністю, тому важливо, що українські вчені привертають увагу до етнолінгвістичного вивчення сфери синтаксису словосполучень і речень (**А. Томусяк**, м. Чернівці), паремій (**Ж. Колоїз**, м. Кривий Ріг) і граматичних форм (**І. Макар**, м. Чернівці), що є засобами асоціативного осягнення світу (**М. Заборна**, м. Тернопіль), інтелектуалізації будь-яких мов (**Я. Пометкова**, Болгарія), духовною основою їхнього життя (**І. Савченко** та **Н. Герман**, м. Черкаси).

Ще двома відносно новими напрямками граматичної теорії є когнітивний і комунікативний синтаксис, актуальні проблеми яких розглянули у своїх доповідях учасники секції 8: **М. Вінтонів** (м. Донецьк) – «Просодичні засоби вираження актуального членування речення», **Т. Спільник** (м. Харків) – «Градаційне значення як результат взаємодії семантичного й комунікативного рівнів будови складного речення», **В. Корольова** (м. Дніпропетровськ) – «До питання про діалогізацію монологу в сучасному драматургічному дискурсі», **О. Гурко** (м. Дніпропетровськ) – «Засоби вираження ствердження в українській мові», **Г. Навчук** (м. Чернівці) – «Типи окличних речень за виконуваною функцією», **С. Шабат-Савка** й **О. Драгомарецька** (м. Чернівці) – «Структурно-семантичні та функційні параметри питальних речень у дитячій прозі (на матеріалі творів Лесі Ворониної)», **І. Струк** (м. Чернівці) – «Конститутивні ознаки драматичного тексту», **Я. Остапчук** (м. Івано-Франківськ) – «Фреймова семантика в когнітивних дослідженнях мовних одиниць», **Н. Максим'юк** (м. Чернівці) – «Мовленнєвий акт відмови у світлі сучасних теоретичних засад».

Про досягнення і перспективи функційного синтаксису вели конструктивний діалог учасники засідання в секції 9. Об'єктом для наукових спостережень більшість із них обрала фігурально-виражальні конструкції вираження експресії: експресеми – **М. Федурко** (м. Дрогобич) й **І. Антофійчук** (м. Чернівці), хіазми – **Л. Лонська** (м. Черкаси), порівняння – **С. Педченко** (м. Полтава), семантико-синтаксичний паралелізм – **Н. Шатілова** (м. Чернівці), конструкції із переліченням – **У. Гринишин** (м. Івано-Франківськ), вставні конструкції – **О. Кульбабська** й **О. Нідзілян** (м. Чернівці), повтор – **О. Дашенко**, **Л. Рабанюк** та **Л. Матвієнко**, **А. Агафонова** і **К. Якобець** (м. Чернівці), ампліфікація – **С. Гузенко** (м. Миколаїв), поліметричні конструкції – **О. Любімова** (м. Чернівці). Синтаксичний статус односкладних іменних речень з погляду функційної лінгвістики встановила **Н. Вітрук** (м. Чернівці), особливості функціонування оцінних іменників у художньому тексті – **А. Агафонова** і **В. Герасимчук**.

У секції 10 «Синтаксис художньої мови» йшлося про ритмічність прози Івана Багряного – **Н. Сологуб** (м. Київ), графіку як засіб мовної гри (на матеріалі прози Юрія Іздрика) – **Н. Тишківська** (м. Івано-Франківськ), семантичний потенціал біномінативних речень у мовистилі Тамари Севернюк – **М. Гураль** (м. Чернівці), мовні засоби репрезентації художнього простору в історичних творах Ліни Костенко – **О. Кардашук** (м. Чернівці), тематичні групи історизмів у романі В. Шкляра «Залишенець. Чорний ворон» – **Л. Рабанюк** та **І. Капустянська** (м. Чернівці), дидактичні засади публіцистики К. Малицької – **В. Бузинська** (м. Чернівці), маркери розмовності в текстовій структурі – **М. Цуркан** (м. Чернівці), хронотоп у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» – **О. Кардашук** і **Н. Антків** (м. Чернівці), специфічні риси мовистилу С. Яричевського – **Н. Руснак** та **О. Тимчишин** (м. Чернівці).

Матеріали конференції опубліковано у виданні: *Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи дослідження* : матеріали Міжнар. наук. читань, присвячених пам'яті доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри сучасної української мови ЧНУ Ніни Василівни Гуйванюк (Чернівці, 14 листопада 2014 р.) : програма, матеріали й тези доповідей / відп. за вип. : **О. В. Кульбабська**. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – 352 с.

Отже, синтаксична теорія досить активно розвивається в Україні загалом і в Чернівецькому університеті зокрема. Досягненнями в галузі синтаксису сучасної української мови вважаємо уточнення багатьох формулювань, що стосуються предмета й об'єкта синтаксису (зокрема, мінімальною синтаксичною одиницею визнано синтаксему), здійснення системного опису синтаксичних зв'язків та семантико-синтаксичних відношень, введення до синтаксичної теорії поняття про семантико-синтаксичну валентність (семантико-синтаксичну залежність), розрізнення та уточнення категорій формально-синтаксичного синтаксису (зокрема таких, як предикативність і предикатність, парадигма речення, його структурна схема, поширювач і ускладнювач структурної схеми тощо); семантико-синтаксичного синтаксису (пропозиція, предикація, елементарність / неелементарність, суб'єкт, об'єкт, предикат тощо); розширення відомостей про особливості семантики та структури різнорівневих синтаксичних зв'язків, уточнення лінгвістичного статусу висловлення як основної комунікативної одиниці в його співвідношенні з реченням, диктумом і модусом, інтенцією, а також дослідження в галузі синтаксичної номінації й деривації, когнітивістики та прагматики, теорії мовленнєвих актів, синтаксичної стилістики.

На жаль, чимало питань синтаксичної теорії залишаються нерозв'язаними. На часі поява академічного видання синтаксису української мови. Уважаємо перспективним напрямом синтаксичної науки сьогодення створення комунікативної граматики, адже синтаксичні одиниці безпосередньо пов'язані з їх реалізацією в мовленні, зумовлені метою комунікації, інтенціями мовця.

Перспективним завданням, на нашу думку, є підготовка до друку граматичних лексикографічних праць, зокрема: «Словника синтаксичної сполучуваності», «Синтаксичного словника синтаксем української мови» (подібний створила Г. О. Золотова, системно представивши репертуар мінімальних синтаксичних одиниць російської мови), «Словника варіантів синтаксичних одиниць української мови» тощо. Підґрунтям для реалізації окреслених перспектив є науковий доробок синтаксистів Інституту української мови НАН України та закладів вищої освіти, де створено й успішно функціують синтаксичні школи (О. В. Кульбабська).

1.2. Професор Іларіон Іларіонович Слинько: лаконічною мовою біографії

Слинько Іларіон Іларіонович (19.06.1912 – 1.01.1994) – український мовознавець, талановитий педагог, доктор філологічних наук, професор Чернівецького університету.

Народився І. І. Слинько 19 червня 1912 року в Києві у родині вчителів і сам здобув педагогічну освіту. Дитинство провів на Полтавщині (м. Карлівка), де в 1925 р. закінчив неповну середню школу (семилітку). 1936 р. завершив навчання на факультеті мови та літератури Запорізького педінституту, отримавши диплом першого ступеня і рекомендацію в аспірантуру. Працював викладачем української мови в середній школі № 1 м. Молочанськ (1936–1939 рр.), завучем та викладачем української мови в середній школі № 12 ім. В. Токмак; викладачем української мови в Мелітопольському (1940–1947 рр., з перервою у зв'язку з мобілізацією до армії), старшим викладачем української мови в Кіровоградському (1947–1952 рр.) та завідувачем кафедри української мови в Кременецькому (1952–1956 рр.) педінститутах. 17 травня 1954 р. успішно захистив кандидатську дисертацію «*Синтаксис Літопису С. Величка*», одержавши вчений ступінь кандидата філологічних наук. У 1956 році І. І. Слинько переїздить на Буковину і до 1994 р. працює в Чернівецькому університеті. З вересня 1963 р. – очолює кафедру української мови, якою незмінно завідував упродовж двадцяти п'яти років. Загальний педагогічний стаж учителя-філолога – 53 роки, з них 48 років праці у виші.

19 травня 1971 р. у Львівському університеті Іларіон Іларіонович захистив докторську дисертацію «*Дослідження історичного синтаксису української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. (Історія предикативних, присвійних, об'єктних, просторових і часових зворотів)*», отримавши науковий ступінь доктора філологічних наук (1971 р.) та учене звання професора (1972 р.).

У колі наукових зацікавлень ученого – дослідження історичних писемних пам'яток української мови: грамот, актових книг, листів і універсалів, літописів, релігійно-полемічних трактатів тощо; аналіз найактуальніших проблем синтаксичної теорії, опанування нових напрямів синтаксичної науки:

семантико-синтаксичного, функціонального, комунікативного; проблеми методики викладання української мови в школі.

І. І. Слинько – автор понад ста наукових праць у галузі історичного і сучасного синтаксису української мови та методики його викладання. З-поміж них: 7 монографій, підручники, навчальні посібники для студентів філологічних факультетів, значна кількість наукових статей, опублікованих в авторитетних всеукраїнських виданнях. Його наукові праці відзначає високо-професійний рівень, надзвичайно відповідальне ставлення до лінгвістичних фактів, ретельність у доборі й систематизації фактичного матеріалу, аргументованість та обґрунтованість висновків. Особливої популярності в наукових колах набули праці вченого з історичного синтаксису української мови: *«Історичний синтаксис української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. (Часові звороти)»* та *«Дослідження з історичного синтаксису української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. (Просторові звороти)»* (обидві – 1968 р.); *«Історія об'єктних зворотів української мови»* (1969 р.); *«Дослідження з історичного синтаксису української мови XIV–XVIII ст. (Історія предикативних, присвійних, об'єктних, просторових і часових зворотів)»* (1970 р.), синтаксису сучасної української мови: *«Синтаксис сучасної української мови»* (1978 р.), а також підручники для вищих навчальних закладів: *«Історичний синтаксис української мови»* (1973 р.), *«Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання»* (1994, у співавторстві) тощо.

Проф. Слинько І. І. був людиною виняткової самодисципліни, ініціативним та здібним організатором філологічної науки на Буковині (започаткував свою діяльність як завідувача кафедри української мови Чернівецького університету проведенням у 1965 році Всеукраїнської наукової конференції з проблем синтаксису), вимогливим і доброзичливим вихователем педагогічних і наукових кадрів. Чернівецького мовознавця й лінгводидакта відзначали глибока порядність, високий професіоналізм, надзвичайна відданість науці, постійне прагнення до розв'язання найскладніших лінгвістичних проблем. Його місце серед тих мовознавців, хто заклав основи історичного та сучасного синтаксису, збагатив його концептуальні засади власними спостереженнями та висновками.

1.3. Основні аспекти дослідження синтаксису української мови в науковій концепції професора І. І. Слинька

Мова, як відомо, це передусім система систем різних мовних одиниць – звуків і фонем, морфем, лексем, словоформ, словосполучень і речень, кожен з яких вивчає певна галузь мовознавства – фонетика, лексикологія, фразеологія, морфеміка, морфологія, синтаксис. Синтаксис належить до тих вершинних ярусів мовної системи, які відтворюють взаємодію мовних фактів у їх цілісності й викінченості та є результатом великої і тривалої роботи людського мислення по впорядкуванню граматичних законів у єдину систему. До фундаментальних понять синтаксису сучасні дослідники зараховують поняття про систему синтаксичних одиниць, типологію синтаксичних зв'язків, синтаксичні категорії, статус елементарних та неелементарних синтаксичних одиниць, їх співвідношення та ієрархію [Загнітко 2001, с. 13].

48 років поспіль досліджував особливості синтаксичного ладу української мови в діахронному та синхронному аспектах доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету **Іларіон Іларіонович Слинько** (19.06.1912–01.01.1994). Ґрунтовні праці «Дослідження з історичного синтаксису української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. (місцево-просторові звороти)» (1968), «Історичний синтаксис української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. (Часові звороти)» (1968), «Історія об'єктних зворотів української мови» (1969), «Синтаксис сучасної української літературної мови: проблемні питання» (у співавт. із Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянською, 1994) та численні статті вченого засвідчують не лише його творчий пошук і прагнення подати власне бачення традиційних і нових проблем сучасного синтаксису – формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного, але й вагомий внесок у розвиток історичного синтаксису.

З'ясування репертуару одиниць синтаксису, що виформовують його предмет, ієрархії синтаксичних категорій та основних чинників їх взаємодії, типологія синтаксичних зв'язків і семан-

тико-синтаксичних відношень на двох рівнях – словосполучення та речення, окреслення формально-семантичних співвідношень між ними, функції основних граматичних засобів у різних функційних стилях літературної мови й у живому народному мовленні – ось далеко неповний діапазон наукового зацікавлення чернівецького мовознавця (див. підрозділ 1.4. Список праць професора І. І. Слинька).

На тлі сучасних граматичних досліджень його праці вирізняються спробою поєднати теоретичний, навчальний і лінгводидактичний принципи, адаптувати для учительської та студентської аудиторій виклад певної проблеми або опис синтаксичних процесів, оприятити еволюцію певного мовного явища й водночас подати його власну інтерпретацію, спонукати співрозмовника або читача до дискусії (це засвідчують навіть назви його статей: «Чи є односкладні речення?» (1985), «Сполучник чи сполучне слово?» (1987), «Другорядні чи поширюючі члени речення?» (1987) тощо), мотивувати всіх охочих до подальших досліджень.

Мета нашого дослідження – історія питання про предмет синтаксису з опорою на найновіші досягнення мовознавства і, зокрема, поглядів на цю проблему талановитого сучасного мовознавця, професора Іларіона Іларіоновича Слинька.

Термін «синтаксис», що його запровадили представники еллінської філософської школи ще в III ст. до н. е., означав «складання, впорядкування, побудова». Нині він означає не лише науку про граматичний лад мови, але й сам цей граматичний лад, що виформувався впродовж історичних періодів і на сучасному етапі розвитку є розвиненою гнучкою системою різних засобів відображення дійсності.

У колі граматистів також відома українська назва-відповідник грецькому «синтаксис» – «складня» (а в XVI– XVII ст. поширеними були ще терміни «синтакса», «сьчинение»). Термін «складня» має прозору внутрішню форму й належить Іванові Огієнку, який образно назвав українську складню «царицею мовознавчих наук», визначав синтаксис «душею науки про мову», бо, на його думку, лише складня «єдина показує правдиве життя мови», тому «сама наука про речення повинна стати першою наукою для вивчення рідної мови» [Огієнко 1938, с. 8].

Синтаксис завершує вивчення мовних одиниць найвищого рангу – тих, які безпосередньо беруть участь у спілкуванні людей, а отже, саме в синтаксисі ми спостерігаємо тісний зв'язок мови з мисленням людини, у синтаксисі знаходять свій вияв усі функції мови – комунікативна, номінативна, гносеологічна (пізнавальна), волюнтативна (вольова), естетична тощо.

У праці «Синтаксис сучасної української мови» [Слинько 1978] І. І. Слинько поставив собі за мету визначити обсяг поняття «синтаксис». У цьому аспекті він слушно зауважив, що відмінною від інших галузей наук рисою другої частини граматики є те, що вона вивчає закономірності, правила будови, складання речень і вищих одиниць, призначених для функціонування. Тому питання про систему синтаксичних одиниць, які становлять предмет вивчення синтаксису, є фундаментальним і визначальним.

По суті, кожен синтаксист із самого початку вивчення граматичної системи певної мови повинен випрацювати певну чітку позицію, обґрунтувати підхід до фундаментального поняття – визначення системи синтаксичних одиниць. Про це, зокрема, веде мову Г. О. Золотова: «Питання про синтаксичні одиниці, про об'єкти синтаксичного вивчення – одвічні питання синтаксису, які ще з античних часів було дилемою: речення чи словосполучення» [Золотова 1973, с. 63].

Проаналізувавши погляди українських і російських мовознавців щодо визначення синтаксису та переліку його об'єктів (І. Ужєвич, Я. Головацький, М. Осадця, Л. Булаховський, А. Медушевський, І. Кучеренко, О. Мельничук, М. Ломоносов, О. Востоков, Ф. Буслаєв, О. Шахматов, Д. Овсяннико-Куликовський, О. Пешковський, В. Виноградов, Н. Шведова, В. Белошапкова, Г. Золотова та ін.), Іларіон Слинько дійшов висновку: до кінця ХІХ ст. у мовознавстві не було чіткого розрізнення між синтаксичними, логічними та психологічними поняттями, тому в процесі розвитку науки про мову і предмет синтаксису витлумачували по-різному. На думку дослідника, тут потрібно враховувати як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. До *об'єктивних* належать складність лінгвальної природи синтаксичних одиниць, особливості синтаксичного структурування, синтаксичних зв'язків слова зі словом і частин складних синтаксичних побу-

дов, об'єднання в граматичні єдності, які «обслуговують комунікативну сферу людського буття». До *суб'єктивних чинників* варто уналежнити ступінь розвитку синтаксичної науки в певний історичний період, наукові позиції автора, що репрезентує той чи той науковий напрям у мовознавстві, урахування традицій і запровадження нових ідей у витлумаченні того чи того поняття або явища. Саме тому сучасна синтаксична наука називає різну кількість синтаксичних одиниць: тільки речення; речення і словосполучення; розмежовує просте і складне речення як різні синтаксичні одиниці; надає самостійного статусу простим ускладненим реченням, виокремлює найменшу синтаксичну одиницю – синтаксеми та найбільшу синтаксичну одиницю – складне синтаксичне ціле.

І. І. Слинко кваліфікує систему одиниць як чотирикомпонентну, що охоплює *словосполучення, прості речення, складні речення, складні синтаксичні єдності*, що створюють систему мови для її функціонування [там само, с. 25]. Заслуговує поцінування те, що вчений детально аналізує дві нові концепції щодо мінімальної одиниці синтаксису в русистичі: Н. Шведової, яка розрізняє формальну синтаксичну одиницю – *форму слова* – і одиницю граматичної семантики – *синтаксичне значення форми слова* [Перспект 1972, с. 89; Русская грамматика 1980, с. 9], та Г. Золотової про «*синтаксичну форму слова як засіб позначення елементарних смислів*» [Золотова 1973, с. 25] (у новітніх працях елементарну (мінімальну) синтаксичну одиницю витлумачують теж по-різному, номінуючи її то як «синтаксема» [Вихованець 1992; Гуйванюк 2008; Кульбабська 2011; Мірченко 2004; Межов 2012; Золотова 1988; Мухин 1980; Spiwak 2003 та ін.], то як «словоформа» «форма слова», виокремлюючи «рівень словоформ» між рівнями морфем і речень [Плющ 2001; Попова 2009], то як «компонент речення чи словосполучення» [Шульжук 2004]. Утім, проф. Слинко вважає, що «синтаксична форма слова» не може бути окремим об'єктом вивчення синтаксису. Адже на докомунікативному рівні вона все ж становить собою частину словосполучень, а на комунікативному – входить до речення чи виступає у функції окремих висловлень (маються на увазі заголовки типу: «*На дрейфуючій крижині*»; «*У фонд допомоги*»; «*Про молодь*» тощо)» [Слинко 1978, с. 15].

Спірним, за спостереженнями Слинька І. І., залишається також питання про співвідношення понять речення, що його вважають основною одиницею синтаксису, та висловлення як одиниці мовлення. У теоретичному викладі синтаксису української мови вчений послідовно використовує термін «речення». Тоді як «висловлення», на його думку, потрібно витлумачувати лише у комунікативному плані, у ході актуального членування. Згадаймо, що в «Грамматике современного русского литературного языка» 1970 р. йдеться про *висловлення* як найменшу комунікативну одиницю, репрезентант живого мовлення, своєрідний «комунікат» зі значеннями 1) ствердження чи заперечення (*Так; Ні*); 2) вітання, подяки, пробачення (*Добрий день! Дякую! Пробачте!*); 3) ізольованого звертання (*Мамо!*) і под., що протиставляється граматичному реченню (напр., *Так. Ні. Аякже. Атож. Ще б пак*). Цю думку поділяють і автори колективної праці «Синтаксис української мови. Проблемні питання». До того ж вони виокремлюють «Складні комунікати» – безсполучникові поєднання речень [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994, с. 635–654].

У найновіших синтаксичних працях висловлення теж подекуди ототожнюють із реченням, вважаючи його комунікативною реалізацією речення-конструкції, проте, розрізняючи два рівні (мову й мовлення), потрібно визнати, що *висловлення* – це центральна одиниця мовлення – мінімальний фрагмент зв'язного мовлення, мовленнєве втілення («безпосередня дійсність») думки, волі, стану, почуттів людини, це продукт мовленнєвої діяльності, окремого комунікативного акту, що бере безпосередню участь у спілкуванні людей. Питання про висловлення як одиницю синтаксису продовжує залишатися проблемним донині.

До кінця не розв'язаним, як констатує І. І. Слинько [Слинько 1978, с. 18], є питання про *складне синтаксичне ціле*: з одного боку, поняття складного синтаксичного цілого не відповідає тим вимогам, які ставляться до самостійних синтаксичних одиниць (а це відтворюваність «у готовому вигляді» і дискретність»), а з іншого, «складне синтаксичне ціле» має певні семантичні і граматичні ознаки – єдність теми і структурну завершеність. Отож постає закономірне питання: складне синтаксичне ціле (або синонімічні назви й аббревіатури «ССЦ», «надфразна єдність», «НФС», «прозова строфа», «великі синтаксичні сполу-

ки», «група речень», «мікротекст», «період» [УМ, с. 627; Языкознание 1998, с. 345]) – це одиниця текстолінгвістики чи синтаксису? Іларіон Іларіонович переконаний, що немає обґрунтованих підстав «для того, щоб заперечувати складне синтаксичне ціле як нову якість порівняно із складним реченням. Адже у зв'язку з тим, що у простому реченні можуть уживатися засоби зв'язку складних речень (напр., сполучники сурядності чи підрядності), ми не відмовляємося від поняття про складне речення. /.../ це не виключає можливості аналізувати зазначену одиницю в синтаксисі з погляду граматичного» [там само, с. 19].

Щодо різних номінацій найбільшої одиниці синтаксису, то подекуди мовознавці розмежовують ССЦ і НФЄ, визначаючи перше як самостійну семантико-синтаксичну одиницю, що формується внаслідок об'єднання речень на основі змісту і форми окремих мовленнєвих повідомлень, і друге – як утворення, «співвіднесене й таке, що відображає поряд із нею особливості членування мовленнєвого потоку, його ритміко-інтонаційної, графічної організації», тобто «йдеться про розбиття мовленнєвого потоку на фрази, а також його цілісні у смислового відношенні єдності» [Різун 1998, с. 150].

Гадаємо, що з огляду на дискусійність дефініції складного синтаксичного цілого про нього не йдеться в університетському підручнику «Синтаксис української мови. Проблемні питання». Отож у зазначеній праці хоча фундаментально описано лише три об'єкти вивчення синтаксису, утім, третім з них є не складне синтаксичне ціле, а складне речення паралельно зі словосполученням і простим реченням.

Висновки та узагальнення, зроблені І. І. Слиньком у праці «Синтаксис сучасної української мови», не втратили актуальності й у наш час. Наведемо найсуттєвіші з них:

1. Термін «синтаксис» має щонайменше два значення:

а) **синтаксис як факт мови** – це система одиниць різного рівня – словосполучень, простих речень, складних речень і складних синтаксичних єдностей, які створюють граматичну структуру мови для її функціонування;

б) **синтаксис як наука** – це частина граматики, яка вивчає систему одиниць різних рівнів – словосполучень, простих речень, складних речень і складних синтаксичних єдностей, що

створюють структуру мови для її функціонування.

2. Синтаксис тісно пов'язаний з іншими підсистемами та проміжними рядами мовної структури, наприклад, через *слово*:

– з морфологією, яка «вивчає слова та їхні форми – в їх внутрішній єдності і в їх відмінності, що залежить від належності різних типів слів до різних систем словозміни, до різних морфологічних і почасти словотворчих категорій, до різних частин мови; на противагу синтаксис захоплює у сферу свого розгляду слова і форми слів з погляду їх сполучуваності одних з одними і з огляду на їхні функції у складі словосполучення і речення»;

– з лексикою, у якій «слово зазвичай розглядається як особлива семантична одиниця – лексема. Від лексичного складу залежить семантична структура речення. У свою чергу синтаксичний контекст дає змогу виявитися певному значенню лексеми»;

– із фразеологією, адже фразеологізми можуть бути членами речення;

– із фонетикою, адже «для актуального членування речення використовується такий засіб фонетики, як наголос. Загальновідоме значення інтонації для оформлення речень, ізольованих частин речень тощо».

3. Сучасне розуміння синтаксису значно ускладнено, а подеколи не цілком відповідає змістові, який у нього почали вкладати, оскільки назва «синтаксис» у прямому розумінні слова передбачає тільки сполучення, поєднання якихось одиниць, а речення не завжди побудовані з кількох компонентів, напр., однослівні. Довелося вдаватися до поняття про «дорозумлюваний підмет» (Ф. Ф. Фортунатов, О. О. Потебня), змішану парадигму (Н. Ю. Шведова), синтаксичну форму слова (Г. О. Золотова), щоб виправдати розгляд однослівних речень у синтаксисі.

4. Усвідомлення словосполучення як відмінної від речення одиниці породило думки про те, чи не становить учення про словосполучення окремої частини граматики, що стоїть на межі між морфологією і синтаксисом. Намагаючись якось відбити новий погляд на словосполучення в термінології, почали вживати назви, особливо в іноземній літературі, на зразок «малий синтаксис», тобто вчення про словосполучення, на відміну від «великого синтаксису», тобто вчення про речення.

5. Дослідження синтагм привело до визнання «синтагматики»

– науки про синтагми. Розгляд речень з комунікативного погляду дав підставу для вживання назви «комунікативний синтаксис», в аспекті граматичної семантики – «семантичний синтаксис», «функціональний синтаксис» тощо.

6. Дискусійний статус складного синтаксичного цілого відбиває тенденцію розвантажити синтаксичну науку від розгляду деяких питань. Однак розуміння словосполучення, простого речення, складного речення і складного синтаксичного цілого як різних рівнів вивчення мови – докомунікативного і комунікативного, як підсистем єдиної системи – граматичної структури мови переконує в тому, що ці одиниці пов'язані більшою кількістю доцентрових, ніж відцентрових сил.

7. Для повного усвідомлення того, що являє собою синтаксис, не досить тільки перераховувати його основні одиниці. Необхідно вказати, що *граматична структура мови* – ось те спільне, що об'єднує синтаксичні одиниці різних рівнів, установлює взаємозв'язки між ними як у системі (структурі) мови, так і під час її функціонування.

8. «Вивчення предмета синтаксису має велике значення. Це принципове питання, у якому відбивається той чи той погляд на синтаксис загалом, синтаксична концепція, лінгвістична школа. Від правильного розв'язання цього питання залежить, які синтаксичні явища будуть розглядатися в усьому викладі цієї дисципліни і в якому порядку. Життя вимагає, щоб такий розгляд не був застарілим, а робився з опертям на найкращі досягнення сучасного мовознавства» [Слинько 1978, с. 29].

Отже, узагальнюючи погляди І. І. Слинька на предмет синтаксису, відзначимо, що вчений не обійшов увагою цього складного питання, як і багатьох дискусійних моментів щодо визначення найменшої чи найбільшої синтаксичної одиниці, не обмежився покликанням на авторитетні думки інших учених, а намагався переконливо висловити свої міркування щодо основних одиниць синтаксису, які становлять синтаксичну систему мови, призначену для вивчення. Наукова концепція професора Чернівецького університету вражає оригінальністю думки та окресленням перспектив дослідження проблемних питань синтаксису.

Поділяємо думку А. Загнітка: «ми живемо в атмосфері синтаксичного плюралізму, що є для науки нормою» [Загнітко 2006,

с. 33]. У цьому переконує те, що сучасна синтаксична теорія передовсім спрямована на розгляд системи синтаксичних одиниць різних рангів – синтаксем, словосполучень, простих і складних речень, а також надфразних єдностей – у їх ієрархічних взаємозв'язках і відношеннях. Саме тому синтаксис можна поділити на три взаємопов'язані підрозділи (хоч відомі спроби виокремити четвертий ярус – синтаксис висловлення, або комуніката [Зубков 2004, с. 325]):

1) синтаксис синтаксем і словосполучень (О. Мельничук пропонував додати до цієї підсистеми ще таку синтаксичну одиницю, як «синтагма» [Сучасна 1972, с. 5–10], І. Попова – «словоз'єднання» як непередикативна послідовність слів у мовленнєвому ланцюгу на зразок *студент і викладач, Хворий, він* не міг працювати [Попова 2009, с. 106, 109, 114]);

2) синтаксис речення (у праці «Синтаксис української мови. Проблемні питання» описано близько 70-ти різних типів речень [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994]);

3) синтаксис тексту (актуальний синтаксис).

Виходячи з найновіших досягнень сучасного мовознавства, потрібно дотримуватись таких сучасних орієнтацій у процесі вивчення цього вершинного розділу граматики:

1) синтаксичні одиниці – не застигли величини, вони постійно перебувають у динаміці, а отже, у синтаксисі яскраво виявляється творчий аспект мови;

2) специфіку синтаксичних одиниць зумовлюють комунікативні потреби спілкування, конситуація тощо;

3) незаперечний зв'язок синтаксичних одиниць (речень, надфразних єдностей) з когнітивними, естетичними і прагматичними завданнями, що йдуть від автора – творця конкретного висловлення.

І найголовніший висновок: монографії, навчальні посібники, численні статті І. І. Слинька, у яких презентовано авторські розв'язання проблем синтаксису чи запропоновано гіпотези, роздуми, що чекають на поглиблення й аргументацію, чітко окреслюють перспективи нових пошуків – усе це оприявлення складного й водночас цілісного **Я**-Професора Іларіона Іларіоновича Слинька, реалізація його свідомого вибору: досліджувати велич і глибини рідної мови!

Література

Вихованець 1992: **Вихованець І. Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.

Гуйванюк 2008: **Гуйванюк Н. В.** Семантична типологія синтаксем [Текст] / Н. В. Гуйванюк // Актуальні проблеми германської філології : матеріали III Міжнар. наук. конф., присв. 70-річчю від дня народж. проф. Левицького В. В. (10–12 квітня 2008 р.) / МОН України, Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича; наук. ред. Кушнерик В. І. – Чернівці : Книги XXI, 2008. – С. 10–14.

Загнітко 2001: **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови. Синтаксис [Текст] : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – 662 с.

Загнітко 2006: **Загнітко А. П.** Теорія сучасного синтаксису [Текст] : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2006. – 378 с.

Золотова 1973: **Золотова Г. А.** Очерк функціонального синтаксиса русского языка [Текст] : [монографія] / Г. А. Золотова / отв. ред. Бархударов С. Г. – М. : Наука, 1973. – 351 с.

Золотова 1988: **Золотова Г. А.** Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского языка [Текст] / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1988. – 440 с.

Зубков 2004: **Зубков М. Г.** Українська мова: універсальний довідник / М. Г. Зубков. – Харків : Школа, 2004. – 496 с.

Каранська 1995: **Каранська М. У.** Синтаксис сучасної української літературної мови [Текст] : навч. посібн. / М. У. Каранська – К. : Либідь, 1995. – 312 с.

Кульбабська 2011: **Кульбабська О. В.** Вторинна предикація у простому реченні [Текст] : монографія / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 672 с.

Межов 2012: **Межов О. Г.** Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць [Текст] : монографія / Олександр Межов. – Луцьк : Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.

Мірченко 2004: **Мірченко М. В.** Структура синтаксичних категорій [Текст] : [монографія] / М. В. Мірченко. – Вид. 2-ге, переробл. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.

Мухин 1980: **Мухин А. М.** Синтаксемный анализ и проблема уровней языка [Текст] / А. М. Мухин. – Л. : Наука, 1980. – 308 с.

Огієнко 1938: **Огієнко І.** Складня української мови (Ч. 10) : Частина друга : Головні й пояснювальні члени речення [Текст] / Іван Огієнко. – Жовква : Друкарня О. О. Василян, 1938. – 240 с.

Плющ 2011: Плющ М. Я. Словоформа в семантично елементарному та ускладненому реченні : вибрані праці / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во Національного пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2011. – 362 с.

Попова 2009: Попова І. С. Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель) [Текст] : монографія / І. С. Попова. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2009. – 432 с.

Проспект 1972: Проспект «Русской грамматики» / за ред. Н. Ю. Шведової. – М., 1972. – 134 с.

Різун 1998: Різун В. В. Нариси про текст. Теоретичні питання комунікації і тексту / В. В. Різун, А. І. Мамалига [та ін.]. – К. : Редакційно-видавничий центр «Київський університет», 1998. – 336 с.

Русская грамматика 1980: Русская грамматика : в 2-х т. [Текст] : Т. I. – М. : Наука, 1980. – 783 с.; Т. II. – М. : Наука, 1980. – 710 с.

Слинько 1978: Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови [Текст] : навч. посібн. / І. І. Слинько. – Чернівці : Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1978. – 31 с. [1].

Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання [Текст] : навч. посібн. для студ. філол. ф-тів ун-тів / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.

Сучасна 1972: Сучасна українська літературна мова: Синтаксис [Текст] : [підручник] / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.

УМ: Українська мова [Текст] : [енциклопедія]. – К. : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

Шульжук 2004: Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови [Текст] : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 408 с.

Языкознание 1998: Языкознание. Большой энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е. изд. – М. : Большая рос. энциклоп., 1998. – 685 с.

Spiwak 2003: Spiwak O. Ukrainsko-polski slownik syntaktyczny / Orest Spiwak, Marian Jurkowski. – Warszawa : Tyrsa, 2003. – 341 s.

(*О. В. Кульбабська*)

СПИСОК ПРАЦЬ
доктора філологічних наук, професора
кафедри сучасної української мови
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
СЛИНЬКА ІЛАРІОНА ІЛАРІОНОВИЧА

МОНОГРАФІЇ

1. *Слинько І.І.* Дослідження з історичного синтаксису української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. (місцево-просторові звороти) [Текст] : [монографія] / І.І. Слинько. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – 112 с. – Бібліогр. в підрядков. приміт.

2. *Слинько І.І.* Історія просторових зворотів з складними прийменниками в українській мові [Текст] / І.І. Слинько // Синтаксична будова української мови : [колективна монографія] / АН УРСР; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 129–139. – Бібліогр. в підрядков. приміт.

ДИСЕРТАЦІЇ

1. *Слинько І.І.* Синтаксис летописи Величко [Рукопись] : дисс. на соискание учёной степени канд. филол. наук : спец. 661 „Языки народов СССР – украинский язык” / И.И. Слинько. – Львов, 1954.

2. *Слинько І.І.* Исследование по историческому синтаксису украинского языка XIV–XVIII вв. (История предикативных, притяжательных, объектных, пространственных и временных оборотов) [Рукопись] : дисс. на соискание учёной степени докт. филол. наук : спец. 661 „Языки народов СССР – украинский язык” / И.И. Слинько. – Львов, 1970.

АВТОРЕФЕРАТИ

1. *Слинько І.І.* Синтаксис летописи Величко [Текст] : автореф. дисс. на соискание учёной степени канд. филол. наук : спец. 661 „Языки народов СССР – украинский язык” / И.И. Слинько. – Львов, 1954. – 15 с. [1].

2. *Слынько И.И.* Исследование по историческому синтаксису украинского языка XIV–XVIII вв. (История предикативных, притяжательных, объектных, пространственных и временных оборотов) [Текст] : автореф. дисс. на соискание учёной степени докт. филол. наук : спец. 661 „Языки народов СССР – украинский язык” / И.И. Слынько. – Львов, 1970. – 58 с.

ПІДРУЧНИКИ ТА НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ З ГРИФОМ МОН УКРАЇНИ

1. *Слынько І.І.* Історичний синтаксис української мови [Текст] : посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів / І.І. Слынько. – К. : Вища школа, 1973. – 215 с. – Бібліогр. : с. 207–209 і в підрядков. приміт.

2. *Жовтобрюх М.А.* Історична граматики української мови [Текст] : навч. посібник для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко, І.І. Слынько та ін. / відп. ред. С.П. Самійленко. – К. : Вища школа, Голов. вид-во, 1980. – 319 с. – Бібліогр. : с. 309 і в підрядков. приміт.

3. *Слынько І.І.* Синтаксис сучасної української літературної мови: проблемні питання [Текст] : навч. посібник для студ. філол. фак-тів ун-тів / І.І. Слынько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с. – Бібліогр. : с. 659–667.

НАВЧАЛЬНІ ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ ПОСІБНИКИ

1. *Слынько І.І.* Історичний синтаксис української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. (Часові звороти) [Текст] : [навч. посібн.] / І.І. Слынько. – Чернівці : Вид-во Чернівецького університету, 1968. – 91 с. – Бібліогр. : с. 89–90 і в підрядков. приміт. (241 назва).

2. *Слынько І.І.* Історія об'єктних зворотів української мови [Текст] : [навч. посібн.] / І.І. Слынько. – Чернівці : Вид-во Чернівецького університету, 1969. – 106 с. – Бібліогр. : с. 105–106 і в підрядков. приміт. (104 назви).

3. *Слынько І.І.* Синтаксис сучасної української мови [Текст] : навч. посібн. / І.І. Слынько. – Чернівці : Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1978. – 31 с. [1]. – Бібліогр. : с. 30–31 і в підрядков. приміт.

РЕЦЕНЗІЇ

1. *Слинько І.І.* Новий збірник вправ з орфоєпії [Текст] / І.І. Слинько // Радянська школа. – 1947. – № 2.

2. *Слинько І.І.* Граматика української мови А. Загородського [Текст] / І.І. Слинько // Радянська школа. – 1947. – № 4.

3. *Слинько І.І.* Про новий російсько-український словник [Текст] / І.І. Слинько // Мовознавство. – 1948. – №. 4.

4. *Слинько І.І.* Рец. на кн. : „Плющ М.Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення. – К. : Вид-во КДПІ, 1978. – 106 с.” [Текст] / І.І. Слинько // Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 92–93.

5. *Слинько І.І.* Рец. на кн. : „Плющ М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К. : Вища школа, 1986. – 175 с.” [Текст] / І.І. Слинько // Українська мова і література в школі. – 1990. – № 2. – С. 3–11.

НАУКОВІ СТАТТІ

1951

1. *Слинько І.І.* Часові звороти в літописі С. Величка [Текст] / І.І. Слинько // Наукові записки Кіровоградського педагогічного інституту : зб. наук. праць. – №. 1. – Кіровоград, 1951.¹

2. *Слинько І.І.* Із спостережень над крилатими висловами в українській мові пожовтневої доби [Текст] / І.І. Слинько // Наукові записки Кіровоградського педагогічного інституту. – Т. 1. – Кіровоград, 1951.

1952

3. *Слинько І.І.* Способи вираження іменних обставин [Текст] / І.І. Слинько // Українська мова в школі. – 1952. – № 1. – С. 72.

1957

4. *Слинько І.І.* К вопросу об истории творительного предикативного в украинском языке [Текст] / И.И. Слинько //

---

¹ Джерела № 1–2 *Стиску* наводимо за авторефератом докторської дисертації І.І. Слинька.

XIII отчетная научная сессия профессорско-преподавательского состава Черновицкого государственного университета (Черновцы, февраль 1957 г.): тезисы докл. / Министерство высшего образования УССР, Черновицкий государственный университет. – Черновцы: Изд-во Черновицкого гос. ун-та, 1957. – С. 224–226. – (Секція філологічних наук).

5. *Слынько И.И.* К вопросу об истории творительного предикативного в украинском языке [Текст] / И.И. Слынько // Научный ежегодник за 1956 г. (филологический факультет) / Черновицкий государственный университет / ред. кол. : отв. ред. К.М. Леутский, И. Ф. Калужный, Н. А. Лищенко, В. М. Лесин, З. Н. Горохова, А. Н. Токмаков и др. – Черновцы: Изд-во Черновицкого гос. ун-та, 1957. – Т. 1, вып. 1. – С. 221–225.

1958

6. *Слынько И.И.* Історія присвійних конструкцій української мови за свідченням пам'яток XIV–XVIII століть [Текст] / І.І. Слынько // Наукові записки Чернівецького університету: зб. наук. праць / [ред. колегія: В. І. Кузнецов, І. І. Слынько, І. Г. Чердниченко; відп. ред. – І. Г. Чердниченко]. – Т. XXXI. – Чернівці: Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1958. – Вип. 7: Питання історії і діалектології східнослов'янських мов (До IV Міжнародного з'їзду славістів). – С. 33–58. – (Серія філологічних наук).

7. *Слынько И.И.* Історія присвійних конструкцій української мови за свідченням пам'яток XIV–XVIII століть [Текст] / І.І. Слынько // XIV наукова сесія (Чернівці, 21–28 лютого 1958 р.): тези допов. / Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Чернівецький державний університет. – Чернівці: Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1958. – С. 10–12. – (Секція філологічних наук).

1959

8. *Слынько И.И.* До питання про історію орудного предикативного в українській мові [Текст] / І.І. Слынько // Наукові записки Чернівецького університету: зб. наук. праць. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1959. – Т. XXXII, вип. 8. – С. 63–83. – (Серія філологічних наук).

9. *Слынько И.И.* До питання про історію орудного предикативного в українській мові [Текст] / І.І. Слынько // Питання

історичного розвитку української мови [Міжвузівська наук. конф. (Харків, 15 – 20 грудня 1959 р.)] : тези повід. – Харків : Вид-во Харків. ун-ту ім. О.М. Горького, 1959. – С. 62–83.

1960

10. *Слинько І.І.* Міжвузівська конференція з питань укладання діалектологічних словників (Чернівці, 23–25 січня 1960 р.) [Текст] / І.І. Слинько // Українська мова в школі. – 1960. – № 4. – С. 92–94.

11. *Слинько І.І.* Про деякі питання українського правопису [Текст] / І.І. Слинько // Питання прикладної лінгвістики : [Міжвузівська наук. конф. (Чернівці, 22–28 вересня 1960 р.) / Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР; Чернівецький державний університет; літ. ред. Ю.О. Карпенко]. – Чернівці : Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1960. – С. 79–83.

12. *Слинько І.І.* Наслідки вступних екзаменів з української мови Чернівецького університету [Текст] / І.І. Слинько // Українська мова в школі. – 1960. – № 5. – С. 90–93.

13. *Слинько І.І.* Зміни знахідного відмінка з об'єктно-просторовим значенням [Текст] / І.І. Слинько // Научный ежегодник Черновицкого государственного университета за 1959 г. (филологический факультет) : отдельный оттиск / отв. ред. К.М. Леутский. – Черновцы : Изд-во Черновицкого гос. ун-та, 1960. – С. 191–194.

14. *Слинько І.І.* Історія знахідного володіння, управління і керівництва в українській мові [Текст] / І.І. Слинько // Научный ежегодник Черновицкого государственного университета за 1959 г. (филологический факультет) : отдельный оттиск / отв. ред. К.М. Леутский. – Черновцы : Изд-во Черновицкого гос. ун-та, 1960. – С. 127–130.

1961

15. *Слинько І.І.* Зміни у вживанні знахідного відмінка з об'єктним значенням за пам'ятками XIV–XVIII ст. [Текст] / І.І. Слинько // Наукові записки Чернівецького університету : зб. наук. праць; відп. І.І. Слинько. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1961. – Т. XXXXII, вип. 11 : Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. – Кн. 2. – С. 3–32. – (Серія філологічних наук).

16. *Слинько І.І.* З історії знахідного відмінка від назв живих істот в українській мові [Текст] / І.І. Слинько // Учёные записки Черновицкого университета : сб. науч. трудов. – Черновцы : Изд-во Черновицкого гос. ун-та, 1961. – Т. XLVII, вип. 14 : Вопросы синтаксиса. – С. 57–85. – (Серия филологических наук).

17. *Слинько І.І.* Інфінітив у функції другорядних членів речення [Текст] / І.І. Слинько // Українська мова в школі. – 1961. – № 6. – С. 21–32.

1962

18. *Слинько І.І.* Деякі спостереження над прямими додатками в українській мові [Текст] / І.І. Слинько // Міжвузівська наукова конференція з питань синтаксису (Львів, 25–28 січня 1962 р.). – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1962. – С. 53–55.

1963

19. *Слинько І.І.* Історія орудного засобу за свідченням давньоукраїнських пам'яток XIV–XVIII ст. [Текст] / І.І. Слинько // XVIII наукова сесія (Чернівці, травень – червень 1963 р.) : тези допов. / Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Чернівецький державний університет : відп. ред. : Г.І. Сінченко. – Чернівці : Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1963. – С. 10–12. – (Секція філологічних наук).

20. *Слинько І.І.* Історія орудного логічного суб'єкта в пасивних зворотах за свідченням українських пам'яток XIV–XVIII ст. [Текст] / І.І. Слинько // Матеріали XIX наукової сесії (Чернівці, травень – червень 1963 г.) : тези допов. / Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Чернівецький державний університет : відп. ред. : Г.І. Сінченко. – Чернівці : Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1963. – С. 10–12. – (Секція філологічних наук).

21. *Слинько І.І.* Історія знахідного непрямого об'єкта в українській мові за пам'ятками XIV–XVIII ст. [Текст] / І.І. Слинько // Наукові записки Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1963. – Т. 57, вип. 18 : Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. – Кн. 3. – С. 50–69. – (Серія філологічних наук).

22. *Слинько І.І.* Історія родового відмінка при інфінітивах мети за свідченням пам'яток XIV–XVIII ст. [Текст] / І.І. Слинько // Наукові записки Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1963. – Т. 57, вип. 18 : Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. – Кн. 3. – С. 70–86. – (Серія філологічних наук).

23. *Слинько І.І.* Історія орудного засобу за свідченням давньоукраїнських пам'яток XIV–XVIII ст. [Текст] / І.І. Слинько // Славистичний збірник (До V Міжнародного з'їзду славистів) : окремий відбиток / Изд-во АН УРСР; І.К. Білодід (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 228–240.

24. *Слинько І.І.* Наблизити правопис до потреб школи [Текст] / І.І. Слинько // Українська мова і література в школі. – 1963. – № 3. – С. 67–70.

25. *Слинько І.І.* Звороти з орудним відмінком у мові О. Кобилянської [Текст] / І.І. Слинько // Творчість Ольги Кобилянської [Республіканська наук. конф., присвячена сторіччю з дня народження письменниці (Чернівці, 28 листопада – 1 грудня 1963 р.)] : тези допов. / Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР; Чернівецький державний університет; відп. ред. Г.І. Сінченко, І.І. Слинько, Н.О. Томашук. – Чернівці : Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1963. – С. 47–49.

1964

26. *Слинько І.І.* Історія родового часу за свідченням давньоукраїнських пам'яток XIV–XVIII ст. [Текст] / І.І. Слинько // XX наукова сесія Чернівецького університету (Чернівці, квітень 1964 р.) : тези допов. / Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Чернівецький державний університет; відп. ред. Г.І. Сінченко. – Чернівці : Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1964. – С. 69–79. – (Секція філологічних наук).

27. *Слинько І.І.* Історія безприйменниково-просторових зворотів української мови порівняно з іншими слов'янськими [Текст] / І.І. Слинько // VI Українська славистична конференція (Чернівці, 13–18 жовтня 1964 р.) : тези допов. / Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти України УРСР; Чернівецький держ. ун-т; Український комітет славистів; відп. ред. : А.Р. Волков. – Чернівці : Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1964. – С. 69–72.

1965

28. *Слинько І.І.* Історія приад'єктивних зворотів за давньоукраїнськими пам'ятками XIV–XVIII ст. [Текст] / І.І. Слинько // XXI наукова сесія Чернівецького університету (Чернівці, травень – червень 1965 р.) : тези допов. / Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР; Чернівецький державний університет; відп. ред. Г.І. Сінченко. – Чернівці, 1965. – С. 18–23. – (Секція філологічних наук).

29. *Слинько І.І.* Історія родового часу за свідченням давньоукраїнських пам'яток XIV–XVIII ст. [Текст] / І.І. Слинько // 3 історії української та інших слов'янських мов : зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 63–79; (резюме рос. м.).

30. *Слинько І.І.* Історія деліберативних зворотів в українській мові [Текст] / І.І. Слинько // Міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису української мови (Чернівці, вересень 1965 р.) : тези допов. / відп. ред. : І.І. Слинько. – Чернівці : ЧДУ, 1965. – С. 100–104.

31. *Слинько І.І.* Із спостережень над ад'єктивним керуванням в усній формі літературної мови [Текст] / І.І. Слинько // Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню закономірностей розвитку усної форми української літературної мови [(Полтава, 12–15 травня 1965 р.) / АН УРСР; МОН УРСР; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР; Полтавський держ. пед. ін.-т ім. В.Г. Короленка] : тези допов. – Полтава, 1965. – С. 85–86.

32. *Слинько І.І.* Із спостережень над синтаксисом буковинських говорів [Текст] / І.І. Слинько // Юбилейная научная конференция, посвященная 25-летию воссоединения Северной Буковины с Украинской ССР (Черновцы, 25 июля 1965 г.) : тезисы докл. / члены редколлегии : Г.І. Сінченко (відп. ред.), Ю. О. Карпенко, І.І. Слинько, В. І. Кузнецов, М. А. Назарок. – Черновцы : ЧГУ, 1965. – С. 12–13.

1966

33. *Слинько І.І.* Історія другого знахідного від іменників української мови [Текст] / І.І. Слинько // XXII наукова сесія Чернівецького університету (Чернівці, червень 1966 р.) : тези допов. / Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР;

Чернівецький державний університет; / ред. кол. : Ю. О. Карпенко (відп. ред.), В. І. Кузнецов, В. М. Лесин, М. А. Назарок, І. І. Слинько. – Чернівці : ЧДУ, 1966. – С. 25–29. – (Секція філологічних наук).

1968

34. *Слинько І.І.* Науково-дослідна робота на мовознавчих кафедрах: кафедра української мови Чернівецького університету [Текст] / І.І. Слинько // Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй” : допов. і повід. / АН Української РСР; відділ мови, літератури та мистецтвознавства; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1968. – Вип. : 6. – С. 9–11.

1969

35. *Слинько І.І.* Розвиток досліджень з українського мовознавства на Буковині [Текст] / І.І. Слинько // Розквіт економіки і культури Радянської Буковини : матеріали конф., присв. 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції (Чернівці, 18–20 травня 1967 р.) / Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР; Чернівецький держ. ун-т; Секція суспільних наук АН УРСР; ред. кол. : К. М. Леутський (відп. ред.), З. І. Іваненко, Л. М. Чернець та ін. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1969. – С. 170–174.

36. *Слинько І.І.* Історія орудного предикативного і другого називного від прикметникових форм [Текст] / І.І. Слинько // Мовознавство. – 1969. – № 5. – С. 48–57.

1970

37. *Слинько І.І.* Історія деяких синтаксичних зворотів південно-західних говорів за пам'ятками XIV–XVIII ст. [Текст] / І.І. Слинько // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради (Київ, квітень 1969 р.) : матеріали / відп. ред. Ф.Т. Жилко. – К. : Наук. думка, 1970. – С. 71–80.

1971

38. *Слинько І.І.* Історія об'єктних конструкцій з прийменником ЗА в українській мові [Текст] / І.І. Слинько // XXVII наукова сесія Чернівецького університету (Чернівці, лютий 1971 р.) :

тези допов. / Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР; Чернівецький держ. ун-т; відп. ред. Ю.О. Карпенко. – Чернівці : ЧДУ, 1971. – С. 25–29. – (Секція філологічних наук).

1972

39. *Слинько І.І.* Роль говорів у ставленні синтаксичної системи української літературної мови XIV–XVIII ст. [Текст] / І.І. Слинько // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів [Міжвузівська наук. конф. : тези допов. і повідомл. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 102–104.

1974

40. *Слинько І.І.* Відображення синтаксичного керування у „Словнику української мови” [Текст] / І.І. Слинько // Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй” : допов. і повід. / АН Української РСР; Відділ мови, літератури та мистецтвознавства; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1974. – Вип. 16. – С. 31–34.

1975

41. *Слинько І.І.* Словосполучення в шкільному курсі мови [Текст] / І.І. Слинько // Українська мова і література в школі. – 1975. – № 8. – С. 68–76.

1976

42. *Слинько І.І.* Історія опозицій з прийменниками *зъ, въ, безъ* для вираження способу дії в українській мові [Текст] / І.І. Слинько // Мовознавство. – 1976. – № 3. – С. 51–59.

43. *Слинько І.І.* Речення з однорідними членами [Текст] / І.І. Слинько // Українська мова і література в школі. – 1976. – № 12. – С. 58–66.

44. *Слинько І.І.* Поняття про речення та його головні члени в шкільному курсі мови [Текст] / І.І. Слинько // Українська мова і література в школі. – 1976. – № 6. – С. 48–56.

1977

45. *Слинько І.І.* Типи простих речень [Текст] / І.І. Слинько // Українська мова і література в школі. – 1977. – № 9. – С. 51–59.

1978

46. *Слинько І.І.* Парадигматика простого речення української мови (двоскладне речення) [Текст] / І.І. Слинько // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 23–30.

1980

47. *Слинько І.І.* Парадигматика простого речення української мови (односкладне речення) [Текст] / І.І. Слинько // Мовознавство. – 1980. – № 3. – С. 22–29.

48. *Слинько І.І.* Речення із звертаннями, вставними словами, відокремленими членами [Текст] / І.І. Слинько // Українська мова і література в школі. – 1980. – № 2. – С. 46–51.

1985

49. *Слинько І.І.* Чи є односкладні речення? [Текст] / І.І. Слинько // Мовознавство. – 1985. – № 4. – С. 48–53.

1987

50. *Слинько І.І.* Парадигматика складного речення [Текст] / І.І. Слинько // Мовознавство. – 1987. – № 3. – С. 12–16.

51. *Слинько І.І.* Заперечні генітивні речення [Текст] / І.І. Слинько // Українське мовознавство : міжвідомчий наук. зб. / Київський держ. ун-т імені Т.Г. Шевченка. – 1987. – № 14. – С. 94–98.

52. *Слинько І.І.* Сполучник чи сполучне слово? [Текст] / І.І. Слинько // Українська мова і література в школі. – 1987. – № 4. – С. 31–36.

53. *Слинько І.І.* Другорядні чи поширюючі члени речення? [Текст] / І.І. Слинько // Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів [IX Республіканська славістична конференція (Одеса, 12–14 травня 1987 р.)] : тези допов. і повід. – [Б.м.] : [Б.в.], 1987. – Ч. 1. – С. 59–60.

1988

54. *Слинько І.І.* Із спостережень над синтаксисом творів О. Кобилянської [Текст] / І.І. Слинько // Творчість Ольги Кобилянської у контексті української та світової літератури (до 125-річчя з дня народження письменниці) [Республіканська наук. конф. (Чернівці, 24–26 листопада 1988 р.)] : тези допов. і повід. : у 2-х ч. – Ч. II : Мовознавство / відп. ред. : Б.І. Мельничук. – Чернівці : ЧДУ, 1988. – С. 44–45.

1990

55. *Слинько І.І.* Другорядні чи поширюючі члени речення? [Текст] / І.І. Слинько // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 3–7.

1991

56. *Слинько І.І.* Чи все зроблено для перебудови шкільного синтаксису? [Текст] / І.І. Слинько // Мовознавство. – 1991. – № 5. – С. 3–7.

1992

57. *Слинько І.І.* Сполучникові конструкції у відокремлених зворотах [Текст] / І.І. Слинько // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 61–65.

1995

58. *Слинько І.І.* Чи змінюється значення складнопідрядного речення від місця підрядного? [Текст] / І.І. Слинько // Дивослово. – 1995. – № 4. – С. 20–22.

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ, ЗАХИЩЕНІ ПІД НАУКОВИМ КЕРІВНИЦТВОМ ПРОФЕСОРА І.І. СЛИНЬКА

1. *Бабич Н.Д.* Соотношение общенародного и узколокального в фразеологии украинского языка (дисс. написана на украинском языке) [Текст] : автореф. дисс. на соискание учёной степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 „Языки народов СССР – Украинский язык” / Надежда Денисовна Бабич. – Одесса, 1972. – 20 с.

2. *Кобылянская М.Ф.* Глагольное управление в украинском языке (на материале произведений украинских писателей первой половины 60–70 годов второй половины XIX века) [Текст] : автореф. дисс. на соискание учёной степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 „Языки народов СССР (украинский язык)” / Мария Филимоновна Кобылянская. – Черновцы, 1976. – 24 с.

3. *Гуйванюк Н.В.* Средства выражения притяжательности в украинском литературном языке (на материале произведений писателей XIX–XX ст.) [Текст] : автореф. дисс. на соискание

учёной степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 – „Языки народов СССР (украинский язык)” / Нина Васильевна Гуйванюк. – Ужгород, 1977. – 24 с.

4. *Перепелица С.С.* Реверсивные конструкции украинского языка в системе активно-пассивной оппозиции [Текст] : автореф. дисс. на соискание учёной степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 – „Языки народов СССР (украинский язык)” / Степан Семёнович Перепелица. – Ужгород, 1985. – 24 с.

5. *Кобылянский И.Ю.* Перифраз как функционально-семантическая единица речи (на материале украинской советской прозы, поэзии и публицистики) [Текст] : автореф. дисс. на соискание учёной степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 – „Языки народов СССР (украинский язык)” / Иван Юрьевич Кобылянский. – Ужгород, 1986. – 18 с.

ПУБЛІКАЦІЇ ПРО І. І. СЛИНЬКА ТА ЙОГО ПРАЦІ

1. Научный ежегодник за 1956 г. (филологический факультет) / Черновицкий государственный университет / отв. ред. К.М. Леутский. – Черновцы : Изд-во Черновицкого гос. ун-та, 1957. – Т. 1, вып. 1. – С. 178. (*Про дослідження І.І. Слинька щодо історії орудного предикативного*).

2. *Николаенко Я.П.* Досліджування мови Літопису С. Величка [Текст] / Я.П. Николаенко // Питання літературознавства та мовознавства : тези допов. і повідом. Республіканської наук. конф. (травень 1957 р.) / Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР; Харівський держ. ун-т ім. О.М. Горького; відп. за вип. проф. Ф.П. Медведєв. – Харків : ХДУ, 1957. – С. 192–194.

3. *Чередниченко И.Г.* Лингвистическая работа на местах: Черновицкий государственный университет (Черновцы) [Текст] / И.Г. Чередниченко // Вопросы языкознания. – 1958. – № 3. – С. 140–141. (*Про дослідження І.І. Слинька в царині історичного синтаксису*).

4. *Франко З.Т.* Наукові конференції і сесії [Текст] / З.Т. Франко // Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй : допов. і повід. / АН Української РСР; відділ мови, літератури та мистецтвознавства; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 50. (*Про участь І.І. Слинька в науковій конференції, присвяченій 100-річчю О. Кобылянської*).

5. Саломашенко Г.С. Праці з мовознавства в УРСР за 1962 р. [Текст] / Г.С. Саломашенко // Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй : допов. і повід. / АН Української РСР; відділ мови, літератури та мистецтвознавства; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 81. (Наведено коротку бібліографію праць І.І. Слинька, опублікованих у 1962 р.).

6. Обговорення проблем усної мови (17–19 травня 1965 р., Полтава) [Текст] // Українська література і мова в школі. – 1965. – № 7. – С. 95–96. (Про участь І.І. Слинька в науковій конференції, присвяченій вивченню закономірностей розвитку усної форми української літературної мови).

7. Пилинський М. Біля джерел живої мови. Наукова конференція з питань розвитку усної форми української літературної мови [Текст] / М. Пилинський // Літературна Україна. – 1965. – 8 червня. – С. 2. (Про участь І.І. Слинька в науковій конференції, присвяченій вивченню закономірностей розвитку усної форми української літературної мови).

8. Бевзенко С.П. Вивчення пам'яток історії української мови в повоєнний період [Текст] / С.П. Бевзенко // Підсумки і проблеми наукового вивчення української мови в повоєнний період [Республіканська наук. конф.] : тези допов. / АН Української РСР; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; МО Української РСР; Запорізький держ. пед. ін-т; гол. ред. С.П. Самійленко. – К. : Рад. школа, 1967. – С. 36–38. (Про дослідження синтаксису пам'яток української мови, оцінка наукових напрацювань І.І. Слинька).

9. Саломашенко Г.С. Праці з мовознавства в УРСР за 1965 р. [Текст] / Г.С. Саломашенко // Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй” : допов. і повід. / АН Української РСР; відділ мови, літератури та мистецтвознавства; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – Вип. : 5. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 25. (Наведено коротку бібліографію праць І.І. Слинька, опублікованих у 1965 р.).

10. Саломашенко Г.С. Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню закономірностей розвитку усної форми української літературної мови : тези допов. Полтавського пед. ін-ту, 1965 р. [Текст] / Г.С. Саломашенко // Інформаційні

матеріали Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй” : допов. і повід. / АН Української РСР; відділ мови, літератури та мистецтвознавства; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – Вип. : 5. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 49. (*Про участь І.І. Слинька в науковій конференції, присвяченій вивченню закономірностей розвитку усної форми української літературної мови*).

11. Сологуб Н.М. Пленум Наукової ради [Текст] / Н.М. Сологуб, Г.Х. Щербатюк // Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй” : допов. і повід. / АН Української РСР; відділ мови, літератури та мистецтвознавства; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – Вип. : 5. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 4. (*Про участь доц. І.І. Слинька в засіданні Наукової ради та його виступ-звіт про науково-дослідну роботу кафедри української мови Чернівецького університету*).

12. Бевзенко С.П. Основні проблеми історичного синтаксису української мови в українському радянському мовознавстві [Текст] / С.П. Бевзенко // Матеріали ювілейної наукової сесії Одеського університету, присвяченої 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Одеса : Вид-во ОДУ, 1968. – С. 79–84.

13. Грищенко А.П. Діяльність Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй” в 1968 р. [Текст] / А.П. Грищенко // Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй” : допов. і повід. / АН Української РСР; відділ мови, літератури та мистецтвознавства; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – Вип. : 8. – К. : Наук. думка, 1970. – С. 8. (*Про подання до захисту докторської дисертації І.І. Слинька*).

14. Саломашенко Г.С. Праці з мовознавства в УРСР за 1968 р. (Українська мова. Історія української мови) [Текст] / Г.С. Саломашенко // Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй” : допов. і повід. / АН Української РСР; відділ мови, літератури та мистецтвознавства; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – Вип. : 10. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 58. (*Наведено інформацію про навч. посібн. : Слинько І.І.*

Історичний синтаксис української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. (Часові звороти) – Чернівці : Вид-во Чернівецького університету, 1968. – 91 с.).

15. *Щербатюк Г.* Звіт про роботу Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй” протягом 1970 р. [Текст] / Г. Щербатюк // Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй” : допов. і повід. / АН Української РСР; відділ мови, літератури та мистецтвознавства; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – Вип. : 12. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 23. (*Про виступ-звіт доц. Слинька І.І., завідувача кафедри української мови Чернівецького університету*).

16. *Саломашенко Г.С.* Праці з мовознавства в УРСР за 1969 р. [Текст] / Г.С. Саломашенко // Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй” : допов. і повід. / АН УРСР; відділ мови, літ-ри та мистецтвознавства; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – Вип. : 12. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 41. (*Наведено коротку інформацію про праці : Слинько І.І. Історія об'єктних зворотів української мови. – Чернівці : Вид-во ЧДУ, 1969. – 106 с.; Слинько І.І. Історія орудного предикативного і другого називного від прикметникових форм // Мовознавство. – 1969. – № 5. – С. 48–57.*).

17. *Керницький І.* Рец. на кн. : „І.І. Слинько. Історичний синтаксис української мови. – К. : Вища школа, 1973. – 214 с.” [Текст] / І. Керницький // Мовознавство. – 1974. – № 1. – С. 89–91.

18. *Гольденберг Л.* Проблеми українського мовознавства у дослідженнях 1972–1973 р.р. [Текст] / Л. Гольденберг // Мовознавство. – 1975. – № 1. – С. 89–94.

19. 3 нагоди 75-річчя з дня народження доктора філологічних наук, професора, завідуючого кафедрою української мови Чернівецького державного університету І.І. Слинька // Мовознавство. – 1987. – № 3. – С. 12.

20. *Гуйванюк Н.В.* Професор І.І. Слинько – дослідник історичного та сучасного синтаксису української мови [Текст] / Ніна Гуйванюк // Актуальні проблеми синтаксису : матеріали Всеукраїнської наук. конф., присвяченої 85-річчю проф. І.І. Слинь-

ка (Чернівці, 16–18 жовтня 1997 р.) / МОН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, Ін-т української мови НАН України, Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича; відп. за вип. Н.В. Гуйванюк. – Чернівці : ЧДУ, 1997. – С. 5–15.

21. *Бучко Д.* Єдність навчально-прикладного аспекту з проблемними пошуками новітньої лінгвістики (Про навчальний посібник І.І. Слинька, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянської „Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання”. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.) [Текст] / Дмитро Бучко // Актуальні проблеми синтаксису : зб. матеріалів міжнародної наук. конф., 16–18 жовтня 1997 р. / Міністерство освіти України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України; Інститут української мови НАН України; Чернівецький державний університет ім. Юрія Федьковича; відп. ред. Гуйванюк Н. В. – Чернівці : ЧДУ, 1997. – С. 19–20.

22. *Городенська К.* Проблемні питання синтаксису у вузі : відгук про навчальний посібник „Синтаксис сучасної української мови”, автори: І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.В. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с. [Текст] / Катерина Городенська // Актуальні проблеми синтаксису: зб. матеріалів міжнародної наук. конф., 16–18 жовтня 1997 р. / Міністерство освіти України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, Інститут української мови НАН України, Чернівецький державний університет ім. Юрія Федьковича; відп. ред. Гуйванюк Н. В. – Чернівці : ЧДУ, 1997. – С. 16–18.

23. *Ломакович С.* Важливе джерело формування лінгвістичного мислення студентів (відзив на книгу І.І. Слинька, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянської „Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання”. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.) [Текст] / Світлана Ломакович // Актуальні проблеми синтаксису : зб. матеріалів міжнародної наук. конф., 16–18 жовтня 1997 р. / Міністерство освіти України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, Інститут української мови НАН України, Чернівецький державний університет ім. Юрія Федьковича; відп. ред. Гуйванюк Н.В. – Чернівці: ЧДУ, 1997. – С. 21–22.

24. *Гуйванюк Н. В.* Іларіон Іларіонович Слинько як учений і педагог [Текст] / Н.В. Гуйванюк // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць / наук. ред. Н.В. Гуйванюк.

– Чернівці : Рута, 2002. – Вип. 146–147 : Слов'янська філологія. – С. 3–8.

25. *Гуйванюк Н. І. І. Слинько як учений і педагог* [Текст] / Ніна Гуйванюк // Крайова освіта (Обласна педагогічно-просвітницька газета управління освіти і науки Чернівецької облдержадміністрації). – 2002. – № 32 (176). – 30 серпня. – С. 5.

26. *Вихованець І.Р. Слинько Іларіон Іларіонович* [Текст] / І.Р. Вихованець // Українська мова : енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 608.

27. *Гуйванюк Н. В. Проблеми синтаксису: традиції і сучасність (До 95-річчя від дня народження Іларіона Іларіоновича Слинька* [Текст] / Н.В. Гуйванюк // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць / наук. ред. Бунчук Б. І. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 382–384 : Слов'янська філологія. – С. 7–13.

28. Слинько Іларіон Іларіонович [Текст] // Видатні українські мовознавці ХХ століття. – Миколаїв : Вид-во Миколаївського нац. ун-ту [електронний ресурс] (<http://e-catalog.mk.ua>).

29. Слинько Іларіон Іларіонович (публікації з діалектології) [Текст] // *Гуйванюк Н. В. Буковинські говірки : бібліографічний покажчик* [Текст] / Н. В. Гуйванюк, Н. О. Руснак. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – С. 109–110.

30. *Гуйванюк Н. В. Учений і педагог І. І. Слинько (19.06.1912 – 01.01.1994)* [Текст] // Українська мова. – 2012. – № 3. – С. 150–155.

31. *Гуйванюк Н. В. У вінок шани до столітнього ювілею ученого і педагога Іларіона Іларіоновича Слинька* / Н.В. Гуйванюк // Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи дослідження : матеріали Всеукраїнської наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження проф. Іларіона Іларіоновича Слинька (Чернівці, 28 листопада 2012 р.) [Текст] / відп. за вип. Н. В. Гуйванюк : тези допов. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – С. 22–35.

32. *Бабич Н. Пам'ять – категорія незнищенна* / Надія Бабич // Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи дослідження : матеріали Всеукраїнської наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження проф. Іларіона Іларіоновича Слинька (Чернівці, 28 листопада 2012 р.) [Текст] / відп. за вип. Н. В. Гуйванюк : тези допов. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – С. 36–37.

33. Слинько Іларіон Іларіонович [Текст] // Українська грамати́ка в іменах: енциклопедичний словник-довідник / Загнітко А., Балко М. – Донецьк : ДонНУ, 2013. – С. 354–356.

34. *Кожуховська Л. П.* Слинько Іларіон Іларіонович [Текст] // Видатні особистості на ниві лінгвістики та лінгводидактики : навч.-метод. посібн. для студ. філол. спец. «Українська мова і література» / Кожуховська Л. П., Левченко Т. М., Чубань Т. В. – Переяслав-Хмельницький : ФОП «ЛУКАШЕВИЧ», 2014. – С. 40–43.

35. Слинько Іларіон Іларіонович [Текст] // Видатні особистості з українського мовознавства : хрестоматія / за заг. ред. Марини Навальної ; укл. : Т. Левченко, Т. Чубань. – Переяслав-Хмельницький : „Вид-во КСВ”, 2016. – С. 146–149.

НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНІ ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА ІЛАРІОНА ІЛАРІОНОВИЧА СЛИНЬКА

1997: Всеукраїнська наук. конференція „Актуальні проблеми синтаксису”, присв. 85-річчю проф. І.І. Слинька (Чернівці, 16–18 жовтня 1997 р.).

2002: Міжнародна науково-практична конференція „Актуальні проблеми синтаксису”, присвячена присвячена пам'яті проф. І. І. Слинька (Чернівці, 21–22 жовтня 2002 р.).

2008: Проблеми синтаксису: традиції і сучасність (До 95-річчя від дня народження Іларіона Іларіоновича Слинька (Чернівці, 16–17 червня 2008 р.).

2012: Всеукраїнська наукова конференція „Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи розвитку”, присвячена 100-річчю від дня народження професора Іларіона Іларіоновича Слинька (Чернівці, 20 листопада 2012 р.).

УЧАСТЬ І.І. СЛИНЬКА В НАУКОВИХ КОНФЕРЕНЦІЯХ, СЕСІЯХ, НАРАДАХ

XIII отчетная научная сессия профессорско-преподавательского состава Черновицкого государственного университета (Черновцы, февраль 1957 г.) [І.І. Слинько на розширеному засіданні кафедри виголосив доповідь „К вопросу об истории творитель-

ного предикативного в українском языке”]. (Див. : Системный указатель к изданиям Черновицкого университета, (1948 июнь – 1965) : уч. метод. документация. – Черновцы : ЧГУ, 1985. – 92 с.

XIII наукова сесія Чернівецького університету (Чернівці, 23 лютого – 7 березня 1957 р.), секція філологічних наук, керівник підсекції мови – доцент І.Г. Чередниченко, секретар підсекції – к.філол.н. В.І. Кузнецов. [2 березня 1957 р. І.І. Слинсько виголосив доповідь „До питання про історію орудного предикативного в українській мові”]. (Див. : XIII наукова сесія (Чернівці, 23 лютого – 7 березня 1957 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1957. – С. 17).

XIV наукова сесія Чернівецького університету (Чернівці, 21–28 лютого 1958 р.); секція філологічних наук, керівник підсекції мови – доцент І.Г. Чередниченко, секретар підсекції – к.філол.н. В.І. Кузнецов [25 лютого 1958 р. к.філол.н. І.І. Слинсько виголосив доповідь „Історія присвійних конструкцій української мови за свідченням пам’яток XIV–XVIII століть” (Див. : XIV наукова сесія (Чернівці, 21–28 лютого 1958 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1958. – С. 18).

Міжвузівська наук. конф. „Питання історичного розвитку української мови” (Харків, 15–20 грудня 1959 р.), [І.І. Слинсько виголосив доповідь „До питання про історію орудного предикативного в українській мові”].

Міжвузівська наук. конф. „Питання прикладної лінгвістики” (Чернівці, 22–28 вересня 1960 р.), секція філологічних наук, керівник підсекції мови – Ю. О. Карпенко. – [І.І. Слинсько виголосив доповідь „Про деякі питання українського правопису”]. (Див. : Карпенко Ю. О. Конференція з прикладної лінгвістики / Ю. О. Карпенко // Українська мова в школі. – 1961. – №1. – С. 92).

Шістнадцята наукова сесія Чернівецького університету, присвячена 20-им роковинам возз’єднання Північної Буковини з УРСР (Чернівці, 15–20 лютого 1960 р.), секція філологічних наук, керівник підсекції мови – доцент І.І. Слинсько, секретар підсекції – к.філол.н. А.Д. Зверев. [17 лютого 1960 р. І.І. Слинсько виголосив доповідь „Зміни знахідного відмінка з об’єктно-просторовим значенням”]. (Див. : Шістнадцята наукова сесія Чернівецького університету, присвячена 20-им роковинам возз’єднання Північної Буковини з УРСР (Чернівці, 15–20

лютого 1960 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1960. – С. 13).

Міжвузівська наукова конференція з питань синтаксису (Львів, 25–28 січня 1962 р.). [І.І. Слинко виголосив доповідь „Деякі спостереження над прямими додатками в українській мові”].

Вісімнадцята наукова сесія Чернівецького університету (Чернівці, 13–16 березня 1962 р.), секція філологічних наук, керівник підсекції мови – професор І.Г. Чередниченко, секретар підсекції – к.філол.н. А.Д. Зверев. [14 березня 1961 р. І.І. Слинко виголосив доповідь „Історія орудного засобу за свідченням давньоукраїнських пам’яток XIV–XVIII ст.”]. (Див. : Вісімнадцята наукова сесія (Чернівці, 13–16 березня 1962 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1961. – С. 14).

Дев’ятнадцята наукова сесія Чернівецького університету (Чернівці, травень – червень 1963 г.). [доц. І.І. Слинко 27 березня на розширеному засіданні кафедри виголосив доповідь „Історія орудного логічного суб’єкта в пасивних зворотах за свідченням українських пам’яток XIV–XVIII ст.”]. (Див. : Дев’ятнадцята наукова сесія (Чернівці, 25–29 березня 1963 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1963. – С. 17).

Республіканська наук. конф., присвячена сторіччю з дня народження письменниці „Творчість Ольги Кобилянської” (Чернівці, 28 листоп. – 1 грудн. 1963 р.), [І.І. Слинко виголосив доповідь „Звороти з орудним відмінком у мові О. Кобилянської”]. (Див. : *Франко З.Т.* Наукові конференції і сесії [Текст] / З.Т. Франко // Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй : допов. і повід. / АН Української РСР; відділ мови, літератури та мистецтвознавства; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 50).

Двадцята наукова сесія Чернівецького університету (Чернівці, квітень 1964 р.), секція філологічних наук, керівник підсекції мови – доцент В.І. Кузнецов, секретар підсекції – доцент М.Ф. Станівський. [29 травня 1964 р. І.І. Слинко виголосив доповідь „Історія родового часу за свідченням давньоукраїнських пам’яток XIV–XVIII ст.”]. (Див. : Двадцята наукова сесія (27 травня – 1 червня 1964 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1964. – С. 44).

VI Українська славістична конференція (Чернівці, 13–18 жовтня 1964 р.). Голова мовознавчої секції С.П. Самійленко,

секретар – Ю.О. Карпенко; голова підсекції граматики – І.І. Ковалик, секретар – І.І. Слинко. – [16 жовтня І.І. Слинко виголосив доповідь „Історія безприйменниково-просторових зворотів української мови порівняно з іншими слов'янськими”]. (Див. : Програма VI Української славістичної конференції (Чернівці, 13–18 жовтня 1964 р.). – Чернівці : ЧДУ, 1964. – С. 16).

Двадцять перша наукова сесія Чернівецького університету (Чернівці, травень–червень 1965 р.) [І.І. Слинко на розширеному засіданні кафедри виголосив доповідь „Історія приад'єктивних зворотів за давньоруськими пам'ятками XIV–XVIII ст.”]. (Див. : Двадцять перша наукова сесія (Чернівці, травень–червень 1965 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1965. – С. 41).

Міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису української мови (Чернівці, вересень 1965 р.), секція філологічних наук [І.І. Слинко виголосив доповідь „Історія деліберативних зворотів в українській мові”].

Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню закономірностей розвитку усної форми української літературної мови (Полтава, 12–15 травня 1965 р.) [І.І. Слинко виголосив доповідь „Із спостережень над ад'єктивним керуванням в усній формі літературної мови”]. (Див. : Українська література і мова в школі. – 1965. – № 7. – С. 95–96).

Юбилейная научная конференция, посвящённая 25-летию воссоединения Северной Буковины с Украинской ССР (Чернов. - цы, 25 июля 1865 г.), секція філологічних наук. [І.І. Слинко виголосив доповідь „Із спостережень над синтаксисом буковинських говорів”].

Двадцять друга наукова сесія (Чернівці, червень 1966 р.) [І.І. Слинко на розширеному засіданні кафедри виголосив доповідь „Історія другого знахідного від іменників української мови”]. (Див. : Двадцять друга наукова сесія (Чернівці, червень 1966 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1966. – С. 39).

Розквіт економіки і культури Радянської Буковини (Чернівці, 18–20 травня 1967 р.), секція філологічних наук, голова підсекції мови – доц. І.І. Слинко, секретар – доц. Столбунова В.І. [19 травня І.І. Слинко виголосив доповідь „Розвиток досліджень з українського мовознавства на Буковині”]. (Див. : Розквіт економіки і культури Радянської Буковини : програма

конференції (Чернівці, 18–20 травня 1967 р.). – Чернівці : ЧДУ, 1967. – С. 8.).

XIII Республіканська діалектологічна нарада (Київ, квітень 1969 р.). [І.І. Слинько виголосив доповідь „Історія деяких синтаксичних зворотів південно-західних говорів за пам’ятками XIV–XVIII ст.”].

Міжвузівська наук. конф. „Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів”, секція філологічних наук, керівник підсекції мови [І.І. Слинько виголосив доповідь „Роль говорів у ставленні синтаксичної системи української літературної мови XIV–XVIII ст.”].

Двадцять сьома наукова сесія, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи Чернівецького університету за 1970 рік (Чернівці, 15–18 лютого 1971 р.), секція філологічних наук, керівник підсекції мови – доцент Слинько І.І., секретар підсекції – к.пед.н. Куруч Р.Д. [15 лютого 1971 р. І.І. Слинько виголосив доповідь „Історія об’єктних конструкцій з прийменником ЗА в українській мові”]. (Див. : Двадцять сьома наукова сесія (лютий 1971 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1971. – С. 27).

Двадцять сьома студентська наукова конференція (Чернівці, 10–11 квітня 1972 р.). [Доцент І.І. Слинько був науковим консультантом підсекції мови]. (Див. : Двадцять сьома студентська наукова конференція (Чернівці, 10–11 квітня 1972 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1972. – С. 28).

Наукова рада з проблеми „Закономірності розвитку національних у зв’язку з розвитком соціалістичних націй” [І.І. Слинько виголосив доповідь „Відображення синтаксичного керування у „Словнику української мови”]. (Див. : Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй” : допов. і повід. / АН Української РСР; Відділ мови, літератури та мистецтвознавства; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1974. – Вип. 16. – С. 31–34).

Тридцять третя наук. конф. викладачів і студентів (Чернівці, 4–8 квітня 1977 р.). [На засіданні секції філологічних наук 5 квітня І.І. Слинько виголосив доповідь „Парадигматика простого речення української мови у світлі нових досягнень радянських мовознавців”]. (Див. : XXXIII наукова конференція

викладачів і студентів (Чернівці, 4–8 квітня 1977 р.) : програма / відп. ред. доц. С. С. Костишин. – Чернівці : ЧДУ, 1977. – С. 56.).

Тридцять п'ята наук. конф. викладачів і студентів (Чернівці, 2–5 квітня 1979 р.). [На Пленарному засіданні І.І. Слинько виголосив доповідь „Проблеми розвитку української мови на лексичному і граматичному рівнях”]. (Див. : Тридцять п'ята наукова конференція викладачів і студентів (Чернівці, 2–5 квітня 1979 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1979. – С. 48.).

Тридцять шоста наук. конф. викладачів і студентів (Чернівці, 2–4 квітня 1980 р.). [На Пленарному засіданні І.І. Слинько виголосив доповідь „Наслідки дослідження комплексної теми „Проблеми розвитку української мови на лексичному і граматичному рівнях”]. (Див. : Тридцять шоста наукова конференція викладачів і студентів (Чернівці, 2–4 квітня 1980 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1980. – С. 60.).

ІХ Республіканська славістична конф. „Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів” (Одеса, 12–14 травня 1987 р.), [І.І. Слинько виголосив доповідь „Другорядні чи поширюючі члени речення?”].

Республіканська наук. конф. „Творчість Ольги Кобилянської у контексті української та світової літератури (до 125-річчя з дня народження письменниці)” (Чернівці, 24–26 листопада 1988 р.), секція філологічних наук, керівники підсекції „Грамматична система мови творів О. Кобилянської” – проф. Н.М. Арват, проф. І.І. Слинько, секретар – співроб. Рабанюк Л.С. [24 листопада виголосив доповідь „Із спостережень над синтаксисом творів О. Кобилянської”]. (Див. : Республіканська наук. конф. „Творчість Ольги Кобилянської у контексті української та світової літератури (до 125-річчя з дня народження письменниці)” (Чернівці, 24–26 листопада 1988 р.) : програма. – Чернівці : Облполіграфвидав, 1988. – С. 16.).

ДОПОВІДІ СТУДЕНТІВ, ПІДГОТОВЛЕНІ ПІД НАУКОВИМ КЕРІВНИЦТВОМ І.І. СЛИНЬКА

Безсполучникові речення з однотипними частинами у мові творів О. Кобилянської. – Студ. V курсу – Г.С. Мадараш // Тринадцята студентська наукова конференція (Чернівці, 10–16 квітня 1958 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1958. – С. 17.

Номінативні речення в українській прозі початку ХХ ст. – Студ. III курсу – Д.М. Буджак // Чотирнадцята студентська наукова конференція (Чернівці, 7–11 квітня 1959 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1959. – С. 11.

Означальні речення в українській мові. – Студ. III курсу – В.У. Соцький // Чотирнадцята студентська наукова конференція (Чернівці, 7–11 квітня 1959 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1959. – С. 12.

Присудкові форми на -но, -то в мові О. Кобилянської. – Студ. IV курсу – М.Г. Маріуца // П'ятнадцята студентська наукова конференція (Чернівці, 28 березня – 2 квітня 1960 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1960. – С. 10.

Вживання інфінітива у мові О. Кобилянської. – Студ. III курсу – А.А. Мурзенко // Шістнадцята студентська наукова конференція (Чернівці, 10–13 квітня 1961 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1961. – С. 9.

Означальні підрядні речення у мові І. Франка. – Студ. III курсу – М.Є. Жук // Шістнадцята студентська наукова конференція (Чернівці, 10–13 квітня 1961 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1961. – С. 9.

Вживання родового відмінка у мові Т.Г. Шевченка. – Студ. III курсу – Г.В. Мамула // Шістнадцята студентська наукова конференція (Чернівці, 10–13 квітня 1961 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1961. – С. 11.

Вживання родового відмінка у мові Т.Г. Шевченка. – Студ. III курсу – С.Г. Костенко // Шістнадцята студентська наукова конференція (Чернівці, 10–13 квітня 1961 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1961. – С. 11.

Вживання давального відмінка у мові Т.Г. Шевченка – Студ. III курсу – К.Д. Маховська // Шістнадцята студентська наукова конференція (Чернівці, 10–13 квітня 1961 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1961. – С. 11.

Засоби вираження дійової особи у пасивних зворотах (на матеріалі мови О. Кобилянської). – Студ. III курсу – В.П. Побережна // Вісімнадцята студентська наукова конференція (Чернівці, 11–15 квітня 1963 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1963. – С. 10.

Звороти із складними прийменниками у мові Т.Г. Шевченка. – Студ. III курсу – А.М. Бідюк // Вісімнадцята студентська наукова конференція (Чернівці, 11–15 квітня 1963 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1963. – С. 11.

Особливості прийменникового керування в новеллі О.Ю. Кобилянської „Вовчиха”. – Студ. IV курсу – Л.В. Мокряк // Дев’ятнадцята студентська наукова конференція (Чернівці, 13–17 квітня 1964 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1964. – С. 10.

Керування орудним відмінком у повісті О. Довженка „Зачарована весна” – Студ. III курсу – Л.С. Бойцун // Двадцять перша наукова конференція викладачів і студентів (Чернівці, 11–15 квітня 1966 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1966. – С. 14.

Функції орудного відмінка у мові О. Кобилянської. – Студ. III курсу – Д.В. Коваль // Двадцять друга наукова конференція викладачів і студентів (Чернівці, 22–26 квітня 1967 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1967. – С. 17.

До питання про прикладку в українській мові. – Студ. V курсу – М.М. Недільський // Двадцять друга наукова конференція викладачів і студентів (Чернівці, 22–26 квітня 1967 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1967. – С. 18.

Синтаксис байок Л. Глібова. – Студ. III курсу – М.М. Білницька // Двадцять друга наукова конференція викладачів і студентів (Чернівці, 22–26 квітня 1967 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1967. – С. 17.

Звороти з безприйменниковими відмінками в українсько-молдавських грамотах XIV– XV століть. – Студ. IV курсу – Н. Павліка // Двадцять п’ята наукова конференція викладачів і студентів (Чернівці, 31 березня – 7 квітня 1970 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1970. – С. 53.

Прийменникові звороти в українсько-молдавських грамотах XIV– XV століть. – Студ. IV курсу – К. Лускалова // Двадцять п’ята наукова конференція викладачів і студентів (Чернівці, 31 березня – 7 квітня 1970 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1970. – С. 58.

Прийменникові конструкції із значенням мети (на матеріалі творів Ю. Федьковича). – Студ. V курсу – Н. Павліка // Двадцять шоста наукова конференція викладачів і студентів (Чернівці, 6–10 квітня 1971 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1971. – С. 29.

Звороти причини в українській мові (на матеріалі творів Ю. Федьковича). – Студ. III курсу – Г. Чайковська // Двадцять шоста наукова конференція викладачів і студентів (Чернівці, 6–10 квітня 1971 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1971. – С. 29.

Часові звороти в українській мові (на матеріалі творів Ю. Федьковича). – Студ. III курсу – І. Садовська // Двадцять шоста наукова конференція викладачів і студентів (Чернівці, 6–10 квітня 1971 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1971. – С. 29.

Часові конструкції в південно-західних говорах (на матеріалі записів І. Верхрадського). – Студ. IV курсу – Л. Щаслива // Двадцять сьома студентська наукова конференція (Чернівці, 10–11 квітня 1972 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1972. – С. 28.

Просторові конструкції в південно-західних говорах (на матеріалі записів І. Верхрадського). – Студ. IV курсу – Г. Панчук // Двадцять сьома студентська наукова конференція (Чернівці, 10–11 квітня 1972 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1972. – С. 28.

Конструкції з просторовим значенням у південно-східних говорах. – Студ. V курсу – Г.І. Панчук // Двадцять дев'ять наукова конференція викладачів і студентів (Чернівці, 20–24 березня 1973 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1973. – С. 53.

Прикметникове керування в сучасній українській мові. – Студ. IV курсу – Н.О. Солодковська // Тридцять наукова конференція викладачів і студентів (Чернівці, 11–15 березня 1974 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1974. – С. 51.

Безособові дієслівні речення в сучасній українській мові (на матеріалі творів письменників XIX–XX ст.). – Студ. III курсу – Перуняк В. В. // XXXIII наукова конференція викладачів і студентів (Чернівці, 4–8 квітня 1977 р.) : програма / відп. ред. доц. С. С. Костишин. – Чернівці : ЧДУ, 1977. – С. 62.

Інфінітивні речення в сучасній українській мові. – Студ. V курсу – Г.Я. Возна // Тридцять п'ять наукова конференція викладачів і студентів (Чернівці, 2–5 квітня 1979 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1979. – С. 49.

Заперечні речення в українській мові (на матеріалі творів українських письменників першої половини XIX ст.). – Студ. IV курсу – Г.В. Оринок // Тридцять шоста наукова конференція викладачів і студентів (Чернівці, 2–4 квітня 1980 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1980. – С. 61.

Складносурядні з'ясувальні речення в українській мові. – Студ. IV курсу – З.І. Франкевич // Студентська наукова конференція (Чернівці, 17–19 квітня 1990 р.) : програма. – Чернівці : ЧДУ, 1990. – С. 6.

РОЗДІЛ 2

МОВОЗНАВЧІ Й ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СИНТАКСИСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ І І. СЛИНЬКА

2.1. Розвиток досліджень з українського мовознавства на Буковині

Довготривале перебування Буковини під владою Австро-Угорщини та боярської Румунії перешкоджало розвитку досліджень з українського мовознавства на її території. Хоча такі дослідження почали з'являтися ще у другій половині XIX ст., однак у 20–30-х роках XX ст. майже зовсім припинилися аж до возз'єднання Буковини з Радянською Україною.

Ранні мовознавчі праці на Буковині здебільшого призначалися для школи. З них найпомітніші різноманітні словники, здебільшого перекладні, напр.: «Русько-латинський словарець для руських гімназій» Ю. Кобилянського (Чернівці, 1907 р.), «Словарець до Гая Юлія Цезаря війни з галіційцями» Ю. Кобилянського (Чернівці, 1907 р.), «Латинсько-український словар для середніх шкіл» Ю. Кобилянського (Відень, 1912 р.), «Німецько-український словар» В. Кміцикевича і В. Спілки (Чернівці, 1912 р.), «Словар чужих слів» З. Кузели і М. Чайковського (Чернівці, 1910 р.) та ін. Було видано також кілька підручників з української мови, напр.: J. Hlibowuckyj, *Ruthenische Sprachbuch*, (Чернівці, 1884 р.); E. Popowicz, *Ruthenische Sprachbuch* (Чернівці, Відень, 1898–1903 рр.); О. Попович, *Руська граматика* (Відень, 1897 р.); S. Smal-Stockyj, T. Gartner, *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache* (Вієн, 1913 р.), С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, *Руська граматика* (Львів, 1893) і інші видання – 1907, 1914, 1919, 1928 рр. Праця С. Смаль-Стоцького «викликала різке засудження з боку наукової громадськості своєю антинауковою, націоналістичною спрямованістю»¹. Ґрунтовнішою була «Грама-

¹ Див. І.К. Білодід. Українська літературна мова др. пол. XIX– поч. XX ст., у книзі: *Курс історії укр. літер. м., т. I, за ред. акад. І.К. Білодіда, К., 1958, стор. 316.*

тика української мови» іншого чернівецького мовознавця – В. Сімовича, яку він видав у 1919 р. у Києві–Лейпцігу, не уникнувши, на жаль, певних недоліків, властивих багатьом граматичним дослідженням того часу¹.

Певну роль у боротьбі за народну основу літературної мови відіграла брошура А. Кобилянського «Slovo na slovo do redaktora «Slova» (Чернівці, 1861 р.), а також висловлювання про мову Ю. Федьковича, С.І. Воробкевича, О. Маковея, О. Кобилянської та ін. Спробу виявити особливості вживання дієприкметників і дієприслівників, у мові Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича і В. Стефаника зробив М. Равлюк («Дієприкметники і дієприслівники в українській мові», ч. I, Кіцмань, 1912 р.).

Після возз'єднання з Радянською Україною Буковина відразу включається в соціалістичне будівництво. Починається розвиток економіки й культури. В Чернівецькому університеті організується спеціальна кафедра української мови, для зміцнення якої були надіслані висококваліфіковані спеціалісти. У різний час на цій кафедрі працювали такі відомі мовознавці, як В.С. Ващенко, А.А. Москаленко, К.К. Цілуйко, О.Н. Савченко та ін. Починається якісно новий етап у розвитку досліджень з українського мовознавства на Буковині. Вони базуються тепер на міцній основі марксистсько-ленінської методології. Значно поширюється діапазон цих досліджень, їх об'єкти, методи і т. ін. Якщо раніше живі буковинські говори майже не вивчалися (пор. чи не єдину працю про них І. Верхратського «Дещо до говору буковинсько-руського», «Zbornik v slavu Vatroslava Jačica», Berlin, 1908 р.), то тепер вони стоять у центрі уваги науковців кафедри. До того ж, їх дослідження здійснюються систематично, планово і всебічно. Висвітлюються не тільки питання фонетики та морфології (див. статті М.В. Леонової «Голосні звуки у буковинських говорах», 1963; «Приголосні звуки у буковинських говорах», 1964; В.С. Лимаренка «До характеристики дієслівних форм у буковинських говірках», 1961; К.М. Лук'янюка «Суфіксальний словотвір прикметників у буковинських говірках», 1961 та ін.), але й лексики (див. статті В.А. Прокопенко «Назви одягу,

---

¹ Аналіз цієї граматики див. у праці: В.Л. Карпова. З історії нормалізації укр. літер. м., Дослідження і матеріали з укр. м., т. V, К., 1962, стор. 79.

взуття та головних уборів у буковинських говірках», 1961; «Назви спорідненості та свояцтва в буковинських говірках», 1958; Ю.О. Карпенка «Деякі назви культурних рослин у буковинських говірках», 1958; В.С. Лимаренка «Лексика лісосплаву у буковинських і гуцульських говірках», 1959; І.С. Колісника «Місцева хліборобська лексика буковинських говірок», 1961 та ін.) та синтаксису (див. статті К.Ф. Германа «Синтаксис складного речення буковинських говірок», 1965; І.І. Слинька «Із спостережень над синтаксисом буковинських говорів», 1965; З.І. Іваненко «Просте речення в буковинських говірках», 1965 та ін.). Великого значення набули дослідження топонімії Буковини, особливо у працях доц. Ю.О. Карпенка («Словотвір сучасних назв населених пунктів Чернівецької області», 1961; «Слов'яно-романські взаємини у буковинській топоніміці», 1963 та ін. статті, а також книги: «Топоніміка гірських районів Чернівецької області», Чернівці, 1964; «Топонімія центральних районів Чернівецької області». Чернівці, 1965; «Топонімія східних районів Чернівецької області», Чернівці, 1965). Можна сказати, що на Буковині починає виникати свій напрямок, своя школа у вивченні топонімії.

Авторський колектив на чолі з доц. В.А. Прокопенко закінчує укладання словника буковинських говорів.

Поряд з дослідженням буковинських говорів розгортається вивчення історії української літературної мови на Буковині – мови українсько-молдавських грамот XIV–XV ст., письменників XVII–XVIII ст., Ю. Федьковича, О. Кобилянської та ін. (статті викл. Д.В. Ковалю, доц. М.В. Леонової, В.А. Прокопенко, Ю.О. Карпенка, І.І. Слинька, В.С. Лимаренка, викл. О. С. Романця та ін.). Не лишається поза увагою й мова інших письменників України – В. Стефаніка, І. Франка, А. Головка, П. Тичини та ін. (статті проф. І.Г. Чередниченка, доц. В.М. Лесина, Ю.О. Карпенка, М.В. Леонової, В.С. Лимаренка, викл. М.С. Тофана та ін.). Особливо пошквалилася наукова робота на кафедрі української мови з приходом сюди проф. І.Г. Чередниченка. Уклавши разом з членами кафедри «Програму-питальник для збирання матеріалів до обласного словника буковинських говорів» (Чернівці, 1957), він значно сприяв усталенню вивчення буковинських говорів. Крім того, під час перебування на кафедрі проф. І.Г. Чередниченко

опублікував чимало статей з синтаксису української мови – про означення, порядок слів, неповні речення, будову складнопідрядних речень, період, багаточленне висловлювання тощо і видав такі фундаментальні праці, як «Складнопідрядні речення в сучасній українській мові» (Чернівці, 1959) та «Нариси з загальної стилістики сучасної української мови» (Київ, 1962). Цим він заклав, власне, основу для третього напрямку наукових досліджень чернівецьких учених – синтаксичного. Синтаксичну тематику продовжують розробляти такі дослідники, як доц. М.І. Вихристюк (статті з синтаксису сучасної української мови), доц. І.І. Слинько (статті переважно з історичного синтаксису), доц. З.В. Іваненко (статті з синтаксису сучасної української мови й історичного синтаксису), викл. С.В. Маковітчук (статті з синтаксису мови буковинських письменників), викл. П.М. Нездільський (студії з синтаксису буковинських говірок).

Певну увагу науковці університету приділяють виявленню взаємозв'язків буковинських говорів та мови письменників Буковини з іншими мовами (див. В.А. Прокопенко «Вплив російської мови на буковинські говори», 1964; К.Ф. Герман «Інослов'янські запозичення у синтаксисі складного речення буковинських говорів», 1964; З.Ф. Пенюк «Топоніми слов'янського походження в румунських селах Закарпатської області», 1964; О.С. Романець «Використання молдавської лексики у творах Ю. Федьковича», 1958 та ін.).

Значну допомогу надають науковці Буковини вчителям середньої та вищої школи. У свій час проф. І.Г. Чередниченко видав «Збірник вправ з сучасної української мови» (Київ, 1955 і 1958 рр.), «Збірник вправ для практичних і лабораторних занять з сучасної української літературної мови» (Київ, 1963), уклав «Програму з курсу сучасної української літературної мови» для філологічних факультетів університетів (Київ, 1957 р.); доц. Ю.О. Карпенко надрукував «Учбово-методичні вказівки з курсу історичної граматики української мови» (Київ, 1960 р.) та кілька лекцій з топонімії (Чернівці, 1964, 1965 рр.), доц. М.В. Леонова у співавторстві з Н.Т. Рудик видала підручник з української мови для V–VII класів шкіл робітничої і сільської молоді (Київ, 1960 р.) тощо. Викладачі університету та деякі вчителі шкіл опублікували чимало статей у журналах «Українська мова в

школі» і «Українська мова та література в школі» (проф. І.Г. Чердниченко, доц. Ю.О. Карпенко, І.І. Слинко, М.В. Леонова, вчит. Н.Т. Рудик, Т.Ф. Бондаренко, Н.О. Крижанівська та ін.).

Викладачі української мови Чернівецького університету беруть активну участь у наукових конференціях, що організуються в різних наукових і навчальних закладах, і самі скликають такі конференції. Зокрема, при Чернівецькому університеті були організовані міжвузівські конференції, присвячені збиранню діалектного матеріалу (1949 р.), укладанню діалектних словників (1960 р.), з питань стилістики (1963 р.), славістики (1964 р.), з питань синтаксису української мови (1965 р.), взаємозв'язків східнороманських та східнослов'янських мов (1966 р.) тощо. Кафедра української мови систематично видавала тези цих конференцій, а також наукові записки (1948, 1949–1961 рр.) та окремі збірники («Питання історії і діалектології східнослов'янських мов», в. I, II і III, 1958, 1961 і 1963 рр.).

За радянської доби українські мовознавці Чернівецького університету, захистили сім кандидатських і дві докторські дисертації.

Мовознавці, які працюють на Буковині, повинні розв'язати ще чимало інших завдань. Необхідно й далі поглиблювати вивчення буковинських говорів, у тому числі й гуцульських говорів Чернівецької області, і видати монографію про них. Слід скласти словник мови Ю. Федьковича, О. Кобилянської та інших буковинських письменників. Необхідно розпочати вивчення мови радянських письменників Буковини й активніше допомагати обласній пресі в піднесенні культури української мови. Важливе завдання – дослідження міжмовних зв'язків на території Буковини.

Статтю опубліковано: *Слинко І.І.* Розвиток досліджень з українського мовознавства на Буковині [Текст] / І.І. Слинко // Розквіт економіки і культури Радянської Буковини : матеріали конф., присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції (Чернівці, 18–20 травня 1967 р.) / Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР; Чернівецький державний університет; Секція суспільних наук АН УРСР; ред. кол. : К. М. Леутський (відп. ред.), Г. С. Габ, З. І. Іваненко, М. Г. Ігнатенко, М. Т. Шепета, Л. М. Чернець. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1969. – С. 170–174.

2.2. Система та ієрархія синтаксичних одиниць

2.2.1. Синтаксис сучасної української мови як розділ мовознавства

У ранніх працях з вітчизняного мовознавства синтаксис усвідомлювався як учення про сполучення слів. Розділ про синтаксис «Российской грамматики» М.В. Ломоносов назвав «Про складання частин слова», в якому розглянув сполучення іменників, дієслів, «допоміжних частин слова» тощо¹. А.Х. Востоков називав синтаксис «словоскладанням» (рос. «словосочинением») і визначав його як «частину граматики, що показує правила, за якими сполучати слід слова в мові»². Поряд з терміном «словоскладання» він використовував і його відповідник – «синтаксис» (від грецького слова συνταξις – «складання», «впорядкування»). Обидві ці назви виникли на основі розуміння синтаксису як учення про сполучення слів і своїм складом підкреслювали таку думку.

Але подальші мовознавці під сполученням слів почали розуміти речення. «Сполучення слів, – пише Ф.І. Буслаєв, – виражається ціле судження»³. Звідси визначення другої частини граматики як науки про речення: синтаксис «розглядає слова у взаємному їх сполученні, у реченнях простих і складних»⁴. Визначивши у такий спосіб синтаксис, Ф.І. Буслаєв не відмовляється від ідеї про сполучення слів. Більша частина його праці про синтаксис присвячена саме описові «синтаксичного вживання частин мови» (розділ другий) і зв'язки між словами (частина третього, останнього розділу). Але сполучення слів він розглядає лише в межах речення. Хоча Ф.І. Буслаєв по-логістичному розумів речення, ототожнюючи його із судженням, однобоко

---

¹ Див. М.В. Ломоносов. Российская грамматика. – Полное собрание сочинений, т. VII. Изд-во АН СССР., М.–Л., 1952, с. 554. Але для потреб риторики М.В. Ломоносов уживав термін «предложение» / Краткое руководство к красноречию, там же, с. 117.

² А.Х. Востоков. Русская грамматика. СПб., 1835, с. 219.

³ Ф.И. Буслаев. Историческая грамматика русского языка. М., 1959, с. 253.

⁴ Ф.И. Буслаев. Назв. праця, с. 37.

дивився на синтаксис як на вчення тільки про речення, але значення його виступу полягає в тому, що він звернув увагу на речення саме як на об'єкт вивчення синтаксису.

Сполучення слів Ф.І. Буслаєв не розглядав як спеціальну синтаксичну одиницю – словосполучення. Такий погляд на неї встановив Ф.Ф. Фортунатов та його послідовник. При цьому Ф.Ф. Фортунатов настільки поширив рамки поняття про словосполучення, що воно охоплювало не тільки поєднання двох слів, а й цілі речення (закінчені словосполучення). З визначення граматики у Ф.Ф. Фортунатова «як учення про форми мови, тобто про слова (як окремі, так і в сполученні)»¹ впливає висновок про те, що синтаксис для нього – це вчення про форми словосполучень. Оскільки однослівні речення не підходили під поняття про словосполучення, Ф.Ф. Фортунатов вдавався до міркувань про психологічне судження, вважаючи висловлення типу «Пожежа» неповними реченнями з наявним психологічним присудком і дорозумлюваним психологічним підметом².

Один з послідовників Ф.Ф. Фортунатова – М.М. Петерсон – так оцінив тлумачення синтаксису у працях цього вченого: «Російська синтаксична наука в особі Фортунатова вирішила, що предмет синтаксису – словосполучення, але вирішення цього ще не здійснила»³. Щоб послідовніше розв'язати це питання, М.М. Петерсон взагалі відмовляється від поняття про речення: «Синтаксис слід визначати саме як учення про словосполучення, а не про речення й інші словосполучення»⁴.

Приклад з Ф.Ф. Фортунатовим показує, що заглиблення в психологічний аналіз мови приводить до зацікавлення поняттям про речення. У працях прибічників психолого-граматичного

---

¹ Ф.Ф. Фортунатов. О преподавании грамматики русского языка в средней школе. – Избранные труды, т. 2. М., 1957, с. 453.

² Там же, с. 450–451.

³ М.Н. Петерсон. Очерк синтаксиса русского языка. М.–П., 1923, с. 23. Правда, пізніше М. М. Петерсон визначає синтаксис «як учення про сполучення слів у реченні», але фактично більше описує безприймєнникові і приймєнникові конструкції, тобто словосполучення, їх значення і функції (див.: М.Н. Петерсон. Лекции по современному русскому литературному языку. М., 1941, с. 94 і далі).

⁴ М.М. Петерсон. Назв. праця, с. 28.

напрямку вчення про речення, справді, відновлюється і відповідно змінюється погляд на предмет синтаксису. Визначаючи синтаксис, Д.М. Овсянко-Куликовський звертає увагу на інтелектуально-психологічний «процес мови-мислення». «Синтаксис, – пише він, – є частина граматики, що займається вивченням уживанням (утилізації) слів і їх сполучень у процесах мовидумки»¹. У синтаксисі, зазначає Д.М. Овсянко-Куликовський, «на першому плані стоїть учення і його частини і про вираження останніх частинами мови»².

О.О. Шахматов пов'язує синтаксис з поняттям про «способи виявлення мислення у слові», «зовнішні ознаки, що відтворюються органами мови і сприймаються слухом». «Синтаксисом називається та частина граматики. – пише він, – яка розглядає способи виявлення мислення в слові, інакше – в сукупності зовнішніх знаків, що відтворюються органами мови і сприймаються слухом»³. Синтаксис вивчає не тільки речення, а й словосполучення, однак тільки в тому разі, якщо вони «не втратили зв'язків з реченням, зберігши значення частин чи членів речення»⁴. З подальшого викладу стає ясно, що словосполучення О.О. Шахматов по суті ототожнює з другорядними членами речення.

О.М. Пешковський на словах дотримувався поглядів фортунатовської школи, зазначаючи, що в синтаксисі «вивчаються форми словосполучень»⁵. Але виклад матеріалу він побудував за типами речень – дієслівних з простим присудком, неозначено-особових, узагальнено-особових, безособових тощо, тобто фактично присвятив синтаксис вивченню речення.

У ранніх граматиках української мови спочатку також вивчалися сполучення слів. І. Ужєвич у розділі про синтаксис своєї «Граматики слов'янської» розглядає вживання безприйменникових відмінків при дієсловах, числівниках, прикметниках, керування прийменників⁶. Я. Головацький називає синтаксис *сло-*

---

¹ Д.Н. Овсянко-Куликовський. Синтаксис русского языка. СПб., 1912, с. 1.

² Д.Н. Овсянко-Куликовський. Назв. праця, с. 1.

³ А.А. Шахматов. Синтаксис русского языка. Л., 1941, с. 17.

⁴ А.А. Шахматов. Назв. праця, с. 18.

⁵ А.М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1933, с.64.

⁶ Див.: І. Ужєвич. Граматыка словенская. 1643 р. Підготували до друку І.К. Білодід, Є.М. Кудрицький. Вид-во «Наукова думка». К., 1979, с. 34–69.

восочиненіє, *синтакса* і визначає його так: «Словосочиненіє / синтакса подає правила, як сполучати слова в мові належить»¹. Але в подальших граматиках синтаксис усвідомлюється вже як учення про речення. «Словосочиненье, – пише М. Осадца, – учить, після яких правил слова в бесіді сочиняються, щоби виразити мисль»². Ще виразніше таку ідею висловлює О. Огоновський, який уживає і латинський термін *синтаксис* (syntaxis) і польський *складня* (składnia): «Складня (syntaxis) учить, як з поодиноких слів складаються речення для вираження мислі, і як речення з собою в більшу цілість сполучаються»³.

У перших посібниках з української мови для вищої школи радянського часу (20–30-ті роки) такі погляди на предмет синтаксису проводилися вже не послідовно. Під впливом ідей представників фортунатовської школи більша увага звертається на словосполучення у складі речення і на речення як один з видів «граматичних словосполучень»⁴.

У «Курсі сучасної української літературної мови» 1951р. за ред. Л.А. Булаховського хоча речення і не розглядається як особливий вид словосполучень, але багато питань про означення, додатки й обставини подаються відомості про синтаксис

---

¹ Я. Головацький. Грамматика русского языка. Львів, 1849, с. 2.

² М. Осадца. Грамматика русского языка. Львів. 1864, с. 181. Цікаво, що хоча М. Осадца у передмові до граматики виявляє бажання наслідувати свого вчителя Ф. Міклошича, але насправді у тлумаченні суті синтаксису відходить від його положень. Ф. Міклошич розумів синтаксис як «відділ граматики, який має завдання подати значення словесних рядів і словесних форм» (Vergleichende Grammatik der slavischen Schprahen vor Fr. Miklosich. Vierter Band. Syntax. Wein. 1868–1874, с. 1). М. Осадца розглядає не тільки значення «словесних рядів і словесних форм», а й науку «о положеню поетичном», «науку о пложеню зложенім», «науку о положеню скороченім» (с. 182, 220, 232), тобто науку про просте, складне і скорочене речення.

³ О. Огоновський. Грамматика русского языка для школь середнихъ. Львів. 1889, с. 166.

⁴ У цей час починає усталюватися і назва синтаксису. Поряд із терміном *складня*, який у деяких працях уживався з націоналістичною метою, все частіше починають виступати назви *синтакса* і *синтаксис*. Зрештою переміг міжнародний термін *синтаксис*. Остаточо його унормував «Український правопис» 1946 р. Про історію термінів див.: Н.А. Москаленко. Нарис історії української граматичної термінології. К., 1959, с. 37–44.

іменників, прикметників, інфінітивів, числівників, займенників¹. Докладно характеризуються зв'язки між словами. Про них іде мова й у визначенні синтаксису. Це визначення відрізняється від попередніх тим, що в ньому, крім речення, згадуються ще такі одиниці, як *вищі єдності* (які у працях Л.А. Булаховського з російської мови називаються надфразними єдностями)². «Синтаксис є той розділ її (граматики), – пишуть автори цього посібника, – який вивчає загальні і характеристичні для даної національної мови особливості зв'язків між словами і типи об'єднання їх у речення та вищі єдності тією мірою, якою вони мають суто мовні ознаки»³. Пізніше це визначення Л.А. Булаховський дещо уточнює, увівши в нього і термін словосполучення: «Синтаксис вивчає всі види здійснюваних у мові сполучень слів у групи. Отже, його предмет становить вивчення ознак, за якими пізнається закономірна для кожної мови сполучуваність одного з одним відповідно оформлених слів (так званих *словосполучень*); словосполучень, з яких створюються далі відносно закінчені відрізки думки, – *речення*; речень, що сполучаються одне з одним у *складні речення*; та ще більше смислових цілостей – *надфразних єдностей*, про наявність яких свідчать ті або інші спеціальні прикмети»⁴.

Але в посібниках з української мови для вищої школи 50–60-х років вплив логіко-граматичного напрямку посилюється. 1948 р. визначає синтаксис як учення тільки про речення. «Синтаксис, – пише він, – це вчення про речення і його частини»⁵. Словосполучення розглядається побіжно і як частина речення⁶.

---

¹ Див.: Курс сучасної української літературної мови. Том II. Синтаксис. За ред. Л.А. Булаховського. Вид-во «Радянська школа». К., 1951, с. 73–114.

² Див.: Л.А. Булаховський. Курс русского литературного языка. Изд-во «Радянська школа». К., 1949, с. 357.

³ Курс сучасної української літературної мови. Том II. Синтаксис. За ред. Л.А. Булаховського, с. 4.

⁴ Л.А. Булаховський. Питання синтаксису простого речення в українській мові. – Дослідження з синтаксису української мови. К., 1958, с. 8.

⁵ Б.М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови. Вид-во «Радянська школа». К., 1948, с. 222.

⁶ Б.М. Кулик. Назв. праця, с. 227. Власне, такої ж точки зору дотримується Б.М. Кулик і в новому виданні своєї праці «Курс сучасної української літературної мови. II частина. Синтаксис». Вид. 2. Вид-во «Радянська школа». К., 1965, с. 5.

У середній школі логіко-граматичне розуміння синтаксису трималося до останнього часу. У методичних вказівках «Уроки з української мови в середній школі» 1959 р. А.П. Медушевський зазначав, що предметом синтаксису є речення, і обґрунтовував такий погляд вимогами відповідних програм і підручників для середньої і вищої школи. «У наш час, – писав він, – коли виходите з програм з мовознавства для вищої та середньої школи та з підручників, що орієнтуються на ці програми, предметом синтаксису вважають речення»¹. Однак таке пояснення не цілком переконливе. На час, коли писав А.П. Медушевський не всі автори підручників для середньої та вищої школи дотримувалися таких поглядів. Висловлювалися думки й про те, що в синтаксисі необхідно розглядати дві окремі одиниці – словосполучення і речення. Новий погляд на предмет синтаксису обґрунтував В.В. Виноградов. «Синтаксис, – писав у вступі до академічної граматики російської мови 1954 р., – це друга частина граматики, що тісно пов'язана з морфологією і що містить правила сполучення слів і правила складання речень, тобто, що викладає вчення про словосполучення і вчення про речення»². Оцінюючи значення цього висловлювання В.В. Виноградова, Г.О. Золотова пише: «Питання про синтаксичні одиниці, про об'єкти синтаксичного вивчення – одвічне питання синтаксису – ще з античних часів уявлялося дилемою: речення чи словосполучення. У Вступі до синтаксису Академічної граматики з найбільшою виразністю виражене діалектичне розв'язання цього докорінного питання, поставленого історією синтаксичної науки і підготовленого її розвитком: і речення, і словосполучення – об'єкти синтаксичної науки, але різних її розділів, різних рівнів»³. Таке визначення синтаксису набуло значного поширення. Його поча-

---

¹ А.Н. Медушевський. Уроки з української мови в середній школі. Синтаксис. Вид-во «Радянська школа». К., 1959, с. 4.

² Грамматика русского языка. Том II. Синтаксис. Часть первая. Редакционная коллегия: акад. В.В. Виноградов, член-кор. АН СССР К.С. Истрина. Изд-во АН СССР. М., 1954, с. 6. Пор. і в більш ранніх працях: В.В. Виноградов. Современный русский язык. Вып. I. М.–Л., 1936, с. 3. Його ж: Русский язык (Грамматическое учение о слове). М.–Л., 1947, с. 4, 8.

³ Г.А. Золотова. Очерк функционального синтаксиса русского языка. Изд-во «Наука». М., 1973, с. 63.

ли дотримуватися автори (чи редактори) багатьох наукових та навчальних праць – Є.М. Галкіна-Федорук, М.М. Баженов, Д.Е. Розенталь, Ф.К. Гужва, С.Г. Бархударов, М.М. Шанський¹, з українського мовознавства – Г.М. Удовиченко, М.П. Івченко, М.Т. Доленко, О.М. Пархоменко, В.Д. Горяний та ін.² Змінив свої погляди й А.П. Медушевський³.

Однак представники логіко-граматичного напрямку часто лише на словах визнають потребу нового тлумачення синтаксису. Словосполучення вони докладно не описують, тому воно не посідає належного місця в курсі синтаксису. Відомості про словосполучення часто подаються суперечливо⁴. Дехто з представників логіко-граматичного напрямку і досі обстоює застаріле положення про те, що словосполучення не становить окремого об'єкта вивчення синтаксису⁵.

І.К. Кучеренко зробив спробу поєднати дві точки зору на

---

¹ Див.: Современный русский язык. Синтаксис. Под ред. проф. *Е.М. Галкиной-Федорук*. Изд-во Московского ун-та. 1957, с. 6; *А.М. Финкель* и *М.М. Баженов*. Курс современного русского литературного языка. Изд-во «Радянська школа». К., 1960, с. 455; Современный русский язык. Под ред. проф. *Д.С. Розенталя*. Изд-во Московского ун-та. 1971, с. 388; *Ф.К. Гужва*. Современный русский литературный язык. Синтаксис. Изд-во «Вища школа». К., 1971, с.7; *С.Г. Бархударов*, *С.Е. Крючков*, *Л.Ю. Максимов*, *Л.А. Чешко*. Русский язык. Учебное пособие для 7–8 классов. Изд-во «Просвещение». М., 1973, с. 15; Русский язык. 7 класс. Пробный учебник. Научный редактор член-кор. АПН СССР *Н.М. Шанский*. Изд-во «Просвещение». М., 1972, с. 13.

² Див.: *Г.М. Удовиченко*. Словосполучення в сучасній українській літературній мові. Вид-во «Наукова думка». К., 1968, с.9; *М.Н. Івченко*. Сучасна українська літературна мова. Вид-во Київського ун-ту. К., 1965, с. 373; *М.Т. Доленко*, *І.І. Дацюк*, *А.Г. Квацук*, *В.Д. Поповський*. Сучасна українська мова. Вид. 2. Вид-во «Вища школа». К., 1974, с. 202; *О.М. Пархоменко*. Українська мова. Частина друга. Підручник для педагогічних училищ. Вид-во «Радянська школа». К., 1961, с. 3; *М.Т. Чемерисов*, *В.Д. Горяний* та ін. Українська мова. 7 клас. Для пікл з російською мовою навчання. Вид. 2. Вид-во «Радянська школа». К., 1974, с. 6.

³ Див.: Сучасна українська літературна мова. Керівник авторського колективу *А.Н. Медушевський*. Вид-во «Вища школа». К., 1975, с. 285.

⁴ Див.: Сучасна українська літературна мова. Керівник авторського колективу *А.Н. Медушевський*, с. 299.

⁵ Див.: *П.С. Дудик*. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. Вид-во «Наукова думка». К., 1973, с.61; *С.І. Дорошенко*, *П.С. Дудик*. Вступ до мовознавства. Вид-во «Вища школа». К., 1974, с. 176.

предмет синтаксису. З цією метою він розрізняє *предмет* і *об'єкт* вивчення, розуміючи під «предметом вивчення» «особливий аспект пізнання об'єкта»¹. Об'єктом синтаксису є речення, а предметом – сполучення слів у реченні². Тому синтаксис він визначає, як «розділ граматики, що вивчає правила сполучення слів між собою при утворенні комунікативних одиниць, типових для даної мови»³. При цьому найбільше підкреслюється роль сполучення слів у синтаксисі, а речення відсувається на задній план. Звернена увага лише на акт виникнення речення, а не на закономірності його постійного функціонування у мові. Вимагає також подальшого уточнення поняття про «сполучення слів у речення», чи дорівнює воно терміну «словосполучення» і яке місце займає у системі «слово – речення»⁴.

І.К. Кучеренко, звичайно, правий, коли зазначає, що слід розрізняти об'єкт науки й аспект висвітлення цього об'єкта. Але навряд чи варто з цією метою використовувати слова «об'єкт» і «предмет», які згідно з тлумачними словниками, мають ідентичне значення. До того ж, «предмет вивчення речення», тобто «аспект його висвітлення», визначений не повно. Речення може розглядатися з логічної, структурної комунікативної точки зору, з точки зору граматичної семантики, а не тільки з точки зору того, як у ньому сполучаються слова.

У наш час ідеї В.В. Виноградова про сутність синтаксису продовжують розвивати прибічники структурально-самантичного, функціонального і граматики-семантичного напрямків. З їх досліджень видно, що визначення синтаксису як науки про словосполучення і речення не повне. Речення і в семантичному, і в структурному, і в акцентологічному плані підпорядковується контексту. Тому, крім словосполучення і речення, в синтаксисі необхідно розглядати ще третю одиницю – *складне синтак-*

---

¹ І.К. Кучеренко. Об'єкт і предмет синтаксису. – Українське мовознавство. Вип. 1. Вид-во «Вища школа». К., 1973, с. 28.

² Там же, с. 32–33.

³ Там же, с. 33.

⁴ Пор. докази Т.О. Туліної, яка визначає словосполучення як проміжну ланку між словом і висловленням, що ближче стоїть до висловлення (Т.А. Туліна. Функціональна типологія словосочетаний. Изд-во «Вища школа». Київ–Одеса, 1976, с. 164).

сичне ціле (на що як ми вже вказували, у свій час звертав увагу Л.А. Булаховський називаю такі одиниці надфразними єдностями). Якщо в «Основах построения описательной грамматики современного русского литературного языка» 1966 р. Н.Ю. Шведова вказувала на два об'єкти синтаксису¹, то в «Проспекте «Русской грамматики»» 1972 р. вона веде мову про три об'єкти: «Синтаксис буде показаний тут як ієрархічно організована граматична система, що до якої не можна говорити про якусь одну основну одиницю, навколо якої групуються одиниці, їй підпорядковані, другорядні. Трьома основними підсистемами цієї системи є: система реалізації синтаксичних потенцій слова, синтаксис речення і синтаксис цілого тексту»². Під «системою реалізації синтаксичних потенцій слова» вона розуміє одиниці будови (рос. строения) – слова і форми слова – і одиниці побудови (рос. построения) – словосполучення³. Для синтаксису, звичайно, більшу вагу мають не одиниці будови – слова і словоформи, які виступають і на інших мовних рівнях, напр. у морфології, а специфічно синтаксичні утворення – одиниці побудови, тобто словосполучення. Саме тому, хоча Н.Ю. Шведова у синтаксисі веде мову про слова і словоформи⁴, але не розглядає їх як окремі об'єкти вивчення цієї науки⁵.

Представники граматико-семантичного (чи функціонального) синтаксису виступають проти відокремленого розгляду різних сторін синтаксичних одиниць. Якщо Н.Ю. Шведова розрізняє формальну одиницю – форму слова і одиницю граматичної семантики – синтаксичне значення форми слова, то Г.О. Золотова трактує «синтаксичну форму слова» як смислову і комбінаторну єдність. «На докомунікативному ступені, – пише вона, – синтак-

---

¹ Див.: Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. Отв. редактор Н.Ю. Шведова. Изд-во «Наука». М., 1966, с. 128.

² Проспект «Русской грамматики». М., 1972, с. 89.

³ Див.: Проспект «Русской грамматики», с. 89.

⁴ Див.: Грамматика современного русского литературного языка. Отв. редактор Н.Ю. Шведова. Изд-во «Наука». М., 1970, с. 536, 546.

⁵ Однак саме так дехто розумів новий погляд на предмет синтаксису. Пор., наприклад, визначення синтаксису у В.В. Бабайцевої, яка серед інших одиниць називає і словоформу (див.: Русский язык в 7 классе. Методические указания к учебному пособию. Изд-во «Просвещение». М., 1973, с. 9).

сис має певний асортимент засобів позначення елементарних смислів (синтаксичних форм слова), при цьому кожна із синтаксичних форм має певні функціональні, комбінаторні (синтагматичні) властивості і перебуває у певних смислових і функціональних парадигматичних рядах, що забезпечують розмовляю чому можливість вибору»¹. З синтаксичних форм слова складаються словосполучення. Тому не словосполучення, а саме синтаксична форма слова є первинною одиницею синтаксису². Поняття про словосполучення Г.О. Золотова значно звужує, розуміючи під ним поєднання слів чи їх форм тільки на основі узгодження чи керування³. Отже, хоча Г.О. Золотова про це спеціально не говорить, можна зробити висновок, що синтаксис для неї – це вчення не про три, а про чотири одиниці – синтаксичну форму слова, словосполучення, речення і складне синтаксичне ціле.

Міркування Г.О. Золотової про сутність «синтаксичної форми слова» досить аргументовані. Але це ще не значить, що «синтаксична форма слова» може бути окремим об'єктом вивчення синтаксису. Адже на докомунікативному рівні вона все ж становить собою частину словосполучень, а на комунікативному – входить до речення чи виступає у функції окремих висловлень (маються на увазі заголовки типу: «На дрейфуючій крижині»; «У фонд допомоги»; «Про молодь» тощо).

Ми порушили питання про *висловлення*. Н.Ю. Шведова розрізняє «просте речення» і «висловлення», зазначаючи, що «поняття «просте речення» вужче, ніж поняття «висловлення»»⁴. Тому, по суті кажучи, вона констатує, що в синтаксисі розглядається ще четверта одиниця – *висловлення*, тобто вираження 1) ствердження чи заперечення (*Так; Ні*); 2) вітання, подяки, пробачення (*Добрий день! Дякую! Пробачте!*); 3) ізольованого

---

¹ Г.А. Золотова. Очерк функционального синтаксиса русского языка. Изд-во «Наука». М., 1973, с. 25.

² Там же, с. 65.

³ Там же, с. 61. 65. Утворення на основі прилягання та складання (за Н.Ю. Шведовою, іменного прилягання) вона вважає аналогами словосполучень (там же, с. 61).

⁴ Грамматика современного русского литературного языка. Отв. редактор Н.Ю. Шведова, с. 545.

звертання (*Мамо!*) тощо¹. На цю синтаксичну одиницю в українському мовознавстві свого часу звернув увагу П.П. Коструба, розглядаючи її як «найменшу комунікативну одиницю живої мови», одним з видів якої є речення².

Проти такого розуміння висловлення виступають представники комунікативного синтаксису. Як зазначає І.П. Распопов, речення тому й виконує комунікативну функцію, що воно може бути висловленням, тобто не тільки одиницею мови, а й мовлення. «Ця обставина, – пише І.П. Распопов, – ставить по суті знак рівняння між реченням і висловленням»³.

І.П. Распопов вважає, що Н.Ю. Шведова взагалі приділяє недостатню увагу розглядові речення в комунікативному плані. Її концепція «дає надто обмежений вихід за межі конструктивного синтаксису»⁴. І.П. Распопов має рацію, коли зазначає, що в реченні необхідно передбачити не тільки граматичне, а й актуальне членування, тобто виділення певних частин за допомогою місцерозташування, інтонації, пауз та інших засобів для вираження потрібного змісту. Саме актуальне членування допомагає реченню виконувати комунікативну функцію⁵. Але його міркування про наявність предикативних словосполучень веде до розуміння синтаксису як учення лише про речення⁶, з чим погодитися не можна.

Дехто з мовознавців намагається пояснити синтаксичні одиниці з точки зору знакової теорії мови. О.С. Мельничук вважає,

---

¹ Грамматика современного русского литературного языка. Отв. редактор Н.Ю. Шведова, с. 545, 574, 649.

² Див.: П.П. Коструба. Висловлення як основна одиниця живої мови. – Питання українського мовознавства. Книга третя. Вид-во Львівського ун-ту, 1958, с. 79.

³ І.П. Распопов. Строение простого предложения в современном русском языке. Изд-во «Просвещение». М., 1970, с. 184. Проти «двомірного» розгляду речення виступає також Г.О. Золотова (Очерк функционального синтаксиса русского языка, с. 332).

⁴ І.П. Распопов. Строение простого предложения в современном русском языке, с. 24.

⁵ Див.: І.П. Распопов. Назв. праця, с. 30–31. Однак, як зазначає Г.О. Золотова, актуальне членування не може здійснювати в межах окремо взятого речення, як це робить І.П. Распопов. Його необхідно проводити у рамках контексту. Тому вона заміняє «актуальне членування» поняттям «композиційно-синтаксичний аспект» розгляду речення (див.: Очерк функционального синтаксиса русского языка, с. 333–334).

⁶ І.П. Распопов. Назв. праця, с. 17.

що речення є основною знаковою одиницею мовлення і тому «не становить прямого об'єкта синтаксису як розділу граматики. Воно є об'єктом загального вчення про речення – розділу мовознавства, який ще тільки починає створюватися»¹. Синтаксис повинен вивчати лише синтаксичну сторону речення: «Безпосереднім об'єктом синтаксису є лише синтаксична сторона загальної структури речення, тобто синтаксична його конструкція, взята в цілому, і різні синтаксичні прийоми»². Звідси таке розуміння синтаксису: «Синтаксис може бути визначений як учення про внутрішню і зовнішню граматичну структуру речення»³. При цьому під внутрішньою граматичною структурою речення розуміється його будова, а під зовнішньою граматичною структурою – модальність і часова віднесеність. Словосполучення являє собою одним з компонентів внутрішньої структури речення, і тому «синтаксичне вчення про словосполучення може розглядатися як спеціальний розділ граматичного вчення про речення»⁴, а не як частина синтаксису з окремим об'єктом вивчення.

Спроба підійти до поняття про основні синтаксичні одиниці з точки зору знакової теорії мови цікава і перспективна. Але вона вимагає подальших уточнень. Зокрема, варто було б чіткіше визначити місце словосполучення у синтаксисі і природу речення з точки зору єдності змісту і форми⁵.

Таким чином, у наш час погляди В.В. Виноградова на предмет синтаксису не стільки заперечують, як намагаються уточнити, розвинути і теоретично глибше обґрунтувати. До тих одиниць, про які він вів мову, додають ще інші – словоформи, складне синтаксичне ціле тощо. Ми вже звертали увагу на те, що словоформи розглядаються у синтаксисі тільки з точки зору їх зв'язків з іншими словоформами чи словами, тобто у складі словосполучення. Вони «... становлять об'єкти синтаксису не са-

---

¹ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. За загальною редакцією акад. *І.К. Білодіда*. Відповідальний редактор член-кор. АН УРСР *О.С. Мельничук*. Вид-во «Наукова думка». К., 1972, с. 14.

² Там же, с. 14.

³ Там же, с. 8.

⁴ Там же, с. 8.

⁵ Пор. спробу В.М. Мігіріна (*В.Н. Мигирин*. Язык как система категорий отображения. Изд-во «Штиинца». Кишинев, 1973, с. 120).

мі по собі і не в усіх своїх властивостях, а лише збоку їх зв'язків з іншими формами слів і їх функцій у складі синтаксичних одиниць, до яких вони входять як їх компоненти, тому ці об'єкти самі не є синтаксичними одиницями»¹. Питання про складне синтаксичне ціле дискусійне. Ні в російському, ні в українському мовознавстві воно докладно не висвітлене. З другого боку, чимало дослідників підкреслюють, що поняття складного синтаксичного цілого не відповідає тим вимогам, які ставляться до самостійних синтаксичних одиниць. «Складне синтаксичне ціле, – пише М.П. Харченко, – не задовольняє насамперед двох таких критеріїв, як 1) відтворюваність в готовому вигляді і 2) дискретність»². Звідси такий висновок: «... Так зване складне синтаксичне ціле не являє собою мовної одиниці взагалі і синтаксичної мовної одиниці зокрема. Це мовна інтеграція самостійних речень, текстове утворення»³. Таке текстове утворення розглядає особлива наука, що почала розвиватися, – текстолінгвістика. І все ж, сам М.П. Харченко змушений визнати, що «складне синтаксичне ціле» має певні семантичні і граматичні ознаки – єдність теми і структурну завершеність. «Дослідникам, – пише він, – пощастило виявити деякі особливості в побудові складного синтаксичного цілого. Насамперед це стосується правил сполучення речень, засобів зв'язку між реченнями, що входять до його складу»⁴. Усі ці засоби зв'язку М.П. Харченко вважає такими ж, як і в складному реченні. Але це ще не підстава для того, щоб заперечувати складне синтаксичне ціле як нову якість порівняно із складним реченням. Адже у зв'язку з тим, що у простому реченні можуть уживатися засоби зв'язку складних речень (напр., сполучники сурядності чи підрядності), ми не відмовляємося від поняття про складне речення. М.П. Харченко, звичайно, правий, коли зазначає, що складне синтаксичне ціле може вивчатися в текстолінгвістиці як особлива одиниця тексту.

---

¹ В.А. Белошапкова. Современный русский язык. Синтаксис. Изд-во «Высшая школа». М., 1977, с. 6.

² Н.П. Харченко. Существует ли языковая единица более высокого порядка, чем предложение? – Спорные вопросы синтаксиса. Изд-во Московского ун-та. 1974, с. 222 (лат. *discretiva* – роздільний).

³ Там же, с. 224.

⁴ Там же, с. 221.

Але це не виключає можливості аналізувати цю одиницю в синтаксисі з погляду граматичного. Це і мала на увазі Н.Ю. Шведова, коли зазначала, що в синтаксисі складне синтаксичне ціле розглядається в такій мірі, в якій воно підлягає цій науці.

Взагалі М.П. Харченко порушує цікаву проблему про співвідношення понять мови і мовлення, граматики і стилістики. У сучасному синтаксисі ці поняття ще не завжди чітко розмежовуються. До того ж, певні синтаксичні одиниці можуть функціонувати то як категорії мови, то як категорії мовлення. Звідси різні погляди на такі одиниці.

В.А. Белошапкова у посібнику з російської мови для університетів дає визначення синтаксису, яке теж передбачає три об'єкти вивчення. Але третім об'єктом вона вважає не складне синтаксичне ціле, а складне речення: «Різні наукові напрями і концепції дають різний перелік синтаксичних об'єктів. Найбільш очевидним і безперечними є такі: *словосполучення, речення і складне речення*»¹. Наведене визначення синтаксису пояснюється, очевидно, методичними завданнями автора – відібрати такі ідеї з сучасної синтаксичної науки, які придатні для викладання у вищій школі². Оскільки питання про складне синтаксичне ціле не достатньо вивчене, В.А. Белошапкова і не згадує про нього у своєму посібникові. Звичайно, таке міркування дискусійне, бо мова йде про університетський курс синтаксису, в якому не варто замовчувати складні проблеми. Але це визначення цікаве з іншої точки зору. Воно повертає увагу до того, що складне речення необхідно розглядати як самостійну синтаксичну одиницю. У минулому автори деяких праць теж твердили про те, що в синтаксисі вивчається не тільки просте речення, а й складне. Поки складне речення розумілося як поєднання простих речень, таке визначення сприймалося як твердження про один об'єкт вивчення синтаксису – речення в цілому. Коли було доведено, що складне речення становить собою «єдину синтаксичну побудову» (П.С. Поспелов), цілісну комунікативну одиницю вищого рівня (В.А. Белошапкова), стало ясно, що визначення синтаксису як науки не тільки про просте, а й складне речення

---

¹ В.А. Белошапкова. Современный русский язык. Синтаксис, с. 5–6.

² Там же, с. 4.

набуло нового значення. Складне речення усвідомлюється тепер як окремий об'єкт синтаксису. Тому В.А. Белошапкова у цьому розумінні уточнює визначення синтаксису Н.Ю. Шведової.

Здавна намагалися визначити синтаксис не тільки перераховуючи його одиниці, а й підкреслюючи найхарактернішу рису цієї науки. Виходячи із значення самого терміна (синтаксис, тобто «складання», «впорядкування»), здебільшого зазначали, що в ньому розглядаються зв'язки між словами у певних одиницях, які визначалися залежно від приналежності до тієї чи іншої синтаксичної течії, – у словосполученні, у реченні, у словосполученні і реченні тощо¹. Коли поширився погляд на мову як на систему, синтаксис почали пов'язувати з поняттям про структуру, чи побудову, мови. Так, Н.С. Валгіна зазначає, що «в широкому розумінні слова синтаксис... становить собою розділ граматики, що вивчає структуру зв'язної мови»². У Г.О. Золотової «синтаксис – це розділ граматики, що відає побудовою мови»³. Н.Ю. Шведова робить ще більше узагальнення: синтаксис – це «ієрархічно організована граматична система»⁴. При цьому слід звернути увагу на те, що Г.О. Золотова розрізняє синтаксис як структуру мови і як науку: «Якщо мати на увазі синтаксичну структуру мови, то це об'єктивно існуюча система синтаксичних засобів і правил їх використання, якими порядкує розмовляючий колектив. Якщо мати на увазі синтаксичну науку, то це зусилля людської думки, що втілилися в різних теоріях і з перемінним успіхом наближаються до адекватного розуміння цієї системи»⁵.

Отже, розуміння синтаксису у наш час значно ускладнюється. Запровадження вчення про речення показало, що термін

---

¹ «Поняття синтаксичних зв'язків слів, – пише Г.О. Золотова, – є спільним для всіх синтаксичних теорій, незалежно від того, як вони розуміють завдання і методи синтаксису. Синтаксис вивчає, як зв'язуються слова в мові (у реченні, у словосполученні, у синтагмі і т. ін.) – з цим погоджуються, очевидно, граматисти всіх шкіл і напрямків» (Очерк функционального синтаксиса русского языка, с. 30).

² Н.С. Валгіна. Синтаксис современного русского языка. Изд-во «Высшая школа». М., 1973, с.6.

³ Г.О. Золотова. Назв. праця, с. 10.

⁴ Проспект «Русской грамматики», с. 89.

⁵ Г.О. Золотова. Назв. праця, с. 10. Пор. і зауваження О.С. Мельничука про те, що при визначенні предмета будь-якої науки слід зважати на об'єктивні і суб'єктивні фактори (див.: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис, с. 5).

«синтаксис» не цілком відповідає змістові, який у нього почали вкладати, оскільки назва «синтаксис» у прямому розумінні слова передбачає тільки сполучення, поєднання якихось одиниць, а речення не завжди побудовані з кількох компонентів, напр. однослівні. Довелося вдаватися до поняття про дорозумлюваний підмет (Ф.Ф. Фортунатов, О.О. Потебня), змішану парадигму (Н.Ю. Шведова), синтаксичну форму слова (Г.О. Золотова), щоб виправдати розгляд однослівних речень у синтаксисі. Усвідомлення словосполучення як відмінної від речення одиниці породило думки про те, чи не становить учення про словосполучення окремої частини граматики, що стоїть на межі між морфологією і синтаксисом. Так, В.В. Виноградов у праці «Русский язык (Грамматическое учение о слове)» писав, що «в граматиці як ученні про будову мови найчастіше намічають три частини: 1) учення про слово і його форми, про способи утворення слів і їх форм; 2) учення про словосполучення, про його форми і його типи; 3) учення про речення і його типи, про компоненти (складові частини) речень, про прийоми зчеплення речень, про складне синтаксичне ціле (про фразу)»¹. Правда, він тут же додавав, що вчення про словосполучення і речення звичайно називають синтаксисом². Намагаючись якось відбити новий погляд на словосполучення у термінології, почали вживати назви, особливо в іноземній літературі, типу «малий синтаксис», тобто вчення про словосполучення, на відміну від «великого синтаксису», тобто вчення про речення³. Дослідження синтагм привело до визнання «синтагматики» – науки про синтагми. Розгляд речень з комунікативної точки зору дав підставу для вживання назви «комунікативний синтаксис», з точки зору граматичної семантики – «семантичний синтаксис», «функціональний синтаксис» тощо. Зауваження О.С. Мельничука про те, що народжується новий розділ мовознавства – загальне вчення про речення⁴ – теж відбиває тенденцію розвантажити синтаксичну науку від роз-

---

¹ В.В. Виноградов. Русский язык (Грамматическое учение о слове, с. 14).

² Там же, с. 4.

³ Див.: О.С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. Изд-во «Советская энциклопедия». М., 1966, с. 14.

⁴ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис, с. 14.

гляду деяких питань. Однак розуміння словосполучення, простого речення, складного речення і складного синтаксичного цілого як різних рівнів вивчення мови – докомунікативного і комунікативного, як підсистем єдиної системи – граматичної структури мови переконує в тому, що ці одиниці пов'язані більшою кількістю доцентрових, ніж відцентрових сил. Про це переконливо свідчить запровадження у синтаксисі вчення про четверту одиницю – складне синтаксичне ціле, яке показує, що комунікативні одиниці, незважаючи на те, що вони іноді бувають однослівні, підлягають поняттю про сполучення, складання, тобто охоплюються терміном «синтаксис», бо «зчіпляються» (за висловом В.В. Виноградова) у більш комплексі – складне синтаксичне ціле, іншими словами – пов'язуються не на рівні простого речення, а на рівні складного речення чи контексту.

Отже, для повного усвідомлення того, що являє собою синтаксис, не досить тільки перераховувати його основні одиниці.

Необхідно вказати на те спільне, що об'єднує ці одиниці, – граматичну структуру мови. При цьому слід враховувати, що синтаксичні одиниці різних рівнів «пов'язані одні з одними як у системі (структурі) мови, так і під час її функціонування»¹. Це дасть змогу трактувати синтаксис не тільки як факт мови, а й мовлення. Беручи до уваги ці положення, синтаксис можна визначити так: **синтаксис – це система одиниць різного рівня – словосполучень, простих речень, складних речень і складних синтаксичних єдностей, які створюють граматичну структуру мови для її функціонування.** Якщо визначити синтаксис як науку, то слід зазначити: **синтаксис – це частина граматики, яка вивчає систему одиниць різних рівнів – словосполучень, простих речень, складних речень і складних синтаксичних єдностей, що створюють структуру мови для її функціонування.**

Становлячи собою другу частину граматики, синтаксис тісно пов'язаний з першою її частиною – морфологією. У синтаксисі,

---

¹ В.И. Кодухов. Общее языкознание. Изд-во «Высшая школа». М., 1974, с. 137. Пор. у зв'язку з цим зауваженням О.С. Мельничука про те, що в синтаксисі розглядається не тільки будова різних засобів, а й їх синтаксичні функції (див.: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис, с. 9). Але в самому визначенні синтаксису О.С. Мельничук цього положення не відбиває (там же, с. 8).

як і в морфології, використовуються певні частини мови, їх граматичні категорії та форми – число, час, спосіб, відмінок і т. ін. Однак «морфологія вивчає слова і їх форми – в їх внутрішній єдності і в їх відмінності, що залежить від належності різних типів слів до різних систем словозміни, до різних морфологічних і почасти словотворчих категорій, до різних частин мови; а синтаксис захоплює у сферу свого розгляду слова і форми слів з точки зору їх сполучуваності одних з одними і з точки зору їх функцій у складі словосполучення і речення»¹. Тому хоча синтаксис і морфологія взаємозв'язані, але кожна з цих частин граматики має свій предмет вивчення і свої завдання. Морфологія і синтаксис, за сучасними уявленнями співвідносяться як дві підсистеми, два ряди мовної системи. «Кожен ряд має набір своїх одиниць і категорій. Свої внутрішньо рядні зв'язки, свою структуру, які розрізняються характером гетерогенності і ступенем складності»².

З усіх розділів синтаксису найближча до морфології синтагматика. Тобто вчення про словосполучення, бо в ньому розглядаються словоформи, сполучення словоформ і слів тощо. Це пограничний з морфологією розділ синтаксису, який становить ніби перехідну ланку між цими двома науками.

Для того, щоб виявити значення синтаксису порівняно з іншими розділами науки про мову, необхідно зважати на те, що окремі одиниці як мовні знаки відіграють не однакову роль. Якщо пригадати, що мовні знаки – це «такі одиниці, які подають позамовну інформацію», то доведеться визнати, що «речення... є повним знаком, слово – частковим знаком, а морфема – напівзнаком, потрібним для структурної організації знаків мови»³. На відміну від інших рівнів мови, зазначає Г.О. Золотова, «синтаксис безпосередньо співвідноситься з процесом мислення і процесом комунікації: одиниці інших рівнів мовної системи беруть участь у формуванні думки і комунікативному її вираженні тільки через синтаксис. У цьому специфіка синтаксису як реального явища і як наукового об'єкта»⁴.

---

¹ Грамматика русского языка. Том II. Синтаксис. Часть первая, с. 9.

² В.И. Кодухов. Общее языкознание, с. 137.

³ В.И. Кодухов. Общее языкознание, с. 132.

⁴ Г.А. Золотова. Очерк функционального синтаксиса русского языка, с. 6.

Синтаксис має певні зв'язки і з іншими підсистемами та проміжними рядами мовної структури. Слово пов'язує синтаксис не тільки з морфологією, а і з лексикою, в якій воно розглядається в цілому як особлива семантична одиниця – лексема. Від лексичного складу залежить семантична структура речення. У свою чергу синтаксичний контекст дає змогу виявитися певному значенню лексеми.

Зв'язок синтаксису з семантикою в останній час набув особливо великого значення. Ця проблема, відзначає Г.О. Золотова, «усім процесам розвитку світової лінгвістики висунута тепер у число найактуальніших проблем»¹. Речення слід розглядати не тільки з точки зору граматичної, а й семантичної структури. «На черзі, – пише Г.О. Золотова, – з'ясування характеру взаємовідношень між граматичною і семантичною структурою, виявлення тих мовних засобів, якими це взаємовідношення здійснюється, нарешті, визначення тих мовних одиниць, в яких семантична структура речення втілюється»².

При визначенні певних типів речень та їх членів необхідно зважати на фразеологічні одиниці. Самі фразеологічні одиниці часто утворюються на базі певних словосполучень. Отже, синтаксис має певні зв'язки з фразеологією.

Для актуального членування речення використовується такий засіб фонетики, як наголос. Загальновідоме значення інтонації для оформлення речень, ізольованих частин речень тощо. Це свідчить про зв'язки синтаксису навіть з такими далекими від нього розділом науки про мову, як фонетика.

Синтаксис має певні зв'язки не тільки з мовознавчими, а й іншими науками. Особливе місце серед них займає логіка. У минулому немало мовознавців захоплювалося метафізичною, формальною логікою і ототожнювало граматичні і логічні категорії. Це викликало відповідну реакцію, обстоювання специфіки граматики порівняно з логікою. Уже в наш час В.В. Виноградов застерігав від змішування граматики з формальною логікою: «Грамматика як наука ... не може і не повинна змішуватися з логікою. На відміну від формальної логіки як науки про закони

---

¹ Там же, с. 13.

² Там же, с. 13.

правильного мислення, граматики, спираючись на матеріалістичну діалектику, вивчає закони побудови конкретної мови, в якій реалізується думка»¹. Чимало дослідників нашого часу і намагаються розглядати семантичну будову синтаксичних одиниць з точки зору граматики, а не формальної логіки. «Семантична структура речення, що подає мовним засобами той чи інший тип матеріальних зв'язків дійсності, – пише Г.О. Золотова, – підлягає розглядові мовознавців, а не логіків»². У синтаксисі виявляються «різні типи значень: це, по-перше, значення невластиве граматичні, категоріальні; по-друге, значення невластиве граматичні, що утворюються взаємодією граматичної і лексичної семантики; по-третє, це значення неграматичні, що вимагають для своєї об'єктивності підтримки»³. Вивчаючи ці значення, робить висновок Н.Ю. Шведова, «ми не можемо виходити за ті межі, які визначає для нас сама матерія нашої науки – мова»⁴. Але з другого боку, ми повинні всі мовні явища, у тому числі й синтаксичні, розглядати з точки зору проявів у них законів діалектичної логіки.

Вивчення предмета синтаксису має велике значення. Це принципове питання, в якому відбивається той чи інший погляд на синтаксис в цілому, синтаксична концепція, лінгвістична школа. Від правильного розв'язання цього питання залежить, які синтаксичні явища будуть розглядатися в усьому викладі цієї дисципліни і в якому порядку. Життя вимагає, щоб такий розгляд не був застарілим, а робився з точки зору найкращих досягнень сучасного мовознавства.

Література

1. Белошаркова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – М. : Высшая школа, 1977. – С. 5–6.
2. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. Изд-во «Высшая школа». М., 1973, с. 6–10.
3. Виноградов В.В. Основные принципы русского синтаксиса в «Грамматике русского языка» Академии наук СССР. – Избранные

---

¹ Грамматика русского языка. Том II. Синтаксис. Часть первая, с. 7.

² Г.А. Золотова. Очерк функционального синтаксиса русского языка, с. 13.

³ Н.Ю. Шведова. Место семантики в описательной грамматике (синтаксис). – Грамматическое описание славянских языков. Изд-во «Наука». М., 1974, с. 116.

⁴ Там же, с. 121.

труды. Изд-во «Наука» . М., 1975, с. 221–230.

4. Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. Вид-во «Вища школа». К., 1976, с. 242–243.

5. Грамматика русского языка. Том II. Синтаксис. Часть первая. Редакционная коллегия: акад. В.В. Виноградов, Член-кор. АН СССР Е.С. Истрина. Изд-во АН СССР. М., 1954, с. 5–9.

6. Доленко М.Т. та ін. Сучасна українська мова. Вид. друге, доповнене і перероблене. Вид-во «Вища школа». К., 1974, с. 262.

7. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. Изд-во «Наука». М., 1973, с. 5–7.

8. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. 2 частина. Синтаксис. Вид-во «Радянська школа» К., 1965, с. 5.

9. Кучеренко І.К. Об'єкт і предмет синтаксису. – Українське мовознавство. К., 1973, вип. 1, с. 28–34.

10. Медушевський А.П. та ін. Сучасна українська літературна мова. Вид-во «Вища школа». К., 1975, с. 284–285.

11. Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. Отв. Редактор Н.Ю. Шведова. Изд-во «Наука». М., 1966, с. 128–134.

12. Проспект «Русской грамматики». М., 1966.

13. Сизова И.А. Что такое синтаксис. Изд-во «Наука» М., 1966.

14. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. Загальною редакцією акад. І.К. Білодіда. Відповідальний редактор член-кор. АН УРСР О.С. Мельничук. Вид-во «Наукова думка». К., 1972, с. 5–10.

Текст лекції опубліковано як навчальний посібник «*Синтаксис сучасної української мови*» (Чернівці : ЧДУ, 1978. – 32 с.).

2.2.2. Словосполучення в шкільному курсі мови

У процесі вивчення синтаксису учні ознайомлюються не тільки з реченнями, а й сполученням. Це вмотивовано розумінням словосполучення як самостійної синтаксичної одиниці. В.В. Виноградов писав, що словосполучення і речення – якісно відмінні категорії синтаксису. Для структури словосполучення не характерні суб'єктивно-об'єктивні синтаксичні категорії, які зумовлюють відносну закінченість повідомлюваної думки. Звідси маємо таке визначення словосполучення: «Усі визнають, що словосполучення складається не менше ніж з двох повнозначних слів, що воно організується за законами і правилами сполучення слів і їх форм, які властиві даній мові, і що воно виражає

єдине, хоча і складне, розчленоване поняття, цілісне значення».¹ Таке розуміння словосполучення та його визначення і було у більшості праць наступних років – Є.М. Галкіної-Федорук, Д.Е. Розенталя, М.М. Баженова, М.П. Івченка, О.М. Пархоменка, Г.М. Удовиченка та ін. Зокрема, Г.М. Удовиченко так визначає словосполучення: «Під словосполученнями розуміємо такі синтаксично-семантичні єдності, утворені за нормами і правилами національної мови з двох чи більшої кількості повнозначних слів, які виражають єдину, хоч і в лексично членній формі назву предмета, поняття чи уявлення».² Він докладно розглядає взаємовідношення словосполучення із словом, реченням, другорядними членами речення і синтагмою.

В «Основах построения описательной грамматики современного литературного языка» Н.Ю. Шведова погоджується з основними положеннями В.В. Виноградова, зазначаючи, що вони можуть стати основою для опису синтаксичної будови сучасної російської мови. Саме визначення словосполучення вона дещо змінює, підкреслюючи, що ця синтаксична одиниця має некомунікативний характер і ґрунтується на підрядному граматичному зв'язку та відношеннях, породжених цим зв'язком. «Словосполученням називають, – пише Н.Ю. Шведова у цій праці, – існуючу в мові некомунікативну синтаксичну одиницю (структуру), що утворюється поєднанням двох чи більше повнозначних слів на основі підрядного граматичного зв'язку і того абстрактного значення (відношення), яке породжується цим зв'язком».³ У самій же «Грамматике современного русского литературного языка» вона випускає слова про некомунікативний характер словосполучення як такі, що зрозумілі самі собою, і подає, власне, лише другу частину визначення.

Дехто ще більше звужує поняття про словосполучення. Зокрема, Г.О. Золотова вважає, що більша частина відмінкових і

---

¹ Грамматика русского языка, т. 2. Синтаксис, ч. I. М., Изд-во АН СССР, 1954, стор. 10.

² Г. М. Удовиченко. Словосполучення в сучасній українській літературній мові. К., «Наукова думка», 1968, стор. 11.

³ Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. Отв. ред. доктор фил. н. Н. Ю. Шведова. М., «Наука», 1966, стор. 134.

прийменниково-відмінкових форм не входять у словосполучення, а є компонентами речення. Словосполучення ґрунтуються на підрядному зв'язку, який виявляється в узгодженні та керуванні. «Два повнозначних слова, пов'язаних підрядним зв'язком, – пише Г.О. Золотова, – становлять словосполучення»¹. Поєднання слів на основі прилягання чи складання – не справжні словосполучення, а їх аналоги. Щодо значення словосполучення, то Г.О. Золотова, як і В.В. Виноградов, дотримується тієї думки, що словосполучення служать на докомунікативному ступені розчленованим позначенням поняття.

Розглядаючи словосполучення в шкільному курсі синтаксису, О.Ю. Купалова використовує положення В.В. Виноградова і Н.Ю. Шведової: «При початковому ознайомленні учнів з поняттям «словосполучення» предметом спеціального розгляду доцільно зробити дві особливості цієї одиниці мови: граматичну структуру словосполучення, включаючи підрядний зв'язок між його членами, і його номінативну функцію»². Зважаючи на це, вона пропонує таке визначення словосполучення для середньої школи: «Словосполучення – це два самостійних слова (чи більше), з'єднаних підрядним граматичним зв'язком. Один член словосполучення є головним, другий – залежним. Словосполучення точніше, конкретніше, ніж слово, називає предмет, ознаку, дію»³.

Для глибшого розуміння словосполучення О.Ю. Купалова рекомендує вчителям докладно розглянути питання про те, чим відрізняється словосполучення від речення, а саме: функцією у мові, граматичним значенням, будовою і характером зв'язку складових частин.

1. «Словосполучення служать для позначення предметів, ознак, дій у їх відношенні до інших предметів, ознак, дій», тобто словосполучення – одиниця некомунікативна. «За допомогою речень ми повідомляємо або запитуємо про щось, спонукаємо когось до дії, формулюємо свої думки, висловлюємо почуття».

---

¹ Г. А. Золотова. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., «Наука», 1973, стор. 55.

² А. Ю. Купалова. Словосочетание и предложение в школьном курсе синтаксиса. М., «Педагогика», 1974, стор. 59.

³ Там же, стор. 59.

Отже, речення – одиниця комунікативна.

2. «Структурною основою словосполучення є слово, яке внаслідок особливостей свого лексичного значення і морфологічних ознак вимагає поширення або припускає його. Словосполучення не має значення предикативності... Словосполученню властиві свої, специфічні значення: означальні..., об'єктні..., обставинні... Структурною основою речення є сполучення підмета і присудка або один головний член... Сполученню підмета і присудка... властиве значення предикативності. Це означає, що в реченні повідомляється про якусь дію предмета, стан або ознаку із вказівкою на те, коли відбувається дія або проявляється стан, ознака... і чи є повідомлюване фактом дійсності чи тільки бажаним, можливим».¹

3. Члени словосполучення «пов'язані однобічним, підрядним зв'язком»; «між членами речення, що складають його структурну основу (підметом і присудком), існує двобічний граматичний зв'язок».

Такий спосіб характеристики словосполучення – шляхом зіставлення його з реченням – і використовується у підручниках та посібниках з російської мови для середньої школи. Так, у посібнику для 7–8 класів С.Г. Бархударова та ін. спершу учням рекомендують вправи для встановлення відмінності словосполучення від речення. Далі описово дають визначення словосполучення, в якому зазначається, що «словосполучення складається з головного і залежного слова... Словосполучення, як і слово, називає предмети, дії і їх ознаки, але тільки конкретніше, точніше, у розчленованій формі».² Отже, крім речення, словосполучення зіставляється також із словом. Порівняння словосполучення із словом дає підставу для запровадження нового поняття – початкова форма словосполучення, яка встановлюється за початковою формою головного слова; біле *вітрило*, свіжі *дріжджі*, *виконати* завдання, *червоний* від сорому, дуже *тісний* тощо.

---

¹ Див.: О. Ю. Купалова. Названа праця, стор. 12–14. Обучение русскому языку з VII–VIII классах по новой программе. М., «Просвещение», 1973, стор. 37.

² С. Г. Бархударов, С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов, Л. А. Четко. Русский язык. Учебное пособие для 7–8 классов. Изд. 2-е, М., «Просвещение», 1974, стор. 18.

У наступному параграфі посібника С.Г. Бархударова та ін. розглядається будова і граматичне значення словосполучень і речень. Учнів ознайомлюють з таким важливим поняттям, як граматичне значення словосполучення. Спільне значення всіх словосполучень, що мають одну будову, пишуть автори цього посібника, називається їх граматичним значенням. Наприклад, словосполучення однієї будови *новий магнітофон, теністия роца, глубокая тишина, весельий смех* мають спільне граматичне значення: вказують на предмет і його ознаку.

Привертає увагу велика методична майстерність, з якою пояснюються всі ці поняття. Основний спосіб викладу індуктивний: спершу приклади для спостережень, завдання і вправи, потім висновки. Широко використовуються різні графічні способи позначення – стрілки, хрестики над словами, рамки, в які беруться певні лексеми, схеми, розподіл певних словосполучень вертикальними лініями на стовпчики для зіставлень тощо.

Багато корисних порад для викладання теми про словосполучення міститься у методичному збірнику «Обучение русскому языку в 7–8 классах по новой программе». Зокрема, автори посібника рекомендують почати пояснення цієї теми із зіставлення словосполучення і слова. Для цього можна використати малюнок, на якому зображені однотипні предмети, що відрізняються лише якимись окремими ознаками. Пропонується учням назвати один з предметів, щоб відрізнити його від інших. Учні роблять це за допомогою словосполучень. Отже, читаємо в посібнику, словосполучення дає змогу точніше, конкретніше, ніж окреме слово, назвати предмет, виділити його з ряду подібних, бо воно позначає предмет і його характерну ознаку. Аналогічна вправа є і в посібнику С.Г. Бархударова та ін.

Для того, щоб учні зрозуміли абстрактне поняття «синтаксичне значення», автори методичного збірника рекомендують такі вправи:

1. Порівняти словосполучення за лексичним значенням слів, скласти їх схеми і сказати, що в них спільного. Зразок – *важка задача: задача (яка?) важка* – прикм. + імен.; *цікавий урок: урок (який?) цікавий* – прикм. + імен.

В и с н о в о к: слова цих словосполучень мають різне лексичне значення, але словосполучення виражають однакове спільне значення: називають предмет і його ознаку.

2. Дібрати до слів поданих словосполучень антоніми, скласти схеми словосполучень і зіставити їх. З р а з о к – *любити друзів*: **любити** (кого?) **друзів** – **ненавидіти** (кого?) **ворогів**: дієсл. + імен.

В и с н о в о к: головні слова словосполучень мають протилежне лексичне значення, однак для словосполучень характерне одне спільне значення – вони називають дію предмета, на який ця дія поширюється.

3. Розглянути словосполучення і порівняти їх за лексичним значенням, будовою і спільним значенням. З р а з о к: *східці з мармуру, кімната внизу, збудований будинок*: **східці** (які?) з **мармуру**; *кімната* (яка?) **внизу**; **будинок** (який?) **збудований**.

В и с н о в о к: до цих словосполучень входять неоднакові за лексичним значенням слова, які по-різному пов'язуються – керуванням, приляганням і узгодженням, але їх об'єднує морфологічна однотипність головного слова (іменника) і спільне значення – назва предмета і його характерної ознаки.

Усі ці вправи дають підставу для загального висновку про те, що «словосполучення, які складаються із слів з різним лексичним значенням, можуть мати однакове спільне синтаксичне значення»¹.

Для закріплення знань про словосполучення автори методичного збірника рекомендують такі вправи:

1. Назвати тему опису, спільну для наведених уривків; записати одержані словосполучення і розібрати їх.

2. Скласти словосполучення за поданими словами першого стовпчика, додаючи до них у ролі залежних членів інші слова (для цього добирають відповідний лексичний матеріал).

3. Скласти словосполучення так, щоб слова першого стовпчика в одному випадку були головними, у другому – залежними (наприклад, *червоний від хвилювання, червоні щокі*).

4. Назвати тему опису, а потім основну думку. Визначити, в якому випадку було вжите словосполучення. Скласти план опису за допомогою словосполучень.

Як зазначають автори збірника, подібні спостереження і вправи допомагають побачити можливості, які криються у вдало

---

¹ Див.: Обучение русскому языку в 7–8 классах по новой программе, стор. 61–62.

складеному словосполученні для досягнення точності висловлювання, готують учнів до переказів, творів та інших самостійних робіт.

Систему вправ для засвоєння теми про словосполучення рекомендує О.Ю. Купалова у вже згаданому посібнику «Словосочетание и предложение в школьном курсе синтаксиса». Ці вправи цінні тим, що перевірені у процесі експериментально-дослідного викладання мови у школі.

Досвід авторів вищезгаданих праць з російської мови слід широко використати вчителям української мови. Потрібно викладати синтаксис української мови так, щоб він допомагав учням засвоювати і синтаксис російської мови. На це нас орієнтує нова програма з мови. У ній, зокрема, зазначається, що, оскільки у синтаксисі української і російської мов багато спільного, вчителі-словесники повинні будувати уроки так, щоб вивчення теоретичного матеріалу та засвоєння пунктуаційних і стилістичних навичок з рідної мови сприяло зміцненню знань і навичок з синтаксису другої мови. Підручник з української мови для 7 класу шкіл з російською мовою навчання М.К. Тищенко, навіть у другому виданні 1974 р., незважаючи на вказівки рецензентів, лишилися ще неточності у трактуванні деяких питань (про те, що підмет і присудок складають словосполучення, про поділ словосполучень на підрядні і сурядні тощо).

З таким розумінням словосполучень, яке тепер поширене у більшості посібників і підручників для вищої та середньої школи, погоджуються, звичайно, не всі мовознавці.

Найчастіше заперечують положення про те, що словосполучення – самостійна синтаксична одиниця. При цьому дехто міркує так: словосполучення вичленовується з речення, значить, це його складова частина, яка поза реченням бути не може. Справді, історично нові типи словосполучень утворюються на базі певного контексту. «Однак походження тих чи інших типів словосполучення...», – пише О.Ю. Купалова, – не слід ототожнювати з їх характеристикою як одиниць сучасної мови. Нам не потрібен який би то не був контекст, щоб зрозуміти, що означає дане словосполучення»¹. О.Ю. Купалова вдається також до аналогії із

---

¹ О. Ю. Купалова. Назв. праця, стор. 82.

словом. Слова теж перебувають у реченні, однак ніхто не заперечує, що вони окремі мовні одиниці. Тому вона зазначає, що кінець кінцем усі одиниці мови пускаються в хід на її вищому комунікативному рівні, але це не позбавляє їх права бути об'єктом розгляду поза контекстом. Іронізуючи з тих мовознавців, які виступають за розгляд словосполучень тільки в реченні, а самі при потребі оперують прикладами з окремими словосполученнями. О.Ю. Купалова у вищезгаданій праці зазначає, що це переконливіше від усього доводить: словосполучення – одиниця мови, яка проявляє свої ознаки поза контекстом.

Ігнорування словосполучення як окремої синтаксичної одиниці призводить до порушення системності у мові. Мова становить систему значущих одиниць – фонем – морфем – слова – словосполучення – речення. Якщо виходити із твердження про системний характер мови, – пишуть автори збірника «Обучение русскому языку в 7–8 классах по новой программе», то не можна довільно виключати ті чи інші ланки, які складають цю систему.

Друге заперечення стосується значення словосполучення. Якщо словосполучення означає «єдине, але розчленоване поняття чи уявлення», то до цієї категорії не належать дієслівні поєднання, бо дієслова з іменниками чи прислівниками не становлять «єдиного поняття». Відповідаючи на це заперечення, О.Ю. Купалова зазначає, що тепер поняття номінації розширилося. «Номінація, що здійснюється словосполученням, передбачає, – пише вона, – не тільки співвіднесення найменування з певним предметом або явищем дійсності, а й позначення відношень між ними. Так, словосполучення *дом из кирпича* називає предмет, і в цьому воно подібне до слова, але воно означає предмет у його відношенні до іншого предмета, що відрізняє функцію словосполучення від призначення окремого слова»¹. На цій основі до словосполучень можна зарахувати і дієслівні утворення, оскільки дія і предмет позначаються в їх відношенні один до одного (дія і предмет як його об'єкт). Саме тому визначення словосполучення дещо уточнюється порівняно з дефініцією В.В. Виноградова. Зокрема, О.Ю. Купалова зазначає, що словосполучення служить

---

¹ Там же, стор. 53.

для позначення предметів, ознак, дій у їх відношенні до інших предметів, ознак, дій. Це положення вона розвиває на основі висловлювань Н.Ю. Шведової про значення словосполучення. «Значення словосполучення, – пише Н.Ю. Шведова, – це те відношення, яке виникає між повнозначними словами, що об'єдналися на основі того чи іншого підрядного граматичного зв'язку. Ці відношення належать до галузі граматичної семантики. Характер цього відношення подвійний. Для одних типів словосполучень це відношення цілком виводиться з граматичних факторів, а саме: з граматичних значень слів і з типу їх зв'язку... Для інших типів словосполучень їх значення виводиться на основі двох рядів факторів: 1) граматичних і 2) семантичних»¹. Слово відношення Н.Ю. Шведова вживає і в самому визначенні словосполучення, тоді як О.Ю. Купалова про нього говорить тільки у поясненнях до визначення.

Викликає заперечення також зміна погляду на поділ словосполучень. Дехто з мовознавців і досі, поряд з підрядними, виділяє сурядні словосполучення на тій підставі, що інакше сурядний зв'язок взагалі не знайде собі місця в синтаксисі. Ніхто не заперечує наявності сурядного зв'язку. Але суть у тому, які саме синтаксичні одиниці пов'язуються таким зв'язком. Як відомо, сурядним зв'язком у межах речення поєднуються тільки однорідні члени – підмети, присудки, означення, додатки, обставини. При цьому однорідні члени речення розглядають у кожному посібнику із синтаксису навіть ті автори, які не поділяють словосполучень на підрядні і сурядні. Отже, сурядний зв'язок не залишається поза синтаксисом. Його лише розглядають на іншому рівні – вищому, ніж у словосполученні, – на рівні речення. Про сурядний зв'язок ідеться також при розгляді складних речень.

Це заперечення, як і два попередні, ґрунтується на нерозумінні того, що словосполучення – самостійна некомунікативна одиниця синтаксису і тому має відмінні риси від речення. Н.С. Валгіна, розглядаючи питання, чому однорідні члени речення не можна вважати словосполученнями, зазначає, що їх побудова принципово відмінна від структури словосполучення: у словосполученні головне слово вимагає поширення, а одно-

---

¹ Грамматика современного русского литературного языка, стор. 537–538.

рідні члени речення «незамкнені ряди слів (найменування різних явищ дійсності), їх не можна вважати «поширеними словами»¹.

Дехто з мовознавців будь-яке поєднання слів у реченні вважає словосполученням, у тому числі й таку пару, як підмет і присудок, тобто поділяє словосполучення на непередикативні і передикативні. Зарахування пари підмета і присудка до словосполучень аргументується тим, що вони пов'язані одним із типових видів зв'язку слів у словосполученні – узгодженням. Але, як переконливо доведено у багатьох працях останнього часу, зв'язок присудка з підметом особливий, якісно відмінний від звичайного узгодження (у науковій граматиці його називають координативним). При узгодженні елементів словосполучення одна форма підпорядковується іншій, а «передикативний зв'язок... має двосторонній характер. У противагу підрядному зв'язку, він сполучає такі два компоненти, які однаковою мірою передбачають один одного»². Тому на цій підставі не можна зараховувати пару підмета і присудка до словосполучень. Ми вже зазначали вище, що словосполучення тільки називають предмети і їхні ознаки, але без вказівки на час і спосіб їх прояву, тобто що вони не мають значення передикативності, типової для речення, структурною основою якого є підмет і присудок. Отже, поєднання підмета з присудком – це мінімум того, що потрібно для речення, це завжди речення, а не словосполучення.

Відмовившись від поділу словосполучень за підрядним чи сурядним зв'язком і передикативністю, представники наукової граматики виробили класифікацію на іншій основі. У більшості праць словосполучення поділяються за двома принципами – лексико-граматичним і кількісно-структурним. У першому випадку береться до уваги частина мови, якою виражений головний компонент словосполучення. Відповідно до цього встановлюється три основні типи словосполучень: 1) іменні (*вітчизняна промисловість*), 2) дієслівні (*виконати завдання*) і 3) прислів-

---

¹ Н. С. Валгіна. Синтаксис современного русского языка. М., «Высшая школа», 1973, стор. 28.

² Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. Відповід. ред. член-кор. АН УРСР О.С. Мельничук, К., «Наукова думка», 1972, стор. 150.

никові (*дуже добре*). Перший тип словосполучень звичайно поділяють на кілька підгруп, причому у різних авторів кількість їх різна. Зокрема, Г.М. Удовиченко встановлює чотири підгрупи іменних словосполучень: 1) іменникові (*вітчизняна промисловість*), 2) прикметникові (*червоний від спеки, кований з криці*), 3) займенникові (*нам з тобою*) і 4) числівникові (*перший у житті, три супутники*). При цьому Г.М. Удовиченко вказує, що словосполучення з порядковими числівниками майже нічим не відрізняються від прикметникових, а з кількісними числівниками (особливо з такими, як *два, три, чотири*) – стоять на шляху перетворення у фразеологізми або вже фразеологізувалися. Автори, які дотримуються новішого поділу слів на частини мови, виділяють чотири групи словосполучень: 1) дієслівні, 2) субстантивні, 3) ад'єктивні і 4) прислівникові, причому до субстантивних словосполучень зараховують поєднання з іменниками, займенниками-іменниками (*я, ти, себе, хто, що* та ін.) і кількісними числівниками, а до ад'єктивних – з прикметниками, дієприкметниками, займенниками-прикметниками (*мій, свій, той, всякий* та ін.) і порядковими числівниками.

Поділ словосполучень за морфологічною належністю головного слова запроваджений і в підручниках з російської та української мов для середньої школи (звичайно, у спрощеному варіанті, тобто з орієнтацією на шкільну класифікацію частин мови). У посібнику С.Г. Бархударова та ін. це логічно вмотивовано – під час зіставлення словосполучення із словом, при визначенні початкової форми словосполучення і при поясненні будови словосполучення та виявленні його граматичного значення, що дає змогу зрозуміти, навіщо потрібний такий поділ. А в підручниках А.П. Медушевського, М.К. Тищенка і М.Т. Чемерисова та ін. просто перелічуються відповідні групи словосполучень¹.

Більшість авторів при поділі словосполучень на прості і складні керуються кількісно-структурним принципом, тобто виділяють словосполучення за кількістю повнозначних слів: два

---

¹ Див.: А. П. Медушевський, М. К. Тищенко. Українська мова. 7 клас. Вид. 2-е. К., «Радянська школа», 1974, стор. 19. М. Т. Чемерисов, В. Д. Горяний, В. К. Іваненко, Р. Т. Коломієць. Українська мова. 7 клас. Вид. 2-е. К., «Радянська школа», 1974, стор. 7.

слова – просте словосполучення, три чи більше – складне; але у певних випадках беруть до уваги також будову словосполучень. Так, Г.М. Удовиченко простими звичайно вважає двослівні словосполучення (*рідна сторона, не підкоритися фашистам*), але іноді і тричленні чи чотиричленні утворення, а саме: 1) з аналітичними формами присудків (*хочу крізь сльози сміятися, став скутим на слова*); 2) із складними власними назвами (*голос Остапа Вересая*); 3) із фразеологізмами (*носа не виткнути з хати, зробити курям на сміх*). Усі інші словосполучення з трьох і більшої кількості слів – складні (*зв'язковий підпільного комітету, посміхнутися світлими очима*)¹. При такому розумінні простих і складних словосполучень їх не завжди можна чітко розмежувати.

Деякі автори зробили спробу поділити словосполучення на основі більш певного критерію – однотипності чи різнотипності синтаксичних зв'язків між елементами словосполучення. Якщо зв'язок між головним словом і залежним однотипний, словосполучення просте, незалежно від кількості складових елементів у ньому (*читати книгу, дати книгу учневі, перекласти книгу з російської на хінді*). Якщо зв'язок між головним і залежними словами різнотипний, словосполучення складне (*захоплено читати книгу, лягти на диван відпочити*). Якщо залежні слова пов'язуються з двома чи більше головними компонентами, словосполучення комбіноване (*захоплено читати цікаву книгу*). Такий поділ словосполучень, хоча і не позбавлений недоліків, але в цілому все ж точніший, ніж попередній. Тому поступово він набирає дедалі більшого визнання. Але остаточно цей процес в науковій граматиці ще не закінчився. У зв'язку з цим у шкільному синтаксисі не подають відомостей про складні словосполучення. Хоча в деяких посібниках про них і йде мова, але у програмах з російської і української мов останніх років вони не згадуються. Палко обстоюючи потребу вивчення складних словосполучень у середній школі, О.Ю. Купалова зазначає, що це допоможе краще усвідомити будову «поширених членів речення» і дасть змогу збагатити мову учнів.

Запровадження в курсі синтаксису середньої школи вчення про словосполучення має велике теоретичне і практичне зна-

---

¹ Див.: Г. М. Удовиченко. Словосполучення в сучасній українській літературній мові, стор. 95–98.

чення. Воно наближає шкільний синтаксис до наукового, робить систему відомостей із синтаксису в середній школі стрункішою, завершеною і повнішою. Учні набувають знання про нову синтаксичну одиницю і через зіставлення з нею чіткіше починають уявляти інші синтаксичні поняття і явища – речення, підмет і присудок, зв'язок між ними, означення, додатки й обставини тощо. Спеціальне вивчення словосполучень дає змогу вивести за межі теорії речення чимало питань, наприклад, про узгодження, керування, прилягання та ін., які без достатніх підстав розроблялися в ній. Розгляд як основних об'єктів синтаксису речення і словосполучення дало змогу, на думку авторів збірника «Обучение русскому языку в 7–8 классах по новой программе», по-перше, зберегти системність у підході до мовних одиниць, по-друге, чіткіше і послідовніше визначити специфіку кожної з них, що сприяло звільненню від тієї однобічності вивчення синтаксису, яка була закономірною при орієнтації або тільки на речення, або тільки на *словосполучення*.

Докладне ознайомлення з різними типами словосполучень, їх будовою і значенням, правилами сполучуваності слів допоможе учням краще засвоїти багатства рідної мови, розвине їхнє усне мовлення. Вивчення словосполучення в середній школі тільки починається. Його необхідно поглиблювати і поширювати, щоб ця важлива синтаксична одиниця зайняла належне місце в шкільному курсі синтаксису.

Статтю опубліковано в журналі «Українська мова і література в школі» (1975. – № 8. – С. 68–76).

2.2.3. Типи простих речень у сучасній українській класиології

Під впливом наукової граматики в середній школі уточнюється не тільки саме поняття речення, а й класифікація та характеристика різних типів речень. Якщо раніше прості речення класифікувалися за метою висловлювання (розповідні, питальні й окличні), наявністю чи відсутністю головних чи другорядних членів (повні і неповні), тільки другорядних членів (поширені і непоширені), то тепер додається ще поділ за характером граматичної основи, яка може складатися з поєднання підмета і при-

судка або тільки з одного головного члена. Відповідно виділяються речення з двома головними членами і з одним головним членом. Так описово в середній школі передається поняття про двоскладні й односкладні речення. Правда, у підручнику з російської мови за редакцією М.М. Шанського була зроблена спроба вживати і терміни наукової граматики – двоскладні й односкладні речення, але вона поки що не закріпилася у шкільній практиці. В українському мовознавстві таку спробу зробив О.М.Пархоменко у підручнику для педучилищ¹.

Введення в шкільну граматику поняття про двоскладні й односкладні речення, хоча б і в описовій формі, має велике значення. Воно свідчить, що нарешті і в школі починають звільнятися від уявлення про обов'язкову двочленність будь-якого висловлювання, що ґрунтувалося на ототоженні речення з логічним судженням, яке завжди двочленне. В науковій граматиці проти такого розуміння речення свого часу виступив О.О. Шахматов. Він розробив теорію двоскладних і односкладних речень. Погляди О.О. Шахматова набули великого поширення. Під впливом виділення у двоскладних реченнях панівного і залежного складу в школі ввели поняття про «групу підмета» і «групу присудка». Вітчизняні мовознавці творчо працювали над удосконаленням теорії О.О. Шахматова, оскільки поряд з позитивними рисами вона мала й недоліки. «Само собою зрозуміло, – пише В. Виноградов, – що було б безцільно прагнути розшуквати і встановлювати «підмети» і «присудки» чи який-небудь їх «еквівалент» у всіх типах односкладних речень. Однак у деяких їх формах можна знайти морфологічні відповідності одному з головних членів двочленного (чи двоскладного) речення»².

Н.Ю. Шведова розглядає двоскладність і односкладність як особливість структурної схеми речення, причому «головний член односкладного речення не є ні підметом, ні присудком, бо ні за яких умов не приймає другого компонента схеми, який би

---

¹ Див.: Русский язык. 7 класс. Пробный учебник. Научный редактор – Н.М. Шанский. М., «Просвещение», 1972, с.30; О.М. Пархоменко. Українська мова. Частина друга. Підручник для педагогічних училищ. К., «Радянська школа», 1961, с. 25–26.

² Грамматика русского языка. Том II. Синтаксис. Часть первая. М., Изд-во АН СССР, 1954, с. 73.

опинився з ним у відношеннях визначеного і визначаючого на рівні підметово-присудкових відношень»¹. У двоскладних реченнях присудок не узгоджується, а координується з підметом (на що ми вже звертали увагу), що означає «взаємне уподібнення форм слів, які обидва займають місця компонентів структурної схеми речення, причому жодна з них не є ні головною, ні залежною»².

Вводячи поняття про речення з двома головними членами і з одним головним членом, автори шкільних посібників і підручників орієнтуються, звичайно, на те розуміння двоскладності й односкладності речень, яке на сьогодні стало загально визнаним.

Оскільки поняття про речення з двома чи одним головним членом стосується граматичної основи речення, тому природно, що розглядати просте речення слід на основі такого поділу. Так розподілений матеріал у посібнику С.Г. Бархударова та ін. Питання про головні і другорядні члени розглядається у розділі «Просте речення з двома головними членами»³. Різні підтипи односкладних речень аналізуються у розділі «Просте речення з одним головним членом». Необхідно ввести таку систему опису простих речень і в підручниках з української мови.

Отже, у шкільному синтаксисі не досить тільки згадати про речення з двома чи одним головним членом, потрібно перебудувати систему викладу матеріалу так, щоб вона ґрунтувалася на цьому понятті. Слід звернути увагу на те, як подавати визначення односкладних речень. У посібнику С.Г. Бархударова та ін. це робиться описово. Спершу зазначається, що «поряд з простими реченнями, для розуміння змісту яких потрібні обидва головні члени – підмет і присудок, в російській мові є прості речення з одним головним членом». А потім підкреслюється одна лише риса односкладних речень, у якій полягає уся їх суть: «Другого головного члена в них або взагалі не може бути, або він не потрібен для розуміння змісту»⁴.

---

¹ Грамматика современного русского литературного языка. Отв. ред. Н.Ю. Шведова, М., «Наука», 1970, с.560.

² Там же, с. 548.

³ Див.: С.Г. Бархударов и др. Русский язык. Учебное пособие для 7–8 классов. М., «Просвещение», 1973, с. 40–71.

⁴ Там же, с. 72.

Виходячи із сучасного розуміння односкладних речень, їх головний член не можна назвати ні присудком, ні підметом. «Зрештою, – пише один з авторів «Сучасної української літературної мови» П.С. Дудик, – тепер уже виразно переважає термінологічне найменування «головний член», що ним підкреслюється своєрідність цього синтаксичного поняття порівняно з поняттями «підмет» та «присудок»¹. Але в середній школі відразу важко перейти на нову термінологію, і в посібнику С.Г. Бархударова та ін., на нашу думку, знайдено вдалий спосіб, як це зробити. Головний член дієслівних речень називають головним членом у формі присудка, тобто не просто присудком, а таким словом, що використовує його форми; головний член іменних речень – це головний член у формі підмета, тобто не сам підмет, а слово у його формі, в називному відмінку. Це певний компроміс між традиційним і сучасним розумінням граматичної основи односкладних речень. Така термінологія застосовується і в підручнику з української мови М.Т. Чемерисова та ін.²

У більшості праць односкладні речення класифікуються за семантико-граматичним принципом, тобто за значенням речень і засобами вираження головного члена. За цим принципом спочатку йшлося про такі типи односкладних речень, як неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові та номінативні. Потім з безособових в окремий тип виділили інфінітивні речення (безособове – *Тобі сьогодні треба виступати*; інфінітивне – *Тобі сьогодні виступати*) і додали відомості про означено-особові речення (*Виступаю сьогодні на зборах*; *Виступаємо сьогодні на зборах*), а деякі автори, наприклад, Н.С. Валгіна, В.В. Бабайцева – про генітивні речення (*Народу! Сміху! Квітів, квітів!*) і вокативні речення (*– Кость! – гукають з гурту*). Слова-речення, які раніше також зараховували до односкладних, тепер звичайно розглядають як особливий тип, що не належить ні до односкладних, ні до двоскладних речень³.

---

¹ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. К., «Наукова думка», 1972, с. 232.

² Див. М.Т. Чемерисов та ін. Українська мова. 7 клас. Для шкіл з російською мовою навчання, с. 34–35.

³ Див.: Н.С. Валгіна. Синтаксис современного русского языка. М., «Высшая школа», 1973, с. 191.

Останнім часом робляться спроби ґрунтовніше переглянути таку класифікацію односкладних речень. Так, Н.Ю. Шведова взагалі не вживає таких термінів, як означено-особові, неозначено-особові, безособові, номінативні й інші речення. Замість цього вона тільки за граматичним принципом виділяє «чотири класи структурних схем односкладних речень: іменний, відмінювано-дієслівний, прислівниковий і інфінітивний»¹. При цьому Н.Ю. Шведова застерігає, що відповідні іменники, дієслова, прислівники й інфінітиви складатимуть основу односкладних речень лише в тому разі, якщо не входять з іншими компонентами в предикативні відношення. Авторка намагається встановити граматичну суть односкладних речень, а під час аналізу кожного класу речень звертає увагу і на позаграматичну семантику, на особливості лексичного наповнення схем, коли в реченні виражається буттєвість, безособовість, неозначеність і т. ін.²

І.П. Распопов вважає, що поняття про двоскладність і односкладність речень взагалі слід відсунути на другий план і розглядати насамперед засоби вираження присудка. Звідси у нього речення дієслівної будови, дієслівно-інфінітивної, інфінітивної, іменної, інфінітивно-іменної, прислівникової і номінативної, серед яких можуть бути двоскладні й односкладні конструкції³.

Який з цих поглядів на поділ речень взагалі й односкладних зокрема кращий, покаже життя. Однак увага до граматичних засобів вираження головного члена односкладних речень привела до того, що тепер односкладні речення спочатку поділяють на два типи – іменні і дієслівні, а потім уже в середині кожного типу – на означено-особові, неозначено-особові, номінативні і т. ін.

Під впливом деяких положень наукової граматики переглянули класифікацію односкладних речень і в середній школі. Насамперед за формою головного члена всі односкладні речення поділили на два типи: з головним членом у формі присудка і

---

¹ Грамматика современного русского литературного языка. Отв. ред. Н.Ю. Шведова, с. 560.

² Там же, с. 560, 563, 564 тощо.

³ Див.: И.П. Распопов. Строеие простого предложения в современном русском языке. М., «Просвещение», 1970, с. 67–70.

з головним членом у формі підмета; крім того, до першого підтипу додали означено-особові речення. При цьому в середній школі узагальнено-особові речення не виділяються з неозначено-особових, а інфінітивні – з безособових.

Для засвоєння відомостей про значення та будову односкладних речень автори збірника «Русский язык в 7 классе» рекомендують зіставляти односкладні речення з двоскладними. У посібнику С.Г. Бархударова та ін. це робиться з самого початку пояснення згаданої теми. Наприклад, пропонується проаналізувати такі пари речень (прикладі перекладаємо українською мовою):

<i>Мороз посилюється</i>	<i>Мороз.</i>
<i>Настає вечір.</i>	<i>Вечоріє.</i>

Необхідно встановити, в яких реченнях є два головні члени, а в яких один, бо другий за змістом не потрібний.

Поділ односкладних речень у підручнику для середньої школи на два типи – з головним членом у формі присудка і з головним членом у формі підмета – наштовхує на роздуми про те, чи не варто змінити порядок розгляду односкладних речень. Логічніше було б починати опис з називних речень (до чого зобов'язує підметова форма їх головного члена), як це і зроблено у підручнику з російської мови за ред. М.М. Шанського.

Означено-особові й неозначено-особові речення взаємозв'язані. Можливо, варто було б запозичити досвід М.М. Баженова і розглядати їх в одному параграфі¹. Це дало б змогу шляхом протиставлення краще виявити особливості нового для середньої школи типу речення – означено-особового.

Означено-особові речення протиставляються неозначено-особовим засобами вираження головного члена і значенням. Якщо головний член означено-особових речень виражається дієсловами 1-ї і 2-ї ос., то неозначено-особових – переважно дієсловами 3-ї ос. Наявність дієслів 1-ї і 2-ї ос. дає змогу виражати означеність, а форми дієслів 3-ї особи у багатьох випадках допомагають передавати неозначеність. Отже, і за змістом ці речення протиставляються як конструкції, що позначають означеність чи неозначеність.

---

¹ Див. А.М. Финкель и Н.М. Баженов. Курс современного русского литературного языка. К., «Радянська школа», 1960, с. 530–532.

Для того, щоб учні краще ознайомилися з особливостями цих речень, варто запропонувати їм вправу на додавання до обох типів речень підметів. Ця вправа переконає їх у тому, що до означено-особових речень можна додати підмет, але в цьому немає потреби; до того ж це послабить значення дії, призведе до зайвого повторення, наприклад: *Оживляєм гори, води, вибудуємо завод* (П. Тичина). – *Ми оживляєм гори, води...* У неозначено-особових речень внаслідок такого додавання підмета зникне неозначеність, тобто вони перетворяться на двоскладні речення, стануть не такими довершеними: *Посадили над козаком явір та калину* (Т. Шевченко). – *Хлопці посадили над козаком...*

Дієслова у всіх особах (переважно у 2-й і 3-й) можуть набувати узагальненого значення: *Здобудемо освіту, побачим більше світу; Хліб-сіль їж, а правду ріж; Дивиться лисицею, а думає вовком* (Нар. творчість). Оскільки такі конструкції не мають спеціального засобу для вираження головного члена порівняно з двома попередніми, а характеризуються тільки певним значенням, у середній школі їх не виділяють в окремий тип односкладних речень. У науковій літературі їх хоч і розглядають, але з певними застереженнями. Однак це не означає, що відомості про них зовсім не подаються у шкільному синтаксисі. Автори посібників з російської мови згадують про узагальнене значення деяких односкладних речень або в теоретичних поясненнях, або в інструкціях до вправ¹. Відомості про узагальнене значення деяких речень з дієсловами у 2-й особі особливо потрібні для того, щоб відрізнити їх від означено-особових (порівняймо, наприклад, ті речення, які наводить Б.М. Кулик: *Добре діло роби сміло* – узагальнено-особове речення; *Сину! Добре діло роби сміло* – означено-особове речення)².

У науковій літературі зроблено чимало уточнень щодо поняття «безособові речення». Їх необхідно брати до уваги і в школі. Насамперед про визначення безособових речень. Навряд чи

---

¹ Див. С.Г. Бархударов и др. Русский язык. Учебное пособие для 7–8 классов, с. 76; Русский язык. 7 класс. Пробный учебник. Научный редактор – Н.М. Шанский, с. 69.

² Б.М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови. II частина. Синтаксис. К., «Радянська школа», 1965, с. 87.

варто у наш час у визначенні безособового речення називати його головний член присудком¹. У підручнику М.Т. Чемерисова та ін., як і в посібнику С.Г. Бархударова, зазначається, що «безособовими називаються речення з одним головним членом у формі присудка, при якому немає й не може бути підмета»². Щодо другої частини визначення, то вчителі повинні пам'ятати зауваження В.В. Бабайцевої про те, що відсутність підмета не є специфічною особливістю безособових речень. Підмета не може бути і в означено-, неозначено- та узагальнено-особових реченнях, тобто – це структурна особливість усіх односкладних речень дієслівного типу. «Специфіка безособовості, – продовжує В.В. Бабайцева, – створюється не тим, що в речення не можна вставити підмет, а тим, що треба зобразити дію у відриві від діяча, як стихійний процес»³. У цьому вся суть безособових речень. Через те цілком правильно зробив А.П. Медушевський, який у своєму визначенні підкреслює, що в безособових реченнях дія або стан незалежні від будь-якого витворювача дії чи носія стану. Порівняймо визначення П.С. Дудика у монографії «Сучасна українська літературна мова»: «Безособовими називаються такі односкладні речення, головний член яких означає дію або стан, що мисляться як незалежні від будь-якого витворювача дії чи носія стану»⁴. Така думка проводиться і в посібнику з російської мови С.Г. Бархударова та ін., але не у визначенні, а у вправі. Згідно з вправою 204, необхідно двоскладні речення перетворити на безособові і відповісти на питання, чим вони відрізняються за значенням. У підручнику А.П. Медушевського та М.К. Тищенка теж є вправа на перетворення, але в ній немає основної вимоги – визначити зміну значення речення.

Пояснюючи значення безособових речень, слід звернути ува-

---

¹ Див., наприклад, *А.П. Медушевський, М.К. Тищенко. Українська мова. 7 клас*, с. 61.

² *Т.Чемерисов* та ін. Українська мова. 7 клас. Для шкіл з російською мовою навчання, с. 37; *С.Г. Бархударов* и др. Русский язык. Учебное пособие для 7–8 классов, с. 77.

³ *В.В. Бабайцева. Односоставные предложения в современном русском языке*, с. 57.

⁴ *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. За загальною ред. акад. І.К. Білодіда*, с. 244.

гу ще на одне питання. Безособові речення означають не тільки дію, незалежну від діяча, а й стан, абстрагований від його носія. Це пояснюється не тільки тим, що головний член безособових речень може виражатися прислівниками (*Надворі холодно; Мені тепло*), а й тим, що в безособових реченнях граматичне значення дії набуває значення стану. Порівняймо: *Хлопець співає* – активний діяч і дія; *Хлопцеві не співається* – активний діяч хлопець перетворився на пасивну особу, яка перебуває у певному стані: стан хлопця такий, що йому не до співів.

Таке значення безособових речень найкраще виявляється при зіставленні їх з двоскладними. В.В. Бабайцева у вищезгаданій праці рекомендує застосовувати прийом зіставлення безособових речень з двоскладними реченнями чи означено- і неозначено-особовими ще для того, щоб виявити інші відтінки у значенні безособових речень – легкість дії (*Я співаю. – Мені співається*), стихійність (*Вода залила підвал. – Водою залили підвал. – Водою залило підвал*) або щоб показати перехід від тісного зв'язку діяча і дії до цілковитої відсутності його (*Учень пише твір. – Пишу твір. – Сьогодні писали твір. – Учні не писалося. – Написано багато*), перетворення ознаки предмета в стан (*Я сумна. – Мені сумно*) тощо.

Пояснюючи значення безособових речень, учитель повинен розшифрувати і сам термін «безособове речення». Цей термін виник на ґрунті протиставлення речень особових і речень, що не мають особи, – безособових. У безособових реченнях теж може бути особа, але не в називному відмінку (наприклад: *Мені тепло; Немає учня* тощо). Тому О.О. Шахматов у книжці «Синтаксис русского языка» часто застосовував до безособових речень ще іншу назву – «безпідметове речення». Є.М. Галкіна-Федорук увела цей термін у визначення безособових речень: «Безособове речення – це безпідметова конструкція з одним головним членом-присудком, у формі якого не виражено значення особи і немає вказівки на неї в даному контексті»¹. В.В. Бабайцева уточнює вислів Є.М. Галкіної-Федорук про те, що головний член безособового речення «не виражає значення особи».

---

¹ *Е.М. Галкіна-Федорук. Безличные предложения в современном русском языке. Изд-во Московского ун-та, 1958, с. 123.*

Отже, не слід змішувати категорію граматичної особи і саму діючу особу – діяча. І в двоскладних, і в безособових реченнях вказується діяч, але в безособових реченнях граматична особа виражається у формі абстрагування дії від діяча, безпідметовою конструкцією. У наш час термін «безособове речення» вживається для позначення відсутності не діяча, а граматичної форми його вираження – підмета. Тому і назва «особові речення» невдала, бо в усіх реченнях – і «особових», і безособових є діяч. Зберігаючи термін «безособові речення» і вкладаючи в нього новий – граматичний – зміст, автори посібників з російської мови водночас не вживають терміна «особове речення» і протиставляють безособові речення не «особовим», а двоскладним.

Як ми вже зазначали, А.П. Медушевський і М.К. Тищенко у своєму визначенні безособових речень вказують на те, що в них не тільки дія незалежна від діяча, а й стан від носія стану. Це позитивна риса визначення, оскільки вона дає змогу охопити всі досить різноманітні підтипи безособових речень. У науковій граматиці безособові речення звичайно класифікують за морфологічною належністю головних членів і їх значенням. Зокрема, Є.М. Галкіна-Федорук у зазначеній праці усі безособові речення поділяє на дієслівні й іменні. Серед дієслівних речень вона визначає такі підтипи: з безособовими дієсловами без *-ся*, з безособовими дієсловами на *-ся*, з дієсловами буття, із самостійним інфінітивом, з короткою формою пасивних дієприкметників; серед іменних з безособово-предикативними словами на *-о* із безособово-предикативними словами іменного типу *гріх, сором*. В.В. Бабайцева визначає три типи безособових речень – дієслівні, іменні і дієприкметникові, що в свою чергу мають різні підтипи. П.С. Дудик веде мову про чотири типи безособових речень: з безособовими дієсловами; з особовими дієсловами, вжитими в безособовому значенні; з предикативною формою на *-но, -то*; зі словами категорії стану¹.

У середній школі подати всі типи й підтипи безособових речень, звичайно, не можна. Але в описовій формі учнів озна-

---

¹ Див.: В.В. Бабайцева. Односоставные предложения в современном русском языке, с. 59–66; Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. За загальною ред. акад. І.К. Білодіда, с. 245–254.

йомлюють з основними типами дієслівних і іменних безособових речень. Так, А.П. Медушевський і М.К. Тищенко в підручнику для 7 класу пишуть про безособові речення з безособовими дієсловами; з особовими дієсловами, вжитими в безособовому значенні; з дієслівними формами на *-но*, *-то*; з інфінітивом; з прислівниками. Спеціальну увагу звертають на безособові речення із запереченням.

Учителям треба передбачити систему синтаксично-стилістичних вправ для закріплення навичок уживання різних типів безособових речень. Зокрема, слід давати завдання для спостереження над зіставленням конструкцій з *-но*, *-то* і двоскладних речень, речень з *є* і *нема*, над перекладами з російської мови речень з формою *нет* тощо.

Під час вивчення різних типів безособових речень треба звернути увагу на роль другорядних членів, зокрема додатків, у будові цих речень. Часто вживання додатків досить потрібне чи й обов'язкове, наприклад, додатка в давальному відмінку – при деяких безособових дієсловах чи предикативних прислівниках (*йому хочеться*, *йому щастить*, *йому сумно*), у родовому відмінку – при запереченні (*не було книги*, *нема книги*), в орудному – при дієсловах на *-ло* чи формах на *-но*, *-то* (*снігом замело*, *пахне смолою*, *заволочено кіньми*), в знахідному при перехідних дієсловах і формах на *-но*, *-то* (*здавило горло*, *козаченька вбито*) тощо. Автори методичного збірника «Русский язык в 7 классе» за редакцією В.В. Бабайцевої рекомендують давати завдання на аналіз безособових речень чи на їх конструювання з використанням схем. У ці схеми необхідно вносити і позначення обов'язкових додатків, напр.: дав. в. – безособов. дієсл.; род. в. – *не* – *бути*; род. в. – *нема*; орудн. в. – дієслов. на *-ло*; орудн. в. – форма на *-но*, *-то* тощо. При цьому, оскільки учням важко розрізнити обов'язкові й необов'язкові другорядні члени речення, у названому посібнику рекомендується до таких схем вносити позначення й інших другорядних членів.

Відповідно до іменних односкладних речень наукової граматики у посібниках для середньої школи (С.Г. Бархударов та ін.; М.Г. Чемерисов та ін.) йдеться про односкладні речення з головним членом у формі підмета. З іменних односкладних речень у цьому розділі розглядається тільки один тип – номінативні

(називні); у розділі про звертання згадуються вокативні речення, а питання про генітивні речення взагалі опускається.

У визначенні номінативних речень у посібниках С.Г. Бархударова та ін. звертається увага на структурну особливість таких односкладних речень, а саме на те, що вони мають один головний член у формі підмета. В описовій частині, доданий до визначення, вказується на значення номінативних речень, які повідомляють про те, що якесь явище або предмет тепер існує (є). У підручнику М.Т. Чемерисова та ін. ця друга частина визначення пропущена, і тому воно не повне. Досить докладно характеризуються номінативні речення у підручнику А.П. Медушевського та М.К. Тищенка. Тут вказуються такі їх ознаки, як будова, особлива інтонація, здатність поширюватися означеннями й додатками.

У всіх посібниках з російської й української мов для середньої школи, крім підручника за ред. М.М. Шанського, вказується тільки на один засіб вираження головного члена номінативних речень – називний відмінок іменника. Вчителям слід мати на увазі, що головний член номінативних речень може ще передаватися кількісно-іменним сполученням (*шість годин*), числівником (*шість*), займенником (*ось вони*).

Для того, щоб відмежувати номінативні речення від інших односкладних, необхідно виявити їх граматичні ознаки. На одну з таких ознак – морфологічні засоби вираження головного члена – ми вже вказували. Друга ознака номінативних речень – їх особлива, констатуюча інтонація, за допомогою якої виражається предикативність. На основі цієї інтонації можна відрізнити номінативні речення від двоскладних, бо у двоскладних неповних реченнях іменники вимовляються з пониженою інтонацією (*Що це? – Вокзал*), а в номінативних – з констатуючою (*Поїзд поволі наближається до станції. Вокзал*). Констатуюча інтонація може бути розповідною чи окличною. Відповідно до цього у підручниках для середньої школи теж ідеться про розповідну та окличну інтонацію номінативних речень. При цьому слід урахувати, що номінативні речення можуть бути і спонукальними (*Увага! Говорить Москва*).

Третя граматична ознака номінативних речень – відсутність зміни за часами. Номінативні речення звичайно сприймаються у плані одного часу – теперішнього. У підручниках для середньої

школи теж зазначається, що номінативні речення не можуть мати минулого чи майбутнього часу.

Четверта граматична ознака номінативних речень – їх здатність поширюватися залежними словами. Не викликає ніяких сумнівів той факт, що до номінативних речень можуть входити узгоджені означення, але в них не буває обставин. Однак питання про неузгоджені означення і додатки у складі номінативних речень дискусійне, оскільки вони можуть вказувати на зв'язок із присудком і мати обставинні відтінки значення, наприклад: *Лист від сина; Ось подарунок тобі; Над димарями дим...* В.В. Бабайцева рекомендує розв'язувати питання про такі другорядні члени з точки зору комунікативного призначення речення. Якщо метою повідомлення є констатація буття предметів, то такі висловлювання наближаються до номінативних речень. Якщо метою висловлювання є вказівка на місце, час і т. ін., то другорядні члени мають обставинний характер, а речення – двоскладне. При цьому слід брати до уваги інтонацію, порядок слів, зв'язок з іншими реченнями тощо, тобто контекст¹. Отже, речення *Дим над димарями* – номінативне, а *Над димарями – дим* чи *Дим – над димарями* – двоскладні.

У підручниках для середньої школи питання про поширювачі номінативних речень висвітлюється по-різному. М.Г. Чемерисов та ін. у своєму посібнику досить загальноно вказують на те, що в називному реченні можуть бути пояснюючі слова, найчастіше означення. А.П. Медушевський та М.К. Тищенко докладніше пояснюють, що у називному реченні, крім іменника-підмета, можуть бути означення й додатки, які відносяться до нього. Обставини у називному реченні не буває.

У теоретичній частині посібника С.Г. Бархударова та ін. це питання взагалі не висвітлюється. Лише деякі завдання у практичній частині передбачають ознайомлення з тим, що номінативні речення можуть поширюватися узгодженими і неузгодженими означеннями.

Отже, у посібниках для середньої школи якщо і даються вказівки про поширення номінативних речень, то дуже загальні.

---

¹ В.В. Бабайцева. Односоставные предложения в современном русском языке, с. 118, 119.

Тому вчителеві доведеться самому добирати матеріал, щоб навчити учнів за допомогою аналізу другорядних членів відмежовувати номінативні речення від двоскладних.

Але знання граматичних ознак ще не досить для того, щоб розпізнати номінативні речення серед схожих конструкцій. Необхідно враховувати ще їх семантико-функціональні підтипи. У посібниках з російської мови С.Г. Бархударова і з української мови М.Т. Чемерисова та ін. подаються тільки два типи номінативних речень – буттєві та вказівні. Свого часу автори академічної граматики російської мови (за редакцією В.В. Виноградова та О.С. Істріної) виступали проти того, щоб різноманітні назви газет, журналів, пароплавів, установ і т. ін. теж зараховувати до номінативних речень, оскільки вони не містять в собі значення буття, існування, виявлення предмета або явища, яких вони називають.

Таким чином, не варто подавати відомості про різні назви на книжках, вивісках тощо у розділі про номінативні речення, бо це питання в науковому синтаксисі ще й досі остаточно не розв'язане і не слід збільшувати розбіжностей між шкільними посібниками з російської і української мов, адже у посібниках з російської мови про ці назви не йдеться.

Проблема відмежування номінативних речень від схожих конструкцій складна і тому всі відповідні випадки у посібниках для середньої школи не подаються. Але вчитель їх повинен знати, щоб розбиратися у тих прикладах, якими доведеться оперувати у класі.

Статтю опубліковано в журналі *«Українська мова і література в школі»* (1977. – № 9. – С. 51–59).

2.2.4. Чи все зроблено для перебудови шкільного синтаксису?

Науково-технічна революція, процеси перебудови, що відбуваються в нашій країні, торкнулися й науки про мову та її викладання у школі. Особливо помітні зрушення у вчені про синтаксис. Так, уже в 70-х роках були проведені деякі зміни в шкільному курсі синтаксису – введене поняття про словосполучення, граматичне значення деяких синтаксичних одиниць, структурні

схеми, по-новому поділені складнопідрядні речення тощо. Оновлення синтаксису відбувалося повільно і важко. Деякі поняття були запроваджені зовсім недавно. У попередніх виданнях підручників перебудова синтаксису була здійснена лише почасти і непослідовно. У шкільному синтаксисі залишилося чимало застарілих положень, суперечливих тверджень, втрачена стрункість побудови тощо. Тому необхідно звернути увагу на ті місця шкільного синтаксису, які вимагають удосконалення чи перегляду.

У шкільних підручниках з 70-х років запроваджено вчення про словосполучення. Але давня традиція розглядати синтаксис як науку тільки про речення виявилася в тому, що тема про словосполучення подається не як самостійна, а в зіставленні з поняттям про речення. Тому й досі у підручниках з української мови для загальноосвітніх шкіл ця тема формулюється як «Словосполучення і речення», хоч у посібниках з української мови для вчителів та учнів старших класів вона давно вже стала самостійною. Недостатня увага до словосполучення проявляється і в тому, що йому приділено всього кілька сторінок. У наступних розділах поняття про словосполучення, як правило, не використовується. У зв'язку з цим виникає питання – з якою метою взагалі подається поняття про словосполучення у шкільному курсі синтаксису? Його необхідно мати на увазі при всьому подальшому викладі синтаксису. Слід показати, як змінюються словосполучення, входячи до складу речення, як на їх основі формуються члени речення тощо. Невиправдана відсутність відомостей про складні словосполучення, які підготовляють ґрунт для розуміння складних членів речення.

Поняття про словосполучення базується на підрядному зв'язку. Цілком логічно було б спочатку розглянути типи зв'язків, а потім синтаксичні одиниці, як це робиться у кращих наукових працях. Звичайно, у школі можна йти й іншим шляхом, адже в молодших класах описово пояснюється суть підрядних зв'язків. Проте автори підручників для старших класів чомусь про це забули і визначають словосполучення так, як це робилося ще на початку нашого століття. Розуміння словосполучення як смислового й граматичного об'єднання двох або кількох повнозначних слів занадто широке, воно може стосуватися не лише словосполучення, а й речення. Дещо послідовніше визначають слово-

сполучення автори підручника для 8–9 класів українською мовою навчання. Але, мабуть, не варто повторювати, що словосполучення складається з граматично нерівноправних слів, коли зазначається, що одне з цих слів головне, а друге залежне.

Найбільший недолік викладу теми про типи підрядного зв'язку полягає в тому, що він до краю знеособлений. Такі загальні відомості про узгодження, керування і прилягання подаються і в посібниках з російської мови чи білоруської. Спорідненість цих мов, безперечно, слід мати на увазі, але не можна замовчувати, як це робилося в застійний період, і національної специфіки. У синтаксисі вона дуже помітна саме у підрядних зв'язках між словами, особливо в керуванні. У багатьох працях особливості українського керування детально описані. У сучасних посібниках з синтаксису української мови можна було б використати цікаві таблиці дієслівного і прикметникового керування, які пропонує М.Ф. Наконечний, оновивши їх матеріалом «Словника української мови».

Реченню в підручниках для середньої школи приділяється найбільша увага, однак визначення його або недосконале, або не дається зовсім, а лише перераховуються його найголовніші ознаки. В російській методичній літературі поширена думка про те, що сучасне визначення речення дати важко, бо, з урахуванням усіх ознак цієї одиниці, воно буде занадто переобтяженим. Навряд чи можна погодитися з цим твердженням, оскільки у визначеннях необхідно враховувати найголовніші, а не всі ознаки розглядуваного явища, як це звичайно і робиться. З методичного погляду логічно давати визначення речення, відштовхуючись від поняття про словосполучення, тобто залучаючи ті ознаки, за якими речення відрізняється від словосполучення. Варто також використати визначення речення, яке дається у деяких сучасних наукових працях, спрощуючи їх і пристосовуючи до потреб школи.

Найбільше вдосконалено класифікацію простих речень у тих посібниках, де було введено поняття про двоскладні й односкладні речення. Але при цьому двоскладні й односкладні речення визначаються не за складами, а за членами речення, отже, їх не можна назвати двоскладними й односкладними, а двочленими чи одночленими. Проте ці назви не точні, бо в реченні можуть

бути не тільки головні, а й другорядні члени. Отже, через те, що в шкільному синтаксисі змішуються два принципи поділу, необхідно упорядкувати термінологію і виправити визначення.

На жаль, у шкільних підручниках не розвинута ідея про граматичну основу речення. Це поняття згадується лише тоді, коли подається загальна характеристика речення. Однак варто весь подальший виклад про типи речень, члени речення, ускладнені речення тощо будувати через граматичну основу речення. Саме це поняття слід було б пояснити детальніше, відзначивши, що граматична основа речення – це узагальнений зразок, за яким будуються всі реальні речення. Назву «граматична основа речення» точніше можна визначити як «предикативна основа речення», але для цього в шкільному синтаксисі треба ввести поняття предикативності. Відсутність відомостей про узагальнений зразок речення приводить до дублювання понять: поряд з положенням про граматичну основу речення подається поділ речень на поширені і непоширені, ніби граматична основа речення не є непоширеним реченням. Очевидно, краще замінити ці поняття на точніші – предикативна основа речення і поширена предикативна основа речення.

Поняття про предикативну основу речення дає можливість уточнити тлумачення односкладних речень. У двоскладних реченнях предикативна основа розчленована, у них можна знайти підмет і присудок. В односкладних реченнях таке членування неможливе, отже, їх можна визначати як нерозчленовані. Називати нерозчленовану предикативну основу то підметом, то присудком недоцільно, бо не може бути підмета без присудка і присудка без підмета. Методисти знайшли вдалий вихід, називаючи головні члени односкладних речень такими, що виявляються то «у формі підмета», то «у формі присудка». Але оскільки головні члени односкладних речень передаються різними морфологічними формами, подібними до форми підметів чи присудків, поділяти їх на підтипи слід за цими формами. Звідси цілком логічно виділити серед односкладних речень відмінювано-дієслівні, інфінітивні, прислівникові, іменникові.

У зв'язку з цим необхідно переглянути тлумачення безособових речень у шкільному синтаксисі. Воно дуже широке. Через це поняття визначаються різні конструкції – з відміню-

вано-дієслівними формами, інфінітивними, прислівниковими, з предикативом *нема*. Сам термін «безособові речення» дозначний, адже так звані безособові речення досить часто мають особу, тільки виражену не називним відмінком. Не кращий і термін «безпідметові речення», який уживався раніше, бо нашоухує на думку, що наявний член – присудок, а це прямо заперечує наукове уявлення про односкладні речення. Точніше було б називати подібні речення односкладними відмінювано-дієслівними, виділивши в окремий тип інфінітивні і прислівникові речення. Особливо невиправдано поєднувати з безособовими інфінітивні речення, бо за своїм змістом вони завжди зорієнтовані на діяча, який послідовно передається певними відмінковими формами, зокрема давальним відмінком.

Запровадження вчення про двоскладні й односкладні речення в шкільному синтаксисі виявило й іншу непослідовність. Ідучи за традицією, автори підручників поділяють на підтипи тільки односкладні речення, а численнішу групу двоскладних речень подають без диференціації, що відзначалося й науковцями. Найголовніші підтипи двоскладних речень можна виділити і в школі, бо такий поділ робиться за характером присудка. Однак при цьому більшу увагу треба звернути на зв'язок присудка з підметом. Двоскладні речення можуть мати не лише координовані (узгоджені) присудки, а й некоординовані (неузгоджені). Чимало прикладів двоскладних речень з некоординованими присудками наводиться у шкільних підручниках, але не передається їх суть. Залежно від морфологічного вираження присудка у межах двоскладних узгоджених речень можна виділити такі типи, як відмінювано-дієслівні, іменникові, прикметникові, дієприкметникові, у межах неузгоджених речень – іменникові, інфінітивні, прислівникові. Члени речення висвітлюються остільки, оскільки вони характеризують той чи інший підтип речення. Це дає змогу уникнути перебільшення ролі членів речення, що перешкоджає складанню правильного уявлення про синтаксичну структуру речення в цілому.

У 70-і роки запроваджено нову класифікацію складнопідрядних речень. Замість поділу Буслаєвим складнопідрядних речень на основі тлумачення підрядних частин як розгорнутих членів речення введено дещо спрощену систему В.А. Белошап-

кової, в якій складнопідрядні речення поділяються на нерозчленовані і розчленовані, а замість підметових і додаткових речень з'явилися з'ясувальні. Внаслідок такої зміни стався значний розрив між ученням про другорядні члени речення і типи складнопідрядних речень. Це найбільша суперечність сучасного шкільного синтаксису, бо втрачається наступність викладу від простих до складних речень, вивчення простого речення не підводить до усвідомлення будови складнопідрядного речення, як це було за традиційної класифікації складнопідрядних речень. Щоб усунути цю суперечність, необхідно насамперед переглянути вчення про другорядні члени речення. Звичайно, ця теорія має певне право на існування поряд з іншими, але суть у тому, чи є вона найаргументованішою. Вже давно доведено, що визначати другорядні члени речення за запитаннями – не найкращий вихід із становища, оскільки встановлений набір питань відстає від розвитку мовних конструкцій. Ще істотніший той факт, що ця теорія відстає від сучасного тлумачення речення як багатоаспектного явища – не тільки граматичного, а й семантичного та комунікативного. Крім того, нелогічно вдосконалювати шкільний синтаксис з наближенням до структурно-семантичного і зберігати одне з основних положень логічної граматики, яким є вчення про другорядні члени речення.

Оскільки у шкільні підручники запроваджені поняття про словосполучення і граматичну (предикативну) основу речення, необхідно визначати члени речення, ґрунтуючись на цих поняттях. Треба враховувати участь компонентів речення у створенні предикативної основи. Головні члени речення складають саму предикативну основу, інші тільки поширюють головні члени, самих себе чи предикативну основу в цілому. Тому цілком природно назвати їх поширюючими членами чи просто поширювачами. Вважати ці члени речення другорядними не зовсім точно, бо з семантичного й комунікативного погляду вони можуть й головними – означати суб'єкт чи тему. Залежно від характеру граматичного зв'язку поширювачі поділяються на прислівні і неprisлівні. Prислівні поширювачі базуються на підрядному зв'язку, мотивуються іншими словами, отже виникають на основі словосполучень. Вони можуть бути керовані, узгоджені чи прилягаючі з відповідним значенням (семантикою).

Форми з означальним значенням, для усвідомлення яких потрібне речення, становлять неприслівні поширювачі. Їх зв'язок з предикативною основою нагадує прилягання, але оскільки вони мотивуються цілим реченням, такий зв'язок точніше назвати вільним приєднанням. У науковій граматиці такі неприслівні поширювачі називають детермінантами, ситуантами. У школі їх доречніше визначати як «вільні поширювачі», зважаючи на характер їхнього зв'язку. Вільні поширювачі можуть мати значення місця, часу, причини тощо. Для них найтиповіша позиція перед предикативною основою, хоч вони можуть займати й інше місце.

Отже, в середній школі вчення про поширювачі можна подати у спрощеному вигляді, акцентуючи увагу на двох типах поширювачів – прислівних і неприслівних (з підтипами вільних поширювачів і зумовлених членів). До дальшої деталізації – поділу прислівних поширювачів на сильні і слабкі і виділення серед неприслівних поширювачів конструкцій з двоспрямованими зв'язками – можна вдаватися лише у спеціалізованих середніх навчальних закладах.

Таким чином, поділ поширювачів на прислівні і неприслівні готує ґрунт для сприймання класифікації складнопідрядних речень. Складнопідрядні речення також базуються на прислівних і неприслівних зв'язках і повинні поділятися насамперед на два структурні типи – нерозчленовані, побудовані на принципі прислівного зв'язку, і розчленовані, побудовані на принципі неприслівного зв'язку, тобто зв'язку з головною частиною в цілому.

Необхідно переглянути традиційний порядок опису складних речень. Логічніше спочатку схарактеризувати складнопідрядні речення, а потім складносурядні, бо, по-перше, в такому порядку вивчаються зв'язки між словами – спочатку підрядні, потім сурядні; по-друге, група складнопідрядних речень чисельніша і багатша, ніж складносурядних; по-третє, традиційний порядок розгляду складних речень ґрунтується на даних історичного синтаксису, за яким складносурядні речення нібито більш раннього походження, але це положення не обов'язкове при описі фактів сучасної мови; до того ж висловлюється припущення про одночасне походження обох типів речень і складних нерозчленованих комплексів.

Дивно, що питання про пряму і непряму мову подається у розділі про просте речення. Цим порушується логіка викладу

синтаксичного матеріалу. Оскільки пряма мова стає літературною організованою у вигляді непрямой мови, тобто форми, вираженої з'ясувальними реченнями, природніше розглядати її при описі з'ясувальних речень.

Вимагають уточнення чи нового осмислення ще деякі інші питання шкільного синтаксису – форми видозмін простого речення в часі, способі й особі; правомірність виділення питальних речень поряд з розповідними та спонукальними; поняття про прості речення нефразеологічного і фразеологічного типу; особливості зв'язку прикладки; поняття двоскладних неповних речень і відмежування їх від односкладних речень; граматична сутність однорідних членів, особливо присудків, відокремлених членів, порівняльних зворотів; закономірності співвідношення між складнопідрядними реченнями і відокремленими зворотами з погляду граматики; граматико-семантична класифікація складних безсполучникових речень; співвідношення понять про речення і текст тощо.

Таким чином, на питання про те, чи все зроблено для перебудови шкільного синтаксису в світлі сучасних вимог, доводиться відповісти, що далеко не все. Перегляд шкільного синтаксису, розпочатий у сімдесятих роках, необхідно продовжити і поглибити.

Статтю опубліковано в журналі «Мовознавство» (1991. – № 5. – С. 3–7).

2.3. Історичний синтаксис. Синтаксис відмінків

2.3.1. Відображення синтаксичного керування у «Словнику української мови»

На основі перших трьох томів «Словника української мови» можна зробити висновок, що це буде одна з найповніших і найбагатших лексикографічних праць за всю історію українського мовознавства. Вона відіграє величезну роль в активному засвоєнні лексичного багатства української мови. Але ця праця важлива не тільки для вивчення лексики. У ній зафіксовано різні аспекти граматичної будови сучасної української літературної мови, зокрема, і таке конкретне явище, як специфіка вираження підрядного зв'язку способом керування.

Упорядники Словника намагалися зафіксувати всі ті нові тенденції, що розвинулися і стали нормативними у галузі формального вираження цього різновиду підрядного зв'язку протягом останніх десятиліть. Оскільки Словник має насамперед нормативне спрямування, його автори повинні були з'ясувати багато випадків типовості і варіантності синтаксичного керування.

Однак у словнику «представлена й та частина української лексики, що відійшла до пасивного фонду, але свого часу побутувала досить широко і засвідчена як усною традицією, так і визначними майстрами слова. У Словнику зафіксовано також чимало широковживаних діалектизмів, елементів розмовної лексики та ін.» (т. I стор. 5). У згоді з цим автори Словника подають у певних випадках і застарілі, діалектні чи уснорозмовні форми керування з відповідними коментарями.

У практиці тлумачення лексичного матеріалу відзначаються всі форми і засоби вираження керування, але в передмові згадується лише про позначення дієслів з прямим додатком. Важко зрозуміти, чому в передмові до Словника подано таку неповну інформацію про засоби відображення керування.

У Словнику послідовно позначається перехідність і неперехідність дієслів. Цим значно поглиблюється морфологічна характеристика цієї частини мови. Але якщо, наприклад, у «Словаре современного русского литературного языка» на основі такого позначення легко можна й виявити й специфіку керування відповідних дієслів, то цього не можна сказати про «Словник української мови».

У «Словаре» позначка *перех.* при дієслові означає, що воно керує знахідним відмінком іменника без прийменника, а в словнику української мови – вказівка на наявність при дієслові прямого додатка, хоч відомо, що прямий додаток може виражатися іноді й родовим відмінком. Тому на основі позначки *перех.* у «Словнику української мови» не завжди можна точно визначити, яким відмінком керує дієслово – знахідним чи родовим (див. дієслова *добавляти, додавати, докладати, досипати, достачати, глядіти, дотильнувати, додержувати, боронити, дотримувати, зрікатися, жадати, заживати, зазнавати, запобігати бракувати* та ін.).

У деяких випадках позначки про перехідність не досить тому, що дієслова можуть керувати й іншими формами, крім зна-

хідного чи родового безприйменникових (наприклад, *абстрагувати, адресувати, бунтувати, ганити, говорити, дивувати, забувати, завивати* та ін.). Словникові статті, у яких керування дієслів передане за допомогою відмінкових питань, розроблені краще. Можна зробити деякі зауваження лише до повноти позначення керування (напр. до дієслів *вадити, давати, занепадати, балакати, банувати, вибачати* та ін.).

У Словнику чимало й таких випадків, коли деякі позначки, на нашу думку, зайві. Навряд чи варто подавати у Словнику такі види слабкого керування, які мають не тільки об'єктно-обставинне, а й обставинно-об'єктне чи й просто обставинне значення, бо в такому разі на основі того чи іншого дієслова не завжди можна передбачити всі можливі відмінкові форми (напр. *вселяти* куди, у що, *входити* у що, до чого, *брести* через що; *знемагати* від чого; *задихатися* від чого; *будити* на що; *викликати* на що та ін.).

Зіставлення з попередніми словниками показує, що в тлумачному словнику переглянуто й уточнено специфіку керування багатьох дієслів з точки зору поширення, уживаності, продуктивності. Звичайно, для таких уточнень були підстави. Але не завжди запропоновані зміни досить переконливі (зокрема, це стосується дієслів *женитися, завинити, захворіти, зневірятися*).

У «Словнику української мови» відображено керування не тільки дієслів, а й інших частин мови, зокрема прикметників. Залежні слова при прикметниках трапляються рідше, ніж при дієсловах, тому й відповідного матеріалу у Словнику значно менше. У перших трьох томах спеціальні позначки про керування додані лише до 35 прикметників. Кількість цих прикметників, звичайно, не велика, але їх значно більше, ніж у попередніх словниках української мови. До деяких інших прикметників хоча й не додані спеціальні позначки, але їх керування підтверджується прикладами чи тлумаченням значення відповідного слова.

Нам здається що, відображаючи прикметникове керування, треба прагнути до того, щоб усі типові слова функціонально-семантичних груп цієї частини мови, як і дієслів, мали при собі відповідні позначки. Зокрема це стосується таких прикметників, як *гідний, вартий, близький, голодний, гарний, дрібний, відмінний, безпечний, владний, грізний, достатній, білий, білявий, душний, зичливий, ворожий, гречний* та ін.

Іменникове керування у «Словнику української мови» розроблене повніше, ніж в усіх попередніх словниках. Автори намагалися позначити таке керування, яке б допомагало повніше розкрити певний аспект значення іменника. Проте при іменниках у Словнику часто стоять такі позначки, без яких можна було б цілком обійтися. Усі іменники з позначенням про керування у Словнику виразно поділяються на дві групи – більшу з 107 назв, переважно власне іменники, і меншу – з 27 назв, переважно віддієслівні іменники. До іменників першої групи подається лише одна позначка – про можливість керування родовим безпрійменниковим відмінком. Дуже часто такий родовий не обов'язковий, бо може бути замінений прикметниковою формою (напр.: *армія чого, атмосфера чого, багатство чого, банкрутство чого, берег чого, вихор чого, віддих чого, гейзер чого, дефіцит чого, запаси чого* тощо). До іменників другої групи додаються різні відмінкові запитання. Проте, як нам здається, немає потреби додавати спеціальні відмінкові запитання до іменників *битва, боротьба, відбій, відрив, втручання, вхід, гонитва, жадаба, данина, заклик, звичка, згляд, зустріч*, оскільки на таке керування вказують однокорінні дієслова. Досить при таких іменниках залишити відповідні приклади.

Статтю опубліковано як матеріали Наукової ради з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй» (К.: Наук. думка, 1974. – Вип. 16. – С. 31–43).

2.3.2. З історії знахідного відмінка від назв живих істот в українській мові

Вивчення особливої форми знахідного відмінка від назв живих істот – завдання, безперечно, морфології. Розглядаючи це питання в «Синтаксисе русского языка», О.О. Шахматов зазначає: «Синтаксис отмечает, что такое явление не обнаруживает совпадения падежей винит. и родит., так как эти падежи различаются в и единств., и множ. числе неадушевленных женского рода. Кроме того, необходимо отметить, что колебание в употреблении одного из обоих окончаний – старого винит. или ро-

дит. – не служит указанием на какое-нибудь синтаксическое различие в оборотах с тем или другим окончанием»¹. Проте, поперше, сам О.О. Шахматов містить цей виклад у розділі про додаток, тобто в синтаксисі, і, по-друге, встановлюючи причини використання форми родового відмінка для вираження знахідного відмінка, він доходить до висновку, що такою первісною підставою було «стремление яснее отличить форму объекта (дополнения) от формы субъекта (подлежащего), а так как особенное затруднение представляли фразы, где и субъект, и объект составляли имена одушевленные (например, *отъць любитъ сынъ, аче мужъ убиетъ мужъ*), то различение объекта от субъекта началось именно в таких именах и уже в общеславянском винительный падеж имен мужеского рода одушевленных стал заменяться родительным (*отъць любитъ сына*)»², тобто причина заміни старої форми знахідного відмінка новою формою родового відмінка синтаксична. Це свідчить про те, що питання про знахідний відмінок істот в історичному аспекті цікаве і для синтаксису. Крім того, треба зважити на певний специфікум української мови, в якій старий знахідний зустрічається ще й досі. Адже сам О.О. Шахматов зазначає, що на відміну від російської мови «гораздо консервативнее языки украинский и белорусский. Где находим не только *на люди, в монахи, в рекруты*, но также, например, *я бачу воли, вівці, діти, вороги*»³. Це створює своєрідні засоби вираження прямого об'єкта, які не може лишити поза своєю увагою дослідник синтаксису.

З огляду на ці міркування ми й дозволили собі вставити питання про знахідний істот у роботу на синтаксичну тему⁴.

Як відомо, вживання родового відмінка замість знахідного

---

¹ Синтаксис русского языка, Л., 1991, стор. 333.

² А.А. Шахматов, Историческая морфология русского языка, М., 1957, стор. 220.

³ А.А. Шахматов, Историческая морфология русского языка, М., 1957, стор. 224. Порівн. у *Кримського*, Украинская грамматика, 1907, т. II, в. 1, стор. 51.

⁴ З подібною методикою дослідження можна зустрітися у багатьох лінгвістів. Порівн.: *Е.Ф. Карский*, Белорусы, т. 2–3, М., 1956, стор. 405; *С.П. Обнорский*, Очерки по истории русского литератур. яз., М.–Л., 1946, стор. 24 та ін.; *Е.С. Истрина*, Синтаксические явления Синодального списка I Новгородской летописи, ИОРЯС, т. XXIV, 1919, стор. 146–156; *В.И. Борковский*, Синтаксис древнерусских грамот, Л., 1949, стор. 366; з українського мовознавства – *О.П. Безпалько* та ін., Історична граматика укр. мови, К., 1957, стор. 419 тощо.

«восходит еще к общеславянской эпохе»¹, тобто, це процес дуже давній. Оскільки українська мова утворилася із давньоруської, нас у даному разі цікавить питання про знахідний-родовий давньоруського періоду. Це питання в достатній мірі вивчене, тому немає потреби обстежувати давньоруські пам'ятки. Досить зважити на свідчення відповідних учених.

Дослідники давньоруської мови відзначають, що «и в древнерусском ... еще держались старые формы, в особенности при некоторых благоприятных условиях ... Но уже в древнем языке во всех указанных выше случаях встречается и родительный падеж вместо винительного»². О.О. Шахматов нараховує шість умов, що затримували старий знахідний: 1) поєднання з присвійн. займ. *свои* (*послах отрокъ свои*, Лавр.); 2) вживання у функції прикладки при іменнику з новою флексією (*сына же своего Ярославъ посади ТуровЕ*, Лавр.); 3) вживання при прикладці нової форми (*послалъ посольъ свои Вячеслава*, Ипат.); 4) при вживанні поряд з додатком нової форми (*слати осетръникъ и медовара*, Грам.); 5) в деяких особливих виразах після прийменників (*а поиде за мужь*); 6) при деяких інших умовах³.

Правдивість цих положень О.О. Шахматова підтвердила Є.С. Істрина, яка перевірила «задерживающее влияние» вказаних умов на матеріалі І Новгородського літопису. Загальний її висновок про вживання знахідного-родового в однині зводиться до того, що в «Синодальн. сп. для собственных имен наблюдается последовательно форма вин.-род... При именах нарицательных без собственных вин.-род. наблюдается далеко не с последовательностью, хотя в общем и при этих именах он заметно преобладает»⁴. Щодо множини Є.С. Істрина зазначає: «Старые

---

¹ А.А. Шахматов, Историческая морфология, стор. 220; порівн. П.С. Кузнецов, Историческая грамматика русск. яз., 1953, стор. 117.

² Там же, стор. 220 – 221.

³ Там же, стор. 220 – 221. Першу з цих умов Є.С. Істрина пояснює так: «Как на одно из условий, указывается на присутствие при имени определения “свой”, явно определяющего значение имени, как *Patiens'a*, и потому не требующее формы вин.-род. для отличия от подлежащего *Agens'a*, Синтаксические явления, стор. 149. З приводу 2 і 3 умов вона висловлює цілком законний сумнів (див. стор. 151, 152).

⁴ Синтаксические явления..., стор. 147.

формы винит. множ. упорно удерживаются в Синод. сп. на всем его протяжении»¹.

Як свідчить С. П. Обнорський, в «Русской правде» «общую нормою служит выражение объекта от одушевленных имен существительных (как и местоимений в подходящей функции) винительным падежом... По общим же нормам старого языка, вместо винительный... лишь от существительных в значении собственно лица (но не от именованний животных, птиц и т. п.) в известных условиях строения фразы, а именно при положении объекта по смежности (или близости) с субъектом, в особенности при выражении того и другого одним и тем же именем существительным... или при нарочитом выдвигении вперед во фразе объекта»².

Спираючись на свідчення Є.Ф. Карського, Є.С. Істриної і С.П. Обнорського, В.І. Борковський накидає таку загальну картину розвитку знахідного-родового однини у давньоруській мові: «Форма род. п. единственного числа на месте формы вин. п. у имен существительных с основой на -о, обозначающих лица, засвидетельствованная древнейшими русскими памятниками, в X–XI в. не была господствующей. Но в XII в. форма род. п. ед. ч. у имен существительных, обозначающих лица, стала нормой. В XIII в. идет процесс вытеснения формы вин. п. указанных выше имен существительных, и во второй половине XIV в. мы встречаем ее редко»³. На прикладі давньоруських грамот XII–XV ст. В.І. Борковський показує, як поступово занепадало вживання знахідного в однині. У давньоруських грамотах XV ст. він не засвідчує вже жодного випадку старого знахідного⁴.

Щодо знахідного-родового у множині, то на основі досліджень Є. Карського, Є.С. Істриної і С.П. Обнорського можна зробити висновок, що в усіх давньоруських пам'ятках, обстежених цими вченими, форми старого знахідного уперто зберігаються. Як свідчить В.І. Борковський, у давньоруських грамотах

---

¹ Там же, стор. 153.

² Очерки..., стор. 24; порівн. також висновки про ін. пам'ятки на стор. 55, 108, 164.

³ Синтаксис древнерусских грамот, стор. 367.

⁴ Там же, стор. 374.

до XIV ст. знаходимо старий знахідний, у перш. пол. XIV ст. форми старого знахідного панують, а «в XV в. нормой становиться форма род. п., однако, форму вин. п. мы находим не только в грамотах этого века, но и в грамотах XVI в.»¹. Від назв живих істот не осіб у давньоруських грамотах послідовно вживається старий знахідний².

Таким чином, на час формування мови української народності – до XIV – XV ст. – процес витискання форм старого знахідного однини, в основному, завершився, а у множині ще тривав. Звідси й не дивно, що в перших давньоукраїнських пам'ятках старого знахідного однини майже немає. Зокрема, В. Дем'янчук у збірці українських грамот В. Розова знайшов всього два відповідних приклади, та й то один з них прийменниковий:

дали ему село оу теребовльских волости новоселъцѣ. а шистъ кобылъ. и стада. а жеребець. а два хрести серебряная, 52; ть есть продалъ. за .л. копъ рускыхъ. безо дву копу. и за кунь. пану ключови. на вЕки, 63³.

Отже, при вивченні староукраїнських пам'яток найбільш актуальним питанням є вживання знахідного-родового у множині.

Аналіз пам'яток показує, що розвиток нового знахідного від назв людей та назв тварин, птахів тощо проходив неоднаково. Розглянемо насамперед зміни у вживанні знахідного-родового від назв людей.

В українських грамотах XIV–XV ст. майже виключно панує старий знахідний від назв людей, який зустрівся у 23 випадках, в той час як новий знахідний – у 3-х випадках, причому два з них спірні. До випадків з родовою формою у значенні знахідного ми відносимо такі:

---

¹ Синтаксис древнерусских грамот, стор. 372. В.І. Борковський підтримує думку О.І. Соболевського і Л.А. Булаховського про те, що перші випадки заміни старого знахідного новим у множині з'явилися в XIV ст. (див. стор. 370).

² Там же, стор. 374.

³ Див. В. Дем'янчук, Морфологія українських грамот XIV і перш. пол. XV в. Цікаво, що серед прикладів старого знахідного з молдавських грамот XIV–XV ст., які наводить В. Ярошенко. Немає жодного випадку на однину (див. цитов. статтю, стор. 325). Очевидно, старого знахідного однини в молдавських грамотах В. Ярошенко не зафіксував.

ино знати корол нас поручников, 42; пытали есмо старыхъ боярь и мужей старыхъ, 150; тако смы мы опытали старцевъ. кун цѣрвех. игнатовых, 90.

В. Дем'янчук вважає, що два останніх випадки не цілком певні, бо дієслова *пытати, опытати* в українських грамотах вживаються і з родовим відмінком¹.

Треба звернути увагу й на ті іменники, що виступають у формі старого знахідного множини. Серед них переважають такі, як *дети, старци, люди*. Іменник *дети* входить у стереотипні вирази типу *оставили дети и намЕстки и щатки*:

и оставляемъ. и оставили есмо. его и дети и его намЕстки. и его щаткы. при томъ. при всемъ, 54; а при томъ при всемъ. оставляемъ его. и его дЕти. и его намЕстки. и его щатки. на вЕки. вЕкомъ. непороухомо. 54

або типу *оставили дети и щатки, дЕти и намЕстки, жону и дЕти*:

аже оставляемъ) и оставили есмо попа м (ихаил)а. и его дЕти. и его щатки. при церкви. светог. рождства бци, 87; При чомъ всюмъ его самого жону дети и напотомъ будучіе шчадки его при томъ всюмъ заставаю, 172; слюбуючи преречного стесфана воеводу и его дЕти намЕстки и подданныи. николи на вЕки не оупомянути, 121; такЕ ж мы слюбуемъ ннЕ и слюбили есмы... боронити отнимати... и его дЕти намЕстки и землЕ его безо лсти а без хитрости, 125; и выбавили мя. бгом. и жону мою. и дЕти моЕ. моцною. святоЕ. коруны польскоЕ. ис того яства, 130, 132.

Традиція вживання слова *дЕти* у формі старого знахідного множини успадкована українськими грамотами ще від давньоруської доби. Зокрема, Є.С. Істрина вказує, що в І Новгородського літопису (XII–XIII ст.) «большою частью ето слово встречается в форме старого винит.: *и възьяша дЕти их*»². Порівн. і ті приклади з давньоруських грамот, що їх наводить В.І. Борковський:

приказываю дети свои своей Княгине, Моск. 11; и имети ему меня отцемъ, а сына моего Князя Василья братомъ старейшимъ, а Князя Юрья братомъ, а дети мои меншиє

¹ Див. Морфологія укр. грамот XIV і перш. пол. XV в., стор. 14.

² Синтаксические явления..., 154.

братъею молодшею, Моск. 10; и тебе оставити своя Княгини, и свои дети, и свои Бояре, Моск. 12 та ін.¹

Проте цікаво, що в давньоруських грамотах і ін. пам'ятках поряд починала вживатися і нова форма *детий*², яку в українських грамотах ми зовсім не зафіксували.

Слово *старци* входить переважно в таку стереотипну формулу, як *поставил старци*:

пан. ивашко дЕдошицкии. поставил старцЕ обьчи, 83;

пан. игнат повод поставил старцЕ обчи, 96; пан. дмитрь.

даниловичъ. з роуды. поставиль. старцЕ обчи, 116 та ін.

іноді у формулу *вывел люди и старци* чи просто *старци*.

Слово *люди* буває у більш різноманітних словосполученнях.

Крім наведеного, порівн. ще такі приклади:

се ли будеть не доспЕшенъ. князю дмитрию люди своЕ

послати, 14; тыЕ люди далъ есмъ имъ. со всЕмъ. правомъ, 20.

Вживання слова *люди* у формі старого знахідного множини – теж давньоруська традиція. Порівн. у давньоруських грамотах:

зде ваша братия и дети ваши тѣргуютъ. и въводятъ люди

добры въ поруку. Пск. 1; судить игумень свои люди самъ, Ниж.

2; А томъ есме къ вамъ послали свои добрыи люди чесныи,

10 та ін.³

В поодиноких випадках форму старого знахідного множини мають ще такі іменники, як *приятелЕ, неприятли, ворози, послы, слуги*:

хотачы пана михаила канцлiria молдавског. намъ братомъ

и приятелемъ вЕчнымъ оучынити и его братю и инныє его

приятелЕ къ намъ приклонити, 162; наши неприятли

ворози⁴. далъ намъ всихъ оу наши руки, 49; Какъ отць нашъ

какъ оци ваши. были заодно. послЕ сылали межи собою, 49;

НынЕ послалъ есмъ к вамъ. слуги наши. Асана и Тулу Очжю.

то повЕдати вамъ нашему брату, 49.

---

¹ Синтаксис древнерусских грамот, стор. 373.

² Див. *Є.Є. Істрина*, цит. робота, стор. 154; *В.І. Борковський*, цит. робота, стор. 373.

³ *В.І. Борковський*, цит. робота, стор. 373–374.

⁴ Ворози – наслідок впливу старої форми називн. відм. на знахідний. З цього приводу див. *А.А. Шахматов*, Историческая морфология, стор. 231–232; *П.С. Кузнецов*, Историческая грамматика, стор. 121 та ін.

Зіставлення з давньоруськими текстами показує, що й слова *послы, слуги* та ін. вживаються в такій формі за традицією¹.

На цій підставі ми можемо зробити висновок, що більшість іменників українських грамот XIV–XV ст. вживаються у старій формі знахідного множини відповідно до традиції актові мови давньоруського періоду. Ця традиція на українському ґрунті зберігалася краще і послідовніше тому, що в одному напрямку з нею деякий час діяла закономірність живої народної мови. Як побачимо далі, старий знахідний від слів діти, люди, приятелі, вороги і под. можливий і в тих пам'ятках, на яких дуже слабо позначився вплив літературної традиції і які в значній мірі відбили факти живої мови. Порівн. і свідчення пізніших фольклорних та діалектних записів:

Витоптала орда кіньми маленькії діти, Нар. дума; *Всі люди в селі виїла*, Яворн., 239 (порівн. у Т.Г. Шевченка: *Серце люди полюбило*); *Топчи вороги під ноги*, Нар. присл. та ін.

Литовський статут 1529 р. фіксує вже значний розвиток нової форми знахідного відмінка для передачі назв живих істот. Новий знахідний вживається в ньому так же часто, як і старий знахідний (першого – 45 випадків, другого – 42).

Форму старого знахідного, як і в українських грамотах, дуже часто мають іменники *дети* і *люди*. Слово *дети* здебільшого виступає у сполученні типу *мети дети, мети в опеци дети*:

Естли бы, которая жона за мужом была и дети мела, 26; *который былъ и вси имена и дети въ опеце мель*, 28; *Хто бы мел дети з двема або с тремя жонами*, 31 та ін.,

але може поєднуватися і з іншими дієсловами: *полецаль дети, оставиль дети, ховати дети, выняти дети, живити дети* тощо.

Іменник *люди* створює вільніші сполучення, поєднуючись з будь-якими дієсловами: *забрал люди, держалъ люди, упросил люди, заставиль люди* тощо.

---

¹ П.С. Кузнецов звертає увагу на те, що в минулому старий знахідний однини найбільше затримувався у назвах залежних осіб типу *рабъ, тиунъ, сынъ* (цитов. робрта, стор. 118). Подібні іменники, очевидно, повільніше набували форму знахідного-родового й у множині. До них можна віднести і згадані у нас іменники *слуги, послы* та деякі ін.

На відміну від українських грамот, обидва ці іменника можуть виступати і в новій формі знахідного відмінка – у формі родовій, хоча й значно рідше, ніж у старому знахідному. Порівн.:

1. *а детей по себе оставил, 31; Кто бы детей до суда позвал, 32; Коли бы хто детей летъ немаючих до суда позвалъ о имения, 32.*

2. *а оный маеть людей своих ку праву на тотъ рокъ всей земли положоны, 47; Кто бы злочинцов розбойников злодевь людей выволаныхъ в себе в дому ховалъ, 65; тогда тотъ панъ мает подле себе сторону людей добрых посадившы тому справедливость наконецъ вчинити, 99 та деякі ін.*

Поодинокі випадки старого знахідного знаходимо в Литовському статуті від таких іменників, як *бояре, вradники, боришники, слуги, княжата, мещаны, сынове, данники, сумежники*. Проте цікаво, що майже кожен з цих іменників, як правило, виступає й у формі знахідного – родового: заховати *княжата, пань, бояре* – *позивати панов, поставити бояръ, мети вradники* – *позивати вradковъ; мениль боришники* – дал *боришников* та ін. Іноді нова форма знахідного навіть переважає.

Як в українських грамотах, нову форму знахідного відмінка в Литовському статуті мають переважно іменники чол. р. *о-, јо-, і-* основ, що належать до чолов. р. (*воевода, староста, судя*)¹. Нова форма знахідного відмінка від цих останніх не становить чогось особливого, бо вона трапляється ще в давньоруських грамотах². Цікаве інше – в Литовському статуті вперше серед українських пам'яток зустрічається з новою формою знахідного відмінка від іменників жіночого роду *а-, ја-* основ:

и ж маемъ мы сами и потомки наши княгинь и паней и вдовъ и княжен и паненъ и девокъ заховати при волностях их, 31.

Про російську мову П.С. Кузнецов зазначає, що «названия женщин во множественном числе появляются в форме родительного-винительного падежа лишь в XVI веке и то первоначально встречаются очень редко... В XVII веке употребление родительного-винительного падежа во множественном числе

¹ І в українських грамотах, і в Литовському статуті зустрічається ще слово *слуга*, але тільки у формі старого знахідного – *слуги*.

² Див. *В.И. Борковский*, Синтаксис древнерусских грамот, стор. 372.

для существительных, обозначающих женщин, становится обычным»¹. Наявність наведеного вище прикладу з Литовського статуту дає підставу твердити, що і в українській мові спорадичне вживання нового знахідного від іменників жіночого роду почалося в XVI ст.

Варто звернути увагу ще на один факт. В українських грамотах XIV–XV ст. субстантивовані прикметники в знахідному відмінку об'єкта майже не вживаються. Єдиний випадок, який ми зафіксували, має форму старого знахідного відмінка:

*слюбуючи преречного стефана воеводу и его дЕти намЕстки и подданный, николи на вЕки не оупомянути, 121*².

В Литовському статуті субстантивовані прикметники трапляються частіше і всі вони мають форму знахідного-родового:

и децких своих выслати, 19; абы тот пан сталъ и наместника и подданных своих... поставил на первомъ сойме, 45; а онъ мает сам стати и подданных своих поставити, 45; тогда тот, хто закутилъ, мает обослати ближнихъ, 87; А естли бы панъ гетманъ нашъ приказаня недбаючи таковых неслушных в реестра свои примоваль, 16.

Пересопницьке євангеліє хоча й належить до дещо пізнішого часу, ніж Литовський статут, проте в ньому такого прогресу нової форми знахідного відмінка не спостерігаємо. У Пересопницькому євангелії старий знахідний займає майже такі ж позиції, як і в українських грамотах. Якщо говорити точніше, то в українських грамотах маємо цілковите панування старого знахідного, а в Пересопницькому євангелії – значну перевагу його над формами знахідного-родового (першого – 67 випадків, другого – 13).

Найбільш поширена в Пересопницькому євангелії форма старого знахідного від таких іменників, як *бЕси, люди, пророки, дЕти, народи, оученики*:

который же то малъ бЕсы много лЕтъ, 74; а онъ розврътаеть люди наши, 106; который еси позабиваль проркы,

---

¹ Историческая грамматика русск. яз., стор. 121.

² Порівн. старий знахідний від субстантивованих прикметників і в давньоруських пам'ятках (С.П. Обнорский, Очерки по истории русск. литер. яз., стор. 56), хоча тут же зазначається, що вони іноді набирають і форми знахідного-родового.

88; *Приносили пакъ к нему и дЕти*, 96; *яко ж стоячи влодЕ народы наоучал*, 65; *и призваль оучники своя*, 68 та багато ін.

Отже, традиція вживати іменники дЕти і люди у формі старого знахідного продовжується і в цій пам'ятці. Паралельні форми знахідного-родового від цих іменників трапляються рідко. Ми засвідчили лише по одному випадку до іменників дЕти, **народи, оученики**:

допоущайте дЕтей приходити къ мнЕ, 96; *тогда позвали народовъ*, 76; *и просиль есми оучениковъ твоих*, 77.

Іменник на **-а** чолов. р. **слуга**, як і іменники чолов. р. **о-** основ, може мати і стару, і нову форму знахідн. відм.:

и послаль слоугы свои вгодиноу вечерЕ, 89; *и казаль, ксобе оных то слоугъ позвати*, 98.

Іменники жіноч. р. **а-, ја-** основ виступають в Пересопницькому євангелії тільки у старому знахідному:

и почалбы бити слоугы, и слоужебницЕ, 86; *а знашодши изъзЕваеть приятелкы свои, и жоны соусЕднїи*, 90; *или. и тили. и жены поймовали*, 94; *снове того то свЕта жены поймоуютъ*, 100.

Характерно, що серед субстантивованих прикметників (дієприкметників) новий знахідний більш успішно розвинувся в Пересопницькому євангелії, ніж серед споконвічних іменників. Від прикметникових форм новий знахідний буває майже так же часто, як і старий знахідний.

Вперше з переважним вживанням нової форми знахідного відмінка, порівняно з старою формою, зустрічаємося в релігійно-полемічній літературі XVI ст.¹ Ранні твори цього циклу, можливо, і не особливо показові, бо перевага нового знахідного у них не така вже й значна. Зокрема, у творі Г. Смотрицького «Ключь царства небеснаго» 1587 р. 7 випадків із старим знахідним і 11 – з новим знахідним; у творі Х. Філалета «Апокрисисъ» 1599 р. 68 випадків із старим знахідним і 80 випадків із новим знахідним. До того ж, в обох творах ми враховували знахідний-родовий і від субстантивованих прикметників. Без цих форм

---

¹ Це уточнює положення О.П. Безпалька, який зазначає, що «звичайно така форма виступає лише в XVII ст.», стор. 423.

вживання нового і старого знахідного у Г. Смотрицького і Х. Філалета приблизно рівноважене.

Цікаво, що обидва автори прикметникові форми вживають найчастіше у знахідному-родовому:

и с тыми теперь всЕхъ правЕрныхъ при грекахъ у вЕре стоячихъ зровнати и змЕшати радъ бы, Г. См., 241; А иныхъ посполитыхъ подобно и бьютъ, Г. См., 248; то есть нетвердыхъ у вЕре вЕрою подпирати, Г. См., 239; всЕхъ духовныхъ закону Греческого, отъ найстаршего, ажъ до найнижшего стану, въ власти и въ послушенствЕ своемъ мЕти, Х. Філ., 1120; то есть на вЕРе католического вызнанья збудую вЕрныхъ моихъ, Х. Філ., 1358 та багато ін.

Поодинокі випадки на старий знахідний прикметників ми зафіксували тільки у Х. Філалета.

В обох творах новий знахідний утворюється майже виключно від іменників чолов. р. різних основ, в тому числі й від іменників чолов. роду на **-а**; іменники жіноч. р. **а-**, **ја-** основ зустрічаються тільки у формі старого знахідного (*жоны поотыймовали, Г. См., 261; блудъницы поподъставляли, Г. См., 261; жоны мЕти, Х. Філ., 1176 та ін.*).

У попередніх пам'ятках ми зафіксували тенденцію до переважного вживання у старому знахідному слів типу *дЕти* і *люди*. Слова *дЕти* та ін. назви неповнолітніх осіб і в цих пам'ятках вживаються виключно у старому знахідному:

дЕти и убогіе зъ нихъ до своихъ волочачи, Х. Філ., 1766; Чо мужъ самъ иные ученики «братьями» своими называетъ? Х. Філ., 1340; абы сыны распорошеные... зромадиль до едности, Х. Філ., 1586; яко сыны свои за слуги и дворяны отдати з радостю, яко родителей и прародителей вашихъ надЕялася, Г. См., 239.

Слово *люди* буває і в старому знахідному і – частіше – в новому знахідному.

Більш значна перевага нового знахідного у пізніших творах релігійно-полемічної літератури. Зокрема, у творах І. Вишенського 1597–1605 років 55 випадків старого знахідного і 90 випадків нового знахідного; у «Пересторозі» 1605 р. 12 випадків старого знахідного і 59 випадків нового знахідного.

І. Вишенський ширше, ніж інші полемісти, вживав різноманітні назви, зв'язані з життям простого люду. Можна помітити в

нього тенденцію ставити ці назви швидше у формі нового знахідного, тобто, як вимовлялися вони в живій мові, ніж у формі старого знахідного. Звідси численні вислови з іменниками типу *хлоповъ, шевцовъ, седелниковъ, кождемяковъ, риболововъ, вырванцовъ* і под., напр.:

только хлопов простых, шевцов, седелников и кождемяков над епископов преложил, 60; Але когда добрый владыка на проповЕд выбрал простых хлопов, смиренных нищих, беззловивых рыболовов, кождемяк, 73; послЕди же и кождемяк в тое достоинство увлекл, 72; вырванцов ваших, вам предстоящих, фалнендьшами, утрфинами и каразнами одЕваете, 54 та ін.

Слова ж книжно-релігійного типу І. Вишенський вживає або тільки у формі старого знахідного, – або паралельно в обох формах: *видЕвши архирее, 72; молебники посылает, 79; оставивши философы, 123; поставил апостолы, пророки, 139; и лжеапостолы, и лжепророки, и лжеучители родит, 218; посылает проповЕдники езувиты, 141; поставил пастыри, 139; і пастырей видят, 66; бискупы осудил, 73 і узрите бискупов, 86; преткну иноки, 88 і иноков-грошололюбителей называти, 37; поставил учителя, 139 і учителей имЕет, 175 та ін. Проте цілковитої послідовності в цьому розумінні немає. Порівн. з одного боку – *дает злодЕи, 24; спрягают възники, 47*, з другого боку – *узрите ксендзов, 86; поминает мучеников, 159 та ін.**

За старою традицією І. Вишенський ставить у старому знахідному назви неповнолітніх осіб – *дЕти, сыны, чада*:

Тем же блудЕте, православний, от тое трутизны дЕти свои, 23; боячися жебы есте дЕти свои хитростию и ересью латинскою не отравили и не поморили, 175; и дЕти свои запаху насладитися принудЕте, 177; абЕсмЕ были дЕти научив, 178; сыны одЕвают, 47; яко сыны родих в вознесох, 62; чада имуще в послушании со всякою чистотою, 76.

Правда, стара закономірність щодо цього дещо порушується: слово *сыны* має й паралельну форму *сынов* (*которая таковых сыновъ на погибел вЕчную породила, 45*), а слово *ученики* вживається виключно в новій формі: *послав учеников, 51; учеников познавши, 86; учеников воздвигнет, 141; учачи учеников, 202, 203.*

У Пересопницькому євангелії слово *бЕсы* вживалося тільки у формі старого знахідного; у Вишенського ця форма теж переважає, але трапляється і знахідний-родовий: *мучит бЕсов*, 93; *повыгонял бЕсов*, 198.

Цікаво прослідкувати також за вживанням назв народів. У давньоруській мові вони, як правило, стояли у формі знахідно-називного¹. З розглянутих українських пам'яток назви народів трапляються тільки в «Апокрисисі» і всі мають форму знахідного-родового (*панов Римяновъ мерзитъ*, 1196; *Цигановъ высвЕцоно*, 1726 та ін.). І. Вишенський щодо цього більш консервативний. Назви народів він вживає тільки у старому знахідному: *преселники в землю болгарскую греки привитают*, 79; *яко от и болгары убо в землю греческую преселяет*, 79; *яко от зависти Павел остерегает колосяны*, 163.

Слово *народи* І. Вишенський не вживає; замість нього він використовує слово *языки*, яке також завжди ставить у знахідно-називному: *научите вся языки*, 51, 103, 112, 150; *привЕсти языки*, 218.

Іменники чолов. р. на *-а* можуть виступати у Вишенського і в старій, і в новій формі. Іменники жіноч. р. *а-* основи він вживає виключно у старому знахідному: *жоны украшают*, 47; *оставит сестры*, 51; *дочки обвЕнуете*, 55.

Звертає на себе увагу мова І. Вишенського ще й тим, що в ній широко вживаються субстантивовані прикметники (дієприкметники), які в усіх випадках (відступ лише один) мають форму знахідного-родового: *безкнижных упремудряет*, 10; *моцных посоромлю*, 18; *великих, богатих, славных посоромлю*, 18; *прославляющий прославлю*, 18; *гръдых смирю*, 48 та багато ін.

Роль нового знахідного у мові «Перестороги» значніша ніж у творах І. Вишенського, що зумовлено, очевидно, більшою близькістю цього твору до розмовного джерела. Іменники чолов. р. в «Пересторозі», як правило, мають форму знахідного-родового: *победивши супостатовъ*, 26; *дидакаловъ зослалъ*, 27; *верхниковъ послалъ*, 29; *выправили езуитовъ*, 35; *митрополитовъ и владиковъ даль*, 35 та ін.

Назви народів лише в одному випадку виступили в старій формі – *а на помочъ противко себе сусЕдов ограничных зводячи*,

---

¹ Див. А.А. Шахматов, Историческая морфология, стор. 228.

яко Венгров, Поляков и Литвы, 26; в усіх інших випадках вони вживаються в знахідному-родовому: у наведеному прикладі – зводячи Венгров, Поляков, 26; єгиптян погубивши, 48; поган привернулъ, 49; Рымлян училъ, 54.

В «Пересторозі» фіксуємо навіть один випадок знахідного-родового від а-основи:

и чернцовъ и черницъ в малженство приводят, 43.

Серед іменників, що мають форму знахідного-називного у «Пересторозі» уперто тримається слово *дЕти* (*дЕти давати почали, 26; дЕтки брати, 38*). Слово *люди* може бути і в старій формі, і в новій. Інші слова, що виступають в знахідному-називному, також здебільшого мають паралелі: *еретики осудилъ, 49 – маючи геретиковъ, 35; христіани витаючи, 52 – поздоровляєт христіанъ, 52*

Таким чином, у пам'ятках ділового жанру XIV–XVI ст. спостерігаємо процес поступового занепаду форм старого знахідного від назв осіб і заміни її новою формою знахідного. Від виключного напування в українських грамотах XIV–XV ст., форма знахідного-називного дійшла до третьорядного місця в Пересторозі» 1605 р.

У пам'ятках художньої літератури XVI ст. процес занепаду старого знахідного проявився ще сильніше. І у віршах, і в інших творах цього періоду знахідний-родовий займає панівне становище, а знахідного-називного або немає зовсім, або трапляється в поодиноких випадках.

Нова форма знахідного відмінка в пам'ятках художньої літератури XVI ст. утворюється, як правило, від іменників чолов. р.: *олбримов положила, П. Мн., 153; богатыров обидрала, П. Мн., 154; сторожов выдали, К. Сак., 157; в'язнем выриваетъ, Й. Волк., 125; послал воевод, Сл., 173; рицеров имати, Сл., 177 та ін.* Жодного випадку із знахідним-родовим від іменників жіночого роду в художній літературі ми не зафіксували.

У формі знахідного-називного збереглися іменники *сини, пани, слуги, аггели* (*АдамовЕ сини повадил. Сл., 171; слуги порозганял. Сл., 179; частую пани, Я. Гав., 160; знаю аггели, П. 170*). Цікаво, що слово *дЕти* і деякі под. у цих пам'ятках зафіксовані тільки у формі знахідного-родового (*дЕтей поглотити, И. Волк., 105; дЕтокъ мордуючи, П. Бер., 36; шпикгуючи невинятокъ, П. Бер., 36*). Слово *люди* теж виступає виключно в новій формі.

Аналіз пам'яток пізнішого часу показує, що процес витискання старого знахідного новим (аж до вживання його в поодиноких випадках) відображають не тільки пам'ятки художньої літератури, але й ділового жанру. Воднораз можна перекоонатися в тому, що старий знахідний від назв осіб все ж цілком не зникає, проявляючись то в більшій, то в меншій мірі залежно від різних причин.

В актово-урядових документах XVII–XVIII ст., на відміну під пам'яток такого ж жанру XIV–VI ст., старий знахідний від назв осіб трапляється рідко. В Полтавських актових книгах 1664–1680 рр. 17 випадків старого знахідного і 89 випадків знахідного-родового, в Пирятинських книгах 1683–1739 рр. відповідно 11 і 105 випадків, в Листах Б. Хмельницького 1648–1654 рр. 1 і 20, в Бориспольських актах 1612–1699 рр. 3 і 15, а в таких пам'ятках, як Український господарський порадник 1788 р. і Малоруські лічебники XVIII ст. і старого знахідного немає зовсім.

У формі знахідного-називного виступають здебільшого ті ж іменники, що і в попередніх пам'ятках. За традицією, тут насамперед зустрічаємо назви неповнолітніх осіб – *дЕти, внуки, потомки*, крім того, такі іменники, як *люди, свЕлки* і *языки* (порівн., напр., широке вживання слова *люди* в українських грамотах, Литовському статуті, Пересопницькому евангелії, слова *свЕдки* – в Литовському статуті, слова *языки* – у творах І. Вишенського).

Серед назв неповнолітніх осіб особливо уперто тримається слово *дЕти*. Наведемо всі випадки, що трапилися нам:

У Полтавських актових книгах:

абы, взявши жону и дЕти, йшов с Полтавского повЕ ту, 1, 28; и жону и дЕти забравши, 1, 91; бо я маю иние дЕтьки, 1, 94; хотячи осиротити дЕтьки мои и мене 1, 95; хто бы з двома, албо з трема жонами дЕти мЕль 1, 134; жону и дЕти зоставивши, 1, 139; иж южъ прощаю его, Ромашка, и жону, и дЕти, 1, 153; а жону и дЕти викъравши, 1, 184; отдаляючи себе самого, жону и дЕти своЕ и всЕхъ близких крЕвнихъ своЕхъ, П, 43; вивожу жони и дЕти вшЕ!, П, 105; хвалячися жону и дЕти виводити в свою землю, П, 106; жону и дЕти оставивши, П, 106; которие би дЕти свои губили, П, 107;

У Пирятинських книгах:

що Габриел Грек, яко ласкавий на свои дЕти отець, всЕм тим довгом чотырма стами золотих у вЕчно даровал Левка, зятя своего, дочку свою и дЕти их, внуки свои, 44; если бы теж другой муж ей помер, зоставивши дЕти, 70; я отдаляю од оного жону, дЕти мои и крвних, близких и далеких, 101; Милостивий пане вряде отец мои, понявши вторую жену и зплодивши з нек дЕти, 123; где, явне видячи свою жону живую и дЕти, 191; же аж и дЕти собЕ сплодили, 209;

У Бориспольських актах:

при том распаражаю дЕти своего першого мужа Яцка, Василя и Кирила, 100.

Як бачимо, особливо поширена ця форма в Полтавських актових книгах. У формі знахідного-родового слово *дЕти* тут вжите лише один раз (власне, не від *дЕти*, а від *дЕтки*):

Педора Юрчиха, свекра моя, от тих бчул мене и дЕтокъ моихъ оттирает, 1, 94.

В Пирятинських книгах знахідний-родовий від слова *дЕти* в кількісному розумінні поширений (він зустрівся тут 30 раз), проте насправді його вживання в цій пам'ятці обмежене: він, як правило, виступає в одній трафаретній формулі – *жону, дЕтей и приятелей (покрвних) отдаляю*:

так от оного дЕтей своих и всЕх близких и далеких приятелей своих отдаляем, 314; так и от оної жону, дЕтей и всЕх близких и далеких моих приятелей отдаляю, 318; так од оного ж жену, дЕтей ѝ всЕх близких и далеких приятелей моих отдаляю, 319; от которого уже яко самого себе, жену ѝ дЕтей моих ѝ всЕх моих же крвних близких ѝ далеких отдаляю, 308; яко сам себе, его ж, сина моего Стефана, ѝ других дЕтей, и всЕх моих крвних близких и далних помянутого млн на отдаляю, 300 та ін.

Є лише два випадки більш вільного вживання цієї форми:

уповвши господиню свою и дЕтей горЕлкою, 191; дЕтей своих присилаеш до двора моего, 193.

Отже, якщо актові книги XVII–XVIII ст. і відбили до певної міри закономірність живої розмовної мови щодо цього слова, то вона полягає в тому, що поряд з новою формою *дЕтей* старий знахідний *дЕти* ще досить міцно тримається.

Інші ж слова цієї групи – **внуки, потомки** – у формі знахідного-називного бувають рідше. Основне їх вживання – у новій формі знахідного-родового. Порівн.:

даровал Левка, зятя своего, дочку свою и дЕти их, внуки свои, Пир. кн. 44; *при котором то дому виш реченний Іван Ковал чинит Прокопа, жону и потомки его пленЕ потенте на вЕчние вЕки*, Полт. кн., II, 21, 44, III, 45, але: *оддаляючи от того дому самого себе і всьхъ крєвних, жону и потомковъ своих*, Полт. кн., II, 21, 63, 64, 66, 68, 71, 74, 75, III, 95; *так и от оногo жону и потомков моих, и всЕх крєвних близких и далеких отдаляю*, Пир. кн., 305, 376, 379, 381, 382; *оддаляючи самого себе и других потомковъ своихъ вЕчными часы*, Борисп. акт., 23.

Не основна форма знахідного-називного і для слів **люди, свЕдки**. Порівн.:

на що мЕем старинние люде, Полт. кн., 1, 71; *Теди ми, на его слова призвавши пред себе оние свЕдки*, Пир. кн., 249; *и припозвавъши до нас в раду становил свЕдки*, Борисп. акт., 91, 91, але: *потым послалы людий зацних ОлексЕя Салдата и ВасиЛя Ложника*, Полт. кн., 1, 39, 29, 41, 58, 76 та ін., всього 32 випадки); *а кгда велЕлисмо нашео людей свЕдомих постановити*, Пир. кн., 109, 63, 193, 213, 247, 253, 369, 385; *казалисмо людей поставити*, Борисп. акт., 89, 10, 79, 95; *ижбы ку партю тоей справи становил Грицко свЕдокъ*, Полт. кн., 1, 120, 98, 135, 201, 211, II, 27, 111; *Леч ми, в ряд, казалем оних свЕдков добре бити*, Пир. кн., 281, 30.

Слова **приятели, неприятели** в українських грамотах XIV–XV ст., і в Пересопницькому євангелію мали тільки форму і старого знахідного. Вперше вони зафіксовані у новій формі знахідного-родового у Х. Філалета (*неприятелевъ припозваль*, 1438; *приятелей подвизаютъ*, 1618), далі у К. Саковича (*неприятелей бивали*, 156), Й. Волковича (*неприятелей згодоваль*, 119, 124), Полтавських книгах (*приятелей упросивши*, I, 215). У Пирятинських книгах слово **приятели** в знахідному-родовому вживається вже в масовому порядку, особливо у формулі – **дЕтей, покрєвних и приятелей отдаляем**, 314.

Варто вказати ще на те, що в ділових пам'ятках XVII–XVIII ст. зовсім не зафіксований знахідний-називний від суб-

стантивованих прикметників, які вживаються виключно в новій формі знахідного-родового.

Таким чином, більшість актових книг XVII–XVIII ст. свідчать про значне звуження сфери вживання старого знахідного від назв осіб порівняно з пам'ятками ділового жанру XIV–XVI ст. Єдина пам'ятка цього циклу, в якій не спостерігаємо подібного явища, – це «Урбар» 1774 р. Урбаріальні записи фіксують тільки знахідний-називний:

*А ежели бы нашли таки **КметЕ**, 67; котри **КметЕ** за того бы карали, 71; якъ и оны **КметЕ** свои твердо карали, 71; **КметЕ** Лишинь оу тыхъ ДЕлахъ Буде слбудно карати, 66; Нотаріуша тай **боженики** село vybrати може тай изверечи без панской вЕсты, 70.*

«Урбар» досить близький до живої закарпатської говірки¹. Можливо, він свідчить про більш повільний темп розвитку знахідного-родового від назв осіб у південно-західних говірках.

Щодо форм нового знахідного, то актові книги XVII–XVIII ст. добре засвідчують утворення їх від іменників чолов. р. **о-**, **ю-**, **і-** основ та від іменників чолов. і спільного роду на **-а**. Зокрема, в цих пам'ятках дуже поширений знахідний-родовий від слів *особа, персонa, зрайця, забуйця, сирота* та ін.: *зозвавши особъ*, Пол. кн., I, 65, 124, 135, 147, II, 48, III, 32, 95; *послалем особ*, Пир. кн., 63, 170, 185; *выслали-смо персон*, Полт. кн., III, 54, 53, 75, 77, 93; *изсилали персон*, Пир. кн., 91, 124, 251; *розгромили зрайцовъ*, Пол. кн., I, 176, 157; *сирот догодовати*, Полт. кн., I, 70 та ін.

Дещо ширше, ніж у XVI ст., представлені форми жіночого роду в новому знахідному. Подібні приклади знаходимо тільки в Пирятинських книгах. Наводимо їх всі:

*а ми чрез сію доброволную нашу продажу от оной половинной части самих себе, жен, дЕтей и всЕх своих близких и далеких пріятелей вЕчне отдаляем ѝ изрЕкаемса, 340; призвали пред себе вишепомененних **молодиц**, 175; и на вечор-*

---

¹ Див. І.Г. Чередниченко, Діалектні явища закарпатських українських говорів кінця XVIII ст., засвідчені урбаріальними записами 1772–1774 років, «Питання історії і діалектології східнослов'янських мов», Чернівці, 1958, стор. 81.

ниці пусковаласмо многих молодиков и дЕвок, 141; Теди ми, уряд, велЕвши зискати тих дЕвок, Яцкову Мордашеву и Яренковой сестри дЕвку, 161; а дЕвок тих, Потерайдорожину и Яренкову, канчуками розказавши скарати, 161; а тих обох нецнот скарали барбарами, 153.

В українських літописах XVII–XVIII ст. залишки старого знахідного від назв осіб засвідчені неоднаково. У більшості з них старий знахідний трапляється дуже рідко, напр. в Київському літописі 1621 р. 2 випадки старого знахідного і 11 випадків нового знахідного, в Острозькому літописцю 1633 р. відповідно 2 і 15 випадків, у Львівському літописі 1649 р. – 5–40, у Хмельницькому літописі 1650 р. – 1–6, у Межигірському літописі 1700 р. – 1–5, у Добромильському літописі 1700 р. – 1–4, в Літописі Самовидця 1702 р. – 8–185, в літописі С. Величка 1720 р. – 13–343, в Літописці або описі короткому 1737 р. – 1–85, в Чернігівському літописі 1588–1750 р. – 1–23, в Літописі Гукливському 1813 р. – 1–5. У таких літописах, як «Краткое летоизобразительное описание» 1506–1783 р. і «Летописные заметки» 1740–1806 р. знахідного-називного немає зовсім. І лише в Літописі Граб'янки, на якому в найбільшій мірі позначився вплив книжної традиції, сліди від старого знахідного дещо значніші: старого знахідного 36 випадків, нового знахідного – 311.

Серед іменників українських літописів, що вживаються у формі старого знахідного, мало таких, які б паралельно не мали нового знахідного. До подібних іменників належить насамперед слово *санджаки*. Воно зафіксовано тільки у формі знахідного-називного:

жеби оному прислано санджаки, Літ. Сам., 104, 106, 128; обаче прислалъ при Бѣлогрудѣ и своемъ Чаусѣ санжаки, Літ. Граб., 201, 202; Петро Дорошенко царю московскому зъ Чигирина прислалъ санжаки турецкіе, Черн, літ., 35.

Вживання цього слова у формі знахідного-називного пояснюється, очевидно, тим, що воно було новозасвоєним, ще не встигло цілком асимілюватися і не набуло флективної гнучкості. Можливо, це почасти пояснює переважне вживання у формі називного-знахідного й деяких інших запозичених слів, зокрема таких, як *маршалки, резиденти* (*маршалки повинни мѣти, Літ. Вел., I, 185; резиденти учредилъ, Літ. Вел., II, 515*). Щоправда,

багато інших запозичених слів виступає у формі знахідного-родового.

Зрідка форму знахідного-називного зберігають деякі назви народів чи прирівняних до них найменувань, напр.:

онъ турки колко разъ громилъ, Київ, літ., 74; *Турки до Мукачова близ тисяща приведено было*, Літ. Гукл., 79; *и полковники ляхи надъ каждымъ полкомъ поставилъ*, Межиг, літ., 96; *А оны ся боялы побити Козаки*, Льв. літ. 256.

Проте незрівнянно частіше ці слова виступають в літописах у новій формі знахідного-родового; *турков поразил*, Остр. літ., 241; *турковъ побрала*, Межиг. літ., 99; *Турковъ выбили*, Добр, літ., 239; *турковъ отбивши*, Літ. Сам. 143; *премогоша Турковъ*, Літ. Граб., 19; *Турковъ вибилъ*, Літ. Вел., II, 351; *завЕль Ляховъ*, Льв. літ., 239; *ляховъ стинали*, Хмельн. літ., 79; *выгналъ ляховъ*, Межиг, літ., 97; *ляховъ были*, Літ. Сам., 60; *спужалъ Ляховъ*, Літ. Вел., I, 53; *козаковъ побилъ*, Київ. літ., 77; *хотели Козаков знести*, Остр. Літ., 249; *ходилъ Козаковъ зносити*, Льв. літ., 239; *побили козаковъ*, Хмельн. літ., 78; *козаковъ заставилъ*, Літ. Сам., 25; *козаковъ въ полонъ загорнули*, Літ. Вел., III, 242; *Козаковъ да имають*, Літ. Граб., 30 та багато ін.

Численні інші назви народів тільки й зустрічаються у формі нового знахідного: *татар, поляков, нЕмцов, французовъ, шведовъ, росіяновъ, малоросіян, прусов, бЕсурманов, магометанов, калмиков, римлянов, славянов, козаров, печенЕгов, руснаков, угров, мултян* тощо. Літописи на великому матеріалі дуже переконливо показують втрату форми старого знахідного серед цього розряду іменників.

В українських літописах можна прослідкувати занепад форм старого знахідного серед іменників-назв неповнолітніх осіб. Знахідний-називний від іменників *дЕти, чада, младенци* ще можливий:

оный подЕхавши, побили всЕхъ що до одного, и пана, и паню, и дЕти, и виштко забрали, Льв. літ., 256; *казни весь домъ Маврикіевъ, жену и чада, смертію чрезъ мучителя Фоку*, Літ. Граб., 9; *жени же и чада мечемъ посЕкутъ*, Літ. Граб., 96; *крещаху младенци*, Літ. Граб., 30.

але, напр., від слова *дЕти* основною формою вже став знахідний-родовий:

Пань Лаць до Кіева шедши ЛисЕнку мЕстечко, на самЕй день великодній, виштко выстиналь; акъ мужовъ такъ і жонъ, такъ и дЕтей въ церкви будучихъ, и попа съ ними, Льв. літ., 240, 256; дЕтей въ котлахъ варяху, Літ. Граб., 32; жени и дЕтей растлЕвающе, Літ. Вел., 1, 9; Тогдажъ турчинъ зъ поддавшихся себЕ городовъ позабираль дЕтей и оныхъ побасурманиль, ЛЕт. или опис. кр., 29, 53; ибо сихъ на ПолЕсЕ, собравши дЕтей малЕхъ лядскЕхъ и посажавши рядомъ за лавы, оными ихъ давилъ, Крат. лЕт. опис., 68; и въ ней описываль священно и церковнослужителей званіе и состояніе и дЕтей ихъ и прочая, ЛЕт. зам., 64.

Українські літописи фіксують і для слова люди основною формою знахідний-родовий.

Уперто зберігають форму старого знахідного іменники жіноч. р. В українських літописах вживаються такі іменники **а-**, **ја-** основ, як *жони, матрони, ведми, невести, дЕвицы*:

которіе почали у РашковЕ своеволити, жони брати, Літ. Сім., 120; Егда же пояша себЕ жени Ляховици, Літ. Граб., 28; жени же и чада мечемъ посЕкутъ, Літ. Граб., 96; отиукали саміє енерали з домовъ до себе жони свои, Літ. Вел., I, 191, 9, II, 333; Матрони всЕ полеліє в той войнЕ по(д) арешеть шведский забранніє, асскуруетъ Витембергъ, Літ. Вел., 1, 141; и попалили ведми в Мирополю для перестятю мору, Остр. літ., 248; невЕсты и дЕвицы псотили, Хмельн. літ., 80.

Прогрес в українських літописах полягає в тому, що майже кожен з цих іменників жіноч. р. може мати паралельно й форму знахідного-родового. Зокрема:

Пань Лаць до Кіева шедши ЛисЕнку мЕстечко, на Самый день великодній, виштко выстиналь; акъ мужовъ такъ и жонъ, Льв. літ., 240; жонокъ и дЕтей, абы едно былъ Русинъ, казалъ губити, Льв. літ., 256; самих жонъ, зоставивши ни при чомъ, Літ. Вел., 1, 220; увесь народъ тамъ на ярмарокъ собравшийся мужеска полу и женска, дЕвокъ и тяжарних невЕсть з дЕтками перси материнкіє ссуцими... всЕхъ без жадного респекту, и пощадЕянія немилосердно и безчеловЕчно допустиль войску своему вибити, Літ. Вел., 1, 71; присовокупивши СебЕ подобнихъ свойствениць, Літ. Вел., II, 8.

Отже, українські літописи дещо ширше засвідчують новий знахідний від іменників жіноч. р., ніж пам'ятки XVI ст., але все ще так же скупо, як і актові книги XVII–XVIII ст.

В українських літописах XVII–XVIII ст. не знаходимо старого знахідного від субстантивованих прикметників; вони вживаються виключно у формі знахідного-родового.

В церковно-ораторській літературі XVII ст. і в деяких віршах та драмах XVII–XVIII ст. спостерігаємо дещо ширше вживання старого знахідного, ніж в актових книгах і українських літописах. Зокрема, у творах А. Радивиловського 1676–1688 рр. 23 випадки старого знахідного і 55 випадків нового знахідного, у драмі «Царство Натури Людской» 1698 р. 9 випадків старого знахідного і 10 випадків нового знахідного, у драмі М. Довгалевського «Комическое действие» 1736 р. 6 випадків старого знахідного і 4 випадки нового знахідного тощо. Таке повернення назад пояснюється книжною традицією і не відбиває, звичайно, фактів живої української мови.

Окремо треба сказати про вірші К. Зинов'єва. У нього теж під впливом книжної традиції дещо більше випадків із старим знахідним, ніж можна було сподіватися для початку XVIII ст. Але К. Зинов'єв зафіксував чимало й живомовних фактів. Зокрема, у нього багато назв різноманітних професій, посад та ін. Майже всі вони вживаються у формі знахідного-родового. Звідси такі вислови, як *величаемъ шевцовъ*, 103; *богомазов впрашаю*, 170; *рыбалокъ поважатъ*, 107; *ремесников помножа*, 109; *трудников требуетъ*, 111; *муровицьковъ поважати треба*, 112; *шабелников Соханыя те*, 123; *гребенниковъ храни*, 127; *пивоваров и винников выговляемъ*, 127; *рудниковъ помнож*, 179; *косаровъ затыгати*, 180; *гребцов похваляемъ*, 181; *ізмолотниковъ дава*, 182; *кгонтаровъ потреба похваляти*, 182; *цегелниковъ требуютъ*, 186; *рукодЕлцовъ мЕти*, 188; *пЕвцев простити*, 200; *партесниковъ поважати*, 201; *учтеле' слуша' те*, 201; *писаре' хвалити*, 203; *КазнодЕевъ восхваляютъ* 203; *ловят труждателе'*, 34 та багато ін.

У формі старого знахідного К. Зинов'єв вживає насамперед назви неповнолітніх осіб типу *дЕти, чада, близнята*:

А ѳных и от персе' беретъ себе дЕти, 6, 19, 24, 67, 82, 90, 106, 117, 133, 146, 148, 174, 175, 189; *и чада побожныя от нея вамъ умножи*, 69; *О женахъ близнята раждающихъ*, 78.

Цікаво, що слово *дЕти* так же часто може бути й у формі знахідного-родового. Порівн.:

которые своих дЕте' сочотавают браку насыльствіемъ, 81; если братися дЕте' своихъ насылюють, 81; О роди телех сочотающихъ браку дЕте' своихъ велми в малыхъ лЕтехъ прежде времени, 85; I не тылько великихъ приводитъ дорослыхъ: але и велми младЕх дЕте' недорослыхъ, 90; ЛЕпшиь вамъ пуд бокомъ малыхъ дЕте' полагаати, 91, 93, 119, 138, 146, 167, 175.

Деякі назви неповнолітніх осіб К. Зинов'єв взагалі вживає тільки у формі знахідного-родового. Це стосується таких слів як *младенци, учни, отроки*:

А такъ оныхъ млднцовъ як зацныхъ залецают, 94; Многія часомъ жєны раждають отроковъ, 69.

Звичайно в знахідному-називному виступають у К. Зинов'єва іменники жіноч. р. – *жєны, мамки, дЕвицы, отроковицы, дщєры*:

створил Бгъ на згібел роду людзскому жєны, 66, 38, 68, 80, 94, 186; О жєнахъ богатыхъ мамки дЕтемъ держащихъ, 78; Дабы высватували за млднцовъ дЕвицы, 94; Кдгыжъ безвременно замужъ даваютъ дЕвицы: в одинадєсятыхъ лЕтехъ отроковицы, 85.

Але досить часто К. Зинов'єв використовує іменники жіноч. р. і в новій формі знахідного-родового. Порівн.:

Казал бымъ карностю великою жєнъ карати, 72; I не тылько вамъ и простымъ треба жєнъ любит', 88; котрыми людзскости жєонъ часомъ прицвЕчають, 179; а жєонъ своихъ от того дЕла свобожатє, 181; що дЕвицьъ высватуютъ за млднцовъ, 94; жє своихъ дщєры' (за кого нехотятъ) сылою пхаєте, 82.

Поряд з Пирятинськими книгами, Літописом С. Величка і Львівським літописом, твори К. Зинов'єва – третє свідчення широкого вживання іменників жіноч. р. в новому знахідному у XVII–XVIII ст.

Інші твори художньої літератури XVII–XVIII ст. слабо зафіксували це явище. Так, окремі випадки знахідного-родового від іменників жіноч. р. можна знайти лише в драмі «Алексей, человек божий»:

До найвышшого хору, самыхъ дЕвъ збираєшь, 127; жє дЕвъ и толко Богъ вводитъ в тыє двори, 186.

З художньої літератури XVII–XVIII ст. для нас, безперечно, найбільш цінні свідчення інтермедій М. Довгалевського і творів

І. Некрашевича. У цих пам'ятках, як і в багатьох актових книгах та літописах, знахідний-родовий від назв осіб займає панівне становище, а форми старого знахідного трапляються лише в поодиноких випадках. Цікаво, що всі ці форми творяться виключно від назв неповнолітніх та молодих осіб, а саме – від слів *дЕти* та *дочки*:

В дому не сидЕти лЕси поля спустошений дугы сЕна покошенни пороспускавъ дЕты, М. Довг., 11; *Якъ Богъ позволитъ побратъ турецькіи дЕты*, М. Довг., 12; *Я журился, что убогъ, а имЕю дЕти*, І. Некр., 8; *А щежъ тобЕ треба вЕддавать замужъ дочки*, І. Некр., 26.

Отже, ці дві пам'ятки з яскравими ознаками живої народної мови підтверджують висновок, зроблений на основі актових книг XVII ст., про те, що слово *дЕти* в розмовній українській мові даного періоду хоча й набувало нової форми знахідного-родового, але ще досить міцно зберігало свою стару форму знахідного відмінка.

Назви різних народів і ін. іменники чолов. р., а також слово *люди* виступають в інтермедіях М. Довгалевського і у шорах І. Некрашевича у формі знахідного-родового: *ляховъ поимати*, М. Довг., 12; *циганъ порочать*, М. Довг., 22; *заорендует мужиковъ*, М. Довг., 43; *прожснутъ пиворЕзовъ*, М. Довг., 38; *хрестянь продавати*, М. Довг., 46; *людій продавати*, М. Довг., 45, 46; *людей споведае*, І. Некр., 15; *шанувати мирянь*, І. Некр., 28; *грЕшниковъ караетъ*, І. Некр., 12.

Таким чином, пам'ятки різних жанрів XVII–XVIII ст. свідчать про те, що в цей час проходив подальший процес розвитку нової форми знахідного відмінка від назв осіб, який більш точно відбивають актові книги XVII ст., деякі літописи, інтермедії й українські твори І. Некрашевича. На основі цих пам'яток можна зробити висновок, що вживання старого знахідного від назв осіб впродовж XVII–XVIII ст. в українській мові звузилося, але під кінець XVIII ст. не припинилося зовсім. Від деяких розрядів іменників українська мова ще дозволяла творення старої форми знахідного відмінка, зокрема від назв неповнолітніх та молодих істот типу *діти* та ін. Деяке збільшення проценту старого знахідного в окремих пам'ятках XVII–XVIII ст. свідчить лише про наявність книжних елементів в їх мові, а не про тенденції змін української мови.

Інакше проходив процес розвитку нового знахідного від назв живих істот не-осіб.

Ми вже вказували на те, що дослідники давньоруських пам'яток зафіксували в них тільки знахідний-називний множини від назв тварин, птахів та ін. істот не-осіб. Зокрема В.І. Борковський про давньоруські грамоти зазначає, що «имена существительные, обозначающие одушевленные предметы – не лица, и в единственном, и во множественном числе имеют форму вин. п. Форма род. п. встретилась единственный раз в грамоте первой четверти XVI в., когда, повидимому, и начала складываться категория одушевленности»¹. У пам'ятках російської мови, за свідченням П.С. Кузнецова, знахідний-родовий від назв тварин почав відбиватися тільки в XVII ст.².

Українські пам'ятки XIV–XVI ст. дуже послідовно продовжують давньоруську традицію щодо знахідного-називного від назв тварин, птахів і т. ін. В українських грамотах XIV–XV ст., в Литовському статуті 1529 р., в релігійно-проповідницьких творах і творах художньої літератури трапляються назви свійських тварин типу *конЕ*, *клячы*, *волы*, *свинЕ*, *вепрЕ*, *овцЕ*, *овечки*, які завжди мають стару форму знахідного відмінка (слова *овечки*, *овцЕ* часто вживаються у переносному значенні, особливо в релігійно-проповідницькій літературі):

и воземши волы имаеть на насъ свои пЕнязни править предъ королемъ, Укр. грам., 169; *ажє ему взял вепрЕ въ его доубровЕ. чересь границу*, Укр. грам., 95, 83 116; *хтобы под шляхтичомъ або под шляхтянкою грабеж учинилъ, кони побрал*, Лит. ст., 94, 35, 94, 95; *а шляхта... блудные клячы и быдло мают водити и давати до дворов наших*, Лит. ст., 105; *который будет мети волы а клячу*, Лит. ст., 88; *а онъ ореть, або волы пасеть*, Пересопн. Єв., 94; *который же то послалъ его до села своего абы пасль свинЕ*, Пересопн. Єв., 91; *наси вси овци мои, наси вси агнци мои*. Х. Філ., 1370, 1348, 1368, 1370, 1392, 1398, 1402, 1414, 1682, 1250, 1350; *из оборы конЕ, волы, овцЕ у бЕдныхъ подданныхъ волочите*, І. Виш., 54; *што ему волы до кухнЕ его возжовали*, Перест., 31; *покинувши*

¹ Синтаксис древнерусских грамот, стор. 374.

² Историческая грамматика русск. яз., стор. 121.

овечки свои власные, Перест., 51; *вшак конЕ* могли бы загамоват, Лям., 144; *Та и вся воли мродалі*, Я. Гав., 165,

Крім того, завжди в старій формі знахідного відмінка стоять назви птахів, бджіл, риб, диких звірів і т. ін.:

ижь пчолы для недостатку дани продаеть, Лит. ст., 80, 82; *або з гнезда соколы* молодьш покрал, Лит. ст., 81; *А пакли бы квалтом бобры* побил, Лит. ст., 81; *такь якь же събирае* къкоть (або коурица) *свои коурчата* под свои крыла, Пересопн. єв., 88; *высоколетающие птицы*, *глубоко плавающие рыбы*, *быстро скачучіе звЕри*, *и все иное подь ноги ему есть покорено*, Г. Смотр., 232; *и оные волки и змій отгоняли*, Г. Смотр., 246; *отъ стада собЕ повЕреного волки... смЕле* уставичне отгоняють, Х. Філ., 1664; *да вам дает волки* и злодЕи, разбойники и антихристовы таинники, І. Виш., 24; *тамо смрад, гной, кости и черви* узриши, І. Виш., 111; *Хто бы вЕдал*, як звано *киты* вод *глубоких*, Евхар., 147; *Ты в тлустом тЕлЕ черви* ховаєш, К. Транкв., 154; *Я чоловік все робити знаю, та волкі* ловити, Я. Гав., 160.

У всіх обстежених пам'ятках ми знайшли лише два приклади знахідного-родового від слів *звЕри* і *пси* у творах І. Вишенського 1597–1605 р. і «ВЕРШЕ» К. Саковича 1622 р.:

в которую ловци звЕрей ловят, І. Виш., 187; *Кгда бы своих сторожов псов* волкам выдали, К. Сак., 157.

Ці приклади не такі вже й типові, але вони цінні як найбільш ранні свідчення появи нової форми знах. відм. від назв істот не-осіб.

Подальші пам'ятки свідчать про те, що аж до кінця XVIII ст. в українській мові основним засобом вираження знахідного відмінка від назв тварин, птахів і т. ін. лишається стара форма знахідного відмінка, лише частішають окремі випадки появи знахідного-родового.

У Полтавських актових книгах і Книгах третіх Пирятинських відповідно до їх змісту дуже часто мова йде про коней, волів, овець, свиней, гусей, качок і ін. свійських тварин та птахів. Як правило, всі ці іменники ставляться в знахідному-називному:

Васил Струпченко затаив вувци овчаревы, Полт. кн І, 24, 29, 34, 47, 62, 63, 67, 68, 76, 88, 140, 159, 174, 176, Ш, 19, 20; *Я, мовит, купил тые волы* в Жадчихи, Полт. кн., 1, 125, 143, 148, 151; *яким бы способом тые свинЕ* при собЕ затри-

маль?, Полт. кн., 1, 14, 60, 76; *которий бараны Хведорови Дячкови покрал*, Полт. кн., 1, 31; *Т-ы с у мене моЕ власние конЕ на добровольной дорузе с товариством поодбиравъши*, Полт. кн., 1, 136; *пошарпано и пчолы*, для той причини, Полт. кн., I, 84, 96, II, 94, III, 77; *що конЕ покрали у Чорнухах*, Пирят. кн., 115, 76, 115, 121, 137, 176, 225, 265, 279, 286; *що он пасл волы на степу у своего лЕса*, Пирят. кн., 52, 90, 238, 255, 267, 268, 127; *а так бики тие по одходЕ своем привюв третего дня о полуднЕ на поле до Хвеска Грищенка*, Пирчт. кн., 162; *а остаток товару и вуцЕ повинны харчовати сполне набытим харчем*, Пирят. кн., 14, 152, 258, 278; *что твоЕ хлопцЕ мои ягнята порЕзали*, Пирят. кн., 247, 278; *росказали тие гуси побрати*, Пирят. кн., 193, 152, 269; *что гуси, кури; утята щоденно било бют у ночи*, Пирят. кн., 269; *що ви свои утки поживаете*, Пирят. кн., 288; *у которого Максима тие бчолы найшов АндрЕй у его будинку в ямЕ*, Пирят. кн., 33, 90, 135, 144, 243, 279.

У книжиці для господарства та в Малоруських домашніх лічебниках значно збільшується список подібних назв і всі вони подаються у формі старого знахідного:

якъ ратовати въ хоробахъ всякую скотину, то ест; конЕ, воли, вЕвцЕ, кози, свинЕ, Кн. для госп., 58, 67, 70, 72; *якъ губыти мышши и щурЕ*, Кн. для госп., 58, 62; *тій караски живій умочивши въ правдивий діогот*, Кн. для госп., 70; *на той часъ добре есть кожани ловити*, Кн. для госп., 73; *раки побитіи межи капусту многихъ мЕстцяхъ роскидати*, Кн. для госп., 74, 75; *и тимъ робаки зкроплювати*, Кн. для госп., 74, 76; *Возми жабы водяніи, порубай въ штуки и вложи въ вятЕрь*, Кн. для госп., 75; *то кусаются и молодій королик псуютъ*, Кн. для госп., 78; *щобъ самцы рЕзати albo продавати*, Кн. для госп., 78; *Стерти раки съ деревянимъ масломъ*, Мал. л., 29; *Мишы и щури чимъ вигоняют(ь)*, Мал. л., 8; *а на пухлину в ногахъ слимак товк'ти з шкоролюпами и окладат(и)*, Мал. л., 8; *поваливши коня, черви вибратъ*, Мал. л., 19, 40, 48, 54; *Глисти земние въ оливЕ варити*, Мал. л., 24, 33.

Знахідний-родовий в актових книгах з'являється лише у вигляді поодиноких випадків, напр.:

тутеж и кляч с хомутомъ тенъ же Данило, познавши взялъ до рукъ своЕхъ, Полт. кн., 138¹; же дал бы Леонтию Кошурженку, зятевЕ своему, волов в сумЕ за тысячу золотих до Глинска на продажу под такою кондицією, Пирят. кн., 44; з якого города полку нашего Лубенского яловиц и баранов в стацЕю пана Гетмана мають давати, Пирят. кн., 132².

В українських літописах XVII–XVIII ст. назви тварин не такі різноманітні і численні, як в актових книгах. У них мова здебільшого йде про коней, рідше – про свиней, овець, собак тощо, проте теж обов'язково у формі знахідного-називного, напр.:

а потомъ подЕхавши подъ Ляцкѣй обозъ вишитки конЕ займили, Льв. літ., 258; нехай идуть до ролЕ, або свинЕ пастити, Льв. літ., 237; стацЕи незмЕрныя брали, кони, быдло и овцы, Хмельн. літ., 80; Кони Ели не только худые хлопы, але и панове, Хмельн. літ., 81; Того ж часу усе у них поотбЕрано – конЕ, риштунки, сукнЕ, Літ. Сам., 76, 172; излишнее пуцаючи до Константинополя и далее, яко то конЕ, скоти, овци, волну, хлЕб, масло, кожи, сухіе риби, осятри, икру, соль и прочая, Літ. Граб., 6; подъ которими кто можетъ изиша-

---

¹ Цей приклад спростовує твердження О.П. Безпалька, що нібито в «Актових книгах Полтавського міського уряду» «в назвах тварин виступає лише форма знахідного відмінка (родовий-знахідний не засвідченні ні разу)», Історична граматика укр. мови, стор. 424.

² Кілька інших, що зустрічаються в цих пам'ятках, сумнівні: *Лнове, позналем своїх власних свиней две*, Полт. кн., 1, 14; *а они зо всею добичею тоєю мЕли пойти к Днепру, накравши коней*, Полт. кн., 1, 197; *он овец наших зимою доглядал*, Пирят. кн., 258. У першому випадку, мабуть, маємо улюблений в староукраїнській мові засіб постановки родов. відм. іменника перед числівником. Порівн. у цій же пам'ятці: *Назар маєт нам даєт овец тридцетеро, коня строкатого, казан горЕлчаний, воловь два, коровь двЕ, свиней трос*, 1, 123. У зв'язку з цим ми не можемо погодитися з О.П. Безпальком, який наводить подібні речення як перші приклади знах.-родов. серед назв тварин (Історична грамат., стор. 424). Тут словосполучення виступає у значенні прямого додатка. У другому і третьому випадках дієслівні форми *накравши, доглядал* звичайно в укр. м. вимагають родов. відм. (порівн.: *Хотів груш накрести*, Ном.; *Малих діток доглядати*, Метл.). При розгляді випадків *дал был волов, яловиц и баранов давати* теж виникає певний сумнів, бо в укр. м. при дієсл. *дати* дуже поширений родовий (*грошей дати*). Але все ж тут можна припустити наявність і знахідн., бо можливі вирази типу «*Було б тобі, моя мати, щастя-долю дати*».

цувати, **конЕ**, тяжари, челядь, Літ. Граб., 56, 47, 69, 181; то тилко задушенніе **румаки** на часть зъ подь сЕдель вигрЕваючи, Літ. Граб., 56; іжъ Хмелницький посЕдлавши и повючивши свои **коны**, рушилъ спЕшно изъ квартири, Літ. Вел., I, 6, 39, 207, II, 82, 358, 466, 552, III, 72; прилично би тому Гетманшику еще **гусЕ** пастъ а не гетмановать, Літ. Вел., II, 13; что ажъ принуждени ляхи собаки и **кошки** и прочее стерво исты, ЛЕт. или опис. кр., 9; **кони** же и добычу татарскую себЕ взымали, ЛЕт. или опис. кр., 36; или **конЕ** и **псы** свои коханьи, Черн. Літ., 19; а **конЕ** татарскіе и другіе корысти себЕ взымали, Крат. лЕт. опис., 86; **ВЕвцЕ** паки понеже постриженЕ были, пред зимою до стодол затирали, Літ. Гукл., 76.

Дещо збільшується проти актових книг кількість випадків, і знахідним-родовим, але в цілому їх все ж таки ще дуже мало і, крім того, вони здебільшого творяться не від основних назв свійських тварин, а від таких іменників, як **щури**, **зміи**, **пси**, **коти**, **гади**, **черви**, **пацюки**, **миши**, **іжаки**, **жаби**, **гадюки**, **зайци**, напр.:

же нетолко псовъ, але котовъ, або щуровъ, але и людей Ели, Льв. літ., 236; держали... псовъ хандожити, Літ., Сам., 3; но и подь самимъ Вейзеромъ коней двохъ убито, Літ. Граб., 229; и тилко гнЕздящихся в себЕ змієвъ, и рознихъ гадовъ и червей содержащіе, Літ. Вел., I, 3; часто густо убиваючи жолнЕровъ і коней, ламаючи тежъ и троцачи вози и каравани, Літ. Вел., I, 39; человЕковъ и скотовъ угризаючіе такъ лютимъ угризенемъ, Літ. Вел., III, 170; по которому порошею ловили зайцовъ, ЛЕт. или опис. кр., 54; Тогдажъ зъ монастырей и священниковъ выбирали коней въ подсменные зъ десятой лошади, ЛЕт. или опис. кр., 66; и почитай мало що не по всей УкраинЕ тая плюгавка паскудила коней, ЛЕт. или опис. кр., 66.

Свідчення актових книг і літописів XVII ст. цінні тому, що вони в значній мірі відбивають закономірності живої народної мови. На основі аналізу цих пам'яток можна зроби висновок, що для української мови XVII–XVIII ст. дуже характерна була форма старого знахідного від назв тварин, особливо свійських типу **коні**, **воли**, **свині**, **вівці**, вислови з якими набували навіть

характеру стійких (*пасту коні, свині, вівці*). Воднораз ці пам'ятки свідчать про те, що в українській мові, хоча і в дуже обмежених розмірах, але все ж почався процес поширення форми нового знахідного і на цю категорію імен, причому спочатку на ті з них, які мали менше значення – *пси, миші, пацюки, їжаки* і т. п. У більш-менш помітних розмірах цей процес починають відбивати українські літописи кінця XVII – початку XVIII ст., отже трохи пізніше, ніж у російській мові¹.

Засвідчують новий знахідний від назв тварин і пам'ятки художньої літератури XVII–XVIII ст., особливо К. Зинов'єв. У художніх творах, які ми переглянули, 16 випадків із старим знахідним від назв тварин і 9 випадків з новим знахідним. Старий знахідний:

Хто колвекъ хочет конЕ у себе держати, К. Зин., 132; *Же пастух або овчар зря волка оставляет овцы*, К. Зин., 119; *Але еще на снЕд себЕ овцы пудкрадаеть*, К. Зин., 119; *Хс по імени овцы своя глашаетъ*, К. Зин., 119; *О пастухах, скоты и быдла (и свинія) пасущых: пачеже о овчаряхъ*, К. Зин., 119; *так же и по мЕстах по дворах пси дрижнвити*, К. Зин., 107; *Бестіямиж волки лвы и пси нарыцають*, К. Зин., 134; *що з'прятуют в дорогу печеные лящи*, К. Зин., 118; *Яко то медвЕдь пчелы в пасЕках збиваетъ*, К. Зин., 130; *А повинност бы катамъ мишы уловляти*, К. Зин., 135; *велЕх морю, да изведет кити*, Царст. Н. Л., 117; *СверЕные львы, тигры, вепри побЕждати удоб было*, Мил. б., 142; *ибо тамо рисы, соболи, горностаи, кункы, волки, лисы, сЕбирки, ванны, конвы, имбирки, наметы, мЕдницы... зоставляли*, Мил. б., 152. та ін.

Новий знахідний;

що коне' Едучи гду колвек затЕнають, К. Зин., 178; *и хомуты и узды що коне' нуддають*, К. Зин., 179; *котрыми кулбаками коне' люде сЕдлають*, К. Зин., 179; *А иных овецъ жезлом нещадно ударяеть*, К. Зин., 119; *Поневаж члковъ и скотовъ задають*, К. Зиню., 130; *Оди звЕре' птыць стрЕляют*, К. Зин., 124; *яко звЕре' рачилес сылою вдраствоват'*, К. Зин., *Створыл Бгъ птыц и звЕре' людемъ беззпотреб-*

---

¹ Порівн. свідчення П.С. Кузнецова про XVII ст. для російської мови, Историческая грамматика, стор. 121.

ных. а гадов и жабь отнюд никому (непо) требных, К. Зин., 156; который фараонових змиевь, такожде з жезлов волсви премЕненных, пожирает, Царст. Н. Л., 143.

Деякі з цих форм, можливо, вживалися не тому, що вони були відомі народній мові, а в силу книжної традиції (*скотовь, птыць, звЕрей, гадовъ, змиевъ*). Звідси дещо вищий процент нового знахідного від назв тварин у творах К. Зинов'єва і ін.

З цього погляду характерно, що в таких пам'ятках художньої літератури, як інтермедії М. Довгалецького і твори І. Некрашевича, в усіх випадках маємо знахідний-називний:

Ха ха! Але бачу... вже конЕ волочать, М. Довг., 22; Да и тепер богати маемъ воли и телицы, М. Довг., 40; ПчолкЕ ужо виставлянь часъ хороши маю, М. Довг., 28; А чи пакъ ты продавъ воли генъ онъ тій?, І Некр., 9; Ибо, аки волкъ овцы разгоняетъ, І. Некр., 29.

Таким чином, і ці особливо близькі до живої народної мови пам'ятки показують, що на кінець XVIII ст. в українській мові основною формою від назв тварин і под. іменників був знахідний-називний, а форма знахідного-родового тільки починала свій шлях розвитку.

Проведений аналіз найголовніших староукраїнських пам'яток XIV–XVIII ст. дає підставу для таких висновків:

1. Розвиток нової форми знахідного відмінка множини від назв осіб і тварин проходив неоднаково.

2. Українські грамоти XIV–XV ст. засвідчують що цілковите панування старого знахідного від назв осіб відповідно до традиції актової мови давньоруського періоду. В подальших пам'ятках ділового і художнього жанрів XVI ст. спостерігаємо поступовий перехід старої форми знахідн. відм. на роль другорядного засобу вираження, причому у пам'ятках художньої літератури цей процес відбився сильніше.

Вперше з переважним вживанням нової форми знахідного відмінка від назв осіб зустрічаємося в релігійно-полемічній літературі XVI ст., зокрема найбільш яскраво – у творах І. Вишенського 1597–1605 рр. та в «Пересторозі» 1605 р.

3. Пам'ятки різних жанрів XVII–XVIII ст. свідчать про те, що в цей час проходив подальший процес розвитку нової форми знахідного відм. від назв осіб, який більш точно відбили актови

книги, деякі літописи, інтермедії й українські твори І. Некрашевича. Вживання старого знахідного від назв осіб впродовж XVII–XVIII ст. звузилося, але під кінець XVIII ст. не припинилося зовсім. Деяке збільшення проценту старого знахідного в окремих пам'ятках XVII–XVIII ст. свідчить лише про наявність книжних елементів в їх мові, а не про тенденції розвитку української мови.

4. Найбільш успішно проходив розвиток нової форми знахідного відмінка серед іменників чолов. р. **о-**, **jo-** та **і-** основ; цей процес захопив і іменники чолов. р. на **-а**. Іменники жіночого роду **а-**, **ja-** основ довгий час у формі знахідного-родового не виступали. Спорадичне вживання іменників жіночі у новій формі знахідного відмінка починається, як і в російській мові, з XVI ст. (перший приклад – в Литовському статуті 1529 р.), більш широко – у XVIII ст. (Пирятинські книги 1683–1739 рр., Літопис С. Величка 1720 р., твори К.І Зинов'єва).

5. Для розвитку нової форми знахідного відмінка певне значення мала також семантика іменника. За давньоруською традицією, в українських пам'ятках довгий час зберігають форму знахідного-називного а) назви неповнолітніх та молодих осіб (типу **дЕти, чада, отроки, младенци, внуки, ученики, сини, потомки**); б) назви залежних осіб (типу **слуги, люди, послы, старци, свЕдки**). Назви неповнолітніх осіб типу діти та ін. зберігають форму знахідного-називного як основну навіть до кінця XVIII ст. Для українських пам'яток не мав уже такого значення, як для давньоруських, той розряд іменників, що означали назви народів. В українських пам'ятках вони, як правило, передаються новою формою знахідного відмінка.

6. Процес розвитку нової форми знахідного відмінка серед субстантивованих прикметників (дієприкметників) проходив швидше, ніж серед споконвічних іменників. Починаючи з Литовського статуту 1529 р. не маємо жодної пам'ятки, в якій би субстантивованих прикметників в знахідно-називному було більше, ніж у знахідно-родовому, а після Пересопницького євангелія 1556–1561 рр. перша категорія субстантивованих прикметників взагалі виходить з ужитку.

7. Особливість розвитку знахідного відмінка від назв істот не-осіб, тобто від назв тварин, птахів і т. ін., полягала, за свідченням староукраїнських пам'яток, в тому, що знахідний-назив-

ний лишається основним засобом вираження аж до кінця XVIII ст. Для старої української мови – і літературної, і розмовної – дуже характерна була форма старого знахідного від назв тварин, особливо свійських (типу *коні, воли, корови, свині, вівці* і под.), на основі яких склалися навіть стійкі сполучення на зразок *пасу коні, воли, вівці* тощо. І все ж, уже в староукраїнський період знахідний-родовий від назв тварин почав свій шлях розвитку, причому найбільш успішно від назв меншого значення типу *пси, миші, пацюки, їжаки* і т. ін. У більш-менш помітних розмірах цей процес вперше зафіксували українські літописи кінця XVII – поч. XVIII ст.

Статтю опубліковано у збірнику наукових праць «*Учёные записки Черновицкого университета*» (Черновцы : Изд-во Черновицкого гос. ун-та, 1961. – Т. XLVII, вип. 14 : Вопросы синтаксиса. – С. 57–85. – (Серия филологических наук).

2.3.3. Історія другого знахідного від іменників в українській мові

Прагнення усувати паралельні засоби висловлювання призвело до того, що орудний предикативний витискав не тільки другого називного, а й інші подвійні відмінки, зокрема знахідний. Орудний предикативний замість другого знахідного розвивався насамперед серед іменників і, як відзначає О.О. Потебня, далеко раніше, ніж на місці другого називного. Це пояснюється тим, що другий знахідний, як непрямий відмінок, був ближчий до орудного, ніж називний. Другий знахідний споріднювало з орудним предикативним ще й те, що він виступав здебільшого при дієсловах призначення, називання, перетворення, які на початковому етапі розвитку були особливо типові для орудного відмінка. Саме тому у давньоруській мові заміна другого знахідного орудним предикативним «встречается весьма нередко», а в XVI ст., за визначенням Т.П. Ломтева, В.І. Борковського, Я.О. Спринчака та ін. дослідників, орудний предикативний уже панує над другим знахідним. У старовинній російській мові другий знахідний почав здавати свої позиції при дієсловах призначення, обрання, дії, володіння тощо: при дієсловах називання він вживався ще так же вільно, як і орудний предикативний. У

найдавніших українських пам'ятках відразу зустрічаємося зі інтенсивнішим витисканням другого знахідного орудним предикативним при всіх типах дієслів і в далеко більшій мірі, ніж у старовинних російських пам'ятках. У XVI ст. жива народна мова ще не просякала до писаних пам'яток, особливо релігійних, у таких значних розмірах, щоб викликати той стрибок у вживанні орудного і предикативного, який ми спостерігаємо. До того ж, з посиленням народних елементів у літературній мові, другий знахідний не зникає зовсім. При деяких типах дієслів його вживання навіть дещо посилюється, хоча й не досягає рівня орудного предикативного. Напр., при дієсловах дії, призначення, обрання орудний предикативний продовжує панувати і в XVII–XVIII ст., але вживання другого знахідного також посилюється. Якщо в актових книгах XIV–XVI ст. ми його не засвідчили зовсім, то в XVII–XVIII ст. він досягає 40,90 % (9 випадків з 13). В українських літописах XVII–XVIII ст. другий знахідний становить 15,44 % (19 випадків з 104). Це наочніше видно на таблиці 1.

Таблиця 1

**Другий знахідний і орудний предикативний іменників
при дієсловах обрання**

Пам'ятки	Другий знахідний		Орудний предикативний	
	кільк.	%	кільк.	%
1. Акти XIV–XVI ст.	0	0	4	100
2. Реліг. XVI–XVII ст.	21	14,09	128	85,91
3. Худ. XVI–XVII ст.	0	0	1	100
1. Акти XVII–XVIII ст.	9	40,90	13	59,10
2. Літоп. XVII–XVIII ст.	19	15,44	104	84,56
3. Реліг. XVII–XVIII ст.	4	33,33	8	66,67
4. Худ. XVII–XVIII ст.	2	15,38	11	84,62

Другий знахідний у цей час можна зустріти при багатьох дієсловах дії, призначення, обрання, з якими вживається й орудний предикативний, напр. *причинити, учинити, сотворити, поставити, настановити, ставити, уставити, обрати, вибрати, избрати* і под. (выже *сотвористе его вертепъ разбойникомъ,*

І. Гал., 3; *въ радѣ волними голосами избрали Гетмана Ивана Самойловича*, Літ. Граб., 208 тощо). У XVII–XVIII ст. при дієсловах володіння, сприймання, знання другий знахідний більш помітний, ніж у XIV–XVI ст. (ми маємо на увазі звороти типу: *и тамъ жону собі понялъ куму Чаплинскую*, Літ. Сам., 16; *Тимофеушу! тебе собі пана знаю*, Алекс, 131 тощо). І лише при дієсловах називання позиції другого знахідного у XVII–XVIII ст. виявилися найслабші. Якщо він ще дещо помітний у релігійних пам'ятках (19,24 %), то в українських літописах його вживання досягає лише 10,18 %, а в актових книгах ми його не засвідчили зовсім (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Другий знахідний і орудний предикативний іменників
при дієсловах називання**

Пам'ятки	Другий знахідний		Орудний предикативний	
	кільк.	%	кільк.	%
1. Акти XIV–XVI ст.	0	0	2	100
2. Реліг. XVI–XVII ст.	31	4,39	283	95,61
3. Худ. XVI–XVII ст.	2	40	3	60
1. Акти XVII–XVIII ст.	0	0	28	100
2. Літоп. XVII–XVIII ст.	6	10,18	53	89,82
3. Реліг. XVII–XVIII ст.	5	19,24	21	80,76
4. Худ. XVII–XVIII ст.	3	6,98	40	93,02

Порівн. деякі приклади: *Сушу землю нарекох* (Царств., I 117); *бо запорожці собі гетмана Бруховецького звали* (Літ. Сам., 65) тощо.

Орудний предикативний активно витискав другого знахідного також із звороту *accusativus cum infinitivo*. Особливо виразно цей процес засвідчили релігійно-полемічні твори XVI ст. Другий знахідний виступав у цих пам'ятках лише з деякими сполученнями дієслів мовлення типу *мовити, глаголати, повідати, прославити, ректи, ознаймовати* і інф. *быти* (*вы tedy кого мене быти мовите?*, 3. Коп., 358; *найвелебнішого... Кирилла епископа быти вамъ ознаймуемо*, 3. Коп., 1166 тощо) чи з дієсловами мислення типу *знати, познати, судити* й інф.

быти і (*Римского епископа... заровно коллегу и спол-епископа і своего быти знали*, З. Коп., 1082; *Тое теды... правду быти судимо*, З. Коп., 939 тощо). Кількість зворотів з орудним предикативним набагато більша (вони становлять 83,95 %) і склад дієслів різноманітніший. Орудний предикативний міг входити до сполучень з дієсловами мовлення *називати, повідати, твердити, виславити, проповідати, ознайомвати, придати, наводити, доводити, освідчити, менити, правити, описати* й інф. *быти* (же *Римляне твердятъ* своего папу *быти* *намістникомъ* Петру святому, Перест., 231; *толко же Юлій презъ листы свои освідчиль быти* ихъ *православными епископами*, З. Коп., 635 і под.); з дієсловами сприймання, мислення *слышати, знати, розуміти, признати, визнати, учити, научити, мнимати, досвідчити, вірити* і інф. *быти* (*которого если і бы znalъ судею вселенскимъ быти*, З. Коп., 621; *щирою і спасителною правдою быти мнимаеть*, Х. Філ., 1800 і под.); з дієсловами конкретнішого значення типу *даровати, заховати, вручити* й інф. *быти* (*ибо коли его соборъ... старшимъ пальцемъ быти въ чотырехъ дароваль*, І. Виш., 88) тощо. У XVII–XVIII ст. вживання зворотів *accusativus cum infinitivo* взагалі послаблюється і тому орудний предикативний замість знахідного відмінка цих сполучень не виділяється вже так помітно.

Таким чином, другий знахідний іменників уже за давньоукраїнського часу почав виходити з ужитку, проте не так послідовно, як у російській мові, посиливши свої позиції у XVII–XVIII ст. після спаду в XVI ст. Якщо в російській мові другий знахідний іменників у XVIII ст. вже не вживався, то в українській мові з ним можна зустрітися пізніше – у XIX ст., напр.: *Посію я рожу і покладу сторожу, покладу сторожу батечка рідного* (Чуб., III, 207) тощо. Окремі випадки другого знахідного іменників дослідники і досі знаходять в українських говорах. О.П. Безпалько зазначає, що він зустрічається в сучасній літературній мові.

Статтю опубліковано як матеріали (тези доповіді) XXII наукової сесії Чернівецького університету (Чернівці, червень 1966 р.) (Чернівці : ЧДУ, 1966. – С. 25–29. – (Секція філологічних наук).

2.3.4. Історія знахідного непрямого об'єкта в українській мові за пам'ятками XIV–XVIII ст.

О.О. Потебня, досліджуючи особливості першого знахідного, звернув увагу на те, що «круг его употребления в древнем языке был, по крайней мере с одной стороны, многим обширнее, чем ныне. Теперь... мы ставим в беспредложном только ближайший, непосредственный предмет восприятия, познания, речи, тем или другим способом отличая от такого предмета другой, дальнейший, более самостоятельный... Чем далее продвигаемся в старину, тем чаще встречаем в языке отсутствие предложных объектов, из чего – вероятное заключение, что было такое время, когда оба рода объектов, вовсе не различаясь в сознании, одинаково выражались простым винительным»¹. О.О. Потебня наводить багато прикладів із давньоруських пам'яток знахідного непрямого об'єкта при таких дієсловах, як *слышавъ, услыша, видѣвъ, разумѣвъ, знаю, увѣдавъ, узрѣша, мнѣвъ, помяни, поевѣда, размышляли* тощо, тобто при дієсловах «восприятия, познания, речи». Для російської літературної мови, зазначає О.О. Потебня, подібні звороти вже чужі, але в російських діалектах, у білоруській і українській мові вони ще трапляються. Зокрема, О.О. Потебня наводить такі українські приклади: «*Зевес похід тобі сказав*, Котл.; *Ой чуємо там доброго пана*, Костом». Подібний знахідний відомий і іншим індоєвропейським мовам².

О.О. Шахматов указує, що знахідний непрямого об'єкта можливий у сучасній російській мові лише після деяких дієслів типу *думать, просить, придумывать, заступить, вытребовать, переговорить, советовать, хотеть, знать, рассказывать, подумывать, полагать, слышать, верить, спорить, петь, внимать, следить, ждать, напомнить, глядеть* тощо. «Приведенные глаголы все означают чувствования, изъявления воли и чувства»³

Такий знахідний Т.П. Ломтев називає знахідним деліберативного об'єкта (від лат. *delibero* – міркувати, обдумувати, вирішувати) і зазначає, що «употребление винительного падежа для

¹ А.А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. I–II. М., 1958, стр. 295–296.

² Там же, стор. 298–299.

³ А.А. Шахматов. Синтаксис русского языка. М., 1941, стр. 328.

обозначення делиберативного об'єкта в історії російського мови поступово зникало і завершилось повним видаленням винительного падежа і заміною його в вказанному значенні пропозиційними конструкціями»¹. Він наводить кілька прикладів з давньоруських пам'яток і пам'яток пізнішої доби при дієсловах типу *слышати, почюти, увѣдати, повѣдати, сказати, повествовать, помянути, вспомнить, мьнѣти, узреть, видеть, объявить, размышлять, спорить, знать, клеветать, неть* і под. Докладніше переламний момент у вживанні знахідного делиберативного Т.П. Ломтев не встановлює.

Подібні загальні міркування про знахідний непрямого об'єкта в українській мові висловив і О.П. Безпалько. Він зазначає, що, крім давньоруської мови, «безприйменниковий знахідний у функції непрямого об'єкта був і в старій українській мові, але тут він вживався вже рідко». Подібні конструкції «не відомі сучасній українській літературній мові, однак залишки їх іноді ще спостерігаються в наших письменників минулого століття»².

Таким чином, питання про історію знахідного відмінка у функції непрямого об'єкта вже поставлене в науці. Тепер завдання полягає в тому, щоб докладніше висвітлити його. Зокрема, в українському мовознавстві треба на більшому фактичному матеріалі перевірити, чи справді так рідко вживався знахідний непрямого об'єкта в староукраїнській мові, як про це говорить О.П. Безпалько, коли настав переламний момент у його вживанні, і як проходив його подальший занепад.

В українських грамотах XIV–XV ст. знахідний відмінок непрямого об'єкта ще вживається, але вже не так часто, як у давньоруських пам'ятках XII–XIII ст. Про нього можна говорити після таких дієслів, як *оповѣдати, познавати, упоминати, свѣдчити, услышати* і под., напр.:

*которого намъ **справы** и **родъ** зацнний дому его вѣрний нашъ князь Сенфотко **оповѣдалъ**, 140³ (-доповідав про справи і рід);*

---

¹ Т.П. Ломтев. Очерки по историческому синтаксису русского языка. М., 1956, стр. 260.

² О.П. Безпалько і ін. Історична граматика української мови, К., 1957; стор. 417.

³ В. Розов. Українські грамоти, т. I. К., 1928. У своєму словнику, доданому до грамот, В. Розов до слова *оповѣдати* наводить саме даний приклад і пояс-

яль. *кондратъ отповѣдати. его рѣчь*, 65 (-взявся відповідати про його мову, на його мову); *а и тоє провинѣнье и шкоду оучиненую. александромъ воєводою оцємъ его, напротиву намъ и корунѣ. николи намъ ихъ и пановъ и землѣ ихъ не оупоминати на вѣки вѣчный*, 123 (тут *оупоминати* – докоряти: не докоряти їх за провини і шкоди); *А се я панъ бенко староста галицький. и снятинський свѣдчю то* своимъ. листомъ, 57, 65, 81, 92, 167 (-свідчу про те); *а се я панъ михайло боучатьський староста галицький, свѣдчю то и познавамъ*, 106, 75, 88 (-свідчу про те й об'являю)¹ та ін.'

Останній вираз – «*свѣдчю то*, тобто *свідчу про те*» – стереотипний і досить поширений у грамотах.

У Литовському статуті 1529 р. і Пересопницькій євангелії 1556–1561 рр. знахідний непрямого об'єкта зустрічається після дієслів *сказати, оповедити, об'явити, доводити, проповідати, судити* і под., напр.:

и тому шкоды, на нем сказати, Лит. ст., 41 (-сказати про шкоди); *маеть передъ гетманом немоць свою оповедити*, Лит. ст., 14 (-доповіді про неміч, хворобу); *бо и я повѣмъ вамъ радос великоюю*, Пересопн. єв., 60 (-повім, розповім про радість); *А вшакже на первомъ сойме перед нами або перед паны радами нашими мають тые члонки об'явити*, Лит. ст., 55 (-об'явити про тих членів); *и таковыя утраты мают на нее доводити*,

---

ноє значення цього дієслова так: «оповѣдати – докладають, розповідають, п. *opowidac*» (стор. 41). Про керування дієслова *оповідати* в сучасній українській мові прийменником *про* із знахідним відмінком свідчить І.Г. Чередниченко. Нариси української фразеології, 1952, стор. 93.

¹ Дієслова *познавати, визнавати* зустрічаються і самостійно у таких випадках: «*А се я Фебрунъ воєвода перемишльскии. познавамъ то нашимъ листъ*», 45, 52, 74; «*визнавамъ то сим нашимъ листомъ*», 85, 129, 132, 134, 169. За В. Розовим, *познавати, визнавати* – визнавати, об'являти (стор. 48, 9). У даних випадках вони, очевидно, мають значення «об'являти», тому вирази набувають, найбільш імовірно, сучасного значення «об'являти про що».

Дієслово *свідчити* зафіксоване в усіх українських словниках, зокрема у Б. Грінченка. М. Уманця і А. Спілки та ін. У словнику М. Уманця і А. Спілки подано таке керування цього дієслова: *Не мають свідчити слуги за панів, а ні теж проти панів*, Ст. Л.; *Про те свідчить нам Варфоломей Шевченко*, Кн.; *Хіба не чуєш, скільки свідкують на тебе?* К. Св. п. (Словарь рос.-укр., 1924, стор. 915). Порівн. і в Рос.-укр. сл. 1965 р. – «це свідчить про те, що» (стор. 621).

Лит. ст., 28 (-доводити про утрати); *а быхъ проповѣдаль плѣненымъ отпущеніе и слѣпыимъ прозреніе*, Пересопн. ев., 64 (-проповідував про відпускання і прозрівання); *и выпоустити осужденныи коу свободѣ и проповѣдати лѣто гне пріятно*, Пересопн. ев., 64 (-проповідати про літо...); *постоупкы небесный земныи емѣте соудити*, Пересопн., ев., 86 (-судити про вчинки) та ін.

Наявність знахідного непрямого об'єкта в українських грамотах XIV–XV ст., особливо при дієсловах типу *оповѣдати*, *свѣдчити* і под., переконує в тому, що ця конструкція була відома не тільки книжній, але й розмовній мові того часу. І все ж аналіз подальших пам'яток показує, що на українському ґрунті знахідний непрямого об'єкта став більш властивим саме книжним стилям мови. Так, у творах релігійно-полемічної літератури XVI ст., тобто у пам'ятках з більш книжною мовою, ніж українські грамоти, вживання знахідного непрямого об'єкта значно посилюється і досягає рівня багатьох давньоруських пам'яток. Х. Філалет, І. Вишенський і інші автори проповідницьких творів вживають знахідний непрямого об'єкта найчастіше після таких дієслів: *сказати*, *расказати*:

Сказую бо вам тайну великую, І. Виш., 23 (-розказую вам про таємницю велику); *способ и причину Скаржиного злиплениа сказываючи*, І. Виш., 185 (-розповідаючи про спосіб і причини); *и старанье вамъ о всѣхъ костелахъ розказалъ*, Х. Філ., 1424 (-розповів про старання, прагнення); *Написалъ (повѣдаеть) право розказуючи*, Х. Філ., 1482 (-розповідаючи про право);

глаголати:

яко вы добро глаголати, зли суще, не можете!, І. Виш., 62 (-говорити про добро); *Коему Христу глаголеши себе вѣрна*, І. Виш., 83 (-говориш про себе, що ти вірний);

повѣдати і под.:

на которомъ ижъ былъ и здане свое повѣдилъ Іоанъ Палеологъ цесарь, Х. Філ., 1206 (-розповів про думку, погляд); *владыцѣ Пинскому тое поселство оповѣдѣши*, Х. Філ., 1038 (-розповіли про послання); *Который брата выкročаючого кажетъ оповѣсти Костелови*, Х. Філ., 1280 (-повідомити про брата); *идѣте на весь свѣтъ, и оповѣдайте евангелію*, Х. Філ., 1384 (-оповідайте про евангеліє); *впродъ оповѣдоючи незносные*

навалности, Х. Філ., 1670 (-розповідаючи про натиск, утиск);
частю тежъ обмовами его выступай повѣдати, Перестор., 31
(-розповідати про гріхи); и тые предитечеве всюду оповѣдали
тую згodu, Перестор., 35 (-розповідали про згodu);

мовити і под.:

К тебѣ ж, земле Лядская, с плачем глас Исаин мовлю,
І. Виш., 48 (-мовлю про голос, вчення Ісаїне); *Паки спасов глас*
к вам мовлю, І. Виш., 62 (-мовлю про голос, вчення Спасове);
поступокъ правный и выконанье противко квалтовникомъ ей
намовити... обѣуемо, Х. Філ., 1090 (-обіцяємо намовити про
вчинок і виконання); поступокъ правный и выконанье про-
тивко квалтовникомъ ей, намовили, Х. Філ., 1090 (-намовили
про вчинок і виконання); И такъ зехалися до Сокаля и там по-
таемную раду на пришлый учинокъ намовили, Перестор., 31
(-домовилися про таємну раду);

проповзати:

и беспечне вѣры таинство проповедуют, І. Виш., 52 (-про-
повідують про таїнство віри); коли спасение проповѣдати все-
леннѣи послати хотѣл, І. Виш., 72 (-проповідувати про поряту-
нок); ми же проповѣдаем Христа распята, І. Виш., 145 (-про-
повідуємо про Христа);

ознаймити:

не ваш ли то образ и пристригане бород... Павел ознаймил,
І. Виш., 76 (-повідомив про образ і гоління); *ключ ми ознайм-*
те!, І. Виш., 123 (-повідомте про ключ); *а твоя лжа и ересь*
латынская езовито, весь мир ознаймила, І. Виш., 158 (-об'яви-
ла, повідомила всьому світові); и волю свою ваш. к-ж. мил. оз-
наймили такъ учинити, Х. Філ., 1064 (-об'явили, повідомили
про волю);

разсуждати:

Разсуждайте ж, православный христиане, на сей погреб
мысльно зшедшиися, тые выкриканя рапсака папы римского
тыми словы, І. Виш., 20 (-рассуждайте о брани); Та же смислив-
ши и розсудивши в собѣ тот гостинец, І. Виш., 27 (-рассудив-
ши о гостинце); яко же ты хочеш бѣду военника... розсудити?
І. Виш., 38 (-рассудить о беде); *Таже востав епископ с ужасом*
от сна и разсуди явление бывшее, І. Виш., 127 (-рассудил о

явлении); *и разума его мудрости разсуждаючи беглость и хитрость*, I. Виш., 183 (-рассуждая о развитии и хитрости);

слышати і под.:

от такового толко силу того «внимай себѣ» услышати могу, I. Виш., 74., (-услышать о силе); *Они же, слышавше мзду*, I. Виш., 127 (-услышав о вознаграждении); *слышах бо его болна суца*, I. Виш., 169 (-услышав о нем, услышав, что он болен); *где едно имя христіанское слыхати мощно*, Г. Смотр., 255 (-слышать об одном имени);

мислити, мнити, ходатайствовати, посвѣдчити, плакати, возвѣщати, желати, викладати, доложити, придати:

О будущего же *вѣчное наслаждение мыслити* и искати, I. Виш., 47 (-мыслить, думать о вечном наслаждении); *пуркаториум... по смерти умысли и утвори*, I. Виш., 97 (-подумай о чистилище); *яко же некий коснение мнят*, I. Виш., 155 (-мнят, думают о притеснении); *и плод жизни вѣчныя многим ходатайствует*, I. Виш., 89 (-ходатайствует о плоде...); *и яко пустыня единому ходатайствует спасение*, I. Виш., 161 (-ходатайствует о спасении);

и сам своим слухом латынского оратора свѣдчил, I. Виш., 135 (-удостоверился об ораторе); *царя небеснаго усердно желати, каются, плакати*, I. Виш., 124 (-плакать о царе); *возвѣщая вам свидетельство божие*, I. Виш., 178 (-возвещающая свидетельство); *аще ли от брани почивавши и желавши мое посещение*, I. Виш., 210 (-желаешь о посещении, желаешь посещения);

А на краю доложилъ руское глупство и блуды, Г. Смотр., 237 (-доложил о безрассудстве и заблуждении); *глупство и блуды до того придавши*, Г. Смотр., 240 (-додавши про нерозважность та помилки).

Порівн. знахідний непрямого об'єкта після дієслів типу *сказати, рассказати, глаголати, повѣдати, разсуждати, слышати, мислити, мнити, желати* і под. у давньоруських і російських пам'ятках:

и скажетъ льсть Черниговскихъ князий, Іп. л., 32; *Мы бо Христовы есмы и Христова слова глаголемъ*, Грам. Алекс. I митр. 1356 г.; *Борись же повѣда отцю своему Изяслава и рече*, Іп. л., 56; *Здржинский рассказывал поступок Раевского*,

Л. Толст.; *слышавъ же Ярославъ волхвы приде Суздалю*, Лавр., л., 64; *нежели мыслити безъ вницію вѣдѣя*, Поуч. Мон.; *ми вѣша ту Святослава и Рюрика*, 1п. л., 128 та ін.

Проте автори проповідницьких творів, вживаючи знахідний непрямого об'єкта в основному по-книжному, внесли в цю конструкцію й деякі елементи народної мови, а саме – дієслова типу *оповѣдати*, *мовити*, *посвѣдчити*, почасти – польської мови *ознаймити* (*oznajmias* – «заявляти, об'являти, повідомляти»).

Вперше значний спад у вживанні західного непрямого об'єкта спостерігаємо у творах художньої літератури XVI ст. Більш-менш помітний знахідний непрямого об'єкта тільки у віршах П. Беринди:

И радость невымовную оповѣдаетъ, 22; *Ово радость вамъ гоиную оповѣдоую*, 25; *А тоу на земли покой оповѣдаючи*, 26; *И великого Ба оповѣдаемо*, 27; *И обоимъ го причину повѣдаючи*, 46; *Котроую тамъ Аггли Пастырумъ звѣстили* 22; *И презъ васъ всему свѣту ее ознаймоую*, 25.

В інших віршах та драмах знахідний непрямого об'єкта трапляється в поодиноких випадках.

У XVII–XVIII ст. продовжується подальший процес звуження сфери вживання знахідного непрямого об'єкта. Справа доходить до того, що у багатьох пам'ятках, особливо ближчих до живої розмовної мови, ця конструкція взагалі виходить з ужитку. Зокрема, немає знахідного непрямого об'єкта у Книжиці для господарства, в Малоруському домашньому лічебнику і в багатьох українських літописах – Київському, Острозькому, Львівському, Хмельницькому, Межигірському, Добромильському, Гукливському, «Лѣтописных заметках 1740–1806 г.»). Проте цілком ця конструкція не зникає і тримається не тільки в пам'ятках книжної мови, але і в деяких творах народнорозмовного стилю. Зокрема, знахідний непрямого об'єкта можна знайти в Полтавських актових книгах, Книгах третіх Пирятинських, у Бориспольських актах тощо. Він виступає здебільшого після таких дієслів: .

оповѣдати і под.:

оповѣдаль продажу свою Грин Кузка з села Павленкув, Полт. кн., 1, 21; *котроую ясне оповидѣль* ми, Полт. кн., 1, 56; *оповѣда-*

ючи при многих особах, обивателех Жуковських, писмо, Полт. кн., 1, 124; *оповедаючи жал и зелжене дитиньки своей Марѣ*, Полт. кн., 1, 166; *зараз той квалт отповѣдала* людям и мужу своєму, Кн. Пирят., 38; *отповѣдал нам забойство*, Кн. Пирят., 149; *тую шкodu отповѣдаючи*, Кн. Пирят., 136; *теди мѣть тот квалт оповѣдати* й рани оказати околосним сусідом, Кн. Пирят., 173;

оповѣцати і под.:

і жеби Микита Милашенко оповѣцал Іваном Коноваленком *курту тую?*, Полт. кн., 1, 57; *строфовал мя и зараз оповѣстил* тен *тутюн* сусѣдом своим Петьром, Полт. кн., 1, 113; *Скаржилася і оповѣцала* пні Нахимова *Старая жал и зневагу* свою, Полт. кн., 1, 195; *оповѣцаль* Самойло Маджаренко, *товаришь нашъ городка Старого Санджарова, куплю сѣчи* на Орели, Полт. кн., III, 10, 56; *постановившися атаман Усовский оповѣцал шкodu*, Кн. Пирят., 159, 150, 160, 181, 271; *оповѣцал* нам *справу* таким способом, Кн. Пирят., я 160, 171; *ставши Петро Циган, жител наш Пиратинский, сознал албо рачей оповѣстил* нам *закону Божию* противное *дѣло* Гриуца Цигана, *зятя* своего, Кн. Пирят., 163; *Пане вrade, нами много Тихун того барана оповѣцал*, Кн. Пирят., 262; *ставши Максим Тищенко, житель Куринскій, явно, ясне і доброволне оповѣцал річ* свою такими слови, Кн. Пирят., 337, 326;

объявит і под.:

ставши едностайне парохіане Свято-Пречиские Пирятинские, нижей подписанние, объявляли доброволную оповѣдь свою явне, ясне, без всякого примушеня, Кн. Пирят., 303, 306, 318, 319, 322, 323, 325, 375; *пришедши Павел Бусел, товариш и мѣщанин наш Пирятинскій, объявил* свою доброволную *продажу*, Кн. Пирят., 312, 324;

*освідчати*¹ і под.:

Бгом самим невинност свою *осведчилъ*, Полт. кн., 1, 164, 180, II, 86; *а нерозерванъне* и на *потомные часы осведчивши*, Полт. кн., II, 51; *которимем и освѣдал упадок мой*, Полт. кн., 1,

---

¹ *освѣдчати* – повідомляти, свідчити (И.И. Срезневский, Материалы..., т. II, стор. 714).

168; и всю *худобу* позосталую по их смерти реестровнѣ нам *освѣдчаютъ*, Кн. Пирят., 35; нам *вряду* тую *справу освидчив* до города, Кн. Пирят., 37, 36, 133, 232; *Еднак* як пошли мнѣ, *атамановѣ*, *лице освѣдчити*, Кн. Пирят., 75; *якосмо* Ииройшлого году в *пост Филипов освидчала* милостей вашим: *шкodu* свою, Кн. Пирят., 154, 289; *злого* учинку и такое *проступство* всѣм *освѣдчив*, Кн. Пирят., 170; *что* Пруска пред нами тое нецнотливое *дѣло освидчала*, Кн. Пирят., 175; ѿ *освѣдчил* данную ему за той лѣс паном сотником *цѣну*, іменно пятьдесят *талярей* грошей *дробных*, Кн. Пирят., 335; і во всем *людскость* свою *освѣдчалисье*, Листи Б. Хм., III, 152; *Ми* ведлуг любви наше *хрестиянское* *вшелякую* *услугу* нашу *осведчалисьмо* і *осведчаем*, Листи Б. Хм., II, 479; і *прямую* *службу* нашу *осведчати* *готовисмо*, Листи Б. Хм., II, 469;

ознаимити і под.:

так тое *висвѣдченне* *Цецурою* мнѣ *люде* *ознаимили*, Кн. Пирят., 227; *пришедши* *Андрей* *Божко*, *обивател* наш *Пирятинский*, *ознаимил* свою *добровольную* *оповѣдь*, Кн. Пирят., 309, 316, 324, 329, 331, 332; *доброволне*, *явне* и *ясне* без *жадного* *примусу* *ознаимили* свою *такую* *рѣч*, Кн. Пирят., 313, 341, 342, 348, 351, 355, 358, 359, 364; *жебы* *такого* *быка* *ознаимовал*, *Борисп. акт.*, 89; *жебы* *старшому* *того* *быка* *ознаимил*, *Борисп. акт.*, 89; *котрыхъ* *изъ* *лицемъ* *ознаимовали*, *Борисп. акт.*, 103; *А* *тое* *тепер* *вашей* *милости* *ознаимуем*, Листи Б. Хм., III, 129; *вѣдати*:

что *гуси* *мои* *вѣдаютъ*, Кн. Пирят., 193; *вѣдаючи*, *мовить*, *я* *пчолы* *у* *лѣсѣ* *и* *у* *погребѣ* *Максима* *Дѣденка*, Кн. Пирят., 144; *которое* *мое* *злое* *дѣло* *тільки* *хлопец* *вѣдал*, Кн. Пирят., 226; *вѣдаючи* *ей* *през* *давний* *час* *в* *неслушних* *поступках* *обиходит*ся, Кн. Пирят., 182; *Вѣдать*, *ваша* *милость*, *рачиши* *нашу* *приязнь* і *услуги* *вірніе* *ку* *его* *царскому* *величеству*, Листи Б. Хм., III, 228;

препомнѣти, *запомнити* і под.:

що *он* *препомнѣл* *боязи* *бжюю*, *Полт. кн.*, I, 117, 131; *и* *ж* *он*, *ѣвши* *хлѣбъ* *его*, *запомнѣлъ* *Ба*, *Полт. кн.*, I, 90; *а* *Андрѣй* *Колмик* *в* *той* *час* *препомнивши* *боязи* *Божое* *и* *парность* *права* *посполитого*, Кн. Пирят., 10; *который* *то* *Яким* *Третьак*, *запом-*

нивши страх Божий и карности права посполитого, Кн. Пирят., 38, 80, 174, 205;

слышати, чути і под.:

То-смо слышачи от уст Панасовых, яко теж и обохъ сторон куплю и продажу, Полт. кн., II, 4, 65, III, 96; *Мы теде слышачи тое умѣркованя*, Полт. кн., II, 77; *Мы, тую угоду слышачи промеж Тимком и Хведором*, Полт. кн., III, 70, 104; *Чуючи ми, вряд, добровольную продажу и куплю*, Пирят. кн., 79, 92, 95, 104, 246, 309, 330; *Такою ми их добровольную згоду и постановления чуючи*, Кн. Пирят., 111; *Що ми, уряд, чуючи от его, Ивана Коза, такую склонность*, Кн. Пирят., 171; *Потим те ж я, Леонтий Кичкаровский, зачувши цасливое прибути в Лубнѣй милости Димитриевой Зеленской, панѣ полковнѣковой Лубенской*, Кн. Пирят., 178; *Чу лем правѣ отъ Ивана, пана есаулового приятеля, такое не ужитое дѣло зятя своего*, Кн. Пирят., 163, 170; *Которий той подел ихъ чуючы*, Борисп. акт., 84;

казати, здумати, скаржити, известити і под.:

которому форум з города казано, Полт. кн., II, 109; *Сказано мнѣ у селѣ Яцинах Марю Андрѣху бабу*, Кн. Пирят., 41; *потим здумаласмо Ивана Садового*, Кн. Пирят., 195; *котру право, и сесь Оурбарѹмъ каже, Урбар, на Вармеди Чеснуи мусять свое дѣло розказати*, Урбар, 71; *мусять тогды свою кривду Вармеди Чеснуй зкаржити*, Урбар, 71; *остаток устне посланецъ вашей милости прямую і верную повольност нашу известит*, Листи Б. Хм., III, 196.

Як бачимо, кількість книжних дієслів, після яких виступає знахідний непрямого об'єкта, в актових книгах зменшилася до мінімуму (*слышат, известити*); всі інші дієслова належать до тих, що вживалися на той час в українській розмовній мові, – *оповѣдати, оповѣцати, объявити, освѣдчати, чути, казати, здумати, скаржити і ознаймити*. Останнє дієслово хоча й запозичене з польської мови, було відоме й розмовній мові. Воно зафіксоване у словнику М. Уманця і А. Спілк та в словнику Б. Грінченка. Один з прикладів, наведених у словнику М. Уманця і А. Спілки, має ще при цьому дієслові знахідний непрямого об'єкта: *«і нам імена тих осіб обраних ознаймити»* (Словарь рос.-укр. 1924, стор. 558. Приклад взятий з Литовського ста-

туту). Б. Грінченко при цьому дієслові наводить вже прийменник *о* з місцевим відмінком: «*Звізда ясна возсіяла в дорозі, всім ознаймла о Бозі, Чуб., III, 383*» (Словарь укр. яз., 1925, стор. 1154).

Наявність знахідного непрямого об'єкта у пам'ятках народнорозмовного типу, особливо при таких дієсловах, як *опов'їдати, опов'їцати, осв'їдчати, запомн'їти, чути, казати, здумати, скаржити* і под., свідчить про те, що дана конструкція на цей час ще була відома живій народній мові. Очевидно, в старій українській літературній мові знахідний непрямого об'єкта був двох типів – народнорозмовного і книжного. Знахідний непрямого об'єкта народнорозмовного типу швидше виходив з ужитку. Про це свідчить той факт, що в таких пам'ятках народної мови XVIII ст., як інтермедії М. Довгалевського й українські твори І. Некрашевича, він уже не зустрічається, в той час як в українських грамотах XIV–XV ст. й актах XVII ст. він ще був.

Знахідний непрямого об'єкта книжного типу поволіше виходив з ужитку і тримався у тих пам'ятках, на яких сильніше вплинула книжна традиція. Про це можуть свідчити українські літописи і релігійно-проповідницька та художня література XVII–XVIII ст.

На такий висновок наштовхують пам'ятки літературної мови. Проте це питання вимагає перевірки на діалектному матеріалі. Дуже можливо, що в окремих говірках знахідний непрямого об'єкта тримався довше, ніж це засвідчують писані пам'ятки. З цього приводу варто звернути увагу на вказівку О.О. Потебні про те, що «нынешнему книжному языку вовсе чужды обороты, еще встречаемые в просторечии»¹.

У більшості літописів, як ми зазначали, знахідного непрямого об'єкта взагалі немає. Це стосується саме тих літописів, що найближче стоять до живої розмовної мови. Лише в деяких з них можна знайти поодинокі приклади цієї конструкції. Зокрема:

где стрелцовъ килко, пришовши до ихъ царскихъ величествъ, опов'їдали раду князя Хованского злую, Літ. Сам., 156; но але и Хмелницкій см'їло выговаривалъ неприязнь татаровъ и користъ ихъ всяку, Лѣтоп. или опис. кр., 16; и где могьль чути у

---

¹ А.А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. I–II; стор. 298.

кого *скарби*, Черніг. л., 22; *согласоваль, разсуждая тогдашнее военное время*, Крат. лѣт. опис., 70.

У таких же книжників, як Граб'янка і Величко, випадків із знахідним непрямого об'єкта значно більше. Зокрема, вони вживають цей відмінок після таких дієслів:

сказати, оповѣдати, повѣствовати, возражати, злословити, исходотайствовати і под.:

и сказалъ имъ желанія і склонность пановъ своихъ польскихъ до покою, Літ. Вел., 1, 84; *мѣли тоє от Хмелницкого поселство, без жадной похиби, ретелне пану своему сказати*, Літ. Вел., I, 121; *и, ноеврія 30, въ канцелярій войсковою сицевую повѣсть свою сказавшаго*, Літ. Вел., III, 447; *где кѣди всему войску объявлено и виразне сказано начинаемое военное противъ Поляковъ дѣло*, Літ. Вел., I, 29; *и все дѣйствіе поселства своего королевѣ рассказали*, Літ. Вел., 1, 69; *покуту людемъ оповѣдаючи*, Літ. Вел., II, 16; *начинаю повѣствовати тебѣ экспедицію Хмелницкого на Батогоу з Поляками бившую*, Літ. Вел., 1, 59; *ему же Казань, возражаючи его повесть, премудръ отвѣща*, Літ. Граб., 10; *тоє вспомянувъ Тугай Бей первое Козаковъ злословяше яко враговъ своихъ*, Літ. Граб., 41; *друзіи и день злословяху*, Літ. Граб., 80; *По чемъ Виговскій исходотайствоваль приходъ у Хмелницкого посломъ Лядскимъ*, Літ. Граб., 64;

обяснити, свидѣтельствовав, обявити, ознаймити, возвестити, освѣдчити, трактовати, декларовати і под.:

Тотъ теди посланецъ именемъ ханскимъ без долгой церемоніи обленивши королевѣ готовост ханскую до ликги з нимъ, Літ. Вел., I, 104; *же другій авизіи Полскіи въ Кракове, февруарія 16 друкованніи, свидѣтельствовали тоє*, Літ. Вел., III, 428; *При какой вимовѣ объявилъ имъ Сенаторомъ и всему рицтерству свое желаніе о одобранію тоя Украины зъ Козаками*, Літ. Вел., II, 40; *объявилъ къ тому склощность Тетери Гетмана тогобочного козацкого*, Літ. Вел., II, 40; *которую при Соборной церквѣ всему народу въ Москвѣ объявлено*, Літ. Граб., 193; *ознаймилъ полковникамъ намѣреніе свое о поездѣ до Пресвѣтлѣйшого Монархи*, Літ. Вел., II, 89, 409; *и бѣду предлежащую имъ ознаймили*, Літ. Вел., II, 360; *якую волю свою оди ознаймилъ и предложил войске козацкому*, Літ. Вел., 1, 188; *будто мѣль въ Римѣ*

потвердити... тоє церкви Православної Російської зъ костеломъ Римскимъ соединеніе ознаймити и розгласити, Літ., Вел., Ш, 502; яко бо дуга небесная – милость Кролевская прегрѣшеніямъ – миръ людямъ **возвіщаєть**, Літ. Граб., 66; и давъ писанніє отъ облеженцовъ, **возвѣстивъ бѣду** въ Збаражѣ Полскому войску, Літ. Граб., 72; **возвѣсти Кесарю требованіє** Каганово, Літ. Граб., 8; за таковое непостоянство и хитрость отъ себѣ **войну** Ляхомъ **возвѣщая**, Літ. Граб., 97; заразъ изведши стражъ казаль въ трубу **огласити** енералное заутра **порушеніє**, Літ. Граб., 59; **права и волности** їхъ давши утверждающии **освѣдчивши**, Літ. Вел., I, 17; з обоихъ сторонъ комисарамъ **покой трактовавшимъ**, Літ. Вел., I, 246; **декляровалисмо** вамъ всему нашему войску Запорожскому и цалому народу Украинскому такую нашу **ласку и респектъ**, Літ. Вел., I, 15, Ш, 205; **усовѣтовати, вѣдати, разсуждати, мнити, старатися** і под.:

Я и имъ что **полезное себѣ тамъ усовѣтовали**, Літ. Вел., I, 57; Но онъ Дорошенко, **відаючи** добре Полское въ обѣтництвахъ и ассекурацьяхъ **непостоянство и обману**, Літ. Вел., II, 100; **відаючи** будто **пріязнъ** и **ссылку** Ромодановского зъ вейзѣромъ Турецкимъ, Літ. Вел., II, 462; и **аще бы вѣдали** такую **бѣду** свою, Літ. Вел., III, 285; **жеби онъ такъ приходъ** яко и **расходъ** скарбу войскового совершенно **вѣдалъ**, Літ. Вел., III, 56; **вѣди мисли** Лядскіє на Козаковъ и **суєтною клятву**, Літ. Граб., 31; **вѣдуще** на себе таковіє **сѣти**, Літ. Граб., 71; Но **вѣдая** на себе Лядское **умишленіє** и **хитрость**, Літ. Граб., 82; **Вѣдуци** же **несовершенство** лѣтъ оного, Літ. Граб., 156; **вѣдая** его **непостоянство**, Літ. Граб., 201; Но **кто би сихъ временъ вѣдалъ** Богомъ устроеного **вожда Мойсея**, Літ. Граб., III; **разсуждаючи** свою **недолю**. Літ. Вел., II, 355; самъ Гетманъ, **разсуждаючи мову** Палѣєву и **мову** челоуѣка Чернѣговского о Лядскихъ замислахъ, Літ. Вел., III, 135; **Сицевія** и **симъ подобнія** въ немъ **добродѣтели разсуждающе**, Літ. Граб., 153; **безъ найму служащихъ** Козаковъ со удивлешемъ **належитъ ходъ разсуждати**, Літ. Граб., 238; **мняще Татаръ** пришедшихъ Козакомъ во **помощъ**, Літ. Граб., 118; **Тимъ временемъ старался** Дурласъ **чрезъ** **кरोлевича шведского корреспонденцію** о **визволене** з **облеженя** **варшавского чили то-рунского жони** своєя з **сестрою** ея, Літ. Вел., I, 139;

слышати, почути і под.:

лечь кгда потомъ **послышали** зъближающагося ку себѣ **Хмелницкого**, и войска своего драгунскаго третисячное число в передней стражѣ бившое здраду, Літ. Вел., 1, 38; **понеражъ и гетмановъ** своихъ з войсками аки на Батогоу, под Сродкомъ от Москви и Козаковъ на голову **заслышали** знесенныхъ, Літ. Вел., 1, 125; **поневажъ и самого Гетмана** зо всѣми войсками неоподаль въ Лохвицѣ **слишали**, Літ. Вел., III; **И слышачи** таковое шведское над Дунчикомъ **благополучіе**, Літ. Вел., 1, 189; **слишавше Вишневецкого Князя** со мноюю силою Лядскою на нихъ идуца, Літ. Граб., 30; **ибо боящеся не токмо силу Козацкую слышавше**, Літ. Граб., 46; **а услышавъ Нечая** въ Красномъ, Літ. Граб., 98; **Виговскій же, намѣреніе Пушкарево послышавши**, Літ. Граб., 158; **но послышавши і Хана** зъ Дорошенкомъ на ихъ наступающою, Літ. Граб., I 216; **И послышавши войска** готовіе, Літ. Граб., 230; 237; **если би и ихъ зачулъ** на себе готовящихся, Літ. Вел., 1, 118; **И когда зачули Гетманское** зъ подѣ Казикермена въ Батуринь **прибытье**, Літ. Вел., III, 288; **где Россіяне, почувши Виговского**, на себѣ приборне зъ Ляхами и Татари наступающою, Літ. Граб., 168.

Отже, ці літописці, як і автори актових книг, вводять у конструкцію із знахідним непрямого об'єкта дієслова, відомі українській мові, – *оповѣдати, освѣдчити, почути*. Але, на відміну від актових книг, у них значно більше старокнижних дієслів (*повѣствовати, возражати, злословити, исходатайствовати, свидетельствовати, возвѣстити, огласити, разсуждати, мнити, старатися, вѣдати, усовѣтовати, слышати*) і польських та інших запозичень (*ознаймити, трактовати, декларовати*). Ми вже наводили аналогії з давньоруської та російської книжної мови до деяких з цих дієслів (*сказати, рассказати, мнити, слышати* і ін.), що свідчить про книжний характер конструкцій із знахідним непрямого об'єкта при цих дієсловах. Можна вказати на аналогічні приклади і до деяких інших старокнижних дієслів українських літописів, напр.:

Небеса повѣствуютъ славу Божию, М. Грек, 25; *Друзя его унимали, отцово меня смертное сокрушение объявили*, Ром. в стих.; *Михаилъ же увѣдѣвъ прятее Киевское, и бѣжа*, Іп. л.,

177; *А я вот, даром что туалеты советую, а помню*, Св. Креч., 1, 8, та ін.

У релігійно-проповідницькій літературі і драмах XVII ст. знахідний непрямий об'єкт хоча і не вживається так часто, як в релігійно-проповідницьких творах XVI ст., але тримається досить уперто і найбільш послідовно з усіх пам'яток XVII–XVIII ст. Найчастіше він виступає після дієслів мовлення типу *сказати, опов'їдати, гласити, осв'їдчити, отволати, в'їцати, ходатайствувати, обявляти, ознаймити, п'їти* і под.:

О злы'' челов'їче жес *пут* добре *не*сказаль, К. Зин., 19; же ми *пут* *сказалесь*!, Алекс, чел. б., 155; *Ту сказуешь* нищего, сидящего перед образом пресвятой Богородицы, Алекс, чел. б., 169; *Опов'їдуючи* Павелъ стый *Ха* часъ не мальй в странах Турскихъ и Силикійскихъ, Рад., 27; *В'їсті* приходит, *пов'їдая* преславные Козаков над ляхами *поб'їды* и студное их за Вислу *прогнание*, и торжественное *вскор'ї* Хмельницкаго на Украину *возвращенье*, Мил. Бож., 151; *Егда* толикіе мн'ї *победы* *глашают*, Мил. Бож., 153¹; *жес* и по смерти *любовь* свою ку нему *осв'їдчити* рачиль, Рад., 29; *многи* сун дознавцы *тое* *осв'їдчают*, К. Зин., 43; *Что* же и колику *В'їрность* свою *св'їдчили*, Мил. Бож., 145; и *что* прудшей *кажет* *обволати* тую свою згубу. Рад., 85; *очищеніе* от гр'їхъ миру *їзв'їцають*, К. Зин., 118; *А стрсти* и *труд* Хвъ никтоже *испов'їст*, К. Зин., 142; *в'їстник* *їзв'їщает* не далекій людскій *приход*, Мил. Бож., 147; *А буди сонъ* в'їчну *казнь* *возв'їщает* *язв'ї*, Г. Кон., 170; *Бабы* и блуд *хотящымъ* *вс'їмъ* *хода''ствують*, К. Зин., 70; *обявля* посланіем *единороднаго* сина *милость* *сотвориуюся* роду *челов'їческому*, М. Довг., 177; *Ангель* Уришль *Алекс'їя* *челов'їка* Божія *людем* *обявляеть*, Алекс, чел. б., 174; *Аж* з неба своим *его* *ознаймили* *гласом*, Алекс, чел. б., 180; *Будут* и *ритмоторцы* *д'їла* *твоя* *п'їти* з *гисторіографами*, Мил. Бож., 157; *Поет* *похвалы*, Хмельницкому, Мил. Бож., 163.

---

¹ Порівн. у драмі «Царство Натуры людской»: паки ярится и гласит Неволю, 138; Злост гласит Неволю, 139. Але тут слово *Неволя* виступає не в прямому значенні, а як назва дійової особи, тому вираз набирає значення «кличе Неволю», отже не належить до знахідного непрямого об'єкта.

Вживається він також після дієслів думки на зразок *разсуждати, размышляти, мудрвати, мѣрковати* і под.:

Прето вы родители оное разсуждайте, К. Зин., 95; *Слово твое радостнѣ в себѣ разсуждаю*, Мил. Бож., 161; *Поневажъ трезвыи дѣло честно размышляетъ*, К. Зин., 57; *през що может и злое дѣло помышляти*, К. Зин., 91; *и розныи на кадолях оздобы мудрують*, К. Зин., 98; *Лечь тымъ свой великий жал мѣрковати масть*, Рад., 28.

Можливий знахідний непрямого об'єкта і після деяких дієслів почуття, зокрема після *слышати, плакати, ридати*:

Яко намѣрненіе твое слышахъ благо, М. Довг., 176; *Злост Люциперова, слышаци милосердие Божие над Натурою Людскою оглашенное*, Царств. н., 138; *Плачте Натуру Людску, вси люди!*, Царств. н., 131; *же будете по мнѣ, своем сыну, тяжко болѣзновати и плакати выну*, Алекс. чел. б., 153; *да возмогу доволно плакати мое безчастье!* Алекс. чел. б., 185; *Вси аггелские ридаем собори Людску надежду*, Царств. н., 129; *Людску Натуру* и стихия сами – *Огнь, воздухъ, земля и вода* – со нами Горко *ридайте!*, Царств. н., 129.

Як бачимо, у релігійно-проповідницьких і драматичних ворах XVII–XVIII ст. знахідний непрямого об'єкта, як і в українських літописах, С. Величка та Граб'янки, переважно виступає після старокнижних дієслів типу *гласити, вѣщати, ходатайствовати, объявляти, нѣти, разсуждати, размышляти, слышати, плакати, ридати* і под. Порівн. свідчення давньоруської книжної мови:

Размышляй же по вся часы чистая съгрѣшения члвчска прѣмногое же и беитисльное чловѣколюбие бжие, Изб. Св. 1076, 56; *Поють время Бусово*, Сл. о полк., 71; *Греци и Морава поють славу Святъславлю*, Сл. о полк.; *и плакахуть его людіе невѣрнии*, Псков. л. та ін.

З української лексики автори цих творів увели такі дієслова, як *оповѣдати, освѣдчити, отволати, мудрвати, мѣрковати*.

На основі тих даних, які наводяться О.О. Потебнею, О.О. Шахматовим, Т.П. Ломтевим та іншими про знахідний непрямого об'єкта, можна зробити висновок, що ця конструкція не однотипна. У більшості випадків приклади із знахідним непрямого об'єкта згадані вчені перекладають сучасною конструкцією з

прийменником *о* і місцевим відмінком, напр.: *слышавъ смерть Изяславу – услышавши о смерти; увѣдѣвъ прятые киевское – узнавши о взятии Киева; скажемъ убьенье – скажемъ об убийстве; спорить сие – спорить о сем* і т. п.¹ Але в деяких випадках такої прямої заміни зробити не досить, доводиться вдаватися до уточнення або й до самостійного перекладу за допомогою підрядного речення з *что*, напр.:

слышавше Половецѣстїи князи створившееса надѣ Игоремъ (-о том, что случилось с И., или о той беде, которая стряслась, разразилась над ним), Ип., 25; *Изяславъ же слышавъ у здоровья сына своего* (-что сын находится в добром здоровье), Ип., 71; *у слышавше Псковичи князя великого въ. Новѣтородѣ* (-что он в Н.), Пек. 1, 219; *Видѣвъ же мало* (-что мало) *дружини своей, рече в собѣ*, Лавр., 30; *Вячьславъ же видивъ сына своего въ здоровьи* (-что здоров) *похвали бога*, Лавр., 71; *Кобякъ мнѣвъ толко Руси* (-думая, что лишь столько), *возвратися и погна въ слѣдъ ихъ*, Ип., 128; *а парсуною ея повѣдаютъ хорошу* (-говорят, что она собою хороша), Ак. 3. Р., 1, 326; *Мнѣша ту Святослава и Рюрика* (-думали, что Святослав и Рюрик тут), Ип., 128 та ін.²

З подібним явищем можна зустрітися і в українських пам'ятках. Більшість випадків із знахідним непрямого об'єкта вільно замінюється на прийменник *о* з місцевим відмінком: *росказаль старанье – рассказал о стараньи; глаголат добро – глаголати, говоритъ о добре; разсуди явление – рассуди о явлении; мыслити наслаждение – мыслить, думать о наслаждении; мнят коснение – мнят, думают о коснении; об отношении, притеснении; ходатайствует спасение – ходатайствует о спасении; возвещая свидетельство – возвещая о свидетельстве; злословяше Козаковъ – злословили о казаках; свидетельствовали тоя – свидетельствовали о том; слышали благополучие – слышали о благополучии; пѣти дѣла – петь о делах; плачте Натуру Людс-*

---

¹ А.А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. I–II, стр. 296–298; Т.П. Ломтев. Очерки по историческому синтаксису русского языка, 1956, стор. 258–259. Порівн. А.А. Шахматов. Синтаксис-русского языка, стор. 327–329.

² А.А. Потебня. Из записок., стор. 296–297; Т.П. Ломтев. Очерки., стор. 258.

ку – плаче о *Натуре людской*; рыдайте *Людску Натуру* – рыдайте о *Натуре людской* і т. ін.

Особливість українських пам'яток полягає лише в тому, що після дієслів, вживаних в українській мові, більше підходить, замість знахідного непрямого об'єкта, конструкція з прийменником **про** і знахідним відмінком: *оповѣдалъ справи і родъ* – *оповідав про справи і рід*; *сказати шкоды* – *сказати про шкоди*; *доводити утраты* – *доводити про втрати*; *мовлю глас Исаин* – *мовлю про глас, про промови Ісаїни*; *свѣдчил оратора* – *упевнився про оратора*; *кажете сны* – *кажіть про сни, розповідайте сны*; *оповестил тутюн* – *оповістив про тютюн*; *объявил продажу* – *об'явив про продаж*; *ознаймил быка* – *ознаймив, оголосив про бика*; *чуючи добровольную продажу и куплю* – *чуючи про добровільну продаж і купівлю*; *каже право* – *каже про право*; *рассказати дѣло* – *розказати про діло*; *скаржити кривду* – *скаржитись про кривду*; *огласити порушеніе* – *оголосити про наступ*; *мѣрковати жал* – *міркувати про жаль* та ін.

Проте і в українських пам'ятках, як і в давньоруських та російських, є такі випадки, коли зіставлення дієслова й іменника для сучасного вуха занадто несподіване, еліптичне і вимагає пояснення підрядним реченням з **что**, а при наявності української лексики – з **що**. Найчастіше це буває після дієслів *слыщати*, *чути*, *мнѣти* і деяких інших, коли при іменнику є другий знахідний з прикметника (дієприкметника) або взагалі слово з предикативним відтінком у значенні. Щоб зрозуміти весь вислів з предикативним словом і потрібне підрядне речення. Напр.:

поневажъ и гетмановъ своихъ з войсками аки на Батогоу, под Городкомъ от Москвы и Козаковъ на голову заслышали знесенныхъ, Літ. Вел., 1, 125, тобто: *заслышали о гетьманах знесених, о том, что гетьманы знесены, разбиты; лечь кгда потомъ послышали зблблжаючогося ку себѣ Хмельницкого*, Літ. Вел., 1, 38, тобто: *услышали о том, что приближается Хмельницкий; слышавше Вишневецкого Князя со многою силою Лядскою на них идуща*, Літ. Граб., 30, тобто: *слышали, что князь Вишневецкий идет; но слышавши Хана зъ Дорошенкомъ на ихъ наступующого*, Літ. Граб., 216, тобто: *Услышав, что хан с Дорошенком на них наступает; если би и ихъ зачулъ на себе готовя-*

щихся, Літ. Вел., 1, 118, тобто: якщо б зачув, що і вони на нього готуються; *где Россіяне, щочувши Виговского, на себе приборне зъ Ляхами и Татари шаступающего*, Літ. Граб., 168, тобто: почувши, що Виговський з поляками і татарами на них наступає; *слышах бо его болна суша*, І. Виш., 169, тобто: слышал, что он был болен; *мняще Татаръ пришедшихъ Козакомъ во помощь*, Літ. Граб., 118, тобто: думая, что татаре пришли казакам на помощь; *Коему Христу глаголеши себе вѣрна*, І. Виш., 83, тобто: говоришь о себе, что ты верен, говоришь, что ты верен, та ін.

Потреба в подібних перекладах свідчить про те, що в ході історичного розвитку знахідний непрямого об'єкта замінювався, очевидно, не тільки прийменником *о* із знахідним відмінком чи *про* із знахідним відмінком, але й підрядними реченнями з *что*, *що*, які виконують таку ж з'ясувальну і функцію, як і прийменникові звороти. І це цілком природно, якщо пригадати, що підрядні речення з *що* здебільшого виступають після дієслів мовлення, мислі, сприймання, почуття і т. ін., тобто після тих дієслів, що і знахідний непрямого об'єкта¹.

О.О. Шахматов звертає увагу на можливість паралельних конструкцій до знахідного непрямого об'єкта й іншого типу, з іншими відмінками та прийменниками: «*послушай песни*», і «*послушай песен*»; «*верьте все*» і «*верьте всему*»; «*спорить сие*» і «*спорить против этого*»; «*просят пересмотр* і *просят пересмотра*»; «*внимая голос*» і «*внимая голосу*» тощо². В українських пам'ятках теж іноді доводиться перекладати знахідний непрямого об'єкта не тільки згаданими вище конструкціями, але й іншими. Це пояснюється здебільшого тим, що первісне дієслово доводиться замінити сучасним, для якого характерне

---

¹ Курс сучасної української літературної мови, т. II. За ред. Л.А. Булаховського. К., 1951, стор. 208. В окремих випадках, можливо, доводиться замінити знахідний непрямого об'єкта іншими підрядними реченнями, зокрема підрядним реченням з *щоб*. Якщо наше тлумачення дієслова *скажем* правильне, то до таких випадків можна віднести приклад з Бориспольських актів:

так Яроша, вишьмененого злочинцу, ми, суд, скажем на муки и на смерть, 59, тобто: скажем про Яроша, злочинцю, щоб його видати на муки і смерть, щоб Ярош, злочинець, був виданий на муки і смерть. Але тут можливе й інше тлумачення: Яроша, злочинцю, присуджуємо, прирікаємо на муки і смерть.

² А.А. Шахматов. Синтаксис русского языка, стр. 328.

інше керування, або тим, що керування українського дієслова відмінне від російського Зокрема:

Разсуждайте ж, православний християне, на сей погребни мыслѣно зшедишиися, тые выкриканя рапсака папы рымского тыми словы, І. Виш., 20.

Дієслово *разсуждайте* при буквальному розумінні тепер вимагає прийменника *о* з місцевим відмінком: *разсуждайтеіо выкриках, о брани*. Але в даному контексті воно виступає із значенням «обдумуйте», що дозволяє при собі знахідний безприйменниковий. Звідси можливість такого перекладу: «обдумуйте выкрики, брань папы римского». Порівн. й інші випадки при цьому дієслові:

Та же смысливши и розсудивши в собѣ тот гостинец, І. Виш., 27, тобто: *рассудивши* о гостинце, обдумав факт о гостинце; *согласовал, разсуждая тогдашнее военное время*, Крат. л. опис., 70, тобто: *рассуждая* о военном времени, зважаючи на военний час; *разсуждаючи свою долю*, Літ., Вел. Я II, 355, тобто: *рассуждая* о несчастьи, обдумывая несчастье, зважаючи на свою долю; *самъ Гетманъ, разсуждаючи мову Пал'ѣву и мову челоуѣка Черниговского о Лядскихъ замислахъ*, Літ. Вел., III, 135, тобто: *рассуждая* о речі, обдумывая речь, зважаючи на мову; *Сицевія и симъ подобнія въ немъ добродѣтели разсуждающе*, Літ. Граб., 153, тобто *рассуждая* о добродетелях, беручи до уваги чесноти; *безъ найму служащихъ Козаковъ со удивленіемъ надлежитъ ходъ разсуждати*, Літ. Граб., 238, тобто: *рассуждать* о ході козаков, думати про походи козаків, розуміти походи козаків; *Прето вы родители оное разсужда'те*, К. Зин., 95, тобто: *рассуждайте* об оному, думайте об оному, обдумывайте оноє; *Слово твое радостнѣ в себѣ разсуждаю*, Мил. Бож., 161, тобто: *рассуждаю* о слові, обдумываю слово та ін.

Заміна знахідного відмінка непрямого об'єкта різними конструкціями можлива і при деяких інших дієсловах, наприклад:

аще ли от брани почиваеши и желавши мое посѣщение, І. Виш., 210, тобто: *желаешь* о моем посещении, *желаешь* видеть мое посещение, *желаешь* посещения; *И несмртльностъ его, презень выражали*, П. Берин., 32, тобто: *выражали* мысль о его не смертльности; *Ну, юже тепер мувите, Та и снѣ в перед ка-*

жите!, Я. Гав., 167, тобто: кажіть про сни, розповідайте сни; *мусять тогды свою кривду Вармеди Честнуї зкаржити*, Урбар, 71, тобто: скаржитись про кривду, за кривду, на кривду¹; *ему же Кагань, возражаючи его повѣсть, премудръ отвѣща*, Літ. Граб., 10, тобто: возражая на его выступление, против его выступления²; *и розные на кадолях оздобы, мудрують*, К. Зин., 98, тобто: мудрують про оздобы, над оздобами, вигадують оздобы³ тощо.

Особливо ріже вухо сучасному читачеві знахідний непрямого об'єкта при дієсловах *плакати*, *ридати*. В українській мові вони дозволяють заміну кількома конструкціями:

Плачте Натуру Людску, вси люди!, Царств, н. л., 131, тобто: плачте о Людской натуре (діюча особа), плачте за Людською натурою, над Людською натурою, по Людській натурі⁴; *да возмогу доволно плакати мое безчастье!* Алекс, ч. б., 185, тобто: плакати о несчастьї, плакати над нещастям; *Людску Натуру и стихия сами – Огнь, воздухъ, земля и вода – со нами Горко ридайте!* Царств, н. л., 129, тобто: рыдайте о Людской натуре, ридайте за Людською натурою, над Людською натурою, по Людській натурі⁵ та ін.

Таким чином, у тих випадках, коли змінювалося значення дієслова або коли воно в ході історичного розвитку витискалося

---

¹У Б. Грінченка ще зафіксовано, поряд із *скаржитися*, – *скаржити*, тобто подавати скаргу на кого: *Вже іго перед паном Богом скаржит*, Гн. П, 227 (Слов. укр. яз., 1925, стор. 1747). В М. Уманця і А. Спілки – *скаржитися*, причому можливе й таке керування: *Там милий лежить, та скаржить ся на голову, що вона болить*, Н. п. (Словарь рос.-укр. 1924, стор. 230).

²Толковий словарь русского языка под ред. Д.Н. Ушакова, т. I, М., 1935, стр. 344.

³Порівн. Укр.-рос. словник, т. II, стор. 550.

⁴Толковий словарь русского языка, т. III; *плакати о ком-чем*, в Рос.-укр. словнику 1955 р. – плакати за ким-чим, над ким-чим, по кому-чому (стор. 419). Порівн.: *Плаче дитя за тобою*, Чуб., V, 682; *по братіку вся Україна плаче*, Чуб., V, 738. За свідченням З.М. Веселовської, Квітка-Основ'яненко вживав при дієслові *плакати за* з орудн., **по** з місцев. і **об** з місцев. (Мова Г. Хв. Квітки-Основ'яненка. Наук. зап. «Харків, н.-д. кат. мов.», 1927, стор. 105).

⁵Керування дієслова *ридати* в українській мові аналогічне до керування дієслова *плакати*. Порівн., напр., свідчення Б. Грінченка, що це дієслово може керувати прийменником **по** з місцевим відмінком: *Ой я плачу і ридую по свойму нещастю*, Метл., 65 (Словарь укр. языка, стор. 1631). Незначна кількість свідчень про це дієслово пояснюється тим, що воно менш поширене, ніж дієслово *плакати*.

іншим, знахідний непрямого об'єкта, міг заступатися не тільки прийменником *о* з місцевим відмінком, *про* із знахідним відмінком чи підрядним реченням, але й іншими засобами – знахідним відмінком прямого об'єкта, прийменником *на* із знахідним відмінком, прийменником *до* з родовим відмінком, прийменником *за* із знахідним відмінком, прийменником *проти* з родовим відмінком, прийменником *над* з орудним відмінком, прийменником *по* з місцевим відмінком тощо.

Отже, на основі розглянутих пам'яток можна зробити такі висновки про генезис знахідного непрямого об'єкта в українській мові.

1. Знахідний непрямого об'єкта фіксують найдавніші пам'ятки мови української народності – українські грамоти XIV–XV ст., Пересопницьке євангеліє 1556–1561 рр. тощо, хоча в значно менших розмірах, ніж у давньоруській мові.

2. Вживання знахідного непрямого об'єкта значно посилюється у творах релігійно-полемічної літератури XVI ст.

3. Вперше значний спад у вживанні знахідного непрямого об'єкта спостерігаємо у творах художньої літератури XVI ст.

4. У XVII–XVIII ст. продовжується подальший процес занепаду знахідного непрямого об'єкта, особливо у пам'ятках народнорозмовного типу. У творах книжної традиції вживання знахідного непрямого об'єкта хоча і звужується, проте не припиняється аж до кінця XVIII ст.

5. Найвність знахідного непрямого об'єкта у пам'ятках народнорозмовного типу свідчить про те, що ця конструкція була відома не тільки книжній, але й розмовній мові. Проте в загальнонародній розмовній мові знахідний непрямого об'єкта швидше виходив з ужитку, ніж у пам'ятках книжного стилю. Отже, для старої української літературної мови найбільш характерним був книжний різновид знахідного непрямого об'єкта.

6. На українському ґрунті склад дієслів, після яких виступав знахідний непрямого об'єкта, значно змінюється. Крім старокнижних дієслів мовлення, думки, почуття і т. ін. типу *рассказали*, *глаголати*, *сказати*, *проповѣдати*, *разсуждати*, *мислити*, *мнити*, *ходатайствовати*, *возвѣщати*, *размышляти*, *извѣстити*, *повѣствовати*, *возражати*, *злословити*, *обяснити*, *свидетельс-*

твовати, усовѣтовати, судити, желати, доложити, виражати, старатися, нѣти, слышати тощо, з'являються дієслова, властиві українській мові, – казати, мовити, оповѣдати по-свѣдчити, оповѣстити, доводити, оголосити, здумати, мудрувати, мѣркувати, скаржити, отволати і под., а також польські та інші запозичення, що відомі українській мові, – ознаймити, трактовати, декларувати та ін.

7. Аналіз пам'яток української мови показує, що знахідний непрямого об'єкта – конструкція не цілком одноманітна. В ході історичного розвитку знахідний непрямого об'єкта міг заступатися прийменнику *о* з місцевим відмінком, прийменнику *про* із знахідним відмінком; підрядними реченнями з *что*, *що*, а при вживанні дієслова в переносному значенні *чи* заміні його на інше – знахідним прямого об'єкта чи різноманітними конструкціями з прийменниками *на*, *до*, *за*, *над*, *проти*, *по*, тощо.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Лит. ст. – Литовський статут 1529 р., «Временник императорского московского общества истории и древностей российских», кн. 18. М., 1854.

Пересопн. єв. – Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков. Составил П. Житецкий, К., 1876.

Г. См. – Г. Смотрицкий. Ключъ царства небеснаго. «Архив Юго-Западной России», т. VII, ч. 1, 1887.

Х. Філ. – Х. Филалет. Апокрисись. «Русская историческая библиотека», т. VII, кн. 2. Спб., 1882.

І. Виш. – І. Вишенский. Сочинения, под ред. И. П. Еремина. М.–Л., 1955.

Перест. – Пересторога, «Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею, т. IV, 1588–1632, Спб., 1851.

П. Бер. – П. Беринда, Різдваїні вірші, у вид. В. Резанов, Драма українська, в. 1. К., 1926.

Листи Б. Хм. – Листи й універсали Б. Хмельницького. «Воссоединение Украины а Россией», т. II, III. Вид. АН СРСР, 1953.

Борисп. акт. – Местечко Борисполе в XVII-м веке. Акты мѣскаго уряда 1612–1699 гг. с предисловием А.В. Стороженка. Вид. журн. «Киевская Старина», К., 1892.

Полт. кн. – Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Вид. В.Л. Модзалевського, в. I. Чернігів, 1912; в. II. Чернігів,

1912; в. III, Чернігів, 1914.

Пирят. кн. – Книги третие мѣские Ператинские, «Стороженки. Фамильный архив», т. VI. К., 1908.

Урб. – Урбар. «Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук», т. 84. Спб., 1908.

Літ. Граб. – Літопис Граб'янки, Вид. Тимчасової комісії для розбору старовинних актів. К., 1854.

Літ. Вел. – Літопис С. Величка. «Сказаніе о войнѣ козацкой з Поляками», «Пам'ятки українського письменства», т. I. К., 1926; «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке», т. II, III, IV, 1831–1864.

Лѣтоп. или опис. кр. – Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйств. и случаевъ. «Сборник летописей». К., 1888.

Літ. Сам. – Літопис Самовидця. «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам». К., 1878.

Черніг. л. – Чернігівський літопис. «Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским», т. I. К., 1856.

Кр. лѣт. опис. – Краткое лѣтоизобразительное знаменитыхъ и памяти достойныхъ дѣйствъ и случаевъ описаніе. «Южнорусские летописи», т. I. К. 1856.

А. Рад. – А. Радивилловський. Огородокъ. «Антоний Радивилловский южнорусский проповедник XVII в.» А. Марковського. К., 1894.

К. Зин. – Вірші ером. Климентія Зиновієва сина. Видав з передмовою В. Перетц, у Львові, 1912.

Царств. Нат. Л. – Царство Натури Людской, у вид. В.І. Рєзанов. Драма українська, в. III. К., 1925.

Алекс. чел. б. – Алексей, человек божий, у вид. В. Рєзанов. Драма українська, в. V. К., 1928.

Мил. б. – Милость Божія, у вид. Антонович и Драгоманов. Исторические песни малорусского народа, т. II, в. 1. К., 1875.

М. Дов. – М. Довгалевский. Комическое двйствіе, у вид. В.І. Рєзанов. Драма українська, в. IV. К. 1927.

Г. Кон. – Г. Конисский. Воскресеніе мертвыхъ, у вид. В.І. Рєзацов. Драма українська, в. VI. К., 1929.

М. Довг. Интерм. – М. Довгалевський. Интермедії. «Киевская Старица», т. I, VIII, 1897.

Статтю опубліковано у збірнику наукових праць «*Наукові записки Чернівецького університету*» (Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1963. – Т. 57, вип. 18 : Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. – Кн. 3. – С. 50–69. – (Серія філологічних наук).

2.3.5. Зміни у вживанні знахідного відмінка з об'єктним значенням за пам'ятками XIV–XVIII ст.

Зміни знахідного відмінка з об'єктним значенням проходили не цілком однаково у різних словосполученнях. Звернемо увагу на еволюцію знахідного відмінка після дієслів із загальним значенням управління, завоювання, платні, уваги, гордування, проникання і деяких ін.

Ще Є.К. Тимченко звернув увагу на знахідний відмінок після дієслів типу *владати, верховодити, керувати, орудувати, порядкувати, розпоряджати, панувати, правити, рядити, справувати, судити, хазяйнувати* і под., який під натиском орудного вийшов з ужитку¹.

Історію даного явища в російській мові до певної міри висвітлює Т.П. Ломтьов. Він зазначає, що «в древнерусском языке винительный падеж употребляется для обозначения объекта владения, управления, руководства со стороны субъекта... Винительный объекта управления мы находим у писателей XVIII в... В современном русском языке на месте винительного объекта управления, руководства и владения употребляется творительный падеж с тем же значением»².

Розгляд пам'яток показує, що і в староукраїнській мові був знахідний володіння, управління і керівництва, тільки відбитий він у різних пам'ятках неоднаково. У творах, написаних народною мовою чи близькою до неї, знахідного володіння, управління і керівництва або зовсім немає, або він зустрічається у поодиноких випадках. Знайти цю конструкцію можна, як правило, у пам'ятках книжної традиції. Зокрема з пам'яток XIV–XVI ст. знахідний володіння, управління і керівництва зафіксований тільки у творах полемічної літератури. Виступає він тут найчастіше після таких старокнижних дієслів, як *управляти, правити, рядити, зав'яздовати, влад'їти* і под., наприклад:

То сей гряды оставль, и торжища, и еже с людми жити, и иных обычая управляти (Х. Філ., 213)³; *правячи всю поднебес-*

¹ Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь в українській мові, К., 1926, стор. 62.

² Т.П. Ломтьев. Очерки по историческому синтаксису русского языка, М., 1956, стор. 260.

³ Пояснення скорочень див. у кінці статті.

ную (Г. См., 246); *да цѣломудрно жизнь сию правити* духовная мудрствует? (Х. Філ., 97); *абы рядили Церковь Божию* (Х. Філ., 1214); *абы искушалъ и завѣдовалъ пилне всякую науку, умѣстность и цвиченье* (Х. Філ., 1322); *которыми ни томъ же соборѣ.. церкви только Римови прилеглые завѣдовати* вручено? (Х. Філ., 1492); *абы преложонныхъ духовныхъ вѣры своеѣ завѣдовалъ* (Перест., 27); *владѣет, учит и наказует послѣдующихъ ти* (Х. Філ., 1706).

Отже, знахідний володіння, управління і керівництва в українських пам'ятках виступав, насамперед, як факт книжної мови і в силу книжної традиції. Про це свідчить і те, що він зафіксований у пам'ятках з більш книжною мовою, і склад старокнижних дієслів, після яких він вживався. Частина цих дієслів вийшла з ужитку, а ті, що збереглися в українській мові, тепер вимагають тільки орудного відмінка. Дієслово *рядити* із значенням *керувати, порядкувати* у словнику М. Уманця і А. Спілки, а також у словнику під ред. Б. Грінченка ще є. М. Уманець і А. Спілка подають до нього й нове керування орудним відмінком: *Архимандрит повинен рядити монастирем своїм*¹. У рос.-укр. сл. 1948 р. цього дієслова вже немає. Дієслово *управляти* словник Б. Грінченка з таким значенням не зафіксує². Про дієслово *правити* Б. Грінченко зазначає, що воно зустрічається із значенням «управлять» і наводить такі приклади: *Гляди, щоб добре народом правив* (Рудч., Ск., II, 163); *Владично правиши ти народом* (К. Псал., 204), тобто це дієслово вже керує орудним відмінком.

У рос.-укр. сл. 1948 р. є *правити* і *управляти* з орудн. відм. (*керувати, управляти державою, правити кіньми* тощо). Дієслово *завідувати* у значенні «заведувать» Б. Грінченко не занотує, але в рос.-укр. сл. 1948 р. воно є, і з фактів сучасної мови відомо, що при ньому потрібний орудний відмінок (*завідувати школою, навчальною частиною, кафедрою* тощо). Дієслово *владати* у такій формі в українській мові невідоме, але у формі *володіти, владати* воно зафіксоване у словнику Б. Грінченка з керуванням орудн. відм.: *Схватило мою невістку так, що не во-*

¹ М. Уманець і А. Спілка. Словарь рос.-укр., Львів, 1893, стор. 1063.

² У словнику М. Уманця і А. Спілки це дієслово є, але у формі *управовати* і із старим керуванням знахідним відмінком: *Він корабель управує* (стор. 1063).

лодає ані руками, ані ногами (Харк.); Так наморився, що й руками не *володаю* (Кон.)¹. З орудним відмінком обидві ці форми дієслова виступають і в рос.-укр. сл. 1948 р. (*володіти, владати собою*).

Проте пам'ятки полемічної літератури зафіксували знахідний володіння і після деяких дієслів, що здавна відомі українській розмовній мові, наприклад після дієслова *опанувати*:

абы по^сѣлъ и опановаль свѣтъ (Х. Філ., 1384); *которыя мѣли опановати весь свѣтъ* за часу антихристовога тиранства (Х. Філ., 1670); *которыя нашу церковь нынѣ опановали* (І. Виш., 164); *который, опановавши мысль твою..:* (І. Виш., 30); *А з другое стороны цесар поганскій церковь с причины папезкое опановаль* (Перестор., 48).

Дієслово *опанувати* досить поширене в українській мові і фіксується всіма словниками із значенням «владеть, завладеть, охопити». Б. Грінченко подає це дієслово тільки із знахідним відм.: *І пустиню опанують веселії села* (Шевч.); *Завзятість всіх опанувала* (Котл.); *От як опанувала Умань, то й поставили усюди свій караул* (ЗОЮР, I, 299) та ін. М. Уманець і А. Спілка подають це дієслово і з знахідним, і з орудним відмінками: *Завзятість всіх опанувала, всякий пінивсь і яривсь* (Котл.), але: *Заступила чорна хмара та білу хмару, опанував запорожцем поганій татарин* (К. Ш.)². В рос.-укр. сл. 1948 р. при дієслові *опанувати* стоїть позначка тільки про знахідний відмінок.

Отже, дієслово *опанувати* керує в новій українській мові найчастіше знахідним відмінком і лише іноді – орудним. Це означає, що знахідн. володіння в українській мові при окремих дієсловах (зокрема при дієслові *опанувати*) зберігався досить довго.

Наявність знахідн. володіння при дієслові *опанувати* свідчить про те, що цей засіб був відомий українським пам'яткам не тільки як факт книжної мови, але й як явище народнорозмовного порядку.

У пам'ятках XVII–XVIII ст., близьких до народної мови, знахідного володіння майже зовсім немає. Немає його у Книгах третіх Пирятинських, Книжиці для господарства, Малоруських

---

¹ Словарь укр. яз., т. 1, К., 1907, стор. 250. Пор. в М. Уманця і А. Спілки, стор. 98.

² Словарь рос.-укр., стор. 560.

домашніх лічебниках, Урбарі, у Львівському літописі, Хмельницькому літописі, Добромильському літописі, у «Кратком лѣтоизобразительном описании», «Лѣтописных заметках», Літописі Гукливському, у більшості драм тощо. У деяких пам'ятках є по одному-два приклади даної конструкції:

Въ покою королевство рядиль (Київ. літ., 75); *зачимъ поляки подъ мощъ все царство Московское, окромъ столици и места Смоленского, все опановали* (Київ. л., 80); *который... землю Северную опановал* (Острозьк. л., 243); *и так Волоскую землю опановал* (Острозьк. л., 245); *и правила церковь Божию съ великимъ прилѣзаниемъ* (Черніг. л., 16); *правиль престоль 36 лѣтъ* (Черніг. л., 39) і деякі ін.

У більш-менш помітних розмірах знахідний володіння зустрічається тільки у таких книжників, як С. Величко і Г. Грабянка. Ці літописці вживають знахідний володіння після дієслів типу *завладѣти, заобладати, управляти, правити, орудувати* і ін.:

Хотящу ему градъ пограничній завладеть (Літ. Граб., 185); *и кромѣ всякого труда всю Украину Ляхи заобладали би* (Літ. Граб., 194); *и хотящи единъ другого княженіе заобладати* (Літ. Граб., 17); *и можетъ добрѣ воинство управляти* (Літ. Граб., 151); *И Самусь Гетманство свое правящи, резидоваль въ градѣ Вѣницѣ* (Літ. Граб., 241); *которій на ютчасъ по отездѣ Монаршомъ въ чуждіи Нѣмецкіи страни поморскіи управоваль всѣ дѣла царственні* (Літ. Вел., III; 566); *аби могль з Богуномъ и войскомъ его латво злучитися и помисльне дѣло управити* (Літ. Вел., I, 97); *чрезъ которій король новій Августъ зъ сенаторами и Рѣчою Посполитою тоє орудоваль* (Літ. Вел., III, 516).

Про керування дієслів типу *завладѣти, управляти, правити* в новій українській літературній мові ми вже наводили свідчення словників та ін. матеріалів. Вимагає певних зауважень дієслово *орудувати*. Б. Грінченко зафіксував його із значенням *распоряжаться, заведувать, управлять, заправлять, владеть* з орудним відмінком, зокрема: *Хто чим орудує, той на тім і сидить* (Ном., 10423); *Невістка нами орудувала* (Г. Б.); *Мені, каже, хазяїн велить теж орудувати чортами, щоб скоріш мололи* (Грін., I, 39) та ін.

Отже, приклад, наведений з літопису С. Величка, свідчить, що в старій українській, мові знахідний володіння вживався і

при дієслові *орудувати*. В літописі Величка й інших пам'ятках зустрічається ще дієслово *зорудувати* із знахідним відмінком: *Все помисливе на сторону Королевскую и унѣятскую зорудовали* (Літ. Вел., II, 503); *а зорудовавши, по указу сотнищом, тоє дѣло* (Пирят. кн., 77).

Тут дієслово *зорудувати* виступає із значенням *зробити* і тому говорити про знахідний володіння немає підстав. Пор. пояснення Б. Грінченка, що *зорудувати* виступає в українській мові із значенням *справиться, сделать что*: *Що задумав, то вже зорудує* (Г. Б.).

В літописі С. Величка дуже поширене дієслово *опанувати*:

Не такъ би скоро опановальъ страх гетманскіє и всего войска сердца (Літ. Вел., I, 42); *опановальъ купно з ними и всю Великую Полщу кромѣ Кданска* (Літ. Вел., I, 127); *А если великий государь царь московский цале всѣ Инфлянти опануєть* (Літ. Вел., I, 149); *и чтири окренти з гарматами и не без значной сумми денежной з Франции ему посланной опановальъ себѣ* (Літ. Вел., I, 173) та ін.

Крім літопису Величка, широке вживання дієслова *опанувати* із знахідним відмінком можна спостерігати в літописі Самовидця, в якому знахідний володіння з іншими дієсловами – дуже рідкісне явище.

Отже, при дієслові *опанувати* знахідний володіння продовжує уперто зберігатися і в XVII–XVIII ст.

З проповідницьких творів і художньої літератури XVII–XVIII ст. знахідний володіння більш помітний у Радивилівського і К. Зинов'єва. Зокрема, ми можемо вказати на відповідні конструкції з дієсловами *управляти, правити, керувати, опанувати*:

И в гору против вѣтру пором управляютъ (К. Зин., 116); *благолѣнне правяще Іудеовъ* (А. Рад., 52); *шостами поганяти и стернь керувати* (К. Зин., 116); *которого сердце страхъ смерти опануєть* (А. Рад., 52).

Радивилівського і К. Зинов'єва, як і в попередніх пам'ятках, зустрічається дієслово *справувати* із знахідним відмінком. П. Житецький у своєму словничку до «Очерков литературной истории малорусского наречия в XVII веке» зазначає, що *справувати* вживалося із значенням *исправлять, проходить, дейст-*

вовать, сотворять, восходитъ, строитъ¹. І справді, це дієслово з подібним значенням здебільшого і виступає у К. Зинов'єва та в ін. пам'ятках, а тому цілком закономірний при ньому знахідний відмінок. Пор.:

Яко в дому всяку речь добро справовати (К. Зин., 12), тобто робити всяку річ; *и яко ж дѣла Хви справуеть* (К. Зин., 23) – веде діла; *І тоє непохыбно справить такимъ злоцравство: и за выгоду людску злое неблгодарство* (К. Зин., 24) – зробить злонравство, неблагодарство; *і прощу васъ мистрове, добре таких справляйте* (К. Зин., 36) – обробляйте, карайте таких; *жебы тотъ урядъ справоваль на мѣстцѹ отцевскомъ* (Літ. Сам., 49) – исполняв уряд, должность і ряд ін.

Б. Грінченко свідчить, що дієслово *справувати* у значенні *отправлять, исправлять, исполнять* *должность, вести дела* із знахідним відмінком відоме й новій українській літературній мові: *Я діло за його справував і клопатавсь* (Зміїв. п.); *Загад діло справує* (Ном., 1082)².

Проте ще в словнику М. Уманця і А. Спілки дієслово *справувати* наводиться як один із синонімів до слова *управлять*³, тобто вказується на те його значення, про яке не говорили П. Житецький і Б. Грінченко, а Є. Тимченко відзначив *справувати* серед дієслів, що в сучасній українській мові можуть керувати орудним відмінком. Таким чином, є підстави гадати, що і при дієслові *справувати* у давнину міг виступати знахідний володіння. Ті пам'ятки, які ми переглянули, підтверджують подібний здогад. Пор.:

Оди небале будетъ справовати меншихъ (А. Рад., 17) – керувати меншими; *Бы при моей головѣ научился з млада Господарства пилноват и дом справовати* (Алекс, чел. б., 137) – порядкувати домом; *не маючи такого досвѣду войско справовати* (Літ. Сам., 49) – управляти військом та ін.

Отже, в окремих випадках можна говорити про знахідний володіння і при дієслові *справувати*, хоча частіше воно виступає з іншим значенням і з іншою функцією знахідного відмінка.

---

¹ Див. *Житецкий*. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVIII веке, К., 1889, стор. 84.

² Словарь укр. яз., стар. 1804.

³ Словарь рос.-укр., стор. 1063.

Таким чином, після А. Радивилівського і К. Зинов'єва, тобто на поч. XVIII ст., починається значний спад у вживанні знахідного володіння, бо пізніше майже ні в кого не помічаємо цієї конструкції у більш-менш значних розмірах. Зокрема у більшості драм і в інтермедіях М. Довгалевського їх зовсім немає, а у творах І. Некрашевича є тільки один випадок і то після дієслова *опанувати*: *Нехай же його недобре опанує* (31).

На основі поданих спостережень можна зробити такі висновки про долю знахідного володіння в старій українській літературній мові:

1. Найдавніші пам'ятки народнорозмовного типу не відбивають знахідного оволодіння. Вперше він зафіксований у творах полемічної літератури XVI ст. переважно після старокнижних дієслів на зразок *управляти*, *правити*, *рядити*, *зав'язувати*, *влад'їти* і под., тобто як факт книжної мови.

2. Пам'ятки XVII–XVIII ст. підтверджують висновок про те, що знахідний володіння виступав у старій українській літературній мові насамперед як факт книжної мови, бо і в цей час він найчастіше зустрічається у творах з більшою книжною традицією – в літописі С. Величка, Граб'янки, у творах А. Радивилівського і К. Зинов'єва. Після двох останніх авторів, тобто на поч. XVIII ст., починається значний спад у вживанні знахідного володіння.

3. Проте знахідний володіння міг вживатися не тільки після старокнижних дієслів, але й після таких дієслів, що відомі українській мові, зокрема після *керувати*, *правити*, *орудувати*, *осягати*, *опанувати*, *справувати* і под., що свідчить про поширення знахідного володіння, у той час і серед живої народної мови. Знахідний володіння народнорозмовного типу зберігався довше, ніж знахідний володіння книжного різновиду. Після деяких дієслів, зокрема після дієслова *опанувати*, знахідний володіння відомий і в наш час.

4. Процес перетворення знахідного володіння української мови нагадує відповідний процес російської мови. В обох мовах ця конструкція занепадала, причому збігається навіть момент масового виходу з ужитку знахідного володіння – поч. XVIII ст. Проте народнорозмовний варіант знахідного володіння в українській мові затримується довше, чого не спостерігаємо (за тими даними, які є на сьогодні) в російській мові.

Дослідники давньоруської мови вказують на те, що дієслово *воевати* в ній керувало знахідним відмінком, який означав назви земель і народів. Зокрема, Є.С. Істрина наводить такий приклад з 1-го Новгородського літопису: *воеваша землю ихъ* (99, 7)¹. Чимало прикладів подає Т.П. Ломтьов і зазначає, що в подальшій історії мови дієслово *воевать* (у формі *завоевать*) продовжує керувати знахідним відмінком, якщо мова йде про територію (*завоевать колонии*), і змінює керування цим відмінком на прийменникову конструкцію з прийменником **против** і родовим відмінком, якщо мова йде про народи (*воевать против немцев*)². Шкода тільки, що Т.П. Ломтьов не встановив, коли саме дієслово *воевать* змінило своє керування.

Староукраїнські пам'ятки свідчать про те, що традиція давньоруської мови щодо вживання дієслова *воювати* із знахідним відмінком була успадкована й українською мовою. Правда, у пам'ятках XIV–XVI ст. це явище відбите слабо. Ми можемо, вказати лише на такі приклади:

Такъ оныѣ отступници цѣрковь божію почали воевати (Перест., 35) – проти церкви почали воювати; *Которых он водою и сухом воевал* (К. Сак., 158) – проти котрих воював; *шѣтоб они мѣли, цѣрики татарские, побратавшися з нами, православную Рус і віру нашу воевати* (Листи Б. Х., II, 255) – проти Русі і віри воювати.

Але в українських літописах XVII ст. це явище відбите сильніше, що цілком природно, якщо зважити на зміст літописів, в яких багато уваги приділено питанням війни і військової справи.

В українських літописах дієслово *воевати* вживається насамперед з іменниками, що означають певну територію – назви країн, міст і т. ін. З назвами великих площ типу *Полиця, Литва, Крим, земля турецька* і под. дієслово *воевати* набуває сучасного значення *захоплювати, завойовувати що*. Іноді на це основне значення нашаровується відтінок і *воювати* проти якої держави,

¹ Синтаксические явления Синодального списка 1-й Новгородской летописи, «Известия ОРЯС», т. XXIV, М., 1919, стор. 156. Пор.: *И.И. Срезневский*, Материалы для словаря древнерусского языка, т. 1, СПб, 1893, стор. 279.

² Очерки по историческому синтаксису русск. яз., стор. 261.

оскільки назви країн водночас означали й назви певних держав. Наприклад:

А другие великую Полицу воевали (Київ, л., 73) – захоплювали, завойовували; *Сіи Аляно-Козари... воеваху Мидію и Арменію* (Літ. Граб., 4) – завойовували Мідію і Вірменію; *понеже, рече, нам ѿбревають Полицу воевати тріе изящнѣйшіе народи* (Літ. Граб., 145) – воювати проти Польщі; *Сей многократне землю Турецкую зъ Козаками щасливе воевалъ* (Літ. Граб., 259) – завойовував землю турецьку; *Сей воевалъ Кримъ* (Літ. Граб., 260) – захоплював Крим, можливо, руйнував Крим¹; *не тилко значне Кримъ воевалъ, и нѣкоторіи въ немъ попалиль гради* (Літ. Вел., II, 497) – руйнував Крим; *которіе землю шведскую воевали* (Літ. Сам., 204) – землю шведську захоплювали, руйнували; *взаємне Греческу. плѣняюци воюють землю* (Літ. Граб., 10) – захоплюють грецьку землю; *По семь еда воеваша Турскую и Татарскую землю* (Літ. Граб., 20) – воювали проти турецької і татарської землі, держави; *Іоанъ и Петръ, цари московскіе, князя Василія Василѣвича посылали воевать Кримъ* (Черніг. л., 38) – посилали завойовувати Крим; *Сей съ козаками землю Турецкую щасливо воевалъ* (Кр. лѣт. опис., 53) – землю турецьку завойовував.

З назвами менших об'єктів – міст, володінь і т. ін. типу *Варшава, Краков, Умань, мѣсто, город, владѣніе, замок* тощо дієслово *воевати* виступає в сучасному значенні *захоплювати, завойовувати що*, часто з відтінком – *руйнувати що*, який проявляється тут виразніше, ніж при назвах країн. Наприклад:

Умань и инии мѣста Украинский мечомъ і огномъ воевалъ (Добром, л., 239) – Умань і інші міста руйнував, захоплював; *а звлаца городи Сипѣжини воевали* (Літ., Сам., 203) – городи руйнували, захоплювали; *воева владѣніе области Греческія* (Літ. Граб., 7) – завойовував володіння; *арматъ и всякихъ военныхъ припасовъ и сами Козаки замки Турецкіе воююще много набрали* (Літ. Граб., 22) – захоплюючи замки; *Но вишетисанній зъ Гладкимъ у Полѣсѣ, подиздъ многіе уже гради началъ воевати* (Літ. Граб., 88) – городи почав захоплювати; *и такимъ*

---

¹ Пор. свідчення І.І. Срезневського про таке значення дієслова *воевати* у давньоруській мові (Матеріали..., т. 1, стор. 279).

образомъ мѣста: *Черняховци, Мурахву, Шаргородокъ и Ямполь огнемъ и мечемъ воева* и въ нихъ людѣи неповиннихъ (Літ. Граб., 98) – міста руйнував, захоплював; той Антонъ *Варшаву, Краковъ и иншіе города подѣ-за Вислою воевалъ* (Черніг. л., 25) – Варшаву, Краков й інші города руйнував, захоплював.

У літописах вживаються назви народів типу *Ляхи, Москва, Козаки, волохи* тощо. З такими назвами дієслово, *воевати* виступає у значенні сучасних конструкцій *воювати проти кого*:

И зъ воинствомъ Козацкимъ Ляховъ воюя (Літ. Граб., 58) – воюючи проти поляків; *аби Москву и Козаковъ огнемъ и мечемъ воевати* (Літ. Граб., 129) – проти Москви, тобто росіян, і Козаків, тобто українців, воювати; *чтобъ насъ зъ ними примиривши, совокуплениями силами Москву воевати* (Літ. Граб., 139) – проти росіян воювати; *хотятъ и зъ того изрекнутись, Москву же бранію воевати* (Літ. Граб., 158) – проти росіян воювати; *аби йшли заразъ з ними албо Козаковъ воевати* (Літ. Вел., I, 118) – проти козаків воювати; *аби з Ордою, давно Росиянов воевати желавшою, учинений закрѣпиль союзъ свой для наступующой войны их полской з Росияни* (Літ. Вел., I, 194) – що хотіла проти росіян воювати; *исъ козаками сталъ воевать ляховъ* (Лѣт. или опис. кр., 4) – почав воювати проти поляків; *но еще подбилъ Хана воевать ляхов* (Лѣт. или опис. кр., 10) – підбив воювати проти поляків; *Помянутый Петръ Сагайдачный волоховъ воевалъ* (Лѣт. или опис. кр., 5) – проти волохів воював; *и съ козаками сталъ было воевать Ляховъ* (Крат. лѣт. опис., 55) – почав було воювати проти поляків; *Того-жъ года король полскій и ханъ кримскій согласились Москву воевать и козаковъ* (Крат. лѣт. опис., 67) – домовились воювати проти росіян і козаків.

Конструкція набуває значення *воювати проти кого* і в тому разі, якщо до неї входить назва осіб – *Пушкар, Хмельницький, король, государ* тощо:

Чтобъ противного ему Царскому Величеству вѣрного слугу Пушкара воевали (Літ. Граб., 160) – проти Пушкара воювали; *аби з Ордами своими ишоль на Украину воевати Хмельницкого* (Літ. Вел., I, 158) – ішов воювати проти Хмельницького; *Тамъ же недалеко подѣ Зборовомъ Хмельницкій съ козаками и Татарами короля самого зъ войскомъ его воевалъ* (Крат. лѣт. опис.,

61) – проти короля воював; *чтобъ ишолъ зъ нимъ и изъ Ляхами воевать государя россійскаго* (Крат. лѣт. опис., 62) – ішов воювати проти государя; *Тогда-жь Пушкаря, полтавского полковника, гонилъ и воевалъ* (Крат. лѣт. опис., 71) – проти Пушкаря воював; *его же на Волзѣ воюючи, въ конецъ побѣди* (Літ. Граб., 11) – проти нього воюючи.

Найпізніша пам'ятка, в якій знаходимо дієслово *воевати* із знахідним відмінком у більш-менш помітних розмірах, – «Кроткое Лѣтоизобразительное описание» 1506–1783 рр. XVII–XVIII ст. спостерігаємо спад у вживанні знахідного об'єкта завоювання. Цікаво, що серед пам'яток художньої літератури ця конструкція зафіксована в інтермедіях М. Довгалевського: *Буду турковъ воеваты мечемъ слави добувати*. Це свідчить про те, що знахідний об'єкта завоювання на поч. XVIII ст. був відомий не тільки книжній, а й живій народній мові. До речі, вислів *турка воювати*, що зустрівся в інтермедії М. Довгалевського, фіксують різноманітні етнографічні та діалектні записи як ходовий вислів усної мови.

На основі українських словників та фактів літературної мови можна переконатися в тому, що знахідний завоювання вживався в українській мові й далі, у XIX ст. Зокрема Б. Грінченко зафіксує дієслово *воювати* із знахідним від назв осіб як цілком звичайний: *Мене хочуть воювати* (Рудч., Ск. II, 10); *Царь царя потугою воює* (К. Бай., 26). Пор. і з Л. Українки: *Не так би сумувала, подивившись, як твої герой воює ворогів*.

Проте вже Є.К. Тимченко вміщує це дієслово серед тих, після яких «акузатив безприймений конкурує з прийменником на»¹. Отже, він припускає заміну висловів типу «*Пішли наші славні запорожці на Турка воювати*» (Укр. Етн. 36., I, 61) зворотами *воювати на турка*.

В сучасній українській літературній мові відбувається той же процес, що й в російській мові – знахідний об'єкта завоювання від назв народів, осіб застарів і витискається конструкцією з прийменником **проти** (*воювати проти турків, татар*; застар. *на турків, татар*), але після префіксованого дієслова *завоювати* знахідний об'єкта від назв територій зберігається (*завоюва-*

---

¹ Є.К. Тимченко. Акузатив в українській мові, К., 1928, стор. 17.

ти степ, простори, країну і т. ін.).

Дієслово *завоювати* із знахідним відмінком вживалося і в староукраїнській мові, але далеко рідше, ніж дієслово *воювати*. Вперше його зустрічаємо у деяких літописах XVII ст., зокрема:

Понеже булави, бунчуки, хорогви, бубни и армати чрезъ Мѣчь и отвагу свою у Гетмановъ Полскихъ завоевалъ (Літ. Граб., 58); *а Царское Величество потомъ весь берегъ Балтицкого моря, зъ провѣнціями и крѣпкими портовими гради, къ коронѣ Россійской завоевалъ* (Літ. Граб., 255); *въ которой городъ Дерптъ, Кокенгусъ, и инніе маліе городки завоевалъ былъ* (Літ. Вел., II, 97); *числячи отъ Казѣмѣра Великаго... Русъ завоевавшего* (Літ. Вел., I, 12) та ін.

Більш звичайне було для староукраїнської мови із знахідним відмінком префіксоване дієслово *звоювати*, яке відоме ще з пам'яток XVI ст., не говорячи вже про твори XVII ст. Пор.:

Же Турокъ Грецію звоевалъ и посѣлъ (Х. Філ., 1568) – Грецію завоював; *же Турокъ Константинополе зоевалъ и Трещью осѣлъ?* (Х. Філ., 1572) – Константинополь завоював; *іжъ господ богъ помогъ намъ того неприятеля зоеват* (Листи Б. Х., II, 49) – неприятеля перемогти; *Татаре о святой Покрове Подоле и Волинь по самыи Илвовъ и Сокаль велми зоевали* (Київ, л., 76) – Поділля і Волинь завоювали; *Татаре, Подгоре и Покуте зоевавши...* (Київ, л., 77) – Підгір'я і Покуття завоювавши.; *и Турци Рогатинъ зоевали* (Львів, л., 233) – Рогатин завоювали та ін.

Ця конструкція досить довго зберігалася в українській мові. Дієслово *звоювати* у значенні *завоювати, перемогти* із знахідним відмінком зафіксоване у словнику Б. Грінченка: *Хтіли Почасевъ звоювати* (Мл. л. сб., 188); *Да іще він думає, гадає, щобъ козака Голоту звоювати* (Мет., 446), М. Уманця і А. Спільки: *Та не такъ Гетьманъ, якъ гетьманська мати, хоче нами, нами козаками, Турка звоювати. Та вона жъ його та не звоює, тільки роздратує* (Н. п.) і в Укр.-рос. словнику 1958 р.: *Помігъ йому, ворога звоювати* (Руд.). В останньому словнику є позначення, що це дієслово у значенні *преодолеть* – застаріле. З мовної практики відомо, що в наш час дієслово *звоювати* і в інших значеннях сприймається як архаїзм, все частіше замінюючись формою *завоювати, перемогти*, особливо в літературній мові.

Отже, якщо говорити в цілому, знахідний об'єкта завоювання тримався в українській мові, особливо в народнорозмовній, довше, ніж у російській. Про це більш переконливо, ніж пам'ятки XVIII ст., свідчать записи народної творчості і твори художньої літератури XIX–XX ст.

3

Є.К. Тимченко вказує на те, що при дієсловах типу *платити*, *заплатити* і под. «акузатив безприйменниковий конкурує з прийменником *за*»: *Купив кобилу... заплатив тому кобилу, привів до дому* (Kolb. P. IV, 222), але: *Бог заплатить за обід, що наївся дармоїд* (Закр., 144)¹.

У наш час знахідний безприйменниковий типу *заплатив кобилу* – архаїзм. Він зберігається тільки у певних фразеологічних виразах з фінансової справи: *платити податки*, *платити штраф*, *платити неустойку* тощо². Укр.-рос. словник 1958 р. містить приклади тільки з прийменником *за*: *Тобі не заплатили за роботу?* (Л. У.); *Ми зуміли перейти рубіж, за кожен камінь заплативши кров'ю* (Дм.)³.

В старій українській літературній мові знахідний безприйменниковий при дієсловах платні вживався значно ширше. З ним зустрічаємося вже у пам'ятках XVI ст., особливо ділового жанру. Наприклад, у Литовському статуті 1529 р. поширені такі вислови, як *платити (заплатити) шкоду*, *квалт*, *вину*, *безчестив*, *головщину*, *рани* тощо:

Тогда мает шкоду платити з навезкою (72); *таковий маеть платити квалт* (80); *тогда маеть головщину платити* (60); *а тот раны, мает ему платити* (62); *тогда маеть тому безчестив платити водле стану* (50); *а нам вину заплатити дванадцат рублев грошей* (16); *тот пан самъ... квалтъ и головщину и шкоду мает платити* (64); *тогда тот повинень испаш платит* (93)⁴ та ін.

¹ Акузатив в укр. м., К., 1928, стор. 17, 42.

² Пор. Толковный словарь русск. яз., под ред. проф. Д.Н. Ушакова, М., 1939, III, стор. 288.

³ Укр.-рос. сл. під ред. І.М. Кириченка, т. II, К., 1958, стор. 99.

⁴ *испаш* – рос. потрава. У формі *спаш* це слово зафіксоване М. Уманцем і А. Спілкою (стор. 754) та Б. Грінченком (стор. 1789). Отже, вислів *испаш*

Іменники *шкода*, *кввалт*, *головщина* і под. сприймалися, очевидно, як спеціальні юридичні терміни і звучали приблизно так, як для нас вислови типу *платити штраф*, *аліменти* тощо. Але тепер ці іменники ми сприймаємо насамперед у їх прямому значенні, і для сучасного вуха у виразах типу *платити (заплатити) шкоду*, *кввалт*, *головщину*, *рани* і т. п. ясно відчувається відсутність прийменника *за*, тобто ми тепер сказали б: *платити (заплатити) за шкоду*, *за гвалт (насильство)*, *за головщину (убивство)*, *за рани* тощо.

Інша річ з такими термінами, як *противень* і *навязка*. Ці іменники не викликають у нас таких асоціацій, як попередні, сприймаються як назви певного виду платні (*противень* – мито, *навязка* – додаток, надбавка)¹, і тому знахідний безприйменниковий від них досить природний. Пор.: *а на господара противень має заплатити* (77); *тогда навезку на тую речь мають платити от того часу* (47).

При дієсловах платні в Литовському статуті могли виступати іменники й іншого, не термінологічного значення. Відсутність прийменника *за* в такому разі ще виразніша, ніж при іменниках *шкода*, *кввалт* і под. Наприклад: *тогда, если на него будет доводомъ слушнымъ переведено колко зверу в бито, таковый маєт зверь платити под ценою ниже написаною* (77); *А кгда близко тое дерево подорет, а тое дерево для того усхнет, тогда тотъ повинень будетъ тое дерево платити тому чие будетъ* (79); *А хто бы въ кого пограбнлъ с тыхъ скота, а штобы умерло, тогда маєт з навезкою реч платити* (96); *тогда тое жыто маєт тому платити* (72) і ряд ін.

Ясно, що в усіх цих випадках тепер ми вживаємо прий-

платити має значення – *платити за потрапу*, *за снаи*. Пор. у Б. Грінченка з іншим дієсловом: *Займи скотину і візьми за снаи*. Певне відношення до судової термінології мають, очевидно, і такі вислови, як *платити заклад*, *наклад*, *унесене*. Перший і третій з цих висловів мають таке значення, яке й тепер може бути передане безприйменниковою формою: *платити заклад*, *заставу* (саму заставу, а не за заставу); *заплатити унесене* – заплатити внесену суму. Вислів *заплатити наклад* і *шкоду* є більше підстав вважати таким, що вимагає і тепер прийменникової форми, бо мова йде про судові витрати, які повинна компенсувати інша особа.

¹ Див. Матеріали для словаря древнерусск. яз., II, стор. 1596; *навязка* – можливо від польського *nawigzka* – додаток, надбавка.

менникові звороти: *платити за звіра, платити за дерево, платити за річ, платити за жито* і т. ін.

Традиції ділової мови XVI ст. продовжуються і в XVII ст. У Полтавських актових книгах, Книгах третіх Пирятинських і ін. пам'ятках XVII ст. теж зустрічаємося із знахідним платні від назв судочинства типу *шкода, вина* і под., хоча і не в такому масовому порядку, як у спеціальному збірникові судових законів – Литовському статуті. Пор.:

Тогдаы они повинни будут тую шкоду платити (Полт. кн., I, 139); *а вину, на нас належную за такой учинокъ, заплатил* (Полт. кн., I, 51); *всѣ шкоди... з имѣния его буде повинен платити и оправовати* (Пирят. кн., 155); *А сей Пилип платил вину женѣ своей* (Пирят. кн., 251).

На основі актових книг XVII ст. стає особливо ясно, що іменник *вина* виступає як спеціальна назва платні, при якій у зв'язку з цим прийменник *за* не потрібний. Пор., зокрема, такі приклади:

То мѣть заплатит три рублѣ грошей и вину врядовую за проступство (Полт. кн., I, 129), тобто, платню на уряд, пеню¹; *й за тоє значную вину Костюченко платил его милости пану полковнику* (Пирят. кн., 276), тобто, значну платню, платню певного розміру та ін.

Правильно сприймати цей термін нам заважає асоціація із словом *вина* у сучасному значенні *провина, причина*².

Із неспеціальних назв знахідний безприйменниковий виступає від таких іменників, як *сад, млин*:

Которіє по близости могли би себѣ той сад заплатити (Пирят. кн., 324); *аби его милость пан сотник не сумнително оній сад... заплатил* (Пир. кн., 324); *що млин сплачували тих* (Пирят. кн., 30). Потреба прийменника *за* у цих висловах відчувається досить виразно.

У Полтавських актових книгах поряд з дієсловом *платити* (*заплатити*) вживається близьке до нього *уистити* (польськ.

---

¹ Див. *И.И. Срезневский. Материалы...*, I, стор. 258. Цікаво, що про подібне термінологічне значення імен. *шкода* Срезневський не говорить.

² Пор. більш природний для нас знахідний безприйменниковий від таких термінів, як *зарука, проторы, варгелт, вѣнец*.

uišcić – заплатити, внести), при якому також може бути знахідний безприйменниковий. Пор.: *абы Ярошиха, Малишенькова жона, того вола Яремѣ и жонѣ его Овдотии уистила* (1, 3), тобто, заплатила за вола¹.

В українських літописах, художніх творах та ін. пам'ятках XVII ст. знахідний безприйменниковий після дієслів платні утворюється, як правило, від загальних (не юридичних назв типу *труди, мужество, кобел* і под. Під кінець XVII ст. його вживання значно звужується. З переглянутих пам'яток можна вказати лише на такі випадки:

Труди свои сами себѣ ясиром Украинскимъ добре заплативши... (Літ. Вел., II, 29); *яже неволею мужество ѿмъ заплатила* (Літ. Граб., 43); *оу Дебрецинѣ и поза Тису по дванацяць золотых нѣмецких еден кобель жита платили* (Літ. Гукл., 79); *и еден кобель жита платила по пять золотых римских, албо и по шесть оу Галиціи* (Літ. Гукл., 79).

Все частіше починають траплятися вислови типу *платити і (заплатити) дань, мито, долги* і т. п., які відомі й сучасній і мові.

Таким чином, знахідний безприйменниковий після дієслів платні найбільш виразно фіксують ділові пам'ятки XVI–XVII ст. У XVIII ст. він уже майже не зустрічається.

У близькому значенні до дієслова *платити, заплатити* і староукраїнські книжники вживали дієслово *нагородити*. Особливо це помітно в актових книгах XVII ст. У Полтавських актових книгах і Книгах третіх Пирятинських дієслово *нагородити* часто виступає при таких же іменниках, що й *платити, заплатити*. У таких висловах, як *нагородив вину, головуцину, наклади правные, правные виклади* тощо тільки на перший погляд здається, ніби тут пропущений прийменник *за*. Подібну ілюзію створює звичка сучасника пов'язувати саме таке керування з дієсловом *нагородити* (нагородити за що). Насправді, у цих висловах дієслово *нагородити* виступає із значенням *компенсувати, заплатити* певні види судових поборів, які називаються *виною, головуциною, накладами правними* і т. ін. (*нагородив вину – за-*

---

¹ Зустрічаються також вислови типу *уистил вину* (особливий вид платні), *грошѣ, борошно, 10 золотих* і под., що не вимагають заміни прийменниковими зворотами.

платив вину, нагородив головицину – заплатив головицину тощо). Про те, що дієслово *нагородити* виступає саме в такому значенні, свідчить давальний адресата, який фігурує у багатьох з цих висловів: *нагородил намъ, Демяну, жонѣ* і т. ін., як і *заплатив нам, Демяну* тощо, в той час як тепер це дієслово вимагає знахідного відмінка (*нагородив Миколу*, а не *Миколі*). Про таке значення цього дієслова свідчать і деякі ін. вислови, в яких указується розмір «нагороди», тобто платні.

Отже, у вислови типу *нагородити вину, головицину, правці наклади* і т. п. наші предки вкладали такий зміст, який для нас не звичний, бо суперечить нашим уявам про можливість керування дієсловом *нагородити*. У даному разі зустрічаємося з поширеним явищем в історії української мови – суперечністю між синтаксичними можливостями слова і його лексичним значенням.

Така суперечність відчувається тільки в тих випадках, коли дієслово *нагородити* сполучається із спеціальними назвами судових поборів. Якщо ж при дієслові *нагородити* стають менш спеціальні слова, можливість заміни прийменниковими конструкціями виявляється реальнішою. Так, наприклад, поширені вислови в актових книгах *нагородити шкоди, утрати*, очевидно, виступають у значенні сучасних висловів *нагородити* (чи *заплатити*) *за шкоди, за утрати*:

І шкоду всю... повинен будет ему нагорожжати (Полт. кн., I, 58); *и шкоды, в лѣсах починеніе, так оны, яко и товариши их Пѣратинцям нагородили* (Пирят. кн., 55); *мѣт Гарасим нагородит всю утрату Стефану Ладыж(инценку) правных ныкъладовъ* (Полт. кн., I, 117). Пор. в літописі С. Величка з ближчим до сучасного значенням дієслова *нагородити*: *хотячи тую свою подъ Чигриномъ утрату себѣ наградити* (II, 455).

Потреба прийменникових конструкцій відчувається ще більше у сполученнях дієслова *нагородити* з такими абстрактними іменниками, як *зацност, цнота, неслава, труд, заслуга* і т. ін. Подібні вислови зустрічаються не тільки в актовій мові, але і в українських літописах та ін. пам'ятках, наприклад:

Каленик Безрученко зацност Хвеска нагородил (Полт. кн., I, 41) – польськ. *zaspość* – чесність, благородство: *нагородив Хвеська за зневажену честь; нагородивши ему цноту с правни-*

ми выкълады... (Полт. кн., I, 172) – польськ. *spota* – доброчесність, чеснота: нагородивши за зневажену доброчесність...; *понеже Вейзеръ, хотящи прошлоголную свою подъ Азовомъ неславу здесь наградити...* (Літ. Граб., 253) – нагородити себе за неславу; *и труди ихъ довольно наградити имъ обѣщали* (Літ. Вел., III, 369) – заплатити за труди та ін.

Можливо, значення *нагородити*, *заплатити* за що мають і деякі вислови з конкретними іменниками типу *целюрик*, *скарби*, *аппарати*, *утвар*, *конь*, *воль* і под.:

Пнове, що-м отримал вкушене уха от Григора и от Максьсима, в том з ними прощение отримал, варуючи, даровавши навязками, тилко целюрика и правные выкълады мѣють нагородити мнѣ (Полт. кн., I, 177) – заплатити за лікаря; *такожде и Козаки принуждении будутъ награждать черезъ нею войну зобраніе по всей Полици і костелахъ скарби, аппарати и утвари* (Літ. Граб., 209) – нагороджувати за забрані скарби, церковне вбрання і посуд; *кто би того коня мѣль сколоти, совито будегъ коня і всѣ правные виклади нагорожати з виною полковницкою і Врядовою* (Полт. Кн., I, 194) – буде платити за коня; *і твого я, Семене, не брал коня на тую мою потребу; а где бы ся на мене довело, теды я тобі коня буду наворожат совито з видою врадовою копъ трохъ* (Полт. кн., I, 131) – буду платити за коня; *Миколайце вола аби з навязкою всѣ чтира нагородили* (Полт. кн., II, 102) – заплатили за забитого вола.

Проте вислови типу *нагородити коня*, *вола* викликають певні сумніви, бо в актових книгах, крім наведених, є ще й такі випадки: *абы з Ивановой Скибенъковой худобы нагорожено отцу игуменови вола и пчоль двои* (Полт. кн., II, 95), тобто дано вола і бджіл.

Виходить, що, крім грошової винагороди, за часів середньовіччя існувала ще компенсація натурою, яка, очевидно, була більш поширена, ніж перша. Тому наведені вислови *будет нагорожати коня і правные виклади*, *буду нагорожати коня з виною врядовою*, *нагородила вола з нав'язкою* і т. ін., можливо, означають не *будеш платити за коня*, *вола* і т. п., а *повернуть, дадутъ коня і правні виклади*, *дали вола з додачею* тощо.

Незважаючи на наявність певних сумнівних місць, переглянуті пам'ятки свідчать просте, що в XVI–XVII ст. існували такі

конструкції з дієсловом *нагородити*, які в сучасній мові частіше замінюються зворотами з прийменником *за*. Отже, в старій українській літературній мові знахідний безприйменниковий при дієсловах нагородження вживався дещо вільніше, ніж тепер. В сучасній українській мові, як свідчать словники, виразно діє тенденція до ширшого вживання дієслова *нагородити* з прийменником *за*, особливо, коли треба підкреслити підставу нагородження. Наприклад: *А хто ж мені нагородить за мої труди?* (Гол.; I, 280)¹; *За високий врожай цукрових буряків Уряд нагородив її орденом* (Куч.)². Звичайно, поряд можливі і безприйменникові конструкції, коли дієслово *нагородити* виступає з відтінком *компенсувати*: *нагородити послугу, труд*³.

4

У наш час дієслова *відімцати*, *мститися*, *помститися* вживаються, як правило, з прийменником *за* і знахідним відмінком, наприклад: *Ой панове гайдамаки, добре себе майте, що за мого пана Йвана ляхам одомцайте* (Н. П.); *А тепер мститься за людську кривду* (М. К.); *Зневажала його і він за те помстився* (Чуб.).

Б. Грінченко вказує лише на один випадок із знахідним безприйменниковим при дієслові *мститися*, та й то із старої пісні: *Вовкулакам, кателикам, мстючи зраду здала* (Срезн.). В старій українській літературній мові дієслова цього типу, вільніше сполучалися із знахідним безприйменниковим. Зокрема, такі книжники XVI–XVII ст., як І. Вишенський, Г. Граб'янка, С. Величко та ін., дієслово *отмцати* (це єдине дієслово, яке ми зафіксували з даного синонімічного гнізда) вживають тільки із знахідним відмінком без прийменника:

И тым мцяся кривду божию отмцати (І. Виш., 167); *но маючи часъ погодній кривду Козацкую отмстити...* (Літ.-Граб., 57); *Такъ Богъ отмстилъ на Бруховецкому неповинную кровь Сомкову и прочіихъ Полковниковъ и знатного товариства* (Літ. Граб., 198); *желая прешлогодній въ Туркахъ своихъ великій убытокъ и свое безчестіе отмстити* (Літ. Граб., 225); *а кривду за*

¹ Словарь укр. м., II, стор. 477.

² Укр.-рос. сл., II, стор. 573. Див. ще С. Тимченко. Акузатив, стор. 38.

³ Словарь укр. м., II, стор. 477; Укр.-рос. сл., II, стор. 578.

Сербовъ и безчестіе свое... одомстити (Літ. Вел., I, 181); *и кровопролитіе немеровское чрезъ Барановского і зъдѣланное, одомстили* (Літ. Вел., I, 55); *а на Пушкару и Барабашу вибите swoichъ Сербовъ хотячи одомстити* (Літ. Вел., I, 181); *и конфузію тамъ станудую взаємне христіяномъ одомстити* (Літ. Вел., II, 455); *Посла мя, Гнѣвъ Божій, да отмщу обиди* (Царств. Н. Л., 124); *или и зол убѣжати грядущих и обиды, отмстити* (Мил. б., 146).

В усіх цих випадках ми тепер ужили б прийменникові конструкції: *відомстити за кривду, за збитки, за безчестя, за кровопролиття і т. п.*

5

В сучасній українській мові значення «приймає во внимание, учитивать, считается, сообразовываться» і под., як свідчать словники, передаються висловом *зважити на кого на що: зважити на інтереси*. Вислів *уважати що* автори Укр.-рос. сл. цілком справедливо кваліфікують як застарілий¹. М. Уманець, А. Спілка і Б. Грінченко подають це дієслово тільки з прийменником *на*: *Не вважай на врожай, сій жито – хліб буде* (Н. п.); *Вони на сльози не вважали* (Руд.).

Численні староукраїнські пам'ятки свідчать про те, що застаріла в наш час конструкція *уважати що* колись була чи не основним засобом вираження значення «приймає во внимание, учитивать» і т. п. Вислів *уважати що* зустрічаємо вже у пам'ятках XVI ст., наприклад:

Уважай, дѣтисе, слова! (Х. Філ., 1274); *Которую отповѣдь дѣтисъ добре уваживши...* (Х. Філ., 1314); *нимъ поединкомъ приклады... уважати буду* (Х. Філ., 1454); *же умѣють Грекове уважати добре причины утрапенья своего* (Х. Філ., 1676); *Уважъ добре пристѣе святого Павла до Рыму* (Перестор., 51); *Тылько тоу на томъ мѣстцу, тоє оуважаю* (П. Беринд., 32) та ін.

Добре засвідчують цю конструкцію актови книги та літописи XVII ст.: *уваживъши задори военные...* (Полт. кн., I, 84); *уваживши теды мы декретъ тень неслушне виданий...* (Полт. кн., I, 134); *а звлаца уважаючи под час чиненя злого их дѣла час голодний...*

---

¹ Укр.-рос. сл., II, стор. 178.

(Пирият. кн., 156); *Зачим я, увес уряд вишменованій, уваживши...* (Борисп. акт., 82); *надходя чую абовѣмь болю от Шведовъ шкodu свою уважаючи...* (Літ. Вел., I, 123); *Бо уважалъ Хмелницкій зъ кошовим тоє* (Літ. Вел., I, 30) та багато ін.

З інших пам'яток кінця XVII ст. конструкцію *уважати що* можна знайти у А. Радивилівського і К. Зинов'єва.

Часте вживання цієї конструкції в таких пам'ятках, як Полтавські актові книги, Книги треті Пириятинські, Бориспольські акти і ін., свідчить про те, що даний зворот був властивий не тільки літературній, але й народній мові і саме з цього джерела входив у літературу. В XVI–XVII ст. первісне значення дієслова *уважати* (від *важити*) відчувалося, очевидно, сильніше, ніж тепер. Звідси послідовне керування знахідним відмінком без прийменника.

Цікаво, що вже з найдавніших часів у переносному значенні міг вживатися і вислів *важити що*, наприклад:

Здоровье, кошти, все для того важилъ (Перест., 39) – наражав на небезпеку, ризикував; *и мало у себе Полское рицѣрство важачи...* (Літ. Вел., II, 336) – надаючи малого значення польському рицарству; *Qди коштъ свой важачи васъ посылалъ на науки* (А. Рад., 11) – ризикуючи коштом; *той такъ велѣ себѣ важилъ целостъ отчизны* (А. Рад., 70) – дуже зважав на цілість вітчизни, надавав великого значення цілості вітчизни; *если погане такъ велѣ себѣ важили отчизну* (А. Рад., 42) – надавали великого значення вітчизні; *то зараз з нетерпеня на позовъ коштъ важит* (К. Зин., 96) – ризикує коштом.

Отже, у XVI–XVII ст. дієслово *важити* могло мати знахідний безприйменниковий не тільки тоді, коли воно виступало у своєму прямому значенні, але й тоді, коли набувало значення *ризикувати, надавати значення* і под., тобто замість сучасних зворотів з орудним, давальним, *на* + знахідний тощо. Пор.: *Не раз, це два здоров'ям важив* (Чуб.); *Життям своїм там важить* (Л. У.); *Знав, на що вони важили, чим вони смутилися* (М. В.) тощо.

У прикладах з творів А. Радивилівського зустрічається вислів *велѣ важити* (польськ. *wielce* – дуже, надто). У письменників XVI–XVII ст. є й інший вислів – *легче важити* (польськ. *lekce* – легко): *А ижъ панове Римяне тоє **принятыє** календаря*

легце собѣ важать (Х. Філ., 1192); *влегце собі важили потугу турецкую* (Літ. Сам., 144); *але легце собѣ важачи слова Гетманськіє...* (А. Рад., 63).

П. Житецький у «Словаре книжной малорусской речи» вислів *легце важу* пояснює як *ганьблю* (злословлю, обличаю). У деяких випадках подібні вислови, справді, мають таке значення: *легце важать* *принятьє календара* – ганьблять прийняття. Але, як показують наведені приклади, цей вислів частіше має інший відтінок у значенні – не звертати великої уваги, легковажити: *легце важачихъ прозбы и напоминанья* – легковажачих просьбами та напученням; *влегце важили потугу турецкую* – легковажили потугою турецкою; *легце важачи войска* – легковажачи військами; *легце важачи слова* – легковажачи словами. Подібний відтінок у значенні має український переклад цього вислову – *легко важити*, що іноді трапляється у письменників ХІХ ст.: *Не годилося так легко важити тієї сили* (П. К.).

Дієслово *зважити* в старій українській літературній мові зустрічається рідко. Ми зафіксували всього два випадки у пам'ятках кінця ХVІІ ст.: *Которие персони, будучи на тих греблах, зваживши скоки води: перво у млина Яцка Малюшенка узнали всей чотири корхи* (Пирят. кн., 91); *Изваживши Кроль его разумъ допустиль себѣ за советника* (Літ. Граб., 33).

Як бачимо, це дієслово виступає спочатку з таким же керуванням, як і дієслово *уважити*. Коли стався злам до прийменникового керування, на підставі тих пам'яток, які ми переглянули, сказати важко. Очевидно, відповідь на це питання треба шукати у пам'ятках пізнішого часу – у ХІХ ст.

6

Певну відмінність у керуванні мають ще такі абстрактні дієслова староукраїнської мови, як *гордѣти*, *надѣятися*, *погодити*, *угодити*, *посмѣвати*, *варити*, *смотрѣти*, *виймати*, *слѣдити*, *удивляти*.

В сучасній українській мові дієслова *гордувати*, *погордувати* вимагають орудного відмінка: *Може він не погордує тепер нами* (Рудч.); *Сама себе дурною називала, що Орликом гордувала* (Чуб.); *Він нами гордує* (М. В.).

Є.К. Тимченко відносить ці дієслова до тієї ж групи, що й дієслова володіння та управління, тобто до таких, які колись ке-

рували знахідним відмінком. Староукраїнські пам'ятки свідчать, що Є.К. Тимченко мав рацію. У пам'ятках XVI–XVII ст. дієслово *погордѣти*, *гордѣти* і под. справді керують знахідним відмінком без прийменника, наприклад:

Не гордую хулу и дмение, але божественнаго гласа писанием покажи (І. Виш., 69); *который взгордѣвши въ товарискомъ веселью живучи ангеловъ полки, на верхъ усилувалъ особности нылетѣти* (Х. Філ., 1408); *ибо Господарь Волоскій чрезъ Поляковъ намову погордѣ, зъ Хмелницкого послами* (Літ. Граб., 86); *Леч он то все погордел* (Алекс.чел. л., 164). Тепер в усіх цих випадках ми, звичайно, вжили б орудний відмінок.

Є.К. Тимченко зазначає, що дієслово *надѣятися* в українській мові може сполучатися з родовим відмінком або прийменником **на** і знахідним відмінком¹. На прийменникову конструкцію вказує й Укр.-рос. сл.: *Надіявся дід на обід та й води не тив*.

Як свідчать пам'ятки, в староукраїнській мові дієслово *надіятися* могло мати і старіше керування – знахідним безприйменниковим, наприклад: *и на всяк час черту и день отходу надѣятися и готовитися* (І. Виш., 124); *непрѣменно Хмелницкого в Чигринѣ зостаючого надѣючися...* (Літ. Вел., I, 61). Послідовно таке керування мало старокнижне дієслово *чаяти*: *Небеса и землю нову по обѣтованию его чаем* (І. Виш., 155); *ничто больше чаю* (М. Довг., 178).

Керування дієслова *погодити* (у значенні *помирити*, *примирити*) знахідним безприйменниковим не становить чогось особливого в сучасній українській мові. У такому разі із знахідним безприйменниковим найчастіше виступає прийменник з й орудний відмінок (*помирити кого з ким*): *Олію з водою ніколи не погодиш* (Ном.).

У старих пам'ятках, особливо в актових книгах, дієслово *погодити*, *угодити*, *годити* виступає із знах. відм., як правило, без супроводу прийменника з й орудного відмінка, наприклад:

Аби такъ самага Григора Мураховца, яко теж и сына его Микиту погодила (Полт. кн., I, 133); *і Оришку Коломьйчиху з наказаня врядового угодили* (Полт. кн., I, 165); *аби посадового сторону во всемъ угодилъ* (Полт. кн., I, 208); *иж би Филип*

---

¹ Див. Акузатив в укр. м., стор. 56.

Карабанку во всем погодил (Пирят. кн., 248); *же бым их годил и наклади правние ворочал* (Пирят. кн., 77); *которые нас погодили з обох рукъ поприятелску* (Борисп. ак., 35); *чи не такъ Виговский хоцетъ мене з собою погодити, якъ погидилъ въ Гадячомъ братю нашу, лутших от себе товаришов войска Запорожского* (Літ. Вел., I, 178) (рідкий випадок наявності із знахідним відмінком конструкції з + орудн. відм.). В останньому прикладі особливо ясно відчувається, що дієслово *погодити* виступає у значенні *примирити*. Ця конструкція близька до сучасних і наявністю прийменника з з орудним відмінком. Але у прикладах з актив «обвиненная сторона» сама хоче погодитися, примиритися з «поводовою стороною», причому, як показують супровідні слова типу *во всем, на всем, пристойне, з обох рук*, з певним матеріальним відшкодуванням (щоб справді угодити, догодити).

Отже, у висловах актової мови *погодити, угодити, годити кого* маємо певний юридичний термін із значенням *погодитися з ким, примиритися з ким*, тобто колишній безприйменниковий зворот виступає у значенні сучасного прийменникового звороту.

Якщо дієслово *погодити* поєднується із знахідним відмінком не від власних, а від загальних назв, тоді вислів набуває дещо іншого відтінку. Пор.: *абы збытое, забытое и увѣчное конечно погодили* (Пирят. кн., 55); тобто: погодилися про збите, забите і каліцтво чи: за збите, забите і каліцтво (з відтінком – заплатили). Але такі випадки зустрічаються рідко.

Замість сучасного *посміятися з кого, над ким, вірити в що*, рос. *смотреть на что, присмотреть за чем, внимать чему, удивляться чему, слѣдить за чим*, в І. Вишенського і деяких інших книжників можна знайти *посмѣвати кого що (посмѣвати, очевидно, від польськ. *pośmiwać*), вѣрити що, смотрѣти що, внимати що, слѣдити що, удивляти що* і под., наприклад:

А ты для чого, брате, посмѣваеши инока (І. Виш., 30); *И того ли ради дурнымъ зовеши і посмѣваешиц инока!* (І. Виш., 37); *иноческий чин ругают, посмѣвают, злословят, лжут, клеветуют, судят, мръзят, безчестят и до конца ненавидят* (І. Виш., 33); *Како исповѣдаеши вѣровати соборную и апостолскую церков, вѣру* (І. Виш., 98); *не вѣруй же бесплодную жизнь* (І. Виш., 112); *тамо ему смотрити свѣтлост славы непреступнаго бо-*

жества и премирных сил небесных всѣды волно (І. Виш., 93); *присмотри добре тоє глибоке падение костела римского* (І. Виш., 152); *и суд вдовиц не внемлюще* (І. Виш., 48); *Нинѣ немлѣте словеса сія* (М. Дов., 180); *А ви панове звольце мои слова виѣмаць* (М. Дов., 13); *никто же не смѣяше слѣдити оное тѣло* (І. Виш., 125); *Не бо страсть Христову по истиннѣ страдавших власть свѣдкую удивляти и ужасатися учит* (І. Виш., 138).

Скрізь тут знахідний безприйменниковий виступає замість сучасних російських чи українських прийменникових конструкцій.

Як відомо, дієслова пробачення та подяки в сучасній українській мові звичайно вимагають давального відмінка, наприклад: *Хто дурневі вибачить, має сто днів відпусту* (Ном.); *Чом не дякуєш батеньку?* (Метл.). Пам'ятки показують, що в староукраїнській мові дієслова *пробачити*, *дякувати* могли керувати і знахідним безприйменниковим, наприклад: *который будника Лазаря, перед вороты лежачого, пребачал?* (І. Виш., 34); *велце вашу милост дякуем* (Листи Б. Х., III, 129). Але пробачити що: *Прошут, пробач вину тою!* (Я. Гав., 163); *всето пребачивши...* (А. Рад., 35); *аж ему Господи грѣхи за милость пребачиль* (К. Зин., 141).

У наш час говорять *страждати*, *постраждати* від чого. У староукраїнських пам'ятках дієслово *пострадати* могло виступати із значенням, близьким до дієслова *зазнати*, і тому вимагало знахідного безприйменникового, наприклад: *коликое зло постада мати наша церковь Восточная Православная* (Літ. Граб., 150); *Таже якъ в огни начнет горячост страдаати* (К. Зин., 210).

Дієслово *пригрозити* звичайно передбачає об'єкт у давальному відмінку. Урбаріальні записи показують, що в минулому при цьому дієслові міг бути і знахідний безприйменниковий: *тай Кметя на тото пригрозити* (Урб., 65).

Певні зміни у керуванні можна помітити і серед дієслів більш конкретної дії.

Керування дієслова *очистити* знахідним безприйменниковим, поки воно виступає у своєму прямому значенні, не викликає сумнівів. Але в староукраїнських пам'ятках це дієслово може вживатися і в переносному значенні. Наприклад, поки

Х. Філалет вживає вислови типу *очистите церков, очищу сосуди, жилища, очистѣте ярмарки, очистил начине*, керування знахідним безпрійменниковим цілком зрозуміле. Але поряд з такими висловами у нього є й інші: *Павел очистил тую прелест* (39); *И другие прелести... очистите* (44); *которий бы руганье тое диаволюское очистити и познати могл* (44).

За І.І. Срезневським, у староруській мові *очистити* означало «очистити, избавити от нечистоты, грѣха»¹. Отже, у наведених висловах *очистил прелести* означає – позбавив від обману (можливо, викрив обман); *очистити руганье* – позбавити від лайки тощо.

Таким чином, у староукраїнській мові дієслово *очистити* іноді могло виступати за давньоруською традицією із знахідним відмінком там, де тепер, звичайно, вживають прийменникові звороти.

Деякі письменники XVI ст. використовують старокнижний зворот *пользовати що* у значенні *допомагати кому*, наприклад: *ниже тым себе и братию свою ползуют* (І. Виш., 117); *яко ползует вас тая брѣдня* (І. Виш., 123); *чим бы еси инока ползovati могл* (І. Виш., 37).

Дієслово *скакати* звичайно неперехідне і може мати при собі лише обставинні слова. Проте у Вишенського воно може вживатися в переносному значенні, звідси *скачете игру* (як граєте гру); *иж тую игру ваши милости скачете* (59).

І. Вишенський вживає вислів *не трудили и не ступали путь* у значенні – не проходили шлях, не рушали в путь, не трудилися і не ступали на шлях: *скорбный путь оное ступами трудными разсуждения есте не трудили и не ступали* (61).

Є.К. Тимченко зазначає, що *дарувати* належить до тих дієслів, при яких знахідний конкурує з давальним². У словниках є приклади і на те, і на інше керування, причому у В. Грінченка випадків із знахідним відмінком навіть більше: *Чим тестя дарувати?* (Метл.); *Господь його доню даруе*. У XIX–XX ст. стався, очевидно, злам до більш частого вживання при цьому дієслові давального відмінка. Так, у Рос.-укр. сл. маємо всі приклади тільки з давальним відмінком: *Я свое життя другим дарую* (Чуб.); *Даруй словам святую силу – людське серце пробивать*

¹ Матеріаль., II, стор. 845.

² Акузатив в укр. м., стор. 17.

(Т. Ш.). У наш час, замість *дарувати кого*, швидше скажуть *обдарувати кого* чи *подарувати кому*.

Староукраїнські пам'ятки, особливо акти й літописи, широко засвідчують старе керування цього дієслова знахідним відмінком. Зокрема, ми можемо навести такі приклади з актових книг, літописів та деяких інших пам'яток XVII ст.:

А напотом Вербецкий и тим таляром Миколая даровал (Полт. кн., I, 199); *даровал брата своего Паска* (Полт. кн., I, 47); *горлом даровавши Хвеска...* (Полт. кн., I, 182); *що Табриел Грек, яко ласкавий на свои дѣти отець, всѣм тим довгом чотырма стами золотих у у вѣчно даровал Левка, зятя своего, дочку свою и дѣти их, внуки свои* (Пирят. кн., 44); *жеби взглядом молодости проступцу Стецка Опанасенка даровал душею* (Пирят. кн., 215); *дароваль его здоровемъ* (Черніг. л., 14); *не жалуючи кождого дароваль* (Літ. Сам., 71); *и дароваль Вишневецкого покоемъ* (Літ. Вел., I, 55) та ін.

Тепер, замість більшості з цих висловів, ми скажемо або *подарувати кому*, або *обдарувати кого*, тобто якщо і залишимо знахідний відмінок, то із префіксованим дієсловом *обдарувати*. Знахідний відмінок при префіксованих дієсловах типу *обдарувати, ударувати, здарувати* вживали і старі книжники, причому цей відмінок і на сьогодні здається тут цілком доречним. Пор.: *удароваль товариство* (Літ. Вел., III, 59); *Хана ударствовала* (Літ. Граб., 82); *обдарити старишну и чернь* (Літ. Вел., III, 368); *звѣре вдарствоват* (К. Зин., 130) та ін.

Вислів *дарувати горлом кого* в актовій мові XVII ст. мав, Очевидно, значення спеціального юридичного терміна «пощадить жизнь» і може, бути перекладений в сучасній мові приблизно висловом *помилувати, дарувати життя кому*, тобто теж із давальним відмінком. Пор. можливі вислови в народній мові: *дарувати життям, душею* (Сл. укр. м., II, 359).

Дієслово *обослати* в староукраїнських пам'ятках найчастіше виступає не із значенням *проминути посиленням кого*, із значенням *посилати кому*. Звідси старому звороту із знахідним безприйменниковим – *обослати кого* – відповідає сучасний зворот із давальним відмінком – *послати кому*.

Конструкцію *обослати кого* зустрічаємо вже у пам'ятках XVI ст., зокрема у Литовському статуті 1529 р.: *тогда оный*

кривжоньы мает *того обослати* (44); *тогда мает обослати* оного *пана* (43); *панове мають* всказане не *вчинити* и *листом того обослати* (46); *олиж первой пана их обослати* (46) та ін.

Добре засвідчують цю конструкцію також літописи XVII ст.; *обосласть гетмана Хмельницького письмомъ* (Літ. Сам., 16); *начали были частокротне дарами знатними обсилати его* (Літ. Граб., 240); *где в полю зостаєть Тугай Бей зъ Ордою, обосласть оного доволним хлѣбомъ* (Літ. Вел., I, 30); *обишлют его впередь комисарами* (Літ. Вел., I, 251); *обославиши перво князя курляндского своимъ писмомъ...* (Літ. Вел., I, 193) тощо. У пізніших пам'ятках цього звороту вже не знаходимо.

Є.К. Тимченко зазначає, що *нападати* належить до тієї групи дієслів, при яких знахідний конкурує з прийменником *на*¹. Українські словники свідчать, що прийменникова конструкція при цьому і подібних дієсловах руху з префіксом *на* у XIX–XX ст. стала основною. Так, М. Уманець і Б. Грінченко наводять приклади дієслова *нападати* тільки з прийменником *на*: *На мене напали собаки*; *Татари напали на людей*; *Що це на вас сьогодні напало*; *Напала на його пропасниця*; *Ходив, ходив і таки напав на таких*. В Укр.-рос. сл. знахідний безприйменниковий дозволяється лише для випадків, коли дієслово *нападати* виступає у значенні «одолевать»: *Сорочка на мені чорна, заношена, нужна мене напала, їсть* (М. К.).

У староукраїнській мові дієслова *нападати*, *набігти*, *набрести* і под. далеко вільніше, ніж тепер сполучалися із знахідним безприйменниковим. Про це особливо яскраво свідчать літописи XVII–XVIII ст. У них досить часто можна зустріти конструкції типу *нападати кого* і в значенні *нападать*, і в значенні *одолевать*. Наприклад:

Зараз кадук его напал (Остр. л., 252); *и трацку страну мертны нападоша страхи* (Літ. Граб., V); *Гетмана Демяна Игнатовича Многогрѣшного, именующа усмотренную въ немъ противу Царского Величества змѣну, нападише въ замку Батуринскомъ* (Літ. Граб., 205); *а тѣмъ временемъ Татарове, скочивше на обозъ, пѣхоту нападише, всѣхъ мечемъ посѣкли* [Літ.

---

¹ Акузатив в укр. м., стор. 17.

Граб., 73); *Егда Ляхи мѣсто нападоша и сѣци людей начаша* (Літ. Граб., 98); *и такъ оныхъ напала орда* (Літ. Сам., 69); *где нипали городки и села украинскіе* (Літ. Вел., I, 187) та ін. Пор. також конструкції *набѣсти кого, набрести кого: И на том мѣстцу набѣши мя, повели до враду* (Пирят. кн., 142); *коториш поворочаючи подобно з нѣякихсь затыговъ военных, набрали въ Волощинѣ Домну въ нѣякойсь си мастности* (Літ. Вел., I, 8); *набриль в той дорозѣ два полки людских* (Літ. Вел., I, 55).

Дієслово *держати*, вживаючись у прямому значенні, вимагає знахідного відмінка, що цілком природно. Але в староукраїнських пам'ятках є й такі випадки, в яких це дієслово виступає з іншими значеннями. Так, починаючи з найдавніших пам'яток, зустрічаємося з висловами типу *держати право, правду, мир, вѣрность* і т. п., напр.:

Тую жъ правду литовьскымъ княземъ держати (Укр. Грм., 7); *слюбумъ держати. џѣлюю правду и чиста вѣра* (Укр. грам., 43); *мы ислубуемъ. тотъ миръ держати вѣлми твєрдо* (Укр. грам., 5); *ижє от тых мѣстъ снашими дѣтми. чистая вѣрность. и полна. будємъ держат* (Укр. грам., 41); *вѣрнос послушенство держат* (Укр. грам., 43); *але овшемъ жобы набожєньство старожитное христіанское... спокойне держано* (Х. Філ., 1044); *а звлаца покой и тихость межи розрозненными въ вѣрѣ стєрєчи и держати будемо* (Х. Філ., 1082); *И якъ не певные а поважные уставы не всѣ тежъ еднако держать* (Г. См., 255); *якъ єсте упросилися держати вѣру грєчесаго православія до єго ласки* (Перест., 45); *але коли Панъ буде право держати* (Урб., 61); *а ми пункта зборовские держим* (Листи Б. Х., I, 236); *Єднакже они держать звыча' то' козацки'* (К. Зин., 175).

У даних висловах дієслово *держати*, очевидно, набуває значення «соблюдать, охранять, исполнять»¹. З таким значенням, як свідчить І.І. Срезневський, дане дієслово виступало в давньоруській мові². Б. Грінченко зафіксує його з подібним значенням і в українській мові. Укр.-рос. сл. свідчить про те, що подібні вислови можливі і в наш час (*Се так держиши умову з дядьком Левком? Л. У.; Радючка не держала постів, Н.-Л.*), проте в

¹ Словарь укр. м., стор. 370.

² Материалы..., I, стор. 776.

обмеженій кількості випадків. У XVI–XVII ст. дана конструкція вживалася вільніше. Замість багатьох із наведених висловів старокнижників ми тепер швидше вживемо конструкції з родовим відмінком: *держати правду – додержуватись правди* (у пам'ятках частіше з відтінком – додержуватись закону); *держати мир – додержувати миру*; *держати вѣрность – додержувати вірності*; *держати вѣру – додержуватись віри*; *держати уставы – додержуватись уставів*; *держати пункти – додержуватись пунктів* і т. ін.

Б. Грінченко засвідчує, що дієслово *держати* могло виступати і із значенням «терпеть, выносить»: *Великі гріхи бог держав*. В Укр.-рос. сл. на подібний, відтінок у значенні дієслова *держати* вже не вказується. Очевидно, у наш час він уже не зустрічається. Але в староукраїнських пам'ятках дієслово *держати* з подібним відтінком у значенні вживалося вільніше, наприклад: *бо тіє себѣ зневагу держали* (Літ. Сам., 20). Тепер ми сказали *б – терпіли зневагу, зазнавали зневаги*.

Т.П. Ломтьов указує на те, що замість знахідного безприменового при дієсловах проникання в старій російській мові тепер вживається приименовий зворот: *Радость проникла сердце всех быстротечно* (проникла в сердце)¹. Багато аналогічних, прикладів з російських письменників першої пол. XIX ст. наводить Л.А. Булаховський².

Подібний зворот, як свідчать пам'ятки, був властивий і старій українській літературній мові, особливо в XVI–XVII ст. Ми можемо, зокрема, навести такі приклади:

Же и небеса проникала (Г. См., 238); *иж аж тот кряк, аерные воздухи прелегѣвши, всѣ небесные круги приинкнувши, у престола святыя троицы ся опирает и ваше мучителство и неправду до конца обнажает* (І. Виш., 93); *Котрій и твоє сердце Панно проникаеть* (Й. Волк., 106); *же злато и гроши всѣ рѣчи преникают* (А. Рад., 58); *Проникаеть твердые скалы, камѣне, проникет воды, проникаеть облаки, проникает вси Небеса* (А. Рад., 58); *Поднебесную еднакъ лѣши их проникаю* (Алекс, чел. б., 185).

¹ Очерки по историческому синтаксису русск. яз., стор. 260.

² Л.А. Булаховский. Русский литературный язык первой пол. XIX в., т. II, К., 1948, стор. 346.

Дієслово *проникати* Б. Грінченко не зафіксував (хоча прикметник *проникливий* у нього є). М. Уманець і А. Спілка це дієслово наводять з прийменниковою конструкцією *крізь що* (проникати, проходити крізь що)¹. Рос.-укр. сл. свідчить про те, що подібне дієслово, поряд з дієсловами *проходити*, *просякати*, у наш час вживається, причому *проникати*, *проходити* – з Прийменниковою конструкцією *крізь що, в що, а просякати* – може припускати, крім того, і знахідний безприйменниковий.

Отже, вище наведені конструкції староукраїнських пам'яток із знахідним безприйменниковим вживаються у значенні сучасних прийменникових зворотів типу *проникати в що, крізь що*.

З дієсловом *пройти* в староукраїнській мові зустрічається вислів *пройти митарства*: *Бо готового душа всѣ митарства про'деть* (К. Зин., 7); *А так по смерти свое' всѣ митарства про'деть* (К. Зин., 197); *Быхмо неужержанно про'шли митарства* (К. Зин., 207). Вислів *пройти митарства* тепер найчастіше виступає у прийменниковій формі (рос. пройти через все митарства, Толк. сл. русск. яз., II, стор. 290). М. Уманець і А. Спілка цей вислів перекладають іншою прийменниковою конструкцією: *бути у бувальцях*.

У пам'ятках XVII ст., особливо в літописах і творах А. Радивиловського, К. Зинов'єва та ін., дієслово *допомагати* може вживатися за польським зразком у вигляді *вспомагати* (польськ. *wspomagać* – помагати, допомагати). П. Житецький вважає, що воно виступає із значенням «пользоваться, успевать, поспешенствовать, поспешать»². У тих пам'ятках, які ми переглянули, воно здебільшого має таке ж значення, як і в польській мові, – *допомагати*. Форма цього дієслова (*вспомагати*) сприяла тому, що в староукраїнських пам'ятках воно, як правило, вживається із знахідним відмінком, наприклад:

И Козаковъ нѣкихъ зъначнѣйшихъ конми козацкими и татарскими вспомоги (Літ. Вел., I, 35); *Пушкаръ тежъ, премного в томъ бою працюючи и войско свое вспомагаючи...* (Літ. Вел., I, 182); *и якъ колвекъ хотячи вспомоги от крайнего упадку державу свою, Корону Полскую...* (Літ. Вел., I, 103); *тылько теперь Дуу его горячими вспомагайте молитвами* (А. Рад., 36);

¹ Словарь рос.-укр., стор. 823.

² Очерк литературной истории малорусского наречия, стор. 12.

А богатѣмъ повели вбогихъ вспомагати (К. Зин., 50); *И Автора -вспоможси сего якъ нищетна* (К. Зин., 50).

В українській народній мові дієслово *вспомагати* не поширене. Замість нього Б. Грінченко зафіксує *спомагати, спомогти*, яке може вимагати і давального, і знахідного відмінка¹. Є.К. Тимченко це дієслово теж відносить до тих, при яких знахідний конкурує з давальним. В сучасній українській літературній мові, замість наведених конструкцій, ми, звичайно, вжили б дієслово *допомагати, помагати* з давальним відмінком.

Старі книжники вживають знахідний відмінок, замість давального, і при такій формі цього дієслова, як *подпомогти, подпомагати*, наприклад: *же єпископи Римскии утекаючихся до себе добрыхъ єпископовъ ркомо подпомагавали* (Х. Філ., 1514); *радь бы бѣдныи убозство свое работою подпомогъ* (Г. См., 254).

У староукраїнській мові дієслово *заходити* іноді вживалося із знахідним відмінком у значенні *застигать, заставать кого*, наприклад: *ажъ зайшол его с под Варшави листъ королевский прибувати ему под Варшаву* (Літ. Вел., I, 136); *При такой диспозиции шведской и венгерской заходятъ его непомислнѣ вѣдомости* (Літ. Вел., I, 152); *где его з Бреми... невдячнѣ зайшли вѣдомости* (Літ. Вел., I, 154); *отъ которихъ якъ и прошлого року заходила его не меншая тривога* (Літ. Вел., III, 503); *часть толко обывателей тыхъ панствъ заходячюю...* (Х. Філ., 1814).

Б. Грінченко свідчить, що подібні вислови були можливі і в українській народній мові (*Заходятъ насъ вѣсти: хотять намъ дати їсти*, Осн.). Але вже в Укр.-рос. сл. дієслово *заходити* з цим значенням не зафіксоване. Тепер ми вислови типу *зайшол его лист, зайшли его вѣдомости* і т. п. перекладаємо висловами типу *застав його лист, застали його відомості* або висловами *прийшов, дійшов до нього лист, відомості* і т. п.

Т.П. Ломтьов указує на те, що в давньоруській мові знахідний відмінок міг вживатися, замість конструкції з прийменником *за*, при дієсловах захисту, зокрема при дієслові *заступать*: *Возрастом мал бѣ... гладныя питая, обидимыя заступая* (Авв., 333)². Пор. і свідчення І.І. Срезневського: *ярости мчтьль*

¹ Словарь укр. яз., IV, стор. 184.

² Очерки по историческому синтаксису русск. яз., стор. 261.

не оустрашилъ ся еси..., *стадо застоупная же словесьно* (Мин., 1096 г.)¹. Цю давньоруську традицію продовжують і староукраїнські пам'ятки. Конструкцію *заступати кого, що* можна, знайти у пам'ятках, починаючи з XVI і до XVIII ст., наприклад:

Яко в сварах вѣры посполитость заступають (І. Виш., 218); *Але тые клобучники вас перед богом заступають* (І. Виш., і 33); *заступаючи всякий благочестивый помысл...* (І. Виш., 177); *которий Конѣдрашъ мене заступав* (Полт. кн., І, 179); *ихъ же должень еси яко вѣрнихъ заступати* (Літ. Граб., 92); *Заступа' же нас Боже от всяких злотворцевъ* (К. Зин., 27).

Звертає на себе увагу той факт, що дана конструкція зустрічається не лише у пам'ятках книжного стилю, але і в пам'ятках народної мови. Як показують словники, подібну конструкцію добре знає й народна мова: *Хто мене (без матері) буде тепер заступать?* (Мил.); *Було б кому заступити, дочку від силоміття* (Г. В.). Характерно, що ця конструкція зафіксована навіть в Укр.-рос. сл. 1958 р., правда, з позначкою, що це вислів розмовної мови². В сучасній же літературній мові основною конструкцією, як і в російській мові, виступає прийменниковий зворот *заступатися за кого, за що*.

У староукраїнських пам'ятках зустрічаються вислови типу *курити що*, наприклад: *или пявок высушити и стерши курити ложско оними и хату* (Мал. лѣч., 10); *На каждой день хату курить сѣркою, також постелю, кошулѣ, одежду рано и на ночь* (Мал. лѣч., 10); *всякие напитки тим же курить и сосуда* (Мал. лѣч., 10); *Руту усушивши, курить ноги* (Мал. лѣч., 27); *всякій посудокъ и начиня... надъ тоеюжь сѣркою понакурували добре* (Кн. г., 73).

У всіх цих випадках зворот *курити що* виступає у значенні сучасної конструкції з префіксованим дієсловом *обкурити що*. Непрефіксоване ж дієслово *курити*, як свідчать словники, тепер з таким значенням у літературній мові майже не вживається. Воно може створювати лише близькі до цього і значення звороти, але вже у прийменниковій, формі типу *курити в хаті, по хаті, на хату; курити на ліжко, над ліжком* і т. ін.

Запозичене дієслово *претендувати* (лат. *praetendere* – заявля-

¹ Матеріалы., І, стор. 949.

² Укр.-рос. сл., II, стор. 131.

ти претензії, домагатися) тепер, звичайно, створює конструкцію *претендувати на кого, на що*¹. У староукраїнських пам'ятках, зокрема в актах, це дієслово могло використовуватись із знахідним безприменниковим – *претендувати р'бч свою* – у значенні висловлюватись, висловлювати претензії, обвинувачення і т. п., наприклад:

Ставиши персоналне Савка Остапенко Коваль, житель Пирятинській, явне ї доброволне претендовал р'бч свою в такій способ (Пирят. кн., 349); явно ї доброволне претендовала р'бч свою в такіє слова (Пирят. кн., 353) та ін.

Дієслово *шпигувати* у давньоукраїнських пам'ятках могло поєднуватись із знахідним безприменниковим у значенні сучасної применникової конструкції *шпигувати за ким, за чим*, напр.:

Же взявши от него наєм шпиговати того Стефана (Перест., 41); з листы ездить шпигуючи землю нашу (Перест., 37); Христа межи ними, шаленець шпигоуючи. Невиннятокъ, котры бы му задѣлали (П. Бер., 36); Абы Христа межи дѣточками шпѣговаль (П. Бер., 47).

Замість сучасної конструкції *протегувати кому*², у староукраїнській мові міг вживатися зворот із знахідним відмінком – *протегувати кого*, наприклад: *понеже тогда король шведскій полского короля Августа съ королевства согнавъ, а Станислава Лещинскаго протиговаль (Лѣтоп. или опис. кр., 44).*

Дієслово *пренебрегать* в сучасній російській мові вимагає орудного відмінка – *пренебрегать кем, чем*. Проте в Глумачному словнику рос. мови зазначається, що можливі і застарілі конструкції із знахідним відмінком.³ Л.А. Булаховський свідчить, що в російській літературній мові першої пол. XIX ст. звороти із знахідним відмінком вживалися дещо вільніше, ніж тепер (серед його прикладів є такі вислови, як *пренебрегла меру, пренебрегают искусство слога, пренебрве их і под.*⁴).

---

¹ Толковий словарь русск. яз., III, стор. 755. В українській літературній мові XIX ст. це дієслово, як свідчить М. Уманець і А. Спілка, усвідомлювалося, очевидно, з відмінком *нарікати, ремствувати на кого* (Словарь рос.-укр., стор. 776).

² Саме на таке керування вказує «Толковий словарь русск. яз.», зазначаючи, що вислів *протежировать кого, что* застарів (т. III, стор. 1019).

³ Толковий словарь русск. яз., III, стор. 742.

⁴ Русский литературный яз. первой пол. XIX в., II, стор. 346.

Деякі українські книжники XVI–XVII ст. теж вживали це дієслово, причому на старій зразок – із знахідним відмінком, наприклад: *а бискупы в том достоенствѣ пренебрегл* (І. Виш., 72); *но иужь Сомко пренебрегль у себе пріязнь Мафодіеву* (Літ. Вел., II, 23). Частіше вони, звичайно, вживали українські вислови типу *зневажати кого, що, гордувати ким, чим* і т. п. ,

Ми прослідкували зміни знахідного відмінка з об'єктним значенням у сполученні з дієсловами управління, завоювання, платні, проникання і т. ін. В ході історичного розвитку знахідний відмінок міг замінитися іншими відмінками, напр. орудним. Але найчастіше він витискався різними прийменниковими конструкціями. В цьому проявилася загальна тенденція розвитку синтаксису української мови.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

Укр. грам. – Проф. Вол. Розов. Українські грамоти XIV в. і першої половини XV в., т. I, К., УАН, 1928.

Лит. ст. – Литовський статут 1529 р., «Временник императорского Московского общества истории и древностей российских», кн. 18, М., 1854.

Г. См. – Г. Смотрицкий. Ключь царства небеснаго, «Архив Юго-Западной России», т. VII, ч. I, 1887.

Х. Філ. – Х. Филалет. Апокрисись, «Русская историческая библиотека», т. VII, Памятники полемической литературы, кн. 2. Спб., 1882.

І. Виш. – І. Вишенский. Сочинения, под ред. И.П. Еремина, М.–Л., 1955.

Перест. – Пересторога, «Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею», т. IV, 1588–1632, Спб., 1851.

П. Бер. – П. Беринда. Різдвяні вірші, у вид. В. Резанов, Драма українська, в. I, К., 1926.

К. Сак. – К. Сакович. Вѣрштѣ на погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, «Хрестоматія давньої української літератури», К., 1949.

Листи Б. Х. – Листи й універсали Б. Хмельницького, «Воссоединение Украины с Россией», АН СРСР, т. II, III, М., 1953.

Борисп. акт. – Акты Бориспольскаго Мѣйскаго Уряда 1612–1699 гт., «Мѣстечко Борисполе въ XVII веке. Акты мѣйскаго уряда 1612–1699 гт. с предисловием А.В. Стороженка», вид. жур. «Киевская Старина», К., 1892.

Полт. кн. – Актовые книги Полтавского городского уряду XVII века, вид. В.Л. Модзалевського, в. I, Чернігів, 1912; в. II, 1912; в. III, 1914.

Пирят. кн. – Книги третие мѣские Ператинские, «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, К., 1908.

Київ. л. – Київський літопис, «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», К., 1888.

Острозьк. л. – Острозький літописець, «Исторический архив», т. VII, М., 1951.

Львів. л. – Львовская русская лѣтопись, «Русский Исторический сборник, издаваемый обществом истории и древностей российских. Редактор профессор Погодин», т. III, кн. 3, М., 1839.

Межигір. л. – Межигірський літопис, «Сборник летописей», К., 1888.

Добром. л. – Добромильський літопис, «Сборник летописей», К., 1888.

Літ. Граб. – Літопис Г. Граб'янки, вид. Тимчасової комісії для розбору старовинних актів, К., 1854.

Літ. Вел. – Літопис С. Величка, «Сказаніє о войнѣ казацкой з Поляками», «Пам'ятки українського письменства», т. 1, К., 1926; «Летопись событий в Югозападной России в XVII веке», т. II, 1831; т. III, 1655; т. IV, 1864.

Лѣтоп. или опис. кр. – Лѣтописецъ или описаніє краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, «Сборникъ летописей», К., 1888.

Літ. Сам. – Літопис Самовидця, «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам», К., 1878.

Черпіг. л. – Чернігівський літопис, «Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским», т. I, К., 1856.

Кр. лѣт. опис. – Краткое лѣтоизобразительное знаменитыхъ и памяти достойныхъ дѣйствъ и случаевъ описаніє, «Южнорусские летописи», т. I, К., 1856.

Літ. Гукл. – Літопись Гукливська, «Записки НТШ», т. CIV, кн. IV, 1911.

Л. Рад. – Л. Радивилівський. Огородок, «Антоний Радивилівський, южнорусский проповедник XVII в.», вид. А. Марковського, К., 1894.

К. Зин. – Вірші єром. Климентія Зиновієва сина. Видав з передмовою Володимир Перетц. У Львові, 1912.

Алекс. чел. б. – Алексей, человек божий, у вид. В. Рязанов, Драма українська, в. V, К., 1928.

М. Довг. – М. Довгалецький. Комическое дѣйствіє, у вид. В.І. Рязанов, Драма українська, в. IV, К., 1927.

Статтю опубліковано у збірнику наукових праць «Наукові записки Чернівецького університету» (Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1961. – Т. XXXII, вип. 11 : Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. – Кн. 2. – С. 3–32. – (Серія філологічних наук).

2.3.6. Історія знахідного володіння, управління і керівництва в українській мові

Ще Є. Тимченко звернув увагу на знахідний відмінок після дієслів типу *владати, верховодити, керувати, орудувати, порядкувати, панувати, правити, справувати* і под., який під натиском орудного відмінка вийшов з ужитку¹. Історію даного явища в російській мові до певної міри висвітлив Т.П. Ломтьов².

Розгляд пам'яток показує, що і в староукраїнській мові був знахідний володіння, управління і керівництва, тільки відбитий він різними пам'ятками неоднаково. У творах народної мови чи близьких до неї знахідного володіння, управління і керівництва або зовсім немає, або трапляється він в поодиноких випадках. Знайти цю конструкцію можна, як правило, у пам'ятках книжної традиції. Зокрема, з пам'яток XIV–XVI ст. знахідний володіння, управління і керівництва зафіксований тільки у творах полемічної літератури. Виступає він тут найчастіше після таких старокнижних дієслів, як *управляти, правити, рядити, заведовати, владети* і под., напр.: *и иных обычая управляти*, Х. Філ., 213; *правячи всю поднебесную*, Г. См., 246; *абы рядили Церковь Божию*, Х. Філ., 1214; *абы преложонных духовных веры своеє заведоваль*, Перест., 27; *владеет, учит и наказует последующих ти*, Х. Філ., 1706 та ін.³ Отже, знахідний володіння, управління і керівництва в українських пам'ятках виступав, насамперед, як факт книжної мови і в силу книжної традиції. Про це свідчить і те, що він зафіксований у пам'ятках з більш книжною мовою, і склад старокнижних дієслів, після яких він вживався. Частина цих дієслів вийшла з ужитку,⁴ а ті, що збереглися і вимовляються по-українському, тепер вимагають тільки орудного відмінка⁴.

Проте пам'ятки полемічної літератури зафіксували знахідний володіння, управління і керівництва і після таких дієслів, що здавна відомі українській мові, а саме – після *керувати, осяга-*

---

¹ Див. Вокатив і інструменталь в українській мові, К., 1926.

² Очерки по историческому синтаксису русск. яз., 1956, стор. 260.

³ Тут і далі з технічних причин орфографію пам'яток дещо спрощуємо, «ять» передаємо через «е».

⁴ Див. М. Уманець і А. Спілка, Словарь рос.-укр. 1893; Б. Грінченко, Словарь укр. яз., 1925; Рос.-укр. словник, 1948; Укр.-рос. словник, т. І, 1953.

ти, опанувати: и якъ хто въ таковыхъ летехъ управить, а накеруетъ тую свыше спряженую колесницу свою, Г. См., 233; хотя бысмо и весь светъ осягли, Х. Філ., 1736; которые нашу церковь ныне опановали, І. Выш., 164 та ін.

Як свідчать українські словники, ці дієслова вживаються і в новій українській літературній мові. Дієслово *керувати* Б. Грінченко зафіксує вже з орудним відмінком: *Попереду Гамалія байдаком керує, Т. Ш.* Дієслово *осягати* є і в словнику М. Уманця і А. Спілки, і в словнику під ред. Б. Грінченка, причому в останньому із знахідн. в. В рос.-укр. словнику 1948 р. цього дієслова вже немає. Воно, очевидно, застаріло, і при ньому не узвичаївся орудний відмінок.

Дієслово *опанувати* досить поширене в українській мові і фіксується всіма словниками із значенням «овладеть, завладеть, охопити». Б. Грінченко наводить це дієслово тільки із знахідн. в. М. Уманець і А. Спілка подають це дієслово і з знахідним, і з орудним відмінком: *Завзятість всіх опанувала, І. К., але: Заступила чорна хмара та білу хмару, опанував Запорозцем поганий татарин, Т. Ш.* В рос.-укр. словнику 1948 р. при дієслові *опанувати* стоїть позначка тільки про знахідн. в. Отже, дієсл. *опанувати* керує в новій українській літературній мові найчастіше знахідним відмінком і лише іноді – орудним. Це означає, що знахідний володіння в українській мові при окремих дієсловах (зокрема при дієслові *опанувати*) зберігався досить довго – аж до наших днів.

Наявність знахідного володіння, управління і керівництва після дієслів типу *керувати, осягти, опанувати* свідчить про те, що цей засіб був відомий українським пам'яткам не тільки як факт книжної мови, але й як явище народнорозмовної мови.

У пам'ятках XVII–XVIII ст., близьких до народної мови, знахідного володіння майже зовсім немає. У більш-менш помітних розмірах він зустрічається тільки у таких книжників, як Величко і Граб'янка. Ці літописці вживають знахідний володіння після дієслів типу *завладети, заобладати, управляти, правити, орудувати* і под.: *хотящу ему градъ пограничній завладеть, Граб., 185; и хотящи единъ другого княженіе заобладати, Граб., 17; и можетъ добре воинство управляти, Граб., 151; И Самусь; Гетманство свое, правящи, резидоваль въ граде Венеце, Граб.,*

241; *которій на тотчасъ по отезде Монаршомъ въ чуждін Немецкіи страни поморскіи управоваль все дела царственніи*, Вел., III, 556; *чрезъ которій Король новій Августъ зъ сенаторами и речою Постюлотою тоє орудоваль*, Вел., III, 516 та ін.

Про керування дієслів типу *завладети, управляти, правити* в новій українській літературній мові ми вже говорили. Що ж до дієслова *орудувати*, то його зафіксував Б. Грінченко із значенням *распоряжаться, заведывать, управлять, заправляютъ, владеть* і орудним відмінком: *Невістка нами орудувала*, Г. Б. та ін.

В літописі Величка дуже поширене дієслово *опанувати*: *опановаль сердца*, I, 42; *опановаль Великую Полицу*, I, 127, 135; *Инфлянти опануеуть*, I, 149; *обозъ опановаль*, I, 40, 182; *чтири окренти опановаль*, I, 173, 240; *армати опановаль*, II, 360 та багато ін. Крім літопису Величка, широке вживання дієсл. *опанувати* із знахідн. в. можна спостерігати в літописі Самовидця, в якому знахідний володіння з іншими дієсловами трапляється рідко.

Отже, при дієслові *опанувати* знахідний володіння, управління і керівництва продовжує уперто зберігатися і в XVII–XVIII ст.

З проповідницьких творів і художньої літератури XVII–XVIII ст. знахідний володіння більш помітний у Радивилівського і К. Зинов'єва. Зокрема, ми можемо вказати на відповідні конструкції з дієсловами *управляти, правити, керувати, опанувати*: *и в гору против ветру пором управляютъ*, К. З., 116; *благолетие правяще Гудеовъ*, А. Р., 52; *шостами поганяти и стернь керувати*, К. З., 116; *которого сердце страхъ смерти опануеуть*, А. Р., 52.

У Радивилівського і К. Зинов'єва, як і в попередніх пам'ятках, трапляється дієсл. *справувати* із знахідн. В. П. Житецький у своєму словничку до «Очерков литературной истории малорусского наречия в XVII веке» зазначає, що *справувати* вживалося із значенням *исправляютъ, проходитъ, действовать, сотворять, восходитъ, строить* (стор. 84). І справді, це дієслово з подібним значенням здебільшого і виступає у К. Зинов'єва та в ін. пам'ятках, тому знахідний відм. при ньому цілком закономірний. Порівн.: *Яко в дому всяку речъ добро справувати*, К. З., 12 (– всяку річ робити); *и яко Хс дела Хви справуеуть*, К. З. 23 (– веде діла); *жебы тотъ урядъ справоваль на местцу отцевскомъ*, Сам., 49 (– исполняя должность) тощо. Б. Грінченко свідчить, що дієслово *справувати* у значенні *отправляютъ, исправляютъ, вести дела* із

знахідним відм. відоме й новій українській літературній мові. Проте ще в словнику М. Уманця і А. Спілки дієсл. *справувати* наводиться як один із синонімів до слова *управлять*, отже вказується на те його значення, про яке не говорили П. Житецький і Б. Грінченко, а Є. Тимченко відзначив *справувати* серед дієслів, що в сучасній українській мові можуть керувати орудним відмінком. Таким чином, є підстави гадати, що і при дієсл. *справувати* у давнину міг виступати знахідний володіння, управління і керівництва. Ті пам'ятки, які ми переглянули, підтверджують подібний здогад. Порів.: *гды недбале будетъ справовати меншихъ*, А. Р., 17 (– керувати меншими); *Бы при моей голове научился з млада Государства пилноват и дом справовати*, Алекс., 137 (– порядкувати домом); *не маючи такого дощепу войско справовати*, Сам., 49 (– управляти військом); *и тие города паша камянецкій справовальъ*, Сам., 156 (– управляв городами).

Отже, в окремих випадках можна говорити про знахідний володіння і при дієсл. *справувати*, хоча частіше воно виступає з іншим значенням і з іншою функцією знахідного відмінка.

Після А. Радивиловського і К. Зинов'єва, тобто на поч. XVIII ст., починається значний спад у вживанні знахідного володіння, управління і керівництва: пізніше майже ні в кого не помічаємо цієї конструкції у більш-менш значних розмірах. Зокрема, у більшості драм і в інтермедіях М. Довгалевського їх зовсім немає, а у творах І. Некрашевича є тільки один випадок і то після дієслова *опанувати*.

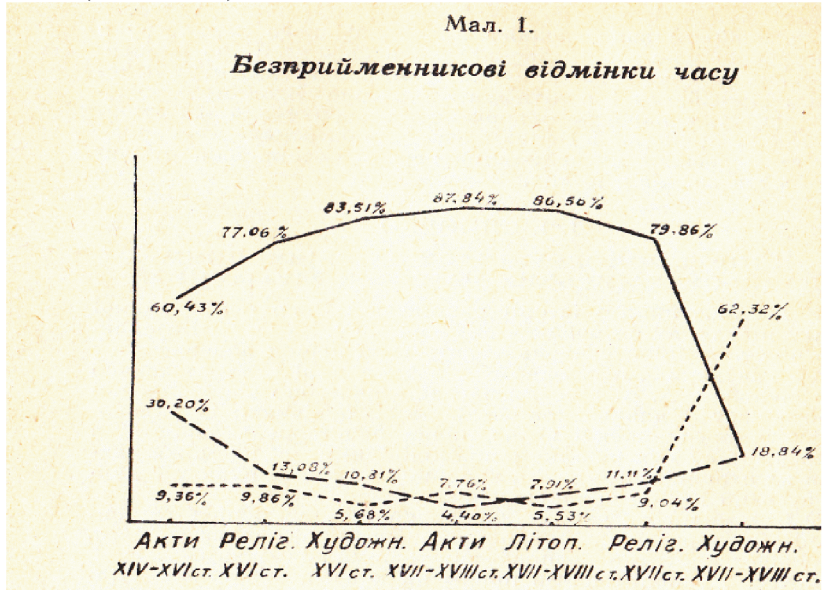
Отже, процес перетворення знахідного володіння, управління і керівництва української мови нагадує відповідний процес російської мови. В обох мовах ця конструкція занепадала, причому збігається навіть момент масового виходу з ужитку знахідного володіння – поч. XVIII ст. Проте народнорозмовний варіант знахідного володіння в українській мові затримується довше, чого не спостерігаємо (за тими даними, які є на сьогодні) в російській мові.

Статтю опубліковано у збірнику наукових праць «*Научный ежегодник Черновицкого государственного университета за 1959 г. (филологический факультет) : отдельный выпуск*» (Черновцы : Изд-во Черновицкого гос. ун-та, 1960. – С. 127–130).

2.3.7. Історія родового часу за свідченням давньоукраїнських пам'яток XIV–XVIII ст.

У дослідженнях з історії української мови немає єдиної думки про те, як розвивався родовий часу. За О.П. Безпальком виходить, ніби у давньоукраїнський період родовий часу перебував на якомусь одному рівні, а далі став «лексично обмежений»¹. А.А. Москаленко відзначає, що вживання родового часу у давньоукраїнській мові, порівняно із давньоруською, посилилося². Отже, шлях перетворень зворотів з родовим часу був не таким прямолінійним, як це може здатися на перший погляд – з найвищого якогось пункту у давньоруський період спадною лінією вниз.

Місце родового часу у давньоукраїнський період та тенденції його розвитку найкраще виявити, зіставляючи його. По-перше, з іншими безприйменниковими відмінками часу і, по-друге, з синонімічними прийменниковими зворотами. Підрахунки частоти вживання родового часу з першої точки зору дають такі наслідки (див. мал. 1).

¹ Нариси з історичного синтаксису української мови, 1960, стор. 39.

² Синтаксис простого речення давньоруської і української мови, 1959, стор. 24.

Таким чином, основний зміст процесу змін з родовим часу на українському ґрунті полягав у тому, що цей засіб висловлювання до XVIII ст. розвивався, а не занепадав. Дуже важливо, що цей процес відбили не стільки пам'ятки книжної традиції, як народномовної.

Родовий часу – це, по суті, родовий відмінок з партитивним значенням, застосований для передачі часових понять. Родовий партитивний в українській мові надзвичайно розвинувся. Цим і пояснюється той факт, чому родовий часу у давньоукраїнській мові не занепадав, як у російській, а поширювався. З.М. Веселовська вважає, що цей процес тривав і в XIX ст.¹ Звуження сфери вживання родового часу в українській літературній мові почалося, очевидно, пізніше – у XX ст. Якщо тепер родовий часу утворюється, головним чином від назв типу *рік, місяць, тиждень, день, ніч, осінь, зима* тощо², то в давньоукраїнській період він широко вживався і від багатьох інших іменників, в тому числі від назв свят і взагалі слів нечасової семантики, напр.: *Тих же святъ Сомко учинилъ раду в Козелю* (Літ. Сам., 65.); *А он, Иван, зараз послѣ того великих мясниц оженился* (Пир. кн., 93); *а дале Свинского ярмарку тѣхъ денег ему, Ивану, я, сирота твой, не давал* (Полт. кн., II, 115) тощо.

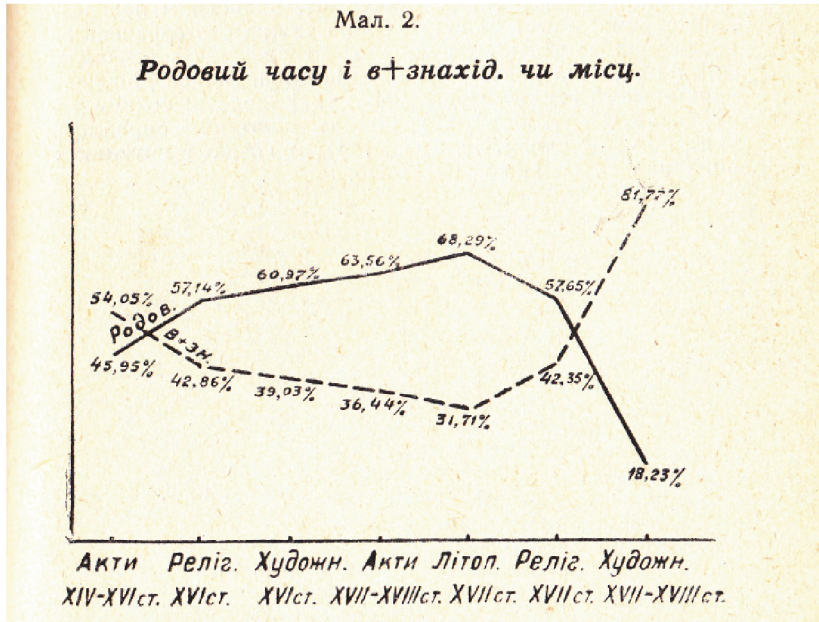
Для давньоукраїнського періоду родовий часу без означень уже не був характерний. Від такого його вживання залишилися лише окремі сліди, напр.: *Морозъ поморозилъ жито Мая под-полню* (Львів. л., 233); *Годов гетмановали* (Літ. Вел., I, 14); *Числа въ книжскѣ мѣсяца ж, что свѣтитъ изъ неба* (І. Некр., 11) та деякі ін. Здавна в українській писемності усталалося вживання родового часу тільки з означеннями (узгодженими чи неузгодженими). Таке явище зумовлене партитивним характером цього відмінка. Називаючи не весь часовий період, а лише його частину, мовлянин, природно, змушений чимсь виділити його, підкреслити, уточнити. Це і робиться за допомогою певних означальних слів. Про характер розвитку родового часу можна скласти уявлення також на основі вивчення його взаємвід-

---

¹ Мова Г.Хв. Квітки-Основ'яненка, «Наукові записки Харківської н.-д. кафедри мовознавства», 1927, стор. 96.

² Див. Курс сучасної української літературної мови, II, 1961, стор. 79.

ношень з синонімічними приєднаними сполученнями. Для зіставлення ми взяли найближчі до родового часу і найуживаніші паралелі з прийм. **в**. При цьому аналіз фактичного матеріалу дав такі наслідки (див. мал. 2).

Отже, для української мови звороти з прийм. **в** були добре відомі на першому ж етапі її розвитку¹. Але у XVII–XVIII ст. вживання цих конструкцій не поширилося, а навіть помітно звузилося – в актовій мові на 18 % – до 36,44 % (184 випадки з 505), в літописах – до 31,71 %, (351 випадок з 1107). Цього процесу не спостерігаємо лише у пам'ятках релігійного та художнього циклу, на значній частині яких позначився сильний книжний вплив. Таким чином, зіставленні із спорідненими зворотами **в** + знахідний і **в** + місцевий підтверджує висновок про те, що основний зміст процесу змін з родовим часом на давньоукраїнському ґрунті полягав у його розвитку. Посилення вживання зворотів з прийм. **в** сталося пізніше – в часи, що виходять за

¹ У цьому графіку не враховані звороти на позначання дат, про які мова йде в іншій роботі.

рамки нашого дослідження. При цьому слід мати на увазі, що доля зворотів з прийм. в від іменників різних розрядів була не однакою. Від більшості назв часового значення вони значно поступалися місцем, перед родовим відмінком, але від назв місяців, днів тижня та іменників з нечасовим значенням прогресували. Зокрема, назви місяців та днів тижня без означень здавна вживалися тільки з прийм. в, бо відсутність означальних слів не сприяла появі родового відмінка. Звідси для давньоукраїнського періоду були типові такі звороти: *сокиру у маѣ нѣ украв* (Полт. кн., I, 27); *И такъ в пятницю вирвало подкопъ под замкомъ* (Літ. Сам., 144); *А Исько у пятницю скорому наився* (І. Некр., 24) тощо.

Статтю опубліковано як матеріали (тези доповіді) XX наукової сесії Чернівецького університету (Чернівці, квітень 1964 р.) (Чернівці : Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1964. – С. 69–72. – (Секція філологічних наук).

2.2.8. Історія родового відмінка при інфінітивах мети за свідченням пам'яток XIV–XVIII ст.

I

Говорячи про історію супінних конструкцій в російській мові, О.О. Потебня робить певні зауваження і про українську мову. На думку О.О. Потебні, супін занепав у XIV ст., але родовий відмінок, який виник під його впливом при інфінітиві, замість звичайного для інфінітива знахідного відмінка, зустрічається «в вр. до XVII в. включительно. Только в новых русских наречиях можно усмотреть исчезновение достигательного накл. не как звука только, а как значения, безразличие неопределенного, происшедшего из достигат., и неопределенного исконного, исчезновение синтаксического различия глаголов, требовавших достигательного, и тех, которые требовали неопределенного»¹. Українська мова щодо цього архаїчніша від російської. «В укр. есть множество примеров родительного при неопределен. накл., где в русском литературном стоит винительный, а некогда стоял род. при достигат. ...Эти родительные, по всей вероятности,

---

¹ А.А. Потебня. Из записок по русской грамматике, I–II. М., 1958, стр. 351.

остались от времени существования в языке достигательного; но теперь они не могут служить отличием заменившего эту форму неопределенного от древнего потому, что в укр. такие же родительные ставятся и при неопред. недостижимом, и при других формах»¹.

Цю думку О.О. Потебні про українську мову на великому фактичному матеріалі підтвердив і дещо уточнив Є.К. Тимченко. Він зазначає, що родовий відмінок при інфінітивах супинного походження не тільки зберігся в українській мові, але й поширився: «В южнорусском употреблении родительного падежа расширилось на счет винительного при инфинитиве, зависящем от личного глагола под влиянием старого сочетания с инфинитивом супинным при глаголах движения»². При цьому він бере до уваги інфінітиви не тільки після дієслів руху, але й після дієслів, що самі вимагають родового відмінка. «Кроме того, – пише Є.К. Тимченко, – встречается ряд случаев употребления родит. при инфинитиве, объяснимых влиянием схемы, созданной двумя указанными сочетаниями»³. Отже, Є.К. Тимченко розглядає вживання родового відмінка при інфінітивах досить широко, виділяючи три типи конструкцій: 1) з дієсловами руху («*Йди сіна косити*»); 2) з дієсловами, що самі керують родовим відмінком («*Діждав рясту топтати*») і 3) конструкції, що виникли за аналогією до попередніх («*Летів орел через море та став води пити*»).

Свій висновок про розвиток родового відмінка при інфінітивах Є.К. Тимченко робить головним чином на підставі аналізу фактів нової української мови. Історичного матеріалу в його дослідженні мало, і він не розглядається в хронологічному порядку. Як і в багатьох інших роботах, Є.К. Тимченко часто змішує свідчення старої української мови і нової, що змушує його давати неправильні рекомендації. Так, у своїй «Українській граматиці» Є.К. Тимченко формулює для учнів середньої школи таке правило: «Коли дієслово, що виражає рух, має при собі інфінітив, а при

---

¹ Там же, стор. 351.

² *Е.К. Тимченко*. Функции генитива в южнорусской языковой области, РФВ, 1913, 4, IXX, в. 2, стр. 69.

³ Там же, стор. 42.

інфінітиві речівник, то той речівник завжди стоїть у родовім відмінку» (підкреслення моє. – І.С.]¹. Виходить, ніби сучасна українська мова знахідного відмінка в такому разі не припускає. Правда, у своїй монографії Є.К. Тимченко обережніший. Він зазначає, що знахідний відмінок при такому інфінітиві все ж трапляється, але рідко і здебільшого у західних говорах («*Ходи з нами козаками медгорілку пити*»)². Положення «Української граматики» Є.К. Тимченка використав С. Смеречинський, щоб висунути ультимативне твердження про те, що «дієйменник перехідного дієслова при дієсловах руху визначає мету, ціль і має по собі не знахідного відмінка, а родового відмінка»³.

Проти таких крайніх положень заперечували деякі автори вже у 30–40-х рр. Зокрема, досить реалістично до цього питання підійшов О. Синявський. «Більше надається до конструкцій з додатком родового відмінка, – пише він, – дієйменникова форма проти особової, що звичайно сполучається з знахідними надто коли той дієйменник залежить від особового дієслова з значенням руху... Та й цей родовий не сталий, і часто тут подибуємо вже знахідний»⁴. Пізніше рішучіше висловився О.П. Безпалько. Він зазначає, що родовий відмінок при інфінітиві мети – «це вже застаріле слововживання, бо родовий відмінок і при супіні, що був у давньоруській мові, почав витіснятися знахідним... У сучасній українській літературній мові в зворотах, що відповідають давньоруським супінним конструкціям, як норма вживається форма знахідного відмінка»⁵. Правда, О.П. Безпалько подав занадто загальні відомості про історію родового відмінка при інфінітиві. Так, і він пише: «Супін в українській мові не зберігся, бо занепав уже в давньоруській мові; замість супіна в українській мові вживається інфінітив, але додаток у формі родового відмінкам при інфінітиві тут залишився... Зустрічається ця конструкція і в українських письменників аж до наших

---

¹ Є.К. Тимченко. Українська граMATика. К., 1918, стор. 83.

² Виразніше про можливість знахідного відмінка говорить О. Курило. Уваги до сучасної української літературної мови. К., 1925, стор. 53; М. Наконечний. Українська мова. Х., 1928, стор. 89 та ін.

³ С. Смеречинський. Нариси з української синтакси. Х., 1932, стор. 139.

⁴ О. Синявський. Норми української літературної мови. Х.–К., 1931, стор. 243.

⁵ О.П. Безпалько. Історична граMATика української мови. К., 1957, стор. 409.

днів»¹. З цих висловлювань зовсім не ясно, як довго вживався родовий відмінок, коли настав переламний момент до частішого вживання знахідного відмінка і т. ін., тобто, по суті, не намальована картина історичного розвитку даної конструкції. Отже, існує потреба докладніше розглянути це питання.

О.О. Потебня відносив до супінних конструкцій не тільки сполучення з дієсловами руху типу *йти, їхати, вести, нести, сълати, изникнути, отступит*, але і з дієсловами іншого типу, зокрема з такими, як *пояти, звати, просити, хотіти* тощо. Нам здається, що має рацію Л.А. Булаховський, який зазначає, що в такому разі «ошибочно в примеры включают конструкции при глаголах *искать, смотреть, просить* и под., где имеем собственно родительный неопределенного количества, неполного охвата и под. конструкции, ничего не доказывающие относительно позднейшей замены супинов инфинитивами»². Тому немає потреби розглядати конструкції з дієсловами, що самі вимагають родового відмінка, як це робив Є.К. Тимченко, бо цей відмінок з'являється і без супінної конструкції. Отже, ми будемо аналізувати конструкції з інфінітивами лише після дієслів руху.

«В отличие от латин. *ire sectatum ludos*, достигательное действительных гл. в славянском, – пише О.О. Потебня, – требует не винительного, а родительного»³. Значить, такий родовий при супінному інфінітиві – слов'янський новотвір. Чим же він пояснюється? Більшість авторів, слідом за Ф. Міклошичем, вважають такий родовий відмінок родовим партитивним. Через те цієї конструкції зовсім не виділяли окремо від родового відмінка частковості такі автори давніх українських граматик, як М. Осадця, О. Огоновський, С. Смаль-Стоцький, В. Сімович та ін. Є.К. Тимченко хоча і розглядає цю конструкцію як своєрідний зворот української мови, але також співчутливо наводить думку Ф. Міклошича.

Власне, до такого висновку схилився й О.О. Потебня, який писав, що «по Миклошичу это род. партитивный, конечно, не

---

¹ Там же, стор. 409.

² Л.А. Булаховский. Исторический комментарий к русскому литературному языку. К., 1950, стр. 300.

³ А.А. Потебня. Из записок., стр. 350.

тождественный с родительным «поесть хлеба», «выпить вина», а скорее с родительным «искать места» при «сыскать место»¹. Правда, О.О. Потебня робив і інше припущення: «Если бы можно было с уверенностью сказать, что родительный при достигательном ставился потому же, почему при отглагольном существительном, т. е. «сѣять сѣмене» как «сѣяние сѣмене», то замена достигательного неопределенным с винительным («сѣять сѣмя») оказалось бы шагом в том же направлении, в каком само неопределенное вышло из отглагольного имени. Тогда потеря достигательного была бы на пользу глагольности второстепенного сказуемого»², Таке припущення дуже імпонує О.О. Потебні, бо воно підтверджує його загальну синтаксичну концепцію. Але цілком упевнено про це О.О. Потебня не може говорити, бо тоді незрозуміло, чому при супіні родовий відмінок виступав як при віддієслівному іменнику, а при поширенішій інфінітивній формі цього не спостерігаємо. Більш переконливим виявлявся здогад Ф. Міклошича. Варто тільки звернути увагу на уточнення О.О. Потебні: родовий відмінок при супіні близький не до будь-якого родового партитивного, а до родового партитивного типу «искать места». Отже, О.О. Потебня зважає на значеннєву близькість між родовим при супіні і даним зворотом. Нам теж здається, що причина появи родового відмінка при супіні криється у значеннєвій близькості «досягального звороту» (або як інакше називали раніше супін – «досягального способу») до деяких конструкцій з родовим відмінком. Справді, родовий відмінок після дієслів типу *шукати, прагнути, питати, досягати, домагатися, доходити* і под. близький до зворотів з супіном, в яких теж іде мова про прагнення, досягання певної мети. Тому, дещо уточнююче О.О. Потебню, можна сказати, що при супіні (чи супінному інфінітиві) ставав насамперед родовий відмінок досягання і почасти – родовий відмінок партитивний. Це причина появи родового відмінка при супіні, але не визначення його суті. Що ж означає родовий відмінок при супіні і його рефлексах? Нам здається, що має певну рацію Я.О. Спринчак, який виз-

---

¹ Там же, стор. 351.

² Там же.

начає такий родовий відмінок, як родовий мети¹, ми б сказали – родовий відмінок об'єкта мети. Таким визначенням ми підкреслюємо, що супін і його рефлексі з родовим відмінком – це особлива конструкція. Родовий відмінок у цій конструкціях почав вживатися в силу значенневої близькості, але після створення цього звороту він викликався вже потребою самого звороту. Отже, для давньоукраїнського періоду причина вживання родового відмінка при інфінітивах мети криється головним чином в особливості будови самого звороту і тому такий родовий відмінок треба розглядати окремо.

II

Супін занепав у XIV ст., тому найдавніші староукраїнські пам'ятки родового відмінка при супіні вже не засвідчують. Але в них можна зустрітися з родовим відмінком при інфінітивах супінного походження. Такий родовий відмінок виступає після інфінітивів мети, що залежать від дієслів руху типу *йти, прийти, пойти, вийти, приїхати* і под., напр.:

кѡды придут зиме озер своихъ волочити (Лит. ст., 78); *с которыми трести прииол дому его* (Лит. ст., : 99); *быдла своего брата на паруку и на копу ити хотел* (Лит. ст., 94); *аходятъ озеръ тыхъ волочити старосте козакѣ с Черкасъ* (Опис зам., 86); *вышоль розьсѣвачь сѣяти сѣмени своего* (Пересопн. єв., 73); *а той же она прїехала скраевъ земныхъ слоухати моудрости соломоновы* (Пересопн. єв., 82); *иже бым мира пришоль дати на землю* (Пересопн. єв., 86); *иже онъ вишоль вдом нѣкоторого книжжати фарисейского хлѣба ясти* (Пересопн. єв., 88); *пойдох искати слѣда евангелского* (І. Виш., 50); *иже на брань естественныхъ похотей, в еже одолѣти плоти вооружается и исходят* (І. Виш., 116); *Пойди, – глаголя, – на тую и тую страну рыбы ловити* (І. Виш., 125); *тогда некоторые пробаторы вѣры и благочестия нашего и латынского мниси, взявшия, от Святой горы, пошли искати и видѣти в родѣ латынскомъ мощей либо тѣла* (І. Виш., 195); *ижъ приходили отъ Риму учити вась вѣры своей* (3. Коп., 772, 1000); *Уступилисмо ту до*

---

¹ Я.А. Спринчак. Очерк русского исторического синтаксиса. К., 1960, стр. 134.

цекла *поради зажити* (Слов. і о збур, п., 176).

У більшості з наведених висловів родовий відмінок вимагається будовою самого звороту. Це можна сказати, напр., про конструкції типу *«придут волочити озер, пришол трести дому, вышол сѣяти сѣмени, исходят одолѣти плоти, пошли видѣти моцей, пойдох искати слѣда, пришол дати мира, хотел ити брати быдла»*, бо інфінітиви цих зворотів, виступаючи самотійно, вимагають, найчастіше знахідного відмінка: *«волочити озеро, трести дім, сіяти насіння, одолѣти плоть, видѣти моци, искати слѣд; дати мир, брати быдло»*. Але в деяких інших випадках; родовий відмінок викликається не тільки самою конструкцією, але й особливостями керування дієслова-інфінітива. Зокрема, у висловах типу *«вишоль ясти хлѣба, поиди ловити рыбы, приходили учити вѣры, уступилисмо зажити поради, прієхала слоухати моудрости»* інфінітиви і при самотійному вживанні здебільшого вимагають родового відмінка: *«ясти хлѣба, ловити рыбы, учити вѣры, зажити поради, слоухати моудрости»*. Правда, нахил цих інфінітивів до керування родовим відмінком напевне розвинувся вже на українському ґрунті, бо поряд із зазначеним керуванням можливе й інше, старіше — *«ясти хлѣб, ловиты рыбу»* тощо. Тому і в даних випадках першопричиною появи родового відмінка все ж є особливості конструкції супінного походження.

Деякі з наведених висловів становили, очевидно, стереотипні формули актової мови, бо трапляються і в пізніших юридичних документах, Зокрема, це можна сказати про вислови типу *«ходить вольчити озер (тобто ловити волоком рибу в озерах), прийти трести дому (робити обшук)»* тощо. Порівняно з родовим відмінком при супіні у давньоруських пам'ятках найдавніші староукраїнські пам'ятки родовий відмінок при інфінітивах мети відбили значно слабше. У багатьох пам'ятках цієї конструкції немає зовсім, напр. в Українських грамотах XIV–XV ст., у творах Г. Смотрицького, Х. Філалета, віршах та драмах XVI ст. тощо. Зате пам'ятки XIV–XVI ст. добре зафіксували витискання родового відмінка при інфінітивах мети знахідним відмінком. Якщо у давньоруських пам'ятках подібні конструкції трапля-

ються в поодиноких випадках¹, то в староукраїнських пам'ятках XIV–XVI ст. удвоє більше від зворотів з родовим відмінком. Як і роговий відмінок, знахідний може бути при інфінітивах мети, що стоять після дієслів руху типу *прийти, пойти, вийти, прибути* і под., напр.:

бо предь лицемъ гниздь пойдешь наперед готовати дороги его (Пересоп. ев., 59); *которого да вас освободив сын бога живаго, пришедый в мир грѣшники спасти* (І. Виш., 57); *и выйдесть прелститы народъ будучихъ на чотырехъ углахъ земли* (З. Коп., 315); *егдажъ Христось пришолъ душу свою положити за свои овцы* (З. Коп., 432); *шоль навидіти его не якъ уделного Церкви монарху, але якъ верховного апостола* (З. Коп., 461); *Иди, а стопы его миле лобызати* (Й. Волк., 107) *же сами для яковыхъ трудности не могли прибыти на соборъ мѣстца засѣдати* (З. Коп., 553) та ін.

Досить часто знахідний відмінок виступає при інфінітивах мети з особовими дієсловами типу *послати, вислати, отослати* і под., напр.:

Нынѣ послалъ есмь к вамъ, слуги наши. Асана і Тулу?! вчюю, то повѣдати вамъ нашему брату (Укр. грам., 49); *и послалъ мѣ оубогымъ евлію поведати* (Пересопн. ев., 64); *Же не каждому волно было и колачи до костела святити отослати* (Г См., 258); *евангеліе мое на весь свѣтъ проповѣдати васъ посылаю* (З. Коп., 419); *же церковь Антіохійская – ревѣзory або дозорцы посылала церкви всходнымъ пересмотрѣвати* (З. Коп., 553); *бо отъ папѣжа посланы суть по всѣхъ сторонахъ и мѣстахъ чинити то, што имъ поручено, и мѣсце его засѣдати* (З. Коп., 554) та ін.

До конструкцій із знахідним відмінком ми також відносимо сполучення інфінітивів з іменниками – назвами живих істот, що мають форму родового відмінка, бо ця форма пояснюється не особливостями супінної конструкції, а значенням іменників. Таких випадків чимало:

и чогожъ есте вышыли видѣти члкали (Пересопн. ев., 71); *албочого есте вышили видѣти пррокали* (Пересопн. ев., 71); *иже и шоль грѣшного члка витати!* (Пересопн. ев., 97); *пришли*

---

¹ Див., напр., свідчення В.І. Борковського про давньоруські грамоти – «Синтаксис древнерусских грамот». Л., 1949, стор. 359.

обрѣзовати дѣтѣ (Пересопн. єв., 59); *егда прийдет съглядати возлежащих* (І. Виш., 116); *Чому не прийшов Христос давно спасати погибшихъ?* (Перестор., 42); *же аж по трех лѣтѣхъ пришолъ в Іерусалим оглядати Петра* (Перестор., 51); *по трехъ лѣтѣхъ пришолемъ до Іерусалиму оглядати Петра* (3. Коп., 459); *кды по вознесеній Христовомъ часть пришолъ возвати Матфея на апостолство* (3. Коп., 463); *по трехъ лѣтѣхъ пришолъ до Іерусалима соглядати Петра* (3. Коп., 482) та ін.

Сюди треба додати ще деякі випадки із займенниками, в яких форма знахідного відмінка однакова з формою родового відмінка:

которыхъ кровію своею откупи ти пришолъ (3. Коп., 437); *Пойду іще, за знайду кого ошукати* (Я. Гав., 164). ‘

Таким чином, найдавніші пам’ятки української мови свідчать про те, що родовий відмінок при інфінітивах мети спочатку не мав великого поширення і вживався значно рідше, ніж знахідний відмінок. Можливо, писані пам’ятки і не зовсім точно відбили становище родового приінфінітивного відмінка в живій народній мові. На подібну думку наштотує таке спостереження: серед прикладів з родовим відмінком, які ми наводили, більше висловів народного типу, в той час як серед прикладів із знахідним відмінком більше висловів книжного типу. Порівн.: *«придут озер волочити, трести пришол дому, хотел йти брати быдла, вышолъ сѣяти сѣмени, вишолъ хлѣба ясти, пойдох искасти слѣда, поиди рыбы ловити, уступилисмо поради зажити і – выйдесть прелстити народи, пришол душу положити, пришедый грѣшники спасти, иди лобызати стопы, послалъ євлію повѣдати, посылаю проповѣдати євангеліе, посылала пересмотрѣвати церкви, посланы засѣдати мѣсце, шол навидѣти его, монарху»* тощо. Отже, цілком можливо, що в живій народній мові вживання родового відмінка при інфінітивах мети вже на початковому етапі було дещо вищим, ніж це показують писані пам’ятки.

У цьому переконує і свідчення пам’яток пізнішого часу – XVII–XVIII ст., близьких до живої народної мови. Зокрема, в актових книгах XVII–XVIII ст. вживання родового відмінка при інфінітивах мети різко зростає і починає перевершувати конструкції із знахідним відмінком у три рази. Напевне у XVII ст. звороти з родовим приінфінітивним відмінком почали вживатися

ширше, ніж раніше, але, очевидно, не в такій мірі, як це показують писані пам'ятки. Тому треба гадати, що в XIV–XVI ст. родовий відмінок при інфінітивах мети хоча і вживався не так широко, як пізніше, але все ж не набагато нижче від знахідного відмінка.

Отже, актові книги XVII–XVIII ст. зафіксували значне зростання конструкцій з родовим приінфінітивним відмінком. У пам'ятках цього типу родовий відмінок найчастіше виступає при інфінітивах мети з такими дієсловами руху, як *ходити*, *пойти*, *прийти*, *поб'їти*, *ихати*, *поїхати*, *вдатися* і под., напр.:

Яковъ, уставши, тоє свое товариство побудилъ, і пошли каляна тягти (Полт. кн., 1, 53); *же приишол был и до мене прозвискомъ Кашка тожъ сала просити* (Пирят. кн., 3); *из его ж отцем ходилисмо до пас'їки шкоди той гляд'їти уже у вечор позьно* (Пирят. кн., 136); *якие ходили села трусити* (Пирят. кн., 150); *же кдисмо праві за розказанням атаманским поїшли села трусити* (Пирят. кн., 150); *А як завтр'їшнего дня приїшлисмо того сіна гляд'їти* (Пирят. кн., 151); *а кди в другий раз пошлисмо риби брати* (Пирят. кн., 159); *як приишол он, асаул, мене на панцину пашн'ї возити вигонити* (Пирят. кн., 180); *знову теж знову, вийшли Олекси Малко, Семен Голюнка и Прокотиша злод'їка туда ж на ниву грошей шукати* (Пирят. кн., 183); *А кди пошли трусити домовки Прокотишиной* (Пирят. кн.Л 183); *що мався до мене пойти пити гор'їлки* (Пирят. кн., 186); *пошла ж прав'ї я у хату конопель брати* (Пирят. кн., 204); *а сама пошла прати плаття* (Пирят. кн., 204); *приишол у вечери умислне красти Додоли Йвана* (Пирят. кн., 207); *Йван, людей випровадивши, пошол у хату другу юлюльки тягти* (Пирят. кн., 207); *и вдалися просити благословения до пречестного господина отца протопопи Ператинского Никити Борщевского* (Пирят. кн., 210); *Петро Погрібний з Цюцорою Андр'їєм поїхали будто до Полтави позичати до свояка грошей* (Пирят. кн., 227); *А що будто до Полтави їздив до свояка грошей позичати* (Пирят. кн., 228); *Другий раз у л'їс як ходиласмо шкапи шукати* (Пирят. кн., 23); *Як же пошли сторожи до куреня люльки тягти* (Пирят. кн., 240); *же з Бикова їхали будто жїтла соб'ї шукати* (Пирят. кн., 240); *а селяне наши ехали гребл'ї гатити Перятинской* (Пирят. кн., 280); *ї овчар*

Ядинский пошов каши йисти (Пирят. кн., 281); *ажє на потомъ тен Иван жител Сенковский приходил нас же пытати такого быка* (Борисп. ак., 105); *в тот час ми будто меду пити загуллилися* (Пирят. кн., 185).

Іноді інфінітив мети стоїть після дієслів типу *послати*, *вислати*, *зсилати* і под., напр.:

абы-смо дознаних в ремеслѣ млынарском выслали оглядѣти признакъ (Полт. кн., III, 60); *ижь послалъ ихъ дванадцати человекѣка староста полонецкій, на имя Казимѣрь Молодецкій, за вѣдомомъ кавалѣра и хоронжого короны полской, на сюю сторону Днепра палити городовъ* (Пирят. кн., 1); *же насъ, повѣдаеть, послалъ Казимер Молодецкій, староста полонецкій, за вѣдомомъ кавалѣра и хоронжого коруни польской (на сюю сторону Днепра городовъ палити)* (Пирят. кн., 4); *Мы вряд для досконалѣшаго доводу зсилалисмо з суду нашего огледати той зквалтованной дѣвчини Гаврила Кириловича, буримистра нашого* (Пирят. кн., 10); *тих шкод посылаем глядети Семена Гурника перятинского* (Пирят. кн., 52); *послалъ мене до села товариства до корогви гонити* (Пирят. кн., 77); *Як посилав, мовить, мене атаман Леско Кривец одкоповати грошей* (Пирят. кн., 235).

Як бачимо, дані конструкції взяті безпосередньо з усної народної мови. Отже, актові книги XVII–XVIII ст. дуже яскраво і переконливо свідчать, що на цей час родовий приінфінітивний відмінок добре розвинувся в українській мові. Пізніші діалектні та фольклорні збірники, з яких так багато прикладів наводить О.О. Потебня і Є.К. Тимченко, показують, що актові книги XVII–XVIII ст. правильно відбили становище родового відмінка при інфінітивах мети в українській народній мові¹. Актіві книги XVII–XVIII ст. зафіксували навіть таке явище української народної мови, як еліпсис у даних конструкціях інфінітива, напр.:

ажь и дѣвка тая огню до мене пришла (Пирят. кн., 3); *а як пошла борщю до Милашки Рудиковни* (Пирят. кн., 288). Порівн. свідчення фольклорних та діалектних записів:

---

¹ А.А. Потебня. Из записок по русской грамматике, стр. 351; Е.К. Тимченко. Функции генетива в южнорусской языковой области. РФВ, 1913, стр. 43.

Хай виряджає його молока до зайців (Шух.); *Ой піду я до сусідочки відра* (Чуб.); *Ой піду я та до другої возню* (Чуб.)¹.

У наведених з актової мови XVII–XVIII ст. прикладах особливо ясно відчувається, що інфінітив мети справді пропущений: «пришла огню», тобто «прийшла позичити вогню»; «пошла борщу», тобто «пішла варити борщу». Отже, звороти з дієсловами руху і родового відмінка утворилися також під впливом супінно-інфінітивних конструкцій, хоча О. Курило припускає й самотійне їх виникнення². Незрозуміло тоді, чому О. Курило не погоджується з Є.Ф. Карським про те, що родовий відмінок у даних зворотах є «родительный причины с оттенком цели»^{3,4}, адже в такому разі не треба було б передбачати пропускання інфінітива («пішла вогню, як пішла того»). Натомість О. Курило підкреслює, що «у вказаній конструкції в генітиві є ім'я матеріальне.., тобто генітив має характер партитивний»⁴. Нам здається, що Є.Ф. Карський більш правий в іншому місці своєї роботи, коли визначає родовий відмінок в еліптичних конструкціях як «родительный для означения цели движения»⁵. Такі еліптичні конструкції з особливою переконливістю показують, що родовий відмінок і при наявності інфінітива у більшій мірі зв'язаний із значенням мети, ніж партитивності.

Зворотів із знахідним відмінком при інфінітивах мети втричі менше, ніж зворотів з родовим відмінком. Вони вживаються здебільшого після дієслів типу *посилати*, *присилати*, *отсилити*, *вигнати*, рідше – після дієслів типу *пойти*, *поехати*, *повезти*. Наведемо їх:

и аж на Квѣтную недѣлю винес на мѣсто тие чоботи продавати (Полт. кн., I, 73); *Пнове, ведле повинности, моей вигналем рано пасти товаръ по Стой недели с понеделка на ввоторок* (Полт. кн., II, 91); *Прето Опанас Зѣнченко, нашего ж села Повстина жител, дѣтей своих присилаеть до двора моего тии*

---

¹ О. Курило. Уваги до сучасної української літературної мови. К., 1925, стор. 55.

² Там же, стор. 55.

³ Е.Ф. Карский. Белорусы, в. 2–3. М., 1956, стр. 410.

⁴ О. Курило. Уваги.., стор. 55.

⁵ Е.Ф. Карский. Белорусы, в. 2–3, стор. 403.

мои гуси, якобы власни, до дому его Опанасового заняти (Пирят. кн., 193)¹; *что и ланцух уже носили на Шевчиху ковати* (Пирят. кн., 260); *а у понеделок о полуднѣ послал войт Василя Копѣльника з гребцями на далекий долини сѣбно гребти* (Пирят. кн., 277); *що шукати Грицка пошол* (Полт. кн., 1, 74); *Еднак як пошли мнѣ, атамановѣ, лицеосвѣдчити* (Пирят. кн., 75); *и поехали до Константинова о тих биках вывод чинити* (Пирят. кн., 162); *ишлисмо совокупно до Христѣ Дацихи в дом сватаня отправляти* (Пирят. кн., 192); *што би свою худобу инде продати не могли повезти* (Укр. 63).

Більшість з наведених висловів, зокрема типу «*винис продавати чоботи, вигналем пасти товар, присилаеть заняти гуси, носили ковати ланцух, послал гребти сѣбно, повезти продати худобу*» і под., як і звороти з родовим відмінком, узяті з усної народної мови. Отже, актові книги XVII–XVIII ст. свідчать про те, що українська народна мова, хоча і в меншій мірі, ніж родовий відмінок, але все ж знала і знахідний відмінок при інфінітивах мети. Це спростовує твердження Є.К. Тимченка, С. Смерчинського та інших про те, ніби знахідний відмінок при інфінітивах мети для української мови майже не характерний, а якщо і зустрічається, то у західних говірках. Як бачимо, знахідний відмінок при інфінітивах мети ми зафіксували у пам'ятках головним чином з центральних областей України, до того ж XVII ст. Ясно, що протягом подальшого часу його вживання ще збільшилося.

Інші пам'ятки XVII–XVIII ст. так яскраво, як актові книги, родового приінфінітивного відмінка вже не зафіксують. Зокрема, в українських літописах родовий відмінок при інфінітивах мети не вживається вже частіше, ніж знахідний відмінок. У згоді з військовою тематикою літописів родовий приінфінітивний відмінок у них здебільшого входить до висловів типу *ходил, посилав доставати, добувати, воєвати* і т. ін. міста, воєначальника тощо, напр.:

Того жь року, по розказанню гетмана Хмельницького, полкъ нѣжинскій ходиль доставати Кодака (Літ. Сам., I 16); *и ходил*

---

¹ Назви тварин досить активно впливали на розклад супінних конструкцій, бо в староукраїнській мові для цих назв усталилася форма старого знахідного. Порівн. В.І. Борковський. Синтаксис древнерусских грамат. Л., 1949, стр. 359.

доставати Могилева (Літ. Сам., 38, 88); *и повернулъ под Новый Быховъ доставати Золотаренка с козаками* (Літ. Сам., 38, 55); *А орду тую бѣлагородскую постановилъ зѣмovati по усей Украинѣ ажъ до Днѣстра, хотячи зѣмоу ити Заднѣпря воевати* (Літ. Сам., 107); *Року 1687 за указомъ царскимъ Иванъ Самойловичъ, поповичъ, ходилъ бояриномъ Галициномъ воевати Крыму татарского* (Межигір. л., 99), *абіе послалъ Полковника Ганжу зъ войскомъ мѣста добывати* (Літ. Граб., 51, 217); *рушилъ зъ ними до Прреясловля добувати въ немъ Сомка дядка своего* (Літ. Вел., II, 20, 28); *виправилъ подъ Корсунь, добувати Гетмана Тетери и Поляковъ зъ нимъ бывшихъ* (Літ. Вел., II, 88, 88, 397); *теди заразъ мають приходити Турецкіе войска Тавани добувати конечно* (Літ., Вел., III, 499); *и брата своего Виговского послалъ Кіева доставать* (Лѣтоп. или опис. кр., 18, 20, 29, 43, 43); *Того-жъ року Сѣрко зъ Запорожа приходилъ добывати Чигирина* (Черніг. л., 29).

Конструкції з інфінітивами *доставати*, *добувати*, звичайно, не такі вже й показові для ілюстрації вживання родового відмінка при інфінітивах мети, бо в староукраїнській мові і, зокрема, в літописах ці дієслова мають значний нахил до керування родовим відмінком і без інфінітивних зворотів. Але ці конструкції цікаві з іншого погляду. Вони досить переконливо показують, чому в українській мові колишні супінні звороти лишили глибший слід, ніж, напр., в російській мові. Це пояснюється більшим поширенням родового відмінка при, багатьох дієсловах.

В цьому розумінні звороти типу «*ходил воевати Крыму, ити воевати Заднѣпря*» і под. більш характерні, бо дієслово *воевати* звичайно керує в розглядуваних пам'ятках знахідним відмінком, отже родовий відмінок викликаний у даному разі особливостями самого звороту.

В українських літописах трапляються ще й інші, дещо типовіші інфінітивні конструкції, зокрема:

Пришла до него сыты гледѣти (Київ, л., 79); *ігумень нѣжинскій Діонисій, хотячи ити давати дару, ...обачити* (Літ. Сам., 43); *и в Швецію пошли своего отбѣрати* (Літ. Вел., I, 198); *нихто зъ сегобочнихъ начальниковъ не выбрался належито ему Суховѣвы учинити встренту* (Літ. Вел., II, 167);

Того-жъ року въ постъ великій, Гетманъ Самоїловичъ полку Гадяцького товариства килко сотъ челоуѣка, зъ людми ратними Великоросійскими, **виправлялъ** за реку Самаръ **випаловати стену** для причинъ **Нѣякихъ** (Літ. Вел., II, 538); куда князь Долгорукій и гетманъ **ходили Казикермена и Тавани подстроєвати** (Лѣтоп. или опис. кр., 42); **Канала Ладожского, который отъ озера Ладожского впустилѣ въ рѣку Ецневу, козаки начали ходитъ работать** (Крат. лѣт. оп., 92) та ін.

З наведених прикладів видно, що в українських літописах серед інфінітивних зворотів з родовим відмінком переважають малотипові приклади. І тому, хоча випадків з родовими приінфінітивним відмінком у них майже стільки, як і із знахідним відмінком, але насправді позиції цієї конструкції в українських літописах значно слабші, ніж у попередніх пам'ятках.

Ми вказали на те, що у зворотах типу «**ходилъ доставатися Кодака, послалъ добивати мѣста**» і под. родовий відмінок викликається не стільки інфінітивним зворотом, як особливостями керування дієсловами *доставати*, *добивати*. Ось чому при цих інфінітивах знахідний відмінок в українських літописах буває дуже рідко. Порівн.: «**ишолъ по Переясловѣ, добивати въ немъ Ромодановскаго, воеводу московскаго**» (Черніг. л., 28). Тут прикладка *воеводу* вказує на те, і що іменник *Ромодановскаго* стоїть у знахідному відмінку. Таких вказівок немає у прикладах з прізвищами, які ми наводили вище. Зважаючи на більшу типовість родового відмінка для дієслова *добивати*, *доставати*, ми віднесли випадки типу «**повернулъ доставати Золотаренка, рушилъ добувати Сомка**» і т. ін. до зворотів з родовим відмінком, хоча це і не цілком переконливо.

При інших інфінітивах, близьких за змістом до *доставати*, *добувати*, знахідний відмінок в українських літописах трапляється часто, напр.:

жеби онимъ на помощь выйшли зносити Украину (Літ. Сам., 39); *жеби усе посполство стягалося под Нѣжинъ у раду и Нѣжинъ рабовати* (Літ. Сам., 73); *зараз напали вози своихъ старшихъ жаковати* (Літ. Сам., 76); *а Гуляницькій з Чернецкимъ ходилъ городи приворочати* (Літ. Сам., 80); *и абіе, по тихъ, зъ Крымской Орди четирма Солтанами и самъ Хмельницькій идяше*

на Черкаси и Малую Россію разоряти (Літ. Граб., 230); **виправиль** войско свое **отобрати** у Турковъ завоеваную свою давнюю **крѣпность** **Неогевселію** (Літ. Вел., II, 532) та ін.

Взагалі треба сказати, що знахідний відмінок в українських літописах вживається при інфінітивах мети далеко вільніше, ніж родовий відмінок. Це видно хоча б з того, що інфінітиви, при яких він виступає, далеко різноманітніші, ніж у родового відмінка. Порівн.:

Послали килка сотъ **Козаковъ одобрати** свое (Львів. л., 266); **и пошли** соборомъ **отправовати** службу Божую до святого **Николая** (Літ. Сам., 42); **приехали** два патрiярхи... патрiярху московского **судити** **Никона** (Літ. Сам., 96); **А у церквѣ** **нѣоды** **не йшоль дари брати** (Літ. Сам., 169); **чію кровъ йдуть разливати** (Літ. Граб., 43); **Потомъ прійде** и **Кисѣль** **Воевода** **Кіевскій** зъ **Брозовскимъ**, **статіи** **Зборовскія** **утверждати** (Літ. Граб., 92); **что всячески прійдетъ** войско **Россійское** **Украину** **Ляхамъ отдавати** (Літ. Граб., 194); **и о позволенію его: изъ-за Днѣпра** **народу** **Рускому йти** **населяти** **Полтавщину** (Літ. Граб., 263); **По** **якой** **елекъци**, **заразъ** **от** **кошового** **посланъ** **до** **скарбниці** **ѣ** **войсковоу** **писар** **сѣчовой**, **з** **нѣсколкома** **атаманами** **курѣнними** **и** **иним** **значним** **товариствомъ**, **взяти** **тамъ** **и** **принести** **въ** **раду** **клеійноти** **войсковци** (Літ. Вел., I, 29); **намѣрилъ** **просто йти** **з** **под** **Жванца** **внутрь** **Украини**, **доконивати** **Хмельницкого** **и** **кончити** **войну** **з** **Козаками** (Літ. Вел., I, 82); **приказаль... йти** **подъ** **Чигринъ** **добувати** **Дорошенка**, **и** **гетманство** **его** **испразнити** (Літ. Вел., II, 397); **посыланъ** **робыть** **каналы** **до** **озера** **Ладоги** (Літоп. или опис. кр., 52); **ходили** **до** **Ладоги** **озера** – **робыть** **каналы** (Літоп. или опис. кр., 55); **ходили** **къ** **Берестовой** **робыть** **лінії** (Літоп. или опис. кр., 60); **Іоанъ** **и** **Петръ**, **цары** **москорскіе**, **князя** **Василія** **Васильевича** **посылали** **воевать** **Кримъ** (Черніг. л. 38); **Тогож** **року** **кѣсцѣ** **ходили** **нѣд** **Белградъ** **и** **до** **Панчова** **косити** **и** **сѣно** **робити** **на** **воину** (Літ. Гукл., 79); **нехочу** **я** **зъ** **Грицями** **воевати** **нехай** **идуть** **до** **ролѣ**, **або** **свинѣ** **пасти** (Львів. л., 237) та ін.

Вислови типу «**послали одобрати свое, пошли отправовати службу божую, не йшоль дари брати, идуть разливати кровъ, ходили робыть каналы, ходили робыть лінії, ходили робити сѣно, нехай идуть свинѣ пасти**» і под. взяті українськими літописцями, очевидно, з усної народної мови і, як і в попередніх

пам'яток, свідчать про те, що в українській мові знахідний відмінок при інфінітиві мети відомий здавна.

Художня література XVII–XVIII ст. слабо відбила родовий відмінок при інфінітивах мети. Ми можемо вказати лише на такі випадки:

І їздит у лугъ дубу и попелу (палити) готовати (К. Зин., 104); *Шембрак из Сапѣгою пошли оглядати Таврики* (Мил. б., 151); *Пошли в слѣд Шамбрака и Сапѣги искати* (Мил. б., 151); *Се нарочно виходиль ниви оглядати* (Г. Кон., 158); *Прійдешь рукояти радости пожати* (Г. Кон., 164); *Пойду знову на Сѣчь маты, пойду долѣ внизь шукаты* (М. Довг., інтерм., 11); *А его воза глядѣт покинувь з бедою* (М. Довг., інтерм., 37); *їздила ль когда вездѣ ворожки искати* (І. Некр., 12).

Невелике поширення цих конструкцій у художній літературі (а в пам'ятках релігійно проповідницького жанру їх зовсім немає) пояснюється, очевидно, більш книжним характером мови основної маси творів художньої літератури. Як видно з наведених прикладів, звороти з родовим приінфінітивним відмінком трапляються або у творах, ближчих до народної вдови, або в тих місцях пам'яток, де книжна традиція слабша.

Зате знахідний відмінок при інфінітивах мети в художній пам'ятках та творах релігійно-проповідницького жанру трапляється частіше. Порівн.:

А хто жъ пришь черпати тую воду? (Д. Тупт., 34); *для которой пришь положить за насъ душу свою* (Д. Тупт., 85); *сниде Господь видѣти градъ и столпъ* (Д. Тупт., 111); *А потом покинувши все по'детъ бѣты збырат'* (К. Зин., 104); *І по'дет до гарбовки у човнѣ хитати: козлыны и баранины хоч и габелки окрашати* (К. Зин., 104); *Пошлет, гнѣвомъ поощренъ, младенци избити* (М. Довг., 172); *Се прійдохомъ кланятис, честь воздати должну яко царю, владищѣ всей твари неложну* (М. Довг., 173); *Богъ, реку, во славѣ прійде к намъ днес в тѣлѣ вражде раззорити, мир же насадити* (М. Довг., 182); *А не самому ходит(ь) грабѣжъ в' меня брати* (І. Некр., 7); *аще Іюда изыйде предати мя на убденіе* (Д. Тупт., 18); *же ангель Господень посланъ бысть извести Петра изъ темницы* (Д. Тупт., 70); *Пришь Господь нашъ впровадити насъ въ рай* (Д. Ту-

пит., 90); *когда при"дет на землю живых и мертвых судит"* (К. Зин., 160, 164); *когда при"дет всѣхъ судити* (К. Зин., 160); *Ту выходятъ і слуги: пятъ цесарскихъ, а пятъ Евомияновыхъ в далекие страны искати Алексѣя* (Алекс. ч. б., 165); *что пошлет слуг искати мя всюду* (Г. Кон., 161) та ін.

Більшість з цих зворотів виразно книжного походження, напр.: *«пришол положити душу, сниде видѣти градъ, пошлет младенцы избити, прійдохомъ честь воздати, прійде вражди раззорити, изыйде предати мя, при"дет живыхъ и мертвыхъ судит"»* тощо. Але цікаво те, що і художня література дає зразки конструкцій із знахідним відмінком усно-розмовного типу. Порівн.: *«по"детъ бѣти збырат"», по"дет козлыны, бараницы, сабелки окрашати ходитъ грабѣжъ брати"»* тощо.

Отже, пам'ятки староукраїнської мови дають підставу зробити такі висновки про розвиток родового відмінка при інфінітивах мети.

1. Найдавніші пам'ятки української мови свідчать про те, що родовий відмінок при інфінітивах мети спочатку не мав великого поширення і вживався удвічі рідше, ніж знахідний відмінок. Але в живій народній мові XIV–XVI ст. вага родового приінфінітивного відмінка, можливо, була дещо більшою, бо писані пам'ятки могли точно і не відбити фактичного становища речей. В цьому переконує, зокрема, той факт, що в актових книгах XVII–XVIII ст., тобто у пам'ятках, що особливо близько стояли до живої народної мови, вживання родового відмінка при інфінітивах мети раптово зростає і починає перевершувати знахідний відмінок у три рази. Інші пам'ятки XVII–XVIII ст. показують, що чим ближче до кінця XVIII ст., тим питома вага родового приінфінітивного відмінка зменшується, особливо у пам'ятках з більшою книжною традицією, зокрема у релігійно-проповідницьких творах, багатьох віршах і драмах. Але в живій народній мові, як свідчать фольклорні і діалектні записи XIX ст., ця конструкція продовжує широко вживатися і далі. Отже, в живій народній мові стара синтаксична супінна конструкція опинилася в умовах, що сприяли її розвитку, – велике поширення родового відмінка взагалі, і тому продовжувала прогресувати у вигляді родового відмінка при інфінітивах мети, а в старій українській

літературній мові загалом умови були менш сприятливі і тому вживання родового приінфінітивного відмінка поступово звужувалося. І лише ті пам'ятки фіксують зростання родового відмінка, які краще відбили особливості живої народної мови. Процес занепаду родового приінфінітивного відмінка в українських пам'ятках книжної традиції нагадує відповідний процес російської мови, тільки там він пройшов далеко швидше, а в старій українській мові затягнувся.

2. Вживання знахідного відмінка при інфінітивах мети, як показують пам'ятки XIV–XVI ст., відоме українській мові з найдавнішого часу. Багато пам'яток XVII–XVIII ст., зокрема українські літописи, релігійно-проповідницькі твори, вірші і драми свідчать про поширення конструкцій із знахідним відмінком і то не тільки книжного, а й виразно народного походження на зразок *«ходили робить канали, ходили робить лини, ходили робити сѣно, по'дет бѣты збырат'», по'дет козлыны, бараницы, габелки окрашати, ходить грабѣжъ брати, идуть розливати кровь, ишоль дари брати, послали одобрати свое, идут свинѣ пасти»* тощо. Подібні конструкції зафіксують і актові книги XVII–XVIII ст. Порівн.: *«винис продавати чоботи, вигналем пасти товар, присилает заняти гуси, носили ковати ланцух, послал гребти сѣно, повезти продати худобу»* та ін. Це спростовує твердження деяких мовознавців про те, ніби знахідний відмінок при інфінітивах мети для української мови не характерний, як бачимо, ця конструкція має вже досить довгу історію свого вживання.

3. У рамки даного дослідження не входило завдання встановити, як відбувався процес розвитку родового відмінка при інфінітивах мети в українських діалектах і новій літературній мові XIX–XX ст. Як свідчить О.П. Безпалько, в новій українській літературній мові процес витискання родового приінфінітивного відмінка знахідним, розпочатий у старій українській літературній мові, продовжився і досяг такої міри, що вживання знахідного відмінка стало нормою. Але це положення вимагає перевірки на більшому фактичному матеріалі. Зокрема, треба встановити, як саме проходив процес занепаду родового приінфінітивного відмінка в українській літературній мові після XVIII ст., чи

не було спершу посилення його вживання, а потім звуження. У живій діалектній мові родовий приінфінітивний відмінок, як свідчать діалектні записи XIX ст., тримався довше. Але як саме довго і в яких діалектах, цього ми не знаємо. Є.К. Тимченко вказував на те, що знахідний відмінок при інфінітивах мети властивіший західним говіркам. Чи означає це, що процес занепаду родового приінфінітивного відмінка у південно-західних говорах проходить швидше, ніж у південно-східних? Необхідно перевірити, наскільки відповідає фактичному становищу речей обережно висловлене припущення В.М. Брахнова, що в одній з говірок південно-східного наріччя, а саме в говірці Переяслав-Хмельницького району на Київщині, і досі родовий приінфінітивний відмінок вживається частіше, ніж знахідний відмінок¹.

Статтю опубліковано в збірнику наукових праць «*Наукові записки Чернівецького університету*» (Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1963. – Т. 57, вип. 18 : Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. – Кн. 3. – С. 70–86. – (Серія філологічних наук).

2.3.9. Історія орудного засобу за свідченням давньоукраїнських пам'яток XIV–XVIII ст.

В українській мовознавчій літературі орудний засобу звичайно розглядають разом з орудним знаряддям². Проте в останній час доведено, що орудний засобу заслуговує на спеціальну увагу, бо має свої особливості розвитку³. Таке міркування нам здається досить переконливим, тому ми історію орудного засобу будемо розглядати окремо.

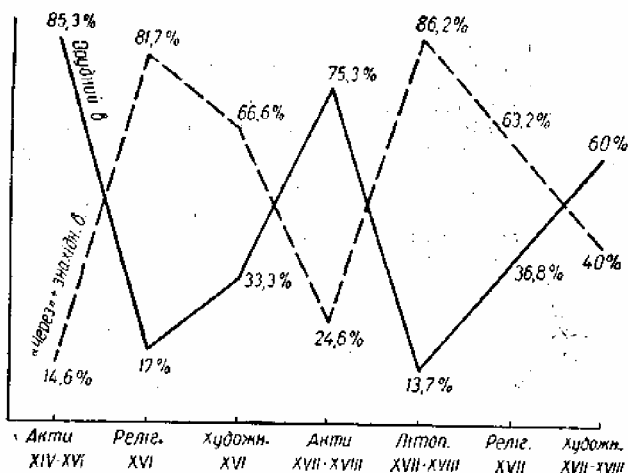
---

¹ В.М. Брахнов. Придієслівне безприйменникове вживання відмінкових форм у говірках Переяслав-Хмельницького району на Київщині. Діалектологічний бюлетень, в. VI, 1956, стор. 47.

² Див. О. Огоновський, Граматика руского языка, Львів, 1889, стор. 204; Є. Тимченко, Вокатив і інструменталь в українській мові, К., 1926, стор. 33; «Підвищений курс української мови», за ред. Л.А. Булаховського, Х., 1931, стор. 221; «Курс сучасної української літературної мови», т. II, за ред. Л.А. Булаховського, 1951, стор. 80 та ін.

³ Див. «Творительный падеж в славянских языках», за ред. С.Б. Бернштейна, М., 1958, стор. 126.

Серед зворотів цього типу для української мови особливо важливі орудний засобу від назв осіб та орудний засобу пересування. Деякі зауваження про історію орудного засобу від назв осіб в українській мові подає О.П. Безпалько, але вони занадто лаконічні і неповні¹. Для того, щоб дослідити історію виникнення орудного засобу в українській літературній мові, ми обстежили 52 найвизначніші давньоукраїнські пам'ятки XIV–XVIII ст. Наслідки обстеження можна підсумувати графіком.

З графіка видно, що орудний засобу від назв осіб (позначений суцільною лінією) почав уживатися в найдавніших українських пам'ятках. В актово-урядових документах XIV–XVI ст. він становить 85,3% (35 випадків). В «Українських грамотах» та «Описі замків» 1552 р. виступає тільки орудний засобу без супроводу синонімічної конструкції «через» + знахідн. в. Звороти з орудним відмінком часто досить шаблонні. В «Українських грамотах» вони становлять здебільшого вислови типу, *служити на войну стрільцем, указати границю старцями, подперети, лісти свѣдками* і т. п., напр.:

ї мають мшишь служити кралеви стрѣльцемъ на каждую войну (Укр. Гр., 176, 24, 54, 136, 138, 148); *имають. оуказати. свою границу старцы вбъчими* (Укр. гр., 83, 79, 95, 116); *пан*

¹ «Нариси з історичного синтаксису української мови», К., 1960, стор. 105–106.

игнатъ вблзніцкїи. имаєть подперети сводки и чистити своя лісты (Укр гр., 95, 111, 116); *яко жь доводливо того сѧ намь послы своими справлѧль и справиль* (Укр гр., 121).

Деякі з цих висловів перейшли в «Українські грамоти», очевидно, ще з давньоруських юридичних документів. В «Описі замків» звороти з орудним відмінком дещо різноманітніші.

робять пашьни огородниками тыми а наймитами (Оп зам., 120); *а староста напомнимань о отъпровоаженье дерева того отъ берега, поведиль, ижъ не маєть нимь* (Оп. зам., 93).

У «Литовському статуті» 1529 р. теж чимало шаблонних висловів юридичного змісту на зразок *доходити светками, доводити светками, людми, вижом* і т. ін., напр.:

такового запису светки а ни присегаю дойти и отозвати не может (53); *жалобникъ, што ениль, маєт слушнымъ сведомемъ доводити, то єсть вижомъ врадovým и шляхтою людми добрыми* (61, 66, 101, 73, 52, 57); *тыми светки мають списати все имене* (35); *тогда вжо тотъ близшы будет околичными суседы и вижомъ того допирати* (56); *а за се оного ку праву притягнула, а тыми людми пересветчила* (58, 103, 58, 85, 66); *как маєт заповедати вижомъ* (71); *а испашъ маєть обнести сторонними людми* (93, 94, 99).

Як бачимо, подібні вислови в «Литовському статуті» теж звичайно утворюються на базі орудного відмінка. Але в цій пам'ятці ми вперше зустрічаємося з паралельним зворотом «через» + знахідний в.:

повинни пенязи взяти через опекуна своего (Лит. ст., 34); *тогда дети через опекуна повинни отказывати* (Лит. ст., 34); *абы с нимъ головщины вси посполу доходили сами через себе або через приятеля своего* (Лит. ст., 59, 33, 85)¹.

З інших пам'яток, близьких за часом до «Литовського статуту», зворот «через» + знахідн. відм. ми знаходимо ще в «Пере-

---

¹ Сюди, можливо, треба віднести і випадки з висловом *через руки*, бо він жививається у переносному значенні: *въ которого будетъ землю закупиль и на поручнику через чий руки пенязи далъ* (Лит. ст., 75).

сопницькому евангелії» 1556–61 р. та в творі Г. Смотрицького «Ключь царства небесного» 1587 р.:

*сне пакъ ваши **через кого** выганяють (Пересопн. ев., 82); и учинилъ декретъ **через праотца и патріарха** нашего Авраама (Г. См., 248); а потомъ словомъ своимъ все-творительнымъ, **черезъ слуги церковные** злучаетъ въ одно тѣло (Г. См., 255); **Первый старый отъ Бога отца, черезъ Моисея...** подалъ былъ до часу (Г. См., 257).*

У «Перестрози» 1605 р. ми вперше зустрічаємося з частішим вживанням звороту «через» + знахідн. в., ніж орудного засобу. Порівн.:

*утверждалъ **посланцами** своими и **письмены** своими (27); през старших, найвиших, можнейших и мудрѣших преложонныхъ церковъ пустошитъ внутримъ **непріателем**, **архіреом** церковнымъ рымскимъ, а другимъ поганскихъ **цесаром** нынѣшнымъ турецкими (48);*

але:

***через митрополита** елассонского и димониского **Арсе-нія** през деѣлѣтъ училъ (28); але през посленцѣ свои, през писаня свое всюду а всюду з великимъ трудомъ и накладомъ по всей Коронѣ польской розослалъ (36); пришолъ до ласки цесара турецкого през **сестру** свою (36); И **грамматику** през своихъ **учневъ** з друку выдалъ (43); якъ на вас през **жалобницу** свою всѣ мѣста его королевской милости **скаржили** на сеймѣ прошломъ (43); През долгѣй часъ **святѣйшіе патріархове** панства нашего не навѣжали особами своими, только през **посланцовъ** і своихъ (27); през **которыхъ** насъ караль училъ, и писмомъ напоминалъ сего остатнего вѣку (49, 47, 48, 26).*

Загалом у релігійно-полемічній літературі XVI ст. зворот «через» + знахідн. відм. вживається значно частіше, ніж орудний засобу: він становить 81,7 % (68 випадків) проти 17 % (14 випадків) орудного відмінка. Якщо правильне свідчення Д.С. Станішевої про те, що применниковий зворот замість орудного засобу від назв осіб в російській мові вперше фіксується у XVII ст., то на основі наведених нами фактів можна зробити висновок, що в давньоукраїнській мові зворот «через» + знахідн.

в. у такому значенні почав вживатися раніше, ніж у російській мові, а саме – з XVI ст.¹ У цьому зв'язку цікаво відзначити, що зворот «через» + знахідн. відм. найчастіше переважає над орудним відмінком у таких пам'ятках XVI ст., як «Пересторога», «Апокрисись», «Паливодія» і под., тобто у творах з виразнішою польською традицією. Можливо, більш раннє вживання звороту «через» + знахідн. відм. у старій українській літературній мові порівняно з російською літературною і пояснюється впливом польських джерел, що підтримували і посилювали ту тенденцію, яка зароджувалася в українській народній мові.

Як видно з графіка, давньоукраїнські пам'ятки XVII–XVIII ст. в цілому свідчать про дальше зміцнення позицій зворотів з прийменником «через» + знахідн. відм., хоча твори різних жанрів відбивають цей процес не в однаковій мірі. Так, в актових книгах XVII ст. зустрічається головним чином орудний засобу, напр.:

і жеби Микита Милашенко оповѣщал Іваном Коноваленком курту тую? (Полт. кн., I, 57, 14, 57, 113, 158, 170, 171, 195; III, 10, 56, 79); *што Петро обачивъши пошарпане тоей пчолы, оповещался старшиною* (Полт. кн., I, 83, 15, 143; II, I3); *і людми зацными оноє сѣбно обвели* (Полт. кн., I, 28); *и двема, албо трема свѣдками знаки овалту пресведчила* (Полт. кн., I, 119); *того Саву побиль и людми то осведчил* (Полт. кн., I, 118, 36, 131, 164); *оповедали нами, урядом* (Полт. кн., II, 24); *и хоцем того, панове, людми доходит* (Полт. кн., I, 80); *Скаржился и становил очне Хведор Михайличенко на Илка, доказуючи и доводячи Яцком, виростком* (Полт. кн., I, 195, 52, 53; II, 93, 18, 63; див. ще I, 57; II, 38, 82); *Пане вряде, нами много Тихун того барана оповѣщал* (Пирят. кн., 262, 260, 274, 285, 297, 143); *Аже зараз на том же мѣстцу веѣми людми, на том весѣлѣ будучими, освѣдчили* (Пирят. кн., 211, 193); *й я ознаямил атаманом Денисовским* (Пирят. кн., 249, 227); *прислав, мовить, тобѣ пан Кичкаровский грошей на*

---

¹ «Творительный падеж в славянских языках», стор. 95. Між іншим, у Т.П. Ломтева взагалі немає вказівки на століття (Очерки по историческому синтаксису русского языка, М., 1956, стор. 288–289).

харчѣ тим же чоловѣком (Пирят. кн., 196); *которими передал пшеницю* (Пирят. кн., 253, 207); *и того доводил Веремѣй, яко повод, людми одними* (Борисп. акт., 61, 4, 6, 88, 90); *Буде слобудно Панумъ за четири дни кметми оу Мисяци... робити* (Урб., 51); *албо оу другой тѣснои работѣ може панъ ними єдного мисяца да двичи робити по четири дни* (Урб., 51).

Звороти з прийменниками **через**, **през** вживаються значно рідше. Порівн.:

самъ того не вѣдаю през кого оны до рук дойшли помененному Жученьку (Полт. кн., I, 104, 63, 88); *о котором Ярема Триступенко нам дал знати през Юска Литвина* (Полт. кн., I, 75); *и теж бѣлого позосталого плаття на двое казалисмо през людей обцих розделити* (Пирят. кн., 36); *и надавалем юй грошей през Йвана Садового* (Пирят. кн., 198, 196, 54, 163, 191, 200, 201, 324, 143); *казалисмо слузѣ мѣскому тихъ злочинцовъ до стовѣна привязавъши, публице, на мѣстѣ, поврозами през слугу мѣского бити* (Борисп. акт., 107, 53, 10).

Проте якщо придивитися до зворотів з орудним засобу, то можна помітити, що багато з них є шаблонними висловами тодішньої юридичної мови типу *оповѣцати ким що*, *оповѣцатися ким*, *освѣдчити ким що*, *доходить ким чого*, *доводити*, *доказувати ким*, *выводитися ким*, *обвести ким*, *ознаймити ким*, *показати ким що*, *квитувати ким* і под. Тому, можливо, у розмовній мові XVII ст. частота вживання орудного засобу порівняно із зворотом «через» + знахідн. в. була не така значна, як у пам'ятках юридичної літератури.

В українських літописах, особливо таких, як С. Величка, Г. Грабянки та деяких інших, орудний засобу значно поступається перед зворотом з прийменником **через**. Він входить переважно до конструкцій типу *послати*, *отослати*, *розослати ким що*, *робити*, *устроити ким що*, іноді – *постидити ким кого*, *стребити ким*, *удатися ким до кого* та ін., напр.:

бояринъ скоримъ гонцемъ послалъ на Москву до ихъ царскихъ величествъ (Літ. Сам., 168); *а напотомъ и санжаки отослалъ на Москву своимъ тестемъ* (Літ. Сам.,

128); *послалъ **тестемъ** своимъ на Москву янчари Турецкіе* (Літ. Граб., 220); *Розослалъ їхъ зъ под Бѣлои Церкви пилними і справними **Козаками** во вселенную Малоросійскую* (Літ. Вел., 1, 51); *а Князь Голицинъ тоє доношеніе, іюля 8-го, скоримъ **гонцемъ** послалъ на Москву* (Літ. Вел., III, 14); *удался заразъ бистротечными **посланцами** своими до Константинополя* (Літ. Вел., II, 263); *мѣючи Козаковъ самими **дворянами** и **слугами** которыхъ было безъ лѣчби, прогнавши постидити* (Літ. Граб., 56, 143, 262); *и чрезъ килко лѣтъ оній многими **работниками** самими Московскими дѣлаючи такъ былъ укгрунтоваль и умоцнилъ* (Літ. Вел., III, 386); *и палаты каменные коштовныи и мистерныи **мастеромъ** нѣмецкимъ и церковь каменную до ааломовъ устроиъ* (Лѣтоп., 62); *и Рымомъ **кѣси** ѣмъ оу кѣсници не маи можно накосити на еден вѣз сѣна* (Літ. Гукл., 79)¹.

Прийменники **через**, **през** із знахідним відмінком створюють більш різноманітні звороти – *послати, прислати через кого, виправити через кого, удалися через кого, просити, перепросити через кого, сказати, виректи через кого, писати, отписали, надписати через кого, суплѣковати через кого, трактовати через кого, обвестити через кого, смирити через кого і под., напр.:*

*и **чрезъ** нарочного **посланца** своего послалъ тиш списки до Сѣчи Запорожской* (Літ. Вел., I, 101, 75, 104, 121); *а царское величество, **през** своихъ **пословъ**, Бутурлина боярина и Чадаева околичного, сумми прислалъ два милліони на войско* (Літ. Сам., 148); *тѣхъ даровъ сихъ, яже ми Кесарь вашъ **чрезъ** васъ присла не приємлю* (Літ. Граб., 8, 62, 245, 215); *такъ заразъ оная **чрезъ** великого **вейзѣра** своего виправуеть ку Хмелницкому в помочъ на Ракочого и Поляковъ емѣра солтанского* (Літ. Вел., I, 80, 61); *удался заразъ **чрезъ** **пословъ** своихъ до пресвѣтлѣйшого Алексея Михайловича* (Літ. Вел., I, 94, 103); *старається в Прагѣ*

---

¹ Сюди, можливо, слід віднести також деякі випадки з дієсловом *осадити*, якщо воно виступає у значенні *оточити*, напр.: *А его царское величество своими **воеводами** и ратными **людми** осадил Смоленско* (Літ. Сам., 37, 38, 174, 193, 195); *а Смоленскъ своими **людми** осадилъ и повернулъ на зиму до Вязми* (Літ. Граб., 131) та ін.

чрез посла своего о медияцію и вложено ся до Поляковъ цесаревича (Літ. Вел., I, 177, 139, 216); и мусѣль чрезъ посла аяоелского просити короля шведского (Літ. Вел., I, 190, 15, 16); Проша же Хмелницькій чрезъ посланники свои Короля (Літ. Граб., 87); тогда чрезъ тих же мурзь сказали до хана (Літ. Вел., I, 26, 85); потребоваль чрезъ трембача своего (Літ. Вел., I, 125, 147, 153, 207); а черезъ посла свои козацкіе, то есть Павла Тетеру и Грушу о згодѣ трактовали (Літ. Сам., 56, 129); широкими словы черезъ тлумача мовиль (Київ. л., 90); Тогожь року Юрась Хмелниченко чрезъ дворянина своего челядница, Ивана Бруховецького, въ Сѣчи Запорожской жаловался на Виговского за гетманство (Лѣтоп., 19); Юрась Хмелниченко, чрезъ слугу своего Ивана Брювешкаго, въ Сѣчи скаржился на Виговского за гетманство (Кратк. л. оп., 72); вскорѣ чрезъ нарочного гонца своего писалъ королевскою величествомъ до пресвѣтлѣйшого монарха московского (Літ. Вел., I, 96, 105, 121, 174, 217); который на тыхъ мѣсть писалъ до Хмелницкого презъ посла своего (Львів. л., 264); то самъ повинень в панствѣ полскомъ кролевати а не чрезъ свои який колвекъ делегати (Літ. Вел., I, 149, 181, 73, 105, 7, 64, 60, 73, 121, 163, 166, 183, 240); потаємне черезъ своихъ посланцовъ з королемъ его милостю згodu починаеть (Літ. Сам., 53, 28, 36, 97); ихъже посольди Гречаній отъ Татаръ чрезъ Суховѣя отискаль (Літ. Граб., 199, 178, 9, 63, 156, 97, 158, 165, 243); але папезъ Евгенийъ его презъ кардинала разгрѣшивъ отъ присяги (Київ. л., 74); иже презъ нихъ много злого сотвори православнымъ (Остр. л., 248); тамъ учиниль чрезъ ксендза факцію съ Шведомъ (Лѣтоп., 46, 45, 18, 27, 26); и подтвержденіе чрезъ боярина Трубецького получилъ отъ государя (Кратк. л. оп., 73, 79, 61, 67, 71).

Така ж тенденція проявляється і в творах релігійного циклу XVII ст. Пор.:

и спасешъ Богородицею міръ (Д. Тупт., 72, 85, 102); завшеся в Бгу не дыс зешлымъ Петромъ Могилою складаль (А. Рад., 2, 16, 24, 54),

але:

*Тільки ты Христе Спасителю, повелѣвий, **через апостола** намъ поминати наставники наши (Д. Тупт., 110, 65); **през Пророка** свого ісремію до вас мовит (А. Рад., 57, 64, 67, 15); **Же настъ васъ а слезне просить през мене** (А. Рад., 35, 64, 54, 38, 36, 22) та ін.*

Отже, у більшості пам'яток XVII–XVIII ст. вживання зворотів з прийменником **через** зростає, причому в деяких з цих пам'яток не без польського впливу (на що вказує форма прийменника **през**). Тому можна гадати, що в живій народній мові до кінця XVIII ст. прийменниковий зворот хоча і став поширенішим, ніж орудний відмінок, але не в такій мірі, як у деяких писаних пам'ятках. Про це свідчать, крім актових книг XVII ст., ще твори художньої літератури XVII–XVIII ст., в яких обидва засоби висловлювання вживаються приблизно рівномірно. Пор.:

*а особно и Бгу **снонъ** своимъ згрѣшаешъ (К. Зин , 89); Прославила бо еси мене злостъ **тобою** (Царств. Н. Л., 132, 116, 139, 149); **Тобю** гордіи их думы низложихом (Мил. б., 155),*
але:

*потом и козаки **чрез писара** толикой ему славы вѣнцуют (Мил. б., 154, 141, 152); И сіе колегіум **чрез Петра Могилу** основав произведет в толикую силу (Мил. б., 162) та ін.*

Ось чому вживання орудного засобу від назв осіб у пам'ятках пізнішого часу – XIX–XX ст. – ще досить помітне. Так, Є.К. Тимченко спромігся навести з орудним відмінком навіть більше прикладів, ніж з прийменником **через**. Пор.:

*Накажу я до свого милого рідною **сестрицею** (Чуб.); Я свою дівчиноньку **людьми** перепрошу (Kolb.); Козак до дівчини **ворогами** та поклонився (Чуб.); Післала ж би [хустку] **їа своїм батеньком**, неслава ж мені **батеньком** слати (Яворн.); Ой, що ж то за еден, що ж то за пан, що шле листи **товаришем**, не прийде сам (Чуб.); Солом'яним **слугою** ніхто не доробився (Ном.); Кабанів я **охотниками** обступлю і поб'ю (Чуб.); Обточив двір довкола своїми **козаками** (Kolb.); Цісарева мати хтіла б **бранцями небожатами** цілий світ звоювати (Z. P.),*

але:

*Ой чую я через люди, що ти иншую кохаси (Чуб.); Не раз, не два та й затужиш, поки мене через люди пере-чуєш (Мил. Св.)*¹.

Д.С. Станішева твердить, що конструкція з орудним засобу від назв осіб «полностью утрачена во всех славянских языках»². Лише в деяких говорах, зокрема українських, можна знайти залишки подібних зворотів. При цьому наводиться кілька прикладів з монографії Є.К. Тимченка. Д.С. Станішева не врахувала того факту, що українська літературна мова близька до південно-східних говорів і тому чимало синтаксичних конструкцій, властивих говорам, можна знайти і в літературній мові. Де треба сказати і про орудний засобу від назв осіб: його можна зустріти не тільки в говірках, але і в літературній мові. Правда, в українській літературній мові «такий орудний – вже відживаюча конструкція»³, але все ж вона можлива, тому категоричне твердження Д.С. Станішевої щодо української мови не зовсім точне.

Т.П. Ломтев у російських пам'ятниках XVIII–XIX ст. знаходить орудний засобу головним чином від займенників⁴. Очевидно, у XVIII ст. цей зворот уже не був для російської мови продуктивним. Тому можна зробити висновок, що в українській мові процес заміни орудного засобу від назв осіб прийменниковим зворотом проходив повільніше, ніж у російській мові.

О.П. Безпалько не виділяє окремо орудного засобу пересування і взагалі не звертає на нього достатньої уваги⁵. А цей зворот вартий спеціального розгляду. У давньоукраїнських пам'ятках орудний засобу пересування утворюється від назв свійських тварин і немеханізованих знарядь руху. Конструкції першого типу найкраще засвідчені актовими книгами та літописами XVII–XVIII ст. У цих пам'ятках ми досить часто зустрічаємося із зворотами типу *ихати, напхати, поухати, приихати*

---

¹ С. Тимченко, Вокатив і інструменталь в українській мові, стор. 38–39; його ж, Акузатив в українській мові, К., 1928, стор. 96.

² «Творительный падеж в славянских языках», стор. 94.

³ О.П. Безпалько, Нариси з історичного синтаксису української мови, К., 1960, стор. 106.

⁴ Див. Т.П. Ломтев, Очерки по историческому синтаксису русского языка, М., 1956, стор. 288.

⁵ Див. О.П. Безпалько, зазнач. праця, стор. 103.

конем, шакапою, волами і под., напр.:

с которою Петро зараз поїхал до Санджарова нашим власним **конемъ** (Полт. кн., I, 71); прихавши, мовить, до мене в господу на сем тыжню о святой неделѣ у восторок нѣякийсь козак, **конем** рьжым. Которого розсѣдалиши, пустил на толоку (Пирят. кн., 112); же три цигане, Иван Бѣгуенко, Куц Жученко и Леско прихали до Чорнух у пятницю на ноч одними санми, білим **конем** (Пирят. кн., 115); на завтрий день узрѣлисмо конми моими едучих Мишаила и Андрія Селѣтренков (Пирят. кн., 143); а я **шакапою** ихалем (Пирят. кн., 149); же ми, мовить, два нас з Гаврилом, гайдаем Пилипенковим, ночью поїхавши **кунми** Пилипенковими і укралисмо вола из загороди Фесковои Гречаниченковои (Пирят. кн., 164); же по городах ѣ по селах ездить блукаючи **конем** вороним (Пирят. кн., 233); поїхали до Мглина Семеновою **шакапою**, узятою набор за шість коп (Пирят. кн. 239); что поехал одним **конем**, гнідим рижоватим сліпимо (Пирят. кн., 280, 294); а она незбожняя каретою **шестьма конми** наехала на тот кзмин (Літ. Сам., 147, 124); і злая то рѣчь ѣздит **волами** на свѣтѣ: волѣ бым все **конми** а їх бы хочь немѣти (К. Зин., 144); Тилко що бувъ **бичаткомъ** вишавъ у поле (М. Довг., інт., 45).

Поряд можливі звороти з дієсловами *гнати, утѣкати, послати, отиуковати, привезти, витягати, собкатися* і под., напр.:

и заразь налучшими **конми** своїми приказаль слугамъ своимъ гнати за Хмелницьким (Літ. Вел., Т, 6); аще ж би черезъ Царскій наметъ угонзнувши, **конем** утек (Літ. Граб., 180); а до Хмелницького скоро бистрими **конми** послал з вѣдомостю (Літ. Вел., I, 71); Отиуковалем я з **пасѣки** рибу свою Кириковим Резниковым **конемъ** (Полт. кн., I, 131); и моѣм власнимъ **конем** в **пасѣки** рибу одійсковаль? (Полт. кн., I, 131); за тото мусить каждый кмѣть... своима **Волми** єдну сагу своєму Пану привести дерева (Урб., 54); преплинулъ оноє **конми** (Літ. Вел., I, 203); Як бы мѣль в злы «фортуны» час собкатся **волами** (К. Зин., 144); що я на их ниву **волами** витягаю (Пир. кн., 127); жебы я в тую ниву **волами** витягал (Пирят. кн., 127); навіть и карети и

*вози скарбніе королевскіе волами мусѣли провадити в
Полицу* (Літ. Сам., 180).

Д.С. Станішева відзначає, що в давньоруській мові з орудним засобу частіше вживалося дієслово *идти*, ніж *ехать*. Останнє перемогло в російській мові десь у XVII ст.¹ Приблизно таке ж становище і в давньоукраїнській мові. Як видно з вищенаведених пам'яток, у XVII ст. орудний засобу від назв свійських тварин в основному виступає після дієслова *ихати* і под. Звороти з дієсловами *увоїти*, *приходитьи*, *прехожати* та ін. трапляються рідко. Напр.:

бо хочай хто былъ конми добрими увойшоль (Літ. Сам., 31); *Тое просто войско вѣтроногими конми внутрь селеній Крымскихъ нечаянно вшедши, ... весь Крымъ собою пополнили и засѣjali* (Літ. Вел., II, 373); *турки же, которые кораблями и татаре Ногайскіе коньми на помощь приходили до Азова* (Лѣтоп., 41); *Бо кон'ми и волами рѣк непрехожають* (К. Зим., 189).

Іноді зустрічаються звороти з близькими до вищенаведених дієсловами – *побѣгти*, *пробѣгти*, *скочити* і под., напр.:

й ухопивши конем побѣг (Пирят. кн., 257); *Загони зась от хана виправлений... Малую Полицу, своїми бистротечними пробѣгши, конми... вторгяули ажъ к рѣкамъ полѣскимъ* (Літ. Вел., I, 90); *егда скочиша итурмомъ и конми* (Літ. Граб., 98) та ін.²

З орудним засобу від назв тварин здавна почав конкурувати прийменник «на» + місцевий (іноді знахідний) відмінок. Перші приклади цього звороту зафіксували такі пам'ятки XVI ст., як «Опис замків» 1552 р., «Литовський статут» 1529 р. та ін., напр.:

можетъ человекъ и на конѣ къ острогу черезъ переко-

---

¹ «Творительный падеж в славянских языках», стор. 97.

² ¹Після дієслів *робити*, *пахати*, *потрутити* і под., орудний засобу від назв тварин набуває виразнішого інструментального відтінку: *мають разъ оу мисяцехи посполу за четири дни, панске стробити хотъ волми хотъ тишей* (Урб., 50, 51); *кто конми пашетъ* (Літ. Сам., 90); *Жеб члкъ як конем могль в полю работать* (К. Зин., 130); *одного чили двоухъ челоуѣковъ тожъ подпилихъ потрутили конемъ на улицѣ* (Літ. Вел., II, 338); *конми потрутили людей* (Остр. л., 251); *Бо лнченымъ конемъ южъ ся ненаробити* (К. Зин., 150), та ін.

пець доехаты (Оп. зам., 87); повинень будеть выправовати подле уфалы... пахолка на добром кони (Лит. ст., 12, 14); але и на кони не можно где потреба доехати (Г. См., 258).

Звороти з прийменником **на** можна зустріти і в пам'ятках XVII–XVIII ст., але рідше, ніж орудний відмінок. Пор.:

же многократно видали его на конех разных по степену издядого и ухаючогося людей (Пирят. кн., 74); И того ж часу виправиль гетманъ часть своего войска городового и компаній на добрихъ конехъ (Лит. Сам., 181); где многіе Козаки зъ обозовъ своихъ противу Поляковъ на румакахъ добрихъ... отважне на самоборство вїездячи, школу ричерскую въ подивлене и послѣдній страхъ Ляхомъ отправовали (Лит. Граб., 54); где, бывши уже немоцнимъ, обаче на конѣ, аще и поддержовашемъ, ѣздячи, понуждалъ войско (Лит. Граб., 242, 246, 253, 74); который, не могучи прїити до справи, утикати началъ на конехъ черезъ Днѣпръ въ-плавъ (Черніг. л., 28); Тогдажъ, на выпоръ выехавши килька согъ шпаговъ, арнаутовъ и босняковъ на турецкихъ аргамакхъ при добротнo-исправномъ оружїи, предъ самимъ фрунтомъ устроенымъ потичку съ легкими войсками російскими учинили (Лѣтоп., 67); за которымъ, не бавячи, потымъ овъ хитрый товаришъ и заушник царскїи спїшно на коню бїжить (А. Рад., 84, 52, 31); Тылкожъ на лѣченом не наѣздишя конѣ (К. Зин., 125); которого у Варшавѣ кроль казал на мѣдянуѣ кобылѣ возити (Київ. л., 77)¹.

Таким чином, ті історичні пам'ятки, які ми переглянули, свідчать, що до кінця XVIII ст. основною формою вираження способу пересування з допомогою свійських тварин лишається орудний відмінок. Ця тенденція, очевидно, продовжується і в XIX ст., бо, наприклад, Є.К. Тимченко, обстежуючи фольклорні збірники, зміг подати прикладів з орудним відмінком далеко більше, ніж з прийменником **на**². Орудний засобу від назв

---

¹ До цих зворотів близькі сполучення типу *стояти на коні*, що іноді трапляються у пам'ятках: *а другий за двором на кони стоять (Полт. кн., I, 184); а кди трафілося, переїхавши Сліпоруд, на лошицѣ при дорозѣ стать (Пирят. кн., 149).*

² Див. Є. Тимченко, Вокатив і інструменталь в українській мові, стор. 39–43; його ж, Льокатив в українській мові, К., 1925, стор. 43.

свійських тварин і досі широко вживається в українській діалектній та літературній мові, тоді як в російській мові він повністю витіснений применниковими зворотами¹.

Добре засвідчують давньоукраїнські пам'ятки орудний відмінок від назв предметів, що використовуються як засіб пересування, а саме – від назв типу *возъ, сани, тележка, карета; човенъ, лодка, сосудъ древяный, судно, байдакъ, поромъ, корабель, окрентъ* і под. Як і у випадках з назвами свійських тварин, орудний від назв засобів пересування найчастіше виступає при дієсловах руху чи таких, що передбачають рух: *поехати возом, перевезти човном, переправитися судами, переплунути лодками, рушити суднами, виправити кораблями, послати чолнами* і под., напр.:

а што может на себе ане возомъ вывезти (Літ. ст., 78); *тылко що старою дорого(ю) през несѣяную ролю Артюх возом пере(ѣ)хал* (Полт. кн., I, 214); *а гди навозил возом моим* (Полт. кн., I, 40); *которую дитину, по дрова телѣжками поехавши, тая Маря нецнота дитя тое тиранско смерти предала* (Полт. кн., II, 107); *повикоповал вечером, ѿ возом привюзиши, посадил в своем саду* (Пирят. кн., 274, 73, 169, 216); *же три цигане, Иван Бѣзуненко, Куц Жученко и Леско прийхали до Чорнух у пятнишу на ноч одними санми, бѣлим конем* (Пирят. кн., 115); *що би через Удай човним перевюз* (Пирят. кн., 208); *а она незбожная каретою шестъма конми наехала на тот; кзмин* (Остр. л., 251); *же бися Поляцы на мѣли чимъ перевезти на тамтую сторону до Гетмана* (Львів. л., 244); *тылко гармати поромомъ перевезли* (Літ. Сам., 69); *и поехали в рѣчи опроважати челнами* (Літ. Сам., 94); *Еднакъ же войска козацкіе, отваживишися, суднами на той бокъ Днѣпра переправлялися у ноч ѣ* (Літ. Сам., 137); *но Козаки, въ-нощи суднами превезишися, на той странѣ Днѣпра шанцѣ подѣлали* (Літ. Граб., 224, 21); *виправусть первѣе от Стоколня, столицѣ своєю шведскія кораблями в Померанію в десятку тысячах войска своего енерала*

---

¹ Див. «Творительный падеж в славянских языках», стор. 98. Д.С. Стнішева зазначає, що цей процес у давньоруській мові загалом закінчився до XV ст. (там же, стор. 97).

Витемберга (Літ. Вел., 1, 124; II, 358); *лотками* в поміч тим же Козакамъ до шанцовъ отнятихъ Турецких приплинуло (Літ. Вел., II, 429, 497; III, 243, 283); рушили отъ Тавани в гору Днѣпра, всѣми суднами водними (Літ. Вел., III, 447, 442); заразъ всѣ войска Московскіи и Козацкіи приспособленними водними судами и поромами, зъ великою скоростію и тилностію... начали за Днѣпръ денно и ноцно перевозитися (Літ. Вел., II, 429); що предъ тимъ предъ своїми людми хвалился... *ѣхати* в Україну по гетманску позлащенною каретою (Літ. Вел., III, 21); Въ тотъ городъ що літа *подводами* Малороссійскими отпроважівани многіе харчевіе запаси государскіе (Літ. Вел., III, 61); и многіе в плінь взяты и отвезены *флотомъ* россійскимъ в Кронштатъ (Кратк. л. оп., 94); по *ѣхаль чолномъ* на рѣку Пѣну (I. Гал., 73, 4, 73); Прето чи *санми ѣхат* чи *возомъ* незнаетъ (К. Зин., 144); аж *сосудом* *древянымъ* к брегам преплывають (К. Зин., 189, 180, 199, 211).

Цікаво, що назви немеханізованих засобів пересування можуть утворювати звороти з дієсловами *ити*, *уступити*, *подступити* та ін. навіть дещо вільніше, ніж назви тварин. Пор.:

А войска, которіе йшли Днѣпромъ водою *чолнами* (Літ. Сам., 8); где могли пройти *байдаками* и иными суднами (Літ. Сам., 27); ходилъ зъ войскомъ Запорожскимъ водними суди подъ Кафу, Турецкое мѣсто (Літ. Граб., 251, 162); заразъ повелѣ реестровимъ Козакамъ Днѣпромъ *итти* зъ Барабашемъ *чолнами* (Літ. Граб., 42); не пустилъ Турковъ, *кораблями* *пришедшихъ*, зъ моря (Літ. Граб., 246); *которые кораблями* и татаре Ногайскіе коньми на помощь приходили до Азова (Лѣтоп., 41); бо с козаками и мѣщане киевскіе *уступили суднами* в низъ Днѣпра ку Переясловлю, Черкасомъ и къ инним мѣстамъ коло Днѣпра (Літ. Сам., 27); а самъ *кораблями* подъ Таванъ *подступил!* (Літ. Граб., 252, 246); потомъ зъ Каданска отъ превеликого итурму *рачили* *уступить лоткою* по просту (одѣтый) в мѣсто рыбака (Лѣтоп., 60).

Але, звичайно, ці звороти в давньоукраїнській мові вже не становили значного прошарку порівняно з конструкціями при дієсловах типу *їхати* і под.

З орудним засобу від назв немеханізованих засобів пересування конкурувало кілька прийменникових зворотів, зокрема «на» + місцевий в. і «в (у)» + місцевий в. Найдавніші приклади цих прийменникових зворотів подають такі пам'ятки XVI ст., як твори І. Вишенського, К. Саковича, «Пересторога»:

и Мелетія з собою до Хвалимин на своєм возѣ возил (Перест., 30); прочий же во корабли отидоша (І. Виш., 87); но подобен есмь в мори в корабли плаваюцим (І. Виш., 212); За Олекса Росского монархи пльвали в чолнах по мору (К. Сак., 156).

У пам'ятках XVII–XVIII ст. зворот «на» + місцевий в. вживається частіше. Напр.:

же кгда ѿихали совокуине Левчиха зо мною на одном возѣ а Стецко, Степанцов зять, з Кузмою Зоксыком на другом возѣ (Пирят. кн., 170, 169); ехалем на возѣ мѣсто молодика у шатуѣ, некладучи на себе намѣтки (Пирят. кн., 196); на едном возѣ в бору ехали (Борисп. акт., 78); которихъ проважено до гетмана, а от гетмана до боярина Голѣцина, а оттоль на Москву безчестно на телѣциѣ московской послѣ каретъ коштовнихъ (Літ. Сам., 172); Тогда Бояринъ Яковъ Ѳедоровичъ Долгорукий і Гетманъ Мазепа, припливши тамо Днѣпромъ на судахъ воднихъ, називаемихъ фуркатахъ,.. оставили свое намѣреніе (Літ. Граб., 252, 253); и такъ голо самого Самоловича и сына его молодшого Якова на простой телезѣмосковской повезено на Москву (Лѣтоп., 34); перво Якова Лизогуба, полковника Чернѣговскаго, зъ войскомъ командированнымъ на судахъ выправили Днѣпромъ (Лѣтоп., 38); Великий государь Петръ Первѣй съ войскомъ ходилъ на галерахъ (въ) Стокгольмъ (Кратк. л. оп., 92).

Дещо зростає також вживання звороту «в (у)» + місцевий в., хоча і не в такій мірі, як прийменник «на». Напр.:

висилають войска немаліе водою Днѣпромъ у чолнахъ (Літ. Сам., 8, 192); що у чолнахъ пойшли (Літ. Сам., 8); А будучи самъ поповичъ, из великою помпою ездилъ: без карети и за мѣсто не поехалъ, а нѣ самъ, а нѣ синове его, и у войску усе в каретѣ (Літ. Сам., 169); гдесъ за Гданскомъ, не умѣючи по моряхъ въ судахъ плавати, умишляли себѣ

отчизни мекати (Літ. Граб., 66); *ибо люде съ имѣніями въ суднахъ до Переяславля повходили* (Лѣтоп., 12, 52); *В том кораблѣ в Ляодикию приплывали, отидохъ во Месопотамию во град Едес* (Алекс., 181); *но по смотрению божию бурейю морскою приплыхъ в кораблѣ к Рьму* (Алекс., 184) та ін.

Отже, прийменникові звороти з назвами неживих предметів у давньоукраїнській мові конкурували з орудним відмінком дещо успішніше, ніж прийменникові звороти з назвами свійських тварин, хоча орудний засобу і в зворотах цього типу до кінця XVIII ст. все ще лишається основною формою висловлювання. Як свідчить Є.К. Тимченко, в українській мові пізнішого часу можна зустрітися не тільки з прийменниковими зворотами цього типу, але і з орудним відмінком¹. Правда, цілком точних відомостей про співвідношення цих зворотів у новій літературній мові ми ще не маємо. Але і на підставі тих даних, які є, можна зробити висновок, що орудний від назв предметів – засобів пересування в українській мові зберігається краще, ніж у російській, в якій він тепер можливий лише від назв механізованих видів транспорту.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Алекс. – Алексей, человек божий, «Драма українська», в. V, К., 1928.

А. Рад. – А. Радивилловский, Огородокъ, Вѣнецъ, «Антоний Радивилловский южнорусский проповедник XVII в.», К., 1894.

Борисп. акт. – Акты Бориспольского мѣйскаго уряда 1612–1699 гг., журн. «Киевская Старина», К., 1892.

Г. См. – Г. Смотрицкий, Ключь царства небеснаго, «Архив Юго-Западной России», т. VII, ч. 1, 1887.

Д. Тупт. – Д. Туптало, Проповеди, вид. А. Титов, Проповеди святителя Димитрия митрополита Ростовского на украинском наречии, М., 1909.

З. Коп. – З. Копистенский, Палинодия, «Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической Комиссией», т. IV, СПб., 1878.

І. Виш. – І. Вишенский, Сочинения, М.–Л., 1955.

І. Гал. – І. Галятковский, Скарбница потребная и пожитечная всему свѣту, Н.-Северский, 1678.

І. Некр. – І. Некрашевич, Твори, «Сатиричне та побутове письменство», К., 1929.

---

¹ Див. Є. Тимченко, Вокатив і інструменталь в українській мові, стор. 41 та ін.; пор. його ж, Льюкатив в українській мові, стор. 20 та ін.

К. Зин. – Вірші ером. Климентія Зиновієва сина, «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», т. VII, Львів, 1912.

Київ. л. – Киевская летопись 1241–1621 г., «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», К., 1888.

Кратк. л. оп. – Краткое летоизобразительное ...описание, «Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским», т. 1, К., 1856.

К. Сак. – К. Сакович, Вѣрштѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, «Хрестоматія давньої української літератури», К., 1949.

Лит. ст. – Старый Литовский статут 1529 г., «Временник императорского Московского общества истории и древностей российских», кн. 18, М., 1854.

Літ. Сам. – «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам», К., 1878.

Літ. Граб. – Летопись Гадячского полковника Григория Грабянки, вид. Тимчасової комісії для розбору старовинних актів, К., 1854.

Літ. Вел. – Самійла Величка Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками, «Пам'ятки українського письменства», т. I, К., 1926; Летопись событий в Юго-западной России в XVII веке, т. II, К., 1851; т. III, 1855; т. IV, 1864.

Літ. Гукл. – Літопись Гукливська, «Записки НТШ», т. CIV, кн. IV, 1911.

Лѣвтоп. – Лѣтописецъ или описание краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, «Сборник летописей», К., 1888.

Львів. л. – Львовская русская летопись, «Русский исторический сборник», т. III, кн. 3, М., 1839.

Мил. б. – Милость божія, «Исторические песни малорусского народа», в. 1, т. II, К., 1875.

М. Довг. Инт. – М. Довгалецкий, Интермедии, «Киевская старина», т. VIII, 1897.

Оп. зам. – Описание замков, АЮЗР. ч. VII, т. I.

Остр. Л. – Острожский летописец, «Исторический архив», т. VII, М., 1951.

Пересопн. єв. – «Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков. Составил П. Житецкий», К., 1876.

Перест. – Пересторога, «Акты, относящиеся к истории Западной России», т. IV, СПб., 1878.

Пирят. кн. – Книги третие мѣские Ператинские, «Стороженки. Фамильный архив», т. VI, К., 1908.

Полт. кн. – Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века, в. I, II, Чернигов, 1912; в. III, 1914.

Укр. гр. – Вол. Розов, Українські грамоти XIV в. і першої половини XV в., т. I, К., 1928.

Урб. – Урбар, ОРЯС, т. 84, СПб., 1908.

Х. Філ. – Апокрисись, «Русская историческая библиотека», т. VII, кн. 2, СПб., 1882.

Царств. Н. Л.– Царство Натуры Людской, «Драма українська», в. III, К., 1925.

Статтю опубліковано у праці «Славістичний збірник (До V Міжнародного з'їзду славістів) : окремих відбиток» (К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 228–240).

2.3.10. Історія орудного логічного суб'єкта в пасивних зворотах за свідченням українських пам'яток XIV–XVIII ст.

1. Пасивні дієприкметники – основний засіб створення пасивних зворотів, тому логічний суб'єкт у давньоукраїнській мові найчастіше зустрічається саме при них. Пам'ятки свідчать, що логічний суб'єкт міг виражатися трьома формами – прийм. **от** + родовий, орудним відмінком і прийм. **через** + знахідний. Спочатку прийм. **от** з родовим відм. не виділявся особливо серед інших засобів передачі логічного суб'єкта, але вже в «Литовському статуті» 1529 р. вживання його значно зростає, а в полемічній літературі досягає найвищого рівня – 72,5 %. У ході подальшого розвитку, аж до кінця XVIII ст., зворот **от** + родовий відм. лишається основним засобом вираження логічного суб'єкта, але його вживання не зростає, а тримається приблизно на одному рівні, навіть дещо знижуючись в художній літературі XVII–XVIII ст. Факти давньоукраїнської мови не дають змоги погодитися з твердженнями деяких учених про виключно іншомовне чи, навпаки, виключно українське походження цього звороту. Надмірне вживання прийм. **от** у пам'ятках книжної традиції пояснюється, безперечно, впливом старослов'янських та польських зразків. Але водночас той факт, що цей зворот займав домінуюче становище протягом всього давньоукраїнського періоду у пам'ятках різних жанрів, в тому числі і в пам'ятках народномовного типу, свідчить про можливість впливу живої розмовної мови, тим більше, що прийм. **от** часто виступав у фразах з виразно українським характером і мав форму **од**. Цю думку підтверджують також пізніші фольклорні та діалектні записи.

Орудний логічного суб'єкта хоча і не досягає такого ви-

сокого рівня в давньоукраїнський період, як *от* + родовий, але в цілому його вживання зростає – від 17,3 % в актових книгах XIV–XVI ст. до 27,3 % в актових книгах XVII–XVIII ст. та 37,9 % в художній літературі. Оскільки позиції орудного логічного суб'єкта посилювалися не тільки у пам'ятках книжної традиції, але і в тих, що стояли ближче до народної мови, немає підстав пояснювати цей процес виключно старослов'янсько-російським впливом, як це робив дехто з мовознавців. Давньоукраїнські пам'ятки показують, що пасивні звороти з орудним відмінком могли приноситися і з старокнижних зразків, і з живої розмовної мови того часу. З усіх засобів вираження логічного суб'єкта лише орудний відмінок виявив у давньоукраїнський період загальну тенденцію до зростання. Тому це найхарактерніший процес, який відобразили українські пам'ятки XIV–XVIII ст.

На відміну від давньоруської мови у давньоукраїнській вживався ще третій засіб вираження логічного суб'єкта – прийм. **через** із знахідним відм. Він виступав переважно у пам'ятках із значною кількістю полонізмів – у «Литовському статуті», «Апокрисисі» Х. Філалета, «Палинодії» З. Копистенського, «Літописі С. Величка» та ін., що свідчить про його іншомовне походження. Не підтриманий впливом української народної мови, цей зворот поступово виходив з ужитку: якщо в актових книгах XIV–XVI ст. він становив 28,2 %, то в актових книгах XVII–XVIII ст. – 7 %, а в художній літературі – 5,1 %.

Аналіз давньоукраїнських пам'яток показує, що витискання одного засобу вираження логічного суб'єкта при пасивних дієприкметниках іншим проходило неоднаково за різних умов і залежно від значення дієприкметників, іменників, займенників тощо. Зокрема, у XIV–XVIII ст. орудний логічного суб'єкта вживався, головним чином, при дієприкметниках більш-менш нейтрального змісту, тобто таких, які не обов'язково вимагали прийм. *от*, на зразок *мовлений, печений, ригнений, научений, вмишлений, почтенъ, люблений, рождений, поставлений, фундований, утвержоний, виображений, справлений, оголошений, побликованъ* та ін. Дієприкметники просторового руху типу *посланий, присланий, висланий, зосланий, донесенъ, направленъ, виправлений, пійманий, пуценъ, вигнанъ* і под., із значенням *взяти* ТИПУ *взятий, прийнятий, собраний, вибраний, вкрадений, до-*

бутий, наданий і под., а також з преф. **от-**, **о-** ТИПУ *отлучений, откинений, отпущений, отсѣченный, отдалений, отданий, отворений, окрадений, оставлений* і под. частіше вживалися з прийм. **от** і родовим відм., бо більше підходили до первісного просторового значення цього прийменника. Але чим далі, тим більше виявлялась двозначність зворотів з прийм. **от** і дієприкметниками такого типу, тому намічається тенденція вживати при деяких дієприкметниках двозначного змісту замість прийм. **от** + родовий орудного відмінка, який був у цьому розумінні більш певний (він міг викликати сумнів іншого порядку – чи це діюча особа чи посередник дії, але цей сумнів мав менше значення і виникав рідше). Так, в актових книгах XVII ст. при дієприкм. *куплений* далеко частіше, ніж **от** + родовий, виступає орудний відмінок, а при дієприкм. *хранимъ* він тільки і можливий; в літописах XVII ст. орудний відмінок успішно конкурує з прийм. **от** при дієприкм. *взятий* тощо.

Двозначність зворотів з прийм. **от** залежала не тільки від значення дієприкметників, але й від значення іменників. Вона збільшувалася, якщо прийм. **от** + родовий відм. утворювався від назв важливих посад, від іменників у множині, від збірних назв, від назв тварин, від зворотного займенника себе. Ця двозначність зворотів з прийм. **от** і була основною причиною того, чому в ході подальшого історичного розвитку вони були витиснені орудним відмінком.

На вибір того чи іншого засобу вираження логічного суб'єкта при пасивних дієприкметниках іноді впливали стилістичні міркування. Зокрема, давньоукраїнські книжники уникали збігу орудних відмінків, прийменників **от** і **через**. Аналіз давньоукраїнських пам'яток показує, що орудний відмінок і прийм. **через** із знахідним відм. при пасивних дієприкметниках могли означати не тільки діючу особу, але й діючий предмет, причому для орудного відмінка таке значення типовіше. Прийм. **от** з родовим відм. звичайно передає значення діючої особи, але іноді, на відміну від старослов'янської та давньоруської мови, може означати також дію не-осіб. Це зайвий раз підкреслює, що звороти з прийм. **от** при пасивних дієприкметниках у давньоукраїнських пам'ятках були не тільки наслідком впливу старослов'янської книжності, а й наслідком впливу польської та української народної мови.

2. Вживання дієслів на *-ся* з пасивним значенням у давньоукраїнській мові було набагато обмеженіше, ніж дієприкметників, тому логічний суб'єкт при них трапляється значно рідше. Але співвідношення між різними засобами вираження логічного суб'єкта у пасивних зворотах з дієсловами на *-ся* загалом таке ж, як і у зворотах з пасивними дієприкметниками. Зокрема, тільки орудний відмінок виявляє тенденцію до зростання – з 10% у пам'ятках XIV–XVI ст. до 24,2 % у пам'ятках XVII–XVIII ст. Прийм. *от* з родовим відм. панує аж до кінця XVIII ст., але його вживання все ж зменшується від 82 % до 51,5 %. Прийм. *через* із знахідним відм., як і при пасивних дієприкметниках, не посідає значного місця і в XVII–XVIII ст. зустрічається, головним чином, в «Літописі С. Величка».

3. У давньоукраїнській мові, на відміну від давньоруської, логічний суб'єкт міг вживатися ще у зворотах третього типу – з присудковими формами на *-но*, *-то*. Серед різних засобів вираження логічного суб'єкта панівне місце посідав прийм. *от* з родовим відм., але його вживання під кінець XVIII ст. дещо звузилося – з 70,5 % у пам'ятках XIV–XVI ст. до 57,5 % у пам'ятках XVII–XVIII ст. Орудний логічного суб'єкта почав виступати при формах на *-но*, *-то* з часу їх вживання; тобто з XIV–XVI ст. У XVII–XVIII ст. його вживання не зростає, тримаючись, як і раніше, на рівні приблизно 20 %. І все ж, позиції орудного відмінка при формах на *-но*, *-то* в цей час зміцнюються, бо він починає виступати не стільки у пам'ятках книжної традиції, як у пам'ятках народномовного типу – в актових книгах, деяких літописах тощо. Третій засіб вираження логічного суб'єкта при формах на *-но*, *-то* – прийм. *через* із знахідним відм. – вживався лише в тих пам'ятках, де його підтримував польський вплив, і тому не мав великого значення.

Отже, свідчення давньоукраїнських пам'яток дає підставу спростувати твердження деяких українських мовознавців 20–30-х років про те, що у зворотах з *-но*, *-то* неможлива ніяка форма вираження логічного суб'єкта. Як було показано вище, при формах на *-но*, *-то* могли виступати три засоби вираження логічного суб'єкта, причому два з них орудний відм. і *от* + родовий – були не тільки наслідком впливу книжної традиції, але мали певне підґрунтя і в українській народній мові. Тому

вживання орудного логічного суб'єкта при формах на *-но*, *-то* в сучасній українській мові до певної міри закономірне, бо воно має давню традицію, отже історично обґрунтоване.

Статтю опубліковано як матеріали (тези доповіді) XIX наукової сесії (Чернівці, травень – червень 1963 г.) (Чернівці : Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1963. – С. 10–13. – (Секція філологічних наук).

2.3.11. До питання про історію орудного предикативного в українській мові

Орудний предикативний становить собою найсвоєріднішу рису балтійсько-слов'янських мов, яка виділяє їх з-поміж інших індоєвропейських¹. Цілком природно, що таке видатне явище здавна привертало до себе увагу вчених. Уже в граматичних працях М.В. Ломоносова, А.Х. Востокова, М.І. Греча, І.І. Давидова та ін. знаходимо окремі зауваження про особливу функцію орудного відмінка і взаємозв'язок його з називним. Наступна розробка цього питання продовжувалась у загальнограматичних роботах Ф.І. Буслаєва, О.О. Потебні, Д.М. Овсяніко-Куликовського, О.М. Пешковського, О.О. Шахматова, Л.А. Булаховського, а також у деяких спеціальних дослідженнях, що почали з'являтися, головним чином, в останній час².

У цих роботах до певної міри було 1) розв'язано теоретичний бік питання про орудний предикативний і другий називний, тобто встановлено значення цих зворотів, причину їх поширення, відношення до членів речення, 2) досліджено історію розвитку цих конструкцій у російській мові і 3) описано вживання орудного предикативного в сучасній російській мові.

---

¹ Див. *А.А. Потебня*. Из записок по русской грамматике, 1874, т. II, стор. 477. Порівн.: *А.М. Пешковский*. Русский синтаксис в научном освещении, М., 1938, стор. 238.

² Напр.: *О.В. Патокова*. К истории развития творительного предикативного в русск. литер. яз., *Slavia*, (Časopis pro sl. f., Pr., 1929, 4. VIII); *Н.В. Василенко*. Конструкции с творительным падежом в современ. русск. литер. яз., М., 1947; *И.Я. Сахаров*. Функции творительного падежа в соврем. русск. литер. яз., Л., 1947 і деякі ін.

Про розвиток орудного предикативного в інших слов'янських мовах чимало матеріалу містять роботи Є.Ф. Карського, Т.П. Ломтева, Я. Лося, А. Красновольського, Є. Клеменевича, Н.І. Іванової, К. Штрекеля, М. Міклошича та ін.¹

Основи для досліджень про орудний предикативний в українській мові заклав О.О. Потебня. Описуючи вживання орудного предикативного при різних зв'язках в російській мові, він водночас встановлює відповідні закономірності і для української мови². Ідеї О.О. Потебні в наш час продовжує розвивати Л.А. Булаховський, який у розділі про просте речення «Курсу сучасної української літературної мови» уточнив правила вживання орудного предикативного при різних типах зв'язок в сучасній українській літературній мові. Слідом за О.О. Потебнею, Л.А. Булаховський вважає, що орудний предикативний утворився пізніше, ніж називний, «і дальша його історія полягає в тому, що він поступово витискав називний предикативний то з однієї, то з другої позиції»³.

Положення про те, що орудний предикативний далі розвивається і в українській мові, стало загальноновизнаним. Проте, на жаль, досі зосереджувалася увага, головним чином тільки на кінцевому стані цього мовного процесу. Між тим, цікаво прослідкувати хід розвитку орудного предикативного в українській літературній мові, починаючи від найдавніших пам'яток старокнижної мови і кінчаючи основоположником української літературної мови Т.Г. Шевченком. Цьому завданню і присвячена дана стаття.

II

З орудним предикативним від іменників зустрічаємося вже в найдавніших пам'ятках мови української народності. Серед цих

---

¹ *Е.Ф. Карский*. Очерки синтаксиса белорусского наречия, «Белоруссы», т. II, в. III, 1912; *Т.П. Ломтев*. Исследования в области истории белорусского синтаксиса, «Уч. зап.», М., в. II, 1941; *А.А. Потебня*. Из записок по русской грамматике, ч. II, 1847; *F. Loś*. Funkcje narzędnika w języku polskim, Т. XXV, Кр., 1905; *А. Krasnowolski*. Sytematyczna składnia jęsyka polskiego, Кр., 1909; *Е. Klemensiewicz*. Orzecznik przy formach osobowych słowa być, W., 1927; *Н.И. Иванов*. Творительный предикативный падеж в польском языке, М., 1954; *К. Stekelfj*. Die Ursache des Schwundes pradikativen Instrumental im Slovenischen und Serbischen Ar., 25, В., 1903; *F. Miklosich*. Vergleichende grammatik der slavischen Sprachen, В. 4, Syntax, W., 1883 та ін.

² *А.А. Потебня*. Из записок по русск. грам., т. II, стор. 503–507.

³ Курс сучасної укр. літературн. мови, т. II, стор. 43.

пам'яток особливе значення мають грамоти XIV–XV століть, в яких найбільшою мірою відбилися риси тогочасної розмовної мови. У грамотах, як пише проф. В. Розов, «майже не помітно церковнослов'янського елемента; вони написані живими місцевими наріччями»¹. У збірці проф. В. Розова є 5 цілком певних випадків з орудним предикативним від іменників. Утворюється цей відмінок від назв сану, посади чи стану людини. Отже, в українських грамотах XIV–XV століть щодо вживання орудного предикативного є чимало спільного із староруськими пам'ятками, в яких «орудний проник насамперед в ті речення, де іменник означав посаду, чин, професію»².

Орудний предикативний в українських грамотах XIV–XV століть має тенденцію вживатися дещо частіше із зв'язками більшої конкретності. Так, у 3 випадках з 5 він виступає з напівповнозначними зв'язками перетворення:

«А коли, Б(о)гъ дасть, стану митрополитомъ», 56; *«иже съ нашей доброси воли и розмыслоу хтыччы пана михаила канцмір" молдавског. намъ братомъ и прит"телемъ е"чнымъ оучнвити, 162; а чинимы вго правымъ штчичемъ и д"бдичомъ. тымъ городумъ цецуню и хмелеву»*, 125³

Абстрактна зв'язка зустрілася з орудним предикативним у формі майбутнього часу та дієприслівника на -чи:

«А по Васьковѣ животѣ хто потомъ оу свѣтого Ивана будеть», 145; *«который будучи зъ земли Сиверскоѣ отъ Нова-городка, роду зацного, великого, челоѣкомъ р"ццерскимъ»*, 140.

Другий називний від іменників в українських грамотах XIV–XV століть дещо більш поширений, ніж орудний предикативний. Подібне становище і в молдавських грамотах, якщо робити висновки на основі прикладів, наведених В. Ярошенком⁴. У російських і білоруських грамотах перевага другого називного

---

¹ В.А. Розов. Значение грамот XIV–XV веков для истории малорусского языка, «Университетские известия» № 5, 1907, стор. 6.

² О.В. Патокова. К истории развития творительного предикативного в русск. литер. яз., Slavia, (Časopis pro sl. f., Pr., 1929, ч. VIII, стор. 34).

³ Проф. В. Розов. Українські грамоти, т. I, К., 1928.

⁴ Укр. мова в молдавських грамотах XIV–XV вв., «Збірник Комісії для дослідження історії української мови», т. I, 1931.

виявлена різкіше¹.

Литовський статут 1529 р., як і українські грамоти XIV–XV століть, свідчить про те, що українській писемності цього часу орудний предикативний уже був відомий, але над другим називним він ще не переважав. У Литовському статуті орудний предикативний теж утворюється майже виключно від назв стану чи заняття людини. Найбільш характерними зв'язками для орудного предикативного в цій пам'ятці, як і в українських грамотах, є напівповнозначні зв'язки та повнозначні дієслова, наприклад:

«а она бы по мужу своемъ вдовою zostала», 26; *«которые не давно названы державцами и первой менованы тивунами»*, 64; *«бо мы з рамени нашего господарского оставляем комисарми панов рад наших»*².

Другий називний з напівповнозначними зв'язками і повнозначними дієсловами не вживається зовсім. Він панує при більшості форм абстрактної зв'язки, крім інфінітива *быти*, з яким виступає тільки орудний предикативний.

До розглянутих пам'яток хронологічно і характером мови близько стоять перші переклади на «просту мову» богослужбової літератури, зокрема «Пересопницьке євангеліє» 1556–1561 років. Розгляд цієї пам'ятки показує, що орудний предикативний у ній загалом не переважав над другим називним. Але при деяких типах зв'язок орудний предикативний не тільки зрівнявся з другим називним, а й став домінуючим відмінком, наприклад, при таких формах абстрактної зв'язки, як *быти*, *боудоучи*, при напівповнозначних зв'язках і повнозначних дієсловах, наприклад:

«то не может быти моимъ оучникомъ», 58; *а дружьи пакъ боудоучи товаришемъ его»*, 75; *«которого зваль петромъ»* 36; *«тот есть головою оуглови сталь»*³.

Вперше фіксуємо значку перевагу орудного предикативного над другим називним у релігійно-проповідницькій літературі другої половини XVI ст. – у творі Г. Смотрицького «Ключь

---

¹ Див. В.И. Борковский. Синтаксис древнерусских грамот, Л., 1949, стор. 191; Т.П. Ломтев. Исследования в области истории белорусского синтаксиса, «Учен. записки», в. II, 1941, стор. 31 та ін.

² Див. «Временникъ императорскаго московскаго общества истории и древностей российскихъ», М., 1854, кн. 18.

³ Див. «Описание Пересопницкой рукописи XVI в.», К., 1876.

царства небеснаго» 1587 р. і Х. Філалета «Апокрисись» 1598 року. Подібна перевага характерна і для наступних діячів релігійно-проповідницької літератури – для автора «Перестороги» поч. XVII ст., «Палинодії» 1622 р, та ін. У творах цього типу значно поширюється сфера вживання орудного предикативного – він починає утворюватися не тільки від назв сану й інших посад людини, але й від абстрактних назв, назв предметів, імен і т. ін. Панування орудного предикативного в пам'ятках релігійно-проповідницької літератури проявляється не тільки при напівповнозначних зв'язках і повнозначних дієсловах, але і при багатьох формах абстрактної зв'язки, наприклад, при дієприслівникові *будучи*, інфінітиві *бити*, при абстрактній зв'язці в минулому часі і навіть при абстрактній зв'язці в майбутньому часі. Звертає на себе увагу той факт, що орудний предикативний досить часто вживається при абстрактній зв'язці в теперішньому часі, особливо в «Апокрисисі» Х. Філалета, наприклад:

«што явнымъ хвалишемъ есть», 1318; *«Которыхъ всѣхъ покрасою суть оные слова»*, 1640 та багато ін.¹

Беззв'язкові речення і у творах релігійно-проповідницької літератури все ще лишуються монополією другого називного.

Треба відзначити, що не всі представники релігійно-проповідницької літератури однаково широко вживали орудний предикативний. В авторів, що перебували під більшим впливом живої народної мови, орудний предикативний ще не досяг такого поширення, як другий називний. Наприклад, у творах І. Вишенського орудний предикативний при абстрактній зв'язці значно поступається місцем перед другим називним і лише при повнозначних зв'язках конкурує з ним більш успішно.

Характерно, що при вживанні предикативних відмінків у мові І. Вишенського виразно проявляються особливості його стилю. Зокрема це треба сказати про другий називний. Дуже часто іменна частина складеного присудка в називному відмінку являє собою накопичення незвичайних неологізмів, утворених на базі народно-розмовної лексики. Наприклад:

«еще еси доматурь, еще еси кровоѣдь, мясоѣдь, волоѣдь, скотоѣдь, звѣроѣдь, свиноѣдь, куроѣдь, гускоѣдь, птахоѣдь,

---

¹ «Русск. историческая библиотека», т. VII, кн. 2. СПб, 1882.

сытоѣдъ, сластоѣдъ, маслоѣдъ, пирогаѣдъ, еще еси *периноспаль, мяккоспаль, подушкоспаль*» та багато ін.¹

У релігійно-проповідницькій літературі кінця XVII ст., зокрема у творах І. Галятовського «Небо новое», «Ключь разумѣнія», «Скарбница» і в збірках А. Радивиловського «Огородокъ» та «Вѣнецъ», продовжується та ж тенденція переваги орудного предикативного над другим називним, яку ми зафіксували для творів цього жанру на початку XVII століття.

Орудний предикативний у творах релігійно-проповідницької літератури поширився занадто швидко. Як показує дослідження українських грамот XIV–XV століть і Литовського статуту 1529 р., це явище не було достатньо підготовлене попереднім ходом розвитку живої розмовної мови. У наступних пам'ятках процент вживання орудного предикативного, порівнюючи з вживанням у І. Галятовського, А. Радивиловського та ін., теж швидко падає. Все це свідчить про те, що надмірне захоплення орудним предикативним у релігійно-проповідницькій літературі викликане не стільки внутрішніми, як зовнішніми причинами, а саме – впливом польської мови, в якій орудний предикативний на цей час уже достатньо зміцнився. На користь такої думки свідчать і широке вживання в релігійно-проповідницькій літературі з орудним предикативним польської зв'язки *зостати*, а також нахил у багатьох авторів (напр. у З. Копистенського) до орудного предикативного і в беззв'язкових реченнях, переклади з польської мови і т. ін.

У пам'ятках інших жанрів розвиток орудного предикативного йшов своїм шляхом – шляхом поступового, але неухильного поширення і зміцнення орудного предикативного за рахунок інших відмінків. Але широке вживання орудного предикативного в релігійно-проповідницькій літературі не пройшло безслідно. Створилася певна традиція, яка впливала і на інші пам'ятки, сприяючи розвиткові орудного предикативного.

У пам'ятках художньої літератури другої половини XVI і початку XVII ст. орудний предикативний не мав такого поширення, як у церковно-проповідницьких творах. Це насамперед видно на прикладі віршів. У таких віршах, як «Хронологія»

---

¹ Див. «Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссіею», т. II, 1599–1637, вид. 1865 р.

А. Римші 1581 р., «Вѣзерунок цнот» Є. Плетенецького 1618 р., «Лямент» М. Н. 1636 р., «Евхаристіріон албо вдячність» 1632 р., «Евфонія веселобрмчаа» 1633 р. і «Перло многоцѣнное» К. Транквіліона 1646 р., орудний предикативний вживається порівняно рідко. Ми розглянули також деякі твори драматичного жанру. Мова цих творів не однакова. Вірші Й. Волковича, П. Беринди і К. Саковича були написані тією «простою мовою», що «являла собою суміш церковнослов'янських і давньоруських книжних елементів з українізмами та полонізмами»¹. У «Словѣ о збуреню пекла» дещо більше українських елементів, а «Інтермедії» до драми Я. Гаватовича вже, власне, зафіксували на письмі українську розмовно-побутову мову. Звідси неоднакове вживання орудного предикативного у цих творах. У «Розмышляе» Й. Волковича, «Різдвяних віршах» П. Беринди і «Вѣршѣ» К. Саковича, тобто у творах з більш книжною мовою, орудний предикативний переважає над другим називним, особливо при напівповнозначних зв'язках. Наприклад:

1) *«Таа сѧ стала кгроунтом вѣчного покою»* (П. Берин., 69); *«Зъ чорного крука бѣлымъ голубом вѣчинити»* (Й. Волк, 100); *«Блюзи вѣрцею Каіафѣ смѣле называет»* (Й. Волк, 99) та ін., всього 21 випадок. 2) *«Ты естєсь Агнець»* (Й. Волк, 96); *«Котрыхъ тамъ вни речій самовидци были»* (П. Берин., 60) та ін., всього 9 випадків².

У драматичних творах, що стояли далі від книжної традиції, орудний предикативний розвивався слабше. В «Інтермедіях» до драм Я. Гаватовича орудний предикативний взагалі не зустрічається. Але свідчення цієї пам'ятки не цілком переконливе, бо в ній предикативних відмінків взагалі дуже мало (всього два).

Перейдемо тепер до свідчень пам'яток періоду формування мови української нації, тобто середини XVII і кінця XVIII століть. Насамперед розглянемо стан орудного предикативного в актово-урядових документах цієї доби. Ці пам'ятки написані «простоюовою», але кількість елементів української народної

---

¹ П.П. Плюц. Зміст поняття «українська літературна мова» на різних етапах її розвитку, «Укр. мова в школі», № 2, 1956, стор. 2.

² Див. В. Резанов. Драма українська, в. I, К., 1926; «Хрестоматія давньої української літератури», К., 1949.

мови в них неоднакова. Найбільше їх у «Книжицѣ для господарства» і в «Малорусских домашних лѣчебниках». У пам'ятках більш ранніх, тобто в листах Б. Хмельницького і в актових книгах, поряд з рисами живої народної мови чимало старокнижних елементів. Звідси в листах Б. Хмельницького 1648–1654 рр., «Актах Бориспольскаго мѣйскаго Уряда 1612–1699 гг.» і в «Актовых книгах Полтавскаго городского уряда» орудний предикативний значно переважає над другим називним. У збірці «Книги третье мѣские Ператинские» 1683–1739 рр. вже не спостерігаємо такої переваги, а в «Книжицѣ для господарства» і в «Малорусских домашних лѣчебниках» орудний предикативний займає підпорядковане становище.

Загалом у всіх цих пам'ятках орудний предикативний значимо поступиться перед другим називним у беззв'язкових реченнях і при абстрактній зв'язці в теперішньому часі. Перевага орудного предикативного над другим називним фіксується при абстрактній зв'язці в минулому часі, у формі дієприслівника *будучи* і інфінітива *быти*. Актово-урядові документи свідчать про малу поширеність орудного предикативного при абстрактній зв'язці в майбутньому часі. В усіх пам'ятках зустрівся лише один відповідний приклад:

«жадною мѣрою Федор Жученько не будет перешкодою в подтопеню гребли Вакулиной» (Ак. кн. Полт., II, 50)¹.

Напівповнозначні зв'язки актово-урядових документів, як і попередніх пам'яток, вимагають переважно орудного предикативного, тобто для цих збірок типові речення з такими присудками:

«і на потом братом тобі зостаю» (Листи Б. Хмельн., II, 375); *«бы южь и не звался призванцемъ Борисполскимъ»* (Акты Бориспольск., НО); *«таким же поблѣкованем проступцею чиним»* (Ак. кн. Полт., I, 12); *«і хто йменем сталися дѣйцами»* (Кн. Ператин., 225); *«которую зовуть скалою»* (Кн. для господ. 73) та багато ін.²

---

¹ Див. «Актовый книги Полтавскаго городского уряда XVII вѣка», вид. В.Л. Модзалевського, в. I, Чернігів, 1912.

² Див. «Воссоединение Украины с Россией», АН СРСР, т. II, 1953; «Мѣстечко Борисполь въ XVII-мъ вѣкѣ», вид. журналу «Киевская Старина», К., 1892; «Актовые книги Полтавскаго городского уряда XVII вѣка», в. I, 1912; «Записки наукового товариства ім. Шевченка», т. СХХІІ, Л., 1915.

Багато фактичного матеріалу про розвиток орудного предикативного містять українські літописи XVII–XVIII століть. У більшості цих літописів орудний предикативний загалом переважає над другим називним. Це можна помітити і в літописах, писаних «простою мовою» з різним ступенем прояву складових частин (елементів української, польської і російської мов), і в літописах, писаних слов'яноукраїнською мовою. Для літописів «простої мови» із значною кількістю полонізмів (літопис С. Величка та ін.) перевага орудного предикативного цілком закономірна. Для літописів з меншою кількістю полонізмів перевага орудного предикативного над другим називним пояснюється, найбільш імовірно, впливом загальної традиції книжної мови, зокрема традиції релігійно-моралізаторської літератури і літописів типу «Сказанія» С. Величка. В значно меншій частині літописів орудний предикативний дорівнює другому називному або поступається перед ним. Але треба звернути увагу на те, що це трапляється в літописах з невеликою кількістю предикативних відмінків. Отже, свідчення деяких літописів не цілком переконливе (див., напр., «Межигірський літопис», «Добромильський», «Літописные заметки о событіяхъ въ Новороссіи», «Літопись Гуклиевску» та ін.).

У переважній більшості українських літописів XVII–XVIII століть орудний предикативний найчастіше вживається при напівповнозначних зв'язках. Особливо поширені напівповнозначні зв'язки перетворення і називання, наприклад:

«Аже и схимникомъ благоподвижнимъ зосталь въ монастиру Кіево-печерскомѣ» (Літ. Вел., III, 216); *«а Сомко і гетманомъ меновался»* (Літ. Сам., 64); *«потимъ Дорошенко въ Чигиринѣ зосталь гетманомъ»* (Черніг. літ., 3I); *«Въ Сѣчи Ханенко кошовымъ сталь»* (Крат. лѣт.опис., 79); *«Тогдажь и Васюта, Нѣжинській полковникъ, гетманомъ обовался»* (Літ.опис., 21); *«его же послѣ Богданомъ на-рекоша»* (Літ. Граб., 26) та багато ін.¹

З усіх форм абстрактної зв'язки орудний предикативний

---

¹ Див. «Летопись событий в Югозападной России в XVII веке», Т. III, 1855; «Літопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ», К., 1878; «Южнорусскія лѣтописи, открытая и изданныя Н. Бѣлозерскимъ», т. I, К., 1856; «Сборникъ лѣтописей», К., 1888; «Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ кравшой брани Богдана Хмельницкого гетмана запорожского съ Поляки», К., 1854.

найбільш послідовно переважає при дієприслівнику *будучи* і інфінітиві *бити*:

«*Лечь она, будучи мужественною невольстою, отповидѣла козакам такъ*» (Літ. Вел., 1, 8); «*жеби оному гетманомъ бути*» (Літ. Сам., 71); «*кто хочетъ Козакомъ быти*» (Літ. Граб., 93); «*але будучи в неволе обрекався быти католикомъ*» (Острозьк. літ., 246) та багато ін.¹

При абстрактній зв'язці в минулому часі орудний предикативний досить часто поступається місцем перед другим називним. При абстрактній зв'язці в теперішньому часі в усіх літописах, крім літопису Граб'янки, домінує другий називний. У беззв'язкових реченнях теж зустрічаємося з другим називним, але немає такого виключного панування цього відмінка, як в інших пам'ятках. Зокрема, в літописі Самовидця і у Львівському літописі орудний предикативний дорівнює називному. Українські літописи свідчать про те, що орудний предикативний у XVII–XVIII століттях все ще рідко вживається при абстрактній зв'язці в майбутньому часі і не цілком вільно утворюється від деяких розрядів іменників, зокрема від абстрактних іменників.

Нарешті, розглянемо свідчення художньої літератури про орудний предикативний у XVIII столітті. З численної віршованої продукції ми взяли для зразка лише твори К. Зинов'єва поч. XVIII ст. і І. Некрашевича др. пол. XVIII століття. Орудний предикативний у мові К. Зинов'єва складає 44 %. Сфера застосування його досить широка. Тут і назви заняття та стану людей, і назви предметів, і абстрактні назви тощо. Характерно, що К. Зинов'єв вживає здебільшого дуже прості, буденні назви, властиві тодішньому побуту, наприклад: *ремесникъ, рандар, сирота, корчма, винниця, быдло, брашно* і багато ін. Але ієромонах Климентій не міг, звичайно, обминути і певних церковних термінів. Орудний предикативний може утворюватися у нього також від таких релігійних назв, як *чернець, проповѣдникъ, причетникъ, геретикъ* і подібних.

У творах К. Зинов'єва особливо виразно проявився нахил орудного предикативного вживатися з напівповнозначними зв'язками. З напівповнозначних зв'язок К. Зинов'єв користується

---

¹ Крім цитованих робіт, див. ще «Исторический архив», М., т. VII, 1061.

ся найчастіше зв'язками називання. В ролі напівповнозначних зв'язок називання виступають здебільшого загальнозживані слова *називатися, зватися*:

«*И также "к иґре ремесникомъ назавсѧ"*», 99; «*Хоч то млын корчмоу сѧ в люде называетъ*», 105; «*Шабл" же по славенску мечемъ называетъ*», 123 та ін.¹

Значно рідше можна зустріти книжкові зв'язки *нарекати(ся), именовати(ся)* і под. Із зв'язок перетворення К. Зинов'єв вживає *стати, зостати, сотворити, починити* і деякі ін. Цікаво, що до зв'язки *стати* він вдається дещо частіше, ніж до зв'язки *зостати*:

1) «*и дѣтство заховавши на старост черницею статъ*», 94; «*Гды и басурманами иґре ставають*», 162; «*то можна реч до року и матерю стати*», 86; «*же власне бы Мур каменем ставаетъ*», 187; «*и зато пудчасъ людми на свѣтѣ ставають*», 200.

2) «*А лѣтше бы в звычайных лѣтех женою зостатъ*», 73; «*не един бы и богач зостал сырою*», 151; «*и водою свѣтлою на земли зостала*», 124.

При різних формах абстрактної зв'язки, крім інфініт. *быти*, і другий називний цілковито панує над орудним предикативним. У беззв'язкових реченнях виступає виключно другий називний, наприклад: «*хто богат то всѣмъ братъ*», 62; «*и слюсар в дѣлах своих немениши тож мудрецъ*», 116; «*Сварлива жєна и днес згибел человѣку*», 73 та багато ін.

Характерно, що у К. Зинов'єва кількість беззв'язкових речень далеко більша, ніж речень з абстрактною зв'язкою в теперішньому часі. Це пояснюється більшою близькістю його до живої розмовної мови, порівнюючи з деякими попередниками.

Важливим свідченням про розвиток орудного предикативного у віршованій літературі др. пол. XVIII ст. могли б бути твори І. Некрашевича, бо багато з них, як зазначає проф. І.К. Білодід, «відображають живі риси української мови XVIII ст. з помітними ознаками північноукраїнських говорів»². Але, на жаль, предикативні відмінки у нього трапляються рідко і тому можуть

¹ Див. «Вірші ером. Климінґія Зиновієва сина», Л., 1912.

² Возз'єднання України з Росією в 1654 р. і його значення для розвитку укр. літер. мови, «Полтавсько-київський діалект – основа укр. нац. мови», К., 1954, стор. 191.

дати лише приблизну уяву про їх вживання. За спостереженнями Н. Кістяківської, І. Некрашевич писав свої твори мішаною мовою, дотримуючись теорії «трьох стилів» М. Ломоносова¹. Наприклад, «Споръ души и тѣла», частину «Исповѣди» та ін. твори високого стилю він пише слов'яноруською мовою; більшість листів на побутові теми він пише «простою мовою» чи мовою, близькою до живої української. У творах, написаних слов'яноруською мовою, орудний предикативний взагалі не вживається. В них можна зустріти тільки другий називний. У творах, написаних «простою мовою» чи живою розмовною мовою, орудний предикативний іноді трапляється, але дещо рідше, ніж другий називний. 1) «*Коли каешъ, дакъ кай, тай будемъ сватами*» (Ярм., 25); «*не буде (вѣнъ) довго попомъ*» (Замысль на попа, 137). 2) «*а вона йому кума*» (Зам., 82); «*Воны люде розуми ѣша*» (там же, 159); «*воны розуми ѣ люде*» (там же, 177)².

Характерно, що в обох випадках орудний предикативний вживається з абстрактною зв'язкою в майбутньому часі. Це до певної міри може бути свідченням більш вільного вживання орудного предикативного із зв'язками подібного типу під кінець XVIII століття. Варто звернути увагу на те, що другий називний і в цих творах, і в творах «слов'яноруської мови» вживається тільки без зв'язок. Все це свідчить про проникнення в мову І. Некрашевича елементів живої розмовної мови.

Мова драматичної літератури кінця XVII і середини XVIII ст. не була, як відомо, однотипною. Більш ранні п'єси писалися, головним чином, слов'яноруською чи слов'яноукраїнською мовою, наприклад, «Царство натури людской» 1698 р., «Алексей, человек божий» 1674 р., «Владимір» 1705 р.; Ф. Прокоповича й ін. Деякі пізніші драми були більш близькі до живої розмовної мови, як «Милость божія» 1728 р., «Комическое дѣйствие» 1736 р. М. Довгалевського, «Воскресеніє мертвыхъ» 1746 р. Г. Кониського та ін. Але щодо вживання орудного предикативного всі драми мають багато подібного – орудний предикативний займає в них підпорядковане становище, другий називний переважає. Перевага другого називного особливо виразна при

---

¹ Н. Кістяківська. Сатиричне та побутове письменство XVIII в., в. I, К., 1929.

² Там же.

різних формах абстрактної зв'язки, крім інфініт. *быти*. З інфініт. *быти* і напівповнозначними зв'язками частіше можна зустріти орудний предикативний, наприклад:

«Алексѣй мил ему *быт подпорою цале*» (Алекс., 169); «*тому он ворогом стане*» (Апекс., 162); «*Будто и тѣло наше, хочай зноем станетъ по смерти*» (Воскр., 168); «*Мнози отъ иноземнихъ приходятъ со дари, Господемъ зовуть*» (Владим., 282) та багато ін.¹

З драматичних творів особливо близькі до живої розмовної мови інтермедії. Ми вже встановили, що в інтермедіях Я. Гавазовича предикативних відмінків взагалі мало; причому орудний предикативний не вживається зовсім. В інтермедіях М. Довгалевського до драми «Комическое дѣйствіе» 1736 р. і «Власнотворный образ человекѣколюбія Божія» 1737 р. предикативних відмінків дещо більше. Серед них зустрічається й орудний предикативний. Цікаво, що з усіх форм абстрактної зв'язки орудний предикативний в інтермедіях М. Довгалевського вжитий тільки при зв'язці в майбутньому часі:

«*А моеж нивя чи буде вже подемъ*», 5; «*Аче й буду потугою а въ москаля заслугою Матиж моя Оле*», 11.

Пригадаймо, що подібне явище ми зафіксували і в творах І. Некрашевича. Але в інтермедіях М. Довгалевського орудний може бути ще при напівповнозначних зв'язках і повнозначних дієсловах, наприклад:

«*ти меня називаєш воромъ*», 17; «*А хто тутъ бачу мене зневажає і злодѣмъ великимъ мене називає*», 22; «*Якісь тебе катъ тягнувъ сюда воловодомъ*», 27,

Другий називний у М. Довгалевського вживається не набагато ширше, ніж орудний предикативний. Характерно, що другий називний в інтермедіях Довгалевського, як і в творах І. Некрашевича, виступає тільки у беззв'язкових реченнях:

«*дакъ вона и злодѣйка*», 9; «*Дабро ти казакъ*», 15; «*Да не згириша з неї бачу лементѣйка*», 9 та ін.²

---

¹ Див. В. Резанов. Драма українська, в. V, К., 1928; В. Резанов, Драма українська, в. VI, К., 1929; «Русскія драматическія произведенія 1672–1725 годовъ», т. II, Спб., 1874.

² Див. «Киевская Старина», т. VIII, 1897.

Таким чином, у пам'ятках художньої літератури серед. XVII – кінця XVIII ст. орудний предикативний загалом вживався рідше, ніж другий називний, і тільки в деяких творах зрівнювався з ним, наприклад, у К. Зинов'єва. Однак певне просування вперед, порівнюючи з художньою літературою XVI–XVII століть, все ж можна помітити. Орудний предикативний у пам'ятках художньої літератури XVII–XVIII століть починає цілком вільно вживатися від усіх розрядів іменників, у тому числі й від абстрактних. Орудний предикативний у художній літературі цього часу, як і в попередніх пам'ятках, найбільш часто поєднується з напівпозначними зв'язками. Але склад цих зв'язок значно змінюється. Зокрема, зменшується питома вага польської зв'язки *зостати* і старокнижних зв'язок *наректи*, *именовати*. Частіше, ніж у художній літературі XVI–XVII століть, орудний предикативний починає виступати з абстрактною зв'язкою в майбутньому часі. Під впливом народно-розмовної мови другий називний все частіше починає вживатися у беззв'язкових реченнях. Особливо це помітно в інтермедіях М. Довгалецького і творах І. Некрашевича.

Зіставлення інтермедій поч. XVII ст. з інтермедіями серед. XVIII ст. свідчить про те, що в інтермедіях орудний предикативний ставав все більш поширеним засобом вираження.

Серед літературних пам'яток XVIII ст. видатне місце належить творам Г.С. Сковороди, який стояв на межі двох епох – епохи старої української літературної мови і нової. У його «Баснях Харківських» і «Стихотвореннях» орудний предикативний зустрічається далеко частіше, ніж у творах І. Некрашевича, який ближче стояв до живої розмовної мови. Причому, цей відмінок уже цілком вільно утворюється від різноманітних абстрактних назв типу *буйство*, *світль*, *мученьє*, *причина*, *тьма*, *образь*, *мудрость*, *жизнь* і багато ін., від назв ірреальних предметів, тварин тощо типу *брегь*, *яблоко*, *жилице*, *собака*, *левь*, *кабань*, *конь*, а не тільки від назв професій та стану. Орудний предикативний у Г.С. Сковороди вживається з багатьма формами абстрактної зв'язки, але переважає над другим називним тільки при інфініті *быти*. Причому, звороти з інфініті *быти* більш близькі до сучасних, ніж у багатьох попередників Г.С. Сковороди. Це переважно сполучення з модальними словами:

«Всѣмъ доброжелателемъ, быть можемъ, но не наперстникомъ», 172; «что не хочешь въ стать нашу вступить и бытъм можомъ», 137; «и ты у нихъ достоинъ быть головою», 157 та ін.

Книжність мови Г.С. Сковороди проявляється в тому, що він може орудний предикативний вживати і в беззв'язкових реченнях:

«но въ награжденіе того мое око тебѣ свѣтомъ», 155; «Что сему причиною?» 156; «но левъ и нынѣ львомъ и во вѣки вѣковъ», 167; «Оно ему солнцемъ во всѣхъ временахъ, а сокровищемъ во всѣхъ сторонахъ», 167; «обезьяна обезьяняною и въ золотомъ характере», 170.

Орудний предикативний буває також із зв'язкою в теперішньому часі:

«Вѣдѣше безъ дѣла есть мученьемъ», 157; «а мудрому! человеку весь миръ есть отечествомъ», 167; «Единственнымъ ихъ предметомъ есть человекъ», 173 та ін.¹

Як бачимо, ця зв'язка виступає тільки у формі 3 ос. одн. Це свідчить про її занепад у позиції з орудним. Певні ознаки занепаду проявляє ця зв'язка і при другому називному, бо теж виступає найчастіше в 3 ос. одн. Але з другим називним все ж можна зустріти й інші форми зв'язки в теперішн. часі. Під натиском живої розмовної мови Г.С. Сковорода у беззв'язкових реченнях далеко частіше, ніж орудний предикативний, вживає другий називний.

Напівповнозначні зв'язки у Г.С. Сковороди, як і в багатьох його попередників, спеціалізувалися переважно які зв'язки орудного предикативного. З цим відмінком Г.С. Сковорода вживає найчастіше зв'язки називання *називати(ся)*, *звати(ся)* і подібні. Характерно, що серед зв'язок перетворення Г.С. Сковорода використовує лише такі, як *стати*, *здолати* і подібні. Ні з орудним предикативним, ні з другим називним у нього немає польськ. зв'язки *зостати*.

Таким чином, у зв'язку з суперечливим характером мови Г.С. Сковороди вживання у нього орудного предикативного від іменників нерівномірне: в ньому проявляються тенденції і старої книжної мови, і нової.

---

¹ Див. «Сочиненія Григорія Саввича Сковороди», Харьков, 1894.

Аналіз інтермедій XVIII ст., в яких найбільшою мірою відбилися риси живої розмовної мови, показав, що в них вага орудного предикативного, порівнюючи з творами цього жанру попереднього часу, дещо зросла, хоча все ще не була досить значною. Лінію інтермедій XVIII ст. продовжив і закріпив перший видатний представник нової української літературної мови І.П. Котляревський. Ми проаналізували такі його твори, як «Енеїда», «Пісня князю Куракіну», «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник». У них орудний предикативний становить 20% (з орудним предикативним 80 випадків другим називним 305). Це далеко більше, ніж у багатьох представників художньої літератури XVIII ст., зокрема Некрашевича, і далеко характерніше, ніж в «Інтермедіях» Довгалецького, оскільки у Котляревського вживання орудного предикативного набрало масового порядку, в той час як в «Інтермедіях» Довгалецького ми спостерігали лише окремі випадки.

Орудний предикативний у творах І.П. Котляревського вільно утворюється від усіх розрядів іменників. Лексичний склад іменників і зв'язок вже майже цілком український. Лише іноді із стилістичних міркувань письменник припускає старокнижні слова.

При більшості форм абстрактної зв'язки, орудний предикативний у Котляревського вживається рідше, ніж другий називний. Про невелику вагу старокнижних елементів у синтаксисі письменника свідчить той факт, що з абстрактною зв'язкою в теперішньому часі орудний предикативний майже не вживається. Ми можемо навести лише один випадок: *«Для мене білий світ єсть тьмою»*. Другий називний при цій формі зв'язки буває частіше, але теж, головним чином, при 3 ос. одн.

Народна основа мови Котляревського проявляється досить виразно. Хоча другий називний іноді і буває з абстрактною зв'язкою в теперішньому часі, проте це не йде ні в яке порівняння з масовим вживанням другого називного у беззв'язкових реченнях. Беззв'язкові речення – це основна форма речень, в яких виступає другий називний у Котляревського. Над орудним предикативним другий називний переважає і при абстрактній зв'язці в минулому та майбутньому і часі, але не так значно, як у беззв'язкових реченнях. Особливо це треба сказати про зв'язку в майбутньому часі. При цій формі зв'язки орудний предикатив-

ний хоча і виступає рідше від другого називного, але все ж він вживається при ній далеко вільніше, ніж у старокнижній мові.

Не треба думати, що у творах І.П. Котляревського орудний предикативний при всіх формах абстрактної зв'язки поступається місцем перед другим називним. З абстрактною зв'язкою у формі наказового способу, умовного способу й інфінітива частіше можна побачити не другий називний, а орудний предикативний. Зокрема, треба звернути увагу на досить часте вживання орудного предикативного з інфініт. *бути*, при якому другого називного ми не зафіксували зовсім. Таким чином, тенденція старої книжної мови вживати орудний предикативний частіше від другого називного з різними формами абстрактної зв'язки переважно при інфінітиві *бути* продовжує діяти і у Котляревського – представника нової української літературної мови.

Треба сказати, що ще більш виразно проявляється у нього інша тенденція – тяжіння орудного предикативного до напівповнозначних зв'язок і повнозначних дієслів. У Котляревського орудний предикативний найчастіше виступає не при абстрактній зв'язці, а при більш речових зв'язках. Якщо з абстрактними зв'язками у нього 30 випадків, то з напівповнозначними зв'язками і повнозначними дієсловами – 50 випадків. З напівповнозначних зв'язок Котляревський здебільшого вживає зв'язки перетворення і називання. Орудний предикативний може стояти при таких зв'язках перетворення, як *стати*, *зробитися*, *поробитися* і ін. Наприклад:

«Тут храбрість Низова пропала, і серце стало кулішем», I, 229; «Що тестем не зробивсь Енею», I, 278; «Но, бач, безокая фортуна зробила паном із чупруна», I, 251; «Та Зевс, спасибі, поспішився, як бач, мавками поробив», I, 253 та ін.

Другий називний при цих зв'язках ми зафіксували тільки у двох випадках.

Досить часто у творах І.П. Котляревського орудний предикативний виступає при зв'язках називання типу *зватися*, *називатися*, *дражнити*, *почитати*, *зчисляти*, наприклад:

«Другий же брат Пандаром звався, I, 238; «Еней і зятем називався», I, 28; «Невтесом всі його дражнили», I, 107; «ніхто не воспретить мені *почитати* тебе своєю сестрою», II, 41; «Се бідні нищі, навіжені, що дурнями зчисляли їх», I, 151 та ін.

Іноді може вживатися і старокнижна зв'язка *нарицати*. Другий називний при зв'язках називання дещо помітніший, ніж при зв'язках перетворення. Зокрема, він може бути при зв'язці *звати(ся)*.

При повнозначних дієсловах типу *ходити, піти, повзти, лазити, танцювати* у Котляревського виступає виключно орудний предикативний.

Таким чином, І.П. Котляревський продовжив і закріпив ту лінію розвитку орудного предикативного від іменників, яка намітилася в деяких творах художньої літератури XVIII ст., писаних народнорозмовною мовою.

З розвитком нової української літературної мови позиції орудного предикативного все більше зміцнювалися. Так, у творах найвидатнішого творця української літературної мови Т.Г. Шевченка орудний предикативний від іменників вживається майже в такій же мірі, як і другий називний: з орудним предикативним 140 випадків (46%), з другим називним – 164 випадки¹.

Народний характер мови Т.Г. Шевченка зумовив той факт, що з абстрактною зв'язкою в теперішньому часі у нього не вживається не тільки орудний предикативний, але майже не вживається і другий називний. З другим називним є лише один випадок: «*Що сам еси тепер москаль*», II, 86;

У Шевченка ще більш різко виявлена та ж риса, з якою ми зустрілися і в Котляревського, а саме – нахил другого називного вживатися, головним чином, у беззв'язкових реченнях. Із 163 випадків другого називного іменників 144 припадає на беззв'язкові речення. Другий називний у більш-менш помітних розмірах можна знайти ще тільки при абстрактній зв'язці в минулому часі.

Цікаво, що у Шевченка вживання орудного предикативного з абстрактною зв'язкою в майбутньому часі ще більш розвинене, ніж у Котляревського. Це єдина форма абстрактної зв'язки, при якій орудний предикативний переважає над другим називним:

І) «*Воно просто, як любитесь, то й жінкою буде*», I, 277; «*Отак діти! добре, діти! Будете панами*», I, 79; «*Кошовим, Каже, буде, та й годі, а може, ще і гетьманом*», I, 101; «*Уже й чи добрим, чи лихим, а будеш панською ріднею*», II, 95 та ін.,

---

¹ Мова йде лише про поетичні твори Т.Г. Шевченка.

всього 11 випадків. 2) «Хто в нас буде мати?», I, 317; «Чи буде та чорнобривка сей рік молодиця?», II, 331, тобто всього два випадки.

Характерно, що в мові Шевченка, на відміну від мови Котляревського, з інфініт. *бути* не вживається ні орудний предикативний, ні другий називний.

Найбільш типовими зв'язками для орудного предикативного у Шевченка є напівповнозначні зв'язки і повнозначні дієслова. З цими формами Шевченко вживає майже виключно орудний предикативний.

Серед напівповнозначних зв'язок у Шевченка здебільшого виступають зв'язки перетворення і називання. В ролі яв'язки перетворення Шевченко використовує майже виключно слово *стати*:

«І на диво серед поля **Тополею стала**», I, 53; «Перепливе вона *Лету*; і огнем-сльозою упаде колісь на землю і **притчею стане**», II, 263; «*Ти другом, братом і сестрою сіромі стала*», II, 283 та ін.

Іноді трапляється зв'язка *зробитися*: «щоб з нею собі **пробитися ріднею**», II, 165. В ролі зв'язок називання Шевченко використовує слова *звати(ся)*, *називати(ся)* і подібні:

«А все-таки **покриткою і відьмою звали**», I, 373; «Я різав все, що **паном звалось**», II, 65; «За що, не знаю, **називають хатину в гаї тихим раєм**», II, 229 та багато ін.

У деяких випадках з цією метою виступають синонімічні слова типу *дражити*, *величати*, *огласити* і подібні.

Шевченко дуже широко вживає орудний предикативний при повнозначних дієсловах. Серед них виділяються дієслова руху (*іти*, *приїхати*, *вернутися*, *пустити* й ін.) і дієслова стану та інших споріднених відтінків (*стояти*, *лягти*, *сидіти* і под.), наприклад:

«Вона вже **матір'ю ходила**», II, 11; «На той рік **приїду** вже не **братом**, з Запоріжжя, а за рушниками», I, 279; «Не в свитині, а **сотником до тебе вернуся**», I, 162; «Ні, Марку, ніяко мені **матір'ю сидіти**», I, 318 та багато ін.

Велике поширення повнозначних дієслів при орудному предикативному у Т.Т. Шевченка пояснюється, очевидно, загальним характером його мови, а саме – значною перевагою дієслів над усіма іншими частинами мови¹.

---

¹ Див. Т.В. Зайцева. Із студій над мовою Шевченкового «Кобзаря», «Мовознавство», К., 1946, т. II–III, стор. 78.

Таким чином, пам'ятки старої української літературної мови і деякі твори найвидатніших представників нової української літературної мови початкового періоду свідчать про те, що загальний процес розвитку орудного предикативного серед іменників полягав у повільному, але неухильному витисканні ним другого називного. У старокнижній мові цей процес проходив дуже нерівно – в деяких жанрах швидше, в інших – повільніше, з піднесеннями і зривами, що пояснюється складним характером розвитку старої української літературної мови, в якій були і такі елементи, що допомагали розвитку орудного предикативного (польські), і такі, що гальмували цей процес (старослов'янські). У пам'ятках XVII–XVIII століть, що стояли ближче до народнорозмовної мови, висхідна лінія розвитку орудного предикативного від іменників тільки намітилася. Більш виразно вона проступає у перших представників нової української літературної мови – у Котляревського і Шевченка.

III

Співвідношення між орудним предикативним і другим називним прикметників не таке, як іменників. «Називний прикметника, – зазначає О.М. Пешковський, – довше протистоїть натисковому орудного, ніж називний іменника»¹.

Про предикативні відмінки прикметників в українських грамотах XIV–XV століть далеко більше матеріалу, ніж про предикативні відмінки іменників, але цей матеріал одноманітніший. Майже в усіх випадках прикметники і прикметникові форми взагалі стоять у другому називному. На всю збірку грамот ми зафіксували лише один випадок орудного предикативного від прикметника: «*И маеть онъ намъ вѣрнымъ быти*», 140.

Таким чином, серед прикметників українських грамот XIV–XV століть орудний предикативний майже не вживався, основним предикативним відмінком був другий називний. Аналогічне становище зустрічаємо і в українській частині Молдавських грамот². У даному разі закономірність українських грамот цілком

---

¹ А.М. Пешковський. Русский синтаксис в научном освещении, М., 1938, стор. 238.

² Див. В. Ярошенко. Українська мова в молдавських грамотах, «Збірник Ком. для дослідження історії укр. мови», т. I, 1931.

збігається з закономірністю староруських. Як свідчить професор В.І. Борковський, у староруських грамотах «прикметник, згідно з нормами староруської мови, стоїть в називн. відм»¹. З орудним предикативним прикметників проф. В.І. Борковський знайшов також лише один приклад, та й то сумнівний. Відсутність орудного предикативного від прикметників зафіксував і професор Т.П. Ломтев у білоруських грамотах². Оскільки грамоти в найбільшій мірі відбивають впливи живої мови, можна цілком обґрунтовано твердити, що майже цілковита відсутність у староруських, українських і білоруських грамотах орудного предикативного від прикметників свідчить про те, що така закономірність живої розмовної мови російської, української і білоруської народностей була на ранніх етапах їх розвитку.

Майже не вживається орудний предикативний від прикметників і в іншій старовинній пам'ятці ділового жанру – в І Литовському статуті 1529 р. З 76 випадків прикметників у складному присудку лише два мають форму орудного відмінка: «*або лист фалшивым меновал*», 24; «*таковыя вже не маот быти невольными, але волными*», 91. Всі інші прикметники стоять у називному відмінку.

Орудний предикативний від прикметників починає більш помітно вживатися в тих же пам'ятках, що й орудний предикативний іменників. Вже в Пересопницькому євангелії 1561 р. на 123 випадки другого називного прикметників припадає 28 випадків орудного предикативного. Ще вищий процент вживання орудного предикативного прикметників у релігійно-проповідницькій літературі кінця XVI – середини XVII ст., зокрема у таких авторів, як Х. Філалет, З. Копистенський та ін. В «Апокрисисі» Х. Філалета на 221 випадок другого називного прикметників 86 випадків з орудним предикативним. У «Палинодії» З. Копистенського орудний предикативний від прикметників становить 50 % (з орудним предикативним 250 випадків, з другим називним 442).

Серед абстрактних зв'язок орудний предикативний від прик-

---

¹ В.И. Борковский. Синтаксис древнерусских грамот, Л., 1640. стор. 198.

² Див. Т.П. Ломтев. Исследования в области истории белорусского синтаксиса, «Ученые записки» Белорусского университета, Минск, вып. II, 1641.

метників у цих пам'ятках має тенденцію переважати над другим називним при дієприслів. *будучи* і, особливо, при інфініт. *бути*. Для напівповнозначних зв'язок також характерна тенденція до переваги орудного предикативного над другим називним. Отже, типовими для релігійно-проповідницької літератури XVI–XVII століть є такі речення:

«будучи ей самъ завжди притоннимъ (3. Копист., 486); «тое удаванъе ихъ фалшивимъ быти покажу» (Х. Фіалал., 1032); «а тые... не здалися до того способными» (Х. Фіалал., 1536); «который насъ годными учинилъ» (3. Копист., 864); «который ся посполите генералнимъ титулуесть» (3. Копист., 742) та ін.

У більшості пам'яток художньої літератури другої половини XVI – поч. XVII ст. орудний предикативний іменників вживається далеко рідше, ніж другий називний. У зв'язку з цим спостерігаємо незначне поширення орудного предикативного і від прикметників. Наприклад, у переглянутих віршах цього часу є лише 2 випадки з орудним предикативним прикметників на 20 випадків з другим називним.

«И всюды где но колвек естесь преложоным, Церков, шпитал, убогий, не ест обнажоным (Є. Плетен., 141); Любо то часом fortuna ся ставит срогою многим (Евфон., 149).

Подібне становище і в більшості драматичних творів XVI–XVII століть, особливо у тих, в яких орудний предикативний іменників займає незначне місце. Наприклад, у «Слов'к о збуренню пекла» всього 2 випадки орудного предикативного прикметників і 17 випадків другого називного. Навіть у деяких драматичних творах з перевагою орудного предикативного іменників цей відмінок від прикметників становить незначний процент. Наприклад, у Й. Волковича 3 випадки з орудним предикативним прикметників і 20 випадків з другим називним, у К. Саковича 1 випадок з орудним предикативним прикметників і 3 випадки з другим називним. І лише у П. Беринди, у якого взагалі рідше виявлена перевага орудного предикативного від іменників, кількість випадків з орудним предикативним прикметників майже дорівнює кількості випадків з другим називним.

Порівнюючи з українськими грамотами XIV–XV століть, в актово-урядових документах серед. XVII – кінця XVIII ст.

вживання орудного предикативного від прикметників зростає. Проте це спостерігається лише в тих пам'ятках, в яких поряд з живою розмовною мовою чимало традиційних елементів. В актово-урядових документах цього типу орудний предикативний від прикметників, як і в попередніх пам'ятках, має нахил до переважного вживання з дієприсл. *будучи*, і інфініт. *бити* і напівповнозначними зв'язками. У цих пам'ятках можна зустрітися, наприклад, з такими реченнями:

«только-мъ то справиль, пняним будучи в невѣдомости» (Акт. кн. Полт., I, 16); *«і тепер сцирими бит обещуемсе»* (Листи Б. Хмельн., III, 129); *«якъ и предъ тим цнотливими зоставали»* (Акт. кн. Полт., II, 68); *«бо пани, подгорнувьши тен байрак под себе, меновали отбѣзким»* (Акт. кн. Полт., II, 33); *«Прето мы чинимъ его от везеня волним»* (Акт. Бориспольськ., 64) та ін.¹

В актово-урядових документах більш пізнього часу, що були ближчими до живої розмовної мови, напр. у збірці «Урбар» 1774 р., «Малорусские домашние лѣчебники» XVIII ст. і ін., орудний від прикметників не вживається зовсім.

Характерне незначне поширення або й повна відсутність орудного предикативного від прикметників у більшості українських літописів XVII–XVIII століть. Здебільшого це пояснюється наявністю в них значного прошарка живої розмовної мови, в окремих випадках – впливом російських чи старослов'янських зразків. Частіше з орудним предикативним від прикметників зустрічаємося лише в тих літописах, на яких у більшій мірі позначився вплив польської мови. Наприклад, в літописі С. Величка орудний предикативний від прикметників досить часто вживається при інфініт. *бити* і напівповнозначних зв'язках:

«Ханъ зась..., обовязался готовим бити з Ордою на помочи, королевѣ», I, 104; *«любо Королевѣ и сенаторамъ явились невдячними»,* II, 239; *«тожь от посллки кримской зостанеть волнимъ»,* I, 42; *«Сина своего Алексія... чужедимъ учиниль корони своей»,* II, 517 та багато ін.

У пам'ятках художньої літератури серед XVII – кінця XVIII ст. вживання орудного предикативного від прикметників таке ж

---

¹ Крім цитован. джерел, див. ще «Мѣстечко Борисполе въ XVII-мъ вѣкѣ», вид. журн. «Кіевская Старина», К., 1892.

незначне, як і в художній літературі друг. пол. XVI поч. XVII століття, його іноді можна знайти лише у збірці віршів К. Зинов'єва, у драмі «Алексей, человек божий» та ін., наприклад:

«Кожды бы хотѣлъ себѣ такожъ богатымъ быт» (К. Зинов., 49); *«будетъ ины здоровымъ»* (К. Зинов., 154); *«3 пресвітлого стал темнымъ, брыдкимъ і незноснымъ»* (Алекс, 126); *«Посполству смиреннымъ ся и ласковымъ ставитъ»* (Алекс, 162) та ін.

У багатьох віршах, драмах і інтермедіях орудний предикативний від прикметників не вживається зовсім.

Рідко можна зустріти орудний предикативний від прикметників у байках та віршах Г.С. Сковороди. На 125 випадків з другим називним прикметників у нього всього 4 випадки з орудним предикативним:

«кто дерзнетъ назватьъ лживою?», 152; *«Симъ больнымъ... пища кажется гнусною»*, 152; *«что для мене смѣшнымъ кажется и доброе дѣло»*, 160; *«что нужное здѣлала нетруднымъ, трудное ненужнымъ»*, 169.

На початковому етапі розвитку нової української літературної мови особливого зрушення щодо вживання орудного предикативного від прикметників не помічаємо. Наприклад, у творах І.П. Котляревського орудний предикативний від прикметників становить всього 6% (з орудним предикативним 26 випадків, з другим називним – 353). Здебільшого він вживається при напівповнозначних зв'язках:

«Ся Кумською земелька звалась», I, 113; *«I в самій речі проступився – Старою дівчину назвав»*, I, 234; *«Зробився Турн наш біснுவатим»*, I, 257; *«Против Енея не храбруйте, для нас здається він святим»*, I, 274; *«Що став похожим на верзун»*, I, 290 та ін.

З різних форм абстрактної зв'язки орудний предикативний виступає найчастіше при інфініті. *буть*:

«Хоч гарна як, а все охоча іще гарнійшою щоб быть», 1,207; *«Великим ти родився бути!»*, 1,271; *Коли хочеш бути щасливим»*, II, 43 та ін.

У Т.Г. Шевченка орудний предикативний від прикметників становить 7% (з орудним предикативним 24 випадки, з другим називним – 269). Орудний предикативний в ад'єктивних реченнях, як і в субстантивних, найчастіше виступає з напівповно-

значними зв'язками і повнозначними дієсловами. Наприклад, орудний предикативний від прикметників у Шевченка може бути при напівповнозначних зв'язках типу *стати, здаватися, назвати(ся), звати(ся)* і подібних:

«*Ще гіршими стали*», II, 26; «*Веселеє колись село чомусь, тепер мені, старому, здавалось темним і німим, таким, як я тепер, старим*», II, 205; «*Не зовіте преподобним лютого Нерона*», I, 338; «*А його криницю Москалевою назвали*», III, 258 та ін.

Орудний предикативний від прикметників зустрічається також при повнозначних дієсловах типу *жити, остатись, найти, простягтись*:

«*І жила собі святою*», I, 373; «*Поки найдуть люде неживою*», I, 370; «*А доведеться одиноким в холодній хаті кривобокій, або під тином простягтись*», II, 361; «*А до побитого старого сатрапа «навсегда» оставсь Преблагосклонним*», II, 281 та ін.

З різних форм абстрактної зв'язки брудний предикативний від прикметників зустрівся у Шевченка тільки з минулим часом: «*Як була я молодою*», I, 366; *то ти ще був маленьким, Степане*», I, 276 та ін.

Таким чином, якщо зважити на свідчення пам'яток XIV–XVIII століть різних жанрів, стане зрозумілим, що вживання орудного предикативного від прикметників у старій українській літературній мові загалом не йшло лінією зростання, як це ми зафіксували для орудного предикативного від іменників. Дещо піднісшись у релігійно-проповідницькій літературі XVII–XVIII століть і в деяких інших пам'ятках, орудний предикативний від прикметників далі не прогресує, особливо у пам'ятках, що стояли ближче до живої розмовної мови.

Незначне вживання орудного предикативного в новій українській літературній мові на початковому етапі її розвитку, як про це свідчить аналіз творів І.П. Котляревського і Т.Г. Шевченка.

Статтю опубліковано у збірнику наукових праць «*Наукові записки Чернівецького університету*» (Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1959. –Т. XXXII, вип. 8. – С. 63–83. – (Серія філологічних наук).

2.3.12. Історія опозицій з прийменниками *зь (сь), вь (у) – безь* для вираження способу дії в українській мові

Орудний відмінок із значенням способу дії міг розвиватися на основі орудного соціативного. У зв'язку з тим, що орудний соціативний витискався прийменниковою конструкцією «зь (сь) + орудний», ця прийменникова конструкція могла конкурувати і з певними видами орудного способу дії.

Орудний способу дії від назв різних почуттів у староукраїнський період виступав рідко. Зокрема, у пам'ятках, які ми проаналізували, трапляються лише окремі приклади з назвами позитивних почуттів типу *радостю, ласкою, милостю, щиростю* і под. Здавна далеко частіше на їх місці виступали конструкції з прийменником *зь (сь)*: з *радостю приїмоують* (Пер. єв¹, 73); *отдати з радостю надѣялася* (См., 239); *раче зь ласкою прийняти* (АЮЗР, I, 275); з *ласкою отпустилъ* (Сам., 191); *изъ щыростю съ труждаает* (Зин., 200) та ін. Крім того, прийменник *зь (сь)* сполучався з багатьма іншими назвами позитивних почуттів на зразок *веселье, любов, любость, приязнь, дяка, вдячность, благодарение, утѣха, удивление* і под., з якими безприйменникового орудного відмінка ми не виявили.

З орудним відмінком способу дії, що виражає негативні почуття, ми зустріли лише кілька прикладів. Як правило, ці іменники сполучалися з прийменником *зь (сь)*, особливо такий з них, як *плач: устремлишася со яростию* (Виш., 85); *прійде съ лестію* (Граб., 12); *с плачем упросилъ* (Перест., 41); *согрѣшили ись плачомъ* (Няг. єв., 25) тощо. Тільки з прийменником *зь (сь)* у пам'ятках трапляються інші назви на позначення плачу та суму типу *слези, риданя, жаль, жалость, жура, печаль, досада*, а також назви страху, гніву, сорому та ін.: *моляше со слезами* (Граб., 74); *бежа с немалым риданіем* (Турч., 382); *з акимъсѧ жалемъ розставали* (Бер., 36); *зь усевъ журовъ робили* (Няг. єв., 94); *изъ боязнию, изъ страхомъ рекутъ* (Няг. єв., 12); *з гнѣвомъ осуждають* (Зин., 25), *зь великимъ пудомъ скочили* (Черн. л., 20); *уступили з соромомъ* (Сам., 140) тощо.

---

¹ Список скорочень подано в кінці статті. Римськими цифрами позначено том, частину, арабськими – сторінку.

Прийменник *зь (сь)* у староукраїнський період звичайно сполучався з назвами внутрішніх якостей людей, моральних і етичних понять: *с честю отпускаєм* (Б.Хм., II, 34); *с пилністю шукаль* (Перест., 53); *з увагою каралисмо* (Бор. акт., 108); *с по-корою столть* (Бер., 23); *зь найбільшою учтивостю и пошанованемъ пріймуемъ* (АЮЗР, II, 203) та ін.

Від абстрактних назв для позначення різних умов та дій конструкція «*зь (сь)* + орудний» панувала здавна, наприклад: *со шумом мимо ідут* (Виш., 155); *зь великою помпою издилъ* (Літ., 34); *с поспѣшеніемъ великимъ удался* (Вел., I, 153); *з великим трудом розослалъ* (Перест., 36) тощо. Лише від деяких назв із значенням примусу, насильства прийменникова конструкція була менш поширена. Поряд з багатьма формами типу *примусомъ, усилствомъ, насиліемъ* можна навести всього кілька прикладів з прийменником *зь (сь)*: *сочетавают браку з примусомъ* (Зин., 81); *зь великимъ усилваніемъ просили* (Філ., 1068); *випровадилъ з насиліемъ* (Вел., II, 161). З іменниками *сила, гвалт* прийменник *зь (сь)* сполучався зрідка: *не нудиши со силою* (Виш., 132); *вибивъ лопатку зъ гвалтомъ* (Госп. п., 61). Звичайно в цих випадках виступає орудний безприйменниковий.

Слід звернути увагу на кілька конструкцій з назвами фізіологічних явищ. Від іменника *голосъ* у староукраїнську добу звичайно вживалися конструкції з орудним відмінком: *рекли великимъ голосомъ* (Арх., ЮЗР, I, I, 486); *вытказавъ ему великымъ голосомъ* (Няг., 60), тобто «голосно». Кілька конструкцій з прийменником *зь* явно випадає з цієї системи: *з великымъ голосомъ хвалжчи* (Пер. єв., 94); *кличу изъ голосомъ великымъ* (Няг. єв., 126). Очевидно, ці конструкції утворилися під впливом іноземних мов і в українській мові не збереглися.

Іменник *мука* в орудному відмінку виражав значення способу дії невиразно, наближався до орудного знаряддя: *срокгою мукою страчено* (Київ. л., 90); *различними муками погубиша* (Граб., 29). Для точнішого вираження способу іменник *мука* вживали з прийменником *зь*: *тѣло распяли изъ мукою* (Няг. єв., 32). Іменник *боль* ми взагалі виявили тільки з прийменником *зь*: *ся зъ тяжкимъ болемъ кривила* (Волк., 106); *зь болемъ унажати* (Волк., 101).

З назвами конкретних предметів для передачі значення способу дії прийменник *зь (сь)* виступав рідко. Здебільшого це були назви частин людського тіла, зокрема *сердце*. До таких конструцій звичайно входили різноманітні означення, що надавали йому відповідного забарвлення або визначали його значення: *бы хвалили изъ простымъ сердцюмъ* (Няг. єв., 98); *бери собѣ на разумъ изъ сердцюмъ добрымъ* (Няг. єв., 106); *терпи изъ тихымъ сердцюмъ* (Няг. єв., 72); *изъ смиреннымъ сердцемъ упавъ на колѣна* (Няг. єв., 123); *сь усимъ срдцемъ ходил* (Рус., 107) тощо. Без залежних слів сполучення має значення «сердечно»: *што изъ сердцюмъ приймають слово* (Няг. єв., 147). Прийменник *зь* міг сполучатися з іменником *сердце* і в родовому відмінку: *Колись мнѣ присѣзала з щираго serca* (Пѣсьнь, 362). У пам'ятках трапляються конструції «зь+родовий» і від деяких інших іменників: *которые нас погодили з обох рукъ поприятелску* (Бор. акт., 35); *Бери з плечей двоих* (Інт., 112), тобто «не роздумуючи, відразу»; *А той трепроклятий род зъ грунту вынищайте* (Волк., 103). Значення «цілком», «повністю» могло передавати і своєрідне сполучення прийменника *зь (сь)* з орудним відмінком: *З уздром, с потрухом возмеш еи к кату!* (Інт., 169)¹.

Деякі сполучення з прийменником *зь (сь)* для передачі значення способу дії адвербіалізувалися. Адвербіалізовані форми можна зустріти у джерелах XVII–XVIII., зокрема, такі утворення, як з *мало*, з *трохи*, з *немного*, з *опалу*, з *гола* (діал. *згола* «цілком, зовсім»; пор. п. *zgoła*), з *особна*: *аж развѣ в ноци могут из мало поскати* (Зин., 110); *Тилько нехай ты с трохи на земљи положи* (Інт., 69); *Збарившия щось з немного, почал мене прохати* (Пир. кн., 208); *А схватився з опалу такъ такъ дуже швиденко* (Інт., 6); *а нѣчом з гола онои оправовати* (Пир. кн. 122); *кажде зъ особна потовчи и утри* (Госп. п., 74) тощо².

¹ Вислів *з уздром* походить, очевидно, від діалектної назви вуздечки – *уздра* (див.: П. С. Лисенко. Словник поліських говорів. К., 1974., с. 219). Щодо вислову *з потрухом* пор. у І. П. Котляревського: «Одна другу безчестять, ганять і рід ввесь з потрухом кленуть» (т. 1, с. 249).

² Додавання до форм *мало*, *трохи*, *немного* прийменника з надає їх значенню віддінку приблизності. Пор. і в сполученнях з *потребу*, з *килка рази*: *процидить и придаютъ меду-патоки с потребу* (Госп. п., 36); *ударит с килка*

Прислівникові утворення типу *з правди, з густа, з дрібна* і под., як свідчить Є. Тимченко, були добре відомі українській народній мові та мові деяких письменників і пізнішого часу¹. Форму *зопалу* як цілком літературну, а *згола, зосібна* – як діалектну й розмовну фіксує Словник української мови.

З прийменником *зь (сь)* перебувають у певних системних зв'язках деякі інші прийменники, тому вони також можуть конкурувати з орудним відмінком способу дії. Зокрема, супровідні обставини передають конструкції з прийменником *въ (у)*. Напр., поряд із сполученням типу *зь радостю, любовью, ласкою, милостю, приязню* староукраїнські пам'ятки фіксують конструкції: *у радості жити* (Анон., 360); *в любовѣ жити* (Зин., 21); *в ласцѣ живѣте и здравствуйте* (Зин., 36); *въ милости повѣдали* (Львів. л., 240); *почаль мешкати в приязнѣ* (Сам., 128) тощо.

Крім сполучень від назв негативних почуттів типу з *гнѣвомъ, боязню, страхомъ, отчаяниемъ, скорбью, хитростью*, могли виступати конструкції: *въ великомъ гнѣвѣ розъехалися* (Вел., II, 23); *въ боязни Бозской доростали* (Арх. ЮЗР, I, I, 69); *мовиєъ у страху моюємъ* (Няг. ев., 124); *пускаются въ отчаяніи* (Літ., 52); *в фрасунку* (п. *frasunek* «турбота, клопіт, журба») або: *в скорби жиєтъ* (Зин., 53); *во хитрости яти* (Андр., 78) тощо.

Прийменник *въ (у)* міг сполучатися також з деякими назвами внутрішніх якостей людей та деякими іншими іменниками: *в терпеніи приносять* (Пер. ев., 73); *случаетъ въ благоговѣніи жити* (Андр., 55); *в смиреніи водворяются* (Виш., 103); *у доброй волѣ объявил* (Пир. кн., 382); *живучи въ великой свободѣ* (Граб., 32) та ін.

Для позначення зовнішніх умов прийменник *въ (у)* здебільшого поєднувався з такими назвами, як *покой, згода, злагода, миръ* і под.: *в добромъ покои вжити* (Роз., I, 18); *въ згоде от-правовалося* (Арх. ЮЗР, I, I, 504); *в злагоде доброй ставит* (Полт. кн., II, 37); *въ мирѣ жити не хоцуть* (Граб., 20); *жили в*

рази (Інт., 66). Прийменник з міг входити і до складу фразеологізмів: *Се-ж Марія серед нocy пустылася зо всій мочы плакаты* (Вел. в., 371); *згола зо всимъ не все маєтъ* (Арх. ЮЗР. I. I, 184).

¹ Див.: Е. Тимченко. Функции инфинитива в южнорусской языковой области. – Русск. филол. вестн., Варшава, 1913, с. 36.

мирном состоянїи (Пир. кн., 377); *в чистости жити трудно* (Зин., 71) тощо.

Прийменник *зь* (*сь*) не сполучався з іменником *способъ* і тому не конкурував з конструкціями типу *тимъ способомъ*, *такимъ способомъ* і под. Прийменник *въ* (*у*) з цим іменником міг поєднуватися у знахідному відмінку, як правило, із займенниковими означеннями: *жаловали на Варвару Леоновну Алексѣвну в тотъ способъ* (Стар. кн., 11); *ясне і явне признали ку записованю до книг мєских Полтавских в той способъ* (Полт. кн., II, 16); *але в томъ ся далъ Михайленко до книгъ мєскихъ записати в тен способъ* (Бор. акт., 61); *Ижъ и Павелъ въ таковый способъ въ своей науцѣ не препомнѣтъ* (Філ., 1684); *не ведаю, у яки(и) способъ... мене самого... звезда(л)* (Жит. кн., 59) тощо. Рідше прийменник *въ* поєднувався з іменником *способъ* у місцевому відмінку: *ускаржался на Данїла Уса в томъ способѣ* (Пир. кн., 350). Конструкції *в той способъ*, *въ томъ способѣ* не могли, звичайно, цілком успішно конкурувати із зворотами типу *тимъ способомъ*, *такимъ способомъ* і под., бо останні були зручніші – орудний безприйменниковий відмінок точніше передавав значення способу дії, вільніше сполучався з найрізноманітнішими означеннями (а не тільки із займенниковими, як це здебільшого буває у прийменникових конструкціях), мав чимало синонімів – *тимъ способомъ*, *обичаемъ*, *звичаемъ*, *образомъ*, *киталтомъ*, *кѣномъ*, *трибомъ*, *чиномъ*, *дѣломъ* і т. ін. Однак конструкція *в той способ* не вийшла з ужитку і продовжує використовуватися навіть у наш час. Українсько-російський словник подає її як другу паралель до орудного безприйменникового відмінка. Сполучення прийменника *в* з місцевим відмінком – *в тому способі* – словники не фіксують.

Прийменник *зь* (*сь*) сполучався з такими назвами фізіологічного стану, як *боль*, *мука* – *зь бодемъ*, *зь мукою*. Прийменник *въ* (*у*) найчастіше поєднувався з іменниками *смерть*, *полусмерть*, створюючи конструкції способу дії з відтінком міри: *и вскорѣ тиранско въ смерть позабивали* (Вел., II, 164); *Гипомень, в полусмерть прибитий от Діоктита... умирает* (Кон., 167).

З іменником *слово* для передачі значення способу дії прийменник *зь* (*сь*) звичайно не поєднувався. Прийменник *въ* (*у*) у

сполученнях *в тые слова, въ такие слова* виступає із значенням «так». Подібні конструкції вживалися здавна: *очевисто ку записованью до книгъ созналъ въ тые слова* (Арх. ЮЗР, I, I, 393); *посвѣдчели, в таковые слова* мовячи (Пир. кн. 280) тощо. В українській писемності XVII–XVIII ст., особливо в актових книгах, вони набули великого поширення, стали штампами. На основі іменника *слово* вироблялися адвербіалізовані сполучення типу *в едно слово* «одностайно», «слово в слово», «дослівно, точно»: *Теди всѣ в едно слово признали* (Полт. кн., III, 16); *Теди все в едно слово на Дацка повѣдала* (Пир. кн., 99); *и до книгъ слово въ слово уписати дали* (Арх. ЮЗР, I, I, 22); *казалисмо до книг меских нашихъ Гоголевскихъ записати слово у слово* (Бор. акт., 57) тощо.

Прийменникъ *въ* (у) частіше, ніж *зь* (*сь*), сполучався з назвами опредмечених уявлень чи конкретних речей. З іменниками *пай*, *дель* створювалися конструкції типу *в ровний пай*, *в ровний дел*: *жебы позосталую худобу всю од мала до велька... в ровний пай подѣлили* (Пир. кн., 62); *тогда мает з братею, какълет дойдуть в ровний дел поделити* (Лит. ст., 33). Іноді конструкції з прийменником *въ* (у) набували порівняльного відтінку, виступаючи на місці орудного порівняння: *Тамъ же увесъ тотъ плецъ по за цвинтарю садомъ порядне въ шнуръ... насадити* (Арх. ЮЗР, I, I, 81); *Було, каже, по сто душ в один кус глотает* (Сат., 388); *Гледи, той пре, аж у тры погибелѣ гнется!* (Інт., 212) і под.

Назви частин тіла *око*, *глаз*, *лице*, *сердце* часто входили в адвербіалізовані чи фразеологічні сполучення типу *в очи*, *в глаза*, *в своем лицу* (тобто особисто), *в потѣ лица*, *в простотѣ сердца*: *що в очи Козловський Івану Каневъцу мовиль* (Полт. кн., I, 18); *высочилъ до своего чрезъ силу войска, ругаючи добре гораздъ въ глаза Неплюева* (Літ., 45); *1716 года Его Царское Величество Государь Петръ Алексіевичъ в своемъ лицу ходиль въ нѣмецкіе страны* (Літ., 52); *И в потѣ лица свой хлѣб снѣдает* (Сл., 171); *и, без пестроты, в простотѣ сердца бога хвалѣте* (Виш., 22). Взагалі слід відзначити, що в конструкції з прийменником *въ* (у) частіше адвербіалізувалися, ніж з прийменником *зь* (*сь*). У прислівники могли переходити сполучення прийменника *въ* (у) з місцевим і знахідним відмінками. Пор.: *што бесме жили у правдѣ до совершьенка* (Няг. ев., 147); *Що в*

правдѣ кром похлѣбства зступитися годило (Лям., 144); *Шафар* обоихъ станов *в правдѣ* трудност мает (Зин., 137); *и* назвалися *в правду* Богом *и* дшею кленетсѧ (Зин., 21) та под. Форма *вправді* збереглася в українських говорах, а *вправду* – в російському просторіччі.

Форма *в рѣчи* (п. *w rzeczy*) виступала як прийменникова паралель до орудного відмінка *рѣчю* «на ділі», «справді»: *в річи на татарѣ, а боли на самих нас хотіли есте ляхом помагат* (Б.Хм., II, 49); *и поехали в рѣчи опроважати* (Сам., 94). Порівняно з орудним відмінком ця форма була менш поширена.

Крім того, пам'ятки зафіксували ще такі форми, як *в купѣ*, *в тайнѣ*, *в обмилце: жебихмося боронили въ купѣ* (Львів. л., 252); *Якая Бруховецкого рада любо въ тайнѣ дѣлана* (Вел., II, 1960); *то все стало в обмилце под часъ веселний* (Полт. кн., II, 58) тощо. Форма *въ купѣ* могла писатися і разом: *По лазнѣ вкупѣ обѣдалисмо* (Марк., IV, 205). Сполучення прийменника *въ* (*v*) із знахідним відмінком іменника *купа* переважно мали значення місця: *Племинык Лот в купу сирот як изобрал бѣдных* (Вел. в., 370); *Войско козацкое в купу не зійшлося* (Сам., 39) і лише іноді – способу дії: *Не мѣшай килка потравъ вкуну* (Пол., 48). При наявності означення сполучення «въ+місцевий» не адвербіалізувалося. Зокрема, в староукраїнський період уживалися такі характерні вислови, як *в малой купѣ: Хмельницькій в малой купѣ отвернулъ ку Грицову и на Любаръ* (Сам., 25); *же у малой купѣ мусѣль утѣкати* (Сам., 159). Форма *въ тайнѣ* запозичена з російської мови. В українській мові аналогічне значення передавалося сполученнями прийменника *в* і *по* з коренем *тай* – *втай*, *потай*: *Который... безотповѣдне шинковалъ втай* (Стар. кн., 26). Форма *потай* і запанувала в новій українській мові.

Прийменник *въ* (*v*) міг поєднуватися також з місцевим відмінком прикметникових основ. Зокрема, у староукраїнських пам'ятках трапляються такі форми, як *въ порожнѣ*, *в мале*, *в легци*, *в коротце*, *в цале* (п. *wcale* «звсім»): *тай не ужи і (не) бѣзентуй кривду у порожне безъ правды* (Няг. єв., 19); *уклонѣтсѧ во малѣ* (Виш., 81); *Тогожь года Искра... подъ Ругодинъ ходилъ въ легци* (Літ., 42); *А ижъ тутъ толко самый початокъ и конецъ книжокъ предънаписаныхъ в коротце ся припомянуло* (См.,

240); *То катитула... вь цале пришлому владыце ховати мели* (Арх. ЮЗР, I, I, 343). Зустрічаються і написання разом: *что он вporожнѣ присилает оніе* (Марк., IV, 300); *и в малѣ не пототи насъ вьглубинѣ морской* (Барск., II, 339); *а сами вьлегиѣ... прибыли* (Вел., I, 36); *А ижъ бы вкroтцѣ повѣдѣлѣ* (Філ., 1348); *повинни будемо... и овшемъ вцѣлѣзаховати* (Філ., 1072) тощо. Прислівник *вporожні* зберігся в літературній мові. Деякі інші форми фіксують південно-західні діалектні записи¹.

Староукраїнські пам'ятки почали фіксувати таку цікаву числівниково-іменникову форму, як *у дву конь*, тобто прийменник *у*+родовий-місцевий відмінок двоїни *дву*: *послалъ з тимъ знакомъ у дву конь доброго и справного человекѣка своего* (Вел., I, 16). Поряд могли вживатися і сполучення з прийменником *о*: *о дву конь* (Арх. ЮЗР, VII, 1). В українській мові збереглися сліди від першої конструкції – прислівник *удуконь*.

Староукраїнські пам'ятки, крім уже згаданих, зафіксували ще такі форми, як *въ конецъ*, *въ пень*, *въ нѣвецъ*, *въ рядъ*, *въ перемѣшку*, *въ смакъ*, *въ голосъ*, *въ слухъ*, *во истину*: *яко и в конецъ благочестие наше запустѣет* (Виш., 7); *добывши въ пень выстинали* (Львів. л., 266); *которого маетности в нѣвецъ пустошили шляхта* (Сам., 195); *Веди всѣх в ряд у райской сад яблука збирати* (Вел. в., 371); *и в перемѣшку зъ лѣтописними записками козацкими, также частми и роздѣлами спораженного* (Вел., I, 8); *Тепер то всяк наився в смакъ свяченои паски* (Вел. в., 368); *стрелцомъ и всѣмъ гайдукомъ своимъ въ голосъ розказалъ* (Арх. ЮЗР, I, I, 295); *Изволи во слухъ усѣмъ ясно предложити* (Довг., 173); *въ истинуо вамъ повѣдаю* (Пер. єв., 83). Ці форми писалися і разом: *вконецъ, вьнивецъ, врьдъ, вголасъ: вконецъ не погибъ* (Полт. кн., I, 97); *вьнивецъ опустошили* (Мот. арх., 132); *не врьд писалис* (Зин., 103); *вголасъ сознавали* (АЮЗР, I, 291) тощо. Більшість з цих форм збереглася і в сучасній українській просторічній чи літературній мові – *вкінець*, *внівецъ*, *врьд*, *вперемішку*, *всмак*, *вголас*.

Здавна почали фіксуватися адвербіалізовані форми тавтологічного типу – *лицемъ въ лицо*, *нога въ ногу*, відомі і новій укра-

---

¹ Див.: С. Тимченко. Локатив в українській мові. К., 1925, с. 29.

їнській мові: *поневажъ лицемъ въ лицо битъ не можешъ* (АЮЗР, II, 77); *Сами с табуром нога в ногу поступали* (Мил., 148).

Від прикметникових (числівникових) основ сполучення *въ* із знахідним відмінком зустрічалися рідше. Ми можемо вказати лише на деякі форми – *в одно, в едиho, в едно: в одно зъ замку ходить по воду безпечъне* (Оп. зам., 89); *на некако толь силніе въ люди спѣжъ, желѣзо и хлѣбъ народи во едиho совокупившиися будутъ немало областемъ ихъ досадни* (Граб., 149); *и въ едно измешати* (Мал. л., 34). тобто «наодинці», «разом». Форма *в одно* вживається і досі, але переважно із значенням «в єдине ціле». Інші значення її застаріли.

Якщо сполучення з прийменниками *зъ (съ), въ (у)* показують спосіб дії, то звороти з прийменником *безъ* входять у цю систему на основі опозиції, протиставлення, виражаючи протилежний характер способу дії¹. Як і вищезгадані, прийменник *безъ* насамперед сполучається з назвами позитивних і негативних почуттів, які заперечуються, перетворюються на позитивні. Отже, на противагу сполученням з *гнѣвом, з страхом, з боязню, з срамом, з стидом, з жалостю* виступають конструкції *безъ гнѣву, безъ страху, безъ боязни, безъ срама, безъ стыду: абы мужіе молилися на всякомъ, мѣсцу, подносячи руцѣ чистыи безъ гнѣву* (Філ., 1308); *Такыи ходять безъ страху Божого* (Няг. єв., 70); *безъ боязни себе пасуще* (Виш. 122); *а злый человекъ безъ срама доброе ганить* (Андр., 159); *и безъ стыду... усты наявно отригнул* (Виш., 137) тощо. З назв позитивних почуттів заперечуються лише такі, як *милость, милосердие, жалость, страда: таковий мордер без милости маеть быти каранъ горломъ* (Полт. кв., I, 188); *понеже и Татаре землю безъ милосердія... опостушали* (Граб., 212); *але без жалости их от себе пуцаите* (Зин., 76); *Не оставишь матери своей без отрады* (Мил., 157).

Від таких назв розумової діяльності, як *вонтпливость, вонтпленя* (п. *watpliwośc* «сумнівність»), *сумнѣние, память*, утворювалися здебільшого конструкції не із ствердженням, а з

---

¹ Див.: К.И. Ходова. Падежи с предлогами в старославянском языке. М., 1971, с. 140, 32.

запереченням, тобто для староукраїнської писемності більш звичними були такі вислови: *безъ всякой вонтпливости приймую и визнаваю* (Філ., 1172); *которыми без вонтпеня всякого спастися чают* (Виш., 91); *бѣльмо безъ сумнѣнія угоить* (Мал. л., 42); *И такъ ниць лежалъ безъ памяти* через всю божественную службу (Перест., 30) та ін.

Протилежними до конструкцій від назв якостей та стану людини типу *зъ увагою, зъ осторожностю, зъ славою, зъ успѣхомъ* були заперечні вислови: *Без уваги чорты зъгаги як въунов глitalи* (Вел. в., 368); *безъ всякое осторожности даются зводити* (См., 263); *Возми та носи и терпи безъ ніякои славы* (Няг. ев., 32); *Без успѣха, без славы со встидом отийдут* (Цар., 139). Для іменників *потреба, респект* (п. *respect* «пошана, повага»), *лѣнность* типовими були заперечні конструкції: *а сторону жалобную без потреби* волочили (Лит. ст., 50); *В тотъ час, без всякого респекту... билъ немилостиве* (Стар. кн., 12) тощо.

У староукраїнських пам'ятках зустрічаються конструкції «зъ+орудний» від деяких іменників, пов'язаних з мовленням, наприклад: *с вопіємъ всѣдаеть на коня* (Сам., 87); *зъ молчаніємъ зносити* (Філ., 1570) тощо. Але назви типу *молва, мручення, роптаня, прерѣканя* і под., як правило, сполучаються з прийменником *безъ*: *абы розказаніє старшого выполнилъ, безъ молвы* (Рад., 19); *скромне и терптиве без жаднаго мрученя* оный зносити повинень (Рад., 19); *а творить безъ роптанія* (Тупт., 123); *Сице убо на волную страсть без прерѣканія* ишол (Виш., 106); *на що и оная Пруска Левадовна без всякого прекословія* призналася (Пир. кн., 175); *которое проступство сознал без жадной отмови* явно таким способом (Пир. кн., 225) тощо.

Поряд із стверджувальними конструкціями на позначення різних зовнішніх факторів типу *з трудностю, з турбацією, з шкодою* могли виступати і заперечні: *безъ жадной трудности* буду отберати мѣста и замки (Львів. л., 247); *так повинни онде без жадное турбацїе* держати вѣчне (Пир. кн., 61) та ін. При цьому від назв різних негативних явищ, особливо перехід типу *препятствие, переешкода, кривда, пакость, порок, кара*, частіше утворювалися конструкції з прийменником *безъ*: *владѣл* чрез многіе года спокійно й *без припятствія* (Пир. кн., 371);

Которого кгрунту мають уживати спокойне, ненарушоне, безъ вшелякой перешыкды (АЮЗР, II, 71); *безъ кривды межи ними учинили* (Бор. акт., 68); *Коли б то без пакости в цѣлости доспѣло* (Інт., 164); *но живемъ безъ порока* (Андр., 46); *которих на ймя доведемъ слушнымъ еще без жадной кари выттовали* (Бор. акт., 103) і под.

Типовими для староукраїнської писемності були вислови з позначенням виконання дії в належному темпі, без зволікання. Йдеться про сполучення типу *безъ одволоки, безъ зволоки, без омешканя, без забави*: *а мы слобуемъ ему при наших вѣрѣхъ заплатити безъ жадной зволоки* (Стар. кн., 78); *абы они безъ (о)мѣшканья о томъ почювшись, до мене... зъехалися* (Філ., 1064); *жебѣ без забави до его царского величества гонци наши одсидлани билі* (Б. Хм., II, 478).

На противагу конструкціям із значенням міри – *въ мѣру* – могли вживатися заперечні вислови *безъ мѣри*: *Плачем безъмѣри* (Цар., 129). Можливі були також сполучення *без личбы, без числа*: *яко православные многократ и без личбы прибѣжище до Скарги творят* (Виш., 90); *Аще и имаы много без числа* (Виш., 104) тощо.

Деякі конструкції з прийменником *безъ, як і зъ (съ), въ (у)* адвербіалізувалися. Поряд з формами *з мало, в мало, в малѣ* виступали *без мало, без мала, без мал*: *и без мало до того не пришло* (Сам., 21); *без мала не всѣ бы турчилих* (Виш., 193); *Без мал не зваюся* (Інт., 176). Остання форма писалася також разом. Вона дійшла і до нашого часу.

Тільки з *безъ* утворювалися форми *безъ перестани, безъ перестану, без оповѣдне, без одпусту*: *и до моего живота безъ перестани и счѣковѣ мои имають прислухати и служити* (Роз., I, 133); *где през килки дній без перестану тая война тривала* (Сам., 9); *при яких шемранях начаша многіе Поляки, не тилко радовиш, но и знаменитиш, упорне и без оповѣдне... в доми отездити* (Вел., I, 83); *теди за донесенемъ до нас скарги, онаго сурово на горлѣ карати без отпусту* (Бор. акт., 71). Паралельно можливе і написання *безъперестани, безперестанку, безотповѣдне, безотпустне*: *Чтири днѣхъ потужне з Хмелницким безперестанку билися* (Літ. Польськ., 19); *Который... безотповѣдне шинковальвтай* (Стар. кн., 26); *теди безотпустне Іванъ и по-*

томки его попадут у вину до шкатулы войсковой сто таляров (Полт. кн., I, 214). З цих форм сучасні словники фіксують *безперестану, безперестанку і безперестань*.

Слід звернути увагу ще на одне явище. Прийменник *безь* уживався для створення з конструкцій способу дії заперечних висловів. Коли в деяких випадках потрібно було знову перетворити конструкції на стверджувальні, до сполучень з прийменником *безь* додавалася частка *не*, при цьому відповідне значення послаблювалося, наприклад: *ач не без великого жалю мусѣли то вчинити* (См., 263); *не безь серъдечное жалости учинили* (Арх. ЮЗР, I, I, 526); *А то не без причины калѣцтво стаеся* (Зин., 155); *которій, переправивши пороги, не безь трудности пришелъ въ Сѣчь* (Літ., 38); *не безь знашной отваги одержался на горѣ* (Граб., 227); *татарѣ Білогородскіе въ Фастовѣ Палѣя добували и не безь урону своего* (Літ., 38) тощо¹.

Частка «не» взагалі могла конкурувати з прийменником *безь*, оскільки він у сполученні з родовим відмінком виражав заперечення. Але це було можливе не в усіх випадках. Частка «не» могла виступати паралельно з прийменниковою конструкцією переважно тоді, коли «безь» поєднувався з іменниками, що означали дію. Поряд з деякими конструкціями «безь+родовий», які ми наводили вище, – *без боязни, без турбацши, безь перестани, безь вѣдома* тощо – могли виступати заперечні дієприслівники; *такъ и мы, не боясь неприятелскихъ страхованій... ставитись готови будемъ* (АЮЗР, 13, 2); *и из города стадами ишли на огороди, не боячись дожчовъ* (Сам., 164); *жебы не турбуючи мене тие гроши, хочбы не вѣ, вернул* (Пир. кн., 71); *такъ и нынѣ не преставаая въ той же своей злобѣ ненавидятъ* (АЮЗР, 13, 19); *же Петро, не вѣдаючи навет імени Яцкова, Михалькомъ меноваль* (Полт. кн., I, 9) тощо. Частіше вони вживалися замість конструкцій з прийменником *безь* і віддієслівними іменниками на *-ие, -ня, -тя*, наприклад: *А войско коронное з гетманами стояло под Каменцемъ Подольскимъ, не даючи жадной причины козакомъ до войны* (Сам., 24); *мѣем ся уистит,*

---

¹ Пор.: Н.И. Букатевиц. Опыт исторического изучения предлогов и предложных сочитаний в русском языке. Ч. 11. Одесса, 1958, с. 76.

не омешкавши часу (Полт. кн., II, 46); *же Якимъ Сомко, не щадячи здоровья своего, ишоль з войскомъ* (Сам., 68); *але то не нарушаючи сумъленья моего правдиве пред вами поведаето* (Полт. кн., I, 148); *и злости вражды синъ Чаплинский не оставит ихъ не обезчестивши* (Вел., I, 23); *поставили в церкви святого Николая за мѣстомъ, не ховаючи* (Сам., 42). Пор.: *без даня причини вчинили* (Пир. кн., 66); *безъ омѣшканья почювшисья* (Філ., 1064); *без пощадѣнія допустилъ вибити* (Вел., I, 71); *без нарушеня били заховани* (Вел., I, 81) і т. ін. Загалом у староукраїнській період конструкції з прийменником *безъ*, у тому числі й з віддієслівними іменниками на *-ие*, *-ня*, *-тя*, використовувалися частіше, ніж заперечні дієприслівники. Подальший розвиток цих конструкцій ще не цілком вивчений. У зв'язку із звуженням сфери вживання віддієслівних іменників на *-ня*, *-тя* на світанку нової української мови заперечні дієприслівники були помітніші¹. Але в українській літературній мові ХХ ст. вживання віддієслівних іменників такого типу посилюється². Тому конструкції з прийменником *без* знову починають ширше вживатися, ніж заперечні дієприслівники³.

Таким чином, аналіз староукраїнських пам'яток XIV–XVIII ст. показує, що здавна почала складатися система опозиційних конструкцій з прийменниками *зь* (*сь*), *въ* (*у*) – *безъ*, які більш чи менш успішно конкурували з орудним безприйменниковим відмінком і між собою для передачі певних відтінків значення способу дії.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Андр.	Полемічні твори М. Андрелли кінця XVII ст.
Анон.	Анонімні вірші. XVIII ст.
Арх. ЮЗР	Архів Південно-Західної Росії XV–XVII ст.
АЮЗР	Акти Південної і Західної Росії XIV–XVII ст.

¹ Див.: Е. Тимченко. Знач. праця, с. 13; М. Равлюк. Дієприкметники і дієприслівники в українській мові, ч. 1. Кіцмань. 1912, с. 26.

² Див.: А.В. Лагутіна. Віддієслівні абстрактні іменники на *-нн* в історії української літературної мови. – У кн.: Дослідження з української і російської мов. К., 1964, с. 230.

³ О. Синявський. Норми української літературної мови. Х. – К., 1931, с. 264–265.

Барськ.	Мандрування Василя Григоровича Барського 1723–1747 рр.
Б. Хм.	Листи й універсали Б. Хмельницького 1648–1654 рр.
Бер.	П. Беринда. Різдвяні вірші. 1616 р.
Бор. акт.	Акти Бориспільського міського уряду 1612–1699 рр.
Вел.	Літопис Самійла Величка. XVII ст.
Виш.	І. Вишенський. Твори. XVI–XVII ст.
Волк.	Й. Волкович. Розмышляне о муцѣ. 1631 р.
Госп. п.	Український господарський порадник 1788 р.
Граб.	Літопис Г. Граб'янки. XVIII ст.
Довг.	М. Довгалевський. Комическое дѣйствие. 1736 р.
Жит. кн.	Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.
Зин.	К. Зиновійв. Вірші. XVII–XVIII ст.
Інт.	Українські інтермедії XVII–XVIII ст.
Київ. л.	Київський літопис 1241–1621 рр.
Кон.	Г. Кониський. Воскресіння мертвих. 1746 р.
Лит. ст.	Старий литовський статут 1529 р.
Літ.	Літописець 1737 р.
Літ. пол.	Літописець albo кройника о землѣ полской. 1673 р.
Лям.	Лямент. 1636 р.
Львів. л.	Львівський літопис. 1649 р.
Мал. л.	Малоруські лічебники XVIII ст.
Марк.	Щоденник Марковича. 1717–1767 рр.
Мил.	Драма «Милость божа». 1728 р.
Мот. арх.	Мотижинський архів. XVII–XVIII ст.
Няг. єв.	«Повчення на євангеліє» за Нягівським списком 1758 р.
Оп. зам.	Опис замків 1552 р.
Перест.	Пересторога. 1605 р.
Пер. єв.	Пересопницьке євангеліє 1556–1561 рр.
Пир. кн.	Книги треті міські Пирятинські 1683–1739 рр.
Пол.	Полїтика свѣцкая. 1770 р.
Полт. кн.	Актові книги Полтавського міського уряду 1664–1680 рр.
Рад.	А. Радивилівський. Проповіді. XVII ст.
Роз.	Українські грамоти XIV–XV ст. Вид. В. Розов.
Рус.	Українські грамоти XV ст. Вид. В. Русанівський.
Сам.	Літопис Самовидця. XVIII ст.
Сат.	Сатиричні вірші XVIII ст.
Сл.	Слово о збуреню пекла. XVIII ст.
См.	Г. Смотрицький. ключ царства небесного.
Стар. кн.	Актова книга Стародубського міського уряду 1693 р.
Тупт.	Д. Туптало. Проповіді 1685 р.
Турч.	Автобіографія Іллі Турчиновського. XVIII ст.

Філ. Х. Філалет. Апокрисис. 1598 р.
Цар. Драма «Царство натури людської». 1698 р.
Черн. л. Чернігівський літопис. 1750 р.

Статтю опубліковано в журналі «Мовознавство» (1976. – № 3. – С. 51–59).

2.3.13. Із спостережень над ад'єктивним керуванням в усній формі літературної мови

1. Спостереження показують, що в усній літературній мові, як і в письмовій, прикметники можуть керувати безприйменниковими і прийменниковими формами. Серед безприйменникових відмінків найбільшого поширення набув давальний. Він здебільшого виступає при прикметниках, споріднених з дієсловами (*радий перемозі, вірний заповітам*), рідше – при прикметниках недієслівного типу (*пропорційний зростові, паралельний родовому*). Друге місце за поширенням займає орудний відмінок. Як і в письмовій мові, він уживається, головним чином, для вираження обмежувальних відтінків чи то за зовнішніми ознаками (*високий зростом, симпатичний виглядом*), чи за внутрішніми (*лихий вдачею, цікавий змістом*). Орудний відмінок може використовуватися для визначення стану здоров'я (*хворий туберкульозом, слабкий ногами*). Деякі звороти з орудним відмінком не зовсім звичайні з точки зору літературної норми: *гострий язиком, слабкий ногами*, і тому можна гадати, що усна літературна мова користується цим засобом дещо вільніше, ніж письмова. Порівняно слабкіше виявлений у мові – за даними опитаних осіб – приад'єктивний родовий. Здебільшого зустрічаються сполучення типу: *повний думок, повний радощів*, з якими іноді конкурує орудний – *повний думками, повний радощами*. Але цікаво, що можливі також деякі інші звороти – із значенням прагнення, пізнання, наближення тощо (*жадний грошей, свідомий обов'язків*), частина яких для сучасної письмової мови вже мало типова.

2. В усній літературній мові ще помітніше, ніж у письмовій, йде процес витіснення безприйменникових приад'єктивних зворотів прийменниковими. З родовим відмінком успішно конкурують сполучення типу *до + родовий, на + знахідний, в (у) +*

місцевий, **для** + родовий, **від** + родовий. Далеко частіше, ніж звороти *близький успіху, жадний грошей*, уживаються сполучення *близький до успіху, жадний до грошей* чи *на гроші* тощо. Послідовно замінюється зворотом з прийм. **від** родовий аблативного типу – зам. *далекій думки, вільний обов'язків* – *далекій від думки, вільний від обов'язків*. Орудний відмінок особливо активно замінюється сполученням **на** + знахідний: *високий на зріст, щедрий на обіцянки*. Іноді виступають звороти **на** + місцевий, **за** + орудний, **з** + орудний, **по** + місцевий, **у** + місцевий: *красивий на обличчя, добрий за змістом, схожий з братом, цікавий по змісту, тямущий у господарстві*. Прийменникові звороти конкурують також з давальним відмінком, але не так успішно, як з двома попередніми. Досить часто вони вживаються не замість давального відмінка, а поряд з ним. Здебільшого з цією метою виступає прийм. **для**: *корисний студентам* і *корисний для студентів*. Іноді фігурують сполучення **до** + родовий, **з** + родовий, **з** + орудний: *радий перемозі* і *радий з перемоги*. При цьому звертає на себе увагу той факт, що на вживанні прийменникових зворотів іноді відбивається приналежність мовців до певної діалектної території. Так, мешканці південно-західних областей швидше скажуть *жадний на гроші, бідний на талант, високий на зріст, хворий на туберкульоз, привабливий на вроду, тямущий на господарстві, красивий на обличчя, цікавий за змістом, гарний з лиця*, тобто звороти з прийм. **на**, **за**, **з**, а вихідці з південно-східних областей – *жадний до грошей, бідний талантами, високий зростом, хворий туберкульозом, привабливий вродою, тямущий у господарстві* (іноді – *по господарству*), *красивий на обличчя, цікавий змістом* чи *по змісту, гарний на лиці* чи *лицем*. На вживання приад'єктивних зворотів усіх типів впливають й інші фактори – більша начитаність, краща обізнаність з літературною мовою, спеціальність, індивідуальні уподобання, прихильність до певних авторів тощо. Зокрема, аматори класичної літератури частіше від інших уживають при прикметниках родовий безприйменниковий.

3. Як довів Н.Н. Прокопович, на розвиток приад'єктивних зворотів впливало не тільки дієслівне керування, але й форма прикметників – членна і нечленна, їх функції. Роль членних форм у розвиткові ад'єктивного керування української літера-

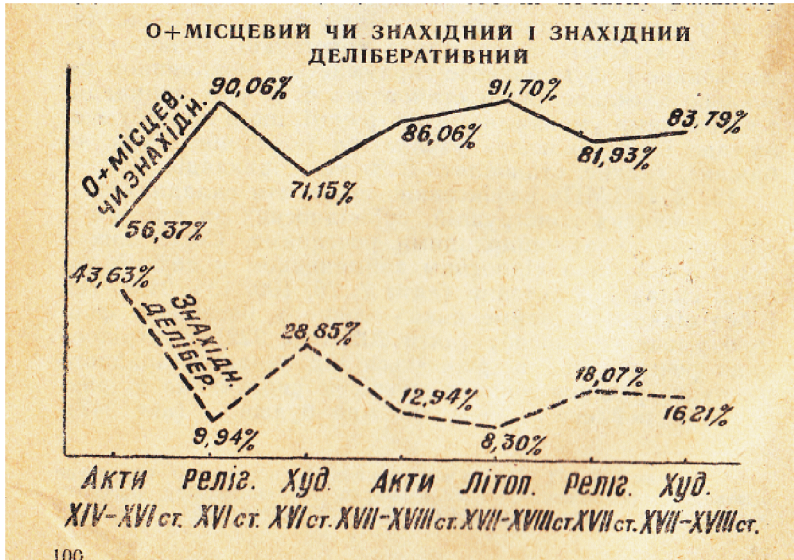
турної мови, в тому числі й усної її форми, далеко більша, ніж у російській мові. В усній мові різноманітні залежні слова трапляються при прикметниках здебільшого тоді, коли вони виступають у предикативній функції, напр.: *Такий розклад був вигідний для учнів* (Івано-Франківська обл.); *Поведінка зауча була вигідна всім* (Житомирська обл.); *У нього батько хворий туберкульозом* (Чернігівська обл.); *Після перевірки виявилось, що вона хвора на туберкульоз* (Тернопільська обл.).

4. Щодо керування прикметників вищого ступеня, то спостереження над усною літературною мовою показують, що з такою метою здебільшого вживаються звороти **від** + родовий, **за** + знахідний чи сполучення з порівняльними словами **як**, **ніж** (*старший від брата, вищий за мене; глибший, як Прут, ніж Прут* тощо). Цікаво, що у вихідців з південно-західних областей іноді трапляються звороти з прийм. **над** (Чернівецька обл.). Питома вага родового безприйменникового відмінка дещо більша, ніж у книжній мові, але не сягає рівня прийменників **від** чи **за**. Частіше родовий відмінок можна зустріти при прислівниках, особливо у мові мешканців південно-східних областей: *Вивчив краще всіх* (Одеська обл.).

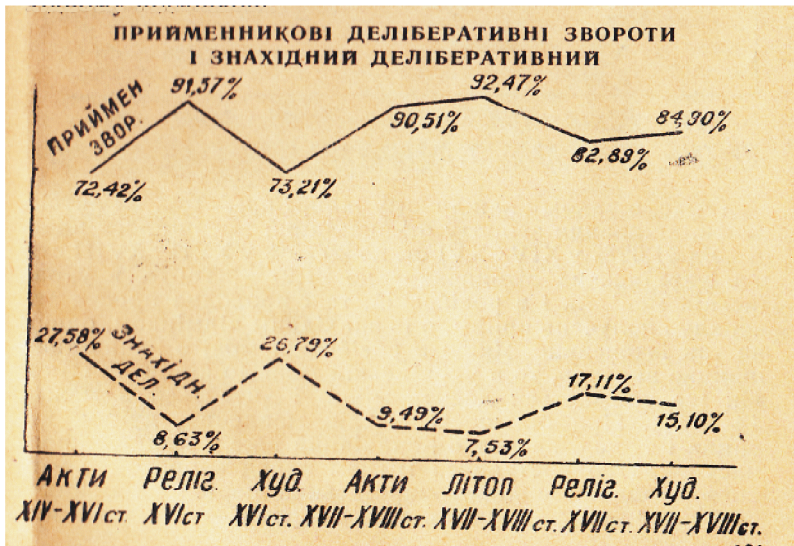
Статтю опубліковано як матеріали (тези доповіді) Республіканської наукової конференції, присвяченої вивченню закономірностей розвитку усної форми української літературної мови (Полтава, 12–15 травня 1965 р.) (Полтава, 1965. – С. 85–86).

2.3.14. Історія деліберативних зворотів в українській мові

1. З деліберативним значенням у давньоукраїнський період досить часто міг виступати знахідний безприйменниковий відмінок. Без зіставлень з відповідними прийменниковими зворотами важко скласти цілком певне уявлення про характер його змін на українському ґрунті. Виявляється, що з самого ж початку розвитку мови української народності знахідний деліберативний вже не відігравав роль основного засобу вираження цього значення. З такою метою відразу далеко частіше використовувалися звороти з прийм. **о**. В цьому можна переконатися на основі такого графіка.

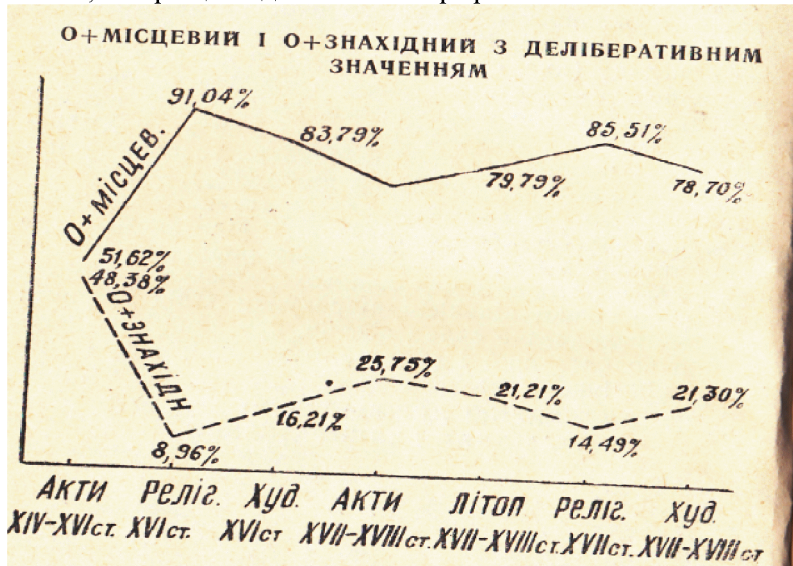
Якщо взяти до уваги й інші прийменникові звороти, то процент уживаності знахідного деліберативного стане ще нижчим – 27,58 % (24 випадки з 87) і графік набуде такого вигляду.

Обидва графіки досить переконливо показують поступове звуження сфери вживання знахідного деліберативного (зокрема, в актовій мові – з 27,58 % у XIV–XVI ст. до 9,49 % у XVII–XVIII ст.) і поширення прийменникових засобів (у пам'ятках цього ж типу – з 72,48 % до 90,51 %).

2. Прийм. *о* для передачі деліберативного значення найчастіше поєднувався з місцевим відмінком. Про більшу типовість звороту *о* + місцевий порівняно із знахідним деліберативним для давньоукраїнського періоду свідчать не тільки кількісні підрахунки. Слід звернути увагу ще й на те, що склад дієслів, при яких він виступав, значно багатший і різноманітніший, ніж при знахідному відмінкові.

З найдавнішого часу для вираження деліберативного значення прийм. *о* міг сполучатися також із знахідним відмінком. Зворот *о* + знахідний в актовій мові XIV–XVI ст. виступав не рідше, ніж *о* + місцевий. Але далі його вживання йшло спадною лінією, як про це свідчить такий графік:

Отже, в такому важливому жанрі пам'яток, як актові книги, вживання звороту *о* + знахідний зменшилося вдвічі – від 51,62 % у XIV–XVI ст. до 25,75% у XVII–XVIII ст., а в українських літописах – до 21,21 %. Тобто, в українській мові, як і в російській,

теж проходив процес занепаду сполучень прийм. **о** із знахідним відмінком, однак не так інтенсивно. Якщо в російській мові **о** + знахідний і швидко занепає, то в українській мові до кінця XVIII ст. він ще тримається досить міцно і хитається в межах 14–25 %. При більшості дієслів мовлення, думки, писання і т. под. зворот **о** + знахідний вже з найдавнішого часу виразно поступався місцем перед зворотом **о** + місцевий. Однак у давньоукраїнський період виробились свої улюблені формули, в яких зворот **о** + знахідний зберігався краще і конкурував із сполученням **о** + місцевий успішніше.

3. При розгляді деліберативних зворотів нас, звичайно, особливо цікавило питання про історію сполучень з прийменниками **про** і **за**, бо саме вони, в основному, витискали конструкції з прийм. **о**. Виявляється, що в давньоукраїнський період **про** + знахідний і **за** + знахідний займали досить скромне місце. Особливо рідкісні були звороти з прийм. **про**. Вони виступали, головним чином, із значенням причини чи мети, що заважало їм виражати об'єктні відношення. І хоча перші приклади деліберативних зворотів з прийм. **про** засвідчені ще в давньоруській мові, однак у давньоукраїнських пам'ятках раннього періоду їх майже немає, і вони починають фіксуватися, власне, тільки з XVII ст. У цей час вони склали лише 1,07 % порівняно з іншими прийменниковими деліберативними зворотами. Отже, XVII ст. – це лише початок процесу витискання звороту **о** + місцевий зворотом **про** + знахідний. Частіше ж вживання цього останнього почалося вже, очевидно, в новій українській літературній мові. Щодо розмовної мови, то в ній цей процес міг розпочатися і раніше, принаймні на більшості української території, бо «у південно-східних і північних діалектах, як і в літературній мові, в таких випадках переважає конструкція родового відмінка з прийменником **про**»¹. Проте потрібні спеціальні дослідження про південно-східні і північні говори, щоб переконливіше аргументувати цю думку. Річ у тім, що для розмовної мови досить характерний ще й інший зворот – з прийм. **за**. Більшість мовознавців вважає, що він трапляється переважно в південно-західних говорах. Але це зовсім не означає, що в якійсь мірі звороти з прийм. **за** не вживаються і в південно-східних говорах. Звороти з

---

¹ С.П. Бевзенко, До характеристики синтаксичних особливостей укр. діалектів, «Наукові записки» Ужг. унів., т. XIV, 1955, стор. 215.

прийм. **за** засвідчують не тільки пам'ятки південно-західного походження, а й південно-східного. Порівняно із зворотом **о** + місцевий конструкції **за** + знахідний займали незначне місце у давньоукраїнський період, але вони вживалися все ж дещо частіше, ніж звороти з прийм. **про**. На основі пізніших діалектних записів можна зробити висновок, що в розмовній мові вживання зворотів **за** + знахідний було інтенсивніше, ніж у писаних пам'тках. Можливо, після занепаду зворотів з прийм. **о** воно ще й посилювалося. При цьому ми дотримуємося погляду, що звороти з прийм. **о**, **об** певний час у давньоукраїнський період були властиві не тільки літературній, а й розмовній мові. Цим і пояснюється той факт, чому слабо давньоукраїнські пам'ятки відбили такі поширені тепер в живій народній мові звороти з прийм. **за** і **про**. Звичайно, і в минулому, і тепер деліберативні можливості прийм. **за** обмежувала його багатозначність. Неможливість чіткого відмежування у багатьох випадках деліберативного значення зворотів **за** + знахідний від значень захисту, замісництва і т. под. приводило до того, що вони поступалися місцем у конкурентній боротьбі перед прийм. **про**, який спеціалізувався кінець кінцем тільки на передачі деліберативного значення. Про співвідношення **за** + знахідний з деякими іншими прийменниковими деліберативними зворотами у давньоукраїнський період дає уявлення такий графік:

Робилися спроби для вираження деліберативного значення використати ще деякі інші прийменники, напр. **на**, **в**, **по**, **над**, але пам'ятки їх засвідчили слабо, тому на графіку ми змогли відбити лише один з цих зворотів – **на** + знахідний.

Статтю опубліковано як матеріали (тези доповіді) Міжвузівської наукової конференції з проблем синтаксису української мови (Чернівці, вересень 1965 р.) (Чернівці : ЧДУ, 1965. – С. 100–104).

2.3.15. Історія приад'єктивних зворотів за давньоукраїнськими пам'ятками XIV–XVIII ст.

1. У давньоукраїнський період, як і в наш час, прикметники могли керувати безприйменниковими і прийменниковими формами. Дослідники російської мови відзначають, що серед безприйменникових приад'єктивних відмінків найбільшого поширення набув давальний¹. Як свідчить Л.А. Булаховський, цей відмінок найтиповіший і для українських прикметників². Аналіз історичного матеріалу показує, що загалом таке становище було вдавньоукраїнський період, хоча панування давального відмінка встановилося не відразу і не трималося весь час на одному рівні. Про це свідчить наведений графік.

При розгляді зворотів з давальним відмінком відразу кидається у вічі той факт, що більша частина їх створювалися під виразним впливом дієслівних словосполучень. Уже з найдавнішого часу спостерігаємо масове вживання зворотів від прикметників, пов'язаних з дієсловами уподібнення, рівності, вірності, вдячності, радості, шкоди, неприязні тощо, типу *ровний*, *подобний*, *вЕрний*³, *вдячний*, *радий*, *противний*, *шкодливий* та ін.

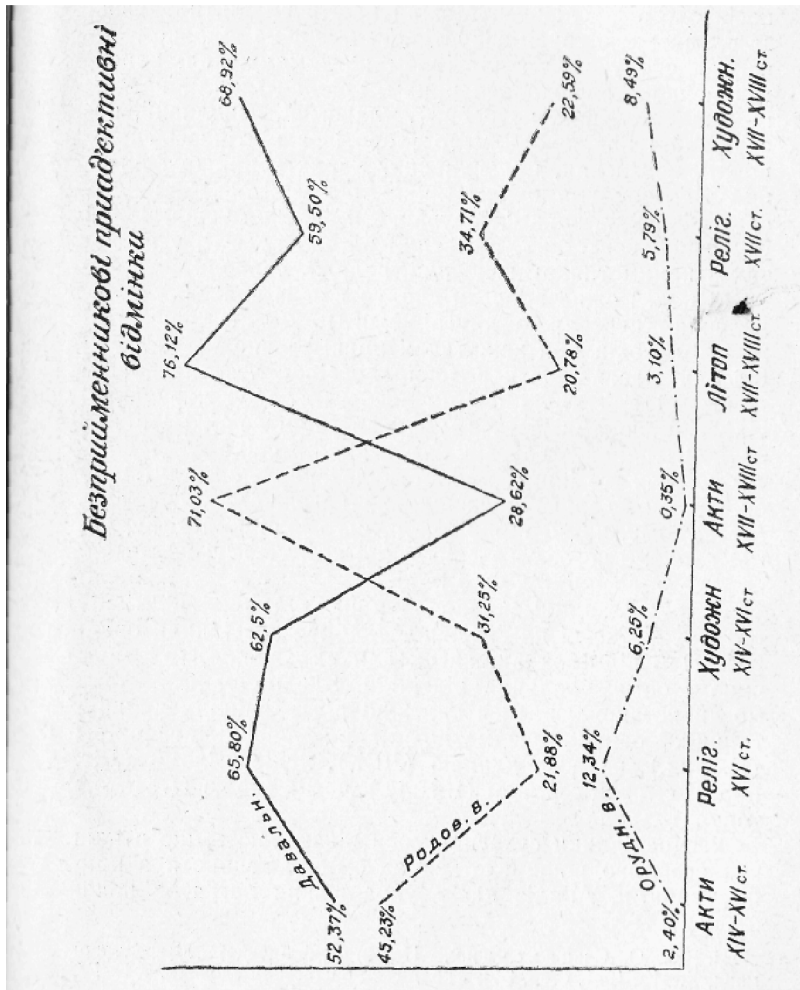
На графіку видно, що другим за поширенням після давального відмінка у приад'єктивній позиції був родовий. В російських джерелах цього часу таке широке використання родового відмінка не засвідчене. Це особливість давньоукраїнської мови, яка пояснюється великим поширенням в ній родового відмінка взагалі.

---

¹ Див. Грамматика русск. яз., АН СРСР, т. II, ч. 1, стор. 305.

² Курс сучасної української літературної мови, за ред. Л.А. Булаховського, т. II, К., 1951, стор. 99.

³ З технічних причин ять передається буквою Е.

Прикметникове керування родовим відмінком тісно пов'язане з дієслівним. Можна навіть виділити близькі за семантикою групи зворотів. Так, здавна широко вживалися сполучення з відмінком нагромадження, наповнення, що створювалися прикм. повний. Форми *надежний, желательний, потрібний, лако-*

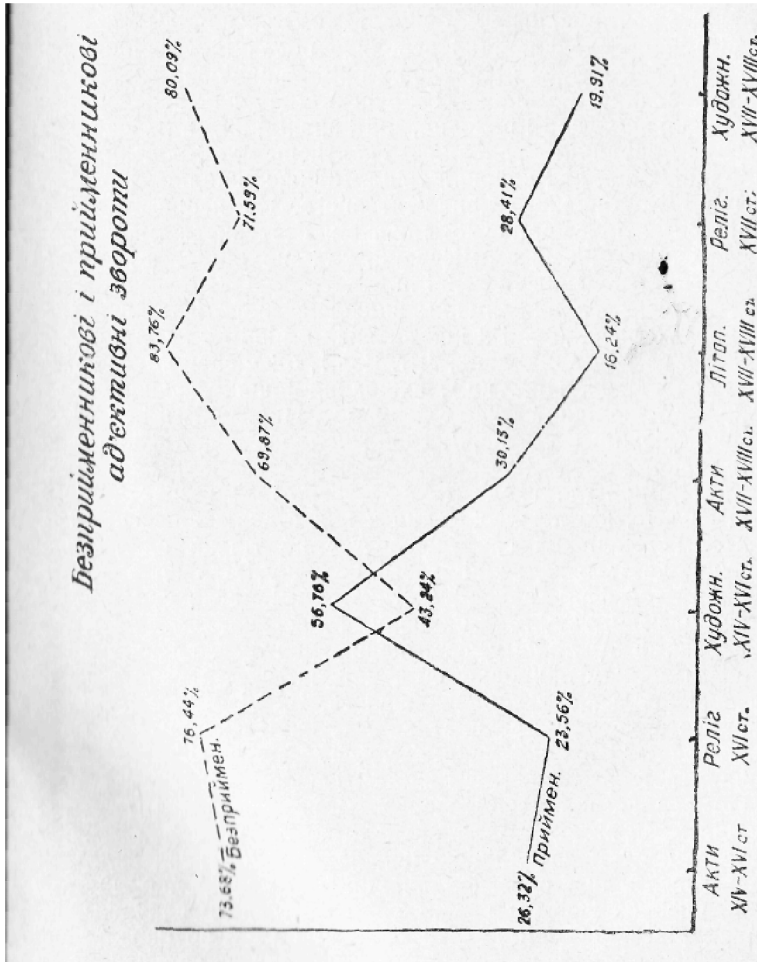
мий, зичливий, послушний і под. входили до зворотів з відтінком сподівання, прагнення, пильнування. Характерний був родовий відмінок для прикметників, що пов'язані з процесами пізнання, запам'ятовування, мовлення тощо, напр.: *свідомий, известний, памятный чого*. Нарешті, у зворотах з прикметниками *чуждий, волний, свободний, далекий* і под. можна вбачати сполучення із значенням віддалення (переважно внутрішнього). Деякі мовознавці 20–30-х років при всіх таких прикметниках вимагали і в наш час вживати родовий відмінок. Але насправді не всі ці ад'єктивні форми зберегли таке керування. Найстійкіше тримається родовий при прикметниках *повний, годний, достойний, певний, свідомий* і под.¹ У багатьох же інших прикметниках керування змінилося. Порівн. давньоукр. *зичливий кого, чого* – суч. *зичливий кому, чому*; *вірний кого, чого* – *вірний кому, чому*; *вдячний кого, чого* – *вдячний кому, чому*; *жalousний чого* – *жalousний від чого* і под.

З усіх безприйменникових приад'єктивних відмінків давньоукраїнські пам'ятки найслабіше засвідчили орудний. Цей відмінок вживався для вираження, головним чином, обмежувальних відтінків. Здавна такі відтінки могли встановлюватися залежно від зовнішніх чи внутрішніх ознак предметів, напр.: *високъ взростом* (К. Зин.), *великое длиною* (ЛЕТ.), *худіе тЕломъ* (Літ. Граб), *смирен сердцем* (І. Виш.), *чесна собою* (І. Некр.) тощо.

2. Дослідники сучасної мови відзначають, що в наш час особливо поширюються ад'єктивні звороти з прийменниками. Аналіз давньоукраїнських пам'яток показує, що таке становище створилося не відразу. Спочатку прийменникові звороти займали досить скромне місце. Якщо підрахувати вживання безприйменникових і прийменникових засобів вираження в цілому, то співвідношення між ними можна показати таким графіком:

---

¹ Див. О. Снявський, *Норми української літературної мови*, Х.–К., 1931, стор. 240; *Українсько-російський словник*, т. I–IV, К., 1953–1963 та ін.

Отже, не тільки на початковому етапі розвитку, а протягом усього давньоукраїнського періоду в основних типах пам'яток безприйменникові приад'єктивні звороти значно превалювали над прийменниковими. Але це тільки загальна картина явища, яка вимагає відповідного уточнення, бо не всі відмінки однаково успішно конкурували з прийменниковими зворотами. Два приад'єктивні відмінки – давальний і особливо родовий – успішно витримували натиск відповідних прийменникових зворотів: давальний відмінок – сполучень типу *до* + родовий, *к* + даваль-

ний, *для* + родовий, *на* + знахідний, *в* + місцевий, *з* + орудний; родовий – сполучень *до* + родовий, *на* + знахідний, *от* + родовий тощо. Інакше склалася історична доля орудного приад'єктивного. На першому ж етапі розвитку української мови він поступився місцем перед сполученнями *в* + місцевий, *на* + знахідний, *з* + родовий, *по* + місцевий та деякі ін.

Не всі із згаданих прийменникових зворотів дійшли до нашого часу. Деякі з них занепали, напр. *к* + давальний (*къ войску прихилень*, Лит. Вел.), *о* + місцевий (*свидоми о грошах*, Пир. кн.), вживання інших звузилося, напр. *на* + знахідний (*свидоми на тоє*, Пир. кн.), *в* + знахідний (*можни в землю*, І. Виш.; *чалая в шерсть*, Пир. кн.) тощо.

3. При розгляді ад'єктивних зворотів ми звертали увагу на те, що певна частина з них створювалася під впливом дієслівних сполучень. Але це тільки одна з причин, до того ж, зовнішнього порядку. Далеко важливіший той факт, що прикметники самі могли виконувати в реченні таку ж функцію, як і дієслова, тобто бути присудками. В такому разі поширення їх залежними словами цілком природне, бо викликається тією синтаксичною роллю, яку вони виконують. Як відомо, з найдавнішого часу у предикативній функції спеціалізувалися нечленні прикметники, тому саме вони насамперед почали поширюватися залежними словами, а далі вже слідом за ними і членні форми. В українській літературній мові, як відомо, запанували членні прикметники, в тому числі і з функцією присудка, а від нечленних збереглися лише окремі залишки. Тому природно, що роль членних форм у розвиткові ад'єктивного керування української мови далеко більша, ніж у російській. Ця особливість української мови почала проявлятися здавна. Якщо в російській мові, за свідченням Н.Н. Прокоповича, залежні слова при членних прикметниках почали фіксуватися лише з XVII ст.¹, то в українській мові їх можна знайти вже в актових книгах XIV–XVI ст., напр.: *И маеть онъ намъ вЕрнымъ быти* (Укр. грам., 140); *тые годнейшые будутъ у свидецтве* (Лит. ст., 67) тощо. Крім того, слід мати на увазі, що появі при прикметниках залежних слів

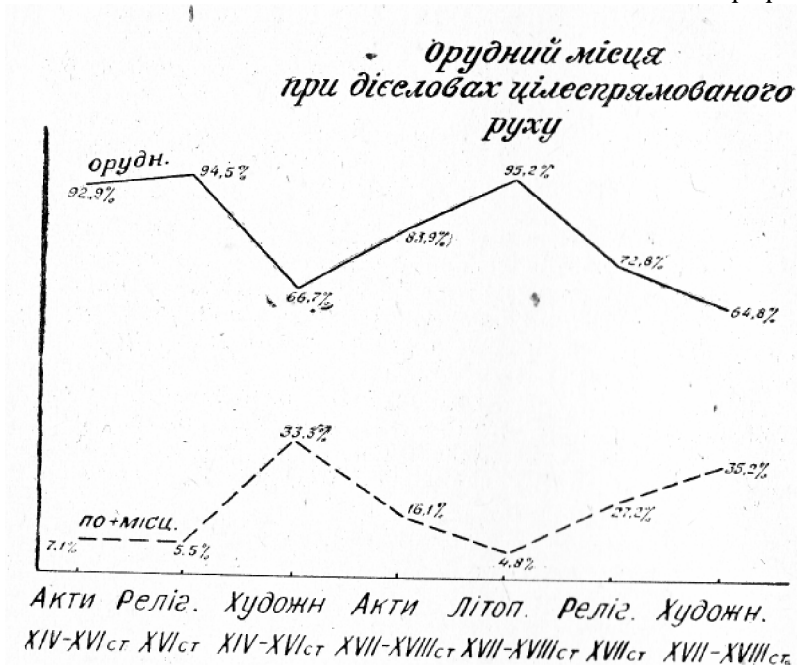
¹ Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX в. Изменения в системе словосочетаний, М., 1964, стор. 226.

сприяло також напівпредикативне функціонування членних форм, напр.: *всЕ улицЕ и переулки вь СЕчи, крвЕ бЕСурманской полнїе, поочищали* (Літ. Вел., II, 364). При атрибутивних прикметниках залежні слова почали розвиватися значно пізніше – з XVII ст. Не можуть зрівнятися з предикативними прикметниками атрибутивні форми також типами зворотів. Вони досить одноманітні навіть після XVII ст. Це здебільшого сполучення з давальним чи родовим відмінками (*але и листоподавцу отпращивил назадъ з бранними и досадителными Виговскому словами*, Літ. Вел., I, 167; *але свЕдомый тыхъ речей Козакъ мовиль*, Львів. л., 254) і рідше – з орудним відмінком чи прийменниковими зворотами (*сильні и дЕлом и словом проповЕдники*, Мил., 162; *от коихъ обоихъ прихилнии ку себЕ одержаль респонси*, Літ. Вел., I, 103).

Статтю опубліковано як матеріали (тези доповіді) XXI наукової сесії Чернівецького університету (Чернівці, травень – червень 1965 р.) (Чернівці, 1965. – С. 18–23. – (Секція філологічних наук).

2.3.16. Історія безприйменниково-просторових зворотів української мови порівняно з іншими слов'янськими

1. Старовинні пам'ятки показують, що до кінця XVIII ст. в українській мові основним засобом для вираження шляху після дієслів цілеспрямованого руху виступав орудний відмінок. Проте його значення ще не завжди було чітко диференційоване, тому в деяких випадках він міг також означати місце, на якому відбувається переміщення (після дієслів нецілеспрямованого руху), чи місце перебування з дистрибутивним відтінком (після дієслів стану). З орудним відмінком здавна конкурував близький до нього зворот **по** + місцевий. При дієсловах цілеспрямованого руху він виступав далеко рідше, ніж орудний відмінок, і не міг з ним зрівнятися аж до кінця XVIII ст. (див. графік 1), але при дієсловах нецілеспрямованого руху і, особливо, при дієсловах стану він почав панувати ще на найдавнішому етапі розвитку української мови (див. графік 2).

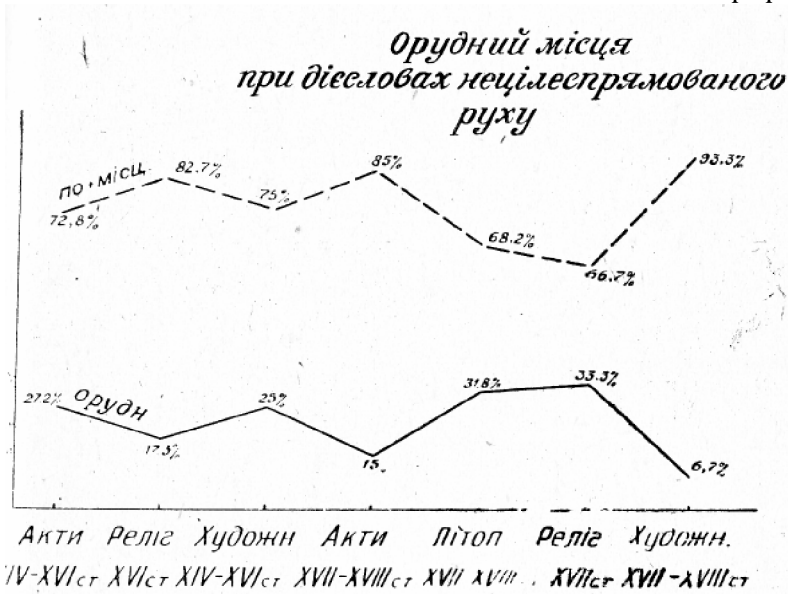
Отже, старовинні пам'ятки переконливо показують, що зворот з прийменником **по** для передачі певних відтінків просторового значення має глибоке коріння в українській мові і не менш типовий для неї, ніж орудний відмінок.

2. Орудний відмінок проходження через простір уже в XIV–XVI ст. займав підпорядковане становище порівняно з синонімічним зворотом **через** + знахідний, а під кінець XVIII ст. його вживання ще звузилося. Але процес витискання орудного проходження через обмежений простір – через отвір – проходив поволіше, особливо у порівнянні з російською мовою. Вживання прийменникового звороту зрівнялося із вживанням орудного отвору тільки в XVII–XVIII ст., а до того **через** + знахідний зустрічався рідше.

3. Від знахідного напрямку руху навіть у найдавніших українських пам'ятках лишилися тільки окремі сліди. Він майже повністю був витиснений синонімічним зворотом **в** + знахідний.

Графік 2

Але давньоукраїнські пам'ятки добре засвідчують знахідний місця. Його значення ще не було добре диференційовано. Знахідний відмінок міг означати і місце, де відбувається дія, і місце, через яке проходить рух. Знахідний відмінок місця дії після дієслів з преф. *об-* широко вживався у XIV–XVI ст. і дійшов аж до нашого часу. Із знахідним відмінком проходження, через простір здавна конкурував зворот з прийм. **через**. У XIV–XVI ст. він ще відігравав другорядну роль, але під кінець XVIII ст. почав вживатися частіше, досягнувши рівня знахідного відмінка від назв суходолу і відстаючи тільки від знахідного відмінка проходження через водні перепони, що пояснюється поширенням у деяких пам'ятках запозиченого з польської мови звороту типу *преправити що*. Тенденція вживати зворот **через** + знахідний при перехідних дієсловах і чергувати його із знахідним безприйменниковим при неперехідних дієсловах у давньоукраїнській мові не діяла так послідовно, як у російській, і остаточно усталася і пізніше.

4. У давньоукраїнський період деякі відтінки просторового значення міг передавати родовий відмінок. Зокрема, у XIV–XVI ст. він виступав основним засобом передачі значення просторового досягання. Проте з XVII ст. під тиском паралельного звороту з прийм. до родовий просторового досягання почав занепадати. Процес занепаду цього звороту найкраще відбили пам'ятки народномовного типу. У пам'ятках з більшою кількістю традиційних елементів цей процес затягнувся до XVIII ст. Загалом витискання родового відмінка просторового досягання прийменниковим зворотом у давньоукраїнській мові проходило поволіше, ніж у російській. Від родового віддалення просторового типу в українських пам'ятках збереглися лише окремі сліди. Здавна основним засобом для передачі такого значення виступав зворот з прийм. **оть**.

5. З усіх безприйменникових відмінків давньоукраїнські пам'ятки в найменшій мірі відбили вживання давального та місцевого відмінків з просторовим значенням. Якщо вони зустрічаються, то здебільшого у вигляді прислівникових форм і дуже рідко – в неадвербіалізованому вигляді. З найдавнішого часу замість давального напрямку руху вживалися звороти **к** + давальний і **до** + родовий, замість місцевого локального – **в** + місцевий.

Статтю опубліковано як матеріали (тези доповіді) VI Української славістичної конференції (Чернівці, 13–18 жовтня 1964 р.) (Чернівці : Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1964. – С. 69–72).

2.3.17. Історія просторових зворотів із складними прийменниками в українській мові

Однією з характерних особливостей української мови є просторові звороти із складними прийменниками. На прийменники такого типу українські мовознавці звернули увагу давно, хоча спочатку характеризували їх досить неповно. Так, у ранніх граматиках І. Лозинського, М. Осадца, О. Огоновського та ін. є лише окремі зауваження з цього приводу¹. В. Сімович подає вже

---

¹ Див. *J. Loziński*, *Grammatyka języka ruskiego (maloruskiego)*, Przemysl, 1846, стор. 121; *М. Осадца*, *Грамматика русского языка*, Львов, 1864, стор. 134; *О. Огоновский*, *Грамматика русского языка*, Львов, 1889, стор. 187, 196, 197.

докладніші відомості про складні прийменники. Він відзначає, що це «дуже цікава прикмета української мови». Складні прийменники «унагляднюють образи, роблять їх повнішими, принагіднішими»¹. Найповніший огляд складних прийменників зробив Є.К. Тимченко у своїх монографіях про відмінки², але він не розмежував діалектичних і літературних форм і до певної міри дезорієнтував читача.

Чимало цікавих думок про складні прийменники висловив О. Сиявський. Він вважає, що складні прийменники можна поділити на два типи: «Небагато з цих складних прийменників утворюють нові за значенням прийменники, більшість же зберігає основне значення другої частини прийменника, але значення першої частини їх полягає в тому, що вона ніби посилює значення другої частини, унаочнює, конкретизує, оживляє його»³. До першого типу він відніс прийменники *із-за, повз, проз, з-під*, до другого *-поміж, поза, понад, попід* і *под*. У пізнішій своїй праці О. Сиявський розглядає майже всі відомі в українській мові складні прийменники, виділяючи серед них загальнонаціональні і діалектні. З діалектних він називає такі, як *попри, попротив, почерез, осередь, з-на, з-по*⁴.

О. Сиявський має рацію, підкреслюючи, що кожен «складний прийменник віддає дещо інше, ніж відповідний простий»⁵, отже, і прийменники другого типу досить специфічні. Але наряд чи можна погодитися з тим, що прийменники *повз, проз* та

Пор. у Ф. Міклошича, який, описуючи вживання складних прийменників у різних слов'янських мовах, згадує й українську мову («Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen», Bd IV, Syntax, стор. 423, 435, 534, 682 та ін.). Про вживання деяких складних прийменників в інших слов'янських мовах див. також *W. Vondrak, Vergleichende slavische Grammatik, Bd II Formenlehre und Syntax, Göttingen, 1908, стор. 376, 392, 377 та ін.*

¹ «Граматика української мови», К.–Л., 1919, стор. 325.

² «Акузатив в українській мові», К., 1928, стор. 44, 45, 84, 87, 90, 94, 96; «Функції генитива в южнорусской языковой области», Варшава, 1913, стор. 41, 45, 46, 47; «Вокатив і інструменталь в українській мові», К., 1926, стор. 115, 116, 113; «Вокатив в українській мові», К., 1925, стор. 63.

³ А. Сиявський, Український язык, Х., 1923, стор. 91.

⁴ О. Сиявський, Норми української літературної мови, Х.–К., 1931, стор. 280–282.

⁵ Там же, стор. 280.

із-за, з-під належать до одного типу з новим самостійним значенням. У прийменниках *із-за, з-під*, як свідчать інші дослідники, перша частина виділяється як основна, а друга як додаткова. «Прийменник *з(із)*, – пише В.С. Ільїн, – ...грає основну роль у новоутвореному прийменнику, дістаючи додатковий відтінок за значенням того прийменника, до якого Він приєднується»¹. Цим і пояснюється той факт, що прийменники такого типу завжди вживаються з родовим відмінком, як і їх основна частина. О. Синявський, розмежовуючи прийменники, ускладнені прийменниками *з* і *по*, мав, мабуть, певні підстави, хоча окремі його висновки потребують уточнення. Прийменники типу *з-під* і *понад* справді не цілком однакові не тільки з погляду сполучуваності з відмінковими формами іменників, але і за значенням. У прийменниках другого типу *по* відіграє не таку істотну роль, як друга частина – *з*. Тому всі складні прийменники можна було б поділити не на два типи, як рекомендує О. Синявський, а на чотири: 1) з новим самостійним значенням (*повз, проз*); 2) з різними відтінками значень (*з-під, із-за* і под.); 3) з підсилювальною частиною *по* (*понад, понад* і под.); 4) без додаткових відтінків (маються на увазі прийменники *задля, заради* з непросторових зворотів).

На семантичну відмінність складних прийменників від простих в останній час звертає увагу І.Г. Чередниченко. Він відзначає, що «прості прийменники не мають такого виразного лексичного значення, як слова повнозначні, тому і префікси до них завжди в достатній мірі виразні щодо їх смислової функції»². На допомогу їм часто приходять інші компоненти словосполучень – дієслова чи іменники. Різниця між висловами *під горою* і *понад горою* впливає із значення керуючих дієслів. У словосполученнях з дієсловами руху можливі обидва прийменники – *ішов понад (під) горою*. Проте з дієсл. *відпочивати* той самий іменник сполучається тільки за допомогою прийменника *під*: *відпочив під горою*.

У давньоруський період складні прийменники були слабо

---

¹ «Курс сучасної української літературної мови», за ред. Л.А. Булаховського, т. I, стор. 426.

² Г.І. Чередниченко, Нариси з української фразеології, К., 1952, стор. 116.

розвинені. «Складні прийменники, – пише Н.І. Букатевич, – явище досить пізнє. В усякому разі в початковий період писемності східних слов'ян складні прийменники та ін. не трапляються. Їх немає, за спостереженнями, ні в «Повісті временних літ», ні в Суздальському літописі за Лаврентіївським списком; не спостерігав я їх і в Іпатіївському літописі»¹. Прийменники *из-за, из-поді* Н.І. Букатевич засвідчує з XIV–XV ст., а *по-над, поза, промеж* – тільки з XVII ст.² З цих прийменників у російській мові добре збереглися лише такі, як *из-за, из-под, посреди*. Прийменники *по-над, поза* і *промеж* можна знайти у говорах та просторіччі³.

Аналіз давньоруських пам'яток показує, що українська мова не тільки успадкувала давньоруські просторові звороти із складними прийменниками, але відразу почала виробляти і деякі свої. Як уже було відзначено, у давньоруських пам'ятках XIV–XV ст. засвідчені звороти і з прийменниками *из-за, из-под, посередь, промежду*. У давньоукраїнських пам'ятках XIV–XVI ст. зафіксовано відповідні їм звороти з прийменниками *с под, з под, посеред, промежи* – перші три з родовим, останній – з орудним і родовим відмінками, напр.: *дата съ-подъ Пскова, 26 септеврія, року 1581* (Х. Філ.); *Наклони верх з под неба до земного долу* (Евхар.); *з которое видно все посередь замьку черезъ стену* (Оп. зам.); *и исполнял суд и правду посреди землѣ* (І. Виш.); *просили кроля в границу. Промежи грабовца тисманчанъ* (Укр. грам.); *шоль промежи самарією и галилеєю* (Пер. ев.).

Слід звернути увагу на те, що прийменник *из-под* відразу виступає в українській формі як *з под* (*с под*), а *промежду* втрачає *жд* – свою старослов'янську ознаку. Правда, у пізніших пам'ятках книжні форми цих прийменників іноді використо-

---

¹ Н.І. Букатевич, Опыт исторического изучения предлогов и предложных сочетаний, ч. I, Одесса, 1957, стор. 74.

² Можливо, висновок Н.І. Букатевича про прийменник *промежи* і не зовсім точний, бо І.І. Срезневський зафіксував його з просторовим значенням ще у пам'ятках XIV ст. («Материалы для словаря древнерусского языка», т. II, М., 1958, стор. 1543). Між іншим, у І.І. Срезневського є відомості про вживання прийменника *напрѣдъ* ще з XI ст. та *помежи* з XVI ст. (там же, т. II, стор. 314, 1156), про які Н.І. Букатевич зовсім не згадує.

³ Н.І. Букатевич, зазнач. праця, стор. 75, 92, 93.

увалися. Л.Л. Гумецька відзначає, що в українських грамотах XIV–XV ст., «виражаючи чисто просторові відношення, прийменник *промежи* виступає з родовим відмінком»¹. Наведені приклади свідчать про те, що останнє зауваження не зовсім точне. Прийменник *промежи* може сполучатися для вираження просторового значення також з орудним відмінком. Такі конструкції зустрічаємо не тільки в Пересопницькому Євангелії, але і в українських грамотах XV ст.

Просторові звороти з прийменником *по-над* у російських пам'ятках почали з'являтися, як свідчить Н.І. Букатевич, з XVII ст., а в давньоукраїнських – з XV ст.: *з obu двухъ сторонъ троє рѣчки Каменцици землю деръжати масть... и изъ стѣнъками и рами долинами по на дѣнестромъ и въ поляхъ будучими* (Укр. грам.)².

Крім того, давньоукраїнські пам'ятки кінця XV ст. почали фіксувати просторові звороти з прийменником *попуд*, які давньоруській мові взагалі невідомі і становлять, очевидно, новотвір української мови: *попуд оубочи, попуд лѣсом* (Молд. грам.)³. До новотворів слід віднести, очевидно, і звороти з прийменниками *насеред* та *почасти помежду* (пор., сучасний прийменник *поміж*), які зустрічаються у пам'ятках XVI ст., напр.: *И естли найдешь албо на серед избы, албо под окном* (Лит. ст.); *и паки кръв и мръч помежду очеса их вниде* (І. Виш.). Таким чином, українській мові більшою мірою, ніж давньоруській, властиві просторові звороти із складними прийменниками. З XVII ст. ці звороти стають ще продуктивнішими. У давньоукраїнських пам'ятках XVII–XVIII ст. засвідчено звороти з прийменником *з-под, з-за*. Обидва ці прийменники послідовно вживаються з родовим відмінком, напр.: *тому возми дзиндри зъ подѣ молота ковалского четверту часть* (Госп. пор.); *взять води с под точила у коваля* (Мал. л.); *А иныхъ зъ подѣ стрѣхъ тягнетъ, якъ воробцовъ много* (Мил.).

---

¹ Л.Л. Гумецька, Вторинні прийменники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV–XV ст., «Дослідження і матеріали з української мови», т. 4, К., 1961, стор. 46.

² Див. там же, стор. 48.

³ Див. там же.

Найчастіше у давньоукраїнських пам'ятках XVII– XVIII ст., особливо в літописах, прийменник *з-под* сполучається з назвами населених пунктів. У таких випадках значення звороту дещо модифікується – просторове значення стає виразнішим: *якого часу з войска пришли из под Бихова козаки* (Пир. кн.); *Дан спод Константинова* (Б. Хм.); *который съ подъ Ведня утеклъ* (Черн. л.); *на завтришній день зъ подъ Очакова рушили* (Львтоп.); *обаче въ малом числѣ зъ-подъ Глухова возвратился въ Литву* (Літ. Граб.) тощо.

Як бачимо, у давньоукраїнський період звороти з прийменником *з-под* найчастіше виступали не в своєму без посередньому, а в модифікованому значенні¹. Подібне явище можна спостерігати і при розгляді зворотів зі прийменником *под*. Отже, роль частини *под* у складному прийменнику *з-под* досить важлива: вона може впливати на вибір іменників для цих сполучень. Наприклад, прийменник *з-под* не може сполучатися з назвами річок. Але в давньоукраїнський період цей прийменник сполучався з іменниками вільніше. Так, можливим був зворот типу *йти з под війни*, напр.: *что Гладкій, зъ подъ Берестецкой нещасливой войны йшовши, гетманомъ звался* (Львтоп.). У сучасній українській мові збереглися два основні типи зворотів з прийменником *з-під*: *пішов з-під Полтави і пішов від Полтави*.

Якщо прийменник *з-под* сполучався лише з певними групами іменників, то *з-за* виявляв ширші можливості. Він поєднувався і з назвами предметів, і з назвами населених пунктів, і найчастіше з назвами річок: *неякий Пекарский шляхтичъ зъ за дверей костельных, короля его милость чеканомъ обухомъ въ голову вдарилъ* (Київ. л.); *который ажъ зъ за палѣсадов отъ моря жестокій вицавши бой, зъ своею утратою въ городъ повернулись* (Львтоп.); *отец мой Игнат Штучний отдал бил мене замуж, так за проходящего человекѣка, за Ивана з села из Вергѣвки из за Нѣжина* (Пир. кн.); *Тошижъ недѣлѣ другую роту перевѣзшиися зъ за Днѣпра на мѣстечку монастырским побили* (Львів. л.); *бо на тотъ часъ з-за Волги перейшла часть колмиковъ* (Літ.

---

¹ Пор. зауваження Н.І. Букатевича про *из-под* з назвами населених пунктів у давньоруській мові (зазнач. праця, стор. 76).

Сам.); *випровадилъ і Бѣлоградскіе немаліе Орди, изъ-за Днѣпра* (Літ. Граб.); *чрезъ которий би они ажъ изъ за Висли з плѣномъ і здобичами людскими повернути могли* (Літ. Вел.) тощо.

Інші просторові звороти із складними прийменниками, до яких входить *з*, давньоукраїнські пам'ятки відбили слабо. Іноді можна зустріти ще сполучення з прийменником *з межси*, напр.: *и взялъ гроши вкупѣ лежащіе свои ѿ Кучмини з воза, з межси деревнѣ* (Пир. кн.). Прийменник *з межси* частіше виступає у зворотах з об'єктним значенням.

Давньоукраїнські пам'ятки XVII–XVIII ст. добре засвідчили деякі найпоширеніші конструкції із складними прийменниками, до яких входить *по*, зокрема з прийменниками *понад*, *попод*, *поза*, *посеред*. Якщо сполучення з прийменниками *з-под*, *з-за*, *з межси*, як правило, виступали при дієсловах руху і вказували на вихідний пункт, то звороти з прийменниками *понад*, *поза*, *посеред* і под. найчастіше виступають після дієслів перебування і вказують на місце дії, але, звичайно, можуть вживатися і після дієслів руху, хоча і не завжди при цьому позначають напрямок. Основне значення у складних прийменниках *понад*, *попод*, *поза*, *посеред* і под. у цей час, як і надалі, виражала друга частина, через те вона визначала і відмінок іменника; прийменник *по* надавав кожному прийменникові додатковий відтінок поширення дії у просторі. Причому ця додаткова частина відіграла меншу роль, ніж додаткова частина з у складних прийменниках *з-під*, *з-за*, *з межси*. Вона, зокрема, не впливала на вибір іменників.

Прийменник *понад* з орудним відмінком у своєму прямому значенні виступав рідко, напр.: *когда по шьѣ, понадъ горломъ гулякъ или коростъ нема* (Госп. пор.); *когда на карку, по шьѣ, понадъ горломъ грузолі суть и гулкъ* (Госп. пор.). Найчастіше він сполучався з назвами річок: *Тогдажъ Яковъ Лизогубъ, полковникъ Чернѣговскій, зъ войсками зимоваль по надъ Днѣпромъ* (Лѣтоп.); *и отвернули по-над Днѣпромъ внизъ* (Літ. Сам.); *а дорогу мѣль своимъ грунѣтомъ пустили понадъ ставомъ* (Полт. кн.) тощо. Пор. також з іншою назвою: *ѿ шлі на Тишки, на Дубнѣ, по надъ монастиремъ* (Пир. кн.). У живій розмовній мові, за свідченням пізніших записів, прийменник *понад* міг висту-

пати не тільки з орудним відмінком, але й із знахідним, як прийменник *над*, напр.: *Понад воду високу голуби літають* (С. Щасн.); *Летить орел понад море темними дугами* (Чуб.); *А се вуин стане тебе вести високо понад землю* (Чуб.) та ін.¹ На жаль, давньоукраїнські пам'ятки XVII–XVIII ст. таких зворотів не зафіксували. Очевидно, в літературній мові вживання їх звужувалося.

Прийменник *попод* давньоукраїнські пам'ятки засвідчують з орудним, а також із знахідним відмінком, напр.: *поехал з Антоновим Кривохвостенковим сином по лѣсах по под Прихудками* (Пир. кн.); *Поподъ рану, то есть подъ затратомъ накорбуи ножемъ* (Госп. пор.); *же ажь ся по подъ возы я въ возы крили предъ кулями и стрѣлами* (Львів, л.); *Плугъ... оу пустило... по пѣдъ Бескѣдъ* (Літ. Гукл.) тощо. Цей прийменник вживається з обома відмінками і в сучасній українській мові.

Прийменник *за* уживається з різноманітними назвами не тільки у складі прийменника *з-за*, але і *поза*, напр.: *пошла въ Польшу къ Шліонску по за Диѣпромъ на Вольню* (Лѣтоп.); *много полону побрала ажь по за Стародубомъ* (Літ. Сам); *зараз повернули по за замком нашим ко млином* (Пир. кн.) та чимало ін.

Як і *за*, складний прийменник *поза* може виступати не тільки з орудним, але і із знахідним відмінком, напр.: *Потом Орда, пошедши по-за Нѣжинъ и Прилуку, всѣ села зобрали* (Літ. Граб.); *ажь по за Константиновъ Старий... козацтво зоставало* (Літ. Сам.); *Московскихъ краевъ не займала по за Свинскую и Камарицкую волость* (Лѣтоп.).

У давньоукраїнських пам'ятках таких зворотів зафіксовано менше, ніж *за* + знахідний. Але вживання прийменника *поза* із знахідним відмінком збереглося чи не найкраще порівняно з нашими складними прийменниками на *по* з цим відмінком. Звороти *поза* + знахідний вживаються й досі.

У найдавніших пам'ятках прийменник *помеж* був рідко вживаним. Цей прийменник виник на українському ґрунті, бо в давньоруських пам'ятках такого прийменника немає. У XVII–XVIII ст. прийменник поширюється переважно у пам'ятках, поз-

---

¹ Див. Ф. Міклошич, зазнач. праця, стор. 423; Є. Тимченко, Акузатив в українській мові, стор. 84 та ін.

начених впливом усного мовлення. Звороти з прийменником *помеж* у цей час були досить своєрідні. Найбільше нагадували вони сучасні тоді, коли *помеж* (*поміжж*, *помѣжж*) сполучався з орудним відмінком: *которий лѣс, такое коло себе мѣет обграничение: взявши од пана Григориевого Тиволжсинаго, есаула полкового, на двѣ ивини, з другое теж стороны взявши от Лавриновой Рибчиного, поміж двома липами на подоли ѿ Удаю стоячими и к окопу* (Пир. кн.); *даровалем у вѣчность лук двѣ сѣнокосних своих власних... а іменно лука една, лежащая на Оржицѣ за Короваями... и другая лука на Слѣпородѣ, лежащая у вершинѣ подлѣ Кулажинского шляху, помѣж Сидорцевими лозами ѿ сѣножатми* (При. кн.) тощо. Сполучення прийменника *помѣжж* із знахідним відмінком відзначалися тим, що вони виступали після дієслів стану, до того ж прийменник повторювався біля кожного іменника, яких звичайно було два (у формі однини), напр.: *продал я на свою потребу плец мой власній... лежацій за полівою брамою по лѣвой сторонѣ, помѣж двор пана Івана Вакуленка, да вниз помѣж плец Герасима Шапочника* (Пир. кн.); *продол я осичник свой власній из садком, во всем певній и незаведенній, стоячий в селѣ Бубнах, помѣж кгрунт з гори Омелка Джулика Бубновского, да помѣж кгрунт мой же од Яцин* (Пир. кн.). Іноді другий іменник опускався і зворот набував ще більш незвичного для сучасної мови вигляду: *иж намѣривши я продать сад свой власній, во всем певній, стоячий за мѣстом Пиратином на Подварках, з единой сторонѣ помѣж сад Захарки Рудого Скрипника, за вѣдомом моих пріятелей кривних, продалем его ж милости пану сотниковѣ нашому* (Пир. кн.) та ін.

Аналізовані звороти могли ускладнюватися введенням родового відмінка іменника чи присвійного прикметника, напр.: *до того тиж Хвесѣ Корниенкѣ, сестрѣ их, дали тогож поділу частку гаю, помѣжъ Огъя брата еѣ Гордѣевого* (Бор. акти); *пляц голій, за городом у Ператинѣ лежацій, против кузень, помѣж войскового двора и госпожѣ протопотиной, противстоить баштѣ на дорозѣ ... продалем* (Пир. кн.).

Таким чином, звороти з прийменником *помеж* (*поміж*) у XVII–XVIII ст. були ще досить відмінні від сучасних. Усталення

їх вживання проходило, очевидно, дещо пізніше – у XVIII–XIX ст. З літературного вживання вийшли сполучення, в яких прийменник *помеж* виступав у значенні «біля», «поруч», «ми-мо». Ці звороти тепер можна зустріти хіба що у говірках¹.

У давньоукраїнській мові вживався прийменник *про-межи* (близький за значенням до прийменника *помеж*). Цей прийменник українська мова успадкувала від давньоруської, тому спочатку він вживався частіше, ніж новоутворювання прийменник *помежи*. Навіть у XVII–XVIII ст. прийменник *промежи* виступав не набагато рідше, ніж *помежи*: *а же привели-смо до угоды такъ Хведора Сулименка, яко теж и Педоса, положивши промеж тими с ѣножатми признаки* (Полт. кн.); *А припало онимъ йти промежу лѣсами в милѣ от Корсуня* (Літ. Сам.); *продаламъ дворъ свой, лежачий промежку отця Корнія и Яремина ткача* (Бор. акти).

Є підстави гадати, що він міг виступати і із знахідним відмінком. Пор. свідчення пізніших записів: *Позалізали проміж садовину* (нар. тв.); *Та чи не жаль тобі буде, як ти підеш в сторону чужую та проміж чужий люде* (Чуб.)².

Отже, прийменник *промеж* може керувати тими самими відмінками, що і прийменник *помеж*. Між зворотами з цими прийменниками і за значенням багато спільного, бо відтінки значення не завжди чітко розмежовуються. Тому дехто з дослідників майже не розрізняє цих зворотів³. Н.І. Букатевич відзначає, що прийменники *промеж*, *промежду* у сучасній російській літературній мові вже не поширені і характерні лише для просторіччя⁴. Значно звузилося вживання прийменника *проміж* і в сучасній українській мові⁵.

Наявність сполучень з прийменником *промеж* свідчить про те, що в давньоукраїнській мові просторові звороти творилися не тільки з прийменниками, до складу яких входили частини з-

---

¹ Див. Б. Грінченко, Словарь української мови, т. III, стор. 296. пор. Українсько-російський словник, т. IV, стор. 113.

² Див. Ф. Міклошич, зазнач. праця, стор. 412; Є. Тимченко, Акузатив в українській мові, стор. 46.

³ Див. І.Г. Чередниченко, зазнач. праця, стор. 121.

⁴ Див. Н.И. Букатевич, зазнач. праця, стар. 92.

⁵ Див. Українсько-російський словник, т. IV, стор. 112, де прийменник *проміж* визначається як усно-розмовний.

по-, а й з іншими. Приклади просторових зворотів з прийменником *напротив* засвідчено в пам'ятках XVI ст., напр.: *котораа ес здругои стороны **напротивъ** галилеи* (Пер. єв.). У XVII–XVIII ст. вживаються просторові звороти з прийменниками *напротив*, *напротивко*, *сопротив*, напр.: *а затесавши два дручки довгій налоктѣвъ четири, вьбити въ землю якъ наймоцнѣй, единъ дручокъ на передь коня, другій **напротивъ** тогожъ зъ заду за хрептомъ* (Госп. пор.); *жем продала пляц свой і власный, стоячий **напротивко** двора Миска Ходорковьського бурмистра* (Бор. акти); *А на сем боку Полузоря од тих же Новосанъд-жаровцово(в) от **сопротивъ** Мелеховой могилы* (Полт. кн.) та ін.

Звороти з прийменником *напроти* (чи *навпроти*) добре відомі і в пізніші часи.

Тиким чином, аналіз давньоукраїнських пам'яток показує, що вживання просторових зворотів із складними прийменниками у XVII–XVIII ст. значно зросло. При цьому слід мати на увазі, що в писаних пам'ятках зафіксовані далеко не всі складні прийменники, властиві українській мові. Зокрема, у проаналізованих давньоукраїнських пам'ятках не виявлено просторових зворотів із складними прийменниками типу *з-над*, *з-перед*, *з-поміж*, *з-поперед*, *з-посеред*, *з-попід*, *з-проміж*, *з-на*, *з-по*, *попри*, *по через*, *поперед*, *попроз*, *побіля*, *покрай* і под. Їх фіксують записи пізнішого часу. Більшість з цих прийменників рідковживані або діалектні, тому природно, що їх не засвідчили писані джерела, які переважно відбивають більш помітні явища. Частина з цих прийменників не потрапила до пам'яток XVII–XVIII ст., можливо, тому, що окремі прийменники тільки формувалися.

На підставі давньоукраїнських пам'яток та пізніших записів можна зробити висновок, що для української мови просторові звороти із складними прийменниками стали характерніші, ніж для російської, в якій збереглися, по суті, лише поодинокі випадки таких зворотів.

Статтю опубліковано в колективній монографії «Синтаксична будова української мови» (К. : Наук. думка, 1968. – С. 129–139).

2.3.18. Історія присвійних конструкцій української мови за свідченням пам'яток XIV–XVIII століть

На способи вираження присвійності російські мовознавці звернули увагу давно. Певні зауваження з цього приводу можна знайти в роботах М. Ломоносова, М. Греча, А. Востокова, Ф. Буслаєва та ін. Історичне освітлення цього питання посилювалося у працях П. Лавровського, О. Потебні, Є. Карського, Л. Булаховського, В. Борковського і ін.¹ Багато важливих міркувань про історію присвійних конструкцій висловив Т.П. Ломтев у своїй новій книзі «Очерки по историческому синтаксису русского языка» та С.Я. Макарова у спеціальній праці на дану тему – «Родительный падеж принадлежности в русском языке XI–XVII вв.». Силами цих учених, в основному, розв'язано питання про причини поширення родового приналежності, про історію розвитку присвійних конструкцій і про їх сучасне вживання в російській мові.

В українському мовознавстві вперше із зауваженнями про присвійні звороти зустрічаємося у нормативних граматиках серед. XIX ст. Зокрема, М. Осадця у своїй роботі «Грамматика русского языка» 1864 р. веде мову про «родительный падеж посідання». Розуміння родового приналежності і присвійних прикметників у нього занадто широке і тому не чітке. До прикладів з родовим приналежності М. Осадця, напр., відносить і такі, як «глибина моря», а до прикладів з присвійними прикметниками – всі на *-вскій* і такі, як «осінна погода». Цікаво, що в цій роботі вже вказуються умови, за яких вживається родовий приналежності, а не присвійні прикметники: «Родительный падеж посідательный задержуе ся однакожь: 1. коли стоить при немь имя прилагательное;... 2. коли имя существительное не має відповідного прилагательного, що именно о отвлеченыхъ именахъ сказати належить; н. пр. праця, доброта, красота, хоробрість,

---

¹ П. Лавровский, О языке северных русских летописей, СПб, 1852; А.А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. III, X., 1899; Е.Ф. Карский, Белорусь, Язык белорусского народа, в. 2–3, М., 1956; Л.А. Булаховский, Исторический комментарий к русскому литературн. яз., К., 1950, В.И. Борковский, Синтаксис древнерусских грамм., Л., 1949 та ін.

смілість и т. д. Про то каже ся: корысть праці...»¹.

Подібні відомості про присвійні конструкції подає й О. Огоновський у роботі «Грамматика руского языка» 1889 р. Правда, він говорить і про третій засіб вираження присвійності в українській мові – про давальний відмінок: «Симь падежомь вызначае ся приналежність»². І

У розв'язанні даного питання робота С. Смаль–Стоцького і Т. Гартнера «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache» не була кроком уперед. Тут просто констатується наявність в українській мові родового приналежності і навіть не говориться про умови, за яких можливе його вживання³.

Спробу наукового освітлення даного питання зробив Є.К. Тимченко у працях «Функции генитива въ южнорусской, языковой области» і «Номинатив і датив в українській мові»⁴. Він наводить великий фактичний матеріал і намагається трактувати його з дещо інших теоретичних позицій, ніж ті, що усталилися в науці. Так, Є.К. Тимченко зовсім не вживає термін «родовий приналежності», а говорить про «сполучення імен неподільних». Не можна погодитися з намаганням Є.К. Тимченка применшити роль родового приналежності («сполучення імені неподільних») в сучасній українській мові.

На правильну основу дане питання ставить Л.А. Булаховський у «Курсі сучасної української літературної мови». Він зазначає, що для сучасної української літературної мови більш типовий родовий приналежності, «тоді як конструкції з присвійним прикметником сприймаються як стилістично вмотивоване відхилення від цієї стандартної конструкції»⁵. Причини більшого поширення родового приналежності, за Л.А. Булаховським, такі: 1) «Перевагу родового відмінка слід поставити в зв'язок з тим, що розчленованості сучасного мислення більш

---

¹ Грамматика руского языка, Львів, 1864, ст. 195.

² Грамматика руского языка для шкіль середних, Львів, 1889, ст. 199.

³ Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Von Stephan voni Smal-Stockyj und Theodor Gartner, Wien, 1913, ст. 386.

⁴ Функции генитива в южнорусской языковой области, РФВ, 1913, 1, 21 т. LXIX; 3/4, т. LXX; Номинатив і датив в українській мові, «Збірник історико-філологічного відділу УАН», К., 32, 1925, ст. 49–50.

⁵ Курс сучасної української літератури, мови, К., 1951, т. II, ст. 86.

відповідає мислити приналежність як окрему субстанцію, а не які рису самої речі; тимчасом всякий прикметник, в тому числі і присвійний, показує ознаку, існуючу в речі, а не самостійно»¹. 2) Родовий відмінок має цілий ряд переваг: а) легше входить у граматичні зв'язки з іншими словами, тому усуває неточність; б) передає число власників, чого не може робити присвійний прикметник; в) утворюється від усіх іменників, в тому числі і від субстантивізованих прикметникових форм, що не властиве для присвійних прикметників.

Л.А. Булаховський зазначає, що в сучасній мові присвійні прикметники вживаються здебільшого тоді, коли треба, показати приналежність речі людині. Коли одне з понять абстрактне, то присвійні прикметники хоч і можливі, але рідкі (*значення Шевченка* – частіше, *Шевченкове значення* – рідше). Мало поширені присвійні прикметники, коли йдеться про приналежність не-істоті (*дно казанкове*). Таким чином, в українській мовознавчій літературі, до певної міри, розв'язано питання про співвідношення між різними засобами вираження присвійності в сучасній українській літературній мові. Проте, в багатьох інших аспектах проблема про присвійні конструкції в українській мові все ще лишається не вивченою або недостатньо вивченою. Зокрема, це треба сказати і про історію розвитку присвійних конструкцій в українській мові. На цю тему можна знайти лише окремі, досить лаконічні, зауваження у кількох авторів, напр. у С. Бевзенка в його статті про синтаксис українських літописів XVII ст., у О.Г. Безпалька в посібнику з історичного синтаксису української мови для заочників і деякі ін.² Все це свідчить про те, що існує потреба прослідкувати за тим, як проходив процес розвитку різних засобів вираження присвійності в українській мові, потреба у створенні загальної картини цього явища.

У даній статті ми і робимо спробу задовольнити в якійсь мірі подібну потребу, беручи до уваги свідчення найголовніших пам'яток української літературної мови XIV–XVIII ст.

---

¹ Там же, ст. 86.

² Див. С.П. Бевзенко, Спостереження над синтаксисом укр. літописів XVII ст., «Наукові записки» Ужгород, університету, 1954, т. IX; О.П. Безпалько, Історична граMATика укр. мови, ч. III, Синтаксис, К., 1956.

II

Всі дослідники староруської мови відзначають значну перевагу в ній присвійних прикметників над родовим приналежності¹. Подібна тенденція продовжується і в найдавніших пам'ятках мови української народності. Зокрема, в українських грамотах XIV–XV ст. збірки проф. В. Розова присвійні прикметники становлять 69,18%, а родовий приналежності – 28,86%.

Значна перевага присвійних прикметників в українських грамотах XIV–XV ст. відображає, до певної міри, закономірності живої розмовної мови, оскільки в цих пам'ятках здебільшого вживаються ті ж форми присвійних прикметників, що і в народній мові, а саме на **-овъ**, **-инъ**. Проте вплив церковнослов'янських джерел помітний і на мові грамот. У них ще досить часто можна зустріти церковнослов'янські форми присвійних прикметників на **-їь**, **-ьнїь** (вони становлять 42%). Крім прикметників на **-овъ**, **-инъ**/ **-їь**, **-ьнїь**, з присвійним значенням в українських грамотах могли виступати також прикметники на **-скъ**. Це особливо виразно можна помітити, напр., у такому уривкові:

съ приказанием. кралЯ. владслава. польског. и вгорског. сыновца. нашег. млого. взЯли. есмо. вЕчноую. очизноу. въ огороженои. въ великой къ кролевському. двороу. шлЯхетным. чоботомъ. И такЕ жь. ис кролевскимъ. приказанием, дали есмы. им. рычеговъ, 148².

Прикметники на **-овъ**, **-инъ** в українських грамотах як правило, мають нечленну форму. В цьому також проявляється традиційна сторона мови даних пам'яток. Проте цікаво відзначити, що під натиском живої розмовної мови, присвійні прикметники на **-овъ**, **-инъ** починають виступати і в членній формі, напр.:

а по ленкове животЕ и дЕтем леньковым тако жь таЯ села держати, 127; аже пани хонька. васковая дЯдьковича жсна... продала есть. тотъ мунастырь, 26 та ін.

У грамотах, як в юридичних документах, дуже часто зга-

---

¹ Див. А.А. Потебня, Из записок по русск. грам., X., 1899, ст. 522; В. Борковский, Синтаксис древнерусск. грамот, Л., 1949, ст. 283; С.Я. Макарова, Родительный падеж принадлежности в русск. яз. XI–XVII вв., «Труды института языкознания», АН СССР, т. III, ст. 9 та багато ін.

² Проф. Вол. Розов, Українські грамоти, т. I, К., 1928. Тут і далі з технічних причин правопис пам'яток дещо спрощуємо.

дуються імена та прізвища людей. Тому не дивно, що присвійні прикметники в них, як правило, утворюються від власних назв. Це здебільшого імена чи прізвища власників різноманітного майна, про яке йде мова у купчих, запродажних, дарчих, жалуваних і ін. листах, назви за ступенем родинних зв'язків і т. ін., напр.: *соуфимково село, дворище Ярополково, войтковъ листъ, микитино дворище, по куцесу ниву, до маркова става, межи ходорковымъ селомъ, на моисЕсвЕ долине, с прибковою сестрою, юрисевъ сынъ, дЕтем леньковым* і т. ін. Від загальних назв присвійні прикметники в грамотах утворюються значно рідше. Лексичним матеріалом для таких прикметників виступають здебільшого назви чинів та посад: *королевы землЕ, осподарева казнъ, владычинъ ЗЯть, королювъ слуга, привилье войтово, снъ поповъ* і ін.

Дослідники староруських пам'яток вказують на те, що будова зворотів з присвійними прикметниками в них часто буває досить складна¹. Треба сказати, що мова українських грамот XIV–XV ст. щодо цього значно простіша. Типовими для них є звороти з одного присвійного прикметника при даному іменнику, напр.:

Слово Тактамышево. къ Королеви. Польскому, 48; Мы великий кнзь витовтъ. дали есмо еську нешевичю. дворище Ярололково пустое, осаживати ему собЕ, 109; а приписаль есмь. микитино дворище, 3 та ін.

Такі звороти становлять в українських грамотах 87%. Проте під впливом попередньої традиції в українських грамотах можна зустріти і деякі складніші конструкції. Зокрема, іноді трапляється визначення сина за іменем батька, що складається з імені чи прізвища сина, присвійного прикметника від імені батька і слова *сынъ*, напр.:

иже лопатичъ. иван юрисевъ. сынъ. исъ его братисю посполною рукою, позвали суть яна бЕлецког. о дЕдину о бЕлку, 93; первый поручник кнЯ михаило евнутевич. кнЯ василии михаилович... левъ васильевъ снъ. руснъ плаксич., 46 та ін.

Аналогічно до цього може визначатися *братъ* за іменем батька, *ЗЯть*, *дьякъ*, *слуга* за іменами інших осіб і т. ін.

---

¹ Див. В.И. Борковский, цит. робота, ст. 352; С.Я. Макарова, цит. робота, ст. 19 та ін.

Дуже показовий той факт, що в українських грамотах рідко трапляються конструкції з кількох присвійних прикметників – від імені і прізвища чи від прикладки і імені. Подібних зворотів всього 5:

мы опытали старцевъ. кунцЕревых. игнатовых, 90; Приказ пана федков кальцнЕревъ, 153; А писалъ привилье се поповичь болестрашицкии именемъ деячковичь василювь снъ поповъ кость прувщицемъ сорочичь, 12; приказъ па. андрЕевъ дчюсина маршалковъ, 119; а к тому и нашихъ слугъ. земляньскиЕ. печати, пана ходкова чемерева печать, 80.

Серед складних присвійних конструкцій грамот найбільш помітне місце займають поєднання присвійних прикметників з родовим приналежності. В одних випадках подібні конструкції складаються тільки з присвійних прикметників і родового приналежності, напр.:

а се я панъ михашло. ивановичъ. заставилъ свое село, черепыне. григореву сну дедвского. оставшкови, 31; Нашего осподарЯ кролевы есмь слуги, 90 та ін.

В інших випадках до імені додається слово **кнзЯ**, **пана**, напр.:

а по тыми липники была пасека кнзЯ Михайлова годрЯ наше, 168; а пришедъши предъ наше обличье, и передъ земляньи. панъ волъчко пана ходьковъ сыновець. ловича, 52 та ін.

У зв'язку з своєю другорядною роллю слово **пана** часто скорочується:

пан. татомиръ. балицкии. приганилъ листом, пан ивашковым. дЕдошицког, 83; приказъ па. андрЕевъ дчюсина маршалковъ, 119 та ін.

У даних зворотах родовий приналежності виступає замість можливого в більш архаїчній мові присвійного прикметника. Тому поява родового відмінка в цих випадках свідчить про занепад присвійних прикметників. С.Я. Макарова зазначає, що подібне явище особливо характерне для староруських грамот¹. Як бачимо, воно властиве й українським грамотам.

---

¹ Див. цитов. статтю, ст. 27.

Родовий приналежності, за нашими підрахунками, становить в українських грамотах XIV–XV ст. 28,86%, тобто він трапляється значно рідше, ніж присвійні прикметники. Проте треба сказати, що, порівнюючи з деякими староруськими пам'ятками, це крок уперед. Як свідчить С.Я. Макарова, в «Повести временных лет» родовий приналежності становить 10,3%, а в «Слове о полку Игореве» – всього 4,3%. Виходить, що для XIV–XV ст. та кількість випадків з родовим приналежності, яка трапляється в українських грамотах, не така вже й мала. Це надзвичайно важливий факт для розуміння історії присвійних конструкцій. Він свідчить про те, що з родовим приналежності в досить помітних розмірах зустрічається ще при самому зародженні мови української народності.

У мовознавчій літературі вже встановлено, що родовий приналежності розвивався в тих випадках, коли вживання присвійних прикметників не було можливим. І справді, за однакових умов з присвійними прикметниками, тобто без означення, родовий приналежності в українських грамотах XIV–XV ст. виступає дуже рідко. Ми можемо навести тільки окремі приклади:

*от БЕлошевъ сЕножати по куцеву. ниву, а по
бреховича дубьс, 3; Аже што панъ данило задревецкии.
дажбоговичъ. замЕнилъ сЯ ссли, ис войтомъ. исъ зуде-
човьскимъ. и сулкомъ. черемховомъ. противъ ловчичъ. и
недорЕзовича дворищсмъ. и пысковича дворище, 79; и мы
есмы. тому исному мышеву и его дЕтемъ дали есмы
фецевич дворище и бугданъчича оу новосЕльцехъ на вЕки,
176 та деякі ін.*

В усіх інших випадках наявність родового приналежності пояснюється певними специфічними причинами – присутністю означення, прикладок, потребою вказати число власників і т. ін.

Третій засіб вираження присвійності – давальний приналежності – в українських грамотах XIV–XV ст. був мало поширений. Він становить всього 2% від усіх безпрियменникових присвійних конструкцій. До випадків з давальним приналежності ми відносимо, головним чином, сполучення із займенниками:

*ажс ему взял вепрЕ. въ его доубровЕ, 95 (– його вепрі); аже
емоу взялъ вепрЕ. на его дубровЕ. черес границу, 116 (– його
вепрі); тогда право ему маст(ъ быти), 134 (– його право).*

Звернемо увагу ще на одну, присвійну конструкцію в українських грамотах XIV–XV ст. Чимало грамот в заключній частині мають такі вислови:

А пить могоричь оу быбицкого оу дому за копу грошии,
10; *А пить могоричь оу аньдрька оу дому лысого,* 12; *а писано. оу кнефля в дому,* 18; *А пить моричь волеша оу дому,* 26; *А писань листь подь лЕты ржства Хеа а лЕть у ка оу дому оу ЦиньдлЯ во ЛьълЕ,* 92.

Тут, очевидно, за допомогою паратаксису висловлюється таке значення: *оу быбицкого оу дому – оу дому быбицкого; оу аньдрька оу дому лысого – оу дому аньдрька лысого; оу кнефля в дому – в дому Кнефля; в олеша оу дому – оу дому олеша; оу дому оу ЦиньдлЯ – оу дому ЦиньдлЯ.* Отже, це паратактичні присвійні конструкції, відомі українській розмовній мові і зафіксовані в пізніших фольклорних збірниках. Порівн.:

Вези мене до матери до двора, Чуб., V, 894; *Ой сяду – впаду у батенька у саду,* Метл., 225; *Прийшов син до дому до батька,* Е., VII, 116 та ін.

Очевидно, і в українських грамотах XIV–XV ст. подібні звороти з'явилися під впливом живої розмовної мови.

З наведеного можна зробити висновок, що вже у найдавніших пам'ятках мови української народності – в українських грамотах IV–XV ст. присвійні прикметники виступають основним засобом вираження присвійності. Почасти це пояснюється старокнижною традицією, почасти – відображенням закономірностей живої розмовної мови, в одному напрямку з якою діяла і ця традиція. Проте не в усіх найдавніших пам'ятках ділової мови велике поширення присвійних прикметників можна пояснити, крім старокнижної традиції, впливом живої розмовної мови. Про це свідчить, напр., Литовський статут 1529 р. У ньому присвійні прикметники теж переважають над родовим приналежності. Вони становлять 50,25%, в той час як родовий приналежності – 35,23%. Проте ця перевага досягається за рахунок старовинних форм присвійних прикметників. Особливо характерні для Литовського статуту присвійні прикметники на **-ск-**. Часто трапляються також присвійні прикметники на **-їь**, **-ьнїь**. Ті ж присвійні прикметники, що характерні для живої розмовної мови, в Литовському статуті мало поширені. Напр., у

цій пам'ятці всього 15 випадків з присвійними прикметниками на **-овь**, та й то тільки щось коло половини з них показує справжню приналежність людині.

Традиція старокнижної мови проявляється в Литовському Статуті і в тому, що в ньому досить часто вживається давальний приналежності, далеко частіше, ніж у пам'ятках з більшою кількістю елементів живої розмовної мови. В Литовському статуті давальний приналежності становить 14,5%. Він може утворюватися не тільки від займенників, але й від іменників. Значення присвійності давального відмінка збільшується тоді, коли він стоїть у реченні без дієслова, напр.:

О кривды паном земляном от паней удов и от наместника и от подданных их, 44; Навезка мужику и жонце, 95; Цена зверемь диким, 78; Цена пчолам, 82 та ін.¹

У реченнях з повнозначними дієсловами присвійне значення давального відмінка відчувається краще тоді, коли він стоїть безпосередньо при іменнику:

Что бы шляхтичу сад покраль, 83; А естлибь кому челедь втекля, 95; Колибь мужикь мужику клет выкраль, 101 та ін.

Відіграє певну роль також значення дієслова. Тоді, коли для дієслова звичайним є питання *кому?*, присвійність давального відмінка виступає не так виразно, напр.: *Что бы кому в гаи зарощоном шкоду вчинил, 83*. Коли ж це питання для дієслова менш властиве, присвійність відчувається сильніше. Порівн. у вже наведених прикладах: *кому челедь втекля, шляхтичу сад покраль* тощо.

Перевага присвійних прикметників над родовим приналежності продовжується і в більшості пам'яток релігійно-проповідницької літератури друг. пол. XVI ст. Напр., у Пересопницькому євангелію 1556–1561 р. присвійні прикметники становлять 75,11%, у творах І. Вишенського – 63,67%, у Г. Смотрицького – 62,19% і т. ін. Проте треба сказати, що в деяких творах цього жанру все ж можна помітити значне просування вперед родового приналежності. Так, в «Апокрисісі» Х. Філалета 1597–1599 р. родовий приналежності трапляється так же часто, як і присвійні

---

¹ Див. Временникъ императорскаго Московскаго общества истории и і древностей российскихъ, кн. 18, М., 1854.

прикметники. Треба зважити на те, що це явище зафіксоване у пам'ятці великого обсягу, отже на основі досить переконливих фактів.

Вперше зустрічаємося з перевагою родового приналежності над присвійними прикметниками у художній літературі друг. пол. XVI – поч. XVII ст. Зокрема, у віршах цього часу родовий приналежності складає 53,70%, присвійні прикметники – 42,59%. Хоча відповідного фактичного матеріалу у цих пам'ятках не так і багато, все ж можна зробити висновок про те, за яких умов поширюється родовий. Це ті ж умови, що сприяли його розвиткові у попередніх пам'ятках. Родовий приналежності виступає, як правило, з узгодженим означенням, напр.:

*Слуги **тои** паней и **всЕ** дворяне, Видячы, же не жарт,
кинулись на них едноетайне, Лям., 145; I самого **отца** кровь
проливаегь, Лям. люд. поб., 159; **Старых** гордост поганов **весь**
овЕт наполнила, Евхаріст., 147 та ін.¹*

Ян свідчить останній приклад, ця умова може поєднуватися з іншою – потребою показати число власників. Здебільшого родовий приналежності і вживається у віршах XVI–VII ст. за такої комбінованої умови. Іноді потреба показати число власників виступає головною умовою вживання родового, напр.:

*Вчера в дому моем было гоине веселя, **Музыков** играя,
а **спЕваков** веселое **спЕваня**, К. Транкв., Перл., 152*

У меншій кількості випадків родовий приналежності виступає за інших причин – з неузгодженим означенням, з прикладною, від прикметникових форм тощо.

Присвійні прикметники у віршах XVI–XVII ст. не мають великої ваги, особливо якщо зважити на те, що форм на **-овъ** зустрілося всього 2. Ніяких ускладнених конструкцій присвійні прийменники у віршах XVI–XVII ст. не створюють. Якщо треба назвати власника по імені і прізвищу, тоді вживається родовий приналежності. Мало характерний для віршів цього часу і давальний приналежності.

З драматичних творів поч. XVII ст. родовий приналежності найбільш типовий для «ВЕРШЕ» К. Саковича, в якій присвійних прикметників немає зовсім. В інших творах цього жанру про-

---

¹ Див. Хрестоматія давньої укр. літератури, АН УРСР, К., 1949.

довжується та ж лінія переваги присвійних прикметників, що й у релігійно-проповідницькій літературі. Напр., у «СловЕ о збуреню пекла» присвійні прикметники складають 81,25%, у «Різдвяних віршах» П. Беринди – 70,58%, у «РозмышляЕ о муцЕ Христа спасителя» Й. Волковича – 54,90% і т. ін.

В актових-урядових документах серед XVII – кінця XVIII ст. продовжується далі та лінія розвитку присвійних конструкцій, яка намітилася в грамотах XIV–XV ст. У цих пам'ятках присвійні прикметники також переважають над родовим приналежності, але, по-перше, ця перевага не така значна, як в українських грамотах, і, по-друге, вона здійснюється за рахунок майже виключно тих же форм, що відомі і живій українській мові, тобто за рахунок прикметників на **-ов**, **-ин**.

В «Актовихохъ книгахъ Полтавскаго городового уряда» 1664–1680 рр. присвійні прикметники складають 57,64%.. Особливо поширені прикметники на **-ов** та **-ин**. Вони утворюються від імен та прізвищ численних осіб, про яких іде мова у «справахъ поточнихъ» 1664–1671 рр. і «справахъ вЕчистыхъ» 1664–1680 рр. Присвійні прикметники від загальних назв займають порівняно незначне місце.

Присвійні прикметники на **-ов**, **-ин** у Полтавських книгах так же часто бувають у нечленній формі, як і в членній. Іноді ця пам'ятка настільки близька до живої розмовної мови, що фіксує навіть діалектні форми присвійних прикметників з дифтонгічним **-у(ю)**, напр.: *Ляшувъ син*, I, 48; *отец Дорошувъ*, I, 50; *Петрувъ Олховикув челядникъ*, I, 52; *Ширънювъ зят*, II, 5; *синъ Маслакувъ*, III, 6 та ін., всього 33 випадки. В одному місці зустрілася форма на **-ив**: *насинокъ Говорушичиъ*, I, 84. Порівн. також форми на **-овуй**, **-овум**: *к Дарчичовуй ниви*, I, 27; *шинкариЕ Герасимовуй* I, 56; *у плечу Андрушковумъ*, II, 13 та ін.

Як і в живій народній мові, присвійні прикметники на **-ов** у Полтавських книгах можуть утворюватися від іменників, що вже мають у своєму окладі **-ов**, напр.: *матка Яковова*, I, 60; *з сторони Якововое*, I, 60; *овчара Яковова*, I, 185; *кровный Яцовов*, II, 70; *од Яковового двора*, III, 88 та ін. Інші форми присвійних прикметників, крім форм на **-ов**, **-ин**, в Полтавських книгах трапляються рідко. Так, лише іноді можна зустріти прикметники типу *божій*, *монаршій*, *господній*, *сыновній*,

собоулії і под. Полтавські книги свідчать про можливість контамінації двох прикметникових форм на **-ов** і **-ск-**, напр.: *небожчисковскомъ*, I, 3; *небожчиковъскимъ*, I, 19 та ін.

Вживання присвійних прикметників при абстрактних іменниках у Полтавських книгах значно звужується, порівнюючи з попередніми пам'ятками, особливо з творами релігійно-проповідницького жанру. У Полтавських книгах присвійні прикметники, як правило, виступають при цілком конкретних іменниках.

Т.П. Ломтев звернув увагу на те, що присвійні прикметники в минулому не завжди давали змогу розрізнити суб'єкт і об'єкт: «Словосочетание *Игорево убийство* является совершенно неудовлетворительным для выражения потребности различий выражение объекта и субъекта»¹. Це було однією з причин занепаду присвійних прикметників. Подібне явище властиве і староукраїнській мові. З об'єктним значенням присвійних прикметників здебільшого зустрічаємося у творах релігійно-проповідницької літератури, зокрема у І. Вишенського і Х. Філілета:

яко да образ божий поругают и в цуей странЕ во второе пришествие и страшное испытание христово устроят, І. Виш., 107; *и призри на ны, яко на всеожженіе еффаево*, І. Виш., 85; *Бо напередъ, што ся тычетъ зверженья и выгнанья Афанасіевого*, Х. Філал., 1478; *допустилхмо зверженія Анфимового*, Х. Філал., 1488; *о Парменіановомъ до Константина отозваньюся на судъ пишучи*, Х. Філал., 1516 та ін.²

Можливі подібні випадки і в Полтавських книгах, хоча і рідше. Порівн.:

Теди-смо ми, вряд, высилали с писмом в Ахтирку к Стефану за для очищеня Андреевого, I, 115; *То-смо за для очищеня Яцкова велЕли записати*, I, 199³.

Полтавські книги багаті на різні ускладнені типи присвійних конструкцій. Надзвичайно поширені присвійні прикметники від імен і прізвищ, напр.:

---

¹ Очерки по историческому синтаксису русск. яз., ст. 457.

² Див. Русская историческая библиотека, т. VII, кн. 2, СПб, 1882; И. Вишенский, Сочинения, АН СССР, М.–Л., 1955.

³ Актковыя книги Полтавскаго городского уряда XVII-го века, вид. В.Л. Модзалевського, В. 1. 2, 1912; в. 3, 1914.

где и *Стецков Петрашенков овчар о том же знае*, I, 31; *Тимош, скотар Хвесков Сироковенков, вызнал доброволие*, II, 102; *Запись Трохимов Крамаров и Прокоп(ов) Гарасименково роздЕленю сЕчи и изов з Андрушком Игнатенком*, III, 71 та ін., всього понад 312 випадків.

Подібні конструкції можуть мати різні видозміни. Напр., присвійні прикметники утворюються не від одного імені, а від двох – при одному прізвищу:

Постановившиє пред насъ, Нестер Горбаненко, рожоний братъ Дорошови Хвесков Горбаненков, III, 83 та ін.

Досить поширені конструкції з присвійних прикметників від імен і прикладок до них, напр.:

Тутежъ и о двохъ талярехъ зменковано от жоны Марковой неволъниковой и от теци его Кирички, I, 131; *а отцева Мартиниянова четвертая част промеж тыеж три части пуцена до ласки моея моя пай*, II, 76; *куплю Небожчикову Процикову и продаж Корниленъков, вЕчне при моци заховуем*, III, 60 та багато ін.

Конструкція може набувати тричленної форми, якщо прикладка додається до імені і прізвища, напр.:

Запысь пновъ Михайлов Гончаровъ от панов судей войскових до книг городових Пултавских принят, I, 122; *Запись пнов Федоров Жучеиъков, принято до книгъ наших меских Полтавских*, II, 90; *Запис пнов Михайлов Циганчуков принятъ до книг мЕских Полтавских*, III, 110 та ін.

У Полтавських книгах продовжується і розвивається традиція старої ділової мови називати членів сім'ї за іменами інших (здебільшого більш важливих) членів сім'ї. Звідси конструкції з присвійними прикметниками у відокремлених прикладах. Найчастіше у Полтавських книгах визначається зять за прізвищем (ім'ям) тестя (тещі), напр.:

а лубо то Иванъ Бутко, зять Пустогваровъ, заедно с нами билъ в товариствЕ, I, 5; *Пнове, з доброй воли нашої продали-смо ЯремЕ Марковичу, зятеви Малишовому, повъ сЕчи*, II, 41; *Запис Минин Кравцев на купеж двора в Юска, НЕжсинцевого зятя*, III, 88 та багато ін.

За прізвищами (іменами) інших членів сім'ї можуть визначатися у Полтавських книгах **синь, дочка, жона, муж, матка**,

братъ, братанич, шурина, отец, невістка, пасинокъ, потомок, кривний і под. Крім того, у цій пам'ятці поширене визначення наймитів за іменами (прізвищами) хазяїв, напр.:

Визнал(и) Пилип Карпенко и Аньдрушко, наймитъ Палачушинъ, I, 211; *в тие слова призвавъ Семен; челядникъ Яцкувъ Лисого*, I, 75; *Визнал Васко, скотар Гринцов, о найденою скарбу*, II, 91 та ін. I

Таким чином, у Полтавських книгах широко зафіксовано утворення конструкцій з присвійних прикметників від двох-трьох слів – від загальної назви і однієї-двох власних¹. Воднораз ця пам'ятка свідчить про те, що для передачі присвійності у випадку багатослів'я на допомогу присвійним прикметникам часто приходять родовий відмінок. Для Полтавських книг досить характерне поєднання присвійних прикметників з родовим приналежності. Воно буває таких типів:

1. Присвійний прикметник від імені і родовий приналежності від прізвища, яке часто має прикметникову форму і тому не дає змоги для перетворення на присвійний прикметник, напр.:

Справа Андрушкова Вертелецкого с КулЕварою Тахтавуловским о покраденю щеп, I, 129; *Справа Тимкова Ярещенкова и Василева Калюжного*, II, 72; *Запись Аньдреев Житинского и Стефанов Козелского на куплене плещу в Дячихи старой з домом*, III, 9 та багато ін.

2. Родовий приналежності від слова **пань, пані** і присвійний прикметник від імені (прізвища), напр.:

Тую-смо отповед пна Василеву принявъши, II, 39; *а на жадане пна Федорово Жученково для свядомя велЕли-смо писмо наше видат*, II, 50; *не займуючи половіны байраку і сЕножати пнЕ Ивановой Искренковой*, III, 18 та ін.

Подібні звороти трапляються далеко частіше, ніж звороти з присвійними прикметниками від усіх слів, які ми наводили вище.

3. Родовий приналежності від імені і присвійний прикметник від прізвища, напр.:

Справа Аньдрея Шевцева о доткливости цноте его, I, 115; *Справа Івана Потапенкова з Стасовец з Остапом*

---

¹ Поєднання присвійних прикметників тільки від загальних імен хоч і трапляється, проте рідко.

Литвиненкомъ, зятем Олховикрвим, с. Камянки о вкраденно овечки, II, 107; Мы, тые слова слышачи от уст Любки Жученковой, III, 25 та ін.

Можливі різноманітні видозміни зазначених типів, напр. родовий приналежності від загального іменника і присвійний прикметник від імені чи загального іменника, присвійні прикметники від імені і прикладки і родовий приналежності від прізвища, присвійні прикметники від імені, прізвища і прикладки і родовий приналежності від іншої прикладки тощо.

З умов поширення родового приналежності в Полтавських книгах на перше місце треба поставити 1) родовий приналежності від кількох слів, 2) родовий приналежності для передачі числа власників і 3) родовий приналежності з означенням.

Ми вже говорили про часте вживання в Полтавських книгах присвійних прикметників від імен і прізвищ. Виявляється, що з цією метою в такій же мірі використовується і родовий приналежності, напр.:

яко бы он сЕно Лукяна Кривого перевозил, I, 41; Федор Жученко, товариши наш, пленЕпотенте обозвавшись до грунъту Хими Зымихи, II, 17; Запись Яроцкого Музыки на куплене двора в Анътона Перетятка, III, 62 та багато ін.

До подібних висловів часто додається слово **пан**. В такому разі виходить тричленне сполучення:

Справа пна Гарасима Крамара с Микитою Милашенком з Кгавронец, I, 4 та ін.

За рахунок деяких слів присвійні конструкції можуть поширюватися ще більше, напр.:

Пречитан лист велможного его мл: пна гетмана Івана Самойловича, III, 49; же за того бика, за позволением бившого полковника небожчика Грицка ВЕтязенка, дал на церков 4 зол., II, 109; ОповЕд всечестнаго гспдина отца Лазара Бузкевича, игумена мнстира Полтавского, III, 112 та ін.

У таких сполученнях присвійні прикметники не можуть цілком успішно конкурувати з родовим приналежності. Поза конкуренцією виступає родовий приналежності тоді, коли треба утворити конструкцію від власної назви, що складається з трьох слів, або від такої власної назви у супроводі прикладки чи прикладок, напр.:

Справа Іванихи Браилъковни Гапки с Педорою Мипцихою Юричкою слово в слово заведена, I, 94; Запис Яреми Івановича Зенькувського о коня, II, 2; По приказу думного дворянина і воеводи Якова Тимофеевича Хитрово и с позволенем вряду меского Полтавського принято писмо купъли и продажи... прибавши на розказаня его мл: боярина і гетмана вЕрного войска его цръского прес: вел: Запор: Івана Матиновича Бруховецкого для росправи, II, 21 та ін.

У Полтавських книгах як у пам'ятці юридичного змісту, часто виникає потреба вказати на число власників. Це можна зробити лише за допомогою родового приналежності. Ось чому і умова поширення родового відмінка для Полтавських книг досить характерна. У них часто йде мова про справи **злочинцовъ**, зezнання **свЕдков**, имена **могоричниковъ**, розказане **судей**, прозбу **дворянь**, невинность **обывателей**, справи **мельниковъ**, зezволене **дітокъ**, пораду **діверовъ**, жадане **братовъ**, прозбы **приятелей**, кгрунты **потомковъ** і под.

Як видно з наведених прикладів, родовий приналежності двох зазначених умов здебільшого виступає не у «чистому» вигляді, а супроводиться цілим рядом інших умов. Зокрема, дуже часто при родовому відмінку стає узгоджене означення, можлива при ньому також прикладка.

Родовий приналежності в Полтавських книгах може виступати і без означення, напр.:

а хто бы ся важил на чест Власа нагонат, I, 124; то-смо слишачи от уст Марки, I, 11; которую се Олешко за пчолы Матроны вывЕль, III, 78; Тосмо слышачи от уст Михайла, II, 31 та ін.

Родовий приналежності без означення вживається в Полтавських книгах дещо частіше, ніж у попередніх пам'ятках.

При розгляді присвійних прикметників від імен і прізвищ ми бачили, що присвійні прикметники часто не могли утворювати від прізвища тому, що воно мало прикметникову форму, напр. *справа Степанова Кушицкокого, справа Андрушкова Вертецкокого, справа Грицкова Чалого, справа Стефанова Кгонтового, справа Ясева Завадовского, справа Іванова Субутовского, признатя АнъдрЕево Довгополого* і под. Родовий приналежності від прик-

метникових форм у Полтавських книгах взагалі найчастіше утворюється саме від прізвища. Вони можуть супроводитися не тільки присвійним прикметником імені, але й родовим відмінком, може вживатися саме прізвище і т. ін. Іноді прикметникова форма становить собою прізвисько за місцем проживання чи іншою ознакою, яке додається до імені чи прізвища, напр.: *Справа Ясчихи Балаклийской Кошбвой*, I, 133; *Затис ВувдЕ Федорихи Тахтауловской*, I, 26; *Затис Степана Коваля Черкаского*, II, 44; *Справа Васілева Драбынина Кобеляцкого*, II, 104; *зят Микити Милашенка Гавронского*, I, 87; *Справа Данилова Скотченкова Калантаевского*, I, 138 та ін. Рідше в Полтавських книгах родовий приналежності утворюється від субстантивізованого прикметника – загальної назви, напр.: *розказанню старшихъ*, I, 18; *прошеніє крєвныхъ*, III, 112; *ведлуг наказу старшихъ*, I, 20 та ін.

Таким чином, хоча родовий приналежності в Полтавських книгах вживається рідше, ніж присвійні прикметники (він складає 40,2%), проте порівняно з багатьма попередніми пам'ятками його позиції значно зміцніли.

Цього не можна сказати про третій засіб вираження присвійності – про давальний приналежності. Порівняно з українськими грамотами, його вживання в Полтавських книгах не збільшилося. Давальний приналежності в цій пам'ятці становить 2%. Найчастіше він виступає при слові **запис**. Поряд з висловами типу:

Затись Карпенков Демков з Жуков на ггрунта, II, 42;
Затись Степанов Черкаского на купленя крунтов от Параски Радчихи, II, 68; *Затис Яреми Ивановича Зенькувського о коня*, II, 26 і под.

Можливі також вислови з давальним приналежності, напр.:

Затис на ниву Томашце Гладкой, I, 110; *Затис Степану Василевичу столяру, на думъ*, II, 23; *Затис мелникам Гарасимові и Романові*, III, 8; *Затис на нивъ двЕ СавЕ Переяславъцу*, II, 31 та ін.

Іноді давальний приналежності, як і присвійні прикметники чи родовий відмінок, виступає при словах **зарука**, **угода**, **справа**, напр.:

Зарука Гаврилу Носенку з Василем, ДобромЕрской братом, I, 126; *Угода и зарука ОксютЕ Милцовскому з*

Юрком Туболцем, асаулом, и сыном Оксютиним, I, 159; Справа мелником Петровским о подтопению гребли их од Романа, зятя Григоренкова, и од Гарасїмихи, III, 54 та ін.

У дієслівних реченнях давальний приналежності більш виразний тоді, коли розташований біля пояснюваного іменника, напр.:

Тулко-м причиною смерти небожцику Семеновой в том ся чиню вьнним, I, 142; же то своєми очима видЕль і перехвалку на збутя худобы ЛяховцЕ чуль, I, 61; стоячую за местом, ведле солодовнЕ Терешкови, II, 10; Я Яцько, вотчим Тетерваченком, вЕдомо чиню сим писмом моим, III, 72 та ін.

При дальшому розташуванні від пояснюваного іменника давальний відмінок викликає певні сумніви.

Як бачимо, у Полтавських книгах давальний приналежності найчастіше утворюється від іменників, до того ж в більшості власних. Приклади на давальний приналежності від займенників поодинокі.

Подібні тенденції розвитку присвійних конструкцій, що й у Полтавських книгах, можна прослідкувати в іншій великій пам'ятці актово-урядових документів XVII–XVIII ст. – у «Книгахъ третихъ мЕскикъ Перативокихъ» 1683–1739 рр., в якій присвійні прикметники становлять 50,21%, а родовий приналежності – 47,65%⁷. У таких пам'ятках ділової мови пізнішого часу, як «Книжиця для господарства» 1788 р. і «Малорусскіє домашніє лЕчебники» XVIII ст. фактичного матеріалу про присвійні прикметники і родовий приналежності мало. І все ж, видно, що і в цих пам'ятках продовжується тенденція до більш частого вживання присвійних прикметників. У зв'язку із своєрідним змістом цих пам'яток присвійні прикметники, як правило, утворюються від назв тварин, напр.: *ужува шкура, воловою жолъчею, кочиную и селезневу кровъ, петухову селезневу кровъ, воловой хоробЕ, лоемъ козловимъ або и воловимъ, пархи воловіє, воши воловіє* та ін. Те саме треба сказати і про родовий приналежності. Порівн.: *шкура барана, рана коня, голова вола, черево овцы* тощо.

Дещо більше матеріалу у цих пам'ятках про давальний приналежності. Він теж найчастіше утворюється від назв тварин. У дієслівних реченнях давальний відмінок, як правило, стоїть біля пояснюваних іменників і тому досить виразний, напр.:

запалити на крижахъ коневѣ, Книж., 64; *Коли зъ хвоста волося коневѣ випадаєть*, Книж., 66; *Коли воламъ голова болит*, Книж., 68; *Когда задавнится коневѣ бѣлмо*, Мал. лЕчебн., 19 та ін.¹

Досить виразний давальний приналежності і в недієслівних реченнях, напр.:

На вусачъ коневѣ, Книж., 64; *На колки воламъ*, Книж. 68; *На горачку воламъ*, Книж., 69; *На дихавищу коневѣ*, Мал. лЕчебн., 19; *От запаленія з бѣгу коневѣ*, Мал. лЕчебн., 22 та ін.

Рідше зустрічається давальний приналежності від займенників.

«Книжиця для господарства» і «Малорусскіє домашні лЕчебники» дуже близькі до живої розмовної мови і тому в них відбилися ті вислови з давальним приналежності, які були поширені в народній мові.

Таким чином, у тих пам'ятках ділової мови, що ми переглянули, присвійні прикметники вживаються більш часто, ніж родовий приналежності. Але порівняно з багатьма попередніми пам'ятками ця перевага не така значна. Треба сказати навіть більше: у деяких пам'ятках ділового жанру XVII ст. присвійні прикметники поступаються перед родовим приналежності. До таких пам'яток належать листи Б. Хмельницького 1648–1654 рр., «Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда» 1612–1699 рр.

Про значне просування вперед родового приналежності в XVII–XVIII ст. свідчать українські літописи. З 20 літописів, які ми переглянули, лише у двох – в Літописі С. Величка і Літописі Гукливському – присвійні прикметники переважають над родовим приналежності. В інших ранніх літописах – Острозькому, Львівському, Хмельницькому, Межигірському, Самовидця – родовий приналежності вживається майже так само часто, як і присвійні прикметники, а в більшості літописів пізнішого часу – 1720–30 рр. – родовий приналежності навіть переважає над присвійними прикметниками.

В Літописі С. Величка присвійні прикметники становлять 56,39%. Як і в багатьох попередніх пам'ятках, перевага при-

---

¹ Див. ЗНТШ, т. СХХІІ, Л., 1915, Київская Старина, т. XXVIII, 1890.

свійних прикметників в Літописі С. Величка досягається за рахунок тих же форм, що відомі й народній мові, тобто за рахунок прикметників на **-ов**, **-ин**. Ці прикметники виступають не тільки в нечленній формі, дуже часто вони набувають членної форми, особливо в непрямих відмінках. Із застарілих форм присвійних прикметників в Літописі Величка іноді вживаються такі, як **божій**, **монаршій**, **господній**, **Владиславлій** і ін. З присвійним значенням у Величка можуть виступати також прикметники на **-ск-**.

У зв'язку з тим, що в Літописі Величка дуже часто мова ведеться про гетьманів, королів, царів, полковників, атаманів, архімандритів і т. п., присвійні прикметники здебільшого утворюються від прізвищ цих осіб, особливо поширені такі присвійні прикметники, як *Хмелниченковъ*, *Дорошенковъ*, *Палієвъ*, *Мазепинъ*, *Петриковъ*, *Самойловичовъ*, *Суховієвъ*, *Сирковъ*, *Остриановъ*, *Кривоносковъ*, *Пушкарєвъ*, *Сомковъ*, *Кочубеевъ*, *Тетеринъ*, *Ханенковъ* і ін. Наскільки звичним було для С. Величка вживання присвійних прикметників, свідчить той факт, що він вільно утворює їх від досить складних іноземних прізвищ, напр.: *Пуфіндорфієвъ*, *Витемберговъ*, *Гвагниківъ*, *Гастфелдовъ*, *Логофетовъ*, *Густавовъ*, *Жигимунтовъ*, *Дугласовъ*, *Брандєбурчиковъ*, *Фердинандовъ*, *Штейнбоковъ*, *Вертзовъ*, *Батисєвъ*, *Тугай Беовъ* і т. п. Звичайно, вживає С. Величко присвійні прикметники і від загальних назв, але значно рідше. Порівн. такі присвійні прикметники, як *каштеляновъ*, *трубниковъ*, *комисарєвъ*, *господарєвъ*, *патроновъ*, *турчиновъ*, *шведовъ*, *царевичовъ*, *гетманичовъ*. С. Величко вільно утворює присвійні прикметники не тільки від назв людей, але й від назв тварин та предметів, напр.: *буйволово*, *будинковий*, *замковий*, *обозовий*, *сеймовий* і под. При утворенні присвійних прикметників С. Величка не зупиняє наявність у слові сполучення **-ов**.

Порівняно з іншими пам'ятками в літописі С. Величка дуже багато абстрактних іменників, особливо віддієслівних. Ось чому присвійні прикметники найчастіше відносяться саме до абстрактних іменників. Типовими для літопису є такі сполучення, як: *желание Дорошенково*, *експедиція Пушкарева*, *свѣдѣтельство Пуфендорфієво*, *война Острианово*, *надежда каштелянова*, *поведение шведово*, *отшествіє Логофетово*, *смерть*

Владиславова, стараніє Самоловичово, наступленіє Богуново, Пушкарево доношеніє, Хмелниченково наМЕреніє і багато ін. У поєднанні з абстрактними іменниками присвійні прикметники можуть виступати і з об'єктами значенням, напр.:

такъ и на погубленіє Сомково зъ товарищи все *прежнія его вЕрніє службы уничтоживши*, II, 38 (– щоб погубити Сомка); *при погубленю Сомковомъ въ БорзнЕ бывшимъ*, II, 39 (– коли «погубляли» Сомка); *а Поляки непременно приготавлиются приходити зъ войсками ку хвастову на истребленіє ПалЕево*, 111, 219 (– щоб «истребить» Палія); *не такъ для Дорошенкового яко для Ханенкового уконтентованя*, 11, 239 (– щоб уконтентувати не так Дорошенка, як Ханенка) та ін.¹

Отже, Літопис С. Величка свідчить про те, що і в кінці XVII ст. вживання присвійних прикметників не завжди було цілком виразним.

Присвійні конструкції з прикметниками в Літописі С. Величка набагато простіші від присвійних конструкцій актових книг. Вони, як правило, складаються з одного присвійного прикметника й іменника. Присвійні прикметники від кількох слів мало характерні для Величка. Лише іноді зустрічаються присвійні прикметники від імені і прізвища, напр.: *гетманство Юрасевої Хмелниченково*, I, 4; *Тимошовихъ Хмелниченковихъ достатковъ*, 1, 81; *сестру Якимову Сомкову*, 1, 219. Подібне явище пояснюється тим, що для імен і прізвищ в Літописі Величка частіше вживається родовий відмінок. Літопис Величка досить виразно показує великий прогрес родового приналежності саме за цієї умови розвитку.

Найпростіший тип конструкції родового приналежності від імені і прізвища не має у своєму складі прикладки, напр.:

От книги зас Самоила Твардовского вЕршової... получилем досконалішоє томъ запустЕніи украинскомъ вЕденіє, I, 3; *избранъ zostаль архимандритомъ оной на мЕсце Варлаама Ясинскаго*, III, 92; *полагаю zde о всемъ томъ повЕсть Юрія Мултянина*, III, 447 та багато ін.

---

¹ Див. Пам'ятки українського письменства, т. I, К., Летопись событий в Югозападной России в XVII-м веке, т. II, 1831, т. III, 1855, т. IV, 1864.

Але ця конструкція може ускладнюватися невідокремленими і відокремленими прикладками, назвою по батькові, другим, прізвищем і т. ін., напр.:

вложивши въ нее отчасти приличные речи съ неЕни четвертой Влоского автора Торквата Таса, II, 402; любо явная была невиность Василия Кочубея, писара войскового енералного, III, 121; зъ советомъ Князя Василия Василевича Голицина... правяще царетвомъ Російскимъ, II, 503; и того-жь лета по УспЕнии Пресвятой Богородици принесель тЕло ЗЕновія Богдана Хмелницкого Гетмана Козацкого зъ Чигирина до Суботова, III, 178; Потомъ за причиною Стефана Потребича Гречаного, писара Бруховецкого енералного, учинень сотникомъ въ Веприку, II, 305 та ін.

Часте вживання родового приналежності від прізвищ у багатьох випадках пояснюється тим, що вони мають прикметникову форму. Якщо від прізвища Хмелниченко можна утворити присвійний прикметник – *Хмелниченков*, то від прізвища головної дійової особи – *Хмелницький* – цього вже зробити не можна. Звідси часте вживання родового приналежності такого типу, як *войска Хмелницкого, замысль Бруховецкого, прибыте Ромодановского, книга Твардовского, виправа Виговского, розмова Галятовского, войско СтрЕевского, вина МногогрЕшного, причина Гречаного, смерть Вишневецкого* і багато ін.

Мало поширене в Літописі С. Величка називання за допомогою присвійних прикметників даної особи за іменем іншої особи, що було так властиво актовим книгам. В Літописі можна вказати лише на деякі випадки:

и советуючи звати зъ слЕпцемъ онимъ Евангелскимъ до Иусуса Сина Давидова, II, 487; Александръ братъ Олбрехтовъ, I, 12; занеже Богданъ Хмелницкий имЕ(л) за собою первую жену, Анну Сомковну, родную сестру Якимову Сомкову, I, 219 та ін.

З цим засобом вираження теж конкурує родовий приналежності. Порівн.:

Того-жь 1685 року, Гетмана Самойловича синъ старішій Симеонъ полковникъ Стародубовскій... помре, II, 550; Павел Тетера..., зять Хмелницкого учиниль раду, II, 36; другъ Гетмана Бруховецкого, отецъ Мефодій Епископъ Орианскій, Могилев-

скій и Мстиславскій ...пріехалъ въ Гадячое, II, 158 та ін.

У багатьох із наведених випадків родовий приналежності супроводиться узгодженими означеннями. Проте С. Величко може вживати родовий приналежності і без означень. Варто звернути увагу на те, що в такому разі дуже часто родовий приналежності викликається й іншою умовою – потребою вказати число власників, тобто часто іменник стоїть у множині:

чернихъ и якъ тимпанъ надменныхъ тЕлеса чЕловековъ силни суть раздрЕшати, II, 77; або по розъиздЕ полковниковъ зъ Гадяча во свояси..., II, 160; о прибытїю повторномъ бЕсурмановъ подъ Чигринъ, II, 453 та ін.

Порівнюючи з присвійними прикметниками і родовим приналежності, давальний приналежності займає в Літописі Величка незначне місце – він становить всього 2,81%. Давальний приналежності утворюється майже виключно від іменників. Хоча він часто стоїть при дієсловах, що можуть керувати давальним відмінком, проте розташовується безпосередньо біля пояснюваного іменника, що вказує на його більший зв'язок з іменником, ніж дієсловом чи дієслівною формою, напр.:

Аще бо и заключища тогда Поляки уста Малоросияном не говорити между собою нЕчого, I, 18; мощно... признати въ томъ истинную власть и дЕйствительную силу четверопрестолнымъ Патріархамъ и прочіимъ православнымъ Іерахамъ, II, 77; отправиль веселе сину овоему, II, 547; Укончивши Хмельницкій подлугъ желанія своего щасливе военное вишписаное на Батогу дЕяніе, и веселный актъ Тимошу сину своему, I, 67 та ін.

Більш виразне присвійне значення давального відмінка у випадках з дієсловами, що звичайно не вимагають давального відмінка, напр.:

и заразъ полки козацкіе Сердюцкіе просили Гетманского и Княжого позволенія пойти, въ очи бЕсурманомъ на звозъ КувЕчинскій, II., 458; родился Королю Собескому синъ третій, II, 494; Хмельницкій, чуючи о тЕснотЕ свату своему от Ракочого и о женЕ его з скарбами до Сочави от Ясъ уехавшой, помкнулся з войсками ку Подолу, I, 80 та ін.

У С. Величка поширені конструкції з віддієслівними іменникам. Вони також можуть мати давальний приналежності, напр.:

о здобичи тогдашней Татарамъ и Козакамъ, I, 59; *о персвазии ханской для боязни Полякамъ*, I, 176; *о страху Цесарщикамъ под Щетиномъ от Врангеля амЕрала шведского*, I, 245 та ін.

Іноді давальний приналежності виразно виступає замість присвійних прикметників чи родового приналежності. Це треба сказати, зокрема, про ті випадки, коли він вживається при відокремленій прикладці. Порівн.:

але Иван Чугой полковникъ Заторожскій, вЕрній приятель Бруховецкому... вдариль Дрозденка дуломъ мушкетнимъ въ бокъ такъ, II, 163.

Таким чином, хоча в Літописі С. Величка присвійні прикметники переважають над іншими засобами вираження присвійності, проте в ньому все ж можна прослідкувати, як родовий приналежності відвоює все нові позиції.

В Острозькому літописі, Львівському, Хмельницькому, Межигірському і Самовидця родовий приналежності вживається нарівні з присвійними прикметниками. Позиції присвійних прикметників у цих літописах послаблені 1) тим, що серед них чимало книжних штампів типу *Рождество Христово, постъ Петровъ, Филиповъ постъ* і 2) тим, що вони входять майже виключно у прості сполучення. У цих літописах немає жодного випадку утворення присвійних прикметників від імені і прізвища чи від імені і прикладки. З цією метою використовується виключно родовий приналежності.

Цікаво, що в Острозькому, Львівському, Хмельницькому і Межигірському літописах, незважаючи на обмежений фактичний матеріал, все ж можна зустріти давальний приналежності, а в Літописі Самовидця він навіть складає 6,66%.

Подальший розвиток родового приналежності фіксують літописи пізнішого часу. В них родовий приналежності переважає над присвійними прикметниками і стає основним засобом вираження присвійності. Серед цих літописів своєрідне місце займає літопис Г. Граб'янки. Як відомо, у цьому літописі, порівняно з усіма іншими, найбільше старослов'янських елементів. Це позначилося і на його присвійних конструкціях. Серед присвійних прикметників у нього немало застарілих форм типу *божій, монаршій, княжій, господній, фараонній* і под.

Присвійні прикметники на **-ов, -ин** найчастіше мають нечленну форму. І до всього – у Грб'янки найвищий процент давального приналежності – 11,42%

На інших літописах пізнішого часу вплив старослов'янської мови не позначився в такій мірі, як на Літописі Г. Граб'янки. Це призвело, зокрема, до того, що в них мало поширений давальний приналежності, а в «Краткомъ лЕтоизобразителном описаній» і «лЕтописныхъ замЕткахъ о собыіяхъ въ Новороссіи» його немає зовсім.

У художній літературі XVIII ст. позиції присвійних прикметників ще досить міцні. Зокрема, у більшості віршів присвійні прикметники значно переважають над родовим приналежності. Напр., у віршах К. Зинов'єва присвійні прикметники складають 69%. До того ж, відразу можна помітити, що причина подібної Переваги пояснюється наявністю у мові К. Зинов'єва значної кількості старослов'янських елементів. Присвійні прикметники у К. Зинов'єва переважають за рахунок застарілих форм. Особливо поширений серед них прикметник *божій*. Зустрічаються також такі прикметники, як *господній, вражій, овчій, дівчій, мужній, матерній* і под. Присвійні прикметники на **-ов, -ин** вживаються значно рідше. До того ж, вони часто входять до старокнижних релігійних штампів типу *Христова мати, імя Ісусово* і под. Прикметники на **-ов, -ин**, як правило, мають нечленну форму. Проте у К. Зинов'єва часто зустрічається химерне переплетіння старослов'янських і українських форм. Так, він може вживати діалектні форми прикметників без «й», напр.: *іноково' срамоты, 149; іродіадыно' части, 71; іудыно' нагороды, 13* та ін.¹

Як і в деяких попередніх пам'ятках, значення присвійних прикметників у нього не завжди виразне. Іноді К. Зинов'єв вживає присвійні прикметники з об'єктивним значенням, напр.:

І на хвалу Хву и днес заживають, 117¹.

Наявність значної кількості старослов'янських елементів призвело до того, що у К. Зинов'єва досить високий процент давального приналежності – 11,61%. Правда, пояснювати їх

---

¹ Вірші зром. Климентія Зиновієва сина, Видав з передмовою В. Перетц. Л., 1912.

пошили речення тільки впливом старослов'янських джерел не можна, бо частина з них, особливо від займенників (які Зинов'єв вживає так же часто, як і іменникові), виразно народна. Очевидно, давальний приналежності у К. Зинов'єва поширювався і в силу дії другої причини – впливу живої народної мови. Порівн., напр. такі приклади:

А хоча й муж млод а жона ему стара, 84; *І имЯ им богомазы*, 106 та ін.

Старослов'янські форми присвійних прикметників частенько трапляються і в таких віршах XVIII ст., як ліричні, різдвяні, великодні, сатиричні і ін. Проте все ж перевага присвійних прикметників над родовим приналежності в них досягається і самими формами на **-ов**, **-ин**. Особливо це треба сказати про твори І. Некрашевича.

Родовий приналежності у віршах XVIII ст. вживається рідко. У Некрашевича, напр., всього два випадки з цим відмінком. Мало характерний для цих творів і давальний приналежності. У віршах І. Некрашевича його немає зовсім.

Отже, у більшості віршів XVIII ст. основним засобом вираження присвійності виступають прикметники. Ми говоримо не про всі, а тільки про більшість віршів тому, що трапляються такі збірки, в яких переважає родовий приналежності. До таких збірок належить «Алфавит» І. Максимовича 1705 р. У ньому родовий приналежності складає 52%.

Родовий приналежності у цій пам'ятці, як і звичайно, може виступати від імен і прізвищ, з прикладками, з означеннями, у множині і т. ін. Але звертає на себе увагу той факт, що все ж найчастіше родовий приналежності у Максимовича вживається без означення, напр.:

Аваже по прошенію воина, пустиша, 55; *зЕяо жалЕю жены погибели*, 180; *старца ноги слезами ороси*, 214; *о невинной смерти мужа прослезисЯ*, 236; *Отрока премудрости многой почудисЯ*, 178 та багато ін.¹

З усіх розглянутих пам'яток – це перший випадок такого широкого вживання родового приналежності без означення. Він свідчить про те, що подібний спосіб використання родового

---

¹ Алфавит собранный рифмами, сложенный, 1705 (стародрук).

відмінка прогресував не тільки у пам'ятках російської мови, але і в пам'ятках української мови. Можливо, І. Максимович просто переносив способи висловлювання з російської писемності до української, бо в його мові взагалі багато старослов'янських і російських елементів. Так, він дуже широко вживає присвійні прикметники на **-ьї**, **-ьнїѣ**. Присвійні прикметники на **-ов** у нього найчастіше виступають у нечленній формі. Виразно книжний характер мають у Максимовича і випадки з давальним приналежності, які у нього трапляються дещо частіше, ніж в інших віршах.

З перевагою присвійних прикметників зустрічаємося і в іншому жанрі художньої літератури XVIII ст. – у драматичних творах. Українські драми 1674–1746 рр. написані слов'яноноруською чи слов'яноукраїнською мовами. Ось чому перевага присвійних прикметників у них досягається за рахунок, головним чином, старокнижних форм типу *божїй*, *господнїй*, *синовнїй*, *Авраамлїй*, *Ияковлїй* і под., а в такій драмі, як «Воскресеніє мертвыхъ» Г. Кониського тільки ці прикметники і вживаються. Присвійні прикметники на **-ов** утворюються, як правило, від назв релігійного змісту.

У зв'язку з тим, що драми написані під певним впливом старослов'янської писемності, можна було сподіватися широкого вживання в них давального приналежності. Насправді в більшості драм цей засіб вираження не використовується зовсім, а в таких драмах, як «Царство Натури Людской» і «Алексей, человекъ божїй», ми знайшли всього три випадки. Очевидно, слов'яноукраїнська мова XVIII ст. зазнавала певної еволюції в бік зменшення старослов'янських елементів. Тепер давальний приналежності якщо і з'являється, то це завдячує в більшій мірі живій народній мові.

Важливі свідчення про розвиток присвійних конструкцій магли б дати інтермедії, оскільки із драматичного жанру вони найближче стоять до живої розмовної мови. Але, на жаль, в інтермедіях Я. Гаватовича безприменникові присвійні конструкції не зафіксовані зовсім, а в інтермедіях XVIII ст. їх не так багато. І все ж, свідчення навіть обмеженого матеріалу інтермедій XVIII ст. досить промовисте. Зокрема, в інтермедіях М. Довгалевського присвійні прикметники зустрічаються значно час-

тіше, ніж родовий приналежності. Присвійні прикметники наявні у 9 випадках:

Ажъ чортъ его знає да и чортова мати, 8; А. СергЕевоѣ же ти не удавъ з'Ерини?, 34; Чи еще, жь! матчинъ сину, се хиба бъ такее, 27; Дала мнЕ товариша Иродова мати, 27 та ін.¹,

родовий приналежності – тільки у трьох:

Що тутъ панове моеѣ жони голосъ чути, 10; А тижь не знать крутохвоста здохи, 5; Panno wzdy bedac we wszystcich nazyla Rosum Katona, 3.

Отже, інтермедії свідчать про те, що присвійні прикметники у XVIII ст. для живої народної мови були досить значним засобом вираження присвійності.

III

Таким чином, на основі аналізу найголовніших пам'яток XIV–XVIII ст. можна скласти уяву про те, як проходив розвиток присвійних конструкцій в старій українській літературній мові.

1. Насамперед, треба сказати, що, починаючи від найдавніших пам'яток мови української народності – від українських грамот XIV–XV ст., зустрічаємося з фактом переваги присвійних прикметників над родовим приналежності. Чим ближче до XVIII ст., тим ця перевага стає все менш помітною, особливо в українських літописах XVII–XVIII ст. При цьому треба розрізняти причини великого поширення присвійних прикметників у пам'ятках різного жанру. Для українських грамот XIV–XV ст., актових книг XVII–XVIII ст., інтермедій і т. ін., тобто для творів, що ближче стояли до живої розмовної мови, панування присвійних прикметників зобов'язане, головним чином, українській народній мові. Правда, для деяких пам'яток, особливо більш ранньої доби, напр. для грамот XIV–XV ст., певне значення мав і вплив старослов'янської писемності. У пам'ятках з більшою кількістю книжних елементів, напр. в релігійно-проповідницьких творах, віршах, драмах, поширеність присвійних прикметників пояснюється не стільки впливом живої народної мови, скільки наслідком дії старослов'янської традиції.

---

¹ Див. Киевская Старина, т. LVIII, 1897.

Присвійні прикметники у старовинних пам'ятках вживалися значно вільніше, ніж тепер. Вони могли утворюватися не тільки за допомогою суф. **-ов**, **-ин**, але й за допомогою суф. **-ъј**, **-ънїъ** і навіть **-ъск-**; присвійні прикметники на **-ов** могли утворюватися від слів, що вже малину своєму складі **ов** (*Іакововъ, Якововъ, Яцкововъ*); присвійні прикметники могли вживатися з абстрактними іменниками так же часто, як і родовий приналежності, а в деяких пам'ятках і значно ширше, напр. у Пересопницьому євангелії, творах І. Вишенського і ін.; прикметники на **-ов**, **-ин** могли виступати не тільки з присвійним, але і з об'єктним значенням (*истребленіе ПалЕево, для очищенія Яцкова, погубленіе Сомково* та ін.); присвійні прикметники могли утворюватися не тільки від одного слова, але й від групи слів складного найменування – від імені і прізвища, від прикладки і прізвища тощо (*гетманство Юрасево Хмелничченково, у хатЕ атамановой Грицковой Синявченково* та ін.); в одному реченні могло вживатися кілька однорідних присвійних прикметників і т. ін.

2. Незважаючи на велике поширення присвійних прикметників у пам'ятках XIV–XVIII ст., все ж можна помітити, що родовий приналежності в них поступово розвивається. Порівняно з російською мовою цей процес відбувається значно повільніше і не так послідовно. При цьому виявляється така закономірність: поширення родового приналежності фіксують і пам'ятки, ближчі до народної мови, і пам'ятки з більш книжною мовою. У пам'ятках першого типу частота вживання родового приналежності або близька до частоти вживання присвійних прикметників, напр. у Полтавських актових книгах, у Книгах третіх Пирятинських і ін., або рівна їй, напр. у багатьох ранніх літописах. У пам'ятках другого типу родовий приналежності переважає (і часом досить помітно) над присвійними прикметниками. Вперше такою перевагою зустрічаємося у віршах XVI–XVII ст., далі в літописах пізнішого часу, в окремих збірках ділових документів (напр. у Листах Б. Хмельницького, «Актахъ Бориспольскаго мЕйскаго уряда») і в окремих творах художньої літератури XVIII ст.

Очевидно, що в пам'ятках типу Полтавських актових книг, Книг третіх Пирятинських, ранніх літописів і т. ін. більш точно відбитий той процес з родовим приналежності, який відбувався і

в живій народній мові, тобто процес повільного, але неухильного розвитку родового приналежності. На пам'ятках же типу Листів Б. Хмельницького, «Летописныхъ заметкахъ о событіяхъ въ Новороссіи», «Алфавите» І. Максимовича і под. міг позначитися вплив російської писемності, в якій родовий приналежності розвивався значно швидше.

Таким чином, розвиток родового приналежності – це спільний процес і для російської, і для української мови. Різниця полягає, головним чином, тільки в темпах розвитку, які в українській писемності були далеко повільнішими, ніж у російській. Уже в найдавніших пам'ятках родовий приналежності застосовується там, де не могли бути використані присвійні прикметники, а саме – коли було означення, при утворенні від іменників прикметникової форми і для передачі числа власників. Крім того, родовий приналежності почав витискати присвійні прикметники із багатослівних сполучень – при утворенні від імені і прізвища, від прикладки і прізвище тощо. Так з'явилося паралельне вживання в одній конструкції родового приналежності і присвійного прикметника, яке, кінець кінцем, закінчилося перемогою родового відмінка. У більшості пам'яток, особливо пізнішого часу, родовий приналежності почав виступати основним засобом вираження присвійності від назв із кількох слів – з імені і прізвища, з імені, по батькові і прізвища, з прикладки і прізвища і т. ін. Родовий приналежності почав витискати присвійні прикметники і з такої звичаєної конструкції актової мови, як визначення у відокремленій прикладці приналежності даної особи за іменем іншої (*Ярема, Ивановъ синъ – Ярема – синъ Ивана*).

Без означення у ранніх пам'ятках родовий приналежності виступав рідко. Проте подальші пам'ятки свідчать про те, що подібне вживання родового відмінка збільшувалося і, напр., в «Алфавите» І. Максимовича та в українських драмах XVIII ст. досягло досить високого рівня.

3. Пам'ятки XIV–XVIII ст. показують, що поряд з присвійними прикметниками і родовим приналежності в них вживався ще третій засіб вираження присвійності – давальний приналежності, який був найменш поширений і не виявляв нахилу до зростання.

Найвищий процент вживання давального приналежності припадає на такі твори, в яких є чимало старослов'янських

елементів. З пам'яток XIV–XVII ст. до таких творів належить Литовський статут 1529 р., Пересопницьке євангеліє 1556–1561 рр. і твори І. Вишенського; з пам'яток XVII–XVIII ст. – Літопис Г. Граб'янки і вірші К. Зинов'єва. Проте треба мати на увазі, що давальний приналежності зустрічається і в усіх пам'ятках, близьких до живої розмовної мови, напр. в українських грамотах XIV–XV ст., в актових книгах XVII–XVIII ст. й українських літописах, причому найбільш масові випадки вживання його спостерігаються в Полтавських актових книгах, Книгах третіх Пирятинських, в «Книжиці для господарства», Літописі Самовидця і Літописі С. Величка. Значне поширення давального приналежності в актових книгах не можна, очевидно, пояснити старослов'янською традицією. Більш імовірно, що ці твори зафіксували давальний приналежності живої розмовної мови, який був їй у ті часи більш відомий, ніж тепер. Для літописів, особливо таких, як Літопис С. Величка, крім народномовного джерела певне значення могла мати і старослов'янська традиція. У деяких літописах пізнішого часу, а також у драмах XVIII ст., на яких позначився вплив російської мови, давальний приналежності не вживається зовсім.

Статтю опубліковано у збірнику наукових праць «Наукові записки Чернівецького університету» (Чернівці : Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1958. – Т. XXXI. – Вип. 7 : Питання історії і діалектології східнослов'янських мов (До IV Міжнародного з'їзду славістів). – С. 33–58. – (Серія філологічних наук).

2.4. Парадигмальний вимір речення

2.4.1. Парадигматика простого речення української мови (двоскладне речення)

Довгий час різні типи речень розглядалися лише за їх вихідними формами. На системні відношення між різними видозмінами речень звернули увагу представники трансформаційного методу. На основі семантичної спорідненості вони зіставляли

різні форми чи й типи речень¹. Трансформаційні пошуки дали поштовх для розвитку вчення про парадигматику речень. Однак єдиного погляду на принципи виділення синтаксичних парадигм ще немає². Найбільш прийнятними, на нашу думку, можна вважати погляди Г.О. Золотової, яка, уточнивши чимало положень своїх попередників, запропонувала враховувати не тільки структурні, а й семантичні та трансформаційні фактори, запровадивши поняття про синтаксичне поле речення, що складається з граматичних, семантичних і синонімічних видозмін³. Незважаючи на суперечливі погляди, такий «напрямок у цілому, – як слушно зазначає Ю.М. Костинський, – уявляється перспективним, що сприяє виявленню специфічних особливостей синтаксичного рівня мови»⁴. На нашу думку, поняття про парадигми речення доцільно встановити і в синтаксисі української мови.

За інваріант парадигми найдоцільніше обрати модель речення, тобто готовий для вживання предикативний зразок (не відриваючи поняття структурної схеми речення від її реалізації). Варіантами інваріанта виступають форми речення, які визначаються за найістотнішими ознаками – приналежністю до певного типу речення і предикативністю. Предикативність речення насамперед пов'язана з його модальністю. До уваги береться об'єктивна модальність, оскільки «суб'єктивна модальність, виражена вставними словами, не змінюючи основного модаль-

---

¹ Див.: *D. Worth*. The role of transformations in the definition of syntagmas in Russian and other Slavic languages. – «American contributions to the V International congress of slavists». Sofia, 1963; *П. Адамец*. К вопросу о синтаксической парадигматике. – «Ceskoslovenska rusistika», 1966; *В.С. Храковский*. Деривационные отношения в синтаксисе. – В кн.: Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. М., 1969 та ін.

² Див., зокрема: *Е.А. Седельников*. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений. – «Филол. науки», 1961, 3, с. 66–77; *Т.П. Ломтев*. Предложение и его грамматические категории. Изд-во МГУ, 1972, с. 8–197; *Н.Ю. Шведова*. Парадигматика простого предложения в современном русском языке (опыт типологии). – В кн.: Русский язык. Грамматические исследования. М., 1967, с. 3–77; Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, с. 577–595.

³ *Г.А. Золотова*. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973, с. 201.

⁴ *Ю.М. Костинский*. Вопросы синтаксической парадигматики. – ВЯ, 1969, 5, с. 114.

ного значення речення, подає це значення в особливому ракурсі, в особливому освітленні»¹. До основної, або «предикативної», модальності не належить значення повинності, необхідності, можливості. Ці значення «виявляються у відношеннях між дією та її суб'єктом, а не у відношенні змісту висловлювання до дійсності»². Предикативна модальність не пов'язана також із ствердженням і запереченням, бо «це протиставлення – власне смислове, воно накладається на виражене в реченні модальне значення»³. Отже, основна, предикативна модальність створюється протиставленням реальної та ірреальної модальності. Реальна модальність виражається синтаксичним індикативом, який в українській мові має форми теперішнього, минулого, давноминулого⁴ і майбутнього часів. Ірреальна модальність передається умовним⁵, бажальним і спонукальним способами. При цьому, на нашу думку, предикативність охоплює не тільки поняття про об'єктивну модальність і синтаксичний час, а й синтаксичну особу⁶. У деяких випадках необхідно зважати не тільки на граматичну основу речення, а й на ускладнення її регулярними компонентами – знахідним відмінком при

---

¹ Г.А. Золотова. Знач. праця, с. 149.

² Г.А. Золотова. Знач. праця, с. 143.

³ Там же, с. 146.

⁴ Давноминулий час ми беремо до уваги тому, що в українській мові це не варіант минулого часу, а окрема форма, яка має своє значення – відносний минулий час. Вона може вживатися не тільки у складному реченні, а й самостійно – у простому (див.: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. К., 1969, с. 377).

⁵ У системних зв'язках з давноминулим часом перебуває другий умовний спосіб, якого ми не беремо до уваги, оскільки він «уживається рідко, і тільки в художньо-белетристичному стилі мови» (Сучасна українська літературна мова. Морфологія, с. 379).

⁶ В.В. Виноградов зазначав, що «оскільки речення як основна форма мовного спілкування є водночас і засобом вираження думки для особи, що говорить, і знаряддям розуміння висловленої думки для особи, що слухає, то структура речення, природно, містить у собі і різні способи вираження синтаксичної категорії особи» (Грамматика русского языка, т. II. Синтаксис, ч. 1. М., 1954, с. 82). Пор. також зауваження Г.О. Золотової: «Якщо приймати ідею парадигми форм речення, то, очевидно, не можна не визнавати, що системні відношення між реченнями *Я пою, Ты поешь, Он поет* і т. ін. – це відношення граматичних модифікацій однієї і тієї ж структурної моделі» (Г.А. Золотова. Знач. праця. с. 166–167).

перехідних дієсловах двоскладних речень, давальним чи родовим відмінками в односкладних реченнях тощо.

Речення, звичайно, може видозмінюватися ще за багатьма іншими ознаками – варіантами реалізації граматичної форми (повні – неповні), наявністю поширювачів (поширені – непоширені), ускладненням відокремленими членами, вставними словами (неускладнені – ускладнені), наявністю заперечення (стверджувальні – заперечні), формою вираження суб'єкта й об'єкта (активні – пасивні) і т. ін. Але більшість із них – малоістотні, вони не стосуються граматичної сторони речення або виходять за рамки однієї моделі. Ми ж під парадигмою розуміємо таку модифікацію форм, яка не виходить за межі одного типу речення? Отже, не слід змішувати типи речень і типи парадигм. Це означає, що для двоскладних чи односкладних речень, дієслівних чи іменних характерні свої парадигми. Розмежування розповідності, питальності і спонукання теж відбувається на рівні типів речень, а не їх форм.

Найтиповішою є парадигматика розповідних речень, тому що вони мають найбільше ознак, за якими можна провести розмежування формальних видозмін. Двоскладні речення дієслівного типу мають лише одну повну парадигму. Її створюють речення із займенниковим підметом. В українській мові ця парадигма п'ятнадцятичленна, бо складається з шести особових форм теперішнього і шести особових форм майбутнього часу, форм минулого та давноминулого часу й умовного способу. Слід розрізняти два варіанти цієї парадигми залежно від наявності обов'язкового поширювача:

Індикатив:

теперішній час:	<i>Я стою¹.</i>	<i>Я пишу лист.</i>
минулий час:	<i>Я стояв.</i>	<i>Я писав лист.</i>
давноминулий час:	<i>Я стояв був.</i>	<i>Я писав був лист.</i>
майбутній час:	<i>Я буду стояти.</i>	<i>Я буду писати (писатиму) лист.</i>

Ірреальні:

умовний:	<i>Я стояв би.</i>	<i>Я писав би лист.</i>
----------	--------------------	-------------------------

---

¹ Для стислості подаємо тільки першу особу теперішнього і майбутнього часу.

Варіант з перехідними дієсловами відрізняється від першого ще тим, що може перетворюватися на пасивну конструкцію, яка відмінюється за цим же зразком. Пор. *Лист пишеться (писався) мною (тобою, ним і т. д.)*.

Всі інші двоскладні дієслівні речення змінюються за неповними парадигмами. У реченнях з іменниковими підметами немає особових форм. Залежно від складу дієслів вони теж можуть мати два варіанти (I неповна парадигма):

Індикатив:

теперішній час:	<i>Брат стоїть.</i>	<i>Брат пише лист.</i>
минулий час:	<i>Брат стояв.</i>	<i>Брат писав лист.</i>
давніминулий час:	<i>Брат стояв був.</i>	<i>Брат писав був лист.</i>
майбутній час:	<i>Брат буде стояти.</i>	<i>Брат буде писати лист.</i>

Ірреальні:

умовний:	<i>Брат стояв би.</i>	<i>Брат писав би лист.</i>
----------	-----------------------	----------------------------

Як і в повній парадигмі, варіант з перехідними дієсловами відрізняється від першого ще тим, що може перетворюватися на пасивну конструкцію.

Дієслівні речення з інфінітивними підметами відмінюються за таким же зразком:

Індикатив:

теперішній час:	<i>Стояти дозволяється.</i>	<i>Писати лист дозволяється.</i>
минулий час:	<i>Стояти дозволялося.</i>	<i>Писати лист дозволялося.</i>
давніминулий час:	<i>Стояти дозволялося було.</i>	<i>Писати лист дозволялося було.</i>
майбутній час:	<i>Стояти буде дозволятися.</i>	<i>Писати лист буде дозволятися.</i>

Ірреальні:

умовний:	<i>Стояти дозволялося б.</i>	<i>Писати лист дозволялося б.</i>
----------	------------------------------	-----------------------------------

Але вони не мають пасивних конструкцій із заміною позицій суб'єкта й об'єкта, тому їх можна виділити у II неповну парадигму.

Із займенниковими чи іменниковими підметами можуть поєднуватися дієслова, що означають буття, зокрема *бути*. Воно не має давніминулого часу, а в теперішньому – особи й числа, тому створюється неповна парадигма (III неповна парадигма), яка має два варіанти. Якщо дієслово *бути* сполучається з

особовими займенниками, то особові форми зберігаються тільки у майбутньому часі. Якщо дієслово *бути* сполучається з іменниками, особові форми зовсім відсутні. Наприклад: *Брат є (був, буде, був би)*. *Гроші є (були, будуть, були б)*. У цих реченнях *бути* виступає не як зв'язка, а як самостійне дієслово. Пор. *Брат був – Брат був письменником*. У першому реченні форма *був* не тільки вказує на час і спосіб, а має й певне лексичне значення – буття, існування. У другому – пов'язує іменну частину присудка з підметом, указуючи тільки на час і спосіб, тобто виступає зв'язкою. На подвійну природу дієслова *бути* у свій час звертали увагу О.О. Потебня, О.М. Пешковський, О.О. Шахматов та ін.¹ Однак занадто абстрактне значення, яке виражає слово *бути* при самостійному вживанні², викликає сумніви і хитання. Наприклад, Н.Ю. Шведова вважає, що в реченнях типу *Була ніч, Будет ніч* «між іменем і дієсловом... не встановлюється відношення ознаки та його носія, і дієслово є службовим синтаксичним формантом – покажчиком часової віднесеності або часових змін»³. На цій підставі робиться висновок, що номінативні речення мають парадигму і ця парадигма односкладна. Насправді між іменником *ноч* і дієсловом *була, будет* предикативні відношення встановлюються, тільки дієслово в дуже загальній формі вказує на ознаку носія – його присутність, існування. За значенням речення *Ноч*, *Була ніч*, *Будет ніч* близькі (виражають буття), але граматично вони різні: речення *Ноч* передає це значення, за висловом О.О. Шахматова, в

---

¹ Див.: А.А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. 1–2. М., 1958, с. 118; А.М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1938, с.217; А.А. Шахматов. Синтаксис русского языка. Л., 1941, с. 46; Е.М. Галкина-Федорук. Безличные предложения в современном русском языке. Изд-во МГУ, 1958, с. 183 та ін.

² Про це дієслово О.М. Пешковський писав: «Це найбільш абстрактне дієслово і найбільш абстрактне повне слово у мові взагалі (не рахуючи займенників, звичайно). Адже «буття» – це найзагальніша ознака речей» (А.М. Пешковский. Знач. праця, с. 217).

³ Грамматика современного русского литературного языка, с. 560. Цікаво, що тут уживається термін «службовий синтаксичний формант», а не «зв'язка», щоб дещо пом'якшити вислів. З інших місць книги видно, що обидва ці терміни вживаються як однозначні, наприклад: «...речення із зв'язками — службовими формантами...» (там же, с. 552).

нерозчленованій формі, речення *Была ночь, Будет ночь* – у розчленованій, двоскладній¹. Система взаємопов'язаних форм типу *Брат був (буде, був би), Гроші були (будуть і т. д.)*, справді, властива мові. На це звернули увагу ще класики вітчизняного мовознавства, зокрема О.О. Потебня, О.О. Шахматов та ін. Але це видозміни не номінативного речення, а двоскладного типу *Брат є, Гроші є* тощо². Такі речення утворилися внаслідок занепаду особових форм дієслова *быти*, від яких збереглася тільки 3-я ос. (*є, єсть*), що стала незмінною формою. Речення з теперішнім часом дієслова *быти* засвідчені ще давньоруською писемністю³. Номінативні речення, навпаки, трапляються дуже рідко⁴, і чимало мовознавців припускає, що вони пізнішого походження. Однак на основі свідчень тільки давньоруської писемності ще не можна розв'язати питання про виникнення номінативних речень. Вони трапляються і в інших індоєвропейських мовах⁵. Тому можна думати, що номінативні речення виникли ще до появи писемних пам'яток у східних слов'ян. А.В. Попов висловив припущення, що в доісторичний період усі

---

¹ Див.: О.О. Шахматов. Знач. праця, с. 52. Зокрема, Н.Ю. Шведова висунула твердження про односкладність висловів з дієсловом *быти*, очевидно, для того, щоб зберегти поняття про парадигму номінативного речення. Ще раніше з цією ж метою вона обстоювала думку про змішану парадигму, зазначаючи, що вихідна форма номінативного речення односкладна, а похідні двоскладні (див.: Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. М., 1966, с. 152). З цього приводу Г.О. Золотова зазначає, що «змішана парадигма» суперечить поняттю структурної основи речення, приводить др. того, що «поняття структури речення, його моделі втрачає певні обриси» (Г.А. Золотова. Знач. праця, с. 129).

² У цьому зв'язку пор. зауваження О.О. Потебні про те, що «зразок *єсть люди* (укр. *є люди*), незважаючи на *es siebt menschen*, треба зіставити з *были, будут люди*, тобто прийняти за зворот суб'єктний» (А.А. Потебня. Знач. праця, т. 3. М., 1968. с. 374).

³ «Якщо дієслово *быти* мало реальне значення, тобто вживалося у значенні «існувати», «матися», «перебувати», – зазначає Я.О. Спринчак, – то воно ніколи не опускалося у реченнях давньоруської мови» (Я.А. Спринчак. Очерк русского исторического синтаксиса. К., 1960, с. 65).

⁴ Див.: А.А. Потебня. Знач. праця, т. 1–2, с. 86; Е.С. Истрина. Синтаксические явления Синодального списка 1-й Новгородской летописи. – «Изв. ОРЯС», т. XXIV, кн. 2. Пг., 1923, с. 51; Я.А. Спринчак. Знач. праця, с. 106–107; О.С. Мельничук. Развитие структуры слов'янського речення. К., 1966, с. 162 та ін.

⁵ Див.: А.А. Шахматов. Знач. праця, с. 51.

речення були одночленні. Частина цих речень дійшла до нас у вигляді односкладних, у тому числі номінативних, а інші перетворилися на двоскладні¹. О.О. Шахматов вважав, що виводити номінативні речення із двоскладних не можна, бо, по-перше, вони і без цього самодостатні – «для повноти їх значення не потрібне додавання 3-ї ос. одн. дієслова *єсть*»; по-друге, сама граматична форма цих речень, наголошення, вимова свідчать про те, що вони односкладні; і по-третє, такі речення без дієслова *бути* в теперішньому часі відомі й іншим мовам, тому «в російській мові їх не можна пояснити з двоскладних з пропуском *єсть* у другому складі». Наявність певної граматичної форми у цих реченнях, їх наголошення, вимова з емфазою (посиленням) були достатні для вираження теперішнього часу. «Для вираження наявності в теперішньому часі, – зазначає О.О. Шахматов, – мабуть, споконвічно ім'я супроводжувалося емфазою, що робило зайвим його розчленування». «Для вираження... наявності в минулому чи майбутньому вимагалось розчленування слово-речення», що й робилося за допомогою форм *было*, *будет* і под.² Але сам О.О. Шахматов, не будучи впевненим у цілковитій правильності зроблених припущень, подавав їх обережно, застерігаючи, що питання про споконвічність номінативних речень він розв'язати не може через відсутність їх відповідників у давньоіндійській, грецькій і латинській мовах³. Його міркування про емфазу номінативних речень характеризує швидше їх сучасний стан, а не процес виникнення. Це не може заперечити того, що в давньоруський період були поширені речення типу *Правда єсть*, *Дружина суть*, *Орудия суть* тощо, отже, номінативні речення могли розчленовуватися, при всій їх самодостатності, не тільки формами *быль*, *будеть*, а й *суть*, *єсть*, а потім уже втрачати ці форми. Та чи й можна назвати первісні слово-речення номінативними у сучасному розумінні слова? Як зазначає О.С. Мельничук, «справжні односкладні речення, в т. ч. й непоширені, не становлять прямого продовження первісних слів-

---

¹ Див.: А. Попов. Синтаксические исследования (Именит., зват., винит.). Воронеж, 1881, с. 31.

² Див.: А.А. Шахматов. Знач. праця, с. 52.

³ Див.: там же, с. 50–51.

речень». Вони з'явилися «одночасно з категорією двоскладних речень в результаті розвитку і формальної диференціації первісних граматично не оформлених речень – як однослівних, так і утворюваних з двох чи кількох слів»¹. При цьому О.С. Мельничук не відкидає можливості того, що в цьому процесі «формальної диференціації» деякі односкладні речення могли виникати і з двоскладних².

Отже, не все ще ясно про походження номінативних речень, немає і єдиної думки щодо цього. Але як би ми не пояснювали виникнення таких речень – з первісних нерозчленованих комплексів чи з двоскладних конструкцій, брати їх за вихідні форми парадигми немає достатніх підстав. Якщо вважати їх залишками первісних слів-речень, то доведеться визнати, що вони взагалі не мають ніякого відношення до дієслівних парадигм типу *Вечір є, Вечір був, Вечір буде*, що як двоскладні виникали паралельно з тих же дифузних комплексів. Якщо дотримуватися погляду О.О. Потебні, що номінативні речення виникли з двоскладних шляхом утрати присудка чи підмета³, тоді стає ясно, що вони не первинні, а похідні форми речень типу *Вечір є* тощо, і, таким чином, теж не можуть бути вихідною формою. Вихідною формою цих парадигм є двоскладне речення з присудком *бути* в теперішньому часі – *Тиша є, Вечір є, Ніч є, Брат є* і т. ін. Самі ж номінативні речення – *Тиша, Вечір, Ніч, Брат, Гроші* – не мають парадигм.

Н.Ю. Шведова зазначає, що парадигми номінативних речень можуть бути із напівповнозначними дієсловами, наприклад: *Делается тишина, Совсем весна делается, Пришел в магазин, а там оказался перерыв, Теперь-то у нее в доме чистота стала!*⁴, при цьому не помічаючи, що речення з формою теперішнього часу *Делается тишина, Совсем весна делается* заперечують її положення про вихідну форму парадигми. За накресленою схемою, для цих речень вихідною формою мають бути не іменники *Тиша, Весна*, а дієслівні сполучення *Делается тишина, Совсем весна делается*. Ще важливіший висновок можна зробити, якщо зважити на семантику напівповнозначних дієслів. Дієслова *дела-*

---

¹ О.С. Мельничук. Знач. праця, с. 144.

² Див. там же, с. 145.

³ Див.: А.А. Потебня. Знач. праця, т. 1–2, с. 85–86.

⁴ Грамматика современного русского литературного языка, с. 560, 561.

ться, *оказаться, стать* мають більш виразне лексичне значення, ніж абстрактна форма *быть*, тому менше підстав вважати їх «службовими синтаксичними формантами», тобто зв'язками, а речення з ними – односкладними. Крім того, розглядаючи речення типу *Нет денег, Нет ответа, Нет никого, Н.Ю. Шведова* зазначає: «Такі речення перебувають у системних співвідношеннях із стверджувальними реченнями з присудком-дієсловом *есть: Есть деньги, Есть ответ, Есть кто-то* (родней матери)»¹. Цим самим визнається, по-перше, що є речення з дієсловом *быть* у теперішньому часі (*Есть деньги*); по-друге, що форма *есть* не «службовий синтаксичний формант», а дієслово-присудок; по-третє, що у зв'язку з цим наведені речення двоскладні. На якій тоді підставі вважати форми минулого чи майбутнього часу цього дієслова зв'язками? До якої парадигми зарахувати речення з дієсловом *быть* в теперішньому часі типу *Есть деньги, Есть ответ* і т. ін.? Тобто стає цілком ясно, що саме такі речення є справжніми вихідними формами парадигми *Деньги были, Деньги будут, Деньги были б* і т. ін.

Неможливість поєднання номінативних речень з формами дієслова *бути* впливає з самої природи цих висловлювань. Вони виникли саме для того, щоб у лаконічній формі передати буття предметів чи явищ. Номінативні речення мають виразне стилістичне спрямування і використовуються здебільшого в розмовній мові чи у творах художньої літератури, саме тому, як вважає О.С. Мельничук, їх слабо зафіксували давні писемні пам'ятки. Вживання їх обмежується певними умовами. У функції номінативних речень можуть використовуватися тільки ті слова, що виражають значення буттєвості², тому номінативні речення не можуть бути заперечними. «Називні речення з трудом вступають у синтаксичні зв'язки з іншими реченнями в іншому порядку, ніж однорідність; і вже зовсім не бувають практично в ролі підрядного речення»³. Номінативні речення до пев-

---

¹ Грамматика современного русского литературного языка, с. 567.

² Див.: Грамматика современного русского литературного языка, с. 560; Н.С. Валгина. Синтаксис современного русского языка. М., 1973, с. 170.

³ Курс сучасної української літературної мови, т. II. Синтаксис. За ред. Л.А. Булаховського. К., 1951, с. 71.

ної міри обмежені також щодо поширення їх пояснювальними словами (хоч це питання ще остаточно не розв'язане). Такі обмеження не типові для двоскладних речень з дієсловом *бути*. Наведені міркування також переконують у тому, що сполучення типу *Вечір був, Вечір буде* тощо не можуть вважатися парадигмою номінативних речень¹.

Звичайно, видозміни речень з дієсловом *бути* відрізняються від інших двоскладних своїм більш абстрактним значенням і перебувають десь на периферії цієї сфери, але не виходять за її межі.

Двоскладні речення іменного типу теж можуть мати повну парадигму, її створюють форми із займенниковими підметами і напівповнозначними зв'язками. Від повної парадигми дієслівних речень вони відрізняються тим, що не мають варіантів з обов'язковим поширювачем і пасивною конструкцією. Напр.:

Індикатив:

теперішній час:	<i>Я стаю письменником.</i>	<i>Я виявляюсь поруч.</i>
минулий час:	<i>Я став письменником.</i>	<i>Я виявився поруч,</i>
давноминулий час:	<i>Я став був письменником.</i>	<i>Я виявився був поруч.</i>
майбутній час:	<i>Я стану письменником.</i>	<i>Я виявлюсь поруч.</i>

Ірреальні:

умовний:	<i>Я став би письменником.</i>	<i>Я виявився б поруч.</i>
----------	--------------------------------	----------------------------

Якщо підмет в іменних реченнях з напівповнозначними зв'язками виражається іменником, втрачається можливість відмінювання за особами:

Індикатив:

теперішній час:	<i>Брат стає письменником.</i>	<i>Брат виявляється поруч.</i>
минулий час:	<i>Брат став письменником.</i>	<i>Брат виявився поруч.</i>
давноминулий час:	<i>Брат став був письменником.</i>	<i>Брат виявився був поруч.</i>
майбутній час:	<i>Брат стане письменником.</i>	<i>Брат виявиться поруч.</i>

---

¹ Таку думку у свій час висловив П.О. Лекант (Синтаксис простого предложения. М., 1974, с. 41). Д.М. Шмельов вважає, що більшість номінативних речень не мають парадигм. Наявність чи відсутність часових видозмін залежить від лексико-семантичних, інтонаційних і контекстуальних факторів (див.: Д.Н. Шмельов. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. М., 1976, с. 81–84).

Ірреальні:

умовний:

*Брат став би письменником.**Брат виявився б поруч.*

Так створюється I неповна парадигма іменних речень. Вона подібна до I неповної парадигми речень дієслівного типу, але відрізняється тим, що не має варіантів з перехідними дієсловами і пасивними конструкціями. Вона може мати варіанти іншого типу – залежно від засобів вираження підмета. У реченнях з підметами – назвами предметів відсутні форми з модальними і фазовими дієсловами (пор. *Брат хоче стати письменником* і неможливі: *Стіл хоче стати...*).

Якщо іменні речення з займенниковими підметами оформляються за допомогою абстрактної зв'язки *бути*, то втрачаються форми давноминулого часу, бо їх ця зв'язка не має. Виникає II неповна парадигма іменних речень:

Індикатив:

теперішній час:

*Я письменник.**Я поруч.*

минулий час:

*Я був письменником.**Я був поруч.*

давноминулий час:

—

—

майбутній час:

*Я буду письменником.**Я буду поруч.***Ірреальні:**

умовний:

Я був би письменником. Я був би поруч.

З іменниковими підметами такі речення втрачають ще особові форми. Тому виникає III неповна парадигма іменних речень:

Індикатив:

теперішній час:

*Брат письменник.**Брат поруч.*

минулий час:

*Брат був письменником.**Брат був поруч.*

давноминулий час:

—

—

майбутній час:

*Брат буде письменником.**Брат буде поруч.***Ірреальні:**

умовний:

Брат був би письменником. Брат був би поруч.

За цим зразком відмінюються також іменні речення із зв'язками *то, це* (*Сміле слово — то наші гармати (то були наші*

гармати, то будуть наші гармати, то були б наші гармати), а також з інфінітивним підметом (*Писати – щастя (було щастя, буде щастя, було б щастя)*); *Писати корисно (було корисно, буде корисно, було б корисно)*.

Своєрідним варіантом III неповної парадигми є звороти з пасивними дієприкметниками, що утворилися внаслідок трансформації форми I неповної парадигми дієслівних речень (*Брат пише лист*). Вони відмінюються так само, як і всі інші іменні речення III парадигми, але відрізняються від них наявністю обов'язкового поширювача в орудному відмінку: *Лист написаний братом (був написаний братом, буде написаний братом, був би написаний братом)*. Пригадаймо, що трансформація речень за допомогою пасивних дієслів не виводить їх за межі дієслівної парадигми (*Брат пише лист – Лист пишеться братом*). До III неповної парадигми іменного типу належать також дієприкметникові трансформації форм I повної парадигми дієслівних речень (*Я пишу лист: Лист написаний мною (був написаний мною, буде написаний мною, був би написаний мною)*).

Отже, двоскладні речення іменного типу мають свої специфічні парадигми, відмінні від парадигм дієслівних речень, особливо коли вони оформляються за допомогою зв'язки *бути*. Парадигми іменних речень наближаються до дієслівних лише з напівповнозначними зв'язками, що цілком природно, оскільки напівповнозначні зв'язки ближче стоять до повнозначних дієслів, ніж абстрактна зв'язка *бути*.

Таким чином, система парадигм двоскладних речень української мови, на нашу думку, має такий вигляд: дієслівні речення становлять одну повну парадигму і три неповні; іменні речення – одну повну і три неповні.

Ми розглянули парадигми розповідних речень. Вони створюються формами реальної та ірреальної модальності. При перетворенні розповідних речень на питальні змінюється тільки їх комунікативна спрямованість, а парадигматичні типи здебільшого зберігаються. Пор. *Я стою – Я стою? Я стояв. – Я стояв? Я стояв би. – Я стояв би?* «Речення, питальна форма яких є експресивним засобом спонукання до дії, – зазначає Г.О. Золотова, – за своїм модальним значенням приєднуються до

спонукальних»¹. Такі питальні речення не мають парадигм. Як зазначає Н.Ю. Шведова, не відмінюються також ті питальні речення, що мають певні питальні слова чи інфінітиви й іменники (*Спросить? А дети?*)².

Як бачимо, не можна заперечити того, що речення мають різні модальні та часові форми, які перебувають у системних відношеннях між собою і становлять парадигми. Однак дехто вважає, що при такій інтерпретації синтаксичні парадигми отожднюються з морфологічними³. Звичайно, в дієслівних реченнях видозміни присудків будуються на базі відповідних морфологічних форм. Але якщо у морфології час дієслова – це «одне із значень форми слова (дієслова), що формально виражається засобами морфем»⁴, то в синтаксисі встановлюється, яку функцію виконує дієслівна форма, як вона сполучається з підметом для побудови моделі речення з певним часовим значенням⁵. В іменних реченнях теперішній час може передаватися самою структурною схемою речення як опозицією минулому чи майбутньому часу у моделях із зв'язкою (*Брат письменник – Брат був письменник, Брат поруч – Брат буде поруч...*)⁶. Крім того, при визначенні деяких парадигм беруться до уваги обов'язкові поширювачі (*Брат пише – Брат пише лист, Лист написаний братом...*). Усе це свідчить про те, що поняття синтаксичної парадигми ширше від морфологічної і принципово відмінне.

У видозмінах за часом, способом і особою виявляється форма речення. Отже, щоб мати повне уявлення про просте двоскладне речення, необхідно знати всі його форми. Зважаючи на

---

¹ Г.О. Золотова. Знач. праця, с. 145.

² Див.: Грамматика современного русского литературного языка, с. 595.

³ Див., наприклад: Т.П. Ломтев. Знач. праця, с. 65.

⁴ Грамматика современного русского литературного языка, с. 543.

⁵ Тому мав рацію Є.О. Седельников, який зазначав, що *Он читает* – не сума парадигм займенника *он* і дієслова *читает* (див.: Е.А. Седельников. Знач. праця, с. 71).

⁶ Пор. «Синтаксичний час – категорія рівня речення, що має свої власні формальні засоби вираження: власне структурну схему речення як вихідний член опозиції, що виражає синтаксичний теперішній час, і дієслівне слово (повнозначне чи службове) з його засобами словозміни, поставленими на службу синтаксису» (Грамматика современного русского литературного языка, с. 543).

парадигми речень, можна передбачити їх варіанти чи за варіантами знайти вихідну форму. Звужене розуміння форм ірреальних способів розв'язує питання про співвідношення між парадигмами і поділом речень на розповідні й спонукальні.

Таким чином, учення про синтаксичні парадигми примушує по-новому підійти до опису речень, допомагає позбавитися від однобічного їх висвітлення, поглиблює наші уявлення про предикативні одиниці, а також дає змогу уточнити поняття форми речення.

Статтю опубліковано в журналі «Мовознавство» (1978. – № 3. – С. 23–30).

2.4.2. Парадигматика простого речення української мови (односкладне речення)

Оскільки ми вважаємо, що номінативні речення не мають парадигм, при розгляді односкладних речень звернемо увагу, головним чином, на видозміни безособових та інфінітивних структур.

Спираючись на висловлення О.О. Потебні про те, що «на питання *кто светает* мова найближчим способом передбачає відповідь не «бог светает»..., а «свет светает»¹, Є.О. Седельников виводить безособові речення із двоскладних: *Телега стучит – Стучит, Рассвет брезжит – Брезжит, Свет светает – Светает...* При цьому він розуміє, що «в синхронному плані вихідною для трансформації слід вважати модель з нульовим підметом, враховуючи її велику регулярність»². Але оскільки сучасна вихідна модель має нульовий підмет, він робить висновок, що безособові речення, як і номінативні, не можна вважати односкладними³. Близькою є думка Т.П. Ломтева, який заперечує односкладність безособових речень на тій підставі, що вони

---

¹ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Об изменении значения и заменах существительного. М., 1968, т. 3, с. 330.

² Седельников Е.А. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений. – Филол. науки, 1961, № 3, с. 75.

³ Там же, с. 77

мають «формальний підмет»¹. Однак на основі відсутності підмета (а саме про це свідчать назви «нульовий підмет», «формальний підмет») більш ніж дивно, на нашу думку, твердити, що безособові речення є двоскладними. І звичайно, вихідною формою безособових речень є не їх колишній прототип (*Свет светает*), а сучасна модель (*Светает*).

Є.О. Седельников і Т.П. Ломтев відзначають такі характерні риси безособових речень, як відсутність протиставлень за особами, числом, а в минулому часі – за родом². Але це ознаки безособових речень з погляду їх зіставлень з двоскладними. Ми визначатимемо парадигми безособових речень виходячи з того, що вони становлять окремих тип односкладних речень і мають свої вихідні форми.

Залежно від наявності регулярних поширювачів повна парадигма безособових речень може мати чотири варіанти. Перший варіант – речення з безособовими дієсловами без обов'язкових поширювачів.

Індикатив:

теперішній час:	<i>Світає.</i>
минулий час:	<i>Світало.</i>
давноминулий час:	<i>Світало було.</i>
майбутній час:	<i>Буде світати (світатиме).</i>

Ірреальні:

умовний:	<i>Світало б.</i>
----------	-------------------

Другий – речення з безособовими дієсловами і регулярними поширювачами у давальному відмінку:

Індикатив:

теперішній час:	<i>Щастить йому.</i>
минулий час:	<i>Щастило йому.</i>
давноминулий час:	<i>Щастило було йому.</i>
майбутній час:	<i>Буде щастити йому.</i>

Ірреальні:

умовний:	<i>Щастило б йому.</i>
----------	------------------------

Третій – речення з безособовими дієсловами і регулярними поширювачами у родовому відмінку:

---

¹ Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. М., 1972, с. 169.

² Див.: Седельников Е.А. Знач. праця, с. 75; Ломтев Т.П. Знач. праця, с. 164.

Індикатив:

теперішній час:	<i>Вистачає книжок.</i>
минулий час:	<i>Вистачило книжок.</i>
давноминулий час:	<i>Вистачило було книжок.</i>
майбутній час:	<i>Вистачить книжок.</i>

Ірреальні:

умовний:	<i>Вистачило б книжок.</i>
----------	----------------------------

Більшість речень з безособовими дієсловами легко поширюється інфінітивами, більш обов'язковими при дієсловах типу *хочеться, кортить* і под. Такі речення становлять четвертий варіант повної парадигми, який, крім наявності інфінітива, нічим не відрізняється від інших видозмін:

Індикатив:

теперішній час:	<i>Хочеться писати.</i>
минулий час:	<i>Хотілося писати.</i>
давноминулий час:	<i>Хотілося було писати.</i>
майбутній час:	<i>Буде хотітися писати.</i>

Ірреальні:

умовний:	<i>Хотілося б писати.</i>
----------	---------------------------

Н.Ю. Шведова вважає, що за зразком безособових речень типу *Светаёт* відмінюються також речення структурної схеми Vf_3pl (перша неповна парадигма): *Стучат, Идут, Звонят, Тебя спрашивают, На улице шумят*¹. На наявність видозмін у неозначено-особових реченнях звернули увагу й українські мовознавці².

В українській мові неозначено-особові речення типу Vf_3pl відмінюються за таким же зразком, що й дієслівні безособові речення, тобто за повною парадигмою. Пор.

Індикатив:

теперішній час:	<i>Садять над козаком явір та ялину.</i>
минулий час:	<i>Посадили над козаком явір та ялину.</i>
давноминулий час:	<i>Посадили були над козаком явір та ялину.</i>
майбутній час:	<i>Посадять над козаком явір та ялину.</i>

Ірреальні:

умовний:	<i>Посадили б над козаком явір та ялину.</i>
----------	--

¹ Див.: Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, с. 504, 591.

² Див.: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. К., 1972, с. 238.

Але цю парадигму не можна ототожнювати з безособовою, бо створюється вона на основі іншого типу речення. Н.Ю. Шведова не вважає означено- й узагальнено-особові конструкції окремими типами речень і розглядає їх неповні реалізації двоскладного речення структурної схеми $N_1 - Vf$. Неозначено-особові конструкції вона виділяє в окремих типі односкладних речень структурної схеми Vf_{3pl} ¹. Г.О. Золотова щодо цих різновидів зазначає, що вони «не структурного, а семантичного і стилістичного порядку», тому «до власне граматичної класифікації речень відношення не мають і принципом поділу в типології простого речення бути не можуть»². Ці міркування дослідниці ґрунтуються не стільки на мовних, скільки на логічних поняттях. Замість того щоб виявити залежність чи незалежність дії від головного члена структурної схеми, вона веде мову про суб'єктивність чи безсуб'єктивність. «Категорія означеності, неозначеності, узагальненості як способи подавання особи, – зазначає Г.О. Золотова, – властиві лише реченням з особовим суб'єктом»³. На цій підставі робиться висновок, що означено-, узагальнено- і неозначено-особові конструкції є суб'єктивні, тобто двоскладні. Оскільки в подібних конструкціях виражається певне відношення до означеної, узагальненої чи неозначеної особи, логічніше було б зробити висновок, що вони є проміжними утвореннями між односкладними і двоскладними. Свого часу узагальнено- і неозначено-особові речення дуже влучно були названі відносно-безособовими⁴. Звичайно, питання про виділення означено- й узагальнено-особових речень ще вимагає подальшого обґрунтування⁵. Але ознаки неозначено-особових речень більш виразні. Для їх оформлення використовується форма 3-ї особи теперішнього часу чи минулий множини, які «є вираженням незалежної дії, діяч лексично не позначений і

---

¹ Див.: Грамматика современного русского литературного языка, с. 551, 564.

² Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973, с. 162, 164.

³ Золотова Г.О. Знач. праця, с. 167

⁴ Див.: Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / За ред. Л.А. Булаховського. К., 1951, т. 2, с. 68.

⁵ Пор. трактування цих речень у праці: Лекант П.О. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. М., 1974, с. 19-30.

граматично поданий як неозначений»¹, тому є підстави вважати неозначено-особові конструкції особливим типом речення. У зв'язку з цим парадигму неозначено-особових речень теж необхідно виділяти в особливий проміжний тип.

При поєднанні предикативних слів типу *треба, можна, гріх, жаль, шкода* і под. з інфінітивами утворюється нова парадигма безособових речень. Вона оформляється за допомогою зв'язки *бути* і тому не має давноминулого часу. Такі форми становлять I неповну парадигму безособових речень:

Індикатив:

теперішній час:	<i>Треба писати.</i>
минулий час:	<i>Треба було писати.</i>
давноминулий час:	–
майбутній час:	<i>Треба буде писати.</i>

Ірреальні:

умовний:	<i>Треба було б писати.</i>
----------	-----------------------------

За допомогою зв'язки *бути* оформляються парадигми безособових речень іменного типу. Вони також не мають давноминулого часу. Їх слід виділити в II неповну парадигму, оскільки вони відрізняються від I неповної парадигми своїм складом. Основний компонент таких речень – предикативні прислівники чи форми на **-но, -то**. Речення з предикативними прислівниками типу *тепло, тихо, холодно, весело, видно, чутно, присмно* і под. утворюють перший варіант II неповної парадигми.

Індикатив:

теперішній час:	<i>Тепло.</i>
минулий час:	<i>Було тепло.</i>
давноминулий час:	–
майбутній час:	<i>Буде тепло.</i>

Ірреальні:

умовний:	<i>Було б тепло</i> ² .
----------	------------------------------------

---

¹ Там же, с. 21.

² Цю парадигму не можна вважати однотипною з формами *Тишина, Была тишина* і т. ін., як це маємо у Н.Ю. Шведової «Таке розмежування, – зазначив О.О. Шахматов, – залежить від різної природи таких слів, як *мороз* і *морозно*. Прислівник сам по собі поєднується з уявленням про час, про наявність ознаки, тим часом для того, щоб іменник викликав уявлення про наявність відповідного уявлення в тепер. ч., вимагається емфаза» (*Шахматов А.А.* Синтаксис русского языка. Л., 1941, с. 52). Крім того, різну функцію виконує дієслово

При деяких предикативних прислівниках може вживатися інфінітив, напр.: *тепло спати, приємно поздоровити* і под., але він не такий регулярний, як у реченнях попередньої парадигми.

У другий варіант цієї парадигми необхідно виділити речення з формами на **-но, -то**. Вони хоч і відмінюються так само, як речення з предикативними прислівниками, але відрізняються від них валентними особливостями головного слова. Форми на **-но, -то** не сполучаються з інфінітивом, зате можуть мати поширювачі у знахідному відмінку (дуже характерні для них) і зрідка в орудному:

Індикатив:

теперішній час:

Заяву написано.

Заяву написано олівцем

минулий час:

Заяву було написано.

Заяву було написано олівцем.

давноминулий час:

— —

майбутній час:

Заяву буде написано.

Заяву буде написано олівцем.

Ірреальні:

умовний:

Заяву було б написано.

Заяву було б написано олівцем.

При цьому слід зазначити, що хоч форми на **-но, -то** тепер здебільшого dokonаного виду, теперішній час речень з цими формами визначається, оскільки він розуміється синтаксично — як протиставлення до форми з минулим часом (*Заяву написано — Заяву було написано*).

При розгляді парадигм двоскладних речень відзначалося, що трансформація форм з перехідними дієсловами типу *Брат тише лист* за допомогою пасивних дієслів не виводить конструкцію за межі дієслівної парадигми, а за допомогою пасивних дієприкметників перетворює з двоскладних дієслівних речень у двоскладні іменні. Втрата узгодження пасивних нечленних дієприкметників середнього роду з відповідними назвами привела в історичному минулому до того, що іменні двоскладні речення перетворилися на однокладні (*Документ написаний, Заява написана, Слово написано — Документ, заяву, слово написано*). Одним з

бути — присудка такого абстрактного значення, що близький до зв'язки (у сполученні з іменником), і чистої зв'язки (у сполученні з прислівником).

характерних показників такого перетворення став знахідний відмінок: *зорано ниву, ізжато пшеницю, взято його* тощо¹. Тому поширювачі у знахідному відмінку і досі типові для парадигм з формами на **-но, -то**. Із перетворенням пасивних двоскладних речень на безособові відпала необхідність позначення діяча. Звідси майже цілковита відсутність орудного суб'єкта в безособових реченнях на **-но, -то**². Для них більше властивий орудний знаряддя, що не суперечить безособовому характерові конструкції.

У парадигмі з номінативними реченнями Н. Ю. Шведова розглядає також форму *Ни души*³. Справді, це речення пов'язане з номінативним і становить його заперечну модифікацію: *Душа – На души*⁴. Речення *Не было ни души, Не будет ни души, Не было б ни души* і под. являють собою видозміни вихідної форми теперішнього часу *Нет ни души*, оскільки *нет* – це перетворене сполучення *не есть*, якому відповідають *не было, не будет* і т.ін. Інших видозмін речення *Нет не души* не має. Якщо не визнати його вихідною формою цієї парадигми, створиться враження, що воно взагалі не має похідних форм, а це не відповідає мовній дійсності.

Н.Ю. Шведова зазначає, що речення типу *Ни души* можуть виступати і з напівповнозначними дієсловами – *Не стало ни души, Не оказалось ничего лишнего*⁵. Але цей факт свідчить також

---

¹ Див.: *Потебня А.А.* Из записок по русской грамматике. М., 1977, т. 4, вып. 2, с. 255.

² Питання про можливість уживання орудного дійової особи при формах на **-но, -то** в українській мові ще досі дискутується (див.: *Смагленко Ф.П.* Про безособові речення з словами на **-но, -то** у присудку. – Праці Одес. держ. унту, 1961, т. 151, вип. 2, с. 87; Сучасна українська літературна мова, с. 251; *Півторак Г.П.* Оповідання написано – оповідання написане. – Питання мовної культури. К., 1970, вип. 4, с. 55).

³ Див.: Грамматика современного русского литературного языка, с. 590.

⁴ Див. зауваження П.О. Леканта: «Генітивні заперечні речення співвідносні з номінативними не тільки як типи (за наявністю спільних граматичних значень буттєвості, теперішнього часу і реальної модальності), але й на рівні конкретного речення – у плані ствердження чи заперечення буття самого предмета у теперішньому часі (пор. *Огонек – Огоньки – Ни огонька; Дерево – Деревья – Ни дерева – Ни одного дерева* тощо). Ця співвідносність також підтверджує приналежність генітивних заперечних речень до системи односкладних іменних» (*Лекант П.О.* Значч. праця, с. 59)

⁵ Див.: Грамматика современного русского литературного языка, с. 502.

про те, що речення *Ни души* не можна вважати вихідною формою, оскільки деякі напівповнозначні дієслова можуть мати теперішній час, пор. *Не оказывается ничего лишнего*.

Видозміни речень типу *Нема ні души*¹ треба виділити в окрему парадигму безособових речень, оскільки їх структурна схема значно відрізняється від попередніх. Вона ґрунтується на запереченні, що відіграє конструктивну роль². У безособові найлегше переходять слова буття чи становлення (*бути, стати*). Такі заперечні конструкції утворюються тільки з родовим відмінком, оскільки він стоїть на місці підмета стверджувального речення (*Є вітер, хвилі – Нема ні вітру, ні хвилі*). Отже, «родовий відмінок і є головною конструктивною частиною, яка обумовлює безособовість заперечного речення»³. В усьому іншому видозміни безособових заперечних речень подібні до раніше розглянутих безособових парадигм, особливо іменного типу. При цьому можуть бути два варіанти видозмін залежно від наявності другої заперечної частки *ні*:

Індикатив:

теперішній час:

Нема вітру і хвилі.

Нема ні вітру, ні хвилі.

минулий час:

Не було вітру і хвилі.

Не було ні вітру, ні хвилі.

давноминулий час: –

–

майбутній час:

Не буде вітру і хвилі.

Не буде ні вітру, ні хвилі.

Ірреальні:

умовний:

Не було б вітру і хвилі.

Не було б ні вітру, ні хвилі.

---

¹ Російському *нет* відповідає укр. діал. *ніт* і літературне *нема, немає*. «Укр. *нема* і відповідні йому можна вважати відносно новим, – зазначає О.О. Потебня, – не давнішим 16 ст. Ст. рос. і з. вр. говірки його не знають, тому що в польських найдавніших пам'ятках ще ставлять *nie (-нѣ)* зам. *niema, niemasz*» (Із записок по русской грамматике. М., 1968, т. 3, с. 377).

² У зв'язку з цим не можна погодитися з Г.О. Золотовою, яка вважає, що всі заперечні речення – це тільки семантичні модифікації моделей, і тому вони не можуть бути вихідними формами граматичних парадигм (див.: Золотова Г.А. Знач. граці, с. 221, 204).

³ *Галкина-Федорук Е.М.* Безличные предложения в современном русском языке. М., 1958, с. 195. Див. також: *Пешковский А.М.* Русский синтаксис в научном освещении. М., 1938, с. 334–335.

При наявності напівповнозначних дієслів заперечні речення відмінюються за зразком певної парадигми: *Не виявляється нічого зайвого, Не виявилось нічого зайвого, Не виявилось було нічого зайвого, Не виявиться нічого зайвого, Не виявилось б нічого зайвого.*

На думку Н.Ю. Шведової, речення типу *Народу! Смаху! Шуму! Грибов!* теж мають парадигму: *Народу! Народу було! Народу будет! Народу было б!* (V неповна парадигма)¹. Тут знову спостерігаємо заміну понять: речення *Народу!* не є вихідною формою для цієї парадигми, оскільки відомі вислови з теперішнім часом дієслова *бути*. На них у свій час указував ще О.О. Шахматов, правда, зазначаючи, що вони трапляються у давній чи обласній мові: *Всякова сброда есть среди народа, Есть добрых людей на свете, У меня есть сонных капель*². Речення з формою *є* часто зустрічаються у записках з української народної мови та у творах деяких письменників минулого століття: «*Ой є, стара мати, в полі різного цвіту, ой є нашого брата а по всьому світу*» (М. Драгоманов); «*Вже книжок є понатисуваних всяких*» (Етн. зб.); «*Усякого народу є*»; «*Є дівчат і бойких і мудрих*»; «*Хоч і є у кого хлібця*» (Г. Квітка-Основ'яненко)³. Отже, справжня парадигма цих речень має такий вигляд:

Індикатив:

теперішній час:	<i>Усякого народу є.</i>
минулий час:	<i>Усякого народу було.</i>
давноминулий час: –	
майбутній час:	<i>Усякого народу буде.</i>

Ірреальні:

умовний:	<i>Усякого народу було б.</i>
----------	-------------------------------

О.О. Шахматов називає такі речення двочленими безособовими стверджувальними, в яких «головний член виражений сполученням безособової форми дієслова з родов. відмінком іменника або іменникового займенника». І далі: «Таке сполучен-

---

¹ Грамматика современного русского литературного языка, с. 583.

² Шахматов А.А. Знач. праця, с. 119. Див. також: Галкина-Федорук Е.М. Зазнач. праця, с. 188.

³ Тимченко Е. Функции генетива в южнорусской языковой области. – Рус. филол. вестн. Варшава, 1913 № 1-4, с. 320.

ня здається граматично нерозкладним, бо родов. відмінок не може бути пояснений залежністю об'єкта від дієслова»¹. Двочленні безособові речення такого типу трапляються в литовській, латиській і давньонімецькій мовах². На думку Є.М. Галкіної-Федорук, це проміжний тип речень між двоскладними та односкладними, що «стоять ближче до безособових»³.

Генітивні речення типу *Народу! Сміху! Голосу!* тощо співвідносні з номінативними і, можливо, утворилися під впливом кількісно-іменних конструкцій типу *Багато народу, Багато сміху, Багато голосу*⁴. Вони, як і номінативні речення, не мають парадигм.

Н.Ю. Шведова вказує на можливість уживання з реченнями типу *Народу! Грибов!* напівповнозначних дієслів: *Грибов там оказалось! Народу стало!*⁵. Це деякою мірою підтверджує думку про те, що форма *Народу!* не є вихідною, оскільки можливі речення з напівповнозначними дієсловами в теперішньому часі: *Грибов там оказывається!* Видозміни родового відмінка з напівповнозначними дієсловами здійснюються за певною схемою безособових речень: *Грибів там виявляється! Грибів там виявилось! Грибів там виявилось було! Грибів там виявяться! Грибів там виявилось б!*

Отже, у сучасній українській літературній мові немає, по суті, підстав для розгляду парадигми стверджувальних генітивних речень, оскільки власне генітивні речення не мають парадигм; видозміни вихідної форми типу *Усякого народу* є застарілими і зберігаються у розмовній, головним чином діалектній, мові, а форми з напівповнозначними дієсловами відмінюються як безособові речення, що мають повну парадигму.

Інфінітивні реченні настільки своєрідні, що їх важко звести в якусь структурну схему. З одного боку, у них немає прямої вказівки на особу, оскільки незалежний інфінітив «не ускладнений

---

¹ Шахматов А.А. Знач. праця, с. 119

² Див.: там же.

³ Галкіна-Федорук Е.М. Знач. праця, с. 189.

⁴ Див.: Шахматов А.А. Знач. праця, с. 60. Пор. уточнення П.О. Леканта про те, що «вплив кількісно-іменної конструкції на генітивне речення ймовірний лише у плані походження цього типу речень, а не в плані побудови конкретного генітивного речення» (Лекант П.А. Знач. праця, с. 55).

⁵ Грамматика современного русского литературного языка, с. 562.

значенням особи, числа і роду»¹. Тому довгий час інфінітивні речення вважали безособовими. З другого боку, було встановлено, що в інфінітивних реченнях «називається дія, яку потрібно (бажано і т. ін.) здійснити означеній, неозначеній або узагальненій особі»². У деяких випадках на особу в інфінітивних реченнях указує давальний відмінок. Якщо інфінітивні речення виводяться із двоскладних, зберігається навіть співвіднесеність усіх трьох осіб: *Я стою – Мені стояти, Ти стоїш – Тобі стояти, Він стоїть – Йому стояти, Ми стоїмо – Нам стояти* і т.ін. Отже, якщо в безособових реченнях дія незалежна від діяча, то в інфінітивних має певне відношення до особи.

Вивчення парадигматики інфінітивних речень показує, що ще не враховані всі особливості цього типу. Як відомо, інфінітивні речення настільки перевантажені різними модальними відтінками, що «вони частіше сприймаються у способі, ніж у часі»³. У зв'язку з цим виникає питання, чи можуть інфінітивні речення мати парадигми. Існує думка, що їх не можна вважати первинними, оскільки вони «знаходять своє місце серед регулярних структурно-семантичних, експресивно-модальних модифікацій моделей»⁴. Для більшості інфінітивних речень такий висновок правильний. Однак частина інфінітивних речень припускає видозміни з дієсловом *бути*, на що вказували К.О. Тимофєєв, Є.М. Галкіна-Федорук, Н.Ю. Шведова та ін. В українській мові на них звернув увагу Л.А. Булаховський⁵. Очевидно, доведеться визнати, що деякі інфінітивні речення, не ускладнені модально-експресивними відтінками значення, можна взяти за вихідні і за допомогою зв'язки *бути* побудувати парадигму. Зазначимо, що парадигма інфінітивних речень не повна, бо в ній відсутні форми давноминулого часу:

Індикатив:

---

¹ Галкіна-Федорук Е.М. Знач. праця, с. 200; Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке. М., 1968, с. 110.

² Бабайцева В.В. Знач. праця, с. 110.

³ Курс сучасної української літературної мови, с. 61.

⁴ Золотова Г.А. Знач. праця, с. 155–156.

⁵ Курс сучасної української літературної мови, с. 61.

теперішній час:	<i>Мені (тобі, йому, нам...) писати</i> ¹ .
минулий час:	<i>Мені було писати.</i>
давноминулий час: –	
майбутній час:	<i>Мені буде писати.</i>
Ірреальні:	
умовний:	<i>Мені було б писати.</i>

Цікаво, що ця парадигма створюється за типом іменних, а не дієслівних речень (пор. *Було тепло, Заяву буде написано* і т. ін.). У цьому проявляється її проміжний характер. Проте найголовнішою її особливістю є обов'язкове вживання давального відмінка, без якого сполучення зв'язки *бути* з інфінітивом неможливе, оскільки утворюються двозначні форми (*Мені буде писати – Буде писати...*). К.О. Тимофеев вважає такий давальний відмінок виразником суб'єкта². Є.О. Седельников іде далі і визначає давальний відмінок в інфінітивних реченнях підметом, відзначають, що ним не керують дієслова³. Такої ж думки дотримувалися і Л.А. Булаховський⁴. Хоч давальний відмінок в інфінітивних реченнях і незалежний, нам здається, що він «в умовах номінативного ладу російського речення не дістав синтаксичних ознак підмета»⁵ і до того ж не завжди означає суб'єкт дії (пор. приклад з об'єктним значенням «Ну как не порадеть родному человечку!» – О. Грибоедов). Визнавши давальний відмінок підметом, необхідно тоді інфінітив кваліфікувати як присудок (як це робить Л.А. Булаховський), хоч таке твердження з граматичної точки зору теж непереконливе і якоюсь мірою може сто-

¹ Сучасні інфінітивні речення, на думку К.О. Тимофеева, утворилися внаслідок взаємодії дієслівно-інфінітивних речень і конструкцій з відокремленим об'єктним інфінітивом. Дієслівно-інфінітивні речення у давніший час могли мати різні форми *быти*, у тому числі теперішній час: *есть видѣти, естъ внити...* У зв'язку із занепадом форм теперішнього часу дієслова *быти* під впливом конструкцій з об'єктним інфінітивом, що не мали цих форм, у сучасній російській мові поширились конструкції теперішнього часу без зв'язки (див.: Тимофеев К.А. Об основных типах инфинитивных предложений в современном русском литературном языке. – В кн.: Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950, с. 292–301).

² Див.: Тимофеев К.А. Знач. праця, с. 264.

³ Див.: Седельников Е.А. Знач. праця, с. 76.

⁴ Див.: Булаховський Л.А. Питання синтаксису простого речення в українській мові. – В. кн. Дослідження з синтаксису української мови. К., 1958, с. 27.

⁵ Тимофеев К.А. Знач. праця, с. 264.

суватися тільки сполучень із зв'язкою *бути*. Очевидно, найближчий до істини К.А. Тимофеев, який визначає давальний відмінок в інфінітивних реченнях не підметом, а близьким до підмета компонентом. Такий характер давального відмінка свідчить про те, що інфінітивні речення наближаються до двоскладних, а їх парадигми є проміжними – односкладно-двоскладними, дієслівно-іменними, що цілком відповідає гібридній природі інфінітива, який Л.В. Щерба назвав «дієслівним номінативом». Отже, більшість інфінітивних конструкцій належить до особливого типу односкладних речень, але частина з них наближається до двоскладних, утворюючи другу проміжну парадигму.

Таким чином, односкладні речення української мови мають одну повну парадигму з чотирма варіантами і три неповні. Нам здається, що необхідно уточнити, які речення не мають парадигм. Не відозмінюються номінативні речення (не тільки із часткою *ось*¹, а всі види), генітивні, багато інфінітивних (із значенням спонукання, бажаності, волевиявлення, а також інфінітивно-називні типу *Мені бути тисьменником*), однослівні², окремі речення з вигуками тощо.

Парадигми речень сучасної української мови не являють собою застиглу систему форм. Вони виникли внаслідок певних перетворень і продовжують змінюватися далі (пор., наприклад, занепад видозмін вихідної форми *Усякого народу є*). Тому парадигматичні відношення необхідно досліджувати не тільки з погляду синхронії, а й діахронії.

Статтю опубліковано в журналі «Мовознавство» (1980. – № 3. – С. 22-29).

2.4.3. Парадигматика складного речення української мови

Певного поширення набула думка про те, що прості речення мають парадигми, тобто видозміни засобів вираження граматич-

---

¹ Див.: Грамматика современного русского литературного языка, с. 595.

² Однослівні моделі Н.Ю. Шведова взагалі не згадує, оскільки вважає їх не реченнями, а висловленнями (див.: Грамматика современного русского литературного языка, с. 574).

ного значення – предикативності¹. Цілком логічно виникає питання, чи не мають парадигм і складні речення, адже вони також є цільною синтаксичною одиницею, тільки вищого типу. Звичайно, парадигми складних речень відрізняються від подібних утворень простих речень, бо граматичним значенням складних речень є не предикативність складових частин, а відношення між ними². Отже, щоб виявити парадигми складних речень, необхідно врахувати, якими засобами виражаються відношення між їх частинами і чи вони видозмінюються.

Засоби вираження відношень між складовими частинами залежить від того, до якої структурної схеми (чи моделі) належить складне речення. На думку В.А. Белошапкової, структурна схема складного речення визначається незамкненістю чи замкненістю структури, синтаксичним зв'язком між компонентами і засобами його вираження, порядком розташування компонентів, семантичним наповненням і лексичним складом компонентів³. Такі критерії, як незамкненість чи замкненість структури, тип синтаксичного зв'язку, беруться до уваги для поділу складних

---

¹ Щодо засобів предикативності, які утворюють форми парадигм, існують різні думки (*Ломтев Т.П.* Предложение и его грамматические категории. – М., 1972. – С. 8 – 197; *Золотова Г.О.* Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 1973. – С. 201);

Шведова Н.Ю. Русская Грамматика : Синтаксис. – М., 1980. – Т. 2. – С. 98–99). Наше тлумачення парадигм простого речення див.: *Слинько І. І.* Парадигматика простого речення української мови (двоскладне речення) // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 23 – 31; *Слинько І.І.* Парадигматика простого речення української мови (односкладне речення) // Мовознавство. – 1980/ – № 3. – С. 22–29.

² Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970. – С. 653; Русская грамматика : Синтаксис. – М., 1980. – Т. 2. – С. 462; *Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М.* Семантико-синтаксична структура речення. – К., 1983. – С. 68.

³ Грамматика современного русского языка. – С. 653. Пізніше В.А. Белошапкова виділяє три риси структурної схеми складного речення: 1) тип синтаксичного зв'язку і засоби його вираження, 2) будова предикативних одиниць і 3) порядок їх розташування (*Белошапкова В. А.* Современный русский язык : Синтаксис. – М., 1977. – С. 173). Близькі до цього погляди Л.Ю. Максимова, який бере за вихідний зразок не схему речення, а його структурну модель (*Крючков С.Е., Максимов Л.Ю.* Современный русский язык: Синтаксис сложного предложения. – М., 1977. – С. 7).

речень на типи і розряди¹. Для виділення моделей складних речень, тобто менших одиниць, необхідно зважати на засоби вираження синтаксичних зв'язків, тобто на сполучники, сполучні слова, співвідносні слова, вищо-часову і модальну співвіднесеність присудків, спеціальні частки, можливість чи неможливість перестановки компонентів.

Видозміни компонентів складного речення створюють його парадигму. У форми парадигм складного речення входить його модель як вихідна одиниця та її видозміни. При цьому основні засоби створення граматичної парадигми складного речення – це сполучники, сполучні слова і співвідносні слова. У деяких моделях складних речень певну роль відіграє зміна співвідношень форм присудків, напр.: теп. ч. недок. в. – теп. ч. док. в.; теп. ч. недок. в. – мин. ч. недок. в. (складнопідрядні з'ясувальні речення реальної модальності), теп. чи мин. ч. – умов. сп. чи інфінітив (складнопідрядні з'ясувальні речення ірреальної модальності) тощо. Форму багатьох складних речень створює також розташування предикативних частин, тобто їх постпозиція, препозиція чи інтерпозиція. Часто співвідношення форм присудків, наявність певних лексем відіграють не стільки граматичну, скільки семантичну роль, а неповнота складових частин, їх розташування, акцентуація – комунікативну роль. Тому виникає проблема встановлення поняття, крім граматичної парадигми складного речення, їх семантичної та комунікативної парадигми.

Моделі речень, в яких відбуваються зміни всіх наявних компонентів (сполучних слів, сполучників, співвідносних слів, форм присудків, позицій предикативних частин), мають повні парадигми. Якщо якийсь компонент складного речення не змінюється, створюється неповна парадигма. Оскільки відносні слова можуть змінюватися і замінюватися, а сполучники тільки змінюватися, парадигми сполучникових речень виразно поділяються на займенникові і сполучникові.

До займенникових парадигм належать видозміни означально-видільних, означально-якісних, предметно-ототожнених, якісно-

---

¹ Див. розрізнення В.А. Белошапковою структурних типів складних речень, структурно-семантичних розрядів і семантичних різновидів (*Белошапкова В.А. Современный русский язык. – С. 206*).

ототожнених, просторово-ототожнених і відносно-поширювальних моделей. Так, в означально-видільних моделях вихідними формами парадигм є речення з сполучними словами **який, яка, яке**, напр.: «*Почуття без розуму – це той хміль, який і голову зірве*» (Ю. Смолич); «*Саме вчора непомітно була подолана та головна перешкода, яка стояла всім на заваді*» (Ю. Збанацький); «*Нас не налякало те чорне страховище, яке з приглушеним ревом, стріляючи на ходу, повзло до окопів*» (газ.). Займенники **той, та, те; який, яка, яке** можуть змінюватися за відмінками і числами, напр.: «*Це ж словом правди він розбив той спокій, яким тебе приспав хотів тиран*» (П. Тичина); «*Шумно у вокзалі, але того «диму коромислом», про який говорив старий Костюк, уже не було*» (А. Головка); «*Від тих горбів, між якими заховався оселя козака Вериги, хутір став називатися П'ятигори*» (П. Панч). Формами цих речень є також конструкції, що утворилися внаслідок заміни основного відносного слова **який** іншими спорідненими – **котрий, чий, хто, що він, де, коли** тощо, напр.: «*Покійний був із тих людей, котрі світяться доброзичливістю*» (В. Канівець); «*Але того разу корона врятувалася, її обтрусили і поклали на голову Франца-Йосифа, отого імператора, чий портрет засиділи мухи в швейківській корчмі «У каліха»*» (В. Коротич); «*І де той костоправ, що примушує вас чекати і так мучитись!*» (О. Корнійчук); «*Хто поверне в рабство ту країну, де свободи стяг затрепетав?*» (М. Рильський). В інших випадках названі відносні слова передають підкреслені лексико-стилістичні відтінки значення і тому виступають синонімами сполучного слова **який**, входячи до складу семантико-стилістичних парадигм¹.

Слід зазначити, що кількість форм парадигм збільшується внаслідок заміни антецедента **той** відносними словами **цей, сей, інший** («*Хоч не буде і марнувати часу, особливо в оцій, що склалася зараз ситуації*» – А. Головка; «*Згадай мене у сім ділі, що я для тебе зробила*» – Г. Квітка-Основ'яненко; «*Їй хотілося розпитатися у брата про іншу роботу, заради якої вона лишила Брянськ, подруг і навіть рідну матір*» – А. Шиян). При якісно-оцінних опорних словах **той** наближається до **такий**,

---

¹ Русская грамматика. – Т. 2. – С. 471, 521.

напр.: «В душі не любив його за ту грубу силу, яка аж кипіла в цій людині, і за **те зловживання** (= за таке зловживання. – І. С.) своїм службовим становищем, яке дуже часто допускав Гнат і в роботі, і в побуті» (Г. Тютюнник)¹. При деяких узагальнених назвах вживання антецедента *той* обов'язкове², однак можливі форми парадигм і без нього, напр.: «Розбуди **почуття**, що в тобі, може, спить» (В. Самійленко) – *ті почуття*; «Олександра Василівна роздала **запитання**, які будуть на іспитах з російської та української мов» (О. Донченко) – *ті запитання*.

Форми парадигм за місцем розташування предикативних одиниць або за засобами вираження присудків мало характерні для означально-видільної моделі. У предметно-ототожнених і якісно-ототожнених моделях форми парадигм частіше створюються через заміну антецедентів (пор.: *той* – *всякий, кожний, ніхто, хтось, будь-який, дехто* та ін.), зміни в розташуванні частин (переважає препозиція) тощо.

Парадигма речень відносно-поширювальної моделі неповна. Видозміни відбуваються переважно за відносним словом, напр.: «Козаки відповідали дружним реготом, **що** ще дуже драгувало шляхту» (П. Панч); «У першу чергу виявляли ласку до калік та хворих, **чого** дуже важко було від них сподіватися» (Ю. Збанацький); «Зробив присмне відкриття Володимир, від **чого** у нього аж на душі потепліло» (В. Канівець); «Втім, години відвідувацького піку ще не прийшли, **через що** офіціантки й не виявляли спрямованої на нас агресивності» (В. Коротич). Не створюються форми за антецедентами, зміною розташування складових частин тощо. Певну роль відіграє лексичне вираження присудків – у підрядній частині здебільшого виступають слова із значенням мислення, мовлення, сприймання, почуття тощо. Тому такі речення називаються поширювально-з'ясувальні³.

З'ясувальні речення будуються в основному за сполучниковими парадигмами. Так, модель речень з реальною модальністю має видозміни типу **що – як, ніби, щоб**; модель речень з ірреальною модальністю – видозміни типу **щоб – як би**. Однак мо-

---

¹ Грамматика современного русского литературного языка. – С. 699.

² Русская грамматика. – Т. 2. – С. 522.

³ Там же. – С. 527.

дель непрямо-питальних речень має і займенникові видозміни, які створюються головним чином формами займенників **що, який, котрий, чий**, напр.: «*Сам чорт не розбере, хто кого натискає, у кого п'яти сверблять*» (Ю. Яновський); «*Певно, таки догадався Данило, про що йдеться*» (А. Головка); «*Катерина не могла сказати, хай приблизно, чиї могли бути козаки*» (П. Панч).

Видозміни з'ясувальних непрямо-питальних речень зумовлюються наявністю чи відсутністю співвідносного слова *те* з узагальненим значенням (*те*). Звичайно непрямо-питальні речення виступають без займенника *те*. Конструкції з ним можуть розглядатися як парадигматичні форми з'ясувальних непрямо-питальних речень, в яких питальне значення займенників **хто, що, який** та ін. послаблюється. пор. «*Після цього не важко буде закинути й про те, кому ця інтервенція потрібна там, у Франції*», «*Вся справа в тому, чия це буде сфера, хто гарантуватиме там собі вплив?*» (Ю. Смолич); «*Звичайно, його дуже цікавило те, про що почала і не доказала дочка*» (А. Головка).

Залежно від позиції підрядної частини створюються дві форми парадигм непрямо-питальних речень – вихідна з постпозицією і похідна з препозицією, при цьому наголошується питальне займенникове слово, напр.: «*Що її тримало в цій стороні, вона не знала*» (Ю. Яновський); «*Де була на час страйку конспіративна квартира обласкому, про це не знав ніхто*» (Ю. Смолич); «*Скільки поля засіяно з рукава патріаршого, скільки золота в колосі – не питай, не лічи*» (Б. Олійник). Видозміни непрямо-питальних речень пов'язані також з формами присудків – спонукальними чи бажальними, напр.: «*Розпитай, чому втік від нього штигун*», «*Мені захотілось дізнатись, скільки хворих прийняв за все своє життя Терентій Йосипович Бублик*» (О. Корнійчук).

Типові сполучникові парадигми мають моделі складнопідрядних детермінантних речень – часових, причинових, умовних, допустових, цільових, наслідкових, порівняльних, зіставлявальних. Їхні форми створюються взаємозаміною сполучників, співвідношенням форм присудків, позицією підрядних частин тощо.

Парадигми складносурядних речень виключно сполучникові. Порівняно із складнопідрядними реченнями у них збільшується роль взаємозамінованості сполучників, співвідношення форм

присудків, лексичного складу частин тощо. Наприклад, форми моделі складносурядних єднальних речень створюються заміною сполучників **і** – **та**: «Тихо шелестить його сад, **і** сумовито шумлять тополі» (М. Стельмах); «Від лісу тягло свіжим настоєм живиці **та** долітали дункі удари сокири» (Ю. Збанацький); сполучників **і** – **і**, **ні** – **ні**: «**І** ллється дзвін коси серед густих отав, **і** коник на гачку спадає в тихий став» (М. Рильський); «На падубі **ні** вогню не було, **ні** винуватців тривоги матроси не знайшли» (М. Трублаїні). Повторення сполучника здебільшого використовується із стилістичною метою і тому не належить до граматичної парадигми. За позицією складових частин такі речення можуть мати дві форми – зворотну, коли компоненти моделі можуть мінятися місцями («Тихо шелестить його сад, **і** сумовито шумлять тополі» – М. Стельмах; Сумовито шумлять тополі, **і** тихо шелестить його сад), і незворотну, коли зміна позиції складової частини порушує зміст чи будову речення («Вечір був тихий, зоряний, зі степу долинали перепелині перегуки, **і** ніч снувала в житах казку» – І. Цюпа).

Питання про парадигми складних безсполучникових речень досі залишається дискусійним¹. Складні безсполучникові конструкції виражають відношення, «аналогічні або близькі до сполучникових»². Однак для передачі цих відношень у них використовуються, як правило, семантичні чи комунікативні засоби, а не граматичні. Тому більшість складних безсполучникових конструкцій не має граматичних моделей і парадигм. У зв'язку з цим є підстави назвати їх складними безсполучниковими комунікатами.

Складні безсполучникові конструкції, співвідносні з сполучниковими реченнями, становлять міжрівневі безсполучникові деривати. Вони будуються за певними семантико-комунікатив-

---

¹ Насамперед ще остаточно не встановлено, що являють собою конструкції, які називаються складними безсполучниковими реченнями. В останній час відновлюються погляди О.О. Шахматова й О.М. Пепковського на ці утворення як на безсполучникове поєднання речень (Русская грамматика. – Т. 2. – С. 465). Але навіть і в такому разі їх не можна ставити в один ряд із складними сполучниковими реченнями, бо вживання таких конструкцій обмежене жанром розмовної мови та художньої літератури, тобто це одиниці іншого рівня, ніж складні сполучникові речення.

² Там же. – С. 634.

ними моделями, у них видозмінюються форми присудків, позиції складових частин, можуть уживатися чи не вживатися займенники, частки, спеціальні лексеми, тобто вони мають семантико-комунікативні парадигми. На відміну від парадигм сполучникових речень це неграматичні парадигми, як правило, неповні. Назвемо їх безсполучниковими парадигмами. Наприклад, модель перелічувальних міжрівневих дериватів із значенням одночасності може мати такі форми за співвідношенням головних членів: *«Книжки рядками **стоять** на поличках, на столі ясно **горить** лампа»* (А. Тесленко); *«Голі **шоломи** сопок, темні **масиви лісів»*** (О. Гончар); *«Сонцю над світом **горіти**, сил **дарувати** природі, вічно у злагоді **жити** дружбі великих народів»* (М. Нагнибіда)¹. Форми за місцем складових частин можуть бути зворотні (*«Книжки рядками **стоять** на поличках, на столі ясно **горить** лампа»* – А. Тесленко; *На столі ясно **горить** лампа, книжки рядками **стоять** на поличках*) і незворотні (*«Удень **нестерпно** пекло сонце, над степом **здіймався** тонкий **гострий** порох»* – С. Склярєнко; *«Нас не **здолає** тьма, нас не **злама** негода, **весною** **сяють** на простори **молоді**»* – В. Сосюра).

Модель дериватів із значенням ірреальної умови видозмінюється з формами присудків: *«**Побув би** в нас **ще трохи** – **ви його і говорити навчили б**»* (М. Стельмах); *«**Не тобі б** **говорити**, не мені **б слухати**»* (Нар. творчість); *«**Не встигни він вчасно** – **вогонь перекинувся б** на **стерню**»* (З газ.). Форми за місцем складових частин поодинокі.

Модель наслідкових дериватів може мати такі форми за співвідношенням присудків та головних членів: *«**Тасмичість** **дерев і шелехів лякала** коней – вони **раз у раз** **пряли** вухами»* (М. Стельмах); *«**Хмари розповзлися** – **виглянуло сонечко**»* (К. Гордієнко); *«**Вітер дуєчає** – на човні **збирають** вітрила»* (М. Коцюбинський). За позицією частин наслідкові деривати не мають парадигм – вони завжди постпозитивні, але можливі видозміни за наявністю часток *так, то*, напр.: *«**Середу** дня **сонечко** **пригріло, так** воно **й тепленько**»* (Г. Квітка-Основ'яненко); *«**Кінь його загруз** у снігу, **то** німець **повернув назад**»* (А. Шиян). На думку

---

¹ Докладніше див.: Дорошенко С.І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. – К., 1980. – С. 35.

В.А. Белошапкової, такі частки й інші слова – анафоричні елементи – виступають або в першій частині безсполучникової конструкції, або в другій, що сприяє різноманітній комбінації форм¹.

Безсполучникові з'ясувальні деривати видозмінюються за семантикою опорного слова в першій частині – воно може означати мислення, мовлення, почуття тощо, напр.: «*А сам думаю: комунізм – поліглот, він говорить сьогодні усіма мовами*» (Д. Павличко); «*Йому тепер стало ясно: Олег готується до генерального наступу*» (Д. Бедзик); «*І здається: зараз гість прибуде із далеких та ясних країв*» (М. Рильський). Можлива видозміна з еліпсом назв сприймання – уривчасте з'ясування, напр.: «*Вийдеш у степ – твій степ, глянеш у небо – небо із сонцем твоє*» (О. Гончар) – Вийдеш у степ і бачиш, зрозумієш – твій степ...; «*Розкрив очі: на небі вже зорі блідли*» (О. Маковей) – Розкрив очі і бачу: на небі вже зорі блідли.

Виявлення видозмін засобів вираження граматичного значення складного речення – відношення між його частинами – дає змогу визначити форму складних речень. Форма складного речення залежить від того, за яким зразком (моделлю) воно будується. Отже, парадигма складного речення тісно пов'язана з поняттям про його модель. Учення про моделі й парадигми складних речень дає змогу відмежувати поняття про типи і підтипи складних речень від їх форм. На відміну від типів і підтипів форм складних речень набагато більше.

Вивчення моделей і парадигм складнопідрядних і складносурядних речень виявляє конкретні конструкції, що мають проміжний характер, отже, допомагає розв'язати давню полеміку про розмежування складнопідрядних і складносурядних речень. Відсутність граматичних парадигм у складних безсполучникових речень і наявність у деяких з них тільки семантикокомунікативних парадигм підтверджує той факт, що ці утворення слід розглядати на іншому рівні, ніж сполучникові речення, як складні безсполучникові комунікати або міжрівневі безсполучникові деривати.

---

¹ Грамматика современного русского языка. – С. 736–739. Послідовне розрізнення безсполучникових конструкцій з частками і без них див. також : Русская грамматика. – Т. 2. – С. 636.

Вчення про парадигми складних речень дає змогу уточнити поняття про синонімію синтаксичних форм. Якщо заміна сполучних слів або сполучників пов'язана із створенням іншої граматичної форми складного речення, то слід говорити про граматичну парадигматику, оскільки змінюється не тільки стиль висловлювання, а й граматична форма. Так само співвідношення деяких безсполучникових конструкцій з сполучниковими не можна розглядати як синонімічні, бо вони стосуються не тільки стилістичного забарвлення, а й одиниць різних мовних рівнів – мовного й мовленнєвого. Тому їх доцільніше кваліфікувати як закономірні розрізнення складних сполучникових речень і міжрівневих безсполучникових дериватів.

Статтю опубліковано в журналі «Мовознавство» (1987. – № 3. – С. 12–16).

2.5. Просте двоскладне неускладнене речення

2.5.1. Поняття про речення та його головні члени в шкільному курсі мови

Запровадження в шкільний курс синтаксису вчення про словосполучення спонукає переглянути деякі теоретичні положення про речення та методику його викладання. Аналізуючи словосполучення з семантичного і з структурного боку, ми не можемо дотримуватися погляду на речення, як на «сполучення слів або окреме слово, що передає закінчену думку»¹, оскільки в ньому звертається увага на значення речення «без вказівки на граматичні ознаки, завдяки яким воно виконує роль комунікативної одиниці мови»².

Для школи, як зазначає О.Ю. Купалова, першорядне значення має усвідомлення й опанування учнями мови як системи комунікативних засобів. Тому необхідно розглядати не тільки

---

¹ А.П. Медушевський, М.К. Тищенко. Українська мова. Частина друга. Синтаксис. К. «Радянська школа», 1970, с.3.

² А.Ю. Купалова. Словосочетание и предложение в школьном курсе синтаксиса. М., «Педагогика», 1974, с.117.

структурну організацію речення, граматичне значення предикативності, а і його інтонаційне оформлення. Якщо раніше вивчення речення розпочиналося з його визначення та поділу на розповідні, питальні й окличні, то тепер характерні риси речення виявляються шляхом зіставлення його із словосполученням (тема «Словосполучення і речення»).

Внаслідок такого зіставлення встановлюємо три характерні риси речення:

1. За допомогою речень ми висловлюємо свої думки, запитуємо когось про щось чи спонукаємо до дії, спілкуємося з іншими людьми, тобто речення комунікативна синтаксична одиниця.

2. У реченні повідомляється про якусь дію чи стан із зазначенням часу та способу, тобто речення має значення предикативності. Це значення виражається насамперед у структурній основі речення (у сполученнях підмета з присудком або в одному з цих членів).

3. Речення відзначається особливим зв'язком між елементами його структурної основи – підметом і присудком. Суть цього зв'язку полягає в тому, що зміна відмінка підмета не веде до відповідної зміни присудка, як при узгодженні у словосполученні, а до розкладу основи речення. Це означає, що підмет і присудок пов'язані двобічним граматичним зв'язком.

О.Ю. Купалова у вищезгаданій книжці рекомендує розпочинати вивчення речення не з першої, а з другої ознаки – інтонаційної. Для цього пропонується вправа, де учням потрібно розглянути три речення, складені так, що кожне наступне речення продовжує попереднє, наприклад:

Настала осінь.

Настала осінь у нашому краю.

Настала осінь у нашому краю лісів і полів.

Учні переконуються: інтонація і пунктуація цих речень свідчать про те, що друге з них не закінчується на слові *осінь*, а третє – на слові *край*. У першому реченні інтонація кінця речення припала на слово *осінь*, у другому – на слово *край*, у третьому – на слова *лісів і полів*.

У підручниках з російської і української мов такі докладні відомості про інтонування речення, як правило, подаються пізніше. Дехто з авторів шкільних посібників усе ж робить

спробу подати визначення речення після опису його ознак. Наприклад, у підручнику з української мови М.Т. Чемерисова, В.Д. Горяного та ін. зазначається: «Речення – це інтонаційно і граматично оформлене висловлення, що є засобом формування, вираження і повідомлення думки, а також почуття і волевиявлення»¹. На нашу думку, автори обрали правильний шлях: подали в шкільному підручнику більш-менш усталене в науковій граматиці визначення основних граматичних одиниць.

Зіставлення із словосполученням допомагає глибше зрозуміти значення речення, його будову, способи зв'язків між складовими компонентами. У нових посібниках з російської мови для середньої школи запроваджується поняття не тільки про граматичне значення словосполучення, а й граматичне значення речення. Згідно з сучасними науковими уявленнями граматичним значенням речення є предикативність. Так його намагаються пояснювати й автори шкільних посібників, тільки роблять це описово, не використовуючи, як правило, терміна «предикативність». Зокрема, у посібнику російської мови С.Г. Бархударова та ін. граматичне значення речення пояснюється під час розгляду теми «Словосполучення і речення». Тут зазначається, що «спільне значення всіх речень однієї будови називається їх граматичним значенням»². Таке визначення не зовсім вдале, бо воно завуальовує поняття про предикативність. Необхідне неабияке напруження думки, щоб зрозуміти, що речення однієї будови можуть мати таке спільне значення, як вираження реальної, нереальної чи бажаної дії, дії у теперішньому, минулому чи майбутньому часі тощо. Тому нам здається більш досконалим те пояснення, яке подає О.Ю. Купалова. Вона розкриває поняття про значення речення під час вивчення його головних членів³. Для цього найкраще зіставити означальне словосполучення і поєднання головних членів такого ж лексичного складу. Якщо

---

¹ Див.: М.Т. Чемерисов, В.Д. Горяний, В.К. Іваненко, Р.Т. Коломісць. Українська мова. 7 клас. Для шкіл з російською мовою навчання. К. «Радянська школа», 1974, с. 6.

² Русский язык. Учебное пособие для 7–8 классов. М., «Просвещение», 1974, с. 20.

³ Див.: Обучение русскому языку в VII–VIII классах по новой программе. М., «Просвещение», 1973, с. 50.

простежити за всіма формами цих поєднань, стане ясно, що у словосполученні зміна форми головного слова викликає відповідну зміну залежного слова. А у реченні може змінюватися тільки час чи спосіб, наприклад:

<i>Сильний вітер</i>	<i>Вітер сильний</i>
<i>Сильного вітру</i> <i>Сильному вітрові</i> тощо	<i>Вітер був сильний.</i> <i>Вітер буде сильний.</i> <i>Нехай вітер буде сильний!</i> <i>Був би вітер сильний.</i> <i>Якщо б вітер був сильний</i>

Отже, для речення характерне відображення явищ дійсності у певному часі і способі, що і становить його граматичне значення. На подібних прикладах учнів можна переконати в тому, що йдеться про час і спосіб не в морфологічному, а в синтаксичному розумінні, оскільки категорія часу та способу властива й тим реченням, які не мають дієслів, наприклад: *Вітер сильний?* Зіставлення його із словосполученням *сильний вітер* показує, що в цьому реченні значення теперішнього часу дійсного способу виражається за допомогою розташування слова *сильний* на місці присудка та особливої інтонації кінця речення.

Синтаксичні значення часу і способу (тобто предикативність) зосереджується не тільки у присудковості, а в поєднанні присудка з підметом, оскільки «слово стає присудком, набуваючи синтаксичного значення способу і часу, тільки тоді, коли буде пов'язане з підметом»¹. Тому і присудок становлять предикативну основу речення, або мінімальну структуру речення. У зв'язку з цим у шкільній граматиці запроваджено нове поняття – граматична основа речення чи просто – основа речення².

Спосіб зіставлення речення із словосполученням, який запропонувала О.Ю. Купалова, дуже вдалий. За його допомогою можна пояснити не тільки граматичне значення речення, а й особливості зв'язку присудка з підметом на відміну від узгодження

¹ О.Ю. Купалова. Знач. праця, с.131–132.

² Див.: Русский язык. Учебное пособие для 7–8 классов. М., «Просвещение», 1974, с. 26.

компонентів словосполучення. Отже, предикативність – граматичне значення речення і його компонента – присудка. Увага до граматичного значення головних членів речення – це один з принципово нових підходів до вивчення синтаксису в середній школі. У цьому зв'язку ми хочемо звернути увагу на те, як тепер визначається присудок. «Присудок підкреслюється у посібнику російської мови С.Г. Бархударова та ін., – це головний член речення, що означає дію, стан, або іншу ознаку підмета і виражає граматичне значення одного із способів»¹. Отже, у визначення введено поняття про граматичне значення присудка. Воно передане словами «граматичне значення одного із способів», оскільки спосіб – категорія, що передбачає модальність і час, тобто предикативність.

Щоб навчити учнів розрізняти лексичне і граматичне значення присудків, можна використати такі вправи:

I. Визначити присудки різного лексичного складу. Що означають присудки цих речень? (Вони передають різні дії – пригрівання сонця, рух струмків, метушню горобців. Але ці присудки об'єднує те, що вони стоять в одному часі – теперішньому і в одному способі – дійсному).

1. *Пригріває весняне сонце.* 2. *В рівчаках біжать струмки.*
3. *Метушаться за віконцем клопітливі ластівки* (Н.Забіла).

Далі розглядаємо речення з присудками одного лексичного значення.

II. Що означають присудки в цих реченнях? (Вони показують рух струмка, але відрізняються тим, що ця дія відбувається то в дійсному способі теперішнього, минулого чи майбутнього часу (перші три речення), то в наказовому (четверте речення), то в умовному (п'яте речення).

1. *В рівчаках біжать струмки.* 2. *В рівчаках бігли струмки.*
3. *В рівчаках будуть бігти струмки.* 4. *В рівчаках біжіть, струмки!* 5. *В рівчаках бігли б струмки.*

Робимо висновок, що присудки, означаючи різні чи однакові дії, водночас виражають певний час і спосіб. Час і спосіб присудка і є його граматичним значенням.

---

¹ Див.: Русский язык. Учебное пособие для 7–8 классов. М., «Просвещение», 1974, с. 26.

Розглядаючи поняття про присудок, особливу увагу слід звернути на дієслівні складені присудки. Визначати їх потрібно обережно, маючи на увазі, що до їх складу можуть входити не тільки допоміжні дієслова, а й прикметники, оскільки в середній школі не розрізняють дієслівних складених і мішаних присудків. Отже, визначення дієслівного складеного присудка як такого, що «складається з неозначеної форми дієслова і допоміжного дієслова в якому-небудь способі»¹, не точне. Краще зазначити, що дієслівний складений присудок виражається дієсловом в неозначеній формі у сполученні з особовою формою допоміжного дієслова чи із словами *повинен, ладен* тощо². При цьому до дієслівних складених присудків не можна зараховувати сполучень з так званими присудковими прислівниками *треба, необхідно, можна* (як це зроблено в підручниках А.П. Медушевського та М.К. Тищенка; М.Т. Чемерисова, В.Д. Горяного та ін.), бо за їх допомогою оформлюються головні члени односкладних, а не двоскладних речень. Тому у посібнику С.Г. Бархударова та ін., запроваджені такі поняття, як двослівні і трислівні присудки, присудки з нульовою зв'язкою (*Он должен звиниться*).

Пояснення про дієслівний складений присудок найкраще починати, зіставляючи його з простим. Наприклад, подаємо речення з простим дієслівним присудком: «*На будівництво БАМу прибули нові загони молоді*» (3 газ.). У цьому реченні присудок *прибули* простий, бо в ньому значення дії і граматичне значення часу та способу виражається одним словом. Але його можна перетворити так, що значення часу та способу буде виражати інше дієслово: «*На будівництво БАМу почали прибувати нові загони молоді*». Це вже дієслівний складений присудок, бо він складається з двох слів – допоміжного дієслова *почали*, що виражає граматичне значення – минулий час дійсного способу, і неозначеної форми *прибувати*, яка передає основне значення дії. Однак допоміжне дієслово виражає не тільки граматичне значення присудка, а надає певного відтінку й основному його значенню, показуючи початок дії.

---

¹ А.П. Медушевський, М.К. Тищенко. Українська мова. 7 клас. Вид. третє. К., «Радянська школа», 1975, с. 31.

² Див.: Русский язык. 7 класс. Пробный ученик. М., «Просвещение», 1972, с. 35.

Для ознайомлення учнів з тим, які додаткові значення можуть надавати допоміжні дієслова присудку, варто розглянути кілька відповідних речень, підсумувавши аналіз такою таблицею:

Значення допоміжних дієслів	Приклади
Початок, кінець чи тривання дії.	<p><i>Незабаром на столі почали з'являтися миски й полумиски (О. Гончар).</i></p> <p><i>Тим часом Федір Іванович кінчив ув'язувати мотузком пакунок (А. Головка).</i></p>
Можливість, неможливість, бажаність чи небажаність дії.	<p><i>Цей пасажир міг зрозуміти їхню розмову (П. Панч).</i></p> <p><i>Гафійка не могла спати по ночах (М. Коцюбинський).</i></p> <p><i>А мати хоче навчати, так соловейко не дає (Т. Шевченко).</i></p>

Дієслівні складені присудки важко відмежовувати від простих. Тому необхідно передбачити систему вправ для розрізнення цих понять. Можна подати вправу на зіставлення дієслівних складених присудків з простими, вираженими дієсловами у складеній формі майбутнього часу. Розглядаючи пари типу «Хлопці будуть працювати в колгоспі» – «Хлопці почали працювати в колгоспі», учні повинні вміти пояснити, чому у першому реченні присудок простий, а в другому складений (у першому реченні *будуть працювати* входить до системи морфологічних форм майбутнього часу – *будуть працювати* – *працюватимуть*, отже, *будуть працювати* – це одна морфологічна форма, а до такої системи морфологічних форм не входить).

Варто також запропонувати учням вправи на перетворення.

І. Дієслівні складені присудки замінити простими: «Учні продовжать навчатися в новій школі» – «Учні будуть навчатися в новій школі».

При цьому необхідно звернути увагу на зміну відтінків значення.

Такі вправи на перетворення потрібні для того, щоб учні навчилися відрізнити допоміжні дієслова від повнозначних. Наприклад, у реченнях «*Піонер почав читати книгу*», «*Брат міг працювати на заводі*», «*Діти хотіли купатися*» замінити підкреслені форми дієсловами *приніс, прийшов, приїхав* і зробити висновки, до яких граматичних змін це приведе («*Піонер приніс читати книгу*», «*Брат прийшов працювати на заводі*», «*Діти приїхали купатися*»).

У краще підготовлених класах учням варто спробувати розрізнити вислови типу: «*Брат почав – продовжив – брався – заходжувався – наважувався – пробував – любив – прибув – працювати на заводі*».

У посібнику з російської мови С.Г. Бархударова та ін. рекомендуються заміни книжних чи розмовних форм дієслівних складених присудків загальноновживаними. Такі зміни варто практикувати і викладачам української мови. Наприклад, у реченнях типу: «*Колгоспники нашого району мають можливість займатися гірськими видами спорту*», «*Учні випускного класу мають бажання працювати в рідному колгоспі*» замість виділених тричленних присудків використати двочленні – *можуть займатися, бажують працювати*; у реченнях «*Батько був мастак оповідати*», «*Брат був майстер співати*» замість розмовних форм *був майстер, мастак* поставити загальноновживані *умів оповідати, умів співати* тощо.

Оскільки у шкільному синтаксисі до дієслівних складених присудків зараховують і сполучення дієслова з словами *повинен, здатний, ладен* тощо, варто передбачити вправи на речення з такими присудками. В одних вправах можна запропонувати складати речення з словами *повинен, здатний, ладен, рад* без зв'язки *бути* («*Петро повинен написати твір добре*») чи з такою зв'язкою («*Петро повинен був написати твір добре*»), в інших – перетворити двослівні дієслівні присудки на трислівні і визначити, як змінюється значення речення («*Петро мав написати твір добре*» – «*Петро повинен був написати твір добре*»; «*Спортсмен міг установити рекорд*» – «*Спортсмен був спроможний установити рекорд*»; «*Оленка хотіла вчитися добре*» – «*Оленка була рада вчитися добре*» тощо).

Розгляд іменних складених присудків можна почати, спираючись на знання учнів про дієслівні присудки. Наприклад,

у реченнях «З цього року Іваненко **керуватиме** новим гуртком», «Галя тривалий час **хворіла**» присудки дієслівні прості. Їх можна перетворити так, що основне значення будуть виражати іменники чи прикметники, а граматичне – дієслово *бути*: «З цього року Іваненко **буде керівником** нового гуртка», «Галя тривалий час **була хвора**». Отже, ми склали речення з іменними складеними присудками. Далі за підручником даємо визначення іменного складеного присудка. Для спостережень учням варто дати ще кілька речень з присудками *вчителювати, пастушити, дужчатися, біліти, зеленіти*, щоб вони замінили їх на іменні складені – *бути вчителем, пастухом, ставати дужчим, білим, зеленим* і т. ін.

Роботу над зв'язками в іменному складеному присудку можна підсумувати такою таблицею:

Значення зв'язок	Найголовніші зв'язки
1. Значення, що виражають тільки граматичне значення.	<i>бути, являти (собою), становити</i>
2. Зв'язки, що виражають не тільки граматичне значення.	<i>ставати, робитися, виявлятися, здаватися, вважатися, називатися, залишатися</i>
3. Дієслова руху і стану, що виступають у ролі зв'язок.	<i>іти, прийти, приїхати, повернутися, сидіти, стояти</i>

Розглядаючи іменну частину складеного присудка, варто звернути увагу на правила вживання називного й орудного відмінків, як це зроблено в посібнику С.Г. Бархударова та ін. При цьому можна використати таку таблицю:

Типи зв'язок	Форма іменної частини
1. При відсутності зв'язки <i>є</i> (нульова зв'язка).	Називний відмінок: <i>Хата без хазяйки – сирота</i> (М. Коцюбинський).
2. Зв'язка <i>є</i> стоїть після іменної частини.	Тільки орудний відмінок: <i>Крацими представниками</i> <i>робітничого класу є передовики</i> <i>виробництва (З газ.).</i>

<p>3. Зв'язка <i>є</i> стоїть перед іменною частиною.</p>	<p>Називний або орудний відмінок: <i>Життя є молодість, труд і любов</i> (Ю. Яновський). <i>Кожний громадянин є патріотом.</i></p>
<p>4. Зв'язка <i>бути</i> в дійсному, умовному чи наказовому способі.</p>	<p>Орудний відмінок, за із знахідним відмінком, рідше – називний: <i>Вона шахтаркою була</i> (В. Сосюра). <i>Я твої товариш буду щирий</i> (І. Котляревський). <i>Хай чабан! – усі гукнули, – за отамана буде</i> (П. Тичина). <i>Тільки будь, Степане, борцем за нове життя</i> (М. Стельмах).</p>
<p>5. Зв'язка <i>являти, ставити</i>.</p>	<p>Знахідний відмінок: <i>Траншея являла жахливе виводвище</i> (О. Гончар). <i>М'який ліризм становить особливу рису байок Глібова</i> (М. Рильський).</p>
<p>6. Зв'язки <i>ставати, робитися, здаватися, вважатися, зватися</i> і под.</p>	<p>Переважно орудний відмінок: <i>Ти другом, братом і сестрою сіромі стала</i> (Т. Шевченко). <i>Вибухи снарядів здаються йому салютами волі й життю</i> (Ю. Яновський).</p>
<p>7. Дієслова руху і стану <i>іти, прийти, приїхати, повернутися, сидіти, стояти</i>.</p>	<p>Орудний і називний відмінки: <i>Ішов на фронт рядовим солдатом, а демобілізувався – гвардії капітаном</i> (В. Мінко). <i>Весна стояла суха і вітряна</i> (М. Коцюбинський).</p>

У цій таблиці подані лише деякі найголовніші правила вживання форм іменної частини складеного присудка. Вивчати всі аспекти цього питання у середній школі немає потреби. Учителі можуть докладніше ознайомитися з відповідними правилами у

працях І.Р. Вихованця, Н.Л. Ковбаси та ін.¹ У «Збірнику вправ з стилістики» Б.М. Кулика та О.М. Масюкевича міститься чимало вправ для виявлення особливостей іменних складених присудків, відмінностей у значенні конструкцій типу «*Він тепер директор школи*», «*Він був директором школи*», «*Він став директором школи*», «*Він у нас за директора школи*» тощо, які можна використати для класних та домашніх завдань².

Щоб відмежувати іменні складені присудки від інших конструкцій, потрібно, вичленовуючи присудок, мати на увазі семантичну достатність присудка, яка залежить від контексту. Зокрема, варто звернути увагу на те, що присудком часто буває не тільки іменник, а й прикметник при ньому: «*Йона... був зовсім темний чоловік*» (О. Гончар), що у складі присудка можуть бути сполучники, займенники і частки. У зв'язку з цим можна використати ще одну таблицю – про засоби вираження іменної частини складеного присудка:

Засоби вираження іменної частини	Приклади
1. Називний відмінок іменника, прикметника, числівника, займенника, дієприкметника.	<i>Армія Червона – наша міць і оборона</i> (Нар. Творчість). <i>В ту хвилину він був надивовижу лагідний</i> (Ю. Смолич). <i>Далека нам путь, але ми не одні</i> (В. Сосюра). <i>А то залізете на небо: і ми не ми, і я не я</i> (Т. Шевченко). <i>У бою ніколи ти не скорений</i> (В. Сосюра).
2. Орудний відмінок іменника, прикметника,	<i>Хай буде він таким більшовиком, як батько був і як була</i>

¹ Див.: І.Р. Вихованець. Називний, орудний і знахідний відмінки у функції присудка. – «Українська мова і література в школі», 1973, № 8. Н.Л. Ковбаса. Форми називного та орудного відмінків у ролі іменної частини складеного присудка. – «Питання мовної культури», 1970, вип. 4, с. 56. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. За загальною редакцією акад. І.К. Білодіда. К., «Наукова думка», 1972, с. 161–169.

² Див.: Б.М. Кулик, О.М. Масюкевич. Збірник вправ з стилістики для середньої школи. К., «Радянська школа», 1958, с. 253–260.

числівника, займенника, дієприкметника.	<i>сестра</i> (М. Рильський). <i>Навіть повітря здається блакитним</i> (М. Коцюбинський). <i>Такою ще ти не була</i> (В. Сосюра). <i>Двадцятою і останньою була Анничка</i> (М. Коцюбинський). <i>Справа з відпусткою все ще лишалася відкритою</i> (Ю. Дольд-Михайлик).
3. Непрямі відмінки іменників з прийменниками.	<i>Трактор став усім за друга</i> (П. Тичина). <i>Груша вся була в цвіту</i> (П. Панч). <i>Цвяховані були там стіни, і вікна всі з морської піни</i> (І. Котляревський).
4. Прислівники.	<i>Надворі весна була вповні</i> (П. Мирний).
5. Стійкі сполучення слів.	<i>Чіпка – сам не свій</i> (П. Мирний).
6. Іменники із сполучниками як, ніби, наче, що	<i>З боку степу каховської околиці уже як в облозі</i> (О. Гончар). <i>Була ти наче лісова царівна у зорянім вінку на темних косах</i> (Л. Українка). <i>Поле – що безкрає море</i> (П. Мирний).

Нарешті про зв'язок присудка з підметом. Ми вже неодноразово підкреслювали, що зв'язок присудка з підметом особливий, відмінний від узгодження компонентів словосполучення. Н.Ю. Шведова зазначає, що підмет і присудок лише формально уподібнюються (граматично координуються), а часто відсутня і ця формальна уподібненість (у реченнях типу: *Кофе по-турецьки; Брат високого росту; Ця машина – щоб сніг збирати; Жити – це боротися; Літати – його мрія; Палити забороняється тощо*)¹. Деякі випадки зв'язків присудка з підметом без формального уподібнення Н.Ю. Шведова назвала суположенням (рос.

¹ Див.: Грамматика современного русского литературного языка. Отв. редактор Н.Ю. Шведова. М., «Наука», 1970, с. 548, 555–558.

соположением), наприклад: *Батько вдома; Ліс поряд; Палити шкідливо; Учитися – моя мета* тощо.

Новий погляд на зв'язки присудка з підметом уже до певної міри усталився в науковій літературі, про нього пишуть на сторінках вузівських посібників¹. На це необхідно зважати і в середній школі. Хоча ми й продовжуємо у шкільному синтаксисі називати зв'язок присудка з підметом узгодженням, але слід пояснювати учням, що це не таке узгодження, як у словосполученні. У нових посібниках з синтаксису для середньої школи зв'язок присудка з підметом розглядається не в окремому параграфі, як раніше, а побіжно. Тому після опрацювання теми всі типи присудків учням варто подати за такою таблицею:

Граматично узгоджуються		
види присудків	у числі й особі	у числі й роді
Простий дієслівний присудок	теперішнього часу, майбутнього часу, наказового способу: <i>Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою (Т. Шевченко). Ми сталлю з гармат, свинцем з карабіна розтрощимо щент ворогів (М. Бажан). Послужи ще ти, вітрило, вітре-чорнобрив (П. Тичина).</i>	минулого часу, умовного способу: <i>Пил маршів і боїв лежав на їх обличчях (М. Бажан). Якби мені черевички, то пішла б я на музики (Т. Шевченко).</i>
Складений дієслівний присудок	з допоміжними дієсловами у теперішньому часі, майбутньому часі, наказовому способі: <i>Ми хочемо всю нашу країну вкрити квітучими садами (О. Гончар).</i>	з допоміжними дієсловами у минулому часі, умовному способі; з повними чи короткими прикметниками: <i>І я вірші став пи-</i>

¹ Див.: Н.С. Валгина. Синтаксис современного русского языка. М., «Высшая школа», 1973, с. 58, 100.

	<p><i>Ну, стануть вони від такої добрячої поживи тікати</i> (О. Донченко). <i>Кляніться життям, непохитні і грізні, рівняти свій шлях на кремлівські зірки</i> (Л. Первомайський).</p>	<p><i>сати</i> під вечір золотий (В. Сосюра). <i>Він міг би обійтись і без пояснень</i> (Д. Ткач). Слово, моя ти єдина зброс. <i>Ми не повинні загинути обоє!</i> (Леся Українка). <i>Тарас ладен був ходити до театру хоч і щодня</i> (О. Ільченко).</p>
Складений іменний присудок	<p>із зв'язкою у теперішньому часі, майбутньому часі, наказовому способі: <i>Так символом правди і щастя на світі Червона Москва на сторіччя стає</i> (Ю. Збанацький). <i>Будь здорова, чорноброва подоляночка</i> (В. Сосюра). <i>Мій Митрій ще й старшим буде</i> (Т. Масенко).</p>	<p>із зв'язкою у минулому часі, умовному способі: <i>Еней був парубок моторний</i> (І. Котляревський). <i>Тепер мій син був би інженером</i> (З газ.).</p>

Під час подальшої роботи учнів можна буде практично ознайомити з деякими особливими випадками зв'язку присудка з підметом – при соціативному підметі, при підметі з іменниками числового значення, з числівниками тощо¹.

Для вчителів питання про зв'язок присудка з підметом цікаве ще з такого погляду – від якого слова ставити запитання під час розбору – від підмета чи присудка. Одні твердять, що запитання треба ставити від підмета, оскільки він незалежний член речення, з яким узгоджується присудок (Дівчина що робить? *Читає*).

¹ Див.: С.П. Левченко, М.В. Павлович, Т.Э. Удод. Посібник для занять з української мови у VIII – X класах. К., «Радянська школа», 1958, с. 190.

Інші з досвіду знають, що учням легше знайти спершу присудок, а потім уже підмет, і тому ставлять запитання від присудка (*Читає хто? Дівчина*). Можливості такого порядку розбору не відкидає О.Ю. Купалова, яка вважає, що виходячи з характеру двобічного зв'язку між підметом і присудком, навряд чи слід наполягати на обов'язковому дотримуванні розбору в такій послідовності, яка випливає із визначення підмета як абсолютно незалежного члена речення: спочатку – підмет, потім – присудок.

Автори методичного збірника «Русский язык в 7 классе» вважають, що «під час шукання підмета природний хід думки і від присудка до підмета, і від підмета до присудка»¹. Це залежить від типу речення. У дієслівних реченнях присудок виразно вказує на підмет, тому пошук слід розпочинати від присудка. Але при аналізі іменних речень та речень з прямим додатком, подібним до підмета («*Читання – моє улюблене заняття*»; «*Радість розвіє горе*»), доводиться замислюватися над тим, що є «данім» і що «новим», тобто, яке комунікативне завдання речення. Тому для визначення підмета в таких реченнях необхідний контекст. Наприклад, у реченні «*Сонце висушило весло*», – зазначають автори цього збірника, – з двох слів, що відповідають на запитання *що?*, тільки слово *сонце* може сполучитися з присудком *висушило* предикативним зв'язком; слово *весло* як діяч при присудку *висушило* виступати не може. Отже, під час шукання підмета ми спираємося на смислові відношення між словами, а сам пошук має взаємоспрямований характер: від присудка до підмета і навпаки.

На нашу думку, не слід перебільшувати ролі запитань. Головні члени слід визначати на основі всебічного аналізу речення – структурного і комунікативного. А постановка запитань – допоміжний засіб, який використовується для різних речень по-різному і лише з практичних потреб – відшукати підмет чи присудок. Коли ж визначається структура речення, малюється його схема, цих запитань взагалі не слід позначати, бо підмет і присудок тільки в тісному поєднанні становлять граматичну основу речення.

---

¹ Русский язык в 7 классе. Методические указания к учебному пособию. М., «Просвещение», 1973, с. 51.

Статтю опубліковано в журналі «Українська мова і література в школі» (1976. – № 6. – С. 48–56).

2.5.2. Другорядні чи поширюючі члени речення?

Питання про другорядні члени речення – одне з найскладніших і найбільш дискусійних у сучасному синтаксисі. Чимало мовознавців (О.М. Пешковський, Л.А. Булаховський, В.В. Виноградов, Н.Ю. Шведова та ін.) виступало проти традиційного вчення про другорядні члени речення, вказуючи на його недоліки.

Визначення другорядних членів за типами зв'язків викликало заперечення термінів означення, додаток, обставина з боку О.М. Пешковського, оскільки «не будучи нічим іншим, як скороченими позначеннями встановлених вище понять, вони викликають у читача думку, що виражають якийсь інший бік справи, крім понять другорядного предмета, другорядної (яка перебуває у спокої) ознаки, ознаки ознаки і дії, абстрагованої від діяча. Між тим ніякого іншого боку тут нема»¹. Замість цих термінів О.М. Пешковський встановлює поняття про керовані, узгоджені і прилягаючі другорядні члени.

Л.А. Булаховський виступив проти шкільного визначення другорядних членів речення за запитаннями, бо наші питальні засоби недосконалі: «Розвиток іменних форм висловлювання явно випереджає в мові займенникові відкладення-форми запитування, що йому належать». Крім того, «сучасна мова припускає досить вільне вживання різних частин мови в різних функціях, особливо в функції означення і обставини»².

В.В. Виноградов зазначав, що, виділяючи тільки три другорядні члени, ми не враховуємо «...всієї різноманітності живих синтаксичних зв'язків слів у складі речення». Існуючі погляди на другорядні члени «пов'язані із штучною схематизацією структури речення і далеко не завжди ґрунтуються на граматичних принципах», тому, на думку В.В. Виноградова, «традиційне

---

¹ Пешковський А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1933. – С. 267.

² Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / за ред. Л. А. Булаховського. – К., 1951. – Т. 2. – С. 19.

вчення про другорядні члени речення потребує докорінного перегляду»¹.

Однак деякі вчені продовжували вдосконалювати традиційну теорію другорядних членів, враховуючи словосполучення (М.М. Прокопович, В.М. Філіпова, Є.Т. Черкасова), проміжні члени речення (І.М. Фігуровський), сукупність ознак (І.П. Распопов, О.Г. Руднев, В.М. Нікітін) тощо. Це не дало істотних наслідків, оскільки на основі формально-граматичного тлумачення речення не можна розв'язати проблеми другорядних членів.

Тепер робляться спроби підійти до цієї проблеми з урахуванням того, що речення є багатоаспектним явищем – не тільки формально-граматичним, а й семантико-граматичним і комунікативним.

Н.Ю. Шведова дійшла думки, що поняття другорядних членів треба замінити іншим, враховуючи їх роль у побудові речення. Якщо граматичне значення речення – предикативність – може приховуватися в його мінімальній частині – сполученні підмета з присудком, значить, тільки ці його компоненти істотні, є справжніми його членами, кісткою його структурної схеми. Усі інші слова в реченні лише поширюють у різний спосіб ядро речення, не визначають його структурної схеми «...і тому не протиставляються головним членам як «другорядні»². У реченні, крім його структурного ядра, можуть бути окремі словоформи і словосполучення, що поширюють головні члени чи речення в цілому. Поширювачі всього речення – детермінанти – можуть визначати речення з боку певних обставин (*Рік тому* тут не можна було проїхати; *Від сорому* не міг очей звести; *Для обміну досвідом у колгосп приїхали механізатори*) чи об'єктно-суб'єктних відношень (*Йому* аби тільки читати; *З погодою* не везе).

Спробу уточнити вчення про детермінанти зробила В.А. Белошاپкова. З цією метою вона виявляє, беруть чи не беруть участь неголовні члени (так В.А. Белошاپкова назвала другорядні члени) у творенні номінативного мінімуму речення. Члени речення, що входять у номінативний мінімум, належать до

---

¹ Грамматика русского языка: Синтаксис. – М., 1954. – Т. 2. Ч. 1. – С. 97.

² Грамматика современного русского литературного языка / отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М., 1970. – С. 546.

конститутивних. Вони поділяються на предметні імена – актан-ти (ліві – суб'єктні: Робота виконувалася *майстром* високої кваліфікації; правооб'єктні: Всі хвалять новий *кінофільм*) – і на конститутивні визначники предиката (ліві – *В газетах* писали про польоти в космос; праві – Вони оселилися *за містом*). Неконститутивні члени речення являють собою характеризуючі чи ситуативні визначники предиката (Вони *дружно* працювали в саду; *Біля вікна* батько читає газету). Інші члени речення – це неконститутивні непередикативні визначники (*Біля невеликого вікна* батько читає газету)¹. Отже, не можна об'єднувати в поняття детермінантів конститутивні і неконститутивні визначники, як це робить Н.Ю. Шведова, бо вони відрізняються щільністю зв'язку (пор. *В газетах* писали про польоти в космос – *Біля вікна* батько читає газету).

В «Русской грамматике» 1980 р. Н.Ю. Шведова уточнює вчення про члени речення. Розширюються рамки головних членів – до них зараховані не тільки підмети і присудки, а й головні члени «не підметово-присудкових» речень типу *Забороняється шуміти; Води меншас, Видно сліди; Наготовано запасів; Багато квітів*² та ін. Інші слова в реченні, крім головних, підводяться до рангу членів речення, які називаються поширюючими членами (поширювачами). Поширювачі можуть бути суб'єктні, об'єктні і визначники³. Речення розглядається і з семантичного погляду. Тому встановлюється поняття про компоненти речення: елементарні – передикативна ознака, суб'єкт, об'єкт, дифузні категорії (суб'єкт дії – суб'єкт стану, суб'єкт стану – об'єкт дії, суб'єктно-обставинні кваліфікатори) і неелементарні – кваліфікатори з означальним чи обставинно-означальним значенням⁴. Формальне членування речення може збігатися з семантичним, а може не збігатися, тобто бути симетричним чи асиметричним. Поширювачі речення поділяються, крім того, за типом зв'язку на прислівні і неприслівні. Вживання поширюючих членів

---

¹ Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис. – М., 1977. – С. 134–143.

² Русская грамматика. Синтаксис. – М., 1980. – С. 269, 274, 321.

³ Там же. – С. 136.

⁴ Там же. – С. 123–135.

залежить від підтипу речення. Тому Н.Ю. Шведова відмовилася від традиційної характеристики поширювачів, ведучи мову про них при розгляді кожного підтипу речення зокрема.

Отже, Н.Ю. Шведова, В.А. Белошапкова та інші дослідники намагаються виявити симетричні чи асиметричні відношення між членами речення і семантичними компонентами. Г.О. Золотова вважає, що роздільне вивчення синтаксичних членів і семантичних компонентів речення не дає можливості виявити синтаксичні засоби вираження змісту¹. Єдність граматичної форми і семантики відбувається тільки на рівні елементарних одиниць – синтаксичної форми слова чи синтаксеми. Синтаксеми бувають вільні, зумовлені і зв'язані. Зв'язані синтаксеми можуть створювати тільки компоненти словосполучення, зумовлені і вільні – компоненти словосполучення і речення².

В українському мовознавстві ідею розгляду другорядних членів речення не тільки з формально-граматичного, а й семантичного боку підтримав І.Р. Вихованець. Особливість його поглядів полягає в тому, що між формально-граматичним і власне семантичним рівнями він встановлює проміжний – семантико-синтаксичний – і відновлює поняття про поверхневу і глибинну структури. Другорядні члени речення – елементи поверхневої структури (синтаксеми); на власне семантичному рівні – глибинній структурі – їм відповідають семантими. Розрізняються прислівні другорядні члени (компоненти словосполучення) і детермінанти³. Думка про існування трьох рівнів речення – формально-граматичного, семантико-синтаксичного і власне семантичного заслуговує на увагу і вимагає подальшого осмислення, але спроба пов'язати старе поняття про другорядні члени речення з сучасними уявленнями про детермінанти навряд чи вдала.

Отже, вивчення речення не тільки з формально-граматичного погляду, а й граматико-семантичного та з погляду відображення реальної дійсності показує, що поняття про означення, додатки

---

¹ Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982. – С. 80.

² Золотова Г. А. Синтаксический словарь. – М., 1988. – С. 4–5.

³ Вихованець І. Р., та ін. Семантико-синтаксична структура речення. – К., 1983. – С. 6–66.

й обставини занадто схематичні і не виявляють їх ролі в побудові предикативного мінімуму речення і його поширення. Те, що називається «додатком», дуже часто відіграє таку ж істотну роль, як і підмет.

Різноманітні обставини можуть бути не підпорядковані якомусь слову, а пояснювати речення в цілому. Поняття про означення, додатки й обставини не охоплюють багатьох випадків дифузних категорій, членів з двоспрямованими зв'язками тощо. При відокремленні взагалі втрачається розмежування другорядних членів.

Серед різних спроб розв'язання проблеми другорядних членів речення найбільш повною і переконливою видається та, яку зробили прихильники вчення про поширюючі члени. Автори «Русской грамматики» (1980 р.) врахували деякі зауваження щодо першого видання цієї праці. Так, згідно з ученням В.А. Белошапкової про предикативний і номінативний мінімум речення введене поняття про сильні і слабкі поширювачі. Згідно з думкою Г.О. Золотової про хиби ідеї структурної схеми речення встановлене поняття про регулярні реалізації структурних схем. Своєрідно відбилосся також положення Г.О. Золотової про синтаксеми – в «Русской грамматике» подається спеціальний опис синтаксису форм слова. Вільні форми Г.О. Золотової можна впізнати в детермінантах «Русской грамматики», а зв'язані форми – в прислівних поширювачах. Однак лишилися інші сумнівні чи дискусійні твердження. Особливо це стосується розуміння семантики. Те, що Н.Ю. Шведова називає граматичною семантикою, насправді є синтаксичним значенням, з яким тісно пов'язані граматичні члени речення. Кожний член речення має своє синтаксичне значення. Їх не слід змішувати з семантичними компонентами як відображенням реальної дійсності у нашому мисленні. У Н.Ю. Шведової семантичних компонентів багато – суб'єкт, предикативна ознака, дифузні компоненти і різні кваліфікатори¹. Це все синтаксичні значення, які окремо від граматичної форми не виступають. Не зовсім точна і Г.О. Золотова, коли зазначає, що семантичних компонентів тільки два – суб'єкт і предикативна ознака². Це найбільш загальні семан-

---

¹ Грамматика русского языка. Синтаксис. – С. 124–125.

² Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – С. 24.

тичні компоненти, обов'язкові для кожної ситуації, але деякі предикативні ознаки передбачають об'єкти. Отже, об'єкт – це теж семантичний компонент, але не обов'язковий для кожної ситуації. Ситуації можуть супроводитися різними семантичними категоріями, які характеризують її з боку якості, кількості, місця, часу, причини, мети тощо.

Словесне оформлення обов'язкових семантичних компонентів відбувається на рівні речення, об'єктних компонентів і семантичних категорій – на рівні словосполучення і речення. Мова своїми засобами оформляє семантичні компоненти і категорії, тому повної симетрії між ними, як це намагається довести Г.О. Золотова, бути не може. Обов'язкові семантичні компоненти оформляються як члени предикативної основи речення, а об'єктні компоненти і семантичні категорії – як поширювачі членів предикативної основи чи основи в цілому. Отже, якщо брати до уваги не тільки формальну будову речення, а й семантичну, виділяти не тільки члени речення, а й предикативну основу, доведеться визнати, що треба протиставляти не головні і другорядні члени, а члени предикативної основи речення і їх поширювачі. Вони відрізняються не тільки засобами оформлення, а й семантикою. Члени предикативної основи відбивають обов'язкові семантичні компоненти, поширюючі члени відображають об'єктні компоненти і семантичні категорії. Члени основи і частина поширювачів формуються тільки на рівні речення, інша частина поширювачів може формуватися і на рівні словосполучення, і на рівні речення.

Поняття членів речення більше відповідає аналізу мови на синтаксичному рівні, ніж поняття менших одиниць – синтаксичної форми слова (синтаксеми) або, точніше кажучи, словоформи, бо вони самі по собі ще не становлять синтаксичних одиниць, в основі яких лежить принцип поєднання мінімум двох компонентів (адже термін синтаксис означає складання чогось). Словоформи-синтаксеми – це не спеціальні синтаксичні форми, а морфологічні, які можуть використовуватися і в синтаксисі. Якщо це взяти до уваги, то від синтаксису у вченні Г.О. Золотової залишається тільки семантична характеристика речень, а всі граматичні поняття, які становлять специфіку синтаксису, – словосполучення, члени речення номінативні і неномінативні

форми, одноядерні речення – лишаються поза поняттям про синтаксис.

Виникає питання про те, чи виражається підмет тільки формою називного відмінка. Г.О. Золотова вважає, що підметом може бути не тільки іменник у називному відмінкові, а й у непрямих відмінках, якщо вони передають значення суб'єкта¹. Це веде до заперечення номінативної будови речення і до визнання одноядерних речень двоядерними, з чим важко погодитися. Але, з другого боку, не можна визначати такі непрямі відмінки суб'єктними детермінантами, як це робиться в «Русской грамматике». Непрямі відмінки з суб'єктним значенням обов'язкові для багатьох одноядерних речень, у той час як детермінанти ґрунтуються на вільному приєднанні, тобто є факультативними. Отже, непрямі відмінки з суб'єктним значенням – особливі форми, які не вкладаються у звичайні поняття про підмети чи детермінанти. Вони співвідносні з підметами, можуть стати ними при трансформації речень, але не входять у предикативну основу речення, бо виражають семантичний суб'єкт, який не збігається з граматичним суб'єктом, або, за висловом Н.Ю. Шведової, з граматико-семантичним суб'єктом. Такі форми регулярно вживаються у багатьох одноядерних реченнях, які на цій підставі можна назвати двокомпонентними, напр.: «Мені легшає в неволі, як я їх складаю» (Т. Шевченко); «У *Вови* нило всередині» (С. Васильченко); «Як же *мені* не любить руки твої золоті!» (В. Сосюра). З граматичного погляду непрямі відмінки з семантичним значенням суб'єкта становлять проміжні категорії між підметами і поширювачами, які можна назвати потенційними підметами (можливо, підметоїдами), тобто утвореннями, що близькі до підметів.

Потенційні підмети можуть бути і в реченнях двоядерного типу. В такому разі створюється асиметрія між граматичною і семантичною будовою речення. Речення стають двосуб'єктними – з граматичним суб'єктом-підметом і з семантичним суб'єктом – потенційним підметом. Така побудова характерна головним чином для дієслівних, прикметникових і дієприкметникових двоядерних речень, напр.: «*Нам* уже ввижалися *домівки*» (О. Гон-

---

¹ Там же. – С. 103.

чар); *«Мені таке рішення не уявляється єдиним»* (М. Рильський); *«У Маланки захована навіть була пляшка горілки»* (М. Коцюбинський). Такі семантичні суб'єкти при трансформації теж можуть перетворюватися у підмети і тому є підстави називати їх потенційними підметами. Пор. *Вони вже бачили домівки; Я таке рішення не вважаю єдиним; Маланка заховала навіть пляшку горілки.* Але роль потенційних підметів у двоядерних реченнях не така значна, як в одноядерних, у яких вони самостійніші.

Необхідно взяти до уваги важливе спостереження Н.Ю. Шведової, що граматико-семантичні категорії бувають дифузні, нерозчленовані¹. Зокрема у пасивних конструкціях підмет може мати дифузне значення суб'єкта й об'єкта, напр.: *«Суліман був попереджений Катериною про прихід Нелі»* (І. Вільде) – Катерина попередила Сулімана; *«До ранку шосе вже було звільнене бійцями від дубових колод»* (О. Гончар) – До ранку бійці вже звільнили шосе. Потенційні підмети також не завжди виражають суто суб'єктне значення: в деяких одноядерних реченнях форми знахідного відмінка мають дифузне значення суб'єкта й об'єкта, напр.: *«Під час нападу німецької авіації на госпіталь Шуру поранило»* (О. Гончар) – Шура поранена – Шуру поранили; *«Дальшим снарядом відкинуло Булгакова геть від кулемета»* (І. Ле) – Булгаков відкинутий – Булгакова відкинули; *«Аж тоді прокинулась, як її промочило до тіла»* (І. Нечуй-Левицький) – Вона промочла – Її промочить.

Ми назвали суб'єктні детермінанти потенційними підметами. Але Н.Ю. Шведова говорить і про об'єктні детермінанти². Вони не співвідносні з підметами і тому не можуть бути визнані потенційними підметами. Їх не можна вважати і детермінантами, бо вони регулярно супроводять речення, і є більш обов'язковими. Вони зв'язуються з предикативною основою речення неприслівним зв'язком, тобто об'єктні форми стоять поза предикативною основою, переважно у препозиції і відносяться до основи в цілому.

Об'єктні неприслівні форми здебільшого характерні для двоядерних речень і виражаються сполученнями з прийменниками

---

¹ Русская грамматика. Синтаксис. – С. 129.

² Там же.

для, з, від, щодо або давальним безприйменниковим відмінком, напр.: «*Безіменним героям опору* стоять пам'ятники у Франції» (М. Рильський); «*Не для людей, тієї слави, мережані та кучеряві оці вірші віршую я*» (Т. Шевченко). Отже, такі форми виражають семантичне і граматичне значення об'єкта і через характер зв'язку можуть бути названі неприслівними актантами.

Об'єктні форми можуть бути і прислівними, тоді вони приєднуються зв'язком керування. Щоб відрізнити такі об'єктні форми від неприслівних актантів, назвемо їх прислівними актантами. Засоби вираження прислівних актантів різноманітніші, ніж неприслівних. Вони можуть оформлятися знахідним, родовим, давальним і орудним безприйменниковими відмінками, а також різноманітними прийменниковими сполученнями. Найчастіше прислівні актанти виражають об'єктне чи доповнююче значення і тому належать до сильних поширювачів, тобто пов'язаних зв'язком сильного керування (або, за визначенням В.А. Белошапкової, обов'язковим передбачуваним зв'язком), напр.: «*І вони пили водицю чисту, славили березу густолисту*» (А. Малишко); «*За такий вчинок брат його, Роман, заслуговує нагороди*» (О. Гончар). Зрідка прислівні актанти виражають об'єктне значення з іншими відтінками значення і тому пов'язуються зв'язком слабкого керування, тобто виступають як слабкі поширювачі, напр.: «*І простолюд топтали вони кіньми*» (М. Рильський), тобто: кіньми, на конях, кінно.

Г.О. Золотова звернула увагу на регулярне вживання в однопредметних однокомпонентних реченнях форм з просторовим значенням. Маються на увазі висловлювання типу: «*У садку хутірець*» (А. Головка); «*Надворі було ясно, місячно*» (І. Франко); «*В горах вже холодно*» (Леся Українка). Дослідниця вважає, що такі прислівникові чи іменникові форми мають значення носія ознаки і можуть бути визначені як локативні суб'єкти, а відповідні речення – як двоскладні¹. На нашу думку, форми з просторовим значенням виражають не семантичний компонент суб'єкта, а семантичну локативну категорію. Слушним видається спостереження Г.О. Золотової про регулярне вживання

---

¹ Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – С. 112, 138.

таких форм в одноядерних однокомпонентних реченнях і їх більшу значущість порівняно з двоядерними реченнями. Н.Ю. Шведова такі форми вважає обставинними детермінантами¹. Як і в попередньому випадку з суб'єктивними формами, визнати їх детермінантами не можна – занадто відрізняються вони і регулярним вживанням, і характером граматичного зв'язку, і значенням носія ознаки. Щоб відрізнити такі форми від детермінантів, назовемо їх локативними членами. При цьому слід додати, що вони можливі не тільки в одноядерних реченнях іменного типу, а й дієслівного, напр.: «Надворі світає» (Т. Шевченко); «З-за лісу почало видніти» (Панас Мирний). До того ж такими обов'язковими можуть бути і темпоральні члени, напр.: «Тепер ще тільки осінь і листопад» (І. Нечуй-Левицький); «В кінці дії буря й дощ» (М. Старицький); «Опівночі підморозило» (А. Головка). У двоядерних реченнях подібні форми не мають обов'язкового характеру і тому виступають, за термінологією Н.Ю. Шведової, детермінантами, пор. «На галявині біля струмка розташувались на привал бійці маршової роти» (О. Гончар); «Перед початком демонстрації сидів я в своїй кабіні» (Ю. Яновський); «Через якийсь час до неба піднялися два криваві стовпи вогню» (М. Стельмах).

Таким чином, поняття детермінантів значно звужується: від них відпадають суб'єктивні й об'єктивні форми – потенційні підмети та неприслівні актанти, а також локативні і темпоральні члени – в одноядерних реченнях. Крім того, не всі поширювачі із значенням місця чи часу можна вважати детермінантами. Зокрема багато відмінково-просторових форм не втрачають зв'язків з присудками і тому виступають прислівними поширювачами, напр.: «А Одарка саме увійшла в хату» (Марко Вовчок); «Малі хлопці стовпилися біля криниці» (Леся Українка).

Для відмінково-прийменникових форм із значенням часу досить типовою є функція детермінантів, але й вони можуть бути прислівними поширювачами, напр.: «Я боявся застрять у тебе до осені» (Т. Шевченко); «Поїзд прийде за півгодини» (Ю. Яновський).

Засоби вираження детермінантів з іншим значенням – причи-

---

¹ Русская грамматика. Синтаксис. – С. 159–160,

ни, мети, умови, допусту, способу дії, міри, порівняння – обмеженіші, ніж відповідних прислівних поширювачів, бо в їх функції рідко виступають чи майже не виступають деякі форми, наприклад, інфінітиви, дієприслівники, якісні прислівники тощо.

Отже, поняття про детермінанти в «Русской грамматике» занадто широке. Щоб уточнити його, доцільно називати такі форми, що характеризують всю ситуацію, ситуантами¹. Ситуанти можуть виражати дифузне значення – місця і часу, умови й часу, умови і причини, причини і мети тощо, напр.: *На виставі були майже всі студенти нашого курсу* – де і коли; *«За його старанням вийде і «Царівна» (О. Кобилянська) – чому і за яких умов; Ради такого випадку Хома навів на вогневу бюргерських качок» (О. Гончар)* – з якою метою і чому.

У реченні може бути кілька ситуантів. Часто об'єднуються просторові й часові ситуанти, дещо рідше – причинові і просторові, допустові й просторові, просторові і способу дії тощо, напр.: *Всюди по селах в цей ранній час люди прорубують ополонки» (О. Гончар); Внаслідок другої літньої кампанії на радянсько-німецькому фронті гітлерівська армія опинилася в тупику» (Я. Галан); «Наперекір суховіям та чорним бурям повсюди йде вона за людиною» (О. Гончар); «У кінці вулиці клубками здіймалася курява» (П. Панч). У такому разі один ситуант пояснює, уточнює інший. Можуть об'єднуватися й однакові чи близькі ситуанти, які не завжди інтонаційно відокремлюються і виступають як цілісні одиниці, напр.: *Другого дня рано почалася артпідготовка. Подібні об'єднання можна назвати складеними ситуантами. Із ситуантами можуть об'єднуватися суб'єктні чи об'єктні форми, напр.: Од хвилювання у нього захрипав голос» (П. Панч); «Для нас тепер великого значення набуває меліорація» (з газ.). Можливе об'єднання з ситуантами прислівних поширювачів чи цих останніх між собою, напр.: «З голосними піснями, з веселим сміхом із сільської площі в усі чотири сторони по вулиці валом валили люди» (Ю. Збанацький).**

Прислівні поширювачі предиката В.А. Белошапкова називає «характеризуючими визначниками», розуміючи під ними якісні

---

¹ Белошапкова В. А. Знач. праця. С. 140; Сиротинина О. Б. Лекції по синтаксису російського язика. – М., 1980. – С. 67.

й кількісні прислівники, прислівники способу дії й відповідні їм відмінкові і прийменниково-відмінкові форми¹. При цьому не береться до уваги, що при близькому до присудків розташуванні багато форм з таким же значенням, як і у ситуантів, стає прислівними. Тому більше підстав звузити і поняття про ситуанти, зарахувавши всі форми із значенням місця, часу, причини, мети, умови, допусту, способу дії, міри, порівняння, що пов'язані зв'язком власне прилягання чи відмінкового прилягання, до прислівних поширювачів і назвати їх *поширювачами місця, часу, причини, мети, умови* тощо (назва таких поширювачів визначниками предиката не зовсім точна, бо вони можуть бути не тільки на рівні речення, а й словосполучення).

Прислівні поширювачі можливі і до субстантивних членів. В «Русской грамматике» вони називаються слабкими поширювачами з означальним значенням і не чітко відмежовуються від інших слабких поширювачів². В.А. Белошапкова визначає їх як неконститутивні непередикативні визначники з передбачуванним і непередбачуваним зв'язком³. У працях минулих років такі поширювачі називалися означеннями. Цей термін незручний тим, що тепер відроджується широке розуміння означальних відношень, отже, можливі означення не тільки присубстантивні, а й придієслівні⁴. Тому назвемо такі форми поширювачами імен. Поширювачі імен можуть виражатися не лише прикметниковими формами, а й відмінковими, тому базуються не тільки на зв'язку узгодження, а й відмінкового прилягання, напр.: «Негрів двоє в полі, в Оклахомі, *нашу рідну пісеньку вели*» (А. Малишко); «Перші сніжинки креслили *дзвінке морозне повітря*» (О. Копиленко); «Я всі слова свої не злі, всю душу *пристрасної вдачі*, всі почуття *мої гарячі* тобі, Вітчизно, віддаю» (П. Воронько). Використання відмінкових і прийменниково-відмінкових форм спричиняється до того, що поширювачі імен можуть виражати дифузні значення – атрибутивно-суб'єктні, атрибутивно-об'єктні, атрибутивно-локальні тощо, напр.: «У бліндажі *сгардії майо-*

---

¹ Белошапкова В. А. Знач. праця. – С. 140.

² Русская грамматика. Синтаксис. – С. 133, 457.

³ Белошапкова В. А. Знач. праця. – С. 20.

⁴ Там само.

ра Воронцова... стояла приємна свіжа прохолода (О. Гончар); «Чує Остап любії слова й пізнає козачку-дівчину з *русою* косою (Марко Вовчок); «Вже міст *через Дінець* давно прогуркотів» (В. Сосюра).

Отже, члени предикативної основи, потенційні підмети – це форми, які симетрично чи асиметрично відображають семантичні компоненти ситуації і тому властиві лише рівневі речення. Прислівні поширювачі – це члени іншого рівня, вони формуються на базі словосполучень і тому безпосередньо і прямо виражають ті семантичні категорії, які відбиваються в нашому мисленні. Об'єктні компоненти і семантичні категорії можуть виступати не тільки на рівні словосполучень, а входити до складу мовно вираженої ситуації. В такому разі семантичні суб'єкти і предикативні ознаки виражаються групою слів, тобто може бути група семантичного суб'єкта і група семантичної предикативної ознаки. Це означає, що граматичні суб'єкти і предикати не завжди збігаються з усім обсягом семантичних компонентів. Ситуанти не передбачаються семантичними компонентами. Вони є наслідком безпосереднього впливу семантичних категорій на словесно виражену ситуацію. Отже, граматично ситуанти відмінні від прислівних поширювачів, але семантично споріднені з ними.

Дискусійним є і питання про прикладку. У більшості праць, зокрема в «Русской грамматике» 1980 р., вважається, що прикладка узгоджується з підпорядковуючим словом і тому належить до прислівних поширювачів¹. Однак зв'язок прикладки з пояснюваним іменником особливий – корелятивний, тобто близький до сурядного². Тому немає достатніх підстав вважати поєднання типу *хлопець-партизан, гвардії лейтенант Микола Воронцов, машина-таксі* тощо словосполученнями, а одні з їх компонентів – прислівними поширювачами. У багатьох випадках прикладки можна визначити тільки на основі контексту, тобто в межах речення. Отже, прикладки виділяються на базі речення, а не словосполучення. Все це свідчить про те, що прикладки належать до окремого типу поширювачів, відмінного

¹ Русская грамматика. Синтаксис. – С. 426.

² Кротевич Е. В. О связях слов. – Львов, 1959. – С. 9.

від прислівних, які точніше можна назвати, беручи до уваги тип зв'язку, корелятивами.

Окремо треба виділити поширювачі з двоспрямованими відношеннями, які називаються дуплексивами (від лат. *duplex* – подвійний). Їх не можна вважати поширювачами прислівного типу, бо дуплексиви – це прикметникові, займенникові чи іменникові форми, що залежать від об'єкта і присудка, отже, функціонують тільки на рівні речення. На такі форми свого часу звернув увагу ще О.О. Потебня¹ Певні зауваження про такі форми можна знайти у працях Л.А. Булаховського, І.Г. Матвіяса та ін². Дуплексиви від прикметникових форм уживаються в українській мові переважно в знахідному чи родовому відмінках (другий знахідний чи родовий), зрідка – в орудному відмінку (орудному напівпредикативному), напр.: «Додому повернувся він пізно вночі і застав Огея вже *вмитого, прибраного*» (О. Досвітній); «Правду кажучи, я не знайшов нічого *такого* у тій рецензії» (Панас Мирний); «Місяці війни зробили дівчину *зосередженою і дещо дорослішою*» (Л. Дмитерко). Близькі до прикметникових дуплексиви, що виражаються деякими прийменниковими відмінками, напр.: «Та й хату покинули *без догляду*» (Панас Мирний); «Я не думав зустрінути тебе *в такій ролі*» (Ю. Збанацький).

Іменникові дуплексиви у сучасній мові, як правило, виражаються орудним відмінком (орудним напівпредикативним), іноді – сполученнями з прийменниками *за, в, на*, напр.: «Дуже хотіла мене мати побачити *вчителем*» (М. Стельмах); «Я тебе спочатку був ледве не прийняв... *за вуркагана*» (О. Гончар); «Як воліли козаки не обирати *в гетьмани* джуру Хмельницького» (О. Ільченко). Іменникові дуплексиви у знахідному чи родовому відмінках (у другому знахідному чи родовому) застаріли, пор. «Застанеш мене *молодицю*» (Марко Вовчок); «То ж тебе... на аркані *бранку* волокли» (І. Вирган).

Отже, наявність дуплексивів свідчить про те, що окремі по-

---

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М. 1958. – Т. 1/2. – С. 120–122.

² Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в українській мові. – К., 1962. – С. 54, 60.

ширювачі можуть наближатися не тільки до підметів (потенційні підмети), а й до присудків, ставати напівпредикативними. Другий називний при речових зв'язках також пов'язується двоспрямованим зв'язком і, на думку багатьох мовознавців¹, входить до складу іменного присудка, напр.: «Воронцов *лежав жовтий і зосереджений у спідній сорочці*» (О. Гончар); «Туман розтанув, садки *стояли вмиті й святково мовчазні*» (Є. Гуцало).

В одноядерних реченнях поширювачі можуть входити до складу предиката. Деякі мовознавці вважають, що орудний відмінок при дієсловах на позначення віяння чогось є частиною предиката, особливо, якщо є суб'єкт у формі прийменника *від* з родовим відмінком², напр.: «Від хлопця *повіяло чимсь рідним і недосяжним*» (В. Кучер); *Югнем да полум'ям од неї пахнуло*» (Марко Вовчок). Дехто висловлює думку, що заперечні форми *нічого, ніколи, ніяк* входять до складу предиката інфінітивних речень³, напр.: «О віршах уже *нічого й думать*» (Т. Шевченко), тобто: не можна й думать; «Та *ніколи мені сидіти*» (Л. Глібов), тобто: не можна сидіти; «Тут і комбайном *ніяк робити*» (О. Гончар), тобто: не можна робити.

У квантитативних реченнях при наявності суб'єкта сполучення кількісного числівника (прислівника) з родовим відмінком виконує функцію предиката, напр.: «У одного чоловіка *було аж п'ять синів*» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Бо в їх *було землі багацько, людей мало*» (І. Нечуй-Левицький).

Таким чином, проблему другорядних членів речення розв'язати ізолювано від інших питань не можна. Вона пов'язана з поглядами на члени речення взагалі, на головні члени-речення, на існування не тільки прислівних, а й неприслівних зв'язків, на сутність граматичних значень і семантики тощо. Якщо підходити до цієї проблеми з таких позицій, то найбільш переконливим виявляється визнання того, що поняття про члени речення все ж

---

¹ *Пешковский А. М.* Знач. праця. С. 225; *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С. 221; Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. – С. 175.

² *Ареват Н. Н.* Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – Киев, 1984. – С. 56.

³ *Арполенко Г. П.* Структурні типи інфінітивних речень // Укр. мова і літ. в шк. – 1977. – № 3. – С. 46.

потрібне, але не у вигляді головних і другорядних чи головних і поширюючих членів, а членів предикативної основи і поширюючих членів. Члени предикативної основи і потенційні підмети відображають семантичні компоненти ситуації і тому властиві лише рівневі речення. Прислівні поширювачі безпосередньо передають об'єктні компоненти та різні семантичні категорії і формуються на основі словосполучень. Залежно від типу зв'язку прислівні поширювачі бувають сильні і слабкі. Прислівні актанти переважно сильні, поширювачі місця, часу, причини, мети тощо і присубстантивні поширювачі – слабкі. Деякі форми з об'єктним значенням (неприслівні актанти) та із значенням семантичних категорій місця, причини, часу, умови, допусту тощо (локативні і темпоральні члени, а також ситуанти) можуть характеризувати всю ситуацію і тому виступають тільки на рівні речення. До неприслівних поширювачів належать також корелятиви та дуплексиви.

Межа між членами предикативної основи і поширювачами не завжди чітка. Про це свідчать форми, що наближаються до підметів (потенційні підмети), і форми, що наближаються до присудків (дуплексиви), а також утворення з дифузним значенням.

Відмінність між називним і непрямими відмінками – цілком реальний факт граматичного оформлення речень. Тому немає підстав відмовлятися від ідеї про номінативну будову висловлень, щоб врахувати не тільки їх семантичні, а й граматичні особливості. А це означає, що асиметрія між синтаксичними членами і семантичними компонентами цілком природна. Вона найпомітніше виявляється на рівні предикативної основи, але можлива і серед поширювачів, оскільки семантичні компоненти можуть об'єднуватися з семантичними категоріями і відбиватися у вигляді дифузних синтаксичних значень та форм. І все ж поняття про семантичні категорії, які можуть бути і поза компонентами ситуації, свідчить про те, що зв'язок поширювачів з такими категоріями загалом безпосередніший, симетричніший, ніж зв'язок членів предикативної основи з семантичними компонентами. Характер багатьох поширювачів залежить від синтаксичної і семантичної будови речення, належності речень до двоядерного чи одноядерного типу, тому їх варто розглядати не окремо, а при описі тих чи інших моделей. Це дасть змогу

уникнути однобокої характеристики речень, допоможе звернути увагу на інші особливості речень, наприклад, на їх парадигматику, комунікативну будову, сприятиме усвідомленню речень в цілому – з комплексом ознак.

Статтю опубліковано у журналі «Мовознавство» (1990. – № 2.– С. 3–11).

2.5.3. Інфінітив у функції другорядних членів речення

На думку більшості вчених, інфінітиви – це колишні іменники так званих і-основ давального відмінка однини (порівн.: «*треба знати*» і «*дати цій знати*», «*треба стати*» і «*дати цій стати*» тощо). Оскільки інфінітив означав назви дій і не мав відмінювання, це його зближувало з дієсловами. Але «здієслівнюючись» («оглаголиваясь», за висловом О.О. Шахматова), інфінітив «не набув дієслівних форм і залишився невідмінюваною формою дієслова»¹.

Таким походженням інфінітива пояснюється надзвичайна різноманітність його синтаксичних функцій. Уже найдавніші мовознавці встановили, що інфінітив виконує насамперед функцію, типову для дієслова, тобто функцію присудка. Далі було доведено, що інфінітив може виступати і в значенні деяких імен. Якщо дієслівні функції інфінітива не викликали сумніву, то про іменні функції цієї форми відразу ж почалися суперечки. Особливо гостро дебатовалося питання про те, яким другорядним членом речення може бути інфінітив. У працях з російського та українського мовознавства ХІХ ст. визнавалося, що інфінітив може бути додатком, обставиною мети. Звичайно, розуміння додатків при цьому не завжди чітке; додатки, як правило, не відмежовуються від дієслівних складених присудків. Цікаво також і те, що в цих ранніх працях нічого не говориться про інфінітиви-означення.

З гострою критикою положень Ф.І. Буслаєва про те, що інфінітив може виконувати й іменні функції, виступив О.О. По-

---

¹ Безпалько О. П. та ін. Історична граматики української мови. – К., 1957. – С. 320.

тебня. Він вважає інфінітив виключно предикативною формою. «Неозначений спосіб, як дієслово, – пише О.О. Потебня, – завжди належить до категорії присудка в широкому розумінні, тобто не може бути ні справжнім підметом, ні справжнім додатком... Роль додатка неможлива для неозначеного способу саме тому, що він передбачає непрямі відмінки, яких також (уже) немає в неозначеному способі, як немає в ньому називного»¹.

У своїй критиці Ф.І. Буслаєва О.О. Потебня і його учень Д.М. Овсяннико-Куликовський, який обстоював таку саму думку, звичайно, до деякої міри мали рацію. Надто прямолінійно представники логістичного напрямку в граматиці ототожнювали іменні додатки з інфінітивними. Ясно, що не те саме сказати «*выучился читать и писать*» і «*выучился чтению и письму*». Кожен вислів має свій специфічний відтінок. Але не можна заперечувати і того спільного, що існує між цими зворотами. Д.М. Овсяннико-Куликовський і не заперечує такої спільності, але він її вбачає тільки в значенні. Однак мова йде не про лексичне значення, бо іменники і дієслова мають різне лексичне значення, а про значення синтаксичних конструкцій. А це вже синтаксичне поняття, якого і не бачить Д.М. Овсяннико-Куликовський.

Якби твердити, що інфінітив не може виступати додатком тому, що не має категорії відмінка, як це робить О.О. Потебня, то довелося б сказати, що й невідмінювані іменники типу *кіно, поні, кенгуру* і т. ін. також не можуть бути додатками, бо не мають відмінкових флексій. О.О. Потебня висуває таке твердження тому, що він надто вузько розумів другорядні члени речення, ототожнюючи їх з частинами мови. З цим погодитися не можна.

У 20–30-ті роки нашого століття такі вчені, як М.М. Петерсон, О.М. Пешковський, на Україні – Л.А. Булаховський, П.Й. Горецький, М. Ф. Наконечний та ін., відмовившись від теорії другорядних членів речення, нічого не говорили про приналежність інфінітива до тих чи інших другорядних членів, але в 40-х роках теорія другорядних членів речення знову займає панівне становище. У багатьох посібниках для середньої та вищої школи відновлюється твердження про те, що

---

¹ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике, I–II. – М., 1958. – С. 342–343.

інфінітив може виступати додатком і обставиною мети. Крім того, розглядають і інфінітив-означення. Про ці три функції інфінітива говорять, наприклад, Б.М. Кулик, А.О. Загородський, О. М. Пархоменко та ін.

Однак у наукових працях та в деяких посібниках тривали болючі пошуки точнішого визначення функцій інфінітива. Найвидатнішу спробу в цьому напрямку зробив у свій час О.О. Шахматов. Він визначає інфінітив, як «назву дієслівної ознаки, не ускладненої уявленням ні про діяча ознаки, ні про іншу активну чи пасивну ознаку; інфінітив – це найзагальніша назва дієслівної ознаки»¹. Можливе вживання інфінітива суб'єктне і об'єктне. При суб'єктному вживанні інфінітив виступає присудком двоскладних речень, головним членом односкладних речень, другим присудком тощо. Але підметом інфінітив бути не може, бо він не субстантивується.

Об'єктне вживання інфінітива не означає, що він може бути додатком «Об'єктивація інфінітива, – пише О.О. Шахматов, – не є перехід його в назву субстанції: це тільки наслідок залежного його становища, при якому він не зберігає всієї повноти свого значення»². Через те О.О. Шахматов заявляє, що не може визнати інфінітив додатком. Оскільки для інфінітива немає місця серед традиційної тріади другорядних членів речення, О.О. Шахматов виділяє його в окремий член речення із назвою «додатковий дієслівний член» інфінітив, тобто додатковий дієслівний член, виражає залежні непередикативні відношення. Ці відношення можуть бути каузальні (причинові), фінальні (цільові) і модальні (способові). Подібні відношення можуть виражати і різні відмінкові форми, тому «це значною мірою зближує інфінітив і додаток»³. Але між ними є і відмінність, вона «така сама, як між назвою дії-стану, вираженої дієсловом (інфінітивом), і назвою дії-стану, вираженої іменником. Субстантивована дія уявляється носієм ознак, тоді як дія, виражена інфінітивом, сприймається як активна дія»⁴.

---

¹ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С. 461.

² Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С. 461.

³ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С. 392.

⁴ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С. 392.

О.О. Шахматов розглядає додатковий дієслівний член після іменників, що виражає властивість, якість: *не было угла переодеться; выпить не дурак; искусство готовить стол; мастер угощать* тощо (за традиційною граматикою означення); після прикметників: *рад видеть; горазд плясать* (тобто переважно присудки); після дієслів руху, мислення, бажання, наказу, модального значення тощо.

Не можна сказати, що О.О. Шахматов був цілком послідовним. Зазначивши на стор. 41, що він не відносить інфінітив до додатків, на стор. 462 він називає його додатком. О.О. Шахматов не дає належної оцінки придієслівним інфінітивам різного типу, хоча цілком очевидно, що не можна скидати в одну купу інфінітиви після дієслів руху і після модальних дієслів. Але основна думка О.О. Шахматова про те, що інфінітив у функції другорядного члена не можна ототожнити з іменними засобами вираження цих членів, заслуговує на увагу.

Застереження з цього приводу роблять деякі мовознавці і в наш час. Зокрема, О.М. Земський, С.Ю. Крючков і М.В. Светлаев, розглядаючи вираження додатків інфінітивами, зазначають, що вони «не набувають при цьому значення іменника; вони визнаються додатками постільки, постільки стоять на місці додатка і відносяться до слів, що допускають при собі додаток на питання непрямих відмінків»¹. Певні уточнення про другорядні члени речення, виражені інфінітивами, можна знайти у працях С.І. Абакумова, Є.М. Галкіної-Федорук, М.М. Баженова, О.М. Гвоздева та ін. Але в цілому в більшості сучасних посібників для середньої та вищої школи з певними застереженнями чи частіше без них все ж визнається, що інфінітив може виступати у функції трьох другорядних членів речення: додатків, неузгоджених означень і обставин мети.

Інфінітиви, як відомо, найчастіше прилягають до дієслів. Щоб визначити, чи виступають придієслівні інфінітиви другорядними членами речення, треба насамперед відмежувати їх від дієслівних складених присудків, входити до яких інфінітивам найприродніше. Це зробити не так легко.

---

¹ *Земский О.М.* Русский язык / *О.М. Земский, С.Е. Крючков, М.В. Светлаев.* – ч. II. – М., 1950. – С. 40.

Візьмімо, наприклад, такі сполучення: *почав малювати, хотів робити, пробував писати, люблю читати, мрію написати, приніс їсти, вчуся співати, звук курити, обіцяв відпустити* і т. ін. Оскільки інфінітив близький до відповідних іменників, у всіх цих випадках можна поставити питання додатків і підшукати аналогічну іменну форму, а саме: *почав (що?) малювання, хотів (що?) роботу, пробував (що?) писання, люблю (що?) читання, мрію (про що?) про написання, приніс (що?) їжу, вчуся (чого?) співів, звук (до чого?) до куріння, обіцяв (що?) відпустку*. Але це ще не значить, що в усіх цих випадках маємо додатки. Там, де відмінюване дієслово самостійно не вживається або вживається рідко і для розкриття свого змісту вимагає інфінітива, з яким утворює лексичну цілість, доводиться говорити про наявність дієслівного складеного присудка, а не додатка, наприклад: *почав малювати* (означає початок однієї дії); *хотів робити* (означає модальний відтінок однієї дії); *пробував писати* (означає спосіб здійснення однієї дії) тощо. Щоб установити, що відмінюване дієслово утворило з інфінітивом лексичну цілість, треба мати уявлення про те, які дієслова виступають як допоміжні в дієслівному складеному присудку. Зважаючи на наявність допоміжних дієслів, А.Б. Шапіро ще в 1936 р. запропонував відмежовувати інфінітиви – другорядні члени речення від дієслівних складених присудків. Зокрема, А.Б. Шапіро не відносив до другорядних членів інфінітиви при дієсловах початку або кінця дії (*стал, начал, принялся, взялся, сел, лег, отправился, пустился, завалился, кончил, перестал, бросил, прекратил*); наміру або відмовлення здійснити дію (*собирался, намеревался, хотел, желал, жаждал, предполагал, рассчитывал, задумал, мечтал, раздумал, отказался*); при дієсловах, що можуть викликати питання «що?», але вже мають прямий додаток (*приказал принести книгу, пробовал доказать теорему* тощо); при безособових дієсловах (*пришлось, довелось, не ливать, не пристало, тянет, захотелось, заблагорассудилось*). Крім того, при деяких іменних формах інфінітив може входити у складно-складений присудок чи головний член безособового речення (*рад видеть,*

жаль расстаться, пора уходит тощо)¹.

Подібними міркуваннями керуються, власне, і в наш час. Але на такому шляху аналізування є чимало труднощів, бо різні вчені визначають склад допоміжних дієслів у дієслівному складеному присудку по-різному – то вужче, то ширше. Тому в лінгвістичній літературі існує значне розходження у визначенні приналежності інфінітивів. Так, Л.А. Булаховському інфінітив при дієсловах типу *могти, уміти, сміти, мусити* і под. «нагадує прямий об'єкт», бо він так само щільно до них прилягає і такий же обов'язковий, як і прямий додаток при своїх дієсловах². Для С.І. Абакумова будь-який інфінітив після багатьох перехідних дієслів є прямий додаток, наприклад, *люблю читати*³. О.М. Гвоздев інфінітиви у висловах типу *люблю читати, учиться співати, звик переїжджати, мріє зустрітися* теж відносить до додатків⁴. Але Є.М. Галкіна-Федорук більшість із цих сполучень вважає дієслівними складеними присудками, бо особові дієслова з них підходять під поняття допоміжних дієслів складених присудків її класифікації. Як відомо, Є.М. Галкіна-Федорук визначає п'ять груп допоміжних дієслів: дієслова із значенням початку, тривання чи закінчення дії (*стать, начать, пуститься, браться, взяться, приняться, продолжатъ, остатъся, кончить, перестать, прекратитъ, броситъ*); дієслова із значенням необхідності, можливості, доконечності, повинності (*мочь, уметь, разучитъся, устать, найтись, приспособитъся, ухитритъся, успеть*); дієслова із значенням волевиявлення (*хотел, стремился, желал, намеревался, жаждал, мечтал, отказывался, уклонялся*), дієслова із значенням різних процесів думки (*поспешил, обещал, решил, осмелился*), дієслова з емоційним значенням (*люблю, не терплю, привыкла, предпочитаю, боюсь, страшусь*)⁵.

В «Грамматике русского языка» (вид. АН СРСР) Є.М. Галкіна-Федорук, автор кількох розділів цієї книги, звужує склад

---

¹ Шапиро А.Б. О границах и типах непростого сказуемого / Шапиро А. Б. // Русский язык в школе. – 1936. – №5. – С. 134–135.

² Курс сучасної української літературної мови. – К., 1951. – т. II. – С. 103.

³ Современный русский литературный язык. – М., 1952. – С. 142.

⁴ Современный русский литературный язык. – М., 1958. – С. 94.

⁵ Современный русский литературный язык. Синтаксис / под ред. Э.М. Галкиной-Федорук. – М., 1957. – С. 152–154.

допоміжних дієслів, зводячи їх до двох груп: дієслова із значенням початку, тривання чи кінця дії (*начать, стать, пойти* у значенні «начать», *пуститься* у значенні «начать», *приняться* у такому ж значенні, *кончить, перестать, прекратить, бросить* у значенні «кончить», *продолжать, остаться*); модальні дієслова: а) із значенням можливості чи неможливості, повинності і т. ін. (*мочь, уметь, разучиться, найтись* у значенні «суметь», *ухитриться, потрудиться, устать, успеть*); б) із значенням волевиявлення (*хотеть, желать, жаждать* у значенні «хотеть», *искать* у значенні «хотеть», *мечтать* у значенні «хотеть», *намереваться, стараться, силиться, решать, браться, вызываться, сметь, осмелиться, дерзнуть* у значенні «осмелиться», *покуситься* в такому ж значенні, *пытаться, пробо-вать, отказываться*); в) із значенням процесу думки, внутрішнього переживання (*думать, затеять, надеяться, чаять, гото-виться, собираться, позволить, бояться, трусить, стесняться*)¹.

У наш час багато авторів різних посібників окреслює коло допоміжних дієслів у дієслівних складених присудках приближно так, як це зроблено в академічній «Грамматике русского языка». Але при цьому цілком правий М.М. Баженов, який застерігає, що межі між складним дієслівно-інфінітивним присудком і простим присудком з другорядним членом при ньому не завжди достатньо чіткі. Такі є сполучення з інфінітивом особових та родових форм дієслів *хотеть, бояться, любить* і под., що їх нерідко огульно розглядають як складні присудки. Тим часом інфінітив при *хочу*, наприклад, може виконувати помітно відмінні смислові (а у зв'язку з цим і синтаксичні) функції. Порівн.: 1. *Хочу (собираюсь, намереваюсь, думаю) съез-дить в Москву.* 2. *Хочу (ч о г о?) пить, спать, читать.* Наявність складного присудка безперечно тільки в реченнях першого типу»².

Отже, щоб відмежувати інфінітив у функції другорядного члена речення від дієслівного складеного присудка, треба орієнтуватися, в основному, на той склад допоміжних дієслів,

¹ Грамматика русского языка. – Т. II, ч. I. – М.: Вид. АН СРСР, 1954. – С. 409–416.

² Финкель А.М. Курс современного русского языка / А.М. Финкель, Н.М. Баженов. – К., 1960. – С. 475–476.

який подає академічна «Грамматика русского языка»: 1) дієслова із значенням початку, тривання чи закінчення дії і 2) дієслова з модальним значенням, пам'ятаючи при цьому, що деякі з цих дієслів, залежно від контексту, можуть виступати і як самостійні присудки.

А.Б. Шапіро досить скептично поставився у свій час до положення О.М. Пешковського про суб'єктний і об'єктний інфінітиви, зазначаючи, що воно «для питання, яким членом речення є інфінітив у розглядуваних сполученнях, нічого не дає»¹. Життя показує, що це далеко не так. У наш час учені дедалі частіше вдаються до поняття про суб'єктний і об'єктний інфінітиви при визначенні його як члена речення. Зокрема, О.М. Гвоздев зазначає, то «інфінітив виступає додатком, коли він і підпорядковує дієслово означають самостійну дію... Це буває завжди, коли дієслова означають дії різних осіб, наприклад: *просиши прийти, велит убраться, советует переписать, зовет гулять*; коли ж обидва дієслова означають дії однієї особи, то вирішення залежить головним чином від повноти і самостійності значення підпорядковуємого дієслова»². Порівн. також зауваження авторів академічної «Грамматики русского языка» про те, що «в ролі додатка може виступати: 1) суб'єктний і 2) об'єктний інфінітив, що входить як залежне слово в дієслівні словосполучення, які виражають відношення до дії і об'єктні відношення..., за винятком тих випадків, коли суб'єктний інфінітив входить до складу присудка»³. У посібниках з української мови подібну ідею розвиває О.М. Пархоменко⁴.

Отже, у висловах типу *просить прийти, наказує прибрати, радить переписать, кличе гуляти* інфінітиви виступають другорядними членами речення, бо це об'єктні інфінітиви, тобто просить одна особа, а прийде інша; наказує одна особа, а прибирати буде інша і т. ін. У висловах же *мушу прийти* і для *мушу*, і для *прийти* особа одна – суб'єкт, тобто тут суб'єктний

---

¹ Шапиро А.Б. О границах и типах непростого сказуемого / Шапиро А.Б. // Русский язык в школе. – 1936. – № 5. – С. 133.

² Современный русский литературный язык. – Ч. II. – С. 94.

³ Грамматика русского языка. – Т. II, ч. I. – М.: Вид. АН СРСР, 1954. – С. 567.

⁴ Пархоменко О.М. Українська мова. – ч. II. – С.53.

інфінітив. Якщо з цією ознакою поєднується ще інша, а саме, що відмінюване дієслово виступає з послабленим лексичним значенням, тоді суб'єктний інфінітив доводиться визнати частиною дієслівного складеного присудка (*мушу прийти*). При збереженні відмінюваним дієсловом свого лексичного значення О.М. Гвоздев та інші автори рекомендують відносити до другорядних членів і суб'єктний інфінітив, наприклад: *звик помічати, учиться плавати, гадає одержати* та ін.

Таким чином, зважаючи на характер відмінюваного дієслова, при якому стоїть інфінітив, а також на особливості самого інфінітива, ми вилучаємо з їх маси всі ті форми, що не можуть вважатися присудками, і визначаємо їх як другорядні члени речення. При цьому виявляється, що інфінітиви найчастіше виступають із функцією, близькою до функцій додатків. Очевидно, дається взнаки іменне походження інфінітивів. Про приналежність інфінітивів до додатків ми твердимо на основі певної аналогії, беручи до уваги той факт, що до інфінітивів можна поставити питання непрямих відмінків, як і до справжніх додатків, і що їх можна замінити синонімічними іменними конструкціями. Наприклад, інфінітиви у сполученнях *приніс снідати, учуся співати, мрію одружитися, заважав робити, допомагав складати, просив відпустити* і под. визнаються додатками на тій підставі, що можна сказати: *приніс (що?) їжу, учуся (чого?) співів, мрію (про що?) про одруження, заважав (чому?) роботі, допомагав (чому? у чому?) складанню, у складанні, просив (про що?) про відпустку* тощо. Така аналогія не випадкова. Вона пояснюється певною спорідненістю конструкцій обох типів. І у першому, і у другому випадках дієслова вимагають для розкриття свого змісту подальших доповнень. Коли біля дієслова стає іменник, ця потреба реалізується цілком конкретно і дієслово дістає справжній об'єкт. Інакше з інфінітивом. Ми, звичайно, не знаємо точно, яке значення мали конструкції з інфінітивом у найдавніший індоєвропейський період. Але якщо здогади про те, що спочатку інфінітив був давальним відмінком, правильні, то можна вважати, що первісні інфінітивні конструкції мали об'єктне значення, значення адресата, щось подібне до *дав знати* (дав кому? знати), *приніс знати*, (*приніс кому? знати*) тощо, і утворювалися ці конструкції

на базі тих дієслів, які керували давальним відмінком. У міру того, як інфінітив втрачав значення давального відмінка і «здієслівнювався», конструкції з ним перероджувалися. Значення частини відмінюваних дієслів почало при інфінітиві бліднути. Тоді інфінітив змушений був виражати основну дієслівну ознаку. Так створилися дієслівні складені присудки. При тих самих відмінюваних дієсловах, що зберігали своє лексичне значення, інфінітив продовжував виступати за інерцією, хоча і не мав уже значення реального об'єкта. Але місце додатка зобов'язувало; дієслово мало потребу в додаткові. Тому інфінітив і почав доповнювати відмінюване дієслово назвою процесуальної ознаки, синонімічної до іменного додатка. Звичайно, інфінітив при цьому не відповідає на потребу дієслова так точно і конкретно, як іменник, бо він приносить з собою певний дієслівний відтінок. «Такі інфінітиви, – пише О.М. Гвоздев, – і зараховують до додатків, хоча в них все ж лишається позначення процесу»¹. Тому вислови типу *приніс їсти* нам здаються не цілком закінченими. Ясно, що внаслідок принесення буде певний процес їди, але ми ніби ждемо продовження, пояснення того, над чим відбуватиметься цей процес (*приніс їсти хліб*). Інфінітив криє в собі певну недосказаність, малює ширшу картину, розкриває перспективу.

Отже, інфінітиви ми можемо віднести до додатків з огляду на те, що вони, доповнюючи значення дієслова, стоять на місці справжніх додатків і можуть бути ними замінені, тобто, що вони синонімічні із справжніми додатками. Але так визначати приналежність інфінітивів ми можемо лише з певними застереженнями. Цілком ототожнити додатки, виражені інфінітивом, і додатки, виражені іменними частинами мови, не можна. Ще треба якось відобразити і в термінології. О.О. Шахматов назвав такий інфінітив «додатковим інфінітивним членом», але цей термін надто розпливчастий бо під нього підводилися інфінітиви і з багатьма іншими значеннями. Оскільки все ж виявляється, що між інфінітивами і додатками можна провести певну аналогію, краще їх назвати інфінітивними додатками, маючи на увазі, що справжні додатки будемо називати іменними додатками.

---

¹ Современный русский литературный язык. – Ч. II. – С. 94.

Інфінітивні додатки відрізняються від іменних не тільки своїм дієслівним значенням. Це далеко обмеженіший засіб вираження, ніж іменні додатки. На основі тих відомостей, які подають автори академічної «Граматики русского языка» про словосполучення з інфінітивом, можна зробити висновок, що до додатків належать тільки ті об'єктні інфінітиви, що сполучаються: 1) з дієсловами впливу, волевиявлення типу *веліти, заборонити, примусити, заважати, учити, навчити, зобов'язати, дозволити, допомагати, доручити, запропонувати, наказати, приневолити, просити, радити, вимагати, умовити, убагати* і под.; 2) з деякими перехідними дієсловами типу *взяти, дати, подати, принести*¹. Щодо суб'єктних інфінітивів, то вони рідше виступають додатками, ніж об'єктні. Це буває переважно при деяких модальних дієсловах. Як ми вже зазначали, М.М. Баженов довів, що дієслова типу *хотіти, боятися, любити* виступають не тільки у складі присудка, а й при додатках, наприклад: *хочу їсти (хочу їжу), боюся читати (боюся читання), люблю працювати (люблю працю)*. Автори академічної «Граматики русского языка» теж указують, що «деякі модальні дієслова можуть сполучатися як з інфінітивом, так і з непрямым відмінком імені, наприклад: *любить играть і любить музику, мечтають прославиться і мечтають о славе...*»², з чого можна зробити висновок, що дієслова *любити, мріяти, хотіти* бувають не тільки допоміжними у дієслівному складеному присудку, а й самостійними з інфінітивним додатком. Але навряд чи можна доходити до такого висновку на тій підставі що, як зазначається в «Грамматике русского языка», і деякі дієслова початку, тривання чи закінчення дії типу *почати, продовжити, закінчити* теж можуть сполучатися і з інфінітивом, і з іменниками (*почав оглядати – почав огляд, продовжив працювати – продовжив працю у закінчив сіяти – закінчив сібу*), бо «для дієслів, що означають початок, кінець і продовження дії, характерний дуже тісний, часто обов'язковий зв'язок з інфінітивом»³.

---

¹ Грамматика русского языка. – Т. II, Ч. I. – М. : Вид. АН СРСР, 1954. – С. 222, 224.

² Грамматика русского языка. – Т. II, Ч. I. – М. : Вид. АН СРСР, 1954. – С. 216.

³ Грамматика русского языка. – Т. II, Ч. I. – М. : Вид. АН СРСР, 1954. – С. 217–218.

Таким чином, об'єктну функцію інфінітиви виконують більш обмежено ніж іменники, бо вони бувають не після всіх тих дієслів, що й іменні додатки, а лише після дієслів певних розрядів.

Ми сказали, щодо інфінітивних додатків, як і до іменних, можна ставити питання непрямих відмінків, але виявляється, що не всіх. Навівши такі приклади, як *избегаю (чого?) разговаривать, разговором; воздерживаюсь (от чего?) пить, от питья; учит (чему?) рисовать, рисованию; привык (к чему?) курить, к курению; обещал (что?) отпустить, отпуск; помог (в чем?) расследовать, в расследовании*, А.Б. Шапіро говорить, що «заміна неозначеною формою іменника у непрямому відмінку можлива з ще більшим обмеженням, ніж називного відмінка. Зокрема, зовсім не можна собі уявити заміну неозначеною формою орудного відмінка і майже всіх конструкцій з місцевим відмінком»¹. І справді, серед усіх тих прикладів, що ми наводили, інфінітив найчастіше замінює знахідний і родовий відмінки, іноді давальний. Ми не можемо навести жодного випадку заміни орудного відмінка, і дуже мало випадків – заміни місцевого відмінка. Це пояснюється, очевидно, тим, що значення орудного відмінка дуже спеціальне. Він не просто непрямий об'єкт, а об'єкт інструментальний. Інфінітив же, як незмінна форма, може бути наблизений тільки до найзагальнішого і безпосереднього значення об'єкта. Щодо місцевого відмінка, то справа ясна. Місцевий відмінок передає, як правило, обставинні відтінки значення, а з усіх обставинних значень інфінітив може мати тільки значення мети, що якраз і не властиве місцевому відмінкові. Отже, і з цього погляду інфінітив є далеко обмеженішим засобом вираження об'єктних відношень, ніж іменник.

Крім того, А.Б. Шапіро вказав ще й на те, що іноді іменна конструкція має більше семантичних відтінків, ніж інфінітивна. «У ряді випадків, – пише він, – де заміна, як у наведених випадках, можлива, вживання тієї чи іншої форми може бути пов'язане з дуже важливим смисловим відтінком»². А.Б. Ша-

---

¹ Шапіро А.Б. О границах и типах непростого сказуемого / Шапіро А.Б. // Русский язык в школе. – 1936. – №5. – С. 132.

² Шапіро А.Б. О границах и типах непростого сказуемого / Шапіро А.Б. // Русский язык в школе. – 1936. – №5. – С. 132.

піро наводить такі приклади (перекладаємо їх українською мовою): *уникаю розмов* може означати: 1) «уникаю вслухатися у розмови присутніх» і 2) «уникаю сам розмовляти». Словосполучення з інфінітивом *уникаю розмовляти* має тільки друге значення, бо це суб'єктний інфінітив. Також: *заморився від ходіння* (1) чийогось і 2) свого), але *заморився ходити* (тільки від власного ходіння); *задумав утечу* (1) для когось і 2) для себе), але *задумав утекти* (тільки для себе)¹.

Отже, хоча і з певними обмеженнями, але ми можемо до деякої міри прирівняти інфінітивні конструкції до іменних об'єктних конструкцій. Оскільки інфінітивні конструкції можуть замінити іменні звороти із знахідним, родовим і давальним відмінками, виникає можливість частину інфінітивних зворотів прирівняти до прямих додатків, а частину – до непрямих. Наприклад, можна віднести до прямих додатків інфінітиви у таких сполученнях, як *приніс їсти, подала вечеряти, варила снідати, загадав робити; намітив виступати, просив допомогти, заборонив танцювати, дозволив співати, вимагав читати, запропонував будувати, порадив конспектувати, купив узутися, дала пити, довірив годувати* тощо на тій підставі, щодо кожного з цих інфінітивів можна поставити питання знахідного відмінка і замінити ці інфінітиви відповідними іменниками. Наприклад: *приніс (що?) їжу, подала (що?) вечерю, варила (що?) сніданок, загадав (що?) роботу, намітив (що?) виступ, просив (що?) допомогу, заборонив (що?) танці, дозволив (що?) співи, вимагав (що?) читання, запропонував (що?) будівництво, порадив (що?) конспектування, купив (що?) взуття, дала (що?) питво, довірив (що?) годівництво* і т. ін.

Питання про інфінітиви з функцією прямого додатка в українській мові має не тільки чисто теоретичне значення. Мова йде про досить поширені і типові звороти української народної мови, особливо розмовного жанру. Порівн., наприклад, конструкції з такими інфінітивами, як *їсти, пити, снідати, полуднувати, обідати, вечеряти, вдягнутися, узутися* і т. ін.: «*Осінь матері їсти несе*» (П. Тичина); «*Ой чи прийде, чи не*

---

¹ Шапиро А.Б. О границах и типах непростого сказуемого / Шапиро А.Б. // Русский язык в школе. – 1936. – №5. – С. 132.

прийде на вечерю тую, а я мому миленькому снідати зготую» (Нар. пісня); *«Женців до схід сонця позбирав, поснідати дав»* (Нар. пісня); *«Принесла води, наварила обідать і хліба напекла»* (С. Руданський); *«Сім'я вечеря коло хати, вечірня зіронька встає. Дочка вечерять подає»* (Т. Шевченко) тощо. Спорідненість інфінітивів у подібних зворотах з іменниками може підкреслюватися додаванням до них зменшувальних суфіксів, наприклад: *«Як же тобі, орле, питоньки подати»* (П. Чубинський); *«Йому ненечка їстоньки носить»* (П. Чубинський) тощо. Навіть О.О. Шахматов, який взагалі не визнавав, що інфінітив може бути додатком, випадки з інфінітивом у зменшувальній формі відносив до таких, де додатковий дієслівний член переходить у додаток. «Формальний перехід інфінітива в іменник, отже, – додаткового дієслівного члена в додаток, – пише О.О. Шахматов, – бачимо там, де інфінітив з'являється у зменшувальній формі, що властиве в російській мові майже виключно дитячій мові. Марина (зевает). *Баиньки захотелось. «Дядя Ваня», IV»*¹. Автори академічної «Граматики русского языка» вважають, що у випадках з інфінітивами від назв процесів їди та питва після перехідних дієслів типу *взяти, дати, подати, принести* тощо «інфінітив... набуває відтінку предметності, а все словосполучення – значення об'єктних відношень»².

Отже, випадки з інфінітивами, що виступають у значенні прямих додатків, особливо характерні. У них найяскравіше можна відчувти близькість інфінітивів до іменних зворотів. Тому варто було б на ці конструкції звернути більшу увагу в середній школі. Якщо вже і говорити, що інфінітиви можуть виступати додатками, то насамперед це треба говорити про інфінітивні прямі додатки.

Інфінітив у ході свого розвитку зазнавав впливу інших форм. Як відомо, інфінітив витиснув т. зв. супіна – особливу дієслівну форму, близьку до інфінітива своїм суфіксом *-ть*. Супін вживався після дієслів руху й означав мету руху, наприклад: *«а коли которий торговец поидеть торговать ис Торуня»* (Грамота 1341 р.). Хоча він почав занепадати ще в

¹ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С. 397.

² Грамматика русского языка. – Т. II, Ч. I. – М.: Вид. АН СРСР, 1954. – С. 223.

XI ст., але зустрічається, на думку О.О. Потєбні у давньоруських пам'ятках до XIV ст., а в давньоукраїнських і пізніше¹. Існування супіна не минуло безслідно. Коли тепер інфінітив мети вживається з родовим відмінком, це слід впливу давньої супінної конструкції, бо супін керував родовим відмінком, на відміну від інфінітива, який керував знахідним відмінком. Проте інфінітив, у свою чергу, впливав на супін, при якому починав виступати знахідний відмінок. Внаслідок такого змішування маємо тепер інфінітив мети і з родовим, і із знахідним відмінком. Інфінітивні конструкції з родовим відмінком були в українській мові до XIX ст. дуже поширені. О.О. Потєбня наводить багато прикладів з різних фольклорних записів та старих письменників, наприклад: «*Як послала мене мати в степ пше- ниці жати*» (А. Метлинський); «*Приїхала квіток пришивати*» (А. Метлинський); «*Приїхали киселю їсти*» (ЗЮР); «*Сороки, ворони, летить до мене кужелю прости*» (ЗЮР); «*Іде ж моя мати калини ламати, а за нею мій братичок зозулі стріляти*» (А. Метлинський); «*Нехай лиш відтіть уплітає і Рима строїти чухрає*» (І. Котляревський) та ін.² Але, на думку О.П. Безпалька, «у сучасній українській літературній мові в зворотах, що відповідають давньоруським супінним конструкціям, як норма, вживається форма знахідного відмінка: «*І копу дожжінать пішла, поки не чути ланового*» (Т. Шевченко); «*Пішли своє поле орати*» (Л. Українка); «*Може підеш сьогодні, дочко, жати в мене жито?*» (А. Малишко)³.

Отже, внаслідок змішування супінних та інфінітивних конструкцій інфінітив у сучасній мові може виступати із значенням мети. Це обставинне значення придієслівного інфінітива цілком виразне і про нього вчені говорили здавна.

У функції обставини мети може виступати об'єктний інфінітив після дієслів руху або дієслів типу *звати, залишити, відпустити, послати, запрошувати, прислати, пустити* і под., наприклад: «*Он привезли до прийому чуприни голити*» (Т. Шев-

¹ Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике, I-II. – М., 1958. – С. 349.

² Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике, I-II. – М., 1958. – С. 351.

³ Безпалько О. П. та ін. Історична граматики української мови. – К., 1957. – С. 409.

ченко); «За сонцем хмаронька пливе, червоні поли розстилає і сонце **спатоньки зове** у синє море» (Т. Шевченко); «І ти згодом» – зупинив його вчитель і **відіслав записати** спостереження до зошита» (Ю. Яновський); «Сержант **послав** одного з бійців назустріч батальйонові **попередити** «хазяїна» (О. Гончар).

Той факт, що інфінітив мети може виступати не тільки після дієслів руху як колишній супін, пояснюється змішуванням його з інфінітивними конструкціями. А втім, уже для давньоруських пам'яток О.О. Потєбня вказував при такому інфінітиві не тільки дієслова руху, а й такі, як *пояти, звати, просити, хотіти*¹.

Автори академічної «Граматики русского языка» звертають увагу на цікавий випадок переходу деяких об'єктних інфінітивів мети у суб'єктні. Це буває після окремих перехідних дієслів руху, «коли інфінітив означає перехідну дію, для здійснення якої необхідна участь не тільки суб'єкта, а й об'єкта дії, позначеного головним словом, наприклад: *привел поить коня, повел меня показать сад*»². Треба сказати, що суб'єктний інфінітив теж може виражати значення мети. В такому разі він вживається після неперехідних дієслів руху типу *піти, лягти, прийти* і под. Наприклад: «*Шатнувся миттю сам із хати своїх троянців позбирати*» (І. Котляревський); «*Розбивши вітер чорні хмари, ліг біля моря одпочить*» (Т. Шевченко); «*Учотирьох підем, кадета бити*» (М. Бажан); «*І він, неначе у жнива, приліг спочить, сказати слово*» (А. Малишко); «*А мати не прийшла на бій випроводжати*» (В. Сосюра); «*А Фелікс з тіткою Сашею їздив трамваєм за місто сапати й підгортати картоплю*» (Ю. Яновський); «*Він сам поскакав на своєму вороному жеребці шукати переправи*» (П. Панч).

Особливо виразно значення мети інфінітив виражає тоді, коли приєднується сполучник *щоб* І.Г. Чередниченко пояснює це тим, що сполучник розчленовує відмінюване дієслово і інфінітив, внаслідок чого значення мети підкреслюється більше³. Порівн.: *їду читати – їду, щоб читати; побіг ститати –*

¹ Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике, I–II. – М., 1958. – С. 349.

² Грамматика русского языка. – Т. II, Ч. I. – М.: Вид. АН СРСР, 1954. – С. 220.

³ Чередниченко И.Г. Подчинительные союзы в системе простого предложения // Вопросы славянского языкознания. – Кн. 2. – Львів, 1949. – С. 197.

побіг, **щоб** ститати; *послав попередити* – *послав, щоб попередити* тощо. Довгий час у традиційній граматиці інфінітиви з сполучником *щоб* розглядалися як неповні підрядні речення. Такої думки дотримуються деякі автори і в наш час¹. І.Г. Чердніченко у статті «Подчинительные союзы в системе простого предложения» довів, що не можна безоглядно всі випадки поєднання інфінітивів з сполучником *щоб* відносити до підрядних речень, бо в них немає основних елементів речення, зокрема підмета, який не опущений, а взагалі не мислиться. Тому він запропонував інфінітиви із сполучником *щоб* (при відсутності підмета) вважати обставинами мети². Цей погляд і тепер набуває дедалі більшої популярності³.

І.Г. Чердніченко звертає увагу на те, що інфінітиви мети, якщо розглядати їх з погляду поєднання із сполучником *щоб*, бувають двох типів Після більшості дієслів руху сполучник *щоб* може бути, може й не бути. Але при деяких дієсловах, особливо тих, що не мають значення руху, інфінітив мети з сполучником *щоб* більш потрібний, наприклад: *говорити, щоб пояснити; наступати, щоб перемогти* (не можна: *говорив пояснити; наступав перемогти*).

Синонімічність інфінітивних зворотів без сполучника *щоб* і із сполучником викликала у Ф.І. Буслаєва думку про те, що безсполучникові інфінітивні конструкції виникли із сполучникових і являють собою так звані скорочені підрядні речення⁴. У свій час ще О.О. Потебня спростував теорію скорочених підрядних речень, довівши, що історичні факти не підтверджують такого погляду.

Розглядаючи вживання інфінітивних конструкцій із сполучниками в російській і українській мовах, О.О. Потебня підкрес-

---

¹ Курс сучасної української літературної мови. – Т. II. – С. 287.

² Чердніченко І.Г. Подчинительные союзы в системе простого предложения // Вопросы славянского языкознания. – Кн. 2. – Львів, 1949. – С. 197.

³ Грамматика русского языка. – Т. II, ч. I. – М.: Вид. АН СРСР, 1954. – С. 597; Финкель А.М. Курс современного русского языка / А.М. Финкель, Н.М. Баженов. – К., 1960. – С. 582 (Зокрема, М.М. Баженов зазначає, що підрядне речення може «набувати форми інфінітивного речення, що називається іноді цільовим зворотом, причому речення в цілому розглядається як просте укладнене») (Цитов. книга, стор. 582).

⁴ Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – С. 537.

лює певну особливість української мови щодо цього. «У східній українській..., – пише він, – зустрічається *щоб* з неозначеною формою і там, де російська літературна мова, у цьому розумінні більш архаїчна, не терпить сполучника і де сама українська мова може без нього обходитися, напр.: ...*Пішли, щоб землю озирать, де їм показано селитись* (І. Котляревський)»¹. У наш час на цю особливість української мови звертав увагу Л.А. Булаховський. Він зазначав, що «в українській мові конструкція *щоб* з інфінітивом має дещо ширше застосування проти російської»².

Ми розглянули вживання придієслівних інфінітивів. Значні труднощі для визначення синтаксичних функцій становлять приіменні інфінітиви. Частину таких інфінітивів треба віднести до дієслівних складених присудків, якщо вони стоять після іменників, які становлять стійке фразеологічне сполучення і виступають замість допоміжних дієслів, наприклад: *маю право відповісти, маю честь вшанувати, палаю бажанням учитися, зробив зусилля піднятися, мав намір поїхати, виявив бажання працювати* і под. (тобто, щось подібне до таких конструкцій, як *можу відповісти, маю вшанувати, прагну вчитися, намагався піднятися, хотів поїхати, бажав працювати*)³. Всі інші приіменні інфінітиви, якщо вони відповідають на питання означення і можуть бути замінені ними, більшість сучасних авторів відносять до неузгоджених означень⁴. «Такі означення, – пишуть автори академічної «Граматики русского языка», – розкривають зміст явища, предмета. Означення, виражені інфінітивом, часто пояснюють член речення, виражений абстрактним іменником з модальним значенням, наприклад: *представилась возможность действовать; проявил готовность работать*»⁵.

---

¹ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике, I – II. – М., 1958. – С. 426.

² Булаховський Л.А. З історичних коментаріїв до української мови. Сполучники і сполучні групи, «Наукові записки» КДУ. – Т. V, в. 2. – 1946. – С. 47.

³ Грамматика русского языка. – Т. II, Ч. I. – М.: Вид. АН СРСР, 1954. – С. 413, 415.

⁴ Абакумов С.И. Современный русский язык. – С. 140; Современный русский литературный язык. Синтаксис / под ред. Э.М. Галкиной – Федорук. – М., 1957. – С. 50; Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – С.258; Пархоменко О.М. Українська мова – ч. II. – С.69.

⁵ Грамматика русского языка. – Т. II, ч. I. – М.: Вид. АН СРСР, 1954. – С. 551.

О.О. Шахматов хоча і не визнавав, що присубстантивний інфінітив може бути означенням, проте вказував, що в такому разі інфінітив виражає властивість, якість. Серед керуючих іменників О.О. Шахматов виділяв такі, як *мастер, мастерица, охотник, искусник*, до яких особливо часто прилягає інфінітив. Див. його приклади типу *майстер частувати, майстерниця годувати, митець змішувати, охочий поринати* і под.¹

Більшість дожовтневих мовознавців навіть не згадувала про те, що інфінітив може виконувати означальну функцію. Такий погляд розвинувся, головним чином, з 40-х років нашого століття, коли з статтями про потребу запровадження теорії другорядних членів речення виступили С.І. Абакумов, А.Б. Шапіро, Р.Т. Аванесов та ін. Проте і в наш час є ще певні суперечності у визначенні приналежності інфінітивів до означень. Зокрема, не всі беруть до уваги той факт, що в багатьох випадках присубстантивний інфінітив виступає як складова частина дієслівного присудка. О.М. Гвоздев рекомендує значно звужити рамки присубстантивних інфінітивів, що виступають з означальною функцією, і віднести значну частину їх до додатків. «Коли інфінітив підпорядкований іменником із значенням процесів, звичайно віддієслівним, відношення ускладнюються аналогічно до того, як і при підпорядкуванні ним іменників, але все ж ці відношення в основному ті ж, що й при дієсловах, і їх більше підстав є віднести до додатків, ніж до означень»². О.М. Гвоздев наводить такі приклади (перекладаємо їх українською мовою): *мрія відвідати виставку* із *мріє відвідати виставку* (порівн.: *мрія про відвідування...*); *прохання звільнити* із *просить звільнити* (порівн.: *прохання про звільнення*); *звичка переїжджати* (*звичка до переїздів*); *надія зустрітися* (*надія на зустріч*); *думка розробити проект* (*про розробку проекту*); *постанова передати* (*про передачу*); *прохання залишитися*; *порада вступити на курси*; *уміння висловити* тощо. «В усіх цих випадках, – зазначає О.М. Гвоздев, – інфінітив не дає якісної характеристики (навіть з натяжкою неможливо зробити заміну узгодженими означеннями), а уточнює поняття шляхом указу-

¹ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С. 393.

² Современный русский литературный язык. – ч. II. – С. 94.

вання, на що спрямований позначений іменником психічний стан або волевиявлення»¹.

Які ж інфінітиви можна віднести до означень? Їх небагато. Вони виступають при іменниках недієслівного походження або таких, що втратили зв'язок з дієсловами, бо в інфінітивах при таких іменниках «означальність переважає». Наприклад: *талант яскраво зображати (письменницький талант), мистецтво оповідати (мистецтво оповідання), хист помічати, звичка забувати, властивість поширюватися, засіб виводити плями тощо*².

Треба сказати, що О.М. Гвоздев має рацію, не визнаючи означеннями інфінітиви при багатьох віддієслівних іменниках, бо вони виразно побудовані на основі дієслівних словосполучень. Порівн. зауваження авторів академічної «Граматики русского языка», які рекомендують у реченні *Огляд виставки закінчився* визначати слово *виставки* додатком на тій підставі, що словосполучення *огляд виставки* базується на дієслівній основі – *оглядати виставку*³. Правда, автори цієї книги самі не послідовні, бо аналогічні випадки з інфінітивами вони розглядають як означення⁴.

О.О. Шахматов звернув увагу на те, що присубстантивні інфінітиви іноді можуть мати відтінок мети «для вираження саме властивості іменника. *А для себя я купил ножик, вот поглядите... нож, еще другой нож, третий, это в ушах ковырять, это ножнички, это ногти чистить* («Три сестри»)»⁵. Подібні конструкції були поширені в українській мові XVII–XIX ст., наприклад: «*Чи не було річеньки утопиться мені, чи не було кращого улюбиться мені*» (П. Чубинський); «*В мене личенько молодцям цілувати*» (Д. Яворницький); «*Ставок під кригою в неволі і ополонка – воду брать*» (Т. Шевченко) та ін. Але в сучасній українській мові вони рідко вживаються і становлять архаїчне явище⁶.

Підсумовуючи викладене, слід зробити такі висновки:

---

¹ Современный русский литературный язык. – ч. II. – С. 95.

² Современный русский литературный язык. – ч. II. – С. 100.

³ Грамматика русского языка. – Т. II, ч. I. – М.: Вид. АН СРСР, 1954. – С. 524.

⁴ Грамматика русского языка. – Т. II, ч. I. – М.: Вид. АН СРСР, 1954. – С. 551.

⁵ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С. 394.

⁶ Курс сучасної української літературної мови. – Т. II. – С. 104.

1. Питання про синтаксичні функції інфінітивів не можна вважати цілком розв'язаним. Коли до певної міри усталився погляд про те, що інфінітив може виконувати функції, типові для дієслова, тобто бути присудком двоскладного речення чи головним членом деяких односкладних речень, то не склалося однотайної думки про іменні функції, інфінітива, зокрема його роль як другорядного члена речення. І все ж, на думку більшості вчених нашого часу, інфінітив може бути додатком, обставиною мети і почасти – неузгодженим означенням.

2. Інфінітив можна визнати додатком лише з певними застереженнями, він доповнює відмінюване дієслово назвою дії, а не об'єкта. Інфінітив вважаємо додатком, головним чином на основі його синонімічності з справжніми додатками. Тому варто назвати його інфінітивним додатком, на відміну від іменних додатків.

3. Щоб визначити, коли інфінітив виступає додатком, треба відмежувати його від дієслівного складеного присудка. Для цього слід: 1) зважити на те, якій мірі збігло лексичне значення відмінюваного дієслова, при якому вживається інфінітив, тобто з'ясувати склад допоміжних дієслів дієслівного складеного присудка, і 2) взяти до уваги наявність суб'єктного чи об'єктного інфінітива, бо об'єктний інфінітив завжди виступає додатком, а з суб'єктним інфінітивом це буває тільки за умови збереження повноти лексичного значення відмінюваного дієслова.

4. Інфінітиви – далеко обмеженіший засіб вираження додатків, ніж іменні частини мови. Вони виступають додатками не після всіх тих дієслів, що й іменники; крім того, інфінітиви не можуть замінити всі відмінки, зокрема, вони рідко вживаються замість місцевого відмінка і зовсім не вживаються замість орудного відмінка.

5. Інфінітиви можуть виступати у значенні прямих і непрямих додатків. Найкраще об'єктне значення виражають ті інфінітиви, що виконують функцію прямого додатка. Інфінітивні прямі додатки найближчі до іменних додатків.

6. У зв'язку із змішуванням старого інфінітива з супіном придієслівні інфінітиви сучасної мови можуть виконувати функцію обставин мети.

7. Означальну функцію інфінітиви виконують обмежено. До означень можна віднести лише ті інфінітиви, що залежать від іменників недієслівного походження або що втратили свій зв'язок з дієсловами. Ті ж словосполучення з присубстантивними інфінітивами, що синонімічні дієслівним словосполученням, треба віднести до випадків з інфінітивними додатками. Крім того, слід мати на увазі, що частина присубстантивних інфінітивів може входити до складу дієслівних складених присудків, бо іменники, від яких вони залежать, становлять стійке фразерлогічне сполучення і виступають у значенні допоміжних дієслів.

Статтю опубліковано в журналі «Українська мова в школі» (1961. – № 6. – С. 21–32).

2.5.4. Способи вираження іменних обставин

В існуючих посібниках для середньої і вищої школи з синтаксису української мови питання про обставини і способи їх вираження не знайшли докладного висвітлення. У підручнику для середньої школи А.О. Загородського (ч. II, 1951) і в «Курсі сучасної української літературної мови» Б.М. Кулика (1948) матеріал про обставини викладено неповно: не висвітлюється питання про способи вираження обставин. Простий перелік частин мови, що виступають тими чи іншими обставинами (як у підручнику А.О. Загородського), не може замінити такого висвітлення. У підручнику Б.М. Кулика дещо докладніше зазначається, якими саме частинами мови виражається кожна обставина, але схематичний, абстрактний характер викладу все ж зберігається.

Подаємо деякі матеріали про способи вираження іменних обставин.

I. Обставини місця

Серед безприменникових способів передачі місцево-просторового значення найбільш поширений орудний і знахідний місця. За визначенням О.О. Потєбні, орудний місця «означає шлях руху, який на невизначеному протязі збігається з рухом»¹. Наприклад: *Дивлюся: так буцім сова летить лугами,*

---

¹ Из записок по русской грамматике, т. II, 1874, стор. 417.

берегами, та нетрями, та глибокими ярами, та широкими степами, та байраками (Т. Ш.)¹. *Крізь його видко обом – і Андрієві і Маланці, як брудною, розгрузою дорогою йдуть заробітчани* (М. К.). *Затим сплигнув із сходів і, взявши з собою Цигулю та ще кілька чоловіків, швидко пішов широкою вулицею* (А. Г.).

Своєю неозначеністю орудний місця і відрізняється від знахідного: «Відмінність між знахідним в укр. «їдуть вони поле, їдуть і друге; *Дунай море* плисти, *три річеньки брести*» і орудним у «їхати полем» полягає, очевидно, в тому, що знахідним ...передається міра руху, і, таким чином, межі, напр., поля вміщуються в межах руху, в той час як в орудному *полем* поле лише почасти збігається з межами руху»².

Знахідний місця, як правило, має при собі означення (часто числівникове).

О.О. Потебня зазначає, що орудний місця може набувати розподільчого значення. Так, вираз «*Домами* світло стало погасати» має означати, що світло погасало то в одному, то в другому домі³. Орудний місця з розподільчим значенням тепер зустрічається дуже рідко⁴.

Основним засобом для передачі місцево-просторового значення в наш час виступають різноманітні прийменникові звороти. Вони творяться за допомогою таких прийменників, як *у* (*в*), *до*, *на*, *під*, *біля*, *коло*, *край*, *кінець*, *поруч*, *близько*, *за*, *перед*, *серед*, *над*, *проти*, *повз*, *між*, *по*, *від*, *з*, *при*, *через* та ін.

Прийменник *в* може сполучатися з місцевим і знахідним відмінком. *В* + місцевий виражає значення *де*, *в* + знахідний – *куди*,

---

¹ Умовні скорочення: *А. Г.* – А. Головка; *М.* – А. Малишко; *Г.-А.* – П. Гулак-Артемівський; *І. К.* – І. Котляревський; *Кв.-О.* – Г. Квітка-Основ'яненко; *Л. У.* – Л. Українка; *М. Б.* – М. Бажан; *М. В.* – М. Вовчок; *М. К.* – М. Коцюбинський; *Мегл.* – А. Меглинський; *Нон.* – М. Номис; *О. Г.* – О. Гончар; *О. Гавр.* – О. Гаврилюк; *О. Д.* – О. Десняк; *П. Т.* – П. Тичина; *Т. Ш.* – Т. Шевченко; *Шух.* – Шухевич.

² Из записок по русской грамматике, т. II, стор. 417–418.

³ Там же, стор. 418–419.

⁴ У давній літературній мові для позначення місця широко вживався ще місцевий безприйменниковий, напр.: *Затвори Ярослава Муромі* (Іпатівський літопис). *Поиди сюди Києвъ* (Лаврентіївський літопис) та ін. У сучасній українській мові місцевий безприйменниковий з таким значенням не вживається; деякі сліди його можна знайти лише в говірках.

напр.: *Сичі в гаю перекликались* (Т. Ш.). *Босць ішов стежками в полі, біля криниць просив води* (А. М.). *Грими, тридцятиріччя, і славу в світ неси!* (П. Т.). *А було ж: як батько косять – в поле їм обід несуть*» (П. Т.).

До звороту *в* + знахідний близька своїм значенням конструція *до* + родовий. Прийменник *до* з родовим означає «напрямок до крайньої, найближчої до говорящего точки предмета, що доходить до самої цієї точки, але не захоплює предмета; дійти до міста – до меж, не переходячи за них». Таке значення «найсуворіше витримується в російській народній (за винятком говорів, що перебувають під впливом української) та в літературній мові». В українській мові *до* + родовий, крім цього, може ще «ставитися в певних випадках і там, де в російській *в* з знахідним, *до* з давальним: «*Пішла мати до (в) Києва*»; «не ходи *до сінєй*, а іди *до хати*» (Метл., 2) ...Таке поширення значення *до*... очевидно, відносно нове»¹.

Значення *куди* може передаватися також за допомогою звороту *на* + знахідний. Це буває тоді, коли треба більш загально вказати напрямок руху, наприклад: *Був Ворошиловим розроблений маршрут: зберігши сили всі, на Міллерово вийти* (М. Б.). *Подалась я на Полівку по веселому сніжку* (П. Т.).

З місцевим прийменник *на*, як і прийменник *в*, виражає значення *де*, але «прийменник *в* означає дійсний, точний рух предмета в певне місце – всередину іншого; *на* – рух приблизний, не точний»².

Прийменник *за* вживається з орудним і знахідним. Зворот *за* + знахідний показує напрямок дії до пункту, що перебуває по той бік якогось предмета, напр.: *Якби-то далися орлині крила – за синім би морем милого знайшла* (Т. Ш.). *Бій уже відгримів десь за містечко* (О. Г.).

Для передачі протилежного просторового значення – місця дії перед предметом – використовується зворот *перед* + орудний. Прийменник *над* з орудним означає перебування на певній височині над предметом. Для визначення місця проти якогось

¹ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. IV, стор. 262.

² Ці слова Греча наводить Л. А. Булаховський у своїй книзі «Русский литературный язык первой половины XIX в.», 1948, т. II, стор. 359.

предмета вживається зворот *проти* + родовий. Різні відтінки перебування по сусідству з предметом передають прийменники *коло*, *близько*, *біля*, *поруч* + родовий. Прийменник *між* вживається здебільшого з орудним відмінком і вказує на становище між предметами. Таке значення прийменника *між* вимагає, щоб при ньому стояло два іменники. Один іменник з прийменником *між* вживається здебільшого тоді, коли він стоїть у множині. Рідше прийменник *між* вживається з родовим та знахідним¹.

Прийменник *по* творить просторові звороти переважно з місцевим. *По* + місцевий має значення *де* з відтінком розділовості. *По* + місцевий дуже часто вживається замість орудного місця. Особливо поширене подібне явище, наприклад, у творах Шевченка:

Вітер віє, повіває, по полю гуляє; Зайде сонце – Катерина по садочку ходить та багато інших.

Прийменник *від* вживається виключно з родовим. О.О. Потебня зазначає, що прийменник *від* вказує «напрямок від крайньої, найближчої до говорящого точки предмета, без відтінків поверхні, внутрішності, які виражаються прийменниками *з*, *із*, протилежно напрямкові *до*»².

Крім значення вихідного пункту, прийменник *від* з родовим показує «перебування на відстані, відмежування від певного (іншого) предмета»³.

Близький до *від* прийменник *з*. З родовим він може показувати рух від якогось пункту, але не від пункту взагалі, як прийменник *від*, а з середини його.

Крім простих прийменників, для передачі місцево-просторового значення можуть вживатися різноманітні складні прийменники – *з-під*, *понад*, *з-за*, *поза*, *понад*, *поміж* та ін.

---

¹ Порівн. в О. М. Пешковського: «Прийменник (*між*. – Ред.) показує, що дія відбувається в просторі, обмеженому з обох боків чи з різних боків предметами, названими в родовому або орудному множини... чи в двох або кількох родових, орудних одинини...; тільки в дуже рідких випадках можливий один орудний одинини, і в цих випадках прийменник має вже інше значення, тотожне із значенням прийменника *серед*» (Русский синтаксис в научном освещении, 1938, стор. 296).

² Из записок по русской грамматике, т. IV, 1941, стор. 252. (Порівн. також А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении, стор. 294).

³ Там же, стор. 422–423.

2. Обставини часу

Серед безприйменникових зворотів найбільш поширений родовий часу. Родовий часу, як правило, має при собі означення, напр.: *Пізнього вечора у Надводнюка зібралися Бояр, Малишенко Гордій, Клесун Павло, Яків Кутній, Онаній Тяжкий та Свирид Сорока (О. Д.). За добу вони мали перевалити хребет, зробити кожний до півсотні кілометрів, а надвечір наступного дня вийти з двох боків у тилу ворога (О. Г.). Одного вечора після команди «спати», в таборі зчинився рух (О. Гавр.).*

У давній українській мові за допомогою родового позначалися дати з постпозицією числівникового означення: року 1817, року 1820 тощо. Але вже давно поряд з таким визначенням дати почало вживатися інше: 1817 року, 1820 року, а в останній час переважило прийменникове визначення: в 1817 році, в 1820 році тощо.

Родовий часу показує якийсь певний, часто один момент дії, звідси обов'язкове вживання при ньому означення. Орудний відмінок більш загально вказує на час, тому означення при ньому не обов'язкове, напр.: *Не дивись, не дивися на місяць весною (Л. У.). Літом я робила в полі (П. Т.).*

О.О. Потебня зазначає, що орудний часу розвинувся з орудного місця і тому аналогічний до нього: «Орудний часу взагалі аналогічний до попереднього (тобто до орудного місця. – *Ред.*) і передбачає його. Час в орудному уявляється шляхом, а дія в часі – рухом у просторі і, отже, «йти дорогою» (причому дорога довша за пройдений нами шлях) схоже на «спать ночью» (тобто не обов'язково «всю ніч»).

О.О. Потебня звертає увагу також на дистрибутивний відтінок орудного часу (з множиною)¹. У сучасному вжитку орудний часу з дистрибутивним відтінком можна зустріти досить часто, напр.: *Такими ранками хочеться говорити про своє, інтимне, дороге (О. Д.). А вечорами – хлопців гулі (А. М.). І від того бачили ноцями каламутні сни (А. Г.)* та ін.

Знахідний часу, на відміну від родового та орудного, показує охоплення всього часового моменту. При ньому часто можливі означення, напр.: *Та з батьком Максимом сю ніч погу-*

---

¹ Из записок по русской грамматике, т. II, стор. 419.

ляєм (Т. Ш.). *Тимуть всю ніч*, чуючи канонаду ліворуч і праворуч на флангах (О. Г.). *Цю ніч тут полежить пень, а тоді вже хоч рачки буде подаватися до лісу* (А. Г.).

Трапляється також знахідний, що означає належність дії до певного часового моменту, тобто паралельний родовому, напр.:

Чи буде та чорнобривка сей рік молодиця? (Т. Ш.).

Інші безприйменникові звороти часу в сучасній українській літературній мові не вживаються.

Серед прийменникових зворотів найбільш поширені такі, що творяться за допомогою *у* (*в*), *за*, *через*, *від*, *до*, *при*, *після*, *по*, *над*, *під*, *перед*, *о* (*об*) та деякі інші. Прийменник *у* (*в*) може поєднуватись із знахідним і місцевим відмінками. У старовину цей прийменник міг мати значення через скільки часу. Напр.: *У рік стара пані вмерла* (М. В.). Тепер таке значення передається здебільшого зворотами з прийменниками *за* чи *через*, напр.: *За півгодини яких спереду замаячили вітряки на горі* (А. Г.). *Але через хвилину йому знову здається, що кінь ступає назад* (О. П.).

Із значенням *протягом якого часу* зворот *через* + знахідний *у* наш час майже не вживається.

Прийменник *від* у часових зворотах, як і в просторових, показує вихідний пункт дії (від якого часу?)¹. Разом з *до* прийменник *від* утворює вислови із значенням *від якого і до якого часу*.

Прийменник *до* позначає кінцеву часову межу. Прийменник *за* може вживатись з родовим, знахідним і орудним. Про значення конструкції *за* + знахідний ми вже говорили. *За* + родовий позначає добу, напр.: *Були ми за царизму босі, тепер – сильніші од усіх!* (П. Т.). *За студентських часів* друзя були з Макаром Івановичем (А. Г.). *За царя* бабі була одна дорога – *од печі до порога* (Приказка).

Часто поряд із цим зворотом виступає *при* + місцевий: *Колись, при денікінцях, і влітку, і восени в оцім лісі по ярах вони жили лісовиками* (А. Г.).

---

¹ «Часове значення, – пише О. М. Пешковський про цей прийменник, – зовсім аналогічне просторовому; прийменник означає, що час, визначений іменником, є початковий момент дії (Русский синтаксис в научном освещении, 1938, стор. 294). Часове значення зворотів з прийменником *от* із значень просторових виводить і Потебня. (Порівн.: Из записок по русской грамматике, т. IV, 1941, стор. 252).

Значення *після* передається, головним чином, за допомогою звороту *після* + родовий, іноді – *по* + місцевий (вживається для вираження більш тісного часового прилягання): *Після війни прийдемо сюди на курорт* (О. Г.). *Так переливами море ще довго одходить по бурі* (П. Т.).

Зворот *над* знахідний показує певну близькість до часу (що витікає з основного просторового значення прийменника *над* – перебування поверх чого), напр.: *Над вечір прийшла Настя з гостини* (М. К.).

Близьке до цього значення звороту *під* знахідний, що дав прислівникове утворення *під час*. У минулому прийменник *під* з таким значенням вживався частіше, ніж тепер. Порівн.: *Під ясну годину усі побратими* (Народна творчість). *Під той час і брат приходить* (М. В.) тощо.

Значення *раніше, перед чим* виражає зворот *перед* + орудний (порівн. місцево-просторове значення – перебувати *перед чим*): *І стало тихо-тихо, як у ступу перед бурєю* (А. Г.).

У старовину одним з досить поширених прийменників, що виступав із знаменням предмета думки, часу і місця, був *о* (*об*). В сучасній українській мові він зберігся, головним чином, у деяких часових зворотах. *О* (*об*) місцевий має значення, аналогічне до свого первісного просторового значення, тобто показує, що дія відбувається «навкруги, приблизно, навколо»¹, якогось часового моменту, напр.: *Об обідній порі до в'язальниць завітав Білоус* (О. Д.). *Об тій годині знайшли їх трьох в оцій долині* (А. М.). *Коли б оце дома вже були об цієї порі* (А. П.).

В сучасній українській мові прийменник *о* здебільшого і створює такі стереотипні формули, як *о котрій годині* тощо.

3. Обставини причини

Безприйменникові способи вираження причини в сучасній українській мові не поширені. Старовинна мова добре знала родовий причини². О.О. Потебня свідчить, що в старовинній мові

---

¹ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. IV, стор. 276.

² Сліди його можна зустріти в українській мові: *Якої лихої години сидіти* (Нам); *Якої вражої ти матері сумуєш* (Г.-А.) тощо.

був досить поширений також орудний причини¹, але в новій літературній мові він стає все рідший, змінюючись різними описовими зворотами («по причині», «вследствие» тощо) і прийменниковими конструкціям²; такий же рідкий він і в українській мові².

О.О. Потебня вказує також на те, що більше слідів орудного причини українська мова зберігає в сполучниках. Він має на увазі сполучники *чим* і *тим*. Це положення Потебня ілюструє такими прикладами: *Чим воно так на світі діється, що...; Тим я тебе не займаю, що сватати маю, тим до тебе не горнуся, що слави боюся* (Метл.)³.

У сучасній мові з цією метою здебільшого зживається давальний причини (*чому, тому* тощо).

Основним способом вираження причини в сучасній українській мові є прийменникові конструкції. Серед них найбільш поширені *від* + родовий і *з* + родовий. У причинові звороти прийменник *від* вносить свій відтінок – відправної точки⁴. Наприклад: *Твої коси від смутку, від суму вкрила позолоть* (П. Т.). *І прокинулись од крику діти* (П. Т.). *Від цього вони ніби вирости в своїх очах* (О. Г.). *Невідомий ледве вирвав мізинець, заревів від болю і випустив її* (О. Д.).

До прийменника *від* близький прийменник *з*, який показує вихідний пункт діяльності зсередини предмета. Звідси його причинове значення. Порівн.: *Чергуючи ночами біля апарата, він уже й тут в обороні бувало з нудьги як соловей почне заливатися в трубку* (О. Г.). *А коли Захар Давидович підтримав Ярину, Гортина аж заплакала, мабуть, із злості* (О. Д.).

Для позначення причини українська мова зберігає також зворот *через* + знахідний, напр.: *Через небажання псувати приятельські відносини притуплялася критика* (З газет).

Серед поширених причинових конструкцій варто відзначити *за* + орудний, напр.: *За дурною головою нема й ногам спокою* (Приказка). *Він кричав щодуху, але обслуги, хоч були рядом,*

---

¹ Напр.: *Хоробрій мечем падуть* (Пам'ятки української мови); *Збагатилися шарпаниною добрь шляхецких* (Літопис Самовидця).

² Из записок по русской грамматике, т. II, стор. 462.

³ Там же, стор. 452.

⁴ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. IV, стор. 254.

ледве чули його за суцільним гуркотом (О. Г.).

4. Обставини мети

У сучасній українській мові іменникові обставини мети виражаються лише прийменниковими зворотами. Найголовніші з них – *для* + родовий і *на* + знахідний, напр.: *На тополях, в ограді, на ночівлю, мостилося гайвороння* (А. Г.). *Вирву я для утішки чотири орішки* (Народна творчість).

Після дієслів руху або після мови про те, що хтось посилається по щось, ставлять *по* з місцевим, напр.: *Забирай, друже, людей і... знову по міни* (О. Г.).

У розмовній мові з такою метою трапляється прийменник *за* з орудним, напр.: *Поїхав за крамом* (Шух., 167).

У старих фольклорних записах та в розмовній мові значення мети іноді передається зворотом *про* + знахідний, напр.: *Держи рукавиці про запас* (Ном.).

Близькими до обставин мети є звороти, що стоять після іменників і вказують на призначення. Українська мова знає різноманітні способи передачі цього значення: *для* + родовий, *на* + знахідний, *до* + родовий, *під* + знахідний, *про* + знахідний тощо (*діжка для капусти, діжка на капусту, діжка до капусти, діжка під капусту, діжка про капусту* тощо). У різних випадках вживаються різні способи, але найчастіші два перших – *для* + родовий і *на* + знахідний.

5. Обставини способу дії, умови й уступки

Обставини способу дії можуть виражатися насамперед орудним способом, напр.: *Іду я тихою ходою* (Т. Ш.). *Обози потягнулися до висоти і вже не вертали назад, а стали попід нею величезним гомінким табором* (О. Г.)¹.

Порівняльний відтінок обставин способу дії передає орудний порівняльний, напр.: *Він сидить, згорнувшись бубликом над апаратом* (О. Г.). О.О. Потебня зауважує, що орудний способу може передавати також відтінок міри, напр.: *Йди, іди, дощичку, цебром, відром, дійницею!*².

---

¹ Порівн. приклади О. О. Потебні: *таким побитом, стояти обозом* тощо (Із записок по русській граматиці, т. II, стор. 469).

² Там же, стор. 170.

Для вираження обставин способу дії використовуються також деякі приїменникові конструкції, напр., *на* + знахідний, *по* + місцевий тощо:

Дрібні хвилі... розбивались на білу піну (М. К.).

Обставини умови й уступки трапляються в мові нечасто і на способи вираження бідні. Вони передаються здебільшого за допомогою сполучень *при наявності* (*відсутності* і т. ін.) + родовий, *на випадок* + родовий, *проти* + родовий тощо.

Статтю опубліковано в журналі «Українська мова в школі» (1951. – № 1. – С. 72).

2.5.5. Деякі спостереження над прямими додатками в українській мові

1. Мовні факти переконують у тому, що додатки необхідно поділяти за чотирма принципами: за керуючими словами – на *придієслівні* і *приїменні*; за значенням – на *прямі* і *непрямі*; за засобами вираження – на 1) *прості іменні* і *прості інфінітивні*, 2) *релятивні* (приїменникові) і 3) *складені*; за наявністю чи відсутністю заперечення – на *стверджувальні* (додатні, реальні) і *заперечні* (від’ємні, ірреальні). Це дає змогу уточнити поняття про прямі додатки як про додатки, головним чином, *придієслівні*. За засобами вираження – *прості іменні*, *прості інфінітивні* чи *складені* і за наявністю заперечення – *стверджувальні* (реальні) чи *заперечні* (ірреальні).

2. Прямі додатки, як додатки *придієслівні*, залежать у більшості випадків від відмінюваних форм перехідних дієслів або утворених від них дієприслівників та активних дієприкметників на *-чий*. Але, крім того, прямі додатки можуть залежати від форм дієслівного походження, які в своєму розвитку відірвалися від первісного середовища, тобто від присудкових форм на *-но*, *-то*, для яких керування знахідним відмінком надзвичайно характерне, та від деяких предикативних прислівників типу *видно*, *видко*, *чутно*. Той факт, що прямі додатки майже виключно *придієслівні*, істотно відрізняє їх від непрямих додатків, які можуть бути і *придієслівними*, і *приїменними*.

3. Основним засобом вираження прямого додатка є знахідний

відмінок іменника, займенника та інших субстантивованих частин мови. Проте знахідний відмінок не з будь-яким значенням може вважатися прямим додатком. До прямих додатків належить 1) знахідний відмінок після дієслів фізичної дії (знахідний відмінок зовнішнього об'єкта); 2) знахідний відмінок результативного об'єкта; 3) знахідний відмінок після дієслів абстрактно-інтелектуального змісту (знахідний відмінок внутрішнього об'єкта); 4) почасти – знахідний відмінок тавтологічний після перехідних дієслів (*мостити мости*). Знахідний відмінок з об'єктно-просторовим значенням треба визнати переходовим другорядним членом між додатками й обставинами (обставинним додатком).

Не належить до прямих додатків 1) знахідний відмінок часу; 2) знахідний відмінок кількості, міри; 3) подвійний знахідний відмінок; 4) почасти – знахідний відмінок тавтологічний (після неперехідних дієслів або й після перехідних дієслів, але з виразною підсилююю функцією).

4. Родовий відмінок неповного об'єктування не можна цілком віднести до прямого додатка. Прямими додатками можна визнати тільки ті випадки з родовим відмінком неповного об'єктування, в яких значення частковості послаблене (родовий відмінок тимчасового користування) або й зовсім відсутнє (родовий-знахідний).

5. Родовий відмінок при запереченні можна визнати прямим додатком лише в тому разі, якщо ввести поняття про заперечні (від'ємні, ірреальні) прямі додатки. Ірреальним прямим додатком може бути родовий відмінок також не будь-якого значення, а тільки родовий відмінок з послабленим значенням неповного об'єктування та родовий-знахідний.

6. В українській мові, особливо розмовного жанру, поширені інфінітиви у функції прямого додатка. Вони мають інший специфікум порівняно з прямими додатками іменного типу, тому назвемо їх прямими інфінітивними додатками.

Статтю опубліковано як матеріали (тези доповіді) Міжвузівської наукової конференції з питань синтаксису (Львів, 25–28 січня 1962 р.) (Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1962. – С. 53–55).

2.6. Просте двоскладне ускладнене речення

2.6.1. Речення з однорідними членами

Запровадження вчення про словосполучення як самостійну синтаксичну одиницю, уточнення деяких понять про речення в якійсь мірі позначилося і на трактуванні питань про ускладнення простого речення однорідними членами, вставними словами, відокремленими членами, уточнюючими відокремленими членами тощо. Звернімо увагу на назви відповідних тем. У програмі середньої школи з мови йдеться не про однорідні члени, відокремлені члени, вставні слова та ін., а про речення з однорідними членами, речення з відокремленими членами, речення зі вставними словами тощо. Ці назви точніші, оскільки однорідні члени існують не самі по собі, а тільки на рівні речення, перетворюючи його на особливий тип простого речення.

У шкільній граматиці тривалий час, а в підручнику А.П. Медушевського та М.К. Тищенка ще й досі, йшлося не про речення з однорідними членами, а про однорідні члени речення, які «...відповідають на одне й те саме, питання й відносяться до одного й того самого члена речення»¹. У науковій граматиці зазначається: «Вказівки на те, що однорідні члени відповідають на одне питання, як це робиться у шкільній граматиці, недостатньо»². Часто кілька означень відповідають на одне й те саме питання, але не є від цього однорідними. Розглянемо приклад з підручника А.П. Медушевського і М.К. Тищенка, про який автори зазначають, що в ньому означення не однорідні, хоча це й заперечує їхньому визначенню однорідності: «*Довга зелена прудка ящірка шмигнула між камінням і зникла*»³, тобто всі три прикметники відповідають на одне питання – яка? З другого боку, кілька додатків можуть відповідати на різні питання, але

---

¹ А.П. Медушевський, М.К. Тищенко. Українська мова. 7 клас. К., «Радянська школа», 1976, с. 71.

² А.Н. Гвоздев. Современный русский литературный язык. Часть II. Синтаксис. М., Учпедгиз, 1958, с. 110. Див. також: А.Г. Руднев. Синтаксис осложненного предложения. М., Учпедгиз, 1959, с. 153.

³ Н.С. Валгина. Синтаксис современного русского языка. М., «Высшая школа», 1973, с. 207.

бути однорідними, наприклад: *«Місто жило заводом і для заводу»* (В. Попов), тобто: *жило чим? заводом; жило для чого?* для заводу. Н.С. Валгіна підкреслює, що навіть така риса однорідних членів, як однаковість синтаксичних функцій, хоча й досить типова, але не всеохоплююча, бо однорідними іноді можуть бути і члени речення з різними функціями, наприклад: *«Ця безсмертна трагедія екранізувалась 16 разів на різних континентах і в різні часи»* (3 газ.).

Щодо другої частини визначення – однорідні члени відносяться до одного і того самого члена – то вона передбачає супідрядний зв'язок. «Однак супідрядність аж ніяк не обов'язкова властивість однорідних членів речення: навряд чи правомірно, наприклад, вважати супідрядними однорідні підмети, бо вони не підпорядковані ніякому члену речення. Важко виявити і їх підпорядковану роль щодо присудка: зв'язок підмета з присудком – взаємозумовлений, координуючий»¹.

З огляду на це Н.С. Валгіна робить висновок про те, що однорідність членів речення, їх супідрядність, однаковий спосіб вираження – все це можливі, більш чи менш типові властивості однорідних членів, але вони не визначають їх логіко-синтаксичної суті. Основна ознака однорідних членів речення – сурядний зв'язок, яким поєднуються логічно однозначні і лексично зіставлювальні слова. Н.С. Валгіна твердить, що члени речення повинні опинитися в сурядному ряду, щоб стати однорідними, тобто вступити один з одним в синтаксичні відношення перелічувальні, зіставно-протиставні чи розділові, а це можливо за логічної однозначності сполучуваних слів і їх лексичної зіставлюваності. Тому вона дає таке визначення однорідних членів речення: «Однорідними є члени речення, пов'язані сурядними відношеннями, які визначають однаковість їх синтаксичної позиції в реченні»².

У зв'язку з більшою увагою до граматичної характеристики однорідних членів речення автори деяких нових посібників з російської й української мов для середньої школи змінили традиційне їх визначення. Зокрема, в навчальному посібнику з російської мови для 7–8 класів С.Г. Бархударова та ін. у визначен-

---

¹ Див. А.П. Медушевський, М.К. Тищенко. Знач. праця, с. 75.

² Н.С. Валгіна. Знач. праця, с. 206–207.

ні однорідних членів насамперед вказано на сурядний зв'язок, як основу однорідності. «Однорідними називаються члени речення, поєднані між собою сурядним зв'язком»¹. В описовій частині цього визначення називаються й інші ознаки однорідних членів, а саме те, що вони відповідають на одне й те саме питання і можуть бути однаковими членами речення; відносяться до одного і того ж члена речення і пояснюються одним і тим самим словом.

Близьке до цього і визначення в підручнику з української мови для шкіл з російською мовою навчання. У ньому зроблена спроба об'єднати в самому визначенні всі ці риси однорідних членів: «Однорідними... називаються такі члени речення, які об'єднуються один з одним сурядним зв'язком, відповідають на те саме питання й відносяться до одного члена речення або мають спільний загальний член речення»². Це визначення передбачає й однорідні члени речення з узагальнюючими словами, бо в ньому йдеться про «спільний загальний член речення». Можливо, згодом методисти запропонують більш досконале визначення, але поки що воно все ж краще, ніж просто констатація того, що однорідні члени речення відповідають на одне питання і пояснюють один член речення.

Під час загальної характеристики однорідних членів у всіх посібниках підкреслюється, що однорідні члени речення можуть бути поширеними. Це зручна нагода повторити, що поширеними (складеними) можуть бути не тільки головні члени речення, а й другорядні.

Слід також звернути увагу на наявність у деяких реченнях кількох рядів однорідних членів³. Про них ідеться і в підручниках А.П. Медушевського, М.К. Тищенка і М.Т. Чемерисова та ін., але переважно під назвою «груп однорідних членів». Варто вживати саме термін «ряди однорідних членів», як це зроблено в посібникові С.Г. Бархударова та ін., а також А.П. Марти-

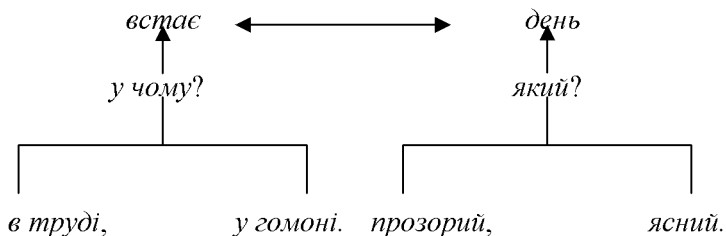
---

¹ Там же, с. 206.

² С.Г. Бархударови др. Русский язык. Учебное пособие для 7–8 классов. М., «Просвещение», 1976, с. 87.

³ М.Т. Чемерисов та ін. Українська мова. 7 клас. Для шкіл з російською мовою навчання. К., «Радянська школа», 1976, с. 42–43.

ненко та О.Я. Сарнацької, бо це наближає термінологію шкільного синтаксису до наукового, в якому всі однорідні члени речення багато хто називає рядами. В українському мовознавстві такий термін уживав Л.А. Булаховський. У підручнику А.П. Мартиненко та О.Я. Сарнацької наводяться приклади з двома і трьома рядами однорідних членів, зокрема схема речення з кількома рядами однорідних членів¹. Її можна подавати і простіше, напр.:

Складаючи схеми речень з кількома рядами однорідних членів, необхідно пояснити учням, як їх поділяти на словосполучення. Однорідні члени речення самі по собі не становлять словосполучення (*в труді*, *у гомоні*). Лише там, де є підрядний зв'язок, можна говорити про словосполучення, тобто при поєднанні однорідних членів з підпорядковуючим словом. Отже, наведене речення має такі словосполучення: 1) *прозорий*, *ясний день*; 2) *встає в труді*, *у гомоні*; 3) *у гомоні пісень*.

У посібниках з російської та української мов для середньої школи недостатня увага приділена питанню про те, які члени речення можуть бути однорідними. На сторінках посібника С.Г. Бархударова та ін. мимохідь зазначається, що однорідними можуть бути підмети, присудки, означення, додатки й обставини (у цьому переліку немає прикладок!). У посібнику з української мови М.Т. Чемерисова та ін. для шкіл з російською мовою навчання подається загальне зауваження, що однорідними можуть бути головні і другорядні члени речення. У жодному з посібників не вказується, чи можуть бути однорідними головні члени односкладних речень. Це питання дуже важливе, бо від того, як ми його будемо розв'язувати, залежить розмежування речень з

¹ Див. С.Г. Бархударов и др. Знач. праця, с. 88.

однорідними членами і складних речень. Учитель повинен знати способи такого розмежування. Н.С. Валгіна рекомендує керуватися такими правилами:

1. Речення з кількома підметами при одному присудку – просте з однорідними членами: «*І роси, і птаці, і трави з зорею вітають мене*» (В. Сосюра). Поєднання кількох головних членів номінативних речень становить складне речення: «*І день, і дим, і даль, і ритми, бадьорий крок, бадьорий спів...*» (В. Сосюра). При наявності спільного означення при кількох головних членах номінативного речення їх слід вважати однорідними, а речення простим, напр.: «*Громадянська війна. 1919 рік. Тривожні дні і ночі*».

2. Речення з різними присудками недієслівного типу слід вважати простими з однорідними членами, наприклад: «*Од воротка у неї руки були порепані й важкі*» (В. Сосюра); «*Він був сам і хазяїном, і отаманом ватаги*» (І. Нечуй-Левицький); «*Не багата я і проста, та чесною роду*» (І. Котляревський) тощо.

3. Речення з дієслівними присудками мають перехідний характер, бо більшою чи меншою мірою наближаються до складних. Це наближення встановлюється на основі контексту. Зважаючи на нього, можна зробити висновок, що перед нами: просте речення з однорідними присудками: «*Якось вночі грізно зітхнула і гримнула Нева*» (К. Паустовський); речення з більш самостійними присудками: «*Зранку ще дванадцять середняків, одумавшись за ніч, принесли заяви, пригнали худобу*» (М. Шолохов); складне речення: «*З гілок весело кранотіла, а з дахів бігла вода*» (Л. Толстой); «*Він пом'яв у руці чорний картуз, потім сів*» (К. Паустовський) тощо. «Наявність або відсутність підметів при таких присудках, – зазначає Н.С. Валгіна про приклади третього типу, – пояснюється швидше стилістико-функціональними завданнями і почасти будовою складного речення в цілому, а не будовою даної предикативної одиниці. Крім того, можливість вставки підмета *він* характеризує подібні сполучення присудків як окремі предикативні одиниці, що можливо в структурі складного речення»¹.

---

¹ Див. А.П. Мартиненко, О.Я. Сарнацька. Українська мова. Частина друга. Синтаксис. Підручник для VII–VIII класів середньої загальноосвітньої школи робітничої та сільської молоді. К., «Радянська школа», 1962, с. 55.

4. У безособових реченнях головні члени однорідні, якщо вони мають спільну зв'язку і часто – спільний додаток чи обставину: «*Надворі було тихо та ясно*» (І. Нечуй-Левицький); «*Було вогко, непривітно і тихо*» (М. Коцюбинський) тощо. У реченнях без зв'язки, – пише Н.С. Валгіна у цій книзі, – краще вбачати частини складного.

5. Означено-, неозначено- й узагальнено-особові речення здебільшого становлять перехідний тип від простого до складного речення. Наявність спільного другорядного члена дає підставу визначати такі речення як прості з однорідними членами, наприклад: «*За всіх скажу, за всіх переболію*» (П. Тичина); «*Багато таких суден тепер списують, різнуть, вантажать на платформи і відправляють на металургійні заводи*» (О. Гончар); «*Дивися і не надивися, дишеш і не надишешся тим чистим повітрям*» (І. Нечуй-Левицький) та ін.

С.Д. Єрмакова вважає, що для визначення однорідності головних членів односкладних речень наявність спільного другорядного члена недостатня. «Основним критерієм у більшості односкладних речень, – пише вона, – є критерій логіко-семантичний, тобто підпорядкування кількох дій певній особі, одному суб'єкту, а також характер явищ, їх одноплановість». Але визначати однорідність усіх односкладних речень за таким принципом їй не вдається, бо не в усіх цих реченнях є логічна особа, і тоді С.Д. Єрмакова змушена брати до уваги спільні другорядні члени, зв'язки, морфологічні засоби вираження головних членів тощо, тобто робити те саме, що й інші автори.

У середній школі навряд чи варто вдаватися до тонких міркувань про логічний суб'єкт чи проміжні конструкції між реченнями з однорідними членами і складними реченнями. Учні треба практично навчити розпізнавати однорідні й неоднорідні головні члени односкладних речень у найтиповіших випадках. Для цього прийом знаходження спільного другорядного члена найбільш конкретний і доступний, його й слід використовувати.

З поняттям про однорідні головні члени речення пов'язані ще такі питання, як однорідність морфологічно тотожних дієслів і зв'язок присудка з однорідними підметами. Як довів М.Н. Майданський, морфологічна однотипність дієслів ще не означає, що

вони однорідні. Наприклад, у реченнях *«Оце написала кілька рядків і сиджу спочиваю»* (Ю. Яновський), *«Зараз нехай Сенька негайно розпшеться і летить паровоз приймає»* (О. Копиленко) підкреслені дієслова пов'язані так, що друге пояснює перше, разом вони виступають у ролі єдиного присудка, отже, не є однорідними¹. Є. М. Галкіна-Федорук такі присудки називає простими ускладненими². До ускладнених форм простого присудка належать також дієслова, що повторюються зі стилістичною метою, наприклад: *«Поїхали... а Черкаси палають, палають»* (Т. Шевченко); *«Пливи, пливи, мій човнику, униз за водою»* (Нар. творчість) тощо. Отже, таке повторення дієслів теж не пов'язане з поняттям про однорідність. На це вказують і автори деяких посібників для середньої школи, зокрема С.Г. Бархударов та ін.

У нових підручниках з російської й української мов для середньої школи відомості про зв'язки присудків з однорідними підметами не подаються. Ці зв'язки мають свої особливості; з ними варто практично ознайомити учнів, добираючи відповідні вправи.

Отже, у зв'язку з тим, що підмет і присудок становлять граматичну основу речення, їх однорідність особлива. Однорідні підмети не пов'язуються супідрядним зв'язком, а однорідні присудки часто виходять за межі понять про однорідність, оскільки в них особливо виразно проявляється предикативність. Однорідні другорядні члени речення відрізняються від головних тим, що завжди пов'язуються супідрядним зв'язком, тобто пояснюють якийсь один член речення – *«Гори востаннє завіттилися легким, ажурним золотом»* (О. Гончар) чи все речення в цілому – *«Із уст в уста, од хати в хату, з села в село котилась радість»* (М. Коцюбинський).

Однорідні додатки й обставини цікаві з точки зору морфологічних засобів вираження, можливості пропуску прийменників, однорідні означення з точки зору відмежування їх від неодно-

---

¹ С.Д. Єрмакова. Про однорідність головних членів у односкладних реченнях. – «Українська мова і література в школі», 1969, № 10, с. 35.

² Див. М.Н. Майданський. Стягнене речення, або речення з однорідними членами (Загальний огляд). – «Мовознавство», 1974, т. 4–5, с. 187.

рідних тощо. У посібниках для середньої школи здебільшого висвітлюється саме третє питання – про однорідні й неоднорідні означення. З цього приводу вже були публікації¹, тому звернемо увагу лише на деякі сторони цієї проблеми. У посібнику С.Г. Бархударова та ін. однорідні означення відрізняються від неоднорідних на основі трьох факторів:

1) Залежно від способу зв'язку означень з підпорядковуючим словом. Якщо кожне означення безпосередньо пояснює підпорядковуюче слово, вони однорідні; якщо одне означення пояснює сполучення підпорядковуючого слова з іншим значенням, вони не однорідні.

2) Залежно від можливості вставити сполучник *і*: між неоднорідними означеннями його вставити не можна.

3) Залежно від стилістичної ролі означень: означення-епітети завжди однорідні.

Таким чином, автори цього посібника намагаються визначити однорідність узгоджених означень за тим же принципом, що і всі однорідні члени, – на основі характеру синтаксичних зв'язків між компонентами: означення однорідні, коли вони безпосередньо пояснюють підпорядковуюче слово, отже пов'язуються між собою сурядним зв'язком; означення неоднорідні, коли одне з них пояснює словосполучення з другого означення і підпорядковуючого слова, отже, коли є складне словосполучення, а значить, підрядний зв'язок. Так само пояснюється однорідність і неоднорідність узгоджених означень в академічній граматиці російської мови за ред. В.В. Виноградова, у «Синтаксисе современного русского языка» Н.С. Валгіної² та ін.

Другий фактор, який використовується в посібнику С.Г. Бархударова та ін., – традиційно шкільний – підстановка сполучника *і*, яка базується на врахуванні значення однорідних членів. Тут береться до уваги і стилістичний фактор: означення можуть бути семантично неоднорідні, але з погляду однакової характеристики предмета уявляються як однорідні.

---

¹ Див. Современный русский язык. Синтаксис. Под ред. проф. Е.М. Галкиной-Федорук, с. 149.

² Див. М.Н. Майданський. Про однорідні і неоднорідні означення. – «Українська мова в школі», 1950, № 4, с. 7–17.

При такому розрізненні однорідних і неоднорідних означень недостатня увага звертається на семантику однорідних членів і їх інтонацію. У підручнику з української мови А.П. Медушевського та М.К. Тищенка ці моменти враховані. Автори підручника враховують такі ознаки: 1) з одного або з різних боків пояснюють означення предмет, 2) чи мають перелічувальну інтонацію, 3) можливість вставити між ними єднальний або розділовий сполучник, 4) чи належить означення до засобів художньої мови – епітетів. Це набагато конкретніша характеристика однорідних і неоднорідних означень, ніж у посібнику С.Г. Бархударова та ін. Але тут не береться до уваги синтаксичне відношення між компонентами і той факт, що однорідними означення бувають не тільки тоді, коли з одного боку пояснюють предмет, а й коли називають різні ознаки кількох однакових предметів чи позначають характерні ознаки одного предмета¹.

А.П. Медушевський та М.К. Тищенко називають ще одну ознаку однорідних означень, якої немає у посібнику С.Г. Бархударова та ін., – «...коли друге і дальші означення підсилюють перше або уточнюють його»². Це положення потребує спеціального пояснення. Воно може стосуватися означень, пов'язаних пояснювальними відношеннями, що, хоча і відокремлюються комами, але не є однорідними, бо між ними можна вставити сполучники *тобто, а саме, а не і*, наприклад: «*Це був новий, вищий етап розвитку*» (3 газ.). «При відношеннях пояснення, – пише Н.С. Валгіна, – що виключають функціональну однозначність, природно, не можна вбачати однорідності: до означуваного слова відноситься в такому разі тільки перше означення, а друге стає у пояснювальні відношення з першим означенням»³. Такі означення здавна вважалися неоднорідними. Сполучення з уточнюючими означеннями у підручниках для середньої школи, не розглядаються, оскільки це досить складна конструкція.

При розгляді однорідних членів речення зі сполучниками

---

¹ Див. Грамматика русского языка. Том II. Синтаксис. Часть первая. М., Изд-во АН СССР, 1954, с. 623; Н.С. Валгина, Знач. праця, с. 219–220.

² Див. Русский язык в 7 классе. Методические указания к учебному пособию. Научный редактор и составитель – В.В. Бабайцева. М., «Просвещение», 1973, с. 90.

³ А.П. Медушевський, М.К. Тищенко. Знач. праця, с. 75.

слід звернути увагу на те, що в більшості посібників для середньої школи намагаються подати відомості про типи сполучників не тільки за значенням – єднальні, розділові, протиставні, а й за будовою – одиничні (*і, та*), повторювані (*і-і, ні-ні*), подвійні, тобто градаційні (*не тільки – але й, як – так і*). У підручнику М.Т. Чемерисова та ін. ідеться ще й про приєднувальні сполучники – *та й, ще й, та ще й*. У практичній частині підручника з російської мови за редакцією М.М. Шанського учням пропонується проаналізувати таблицю сурядних сполучників, яку можна використати для вправ з української мови, переробивши її так:

Сполучники	Єднальні сполучники	Протиставні сполучники	Розділові сполучники
Одиничні	<i>і, та</i>	<i>а, але, та (-але), однак, зате, проте</i>	<i>або, чи</i>
Повторювані	<i>і-і, ні-ні</i>		<i>або-або, чи-чи, хоч-хоч, то-то</i>
Подвійні	<i>не тільки – але й, як – так і</i>		

Пояснюючи пунктуацію однорідних членів речення зі сполучниками, автори посібника «Русский язык. Учебник для 7–8 классов» вказують на відсутність коми у стійких сполученнях типу *ни то ни се, ни рыба ни мясо* тощо. Хоча у нових шкільних підручниках з української мови цього зауваження немає, під час практичної роботи його слід використати, пояснивши, що такі сполучення не є однорідними, бо становлять нерозривну єдність з одним певним значенням – неозначеності тощо.

У посібнику С.Г. Бархударова та ін. є кілька вправ (236, 238), розрахованих на те, щоб навчити учнів розрізняти однорідні члени речення зі сполучниками *і, але* і складні речення. Такі вправи слід використовувати і на уроках української мови.

Варто звернути увагу на те, що під час пояснення пунктуації однорідних членів речення автори методичних посібників з російської мови широко використовують різноманітні схеми. Зокрема, основні правила вживання розділових знаків між однорідними членами зі сполучниками у посібнику С.Г. Бархударова та ін. зображуються так:

1. [О, а О].
2. [и О, и О] [и О, и О, и О].
3. [О, и О, и О].
4. [как О, так и О]
5. [О и О].
6. [О или О].

Схеми використовуються і для завдань учням: скласти речення за схемою [О, О, О] [О, О и О], перебудувати речення за схемою тощо.

У пробному підручнику з російської мови за редакцією М.М. Гданського запроваджена наскрізна нумерація пунктограм, аналогічно до нумерації орфограм у підручниках для 5 і 6 класів. Пунктуаційні правила беруться у рамки, нумеруються, а потім у кінці підручника подається список вивчених пунктограм. Ці системи орфограм і пунктограм варті наслідування.

У мовознавчій літературі вже давно полемізується питання про однорідні члени речення з узагальнюючими словами. Автори більшості праць обстоюють думку, що узагальнюючі слова виконують таку ж синтаксичну функцію, як і однорідні члени речення, тобто можуть бути підметами, додатками, означеннями і т. ін. Проти подібного погляду виступив професор О. Г. Руднев, зазначаючи, що в такому разі ігнорується те, що однорідні члени речення «граматично і за смисловою функцією пов'язані лише з означуванням узагальнюючим словом, зміст якого вони розкривають»¹. Однорідні члени речення при узагальнюючому слові О.Г. Руднев називає відокремленими прикладками. У реченні «*І вода, і берег, і хмара – все зливалось в непроникний морок*» (Л. Толстой) однорідні члени «не можуть і не відповідають на те саме питання», що узагальнююче слово, як запевняють учнів укладачі шкільного підручника з російської

---

¹ А.Г. Руднев. Знач. праця, с. 155.

мови. У наведеному прикладі це відбувається тому, що до узагальнюючого слова ставиться запитання від присудка, а до відокремленої прикладки від підмета *все*, а не від присудка, з яким відокремлена прикладка безпосередньо граматично пов'язана. В українському мовознавстві таку думку висловив М.Н. Майданський, який підкреслював, що «в суто синтаксичному розумінні однорідні члени служать до узагальнюючих слів прикладками»¹. Б.М. Кулик вважає, що здебільшого узагальнюючі слова виступають у тій же функції, що й однорідні члени. Але якщо узагальнюючі слова стоять у препозиції, вони можуть виконувати й інші функції, наприклад: «*Сергій гуртував молодь, непомітно скеровував її мрії, думки й бажання в одному напрямі: на піднесення і поліпшення праці в колгоспі, на поліпшення культурного і матеріального стану села*» (В. Козаченко)².

Вважати однорідні члени речення прикладками щодо узагальнюючих слів немає достатніх підстав, бо в такому разі довелось б значно поширити це поняття, включаючи у нього прикметники, дієприкметники, дієслова тощо. Але безперечно й те, що однорідні члени речення не цілком тотожні з узагальнюючими словами, мають свої особливості. Вони полягають у тому, що однорідні члени речення пов'язуються з узагальнюючими словами пояснювальним зв'язком, який передбачає можливість підстановки слів *a same, тобто, наприклад, як-от*. «Грамотично, – зазначається у курсі сучасної російської мови за редакцією Є.М. Галкіної-Федорук, – однорідні члени є уточнюючими словами щодо узагальнюючого слова і виконують однакову з ним синтаксичну роль»³. При цьому пояснювальні відношення характерні лише для тих однорідних членів, які стоять після узагальнюючого слова. Якщо ж узагальнююче слово перебуває у постпозиції, воно передає справді узагальнююче, підсумовуюче значення.

У всіх нових посібниках з російської та української мов послідовно проводиться думка про те, що однорідні члени ре-

---

¹ М.Н. Майданський. Стягнене речення, або речення з однорідними членами. – «Мовознавство», 1974, т. 4–5, с. 181.

² Див. Б.М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови. II частина. Синтаксис, с. 138.

³ Знач. праця, с. 256.

чення виконують таку ж синтаксичну функцію, як і узагальнюючі слова. Але особливості однорідних членів речення при узагальнюючих словах усе ж підкреслюються. Так, у підручнику з української мови для шкіл з російською мовою навчання М.Т. Чемерисова та ін. зазначається, що однорідні члени розкривають, уточнюють поняття, виражене узагальнюючим словом.

Варто також спинитися ще на двох питаннях – при яких однорідних членах речення вживаються узагальнюючі слова та які частини мови найчастіше виступають у такій функції. Узагальнюючі слова вживаються при всіх членах речення, крім присудків. Однорідні дієслівні присудки «в рідкісних випадках... можуть об'єднуватися дієсловом загальнішого значення»¹. Тому не випадково в нових посібниках з російської та української мов приклади на узагальнюючі слова при однорідних присудках не подаються. Отже, визначення узагальнюючих слів у підручнику А.П. Медушевського та М.К. Тищенка, в якому йдеться про те, що узагальнюючі слова – це об'єднуючі назви перелічуваних у реченні предметів, ознак, дій тощо, не підкріплюється відповідними прикладами. Не точне й визначення узагальнюючих слів у підручнику М.Т. Чемерисова та ін.: «При однорідних членах речення можуть бути слова, які об'єднують в одну групу перелічувані предмети»², тобто немає положення про те, що узагальнюючі слова можуть об'єднувати також ознаки і дуже рідко – дії.

Термін «узагальнюючі слова» не зовсім точний, бо в такій ролі можуть виступати не тільки слова, а й словосполучення – «Підібрав собі Чіпка **трьох товаришів** щирих: Лушню, Матню та Пацюка» (П. Мирний), сурядні ряди слів «У нічній темряві пропливають мимо села і селища: Василівна, Кучіно, Глухово, Анціфірово, Нажерово, Борисово, Шумово» (В. Солоухін), фразеологічні вислови «Ковтун і Левашов... снідали **чим бог полав**: черствим хлібом, вареними яйцями і захопленою з собою бринзою» (К. Симонов), синтаксичні конструкції з предикатив-

---

¹ Грамматика русского языка. Том II. Синтаксис. Часть первая. Редакционная коллегия: акад. В.В. Виноградов, член-кор. АН СССР Е.С. Истрина, с. 608. Див. також: Н.С. Валгина. Знач. праця, с. 212.

² М.Т. Чемерисов та ін. Знач. праця, с. 51.

ною чи напівпредикативною частиною – «*А можливо йому просто допомагали ті своєрідні риси характеру, які він привіз із собою з надр провінційного півдня: хитрість, спостережливість, безтурботний і відкритий тон мови, природна схильність до гумору*» (О. Купрін). Тому в науковій літературі цей термін почали замінювати іншим – узагальнюючі одиниці при однорідних членах¹. Під час опрацювання теми про узагальнюючі слова вчителів слід звернути увагу на те, що ними можуть бути не тільки окремі слова, а й словосполучення, бо відповідні приклади трапляються і в теоретичній, і в практичній частині підручників.

Статтю опубліковано в журналі «Українська мова та література в школі» (1976. – № 12. – С. 58–66).

2.6.2. Речення зі звертаннями, вставними словами, відокремленими другорядними членами

На першому ж уроці під час пояснення, що таке відокремлення, учитель ознайомлює учнів із найзагальнішою, властивою всім відокремленим другорядним членам речення ознакою його – більшим смисловим навантаженням. Під час пояснення пунктуації при відокремлених означеннях, прикладках, обставинах, практичного оволодіння нею школярі засвоюють також інші умови відокремлення – коли поряд з основним з'являється додатковий відтінок у значенні: відокремлення узгодженого означення перед пояснюваним словом, якщо воно дістає додаткове обставинне значення причини; прикладок із сполучником *як*, коли вони мають відтінок причини; прикметникових, дієприкметникових і дієприслівникових зворотів; означень чи прикладок при особовому займеннику; сусідство з іншими відокремленими членами тощо.

Тут слід пам'ятати, що основна причина відокремлення – ускладненість змісту другорядного члена, а інтонація, паузи, порядок слів – це тільки засоби вираження такого ускладнення. Щоб усвідомити це, в підручниках є досить різноманітних

---

¹ Див. *Н.С. Валгіна*. Знач. праця, с. 228.

вправ. Ми хочемо наголосити, що необхідно ширше використувати різноманітні схеми для виявлення інтонації, пауз, порядку слів. У таких схемах стрілками позначається підвищення чи пониження голосу, вертикальною лінією – паузи. Наприклад, речення з відокремленим означенням: *Поля, [пробуджені сонцем від зимового сну,] злегка парували* (В.Козаченко); речення з відокремленою прикладкою: *Піонери, [відмінники навчання,] взяли участь у зльоті* (З газ.); речення з відокремленою обставиною: *[Переїхавши долину,] ви знову починаєте підніматися на згірок* (Панас Мирний).

Поділяючи так речення, ми, по суті, виявляємо синтагми, тобто «інтонаційно виділюваний і позиційно цілісний однослівний чи багатослівний відрізок мовлення, що виявляє певну смислову єдність і вступає в смисловий зв'язок взаємності чи однорідності з суміжним відрізком мовлення, виділюваним на тому самому рівні». Автори методичного збірника «Обучение русскому языку в 7–8 классах по новой программе» зазначають навіть, що «для позначення таких відрізків можна ввести термін «синтагма».

У цьому ж збірнику рекомендується, пояснюючи відокремлення, спиратися на поняття не тільки синтагми, а й словосполучення. Наприклад, слід указати, що в реченні *Не успокоившееся после шторма море все еще рокотало* дві синтагми. Перша синтагма – це складне (поширене) словосполучення. Коли частину цього поширеного словосполучення розташувати після підпорядковуючого слова, тобто якщо провести пере розклад словосполучення, то утвориться самостійне словосполучення-відокремлений дієприкметниковий зворот, а все речення розкладеться на три синтагми: *Море, [не успокоившееся после шторма,] все еще рокотало*.

Дієприслівниковий зворот завжди становить самостійне словосполучення. На яке б місце ми його не ставили, синтаксичного перерозкладу словосполучення не відбувається. Тому цей зворот відокремлюється незалежно від місця у реченні. Складні випадки відокремлення дієприслівникових зворотів можна передати фрагментарними схемами. Наприклад:

1. *Прислухались і, не вірячи самі собі, одхилили сінешні двері* (М. Коцюбинський).

2. *Розсікаючи хвилі і погойдуючи на них, морем плів величезний пароплав* (П. Панч).

3. *Хлопчики сиділи на крутому березі, звівши ноги, і, стежачи за вудочками, вели тиху розмову* (Ю. Яновський).

Відокремлюватися можуть не тільки ті члени речення, що набувають напівпредикативного значення, а й інші – з уточнюючим значенням.

Уточнюючі члени речення завжди постпозитивні.

Пов'язуються вони особливою, уточнюючою інтонацією. найчастіше уточнюються обставини місця і часу. Їх можна позначать так:

де? де саме? уточн.

1. *А за річкою, [попід кучерявим зеленим лісом,] вся гора вкрита розкішними килимами ярини* (М. Коцюбинський).

коли? коли саме? уточн.

2. *Восени, [перед відльоту у вирій,] тривожиться і табунами збирається птаство* (М. Стельмах).

При цьому слід звернути увагу, що до уточнюючих членів ставиться запитання з неодмінним додаванням слова *саме*: *де саме? коли саме?* Це допомагає відрізнити уточнюючі обставини від однорідних чи поставлених поряд різнотипних обставин – місця і часу.

Рідше відокремлюються уточнюючі обставини способу дії – *Тільки Вова щиро, без жодних сумнівів, любив Миколу* (О. Копиленко). Можуть відокремлюватися також уточнюючі означення: здебільшого неузгоджені до узгоджених чи при займенниках – *За круглим, **чорного дерева**, столом сиділи сухорлявий жовчний князь Ярема Вишневецький, Стефан Потоцький* – Н. Рибак; *Чичиков трохи спантеличився від такого, **почасти різкого**, визначення* – М. Гоголь, а також уточнюючі прикладки – *Матір моя, **Марія**, читати мене навчила* – М. Нагнибіда.

Пояснювальні члени речення відрізняються від уточнюючих тим, що називають не два поняття, а одне, тільки в різній словесній формі. «Пояснювальні члени речення, – пише Н.С. Валгіна, – є другими найменуваннями щодо перших, які виражають те чи інше поняття недостатньо ясно. Це друге позначення того самого поняття». Пояснювальні члени речення здебільшого приєднуються сполучниками – *тобто, а саме, або, чи* (*Він угорсь-*

кий хорват, чизмар по професії, **тобто швець** – О. Гончар; У другій половині минулого століття на Прикарпатті, **а саме в районі Борислава, виявили нафту** – З підр.; Шлю вам киргизького Баксу, **або по-нашому Кобзаря** – Т. Шевченко).

Приєднувальні члени означають додаткове, принагідне зауваження і сполучаються словами *навіть, наприклад, зокрема, особливо, у тому числі* тощо (*Ти повинен його вартувати і не пускати нікого, навіть рідного батька* – М. Коцюбинський; *Його твори, наприклад, вірші «Партія веде», «Чуття єдиної родини», «Я утверждаюсь» та інші, стверджують ідеї Комуністичної партії* – З підр.; *У створенні і розвитку соціалістичної культури, зокрема української радянської культури, визначна роль належить старшому братові українського народу – великому російському народові* – З газ.; *І голос його щирим відгуком забринів у селянських серця, особливо в серцях молоді* – М. Стельмах).

І досі питання про відокремлення додатків є проблематичним. Більшість авторів (Є.М. Галкіна-Федорук, О.М. Гвоздев, Б.М. Кулик та ін.) висловлювали думку (часто з певними застереженнями), що додатки можуть відокремлюватися. З аргументації цих авторів видно: таке визначення робиться не на основі загальновідомого принципу виділення членів речення, а на підставі чисто формальних ознак.

Саме через таку недостатню аргументацію дехто з учених не може погодитися з тим, що подібні звороти є додатками, і намагається по-новому визначити їх суть.

У зв'язку з цим автори посібника з російської мови для VII–VIII класів (С.Г. Бархударов та ін.) додатків серед відокремлених членів не розглядають. Вони вважають їх уточнюючими членами речення, вмістивши про це невелике зауваження у примітці. Тут же підкреслюється, що уточнюючі додатки і уточнюючі слова можуть бути різними членами (*За винятком окремих учнів* (додаток), *всі* (підмет) *в нашому класі вчать добре*).

Переведення додатків з рівня відокремлених членів до рівня уточнюючих свідчить про те, що і в цьому питанні шкільний синтаксис зробив крок уперед до наукової граматики. Шкода, що цих тонкощів висвітленні так званих відокремлених додатків не врахували автори посібників з української мови для VII класу.

Для кращого пояснення вставних слів можна використати таблицю, аналогічно тій, яка подається у посібнику С.Г. Бархударова та ін.

Краще з'ясовується значення вставних слів, якщо їх додавати до того самого речення, наприклад: *Збірна СРСР, звичайно, вийде у фінал. Збірна СРСР, мабуть, вийде у фінал. Збірна СРСР, на радість болільників, вийде у фінал. Збірна СРСР, нарешті, вийде у фінал* і т. ін.

Для виявлення синтаксичних функцій вставних слів корисно зіставити дві колонки речень – із вставними словами і з цими самими словами у функції членів речення. Роль вставних слів можна виявити за допомогою вправ на вилучення їх з речення (*Боря, як завжди, привітався до кожного зокрема – О. Гончар – Боря привітався до кожного зокрема...*).

Доцільно запропонувати учням скласти схеми речень із вставними словами. Вони можуть бути різного типу:

Коли треба показати, на якому місці може стояти вставне слово, можна запропонувати школярам скласти речення за схемою.

Для того, щоб переконатися, що вставні речення часто співвідносні із вставними словами чи словосполученнями за значенням і відрізняються від них, головним чином структурою, корисно їх зіставляти. Так зіставляти можна дієслівні утворення, наприклад:

<i>Він, здається, впорається із завданням.</i>	<i>Він тепер уже, здавалось нам, впорається із завданням.</i>
<i>Він, кажуть, упорається із завданням.</i>	<i>Він, як нам кажуть, упорається із завданням.</i>
<i>Він, знаєш, упорається із завданням.</i>	<i>Він, ти сам прекрасно знаєш, упорається із завданням.</i>

При цьому слід пам'ятати, що між вставними словами чи словосполученнями і вставними реченнями не завжди можна провести чітку межу. Як зазначають автори академічної граматики російської мови, для вставних речень, на відміну від вставних слів, характерні такі риси: «1) більша конкретність змісту, відносна смислова завершеність...; 2) вищий ступінь синтаксичної розчленованості..., тоді як вставні сполучення слів тією чи іншою мірою є стійкими».

Визначення звертання тепер трохи уточнене: наголошується, що звертанням може бути не тільки назва особи, а й предмета. Необхідно тільки пояснити, за яких умов назви предметів можуть бути звертаннями.

У підручниках з української мови подаються досить докладні відомості про найхарактерніші особливості звертання: морфологічні засоби вираження, поділ на поширені і непоширені, особлива оклична інтонація звертань і пунктуація при них, місце в реченні, вживання вигуків *о, ой* тощо. Нам хочеться звернути увагу на один тип вправ, який подається в усіх підручниках, – це перетворення речень у такий спосіб, щоб підмети стали звертаннями. Оскільки звертання можуть виражатися називним відмінком, як і підмет, учні часто сплутують ці граматичні категорії. Зазначені вправи привчають дітей відрізняти звертання від підметів.

Автори методичного збірника «Обучение русскому языку в 7–8 классах по новой программе» рекомендують для зіставлення брати розповідні речення. Необхідно підкреслити, що ці речення розповідні й вказати на значення підметів: вони називають активних діячів, поєднуючись двобічним зв'язком з присудком. Далі пропонується перетворити одне речення на питальне, а інші – на спонукальні і звертається увага на те, що іменники у називному відмінку в цих реченнях відрізняються від підметів попередніх речень такими рисами: 1) синтаксичною, функцією і значенням: вони називають не активного діяча, а особу, до якої звертаються; 2) за цими іменниками присудки не пов'язується двобічним зв'язком, бо вони стоять в ізольованій позиції; 3) в українській мові такі назви здебільшого виражаються кличною формою; 4) звертання вимовляються із кличною інтонацією. Учням можна запропонувати скласти таку таблицю:

Речення з підметами	Речення із звертаннями
<i>Петро поїде влітку в піонерський табір.</i>	<i>Петре, ти поїдеш влітку в піонерський табір?</i>
<i>Піонери готуються до спортивних змагань.</i>	<i>Піонери, готуйтеся до спортивних змагань!</i>
<i>Учасники туристського походу уважно ставляться до вибору маршруту.</i>	<i>Учасники туристського походу! Уважно ставтеся до вибору маршруту!</i>

Щоб в учнів не склалася думка, що звертання бувають тільки в питальних чи окличних реченнях, необхідно для подальших вправ добирати і розповідні речення.

У посібниках для середньої школи, поряд із звичайними звертаннями, наводяться й більш ізольовані, що стоять поза реченням. Ми маємо на увазі такі приклади: *Поети! Вчить планету – вона давно вже миру й ласки прагне* (В. Коротич); *Вітчизно! Тобі моя пісня дзвінка, і дум, і поривів весняна ріка!* (В. Сосюра) тощо. Наявність таких прикладів свідчить про те, що в шкільних підручниках звертання подаються разом з вокативними реченнями (наведені приклади якраз і є такими реченнями) і не вмотивується різниця між ними.

Під час опрацювання фактичного матеріалу необхідно ознайомити учнів з цим особливим типом звертання, бо доведеться пояснювати розділові знаки при ньому. Не обов'язково називати його спеціально терміном – вокативні речення чи звертання-речення.

Щоб краще зрозуміти особливості слів-речень, корисно зіставляти їх з однослівними двоскладними неповними чи односкладними реченнями:

– *Хто хоче записатися у цей гурток?* – *Ти хочеш записатися у цей гурток?*

– *Я! (О. Доченко).*

– *Так!*

– *Як він поводитьсь?*

– *Ти прийдеш на засідання гуртка?*

– *Звичайно.*

– *Звичайно!*

або з відповідними вставними словами:

Ти, звичайно, прийдеш на засідання гуртка.

– *Ти прийдеш на засідання гуртка?*

– *Звичайно!*

Учень, правда, потім виправився.

– *Ти виконав завдання. Правда?*

Учень, можливо, потім виправиться.

– *Ти прийдеш на засідання гуртка?*

– *Можливо.*

Таке зіставлення дасть змогу виявити, що слова-речення відрізняються не тільки від неповних двоскладних, а й від односкладних речень, бо не мають ні головних, ні другорядних членів; слова-речення складаються здебільшого із службових слів, хоча їх функції іноді можуть виконувати і вставні слова.

Статтю опубліковано в журналі «Українська мова і література в школі» (1980. – № 2. – С. 46–51).

2.6.3. Сполучникові конструкції у відокремлених зворотах

Питання про вживання сполучникових конструкцій у простому неускладненому реченні до певної міри висвітлене – встановлено, що вони можуть виступати у функції членів речення (присудка, підмета чи поширювачів), тоді як питання про сполучникові конструкції у складі відокремлених зворотів ще заслуговує на спеціальну увагу. Насамперед слід з'ясувати, яку функцію виконують сполучникові конструкції у складі відокремлених зворотів? Як змінюються напівпредикативні звороти у зв'язку з наявністю в їхньому складі сполучникових конструкцій і які особливості вживання сполучникових конструкцій в уточнюючо-пояснювальних зворотах?

У більшості праць сполучникові конструкції у складі напівпредикативних зворотів вважаються підрядними реченнями. І справді, поширення напівпредикативних зворотів сполучниковими конструкціями багато в чому подібне до механізму поширення у складнопідрядних реченнях. Наприклад, сполучникові конструкції при дієприслівниках пов'язуються сполучниками і сполучними словами, типовими для складнопідрядних з'ясувальних речень. Виявляються й основні підтипи складнопідрядних з'ясувальних речень – розповідні, ірреальної модальності, питальні, напр.: *«Хівря, **запримітивши, що** Грицько палений, мерцій висунула борщ з печі й поставила коло його»* (П. Мирний), *«Новоприбулі, **навіть не вітаючись, щоб** не заважати бесіді, мовчки розташувались біля вогнища»* (А. Головка), *«Він йшов тихо, **додивляючись до кожного куца, чи** не хитається він, **чи** не видно з-за його любої йому постаті»* (П. Мирний).

Рідше сполучникові конструкції пояснюють безпосередньо не дієприслівники, а інші слова звороту, як правило, іменники. У такому разі дієприслівникові звороти набувають рис складнопідрядних означальних речень – видільно- чи якісно-означальних або означально-поширювальних, напр.: *«Тоді знов погнав коня поміж перелісками та тирсою, **не зовсім довірливо озираючись на ті зарості в ярах, над якими скрегоцуть соро-***

ки, виграючи» (І. Ле), «Він витинався й блищав рівним мертвим блиском, **викликаючи в горлі такі спазми, які бувають, коли нудить**» (В. Винниченко), «Ласточкін хвилину помовчав, **гнівно позираючи на Котовського, що стояв перед ним, але стримав себе**» (Ю. Смолич).

За допомогою займенника **те** можуть утворюватися конструкції проміжного типу між з'ясувальними і займенниково-уміщеними, напр.: «Яремченко зняв капелюха і, **розмірковуючи над тим, що має відповісти братові, провів долонею по білявому, вже негустому волоссю**» (Д. Бедзик). Якщо займенник **той** вживається з конкретнішим значенням, утворюються звороти, аналогічні складнопідрядним предметно-ототожненим чи якісно-кількісним, а при займеннику **такий** – і якісно-ототожненим реченням, напр.: «А вона, **покрутившись так і показавшись на очі тому, кому потрібно, забігала ще в продуктивний магазин**» (Є. Гуцало), «Після виконання завдання я пролетів над своїм рідним селом, **намагаючись знизитись так, щоб побачити знайомі місця**» (З газети), «Вогонь посилювався, **стаючи таким, від якого земля важко здригалася під ногами**» (З газети).

У дієприкметникових, прикметникових і субстантивних зворотах сполучникові конструкції переважно виступають з означальною функцією, Оскільки, безпосередньо пояснюють або іменники субстантивних зворотів, або іменникові поширювачі дієприкметникових і прикметникових зворотів, напр.: «І хто **такий Грицько, її молодший брат, якому він, Роман, доводиться однолітком?**» (Є. Гуцало), «З-за галузки смереки виглядали **зажурені гори, напосні сумом тіней** од хмар, **що все стирали бліду усмішку царинок**» (М. Коцюбинський), «Крислаті мальви **пишаються чорно-оксамитовим цвітом; схижм** на розквітлі очі, **що закохано роздивляються кругом**» (Є. Гуцало).

Отже, формально сполучникові конструкції у напівпредикативних зворотах будуються за зразками підрядних частин (речень), але фактично вони тільки подібні до них, бо виконують іншу функцію. Сполучникові конструкції пов'язуються з дієприкметниковими, дієприслівниковими, прикметниковими і субстантивними зворотами предикативним зв'язком. Однак це не впливає на зв'язок названих зворотів з основним реченням, який залишається напівпредикативним, бо з основним реченням

безпосередньо поєднується дієприслівниковий, дієприкметниковий, прикметниковий чи субстантивний звороти, а не сполучникові конструкції. Таким чином, предикативність сполучникових конструкцій важлива тільки в межах відокремлених зворотів, а щодо основного речення сполучникові конструкції виступають засобом ускладнення напівпредикативних зворотів, які внаслідок цього перетворюються на поліпредикативні.

Сполучникові конструкції у напівпредикативних зворотах не можна визнати підрядними частинами (реченнями) також тому, що вони не мають справжньої головної частини, яка в реальних складнопідрядних реченнях становить предикативну одиницю, а у відокремлених зворотах – напівпредикативну.

Крім того, вживання сполучникових конструкцій у складі напівпредикативних зворотів значно обмеженіше, ніж підрядних частин у складних реченнях. Вони, як правило, поєднуються прислівним зв'язком, тому аналогічні нерозчленованим реченням – з'ясувальним, означальним, займенниково-співвідносним. Використання сполучників розчленованих речень трапляється рідко і здебільшого залежить від розташування напівпредикативних зворотів. Зокрема, якщо дієприслівникові й дієприкметникові звороти розташовуються після присудків, тобто входять до предикативної групи, у них можуть виступати конструкції із сполучниками причини, умови, мети, допусту тощо, напр.: *«Олена Левківна мовчки дивилась на клопітливу свою матір, остерігаючись і слово сказати, бо хоч і стара вже Килина, а яка була запашна, така і зосталась»* (Є. Гуцало), *«Як вона рук не жаліла, обмазуючи та обліплюючи хату, щоб і холод не заходив зимою, і дощ, бува, не пробив літом...»*, *«Кирило Іванович помалу виліз з ями, блідий аж труситься, закаляний увесь, бо так і розпластався у ямі, як упав»* (П. Мирний).

Рухливість сполучникових конструкцій у складі напівпредикативних зворотів також обмежена – як частина цих зворотів, вони не можуть бути препозитивні, а тільки постпозитивні.

Уживаність сполучникових конструкцій у різних напівпредикативних зворотах неоднакова. Вона залежить від валентних особливостей пояснюваних слів і ступеня предикативності звороту. Синтаксично найактивнішими є дієприслівники. У більшості позицій вони виступають другорядними присудками, і

тому саме в таких зворотах найчастіше вживаються сполучникові конструкції. Дієприкметники, й особливо прикметники та іменники, синтаксично менш активні. Вони не завжди бувають другорядними присудками, тобто не обов'язково виступають у субстантивно-підметовій групі, тому можливості поширення сполучниковими конструкціями у них менша.

Входячи у напівпредикативні звороти, сполучникові конструкції не лише набувають нової якості, а й змінюють характер всього напівпредикативного звороту. У більшості випадків поодинокі дієприслівники, дієприкметники, прикметники та іменники стають зворотами саме через додавання сполучникових конструкцій. У той чи інший спосіб поодинокі напівпредикативні форми чи звороти з неускладнених перетворюються на ускладнені, поліпредикативні. Таку оцінку можна дати напівпредикативним зворотам із сполучниковими конструкціями на рівні простих речень. Але ж подібні прості речення співвідносні з складнопідрядними реченнями, отже, їх можна розглядати і на рівні складних речень. На цьому рівні дієприслівникові і дієприкметникові звороти із сполучниковими конструкціями, якщо вони розташовані після підметів чи взагалі імен, синонімічні складнопідрядним багатоконпонентним реченням з обов'язковою першою означальною частиною.

Пор. *Козаки, почувши за кубанські пустощі, що казна оддавала виселенцям, шарахнули на Кубань»* (П. Мирний) – *Козаки, які почули за кубанські пустощі, що казна оддавала виселенцям, шарахнули на Кубань; «Сила волі, гартована нещастями, котрі їй довелося перебороти за останні роки, не зрадила»* (В. Канівець) – *Сила волі, що була гартована нещастями, котрі їй довелося перебороти за останні роки, не зрадила; «Поглянем на землю милу, свіжо-свіжо зав'яну м'яким, із сонячною росю снігом, що подзвонює першими блакитними струмками»* (М. Стельмах) – *Поглянем на землю милу, яка була свіжо-свіжо зав'яна м'яким, із сонячною росю снігом, що подзвонює першими блакитними струмками.*

Якщо такі звороти розташовані перед підметами, вони синонімічні складнопідрядним багатоконпонентним реченням з першими частинами часу, причини, допусту тощо. Пор. *«Дізнавшись, чия вона дружина, Шайба квапливо поправив у вухах обидві ватки»* (В. Земляк) – *Коли Шайба дізнався, чия вона*

дружина, він квапливо поправив у вухах обидві ватки; «Обкрадені, обідрані тими, хто має силу обідрати, вони йдуть продавати себе, свої сили, своє здоров'я» (В. Винниченко) – Тому що обкрадені, обідрані тими, хто має силу обідрати, вони йдуть продавати себе, свої сили, своє здоров'я.

Співвідношення прикметникових і субстантивних зворотів із складнопідрядними багатоконponentними реченнями більш одностороннє. Вони становлять їх парадигматичні форми, зокрема, якщо розташовуються після підметів чи імен у непрямих відмінках. Пор. *«По далеких горбах самотіли тихі гуцульські оседки, вишневі од смерекового диму, яким прокурились, гострі дашки оборогів з запашним сіном» (М. Коцюбинський) – По далеких горбах самотіли тихі гуцульські оседки, що були вишневі од смерекового диму, яким прокурились, гострі дашки оборогів з запашним сіном; «А там, по суворих диких верхах, дець в безводах, в безслихах, гніздиться всяка мара, ворожа сила, з якою тяжко боротись» (М. Коцюбинський) – А там, по суворих диких верхах, дець в безводах, в безслихах, гніздиться всяка мара, що є ворожою силою, з якою тяжко боротись.*

Отже, при розгляді напівпредикативних зворотів на рівні складного речення дієприслівникові і дієприкметникові звороти із сполучниковими конструкціями становлять синонімічні аналоги складнопідрядних багатоконponentних речень, а прикметникові і субстантивні звороти із сполучниковими конструкціями – парадигматичні аналоги складнопідрядних багатоконponentних речень. Це означає, що тільки на рівні складного речення сполучникові конструкції напівпредикативних зворотів перетворюються на справжні, реальні підрядні частини. Тому у складі напівпредикативних зворотів сполучникові конструкції можна назвати синонімічними чи парадигматичними аналогами підрядних частин, або потенційними підрядними частинами.

Деякі відокремлені звороти можуть втрачати предикативність, наприклад, у позиції після присудка, особливо при наявності сурядних адвербіальних поширювачів. Сполучникові конструкції в таких воротах не можна розглядати як потенційні підрядні частини. Пор. *«Грицько Чалій витягує відро й п'є дрібними ковтками, відчуваючи, як свіжість розливається по жилах» (Є. Гуцало) – Грицько Чалій витягує відро й п'є дрібними*

ковтками, з відчуванням, як свіжість розливається по жилах. Вживання розглянутих зворотів, особливо субстантивних, у постпозиції приводить до того, що на їх напівпредикативне значення нашаровується відтінок уточнення. У відокремлених уточнюючих зворотах таке значення стає основним. Ці звороти також можуть поширюватися сполучниковими конструкціями, які уточнюють, звужують чи конкретизують значення відокремленого компонента, тому вони завжди постпозитивні. В уточнюючих зворотах послідовніше, ніж у напівпредикативних, сполучникові конструкції пов'язуються прислівним зв'язком, оскільки уточнюючі компоненти виражаються, як правило, окремими формами. Для того щоб уточнювати, необхідно виражати таке саме чи близьке до уточнюючого компонента значення. Наприклад, у субстантивних уточнюючих зворотах попередні іменники чи прислівники із значенням місця конкретизуються конструкціями, що виражають локальне чи локально-означальне значення: *«На крутому березі, на тому самому місці, де колись диміла кузня Гонтаря, у великому... клубі йшли позачергові партійні збори»* (Я. Ваш), *«Та то байдуже, бо вони знали.. що там, у долині, куди простують, світить іще сонце»* (М. Коцюбинський).

У субстантивних уточнюючих зворотах часу попередні іменники конкретизуються конструкціями, що виражають часове чи часово-означальне значення, напр.: *«Згодом, десь там уже під перші півні, коли більшості гостей буде віддана вся весільна честь, дівчата б пісню почали»* (В. Бабляк), *«Увечері, після польотів, як усі машини повернулися додому, почався розбір операції»* (З газети).

Така ж закономірність виявляється і в прислівникових уточнюючих зворотах, пор. *«І душею перелітаю, мов дивовижними крильми, до нашого святого краю, туди, де виростили ми»* (П. Дорошко), *«Робота роботою, але по роботі, вечером, як почнеся було гуляння, то було на що надивитися!»* (І. Франко).

Якщо сполучникові конструкції пов'язуються не безпосередньо з уточнюючим компонентом, а в якимсь іншим словом його групи, тоді вони, власне, виступають не уточнюючими, а поширюючими членами звороту. Наприклад, у прикметникових уточнюючих зворотах сполучникові конструкції здебільшого

пояснюють іменники і тому виступають з означальним значенням: *«Ми побачили інший, новіший варіант машини, про який навіть не здогадувалися»* (З газети).

У субстантивних зворотах обмежувально-видільного значення (з прийменниками *крім, за винятком, всупереч* тощо), пояснювального значення (з сполучниками *тобто, цебто, себто*), включення чи виключення (з формами *в тім числі, наприклад, особливо* та ін.) сполучниковим конструкціям доводиться поєднуватися з іменниками чи займенниками, тому вони виражають означальне, ототожнено-предметне, якісне чи якісно-кількісне значення і також виступають поширювачами цих зворотів. Наприклад: *«Він певен, що всі, крім Гусака, що, звичайно, утримається, проголосують проти завідки»* (І. Муратов), *«Капітан, мабуть, хотів з'ясувати, як зреагують на це його нові люди, тобто ті, що примкнули до нього останнім часом»* (В. Земляк), *«З ними сиділи ще три молодші господарі, в тім числі й той неfortunний Андрій Халавка, якого так собі, з доброго дива, подурняли на сьогоднішній громаді»* (І. Франко).

Інша річ, якщо уточнюється відмінювано-дієслівна форма за допомогою іншої відмінювано-дієслівної форми. В такому разі виявляється специфічне значення тієї форми, яка уточнюється. Друга відмінювано-дієслівна форма уточнює першу, тобто виражає споріднене значення і виступає предикативною одиницею. Такий уточнюючий предикативний зворот може бути перетворений на самостійне речення, пор. *«Які, може, й не пам'ятатимуть його, але пам'ятатимуть її, знатимуть, хто вони, чії діти, на берегах якої річки народилися»* (Ю. Мушкетик) – *Які, може, й не пам'ятатимуть його, але пам'ятатимуть її. Вони знатимуть, хто вони, чії діти, на берегах якої річки народилися; «Вавилонські багатії були у відчай, потерпали, щоб не впала на них смерть Боніфація»* (В. Земляк) – *Вавилонські багатії були у відчай. Вони потерпали, щоб не впала на них смерть Боніфація*. Отже, сполучникова конструкція при такій трансформації перетворюється на справжнє підрядне речення і в уточнюючому звороті виступає потенційною підрядною частиною. Пор. і при інфінітивному уточненні: *«Нарешті, нам треба довідатися – розпитати, що ж сталося»* (З газети) – *Нарешті, нам треба довідатися. Нам треба розпитати, що ж сталося*.

Як бачимо, в уточнюючо-пояснювальних зворотах сполучникові конструкції привносять різні відтінки значення. Однак основне значення таких зворотів загалом не змінюється, бо саме головні компоненти їх, а не сполучникові конструкції пов'язуються з пояснюваними словами. Сполучникові конструкції впливають на уточнюючо-пояснювальні звороти у такий спосіб, що перетворюють їх із неускладнених в ускладнені. Ускладнені уточнюючо-пояснювальні звороти у більшості випадків не співвідносні із складнопідрядними реченнями чи іншими самостійними предикативними одиницями. Отже, їх сполучникові конструкції є уточнюючими або просто сполучниковими поширювачами зворотів і лише в деяких випадках – при відмінювано-дієслівних чи інфінітивних формах – виступають потенційними підрядними частинами.

Таким чином, доведеться визнати, що сполучникові конструкції у складі відокремлених зворотів не можна вважати підрядними частинами реальних складних речень, а тільки більш чи менш точними їх аналогами, потенційними підрядними частинами чи сполучниковими поширювачами зворотів.

Водночас і відокремлені звороти набувають нових рис. Другорядні присудки і напівпредикативні звороти при наявності сполучникових конструкцій стають ускладненими одиницями, тобто перетворюються на поліпредикативні поєднання. Вони відрізняються від уточнюючо-пояснювальних зворотів із сполучниковими конструкціями тим, що являють собою або синонімічні аналоги складнопідрядних багатокomпонентних речень, або їх парадигматичні аналоги.

В уточнюючо-пояснювальних зворотах сполучникові конструкції у переважній більшості випадків виконують функцію сполучникового уточнення чи поширення.

Межа між напівпредикативними й уточнюючо-пояснювальними зворотами не завжди чітка. Тому деякі напівпредикативні звороти (наприклад, субстантивного типу) набувають відтінку уточнення, а уточнюючо-пояснювальні звороти (зокрема відмінювано-дієслівні чи інфінітивні) – елементів предикативності, що позначається на функціях сполучникових конструкцій у цих зворотах.

Статтю опубліковано в журналі *«Мовознавство»* (1992. – № 5. – С. 61–64).

2.7. Односкладні речення

2.7.1. Чи є односкладні речення?

У зв'язку з поширенням учення про поділ речень за складом головних членів, питання про те чи є односкладні речення, на перший погляд здається необґрунтованим. Однак ознайомлення з найновішою літературою показує, що є певні підстави для такого сумніву. Основу для поділу речень для двоскладні й односкладні заклав ще О.О. Шахматов. З критикою поглядів О.О. Шахматова свого часу виступив В.В. Виноградов, який зазначив, що «шахматовське вчення про двоскладні й односкладні речення, створене на основі психологічної будови комунікації, вимагає перегляду»¹. Крім ідеалістичної основи цього вчення, В.В. Виноградов указував і на те, що поняття про склад підмета і склад присудка або про склад одного головного члена не охоплює всіх типів речень, бо поза цими складами можуть бути відокремлені члени речення і обставини часу, простору, причини, мети, допусту й умови, які пояснюють граматичну основу речення в цілому.

Розвиваючи погляди В.В. Виноградова, А.А. Мухін виявляє в системі О.О. Шахматова чимало суперечностей. Насамперед О.О. Шахматов виділяє склади і головні члени речення на основі їх відповідності тим самим членам комунікації – суб'єкту і предикату, хоча головний член являє собою лише частину складу. По-друге, О.О. Шахматов розриває вивчення головних і другорядних членів. Останні він розглядає не в розділі про речення, а в розділі про сполучення. По-третє, вчений встановлює нібито різні типи синтаксичних відношень (атрибутивні, об'єктивні, релятивні), але насправді зводить їх тільки до одного типу – відношення між головними і залежними членами. По-четверте, в О.О. Шахматова виявляється суперечність між змістом і формою – він іноді називає головні члени односкладного речення підметом чи присудком.²

Щоб позбутися цих суперечностей, А.А. Мухін поділяє речення на основні поняття про предикативний зв'язок, який може

---

¹ Виноградов В.В. «Синтаксис русского языка» акад. А.А. Шахматова. – В кн.: Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950, с. 102

² Мухин А.М. Структура предложений и их модели. – Л., 1968, с. 37–38.

бути або соціативним, або нульовим, і відмовляється від термінів *двоскладні й односкладні речення*, заміняючи їх назвами *двоядерні й одноядерні речення*¹.

Усвідомлення речення як складної формально-граматичної, семантичної і комунікативної побудови привело до поділу його залежно від різних рівнів розгляду. Так, Н.Ю. Шведова зробила спробу визначити основні типи речень на рівні структурних схем. З цією метою вона встановлює поняття про компонент, під яким розуміє «форми слів, що організують предикативну основу речення як мінімальний граматичний зв'язок його побудови»². Тобто компоненти структурної схеми тлумачаться як формально-граматичні категорії. При цьому поняття головних членів поширюється – це не тільки підмет і присудок, а й інші постійні словоформи в структурній схемі, напр.: *Хочеться узнати, Не прошло недели, Можно ехать, Видно следы, Наготовлено запасов, Много цветов* та ін. структурні схеми з підмета і присудка називаються підметово-присудкові з відмінюваною формою дієслова чи без відмінюваної форми дієслова. Структурні схеми другого типу – не підметово-присудкові, які також можуть бути з відмінюваною формою дієслова чи без неї. І в першому, і в другому випадку структурна схема складається з двох елементів – з підмета і присудка чи з не підмета і не присудка. Тому такі структурні схеми названі двокомпонентними.

Однокомпонентні схеми складаються з однієї достатньої словоформи відмінювано-дієслівного класу (*Светаёт, Трясет, Знобит, Стучат*) чи невідмінювано-дієслівного класу – іменних (*Ночь, Народу!, Чаю!*), інфінітивних (*Не пройти, Цвети садам!*), прислівникових (*Холодно, Натоптано*).³

Спостерігається значна невідповідність між описом речень з структурного, семантичного і комунікативного боків і спробою звести його до класифікації тільки структурних схем.

Не зовсім переконлива і спроба характеризувати структурні схеми за допомогою визначення «не підметово-присудкові», під яким розуміються схеми з двома головними членами. Але ж

---

¹ Там же, с. 165.

² Русская грамматика: Синтаксис. М., 1980, т. 2, с. 85.

³ Там же, с. 95–96.

головний член фігурує і при розгляді однокомпонентних речень. Отже, головний член – це і «не підмет», і «не присудок», і недиференційований «член» односкладних речень. При такому широкому розумінні цей термін втрачає значення.

Слід відмітити, що не підметово-присудкові схеми не первинні. Серед них багато утворень, що виникли внаслідок використання заперечення, напр.: *Не прошло недели, Нет времени, Ни звука* тощо. Заперечення належить до семантичних понять. Отже, зазначенні схеми – семантичні варіанти підметово-присудкових речень і не можуть ставитися в один ряд з граматичними схемами.

Змішування первинних і похідних форм в «Русской грамматике» виявляється й тоді, коли визначаються однокомпонентні схеми. Серед них виділяються такі, як *Народу! Чаю! Ваши документи!* з підсиленою інтонацією, що заперечує саме поняття про структурну схему. Адже інтонація – ознака висловлення, а не структурної схеми¹. Щодо структур типу *Чаю!* Певні сумніви висловлюють самі автори «Русской грамматики»².

Виникає також питання, чому до двокомпонентних схем не зараховані ті однокомпонентні структури, до складу яких обов'язково чи регулярно входять назви субстанцій з суб'єктивним значенням типу *Ему заробелось, Льдину оторвало, Мальчику надоело в кружке* та ін., хоча до них подаються відповідні підметово-присудкові формально-семантичні співвідношення³. Якщо такі назви «обов'язкові і суб'єктивні, то чому вони поширювачі, а не компоненти структурної схеми?»⁴.

Таким чином, в «Русской грамматике» поняття про двоскладні й односкладні речення замінюються поняттям про двокомпонентні й однокомпонентні речення, причому склад однокомпонентних речень помітно звужується.

На думку Г.О. Золотової, необхідно враховувати не формально-граматичний склад, а семантичні компоненти моделей речен-

---

¹ Пор. і серед двокомпонентних схем – *Снегу выпало! Газет всяких пришло! Сорняков наросло!* (Там же, с. 274, 533).

² Там же, с. 340.

³ Там же, с. 354, 377, 380, 382.

⁴ *Золотова Г.А.* Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982, с. 85.

ня. Всі моделі речень вона спочатку поділяла на однокомпонентні, двокомпонентні і трикомпонентні¹. Пізніше дослідниця дійшла висновку, що всі речення тільки двокомпонентні².

Найбільше підстав виділяти в реченні семантичні компоненти суб'єкта і предиката, які пов'язують його з планом мислення і дійсністю. Від засобів вираження предиката залежать типи речень, які відображають різні категорії дійсності – значення предмета, дії, якості, кількості тощо. За граматичним характером предиката Г.О. Золотова виділяє такі типи речень: 1. Дієслівні речення: а) про дію предмета, особи, б) про стан предмета, особи, в) про стан середовища; 2. Ад'єктивні речення; 3. Іменні речення: а) повідомлення класифікаційної інформації, б) повідомлення про ознаки предметів, осіб, в) повідомлення про час, простір, середовище; 4. Прислівникові речення: а) про різні ознаки предметів, б) про стан предметів, осіб, в) про стан середовища; 5. Квантитативні речення³.

При такому розумінні фактів мови місця для односкладних (однокомпонентних) речень, звичайно, не залишається. Але не у системі Г.О. Золотової цілком переконливе. Твердження про те, що кожне речення обов'язково двокомпонентне, сумнівне. Вважати, що першим компонентом у власне безособових і номінативних реченнях є назва середовища типу *Надворі світає, В кімнаті стіл і стілець* не можна, оскільки кожна подія відбувається у певному середовищі, у тому числі, суб'єктна, напр.: *Надворі бігають діти, В кімнаті відпочиває мати*. Якщо пристати до думки Г.О. Золотової, то такі речення слід було б визнати трикомпонентними.

В об'єктивній дійсності кожне явище має аргумент і функцію, діяча й ознаку. Але називаючи ці явища, ми не завжди точно копіюємо дійсність, бо використовуємо певні форми, які можуть відриватися від об'єктивної двочленної будови. Тому не кожне речення обов'язково двочленне. Виникнення безособових

---

¹ Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 1973, с. 185–196.

² Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса, с. 24, 25, 111, 112.

³ Там же, с. 33.

дієслів привело до того, що при деяких із них не можна вживати назви суб'єктів у називному чи інших відмінках – *Світає, Смеркає, Вечоріє*. Утворення відприкметникових прислівників супроводилося усуненням у багатьох випадках назв суб'єктів. Звідси сучасні вислови *Безлюдно, Зоряно, Зелено* (пор. *Вулиця безлюдна, Небо зоряне, Подвір'я зелене*).

Не можна безоглядно прирівнювати суб'єкти, виражені називним відмінком і давальним, родовим чи орудним, бо вони відрізняються і значенням, і формою. Називний відмінок виражає переважно діючий суб'єкт, агент, інші відмінки – пасивний суб'єкт, статальний, квантитативний, квалітативний тощо. Г.О. Золотова нараховує 14 відтінків у значенні суб'єкта, але не вказує, що за значенням суб'єкт у називному відмінку значно відрізняється від інших суб'єктів. Із суб'єктом у називному відмінку предикат пов'язаний тісніше, ніж з іншими формами – координацією, з давальним, родовим, орудним чи іншими відмінками – рівнорядністю. Зрештою, сполучення з називним відмінком елементарніші, первісніші, сполучення з іншими відмінками – наслідок різноманітних перетворень предикативних форм. Пор. *Батько не спить – Батькові не спиться, Андрій є – Нема Андрія, Тополя зрубана – Тополю зрубано* тощо.

Недостатня увага до граматичної форми виявляється і в запереченні поняття про члени речення¹. Розгляд речення тільки з погляду наявності двох компонентів – суб'єкта і предиката ще не дає повного уявлення про те, як пов'язуються слова для їх вираження, яка роль словоформ, що не входять до складу цих компонентів.

Відсутність поняття про члени речення Г.О. Золотова компенсує вченням про модифікації моделей (граматичні, семантико-граматичні), комунікативні й монопредикативні синонімічні варіації та поліпредикативні ускладнення². Але розрізнення модифікацій моделей повинно здійснюватися, на нашу думку, за найістотнішими, змістовними ознаками, а не суто формальними. Не можна ставити на один рівень граматичні модифікації і семантико-граматичні чи комунікативні. Граматичні модифі-

---

¹ Там же, с. 27, 80.

² Там же, с. 182.

кації – це парадигматичні форми моделей Вони повинні входити в поняття про основні одиниці. Інша річ – комунікативні модифікації, які є не формами моделей, а їх варіантами.

На наш погляд, ідея О.О. Шахматова про можливість двоелементарних чи одноелементарних речень все ж не безпідставна. Тільки рамки одноелементарних речень необхідно звузити і визначати залежно від різних рівнів розгляду.

Всі речення слід аналізувати на двох рівнях – на рівні узагальнених зразків – моделей і на рівні реальних речень. Моделі речень можуть бути найелементарніші – непохідні і з різноманітними перетвореннями – похідні. Непохідні моделі завжди двокомпонентні. За засобами вираження суб'єкта і предиката непохідні моделі поділяються на номінативно-дієслівні (*Комбайнер працює, Машина наближається*); номінативно-ад'єктивні (*Учень розвинений, Хліб скошений*); номінативно-субстантивні (*Брат-учитель*); номінативно-адвербіальні (*Місяць уповні, Перемога – це чудово*); номінативно-квантитативні (*Книжка одна*).

Внаслідок різних перетворень непохідних моделей – вираження суб'єкта непрямыми відмінками, заміна іменної форми суб'єкта чи предиката інфінітивами, вживання заперечного присудкового слова *нема* замість дієслова *є*, перетворення деяких дієприкметників на присудкові форми на *-но, -то*, усунення суб'єкта при деяких дієслівних чи прислівникових формах взагалі – виникають похідні моделі речень. Саме на рівні похідних моделей можна виділити не тільки двокомпонентні, а й однокомпонентні зразки.

Похідні двокомпонентні моделі можуть бути генітивно-дієслівними (*Не минуло тижня*), дативно-дієслівними (*Батькові не спиться*), інструментально-дієслівними (*Занесло снігом*), номінативно-есивними (*Книжки є*), інфінітивно-есивними (*Закурити є*), субстантивно-інфінітивними чи інфінітивно-субстантивними (*Завдання – вчитися, Учитися – таке завдання*), інфінітивно-інфінітивними (*Боротися – це жити*), моделями з інформативно недостатніми дієсловами, що вимагають обов'язкової словоформи (*Учений тише книгу, Студент займається спортом*), прийменниково-субстантивними (*У мене біда*), дативно-прислівниковими (*Мені холодно*), акузативно-предикативними (*Хліб скошено*), інфінітивно-прислівниковими (*Ката-*

тися весело), генітивно-заперечними (*Книжок нема*), заперечно-інфінітивними (*Нема закурити*), генітивно-квантитативними (*Книжок багато*). При цьому може відбуватися перехід моделі з однією предикативної групи в іншу, наприклад, з дієслівної у прислівникову (*Книжки є – Книжок нема*), з ад'єктивної у прислівникову (*Хліб скошений – Хліб скошено*), з адвербіальної у субстантивну (*Нема ні книжки – Нема книжки*) тощо. Похідні моделі можуть бути і трикомпонентні – *Петро сперечається з Іваном, У дочки на роботі у директора ювілей*.¹

При деяких безособових дієсловах на позначення навколишньої дійсності суб'єкт виявляється зайвим і може усуватися. На думку О.О. Потєбні, це могло відбуватися шляхом спрощення тавтологічних зворотів – *Світ світає – Світає*². Подібне спостерігається і при прислівникових предикатах, що позначають стан середовища, пор. *Вулиця безлюдна – Безлюдно*. Тому є підстави такі похідні дієслівні та прислівникові моделі вважати однокомпонентними.

Не всі речення можна спростити до непохідних чи похідних моделей. Чимало з них остаточно оформляються тільки на мовленнєвому рівні. Відбувається поширення моделей, скорочення, згортання, ускладнення, актуалізація тощо. Ці процеси не можна уявити, якщо не припустити існування, крім суб'єктів і предикативних компонентів, поширюючих членів.

Предикати номінативно-дієслівних моделей набувають аналітичної форми не тільки з фазисними дієсловами, а й модальними, напр.: *Учень хоче писати, Хлопець може малювати, Артист мусить поспішати*. З таких моделей можуть утворюватися двокомпонентні дієслівно-інфінітивні чи прислівниково-інфінітивні речення: *Учневі хочеться писати, Хлопцеві можна малювати, Артистові треба поспішати*³. Але інфінітив може передавати інфінітивне значення і без допоміжних слів синтак-

---

¹ *Арсат Н.Н.* Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – Киев, 1984. – 160 с.

² *Потєбня А.А.* Из записок по русской грамматике. М., 1968, т. 3, с. 330.

³ До прислівниково-інфінітивних речень слід, очевидно, зарахувати й утворення з деякими прислівниками та предикативними словами типу *Мені радісно чути, Мені шкода заперечувати* тощо, оскільки, як зазначає Г.О. Золотова, відтінок модального значення можуть мати й форми іменного походження (Коммуникативные аспекты русского синтаксиса, с. 257).

сично – шляхом самостійного вживання, напр.: *Писати, Малювати, Поспішати!* Такі конструкції завжди двокомпонентні з типовим давальним суб'єкта – *Йому писати, Йому малювати, Йому поспішати!* Отже, інфінітивні речення – це особливий двокомпонентний модальний варіант номінативно-дієслівних моделей, що виникає лише на мовленнєвому рівні. Вони можуть бути і заперечно-інфінітивними – *Нікому писати.*

На рівні реальних речень створюються стилістично-комунікативні варіанти моделей буття типу *Вечір, Ніч, Книжки* (← *Наближається вечір, Надходить ніч, Книжки є*), що виразніше й лаконічніше передають форму теперішнього часу. В таких варіантах суб'єкт і предикат нерозчленовані. (*Книжки* – як *Є книжки*), тому їх слід визнати однокомпонентними. У назвах, пов'язаних з особами виражається предикат, при них може бути й суб'єкт: *Біда, У мене біда* (← *Я маю біду, Я бідую*). На цій підставі ми розглядаємо їх серед похідних двокомпонентних субстантивних моделей.

Г.О. Золотова твердить, що конструкції типу *Квітів!* не можна вважати самостійними моделями, бо це залежні форми¹. Разом з тим вона визнає окремими моделями квантитативні утворення типу *Книжок багато*, хоча в них родовий відмінок також залежить від іншої форми, як і суб'єкт від предиката, тобто це взаємозалежні форми. Тому подібне міркування Г.О. Золотової не можна вважати підставою для того, щоб не визнати існування таких конструкцій. Інша річ як їх кваліфікувати. Форма *Квітів!* – це стилістично-комунікативний варіант застарілих похідних двокомпонентних моделей типу *Книжок є*, який за значенням дуже близький до генітивно-квантитативних речень *Книжок багато*, через що часто з них виводяться на основі тільки логічних міркувань і без врахування мовних факторів. Утворені від назв навколишньої дійсності, ці варіанти виражають нерозчленований суб'єкт і предикат (*Вечорів! Ночей! Вимпів!*) і тому можуть бути визнані однокомпонентними. Утворені від назв, пов'язаних з особами, вони можуть мати окремі форми для вираження суб'єкта при іменниковому предикаті: *У мене почуттів! У мене переживань!* Тому такі генітивні варіанти можна визнати двокомпонентними.

---

¹ Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса, с. 196.

Отже, двокомпонентними можуть бути різноманітні конструкції – і непохідні моделі, і похідні моделі, і різні варіанти моделей на мовленнєвому рівні. Однокомпонентними можуть бути лише деякі похідні моделі та окремі їх варіанти.

Поширення моделей необов'язковими атрибутами, об'єктами чи обставинними детермінантами дещо модифікує значення речень, але не змінює їх компонентного складу; пор. поширені двокомпонентні моделі: *Наш комбайнер працює, Цей учень розвинений* і поширені однокомпонентні моделі: *Дуже рано світає, Холодний ранок*.

Дещо інші наслідки дає скорочення моделей. За певних контекстуальних чи ситуативних умов можуть створюватися моделі без суб'єкта, напр.: *Комбайнер сів на своє місце. Працює; Батько повертається з боку на бік. Не спиться; У мене померла сестра. Біда*. Це неповні двокомпонентні моделі, які легко поповнюються назвами суб'єктів. Якщо ж пропускається займенниковий суб'єкт, створюються стилістично неповні моделі, в яких займенник здебільшого і не потрібний, бо підказується формою дієслова. Це так звані означено-, неозначено- й узагальнено-особові речення: *Іду, Пишуть, Як дбатимеш, так і матимеш*. Такі неповні моделі перебувають на межі між двокомпонентними та однокомпонентними моделями.

Взагалі на рівні реальних речень межа між двокомпонентними й однокомпонентними моделями стає все менш чіткою. Так, при створенні комунікативних варіантів моделей розподіл на тему і рему не завжди збігається з суб'єктом і предикатом. Суб'єкт і предикат можуть входити до нерозчленованого варіанта: *Надійшов вечір, Змовкло все*. Ремою може виступати якийсь поширювач: *Цілий день / комбайнер працює; Дуже рано / Світає*.

Таким чином на рівні непохідних моделей однокомпонентних утворень немає зовсім. Вони виникають на рівні похідних моделей і становлять суто мовне явище – скорочення до дієслівного чи прислівникового предиката (*Світає, Безлюдно*), або на рівні стилістично-комунікативних варіантів – яскравіше вираження буття предметів чи явищ навколишньої дійсності у теперішньому часі (*Вечір, Ніч, Книжки*) чи підкреслення їх значної кількості (*Вечорів! Ночей! Вимпів!*). На рівні реальних речень межі між двокомпонентними та однокомпонентними моделями

у багатьох випадках стираються. Крім двокомпонентних, можливі і трикомпонентні моделі.

Статтю опубліковано в журналі «Мовознавство» (1985. – № 4. – С. 48–53).

2.7.2. Заперечні генітивні речення

Заперечні генітивні речення здавна вважалися безособовими. При цьому форми з *нема* і *не було, не буде*, як правило, розривалися і розглядалися як різні підтипи – прислівникові і дієслівні¹. Однак уже О.О. Шахматов помітив системні зв'язки між цими реченнями і визначив їх як один тип². «Таке сполучення, – писав О.О. Шахматов, – є граматично нерозкладним, бо родовий відмінок не може бути пояснений залежністю об'єкта від дієслова»³. Тому з граматичного погляду заперечні генітивні речення односкладні, а з семантичного – двочленні, бо в родовому відмінку виражається суб'єкт, а в заперечному слові – предикат⁴. У «Курсі сучасної української літературної мови» за редакцією Л.А. Булаховського підкреслюється перехідний характер таких речень⁵.

Останнього часу робляться спроби радикального розв'язання проблеми про заперечні генітивні речення. Н.Ю. Шведова знаходить місце всім формам таких речень в їх парадигмі і визначає їх як граматично і семантично двокомпонентні без відмінюваної форми лексично обмежені речення⁶. При цьому не береться до уваги те, що заперечні генітивні речення не належать до того ж рівня, що й лексично не обмежені речення. Це питання намагається розв'язати Г.О. Золотова, яка вважає заперечні генітивні речення структурно-семантичною модифікацією моделі⁷.

---

¹ Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови : Синтаксис. К., 1965. С. 94–97; Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / за ред. І. К. Білодіда. К., 1972. С. 253, 249 та ін.

² Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941. С. 119.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / за ред. Л. А. Булаховського. К., 1951. С. 57.

⁶ Русская грамматика : Синтаксис. М., 1980. С. 336.

⁷ Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973. С. 221.

Хоча у модифікаціях з *нема* відсутній підмет, визнати їх одноядерними не можна, оскільки це заперечні варіанти дво-ядерних речень буття. Тому є підстави вважати їх аналогами дво-ядерних речень. Ми назвемо їх *нема*-генітивними модифікаціями речень. О.О. Шахматов вважає, що сполучення *нема* з родовим відмінком граматично нерозкладне. Точніше було б сказати, що це сполучення часто буває комунікативно нерозчленоване. А з граматичного погляду у конструкціях з *нема* два компоненти – заперечне слово, що відповідає присудковій двоскладного речення, і родовий відмінок, співвідносний з підметом.

Таку будову мають *нема*-генітивні модифікації здебільшого тоді, коли вони означають відсутність зовнішнього стану, напр.: «Нема дощу та й нема» (М. Коцюбинський); «А в хутір Чумаки і версти нема» (А. Головка).

У модифікаціях від назв предметів, стану осіб чи подій можливий суб'єктний член. Здебільшого він виражається прийменником *в* (*у*) з родовим відмінком, напр.: «У них же зовсім немає сил для цього» (А. Головка); «А в синка, бачу, нема любові до лісу» (М. Стельмах). Суб'єктний член може виражатися і давальним безприйменниковим відмінком: «Бо водяній царівні нема на світі рівні!» (Леся Українка).

Значення суб'єкта може виражатися описово – через назви частин тіла, одяжі особи тощо, напр.: «Нема у серця мого сили, щоб я могла його забути» (І. Котляревський); «Посидівши трохи з матір'ю та з земляками, нашвидку перекусивши, бо з самого ранку крихти *в роті* не було, Артем зразу ж пішов з дому» (А. Головка). В такому разі на значення суб'єкта нашаровується просторовий відтінок. При назвах приміщень, міст, пов'язаних з особами, цей відтінок посилюється.

У деяких випадках особа не називається, але її можна встановити з контексту чи ситуації, напр.: «Написав би до вас ще щонебудь, та *нема паперу*» (Т. Шевченко). Особа може бути й узагальнена чи неозначена: «Нема бід, нема нужди, де щирая любов» (Г. Квітка-Основ'яненко). Такі конструкції слід вважати неповними реалізаціями *нема*-генітивних модифікацій.

При наявності суб'єктивного члена сполучення *нема* (*не було*, *не буде*) з родовим відмінком виступає як нерозчленований компонент, який з граматичного погляду можна назвати голов-

ним членом, а з семантичного – предикатом: «Але в *Артема* на це вже *не було часу*» (А. Головка).

О.О. Потебня зазначав, що в українській мові на місці *нема* можливі й деякі інші форми – *ніт* – безпосередній рефлекс сполучення *не єсть* чи образні вислови *бігма, катма, чортма*¹. Як залишки їх можна знайти у деяких письменників та в текстах народної творчості, напр.: «*Мамки мої вже ніт*» (Ю. Федькович); «*Одним одна свитина, а пояса і шапки катма!*» (Г. Квітка-Основ'яненко); «*Хома подививсь у вікно, нема машталіра з бричкою і коней чортма*» (Г. Квітка-Основ'яненко). Форма *нема* іноді передається *'ма!*: «*Батька війна! Матері 'ма!*» (П. Тичина).

Необхідно звернути увагу на те, що форма *нема* (*не було, не буде*) часто підсилюється запереченням *ні*: «*Там все поблідло і поблекло, нема ні місяця, ні зізд*» (І. Котляревський); заперечними займенниками: «*Одежа його замашена фарбами, але ніякого іншого бруду на ній нема*» (Леся Українка); заперечними прислівниками: «*А лицаря щасливого немає ніде на світі*» (Леся Українка). Це важливо для того, щоб простежити потім за долею зворотів з запереченням *ні*, заперечними займенниками і прислівниками.

У родовому відмінку можуть уживатися не тільки заперечні займенники, а й особові чи вказівні, напр.: «*Його вже скільки літ нема в Севільї*» (Леся Українка); «*Та мати клопочуться: й того нема, й того нема*» (А. Тесленко). Цікавими варіантами *нема*-генітивних модифікацій є такі, в яких виступають компаративи, напр.: «*Єсть Наталки і Ганнусі, та миліш, нема Марусі*» (Г. Квітка-Основ'яненко); «*Мені здалося, що нема для мене ріднішого над сього чоловіка і не було на цілім божім світі*» (Леся Українка).

Оскільки двоядерні речення буття трапляються не тільки з іменниковим підметом, а й з інфінітивним, можуть створюватися заперечні конструкції типу: «*Нема що їсти, нема пити, нема й роду, щоб поговорити*» (Укр. присл.). Такі конструкції Н.Ю. Шведова вважає розмовним варіантом речень з присудковим словом *нет*². В українській мові це цілком літературна конструкція, яку ми виділяємо в окремий підтип – *нема*-інфінітивні модифікації.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. М., 1968. Т. 3. С. 376377.

² Русская грамматика: Синтаксис. С. 338.

На основі *нема*-генітивних модифікацій виробилося багато фразеологічних зворотів, що широко вживаються в українській мові, напр.: *нема живої душі, нема краю, нема ліку, нема мови, життя нема, і духу нема, і сліду нема, кари нема, міри немає, місця живого нема, нема берегів, нема виходу, нема відбою, нема вшину, нема діла, нема потреби, нема ради, нема спасу, нема чутки, нема розбору*¹.

Велике досягнення сучасного синтаксису полягає в тому, що встановлений системний зв'язок між *нема* з родовим відмінком і *не було, не буде* – це різні форми парадигми однієї моделі. Модифікації з *нема* мають значення форм теперішнього часу. Більшість прикладів, які ми наводили вище, саме такого типу. Поширені також форми з *було* – минулого часу: «При виході з концерту *натовпу не було*» (Леся Українка); *Добра та ладу не було*, а були тільки бучі, колотнеча та сваволя» (Панас Мирний) і форми з *буде* – майбутнього часу: «І на оновленій землі *врага не буде, супостата*, а буде син і буде мати, і будуть люди на землі» (Т. Шевченко); «А всередині в нього тремтіла зла радість, що сьогодні *страсти не буде*» (М. Коцюбинський).

Форми ірреальних способів зустрічаються рідше. Напр.: «*Не було б щастя*, так нещастя помогло» (Укр. присл.); «*Якби не ти та не я, то не було б весілля*» (Укр. присл.); «*Щоб мені не було межі вами незгоди!*» (М. Коцюбинський).

Виникає питання – як розцінювати форми *бути* – як дієслова чи зв'язки? Форми *Нема снігу, Не було снігу, Не буде снігу* тощо становлять собою заперечні варіанти стверджувальних конструкцій *Є сніг, Був сніг, Буде сніг*, в яких *є, був, буде* – дієслова. Значить, і заперечні форми *не було, не буде* – дієслова². Це особливо яскраво видно при протиставленні, напр.: «*У мене єсть брати Микита й Йосип, а Петра нема*» (Т. Шевченко); «*Як є пліт, то нема воріт, як є ворота, то немає плота*» (Укр. присл.). Заперечні форми підкреслюються, акцентуються, що свідчить про їх повнозначність. У стверджувальних реченнях форми *було, буде* тощо координуються з іменниками: *Був сніг, Була пороша, Були морози*. При додаванні заперечення дієслівні форми втрачають здатність координуватися: *Не було снігу, Не*

¹ Словник української мови : В 11т. К., 1974. Т. 5. С. 333–335.

² Русская грамматика : Синтаксис. С. 101–102.

було пороші, Не було морозів. Це означає, що дієслівні форми перетворилися на безособові.

Таким чином, парадигма *нема*-генітивних модифікацій складається з вихідної форми з присудкового слова *нема* й інших форм з безособових дієслів *не було, не буде* тощо. Будова таких конструкцій досить складна й строката, що й давало підставу розглядати їх то серед безособових прислівникових речень (на основі наявності присудкового слова *нема*), то серед дієслівних безособових речень (у зв'язку з наявністю безособових дієслів *не було, не буде*). В «Русской грамматике» 1980 р. переконливо доведено, що вважати такі конструкції односкладними не можна. Ми їх визначаємо як аналоги двоядерних речень. За вихідною формою парадигми їх можна зарахувати до конструкцій безвідмінюваної форми дієслова, як це робиться в «Русской грамматике»¹.

Нема-інфінітивні модифікації практично створюють тільки форми теперішнього часу. Минулий час, майбутній час і умовний спосіб можливі, але рідкісні. Обмежені форми парадигм також у модифікаціях на позначення віку людини типу: «Таже тобі, мабуть, ще й *тринадцяти нема!*» (Г. Хоткевич). Вони не мають бажального і спонукального способів.

Нема-генітиви і модифікації безпосередньо співвідносяться з двоядерними заперечними реченнями дієслівного типу. Якщо це конструкції на позначення відсутності зовнішнього середовища, їм відповідають речення, в яких підметом виступає іменник, що був у родовому відмінку, а присудком – відповідне за змістом дієслово, напр.: «*Нема дощу та й нема*» (М. Коцюбинський) – *Не йде дощ та й не йде*; «Не тоді до млина, як *вітру нема*» (Укр. присл.) – Не тоді до млина, як *вітер не віє*.

Конструкціям з суб'єктивними членами відповідають двоядерні речення, в яких суб'єктні члени оформляються як підмети, а присудком виступає здебільшого дієслово *мати* із запереченням (пор. *немає* і *не має*) чи інші – відповідні за змістом: «*Нема в мене... дому*» (А. Тесленко) – *Я не маю* дому; «*Чіткої системи поглядів у тебе ще нема*» (А. Головка) – *Ти ще не маєш* чіткої системи поглядів.

Внутрішньосхемні співвідношення *нема*-генітивних модифікацій можна встановлювати і залежно від того, які дієслова замі-

---

¹ Там же. С. 336.

няють сполучення присудкового слова *нема* з родовим відмінком¹.

О.О. Шахматов звернув увагу на те, що конструкції з *нема* становлять собою нерозчленовану єдність. Він назвав їх граматично нерозчленованими реченнями². Справді, з погляду комунікативної будови *нема*-генітивні модифікації часто бувають нерозчленовані. При цьому у препозиції стоїть присудкове слово, а після нього родовий відмінок, напр.: «Але *нема часу, нема часу*. Треба гнати, гнати, гнати» (Г. Хоткевич); «Се що таке? Від кого і до кого? *Немає натису*» (Леся Українка); «Ну, дня того нема, щоб *не було* якої *напасті*» (А. Головка). Це вихідна форма комунікативної парадигми *нема*-генітивних модифікацій. Нерозчленована форма може мати експресивні варіанти, якщо у препозиції ставиться наголошений родовий відмінок, напр.: «*Слів* таких *нема*» (А. Головка); «Та ще здоров'я не служить, *настрою нема*» (М. Коцюбинський); «Бо з самого ранку *крихти* в роті *не було*» (А. Головка).

Але модифікації з *нема* можуть бути не тільки нерозчленовані, а й розчленовані. В такому разі предикат виступає ремою, напр.: «Матері, правда, *нема* ще з дитинства» (А. Головка); «В неволі тяжко – хоча й волі, сказати по правді, *не було*» (Т. Шевченко); «Сім'ї у нас такої *нема* і *не було*, де б слави бойової проміння не лягло» (М. Рильський). Як правило, розчленовані речення із займенниками. При наголошенні предикат займає препозицію і витворюється експресивний варіант розчленованої моделі, напр.: «*Нема* на світі України, *немає* другого Дніпра» (Т. Шевченко); «*Нема* й *нема* кращого світа понад гуцульські гори» (Ю. Федькович); «Бо *немає* таких арсеналів із зброєю, *нема* такого вогню в світі, щоб спалив і знищив твій народ, Україно радянська» (М. Рильський).

Суб'єктні члени здебільшого бувають на початку конструкції, але можуть займати й інші місця, напр.: «Чом у мене коней вороних *нема*?» (Т. Шевченко); «Але в *Артема* на це вже не було часу» (А. Головка). Об'єктні члени здебільшого ставляться після присудкового слова, але з потреб комунікації можуть вноситися наперед, напр.: «*Нема* *по мені* дівчат на селі» (Панас Мирний); «Є у неї волі та корови, та *немає* з *нею* любої розмо-

---

¹ Там же. С. 339–340.

² Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. С. 119.

ви» (Укр. присл.); «*А про Назара нема й чутки*» (Марко Вовчок).

Детермінанти мають тенденцію ставати на початку конструкції: «*Бо з самого ранку крихти в роті не було*» (А. Головко); «*Треба їхати орати у поле, а в дорогу й скоринки нема*» (Т. Масенко).

Статтю опубліковано в міжвідомчому науковому збірнику «*Українське мовознавство*» (1987. – № 14. – С. 94–98).

2.8. Складне речення

2.8.1. Сполучник чи сполучне слово?

Учені давно встановили, що підрядні речення можуть поєднуватися не тільки сполучниками, а й деякими займенниками, прислівниками й частками. О.М. Пешковський звернув увагу на те, що при цьому питальні за своїм походженням незалежні речення, стаючи залежними, починають виражати не питання, а відношення до іншого речення, тобто перетворюються на відносні. Речення з часткою *чи*, певною мірою, ще зберігають питальне значення і тому можуть бути названі непрямо-питальними, а речення із займенниками і прислівниками – власне відносними¹. В таких реченнях «відносні слова... є вже сполучним и словами в повному розумінні цього слова, бо відносяться до підпорядкованого і до підпорядковуючого речення, чим і спаюють те й інше»². Так виникло поняття про сполучні слова. Отже, сполучними словами, за сучасним визначенням, «називаються займенникові слова, в яких сполучаються властивості самостійної (повнозначної) і службової частин мови»³. До них належать: займенники-іменники – *хто, що*; займенники-прикметники – *який, котрий, чий*; займенникові прислівники – *де, куди, звідки, коли, як, наскільки*; займенниковий числівник – *скільки*. З них відмінювані – *хто, що, який, котрий, чий, скільки*, невідмінювані – *де, куди, звідки, коли, як, наскільки*. Особливості повнозначної частини

---

¹ У пкільному викладанні мови слід дотримуватися термінології та класифікації, рекомендованих відповідною програмою і підручником.

² Див.: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1938. – С. 440.

³ Див.: Русская грамматика. – М., 1980. – Т. I. – С. 720.

мови в сполучних словах проявляються в тому, що вони можуть бути членами речення – підметом, присудком, додатком, означенням, обставинами, наприклад: «**Яка** вода, **такий** млин, **яка** мати, **такий** син». (Присл.); «**Що** в пам'яті нести могли, ми все в поході зберегли» (Т. Масенко); «**І** найдорожчі книги... прийшли в руки кожного, **чиє** серце по-радянськи б'ється» (О. Кобилянська); «**Там, де** зорі сяють з-за гори, **над** водою гнутья явори» (А. Малишко). Виступаючи членом підрядного речення, сполучні слова виконують функцію службової частини мови – сполучника.

Сполучні слова ще називають відносними словами, бо вони частково або повністю втратили питальне значення і позначають відношення підрядного речення до головного. У наш час поняття про відносні слова дещо уточнене. Під ними розуміються тільки ті займенникові слова, які виконують відсильно-замінну (анафоричну) функцію, тобто, які стосуються вже згаданого в головному реченні («**Уперше** спокійним було таврійське **небо, яке** ще кілька днів тому свистіло снарядами» – О. Гончар) або означають особу чи предмет головного речення («**Не** поет, **хто** покидає боронити народну справу» – Леся Українка). При анафоричному вживанні займенникове слово втрачає питальне значення і перетворюється на суто відносне слово. Воно набуває також деяких специфічних рис. Прикметниковий займенник *який* може виступати замість іменника: «**Вінчає** слава нашу добру зброю, **яка** звелась над чорною ордою» (М. Бажай); іменниковий займенник *що* замість прикметникових форм *який, котрий*: «**Аж до зір, що** вгорі тремтять, ми несем Революції грозу» (В. Сосяра). Займенник *що* іноді замінює ціле речення: «**І** сама вона зсутулилась, **чого** ніколи не було з нею раніше» (О. Гончар).

Отже, сполучні слова відрізняються від сполучників тим, що вони мають ознаки повнозначних частин мови, тобто бувають членами речення. Однак не завжди можна чітко розмежувати сполучники і сполучні слова. Це пояснюється походженням сполучників, чимало з яких утворилося од відносних займенників. Відповідний процес переходу займенників у сполучники не цілком завершився; деякі відносні займенники, деякі відносні займенникові слова ще й досі виступають то як сполучні слова, то як сполучники. Звичайно науковці вказують на омонімічність таких сполучних слів і сполучників, як *що, чим, як, коли*. У методичній

літературі подаються різні рекомендації для розмежування цих форм – встановити, чи є членом речення дане слово, чи можна випустити його, визначити наголошеність, замінити аналогічною формою, перетворити на просте питальне речення тощо. Вони, звичайно, можуть допомогти відрізнити сполучник від сполучного слова, але, як зазначають самі дослідники, жодна з порад не є універсальною, бо вони спираються лише на зовнішнє вираження істотних внутрішніх відмінностей. Щоб усвідомити ці внутрішні відмінності, необхідно розглядати вживання зазначених форм у кожному виді складнопідрядних речень. Це тим необхідніше, що більшість сумнівів виникає під час вивчення не загальної характеристики складнопідрядних речень, а їх окремих видів.

Найчіткіше протиставляється сполучне слово *що* сполучникові *що*. Займенник *що* насамперед можна виявити в складнопідрядних означальних реченнях. У таких реченнях, як правило, підрядні пов'язуються з головними сполучними словами, насамперед займенником *який*. Цього сполучного слова вимагають співвідносні слова в головному реченні *той*, *такий* (наявні чи можливі). На місці *який* при співвідносному слові *той* чи без нього іноді буває *що*. Можливість заміни *що* словом *який* є свідченням того, що речення – означальне, наприклад: «*Та багато чого довелося зазнати дітям тієї країни, що стала серцевиною нового світу*» (М. Стельмах); «*Яка стала серцевиною...*». Отже, вживання *що*, як і слова *який*, зумовлюється будовою складнопідрядного означального речення. Оскільки *що* вживається замість слова *який*, воно викопує функцію члена підрядного речення – підмета або прямого додатка. Коли пропустити в підрядному реченні *що*, то зміниться його значення і будова. Все це переконує: форма *що* виступає у складнопідрядних означальних реченнях сполучним словом. Сполучне слово *що* не може повністю замінити слово *який*, бо не відмінюється за відмінками й числами. Ближче до *який* стоїть давнє сполучення української мови *що він* (*його*, *її*, *їх...*). Але в цьому сполученні *що* виступає службовим словом, а основну роль відіграє займенник *він*, який відмінюється за відмінками та числами і виконує функцію члена речення, наприклад: «*Шматок чорного засохлого хліба, що ви ледве вгризете його зубами, здається краще найсолодшого медяника*» (Панас Мирний); «*Гори налиті сонцем пшениці, що її*

не вміщали сховища, розлягались просто під відкритим небом» (О. Гончар). Саме цей засіб зв'язку мали на увазі автори деяких посібників з української мови для вузів, коли зазначали, що підрядні означальні речення можуть приєднуватися сполучником *що*¹. Але в цих працях наводяться й інші типи означальних речень: з віддієслівними іменниками (*чутка, що...; надія, що...*) або із співвідносним словом *такий* та іменником (*такий глибокий, роздум, що...; з такою певністю, що...*) тощо. Такі речення, справді, приєднуються сполучником *що*, але як уже доведено, вони не означальні, а з'ясувальні або міри чи ступеням. Отже, твердження, що підрядні означальні речення можуть приєднуватися сполучником *що*, ґрунтується тільки на наявності в українській мові сполучень *що він, що його, що ним..*, у яких *що* виступає не самостійно, а в поєднанні із займенником *він*, створюючи єдність, яку І.Г. Чередниченко в згадуваній праці (с. 99) вдало назвав сполучниково-відносною. До того ж ця єдність характерна не стільки для літературної мови, скільки для українського розмовного мовлення. У підручниках з української мови для середньої школи під впливом вузівських посібників теж твердиться, що означальні підрядні речення можуть приєднуватися сполучником *що*. Але це твердження не підкріплюється ніякими прикладами і тому непереконливе. Навряд чи варто називати такий своєрідний засіб зв'язку означальних підрядних речень у шкільних підручниках, де повинні подаватися тільки основні відомості із синтаксису.

Для складнопідрядних з'ясувальних речень, навпаки, сполучник *що* дуже характерний. У цих реченнях опорні слова – дієслова, прикметники, прислівники, віддієслівні іменники – інформативно незакінчені, недостатні. Щоб доповнити їх, у підрядній частині називається їх внутрішній об'єкт. Отже, засіб зв'язку не повинен обов'язково дублювати об'єктне значення підрядної частини, він може бути просто сполучником. Таким чином, саме значення і будова складнопідрядних з'ясувальних речень свідчить про те, що в них найчастіше виступає сполуч-

---

¹ Див.: Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За загальною редакцією акад. І.К. Білодіда. – К., 1972. – С. 341; Чередниченко І.Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові. – Чернівці, 1959. – С. 99 та ін.

ник *що*. В цьому можна переконатися і на основі інших ознак. У складнопідрядних з'ясувальних реченнях *що* не є членом речення (бо в значенні такого члена виступає сама підрядна частина), на нього не падає наголос, він може бути пропущений без особливої шкоди для розуміння речення. Пор.: «*Навіть не вірилось, що в темряві за тією тишею причаївся цілий фронт*» (В. Козаченко) – «*Навіть не вірилось: у темряві за тією тишею причаївся цілий фронт*»; «*В ті кілька днів я зрозумів, що не тільки хоробрістю і відвагою воюють люди, а й умінням*» (П. Вершигора) – «*В ті кілька днів я зрозумів: не тільки хоробрістю і відвагою воюють люди, а й умінням*». *Що* може бути і при співвідносному слові абстрактного значення *те*, яке поєднується тільки із сполучником, наприклад: «*З вітрами шепчуться тополі про те, що в радісній далі зерно нап'ється сонця в полі*» (В. Сосюра). Отже, як бачимо, в з'ясувальних реченнях *що* – переважно сполучник.

Лише в деяких випадках, коли в головному реченні є опорні слова, які передбачають питання чи обізнаність, підрядне речення приєднується питальним займенником *що*, тобто сполучним словом, наприклад: «*Чумак поцікавився, що там на селі зараз робиться*» (А. Головка); «*Сумна повернулась додому Маланка й нікому не похвалилась, що бачила і чула*» (М. Коцюбинський). Таке *що* звичайно наголошується, а підрядне речення з ним можна перетворити на просте питальне речення. Пор.: «*Що там на селі зараз робиться?*»; «*Що бачила і чула?*».

Якщо в головному реченні вживається вказівне слово *той* (*та, те*) з конкретним значенням вказівки на особу чи предмет, виникають займенниково-означальні речення. З таким вказівним словом *що* утворює корелятивну пару і тому виступає як сполучне слово, наприклад: «*Ті, що не містились у хаті, розклали на подвір'ї вогонь*» (М. Коцюбинський; тобто – «ті люди...»).

У складнопідрядних реченнях способу дії співвідносним словам *так, такий, до того, настільки* відповідає не сполучне слово, а сполучник *що*, бо він не заміщає співвідносне слово і не є членом речення, наприклад: «*Було так темно, що за кілька кроків нічого не розбереш*» (О. Бойченко).

Відносно-поширювальні підрядні речення, які в різних працях називаються то пояснювальними, то приєднувальними, то супровідними, поєднуються сполучним словом *що*. Воно може

виступати в різних відмінкових формах і вмщувати значення всієї головної частини, наприклад: «Доповідь делегата була дуже змістовна, **що** викликало значну увагу» (З газ.) – «Доповідь делегата була дуже змістовна, **чого** ніхто не міг заперечити» – «Доповідь делегата була, дуже змістовна, **чим** усі були задоволені...».

Сполучник *чим* в українській мові трапляється рідко – він перейшов у розряд розмовних (пор.: «Скоріш море діжде погоди, **чим** моя робота – кінця» (Г. Квітка-Основ'яненко). Замість сполучника *чим*, як правило, виступає сполучник *ніж*. Сполучне слово *чим* більш звичайне. Пор.: «Хочеш знати, **чим** справді було те, що так колись тишно цвіло?» (Леся Українка).

Менш чітко протиставлені сполучне слово *як* і сполучник *як*. В.В. Бабайцева рекомендує розрізняти прислівник *як*, гібрид прислівника-сполучника *як*, і сполучник *як*¹. Справді, в багатьох випадках важко встановити, з якою функцією вживається *як*, бо це слово часто зберігає своєрідний відтінок значення. Щоб відрізнити сполучник *як* від сполучного слова *як*, слід розглянути його на рівні окремих видів складнопідрядних речень. У частині речень способу дії *як* виступає в супроводі корелята *так* (наявного чи можливого) і тому завжди є сполучним словом, виконує відсильно-замінну (анафоричну) функцію, наприклад: «Дзвени, моя пісне, хай серце тобою стискається солодко **так, як** в грізну годину останнього бою в диму і пожарах атак» (В. Сосюра). У підрядних порівняльних реченнях *як* виступає сполучником, бо не виконує відсильно-замінну функцію, наприклад: «Сім'ю п'ятнадцяти сестер єднає щастя неозоре, **як** мій Дніпро і твої Дністер вливаються у Чорне море» (М. Упенік).

У складнопідрядних з'ясувальних реченнях *як* може бути сполучником і сполучним словом. Якщо *як* приєднує підрядні речення до слів із значенням сприймання, відчуття, воно найбільше тяжіє до сполучника *що* і може бути ним замінене, отже, відіграє роль сполучника, наприклад: «Я бачив, **як** вітер берізку зломив» (Нар. пісня; «Я бачив, **що** вітер...»); «Він не помітив, **як** минув чагарник і вийшов у поле» (М. Коцюбинський; «Він не помітив, **що** минув...»); «Промовець відчув, **як** змінився настрої присутніх в аудиторії» (З газ.: «Промовець відчув, **що** змінився

---

¹ Див.: Бабайцева В.В. Русский язык: Синтаксис и пунктуация. – М., 1979. – С. 216.

настрій...»). Порівняно з *що* сполучник *як* «має експресивне забарвлення: він акцентує присудок підрядної частини»¹. Деякі дієслова, що означають різні вияви мовлення, мислення, вживаються у з'ясувальних реченнях питального типу. Вони пізнаються по тому, що підрядне речення можна перетворити на просте питальне, іноді саме опорне слово має питальне значення. В таких реченнях *як* наголошується, його можна замінити іншим повнозначним словом, тобто *як* виступає сполучним словом. Наприклад: «*Ще* її любила, *як* її розпитують, **як** вона у мужицтві жила, *як* пряла, мазала, *як* коня поганяла» (Г. Квітка-Основ'яненко; *як* саме жила, яким способом пряла... – «*Як* вона у мужицтві жила?»), «*Як* пряла, мазала?...»); «*Стоїш* над ним, і горло тобі здушується, *що* не знаєш, **як** йому допомогти у цій нервовій нічній метанині» (О. Гончар; яким способом допомогти...; «*Як* йому допомогти в цій нервовій нічній метанині?»).

У складнопідрядних реченнях часу й умови слово *як* виконує функцію сполучника, бо не має відповідних співвідносних займенників, з якими могло б становити корелятивні пари. Це можна перевірити способом заміни іншими сполучниками, напр.: «*Ще* не будить гомін ранку тиші степової, **як** виходить в поле ланка Ганни Кошової!» (А. Малишко; «коли виходить...»); «*Благо* тобі, друже-брате, **як** є в тебе хата» (Леся Українка; «якщо є в тебе...»).

Багато суперечливих поглядів висловлено вченими щодо сутності форми *коли*. У «Курсі сучасної української літературної мови» за редакцією Л.А. Булаховського, у монографії «Сучасна українська літературна мова» за редакцією І.К. Білодіда і під їх впливом у підручниках для середньої школи зазначається, що підрядні речення часу приєднуються сполучниками і сполучними словами *коли*, *поки*, *доки*, *ледве*, *скоро*, *як тільки*, *як*, проте не вказується, як це розуміти – чи ці форми проміжні, гібридні, чи за одних умов вони вживаються як сполучні слова, а за інших – як сполучники. Л.Ю. Максимов вважає всі ці форми сполучниками, крім слова *коли*, яке буває і сполучним словом². Переконливішою є висловлена в граматиці російської мови (1970 р.)

¹ Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970. – С. 704.

² Див.: Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Современный русский язык: Синтаксис сложного предложения. – М., 1977. – С. 97.

думка про те, що «слово *когда* входить у коло власне сполучників і не має найважливішої властивості відносного займенника – анафоричності. У зв'язку з цим *тогда* є факультативним елементом речень із сполучником *когда* і виконує функцію експресивної частки – заключної (у разі препозиції підрядної частини) чи підсилювально-видільної (у разі постпозиції підрядної частини)»¹.

Коли виступає сполучником і в умовних реченнях, де його можна замінити сполучником *якщо*, наприклад: «*Коли в хаті пахне сухими травами і над зблідлими від часу фотографічними картками на стіні темніє пучок васильків, це нагадує про літо*» (С. Васильченко) – «*Якщо в хаті пахне сухими травами...*».

В означальних реченнях *коли* – сполучне слово, бо його можна замінити займенником *який*, наприклад: «*Черниш народився в ту зиму, коли (в яку, під час якої...) країна прощалася з Іллічем*» (О. Гончар). На місці *коли* в таких реченнях може стояти і *як*, наприклад: «*Згадай той час, як ти ягнята пасла*» (Леся Українка; «*коли ти ягнята пасла*»). Отже, у складнопідрядних означальних реченнях *як* також може бути сполучним словом². Приклади вживання *як* у складнопідрядних означальних реченнях з функцією сполучника, які подаються в «Курсі сучасної української літературної мови» за редакцією Л.А. Булаховського (К., 1951. – Т. 2. – С. 206), непереконливі, бо такі речення насправді є складнопідрядними способу дії чи порівняння – в них здебільшого фігурують пари *такий* – *як*. З огляду на нечасте вживання та певні сумніви, що при цьому виникають, багато авторів взагалі не згадують *як* серед засобів зв'язку означальних підрядних речень.

Таким чином, для розрізнення сполучників і сполучних слів необхідно насамперед брати до уваги тип складнопідрядного речення, його будову, функцію розглядуваного засобу зв'язку. Всі інші способи – за міни, випущення, перетворення – відіграють допоміжну роль. Розмежуванні сполучників і сполучних слів важливе не тільки для встановлення істини, а й для глибшого усвідомлення будови різних складнопідрядних речень. У складнопідрядних означальних і займенниково-означальних реченнях

---

¹ Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970. – С. 684.

² Див.: *Чередниченко ГТ*. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові. – С. 100.

сполучні слова, ніж сполучники. «Саме в реченнях першої групи, – зазначає Л.Ю. Максимов, – особливо велика роль інших елементів будови, зокрема співвідносних слів, які можуть утворювати разом з відповідними займенниками сталі пари... У таких випадках зв'язок між частинами речення особливо тісний, а граматичне значення особливо чітке»¹. У з'ясувальних реченнях частіше вживаються сполучники і рідше – сполучні слова. До цих речень наближаються складнопідрядні речення способу дії, для яких характерні і сполучні слова, і сполучники, та складнопідрядні речення місця, в яких підрядні речення приєднуються тільки сполучними словами. Щодо останнього типу речень сучасні мовознавці досить однотайні. Отже, складнопідрядні означальні речення, займенниково-означальні, з'ясувальні способу дії і місця об'єднує можливість уживання сполучних слів.

Для більшості обставинних речень – часових, умовних, причинових, речень мети, порівняльних, допустових, наслідкових – характерні тільки сполучники, бо підрядні речення в них пояснюють головні в цілому, тобто слабше пов'язані, а для цього потрібні самостійніші засоби зв'язку, ніж сполучні слова, якими і є сполучники.

Статтю опубліковано в журналі «Українська мова і література в школі» (1987. – № 4. – С. 31–36).

2.8.2. Чи змінюється значення складнопідрядного речення від місця підрядного?

Щоб відповісти на це питання, необхідно звернути увагу на те, які позиції можуть займати підрядні речення і чим зумовлюється те чи інше їх розташування. У деяких складнопідрядних конструкціях підрядні речення завжди мають постійне місце, тобто їх позиція фіксована. Це пояснюється структурою чи семантикою складного речення. Наприклад, підрядні означальні речення призначені для того, щоб схарактеризувати якість субстантивного члена, тому вони завжди розташовуються після іменників, тобто займають постпозицію (місце після головного речення). Постпозиція – це засіб вираження присубстантивності

---

¹ Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Згадув. праця. – С. 48–49.

підрядного означального речення. Наприклад, *«нікудишній той моряк, у якого немає жадоби відкриття нових земель і острівів»* (Цюпа); *«немає становища у житті, з якого б людина не знайшла виходу»* (Головко). Підрядні означальні речення можуть розташовуватись і в середині головного речення (в інтерпозиції), але обов'язково після іменника: *«а вже з тої гори, що зросла на мовчання могилах, стало видно мені, мов з польоту космічного птаха»* (Б. Олійник). Винесення підрядного означального речення на місце перед головним не типовим для літературної мови і сприймається як архаїзм чи просторіччя (*«яка була мерзла земля, зараз уся порозтавала»*) – Г. Квітка-Основ'енко).

Підрядні наслідкові речення розташовуються тільки після головного речення, оскільки цілком логічно, що спершу називається причина, а потім наслідок: *«Я особисто перевірів і власноручно виписав для вас, так що помилки не може бути»* (Канівець); *«Знадвору вхід було перекрито перехресними залізними штабами, так що однаково ніхто не зміг би прорватись»* (Гуцало). Звичайно, певну роль при цьому відіграє сполучник, бо так *що* не може стояти на початку складного речення. Це видно на прикладі й деяких інших речень. Зокрема, підрядні речення причини завжди постпозитивні. Якщо поєднуються сполучником *бо*, і переважно постпозитивні із сполучниками *тому що*, адже: *«А ми ще, друзі вернемось з боїв, бо кров у нас гаряча, ми живучі»* (Дорошко); *«Твердо стоїть на землі Лук'ян, тому що вміє працювати»* (Шиян); *«І збережи, прошу тебе, адже в цьому листі не лише мої думки і вболівання»* (Цюпа).

Підрядні допустові речення здебільшого препозитивні, якщо вони поєднуються сполучниками *хай*, *нехай*: *«Хай птахи тепер тривожні, хай і журно журавлю, та в твоїй прикметі кожній повинь щастя я ловлю»* (Рильський); *«І нехай ви живете в кам'яних палацах, нехай люстри сяють над вами, але якщо ви живете чесно і тому інколи буває вам трудно, то вам мило згадати осіннє життя»* (Василь Земляк). Підрядні речення способу дії порівняльні звичайно препозитивні, якщо вони поєднуються парним сполучником *чим – тим*: *«Чим корінь витриваліший і дуєчий, тим колосок рясніше зерна родить»* (Л. Костенко).

Постійне місце підрядних речень може залежати не тільки від особливостей сполучників, а й наявності спеціальних часток

чи лексем, що роблять речення фразеологічно зв'язаним, стійким. Такі речення вчені називають лексично зв'язаними, негнучкими структурами; невірними конструкціями; фразеологічно зв'язаними структурами. «Значення складного речення є фразеологічно зв'язаним, – зазначають автори «Русской грамматики» (М., 1980), – якщо воно безпосередньо не впливає із значення сполучникових засобів, що оформляють ці речення». Фразеологізація часто призводить до того, що підрядні речення закріплюються на певному місці. Наприклад, у фразеологічно зв'язаних конструкціях місця із запереченням підрядні речення, як правило, препозитивні: *«Де б не був, ніде не похилиюся на землі ясній і трудовій»* (Малишко). У фразеологічно зв'язаних коняструкціях часу з часткою *не* і словами *встигнути, пройти, минути* підрядні частини із сполучником *як* постпозитивні: *«Не встиг я убраться, як ідуть до мене»* (Тесленко); *«Не минуло року, як комісія приїхала знову»* (З газ). У фразеологічно зв'язаних конструкціях умови із словами *варт, варто, добре* підрядні частини із сполучниками *як, коли, обов'язково* постпозитивні: *«І буде варт на світі жити, як матимеш кого любить»*, *«Добре жити, коли нічого не болить»* (Шевченко). У фразеологічно зв'язаних конструкціях мети із словами *повинності чи достатності* підрядні речення мають тенденцію вживатися в постпозиції: *«Мабуть, достатньо самої присутності лікаря, щоб недуга злякалася»* (Рибак); *«Грошей у мене б стало, щоб поїхати до Нікольського і назад вернутися»* (Шевченко).

Саме поняття вільних і невірних моделей не дається в шкільному підручнику, як надто складне, а з числа невірних розглядаються тільки деякі, найбільш уживані. Але ж вони трапляються в ілюстративному матеріалі підручників і різних збірників. До того ж необхідно зважати і на найближчу перспективу. В наш час, коли відбувається перебудова викладання в середній школі, коли ставиться завдання індивідуалізації навчального процесу, створюються школи і класи з поглибленим вивчення окремих дисциплін, у тому числі й мови. Вчитель повинен бути обізнаний з такими конструкціями, щоб дати відповіді про них найдопитливішим учням.

Деякі підрядні речення уточнюють прислівники чи іменникові сполучення в головному реченні. Цілком природно, що

уточнення повинно йти за тими словами, які уточнюються. Отже, уточнюючі підрядні речення розташовуються обов'язково після уточнюваних компонентів, тобто в постпозиції чи інтерпозиції: *«Табір був заставлений так густо, що здаля нагадував морський берег з сірими валунами»* (Панч); *«Коло шосейної дороги, за селом, там, де колись брали з-під кручі на дорогу пісок, розташувався великий табір»* (Довженко); *«Аж у добрий сніданок, коли сонце видиралося вже в прогалинах над деревами, Онисько виїхав з лісу на степовий шлях»* (Іван Ле).

Постійне, фіксоване розташування підрядних частин характеризує статичну структуру складнопідрядних речень. Але в більшості випадків місце підрядних речень не фіксоване, вільне, тобто постпозитивне, препозитивне чи інтерпозитивне. Це дає змогу змінювати співвідношення між головним і підрядним реченням, впливати на відтінки значення складнопідрядного речення в цілому. Порядок розташування складових частин стає компонентом динамічної будови складнопідрядного речення і часто визначається не тільки структурою цієї одиниці, а й метою висловлювання, бажанням назвати вихідне і змінне, основне й нове, менш актуальне і більш актуальне. Звідси сучасне вчення про актуальне членування речення, тобто виділення вихідного й нового – теми і реми. Актуальне членування речення не завжди збігається з його граматичним членуванням, бо воно відображає використання речення в живій мові з її різноманітними змінами й нюансами. Актуальне членування простого речення вивчене краще, ніж складного – складнопідрядного, складносурядного чи безсполучникового. Про актуальне членування складнопідрядних речень можна скласти уявлення, головним чином, тоді, коли місце-розташування головних і підрядних речень порівнювати з порядком слів у простому реченні. А це трапляється при тіснішому зв'язку підрядних речень з головними, тобто в нерозчленованих реченнях типу присубстантивно-означальних, з'ясувальних, способу дії і ступеня тощо. Обставинні речення часу, умови, причини, допусту, мети, наслідку, порівняння пояснюють головні речення в цілому, тобто пов'язані з ними слабкіше. Це складнопідрядні речення розчленованого типу. Порівняти позиції підрядних розчленованих речень з порядком слів у простому реченні часто важко або й зовсім неможливо. Зміни розта-

шування підрядних речень у таких конструкціях пов'язані не тільки і не стільки з актуальним членуванням, як із створенням різних відтінків основного значення складнопідрядного речення.

Отже, в займенниково-означальних конструкціях зміна позиції підрядних речень використовується як засіб актуального членування. При постпозиції підрядні речення мають значення реми, а при препозиції – теми чи реми (в експресивній мові, тобто з фразовим наголосом), наприклад: «*А хто, з тих чи інших причин, все ж таки не зможе піти, // той, звичайно, залишиться на заводі Гена*» (Смолич).

Підрядні з'ясувальні речення частіше бувають ремою, тобто стоять у постпозиції: «*Я так хотів, // щоб на землі мій клич почули з позахмарної гордині*» (Б. Олійник). Препозитивно виділяються підрядні з'ясувальні речення переважно з відносними словами в експресивній мові: «*Скільки проїхав, скільки пройшов // спитай у моїх підошов*» (Воронько); «*Як і чому все це сталося, // Ант зрозуміти не міг*» (Скляренко).

У частині складнопідрядних нерозчленованих конструкцій і в більшості розчленованих зміна позиції підрядних речень веде до ускладнення основного значення різними відтінками. Напр., препозитивні підрядні речення місця передають просторове значення з умовним, наслідковим, причиновим чи допустовим відтінками: «*Де общее добро в упадку, забудь отця, забудь і матку, лети повинність ісправлять*»; «*Любов к отчизні де героїть, там сила вража не устоїть*»; «*Хто де не дума – там ноче, хотів де бігти – там гальмує*» (Котляревський. – Пор. «Якщо общее добро в упадку...», «Через те, що любов к отчизні героїть...», «Хоча не думав, але...»). Препозитивні підрядні речення часу з нерозчленованим сполучником в той час як набувають зіставлювального відтінку значення: «*В той час як літаки сусідньої ескадрильї повернулися з завдання, наших бомбардувальників не було*» (З газ.). Порівняйте: «*Літаки сусідньої ескадрильї повернулися з завдання, а наших бомбардувальників не було*». Препозитивні підрядні речення умови набувають допустових чи зіставлювальних відтінків значення: «*Якщо ми не встигли попроситись, то повинні стрінутись живі!*» (пор.: «Хоча ми не встигли попроситись...»); «*І якщо він з цим виступить, то ми повинні будем відповідь давати*» (Дорошко, пор.: «І він з цим виступить, а

ми повинні будем відповідь давати»). Ті причинові речення, що можуть вживатися у препозиції (з нерозчленованим сполучником *тому що*), мають наслідковий відтінок значення: *«Тому що майже кожен козак мав якісь сліди сутичок як не з турками, то з татарами, а той з польською шляхтою, то й Верига між ними не вирізнявся (Панч, пор.: «Майже кожен козак мав якісь сліди сутичок.., так що й Верига між ними не вирізнявся»)*.

У складнопідрядних реченнях з препозитивними підрядними реченнями мети, як вважають деякі вчені, і головна і підрядна частина виявляються взаємозв'язаними. В такому випадку в складнопідрядному реченні виражаються відношення мети і засобу її досягнення, мети й умови, при якій вона може бути досягнута, (в підрядній – мета, у головній – засіб або умови її досягнення): *«І щоб к ним лучче підмоститься і перед Юноной заслужиться, то піднесла їм тиріжок»* (Котляревський); *«Щоб було де захопитися від негоди, Верига обладнав собі під горою землянку»* (Панч).

Препозитивні допустові речення часто набувають зіставлювальний, узагальнений чи умовний відтінки і значення: *«Хоч ви, мовляв, люди почесні, та нема думки дочки видавать»* (Гордієнко, – пор. *«Ви, мовляв, люди почесні, а нема думки дочки видавать»*); *«Скільки не кликали Гафійку їсти, вона не увійшла»* (Коцюбинський, пор.: *«Хоча кликали Гафійку їсти, вона не увійшла»*); *«Ну хай у перший час і зустрілися б труднощі, але ж всякі труднощі можна пересилити при допомозі, безумовно»* (Збанацький, пор.: *«Якщо у перший час і зустрілися б труднощі...»*).

Висування підрядного речення у препозицію може впливати не тільки на зміст усієї конструкції, а й на її форму. Препозитивні підрядні речення часу, умови, допусту, мети часто супроводяться головними реченнями з частками *то, так, тоді*, які допомагають чіткіше відмежувати головне речення від підрядного: *«Ще коли, був живий Єгор, то писав, що хліба там багато-багато»* (Цюпа); *«Коли ти хоробрий не словами, так докажи нам те ділами»* (Котляревський); *«Хоча лежачого й не б'ють, то і полежать не дають ледачому»* (Шевченко); *«Щоб знать людей, то треба пожити з ними»* (Шевченко).

При препозитивних умовних реченнях головні речення можуть мати лексеми *значить, отже, виходить*, які часто поєднують функцію компонента складнопідрядного речення і вставного

слова: *«Якщо кіт біля комори, значить, немає поблизу людей і діяти можна напевно»* (Цюпа); *«Якщо голова замовкає і розводив руками, виходить, він не мав більше аргументів»* (З газ.).

У складнопідрядних умовних конструкціях спосіб (модальність) підрядних речень визначає модальність головних. Це може відбуватися при всіх позиціях підрядних речень, але особливо при препозиції. Якщо в підрядних умовних реченнях вживаються сполучники з часткою *б, би*, які разом з формою на *-в* створюють так званий синтаксичний умовний спосіб, то і в головному реченні буде умовний спосіб. При цьому головне речення часто починається частками *то, так, тоді*: *«Якби я всіма барвами владала, то я б на барву накладала і малювала б цирим самоцвітом»* (Леся Українка); *«Якби в мене було карбованців п'ятсот лишніх грошей, так я б уже подивився, як люди живуть»* (Г. Тютюнник); *«Коли б знав чоловік, що доля готує йому якийсь проміжок часу, тоді б десятою дорогою обминав непевні стежки»* (Стельмах).

Більшість підрядних речень, особливо обставинних, можуть вживатися в середині головних речень, тобто в інтерпозиції. Це приводить до того, що головна увага зосереджується на головному реченні, зв'язок підрядного речення з головним послаблюється і воно наближається до вставних, вставлених чи приєднувальних конструкцій: *«Бойовий штаб доручив йому, якщо вдасться Гармашеві з хлопцями вихопити зброю, допомогти Шевчукові частину гвинтівок ще до ранку перепроводити з Патронного заводу на Машинобудівний»* (Головко); *«Але, може, тому що йшли вони від серця, і вчула мати в них щире вболівання за свого сина»* (Гончар); *«Тепер же, хоч ця поїздка була в моєму житті найвідповідальнішим кроком, я не поспішав»* (Збанацький); *«А ввечері мій Ярема, щоб не сердить отамана, покинув Оксану»* (Шевченко); *«І задзвенів, як в бурю дзвонить бір, метал могутньо змахнутих сокир* (Бажан).

Таким чином, відповідаючи на питання, поставлене у цій статті, необхідно зазначити, що місцерозташування підрядних речень відіграє значну роль у статичній і динамічній побудові речення. Фіксована позиція підрядних речень характерна для присубстантивно-означальних і наслідкових складнопідрядних речень, а також для уточнюючих і багатьох видів фразеологічно

зв'язаних конструкцій. Рухомість підрядних речень використовується для актуального чи експресивного виділення їх, надання додаткових відтінків значення, особливо таких, як умовних, наслідкових чи зіставлювальних, впливу на форму головних речень, наближення підрядних речень у більшій чи меншій мірі до вставних, вставлених чи приєднувальних конструкцій. Ось чому в науковій граматиці порядок розташування підрядних речень входить до складу структурних схем складнопідрядних речень чи вважається одним з найголовніших засобів актуального членування. В шкільному синтаксисі вже звернута увага на порядок слів у простому реченні і виділення логічним наголосом найважливішого слова, тобто на актуальне членування. Сподіваємося, що і позиції підрядних речень і їх участь в актуальному членуванні також невдовзі займуть належне їм місце.

Статтю опубліковано в журналі «Дивослово» (1995. – № 4. – С. 20–22).

2.9. Діалектний синтаксис

2.9.1. Роль говорів у становленні синтаксичної системи української літературної мови XIV–XVIII ст.

1. У період формування синтаксичної системи української літературної мови XIV–XVIII ст. роль говорів була особливо велика і проявлялася в писаних пам'ятках безпосередніше, ніж тепер. В усього комплексу питань, пов'язаних з цією проблемою, розглянемо лише одне – про роль південно-західних говорів у становленні конструкцій із значенням простору та часу української літературної мови XIV–XVIII ст.

Конструкції із значенням простору і часу належать до найпоширеніших. Їх добре фіксують уві пам'ятки XIV–XVIII ст. Для цього дослідження ми використали майже всі опубліковані джерела XIV–XVIII південно-західного походження – українські й українсько-молдавські грамоти XIV–XV ст., євангелія XVI ст. різних видань, актові книги XVI–XVII ст., твори полемічної літератури XVI–XVII ст., літописи XVII–XVIII ст., господарські книги XVIII ст. тощо.

2. Для вираження просторового значення у староукраїнську

добу безприймєнникові відмінки використовувалися далеко ширше, ніж тепер. З цією метою міг виступати не тільки орудний відмінок, а й знахідний та родовий. Зберігалися також сліди від безприймєнникового давального та місцевого відмінків з локальним значенням. Різні види конструкцій з орудним відмінком у найдавніший час фіксували найчастіше пам'ятки південно-західного походження. Напр., орудний шляху руху: *котрѣ идеть... тою дорогою* (Укр. грам., 1, 83); *што йшли тымъ путемъ* (Няг. ев., 160); орудний місця при дієсловах нецїлеспрямованого руху: *И хотѣмо всѣ... простою дорогою ходити* (П. Бер., 48); орудний місця при дієсловах перебування, стану: *та(м) же есмо лѣсѡ(м) ночи вѣжидали* (Жит.кн., 62); орудний відмінок із значенням обмеженого простору: *ажь тыльными дверми до рѣки Днепра утекъ* (Акт. ЮЗР, II, 66) тощо. Однак значення цього факту не слід перебільшувати, бо з найдавнішого часу, зокрема з XIV–XV ст., до нас дійшло взагалі найбільше пам'яток південно-західного походження. Джерела пізнішого часу – XVI–XVIII ст. – свідчать про те, що всі ці конструкції з орудним відмінком уживалися і в інших говорах української мови, зокрема в південно-східних. І все ж орудний місця пам'ятки південно-західного типу продовжували фіксувати найпоєднованіше і найдовше. У документах XVII–XVIII ст. з південно-західних областей України, як правило, не знаходимо конструкцій з прийм. **по** замість орудного шляху; довше затримували ці джерела орудний обмеженого простору.

Краще відбили південно-західні пам'ятки також деякі конструкції із знахідним та родовим відмінками – залишки знахідного напрямку руху (*и гору высокую вылетѣти мѣли*, Х. Філ., 1730); родовий із значенням просторового віддалення (*отступилъ дороги правое*, Г. См., 246) тощо.

Залишки давального відмінка із значенням напрямку руху фіксують в основному пам'ятки південно-західного походження. При цьому конструкції з давальним напрямку не адвербіалізованого типу ми знайшли тільки в південно-західних пам'ятках: *Даниль же ѣха Киевру* (Гал.-вол.л., 770); *Таже приближаяся мѣсту тому* (І. Виш., III). Конотрукції з давальним напрямку адвербіалізованого типу трапляються у джерелах різної

територіальної приналежності, але все ж найчастіше у південно-західних: *домовъ приѣде* (Укр.грам., I, 134); *доловь зъвѣргли* (Пер.єв., 75). Залишки місцевого локального неадвербіалізованого й адвербіалізованого типу здебільшого фіксують також південно-західні пам'ятки, напр.: *боудуюцю же Володимероу Києвъ* (Гал.-вол. Л., 772); *Татарски воходъ биль Марамороши* (Зап. 1581 р., 82); *беруть горѣ* (Няг. єв., 25) тощо.

Основну масу прийменникових конструкцій із значенням місця чи напрямку руху однаково широко відбивають пам'ятки різного діалектного походження, що свідчить про загальноукраїнський характер цих сполучень. Помітніша роль південно-західних говорів лише у створенні окремих конструкцій – місця дії у приміщенні з прийм. на: *ѣлося на замку* (Х. Філ., 1098); *на палацех зоставивши* (Перест., 40); *сѧ на Корчми заказило* (Урб., 65); місця дії з прийм. над, под, перед, межі і знахідним відм.: *а над Тараскі кошем стояли* (Остр. л., 248); *перед ворота стою* (Я. Гав., Инт., 168); *оуказали врочища межси дѣдошичи и межси баличи* (Укр. грам., 183); напрямку руху з прийм. идѣ: *и пришла идѣ колодязеви* (Няг. єв., 63); *приблисающе ся идѣ дубровѣ* (Андр., 34) тощо. Іпам'ятки південно-західного походження послідовніше, ніж південно-східні, фіксують конструкції з прийм. до у значенні в, напр.: *потомъ оувель его до іерусалима* (Пер. єв., 64); *до места Чернихова втнес* (Жит. кн., 102).

3. Поряд а південно- і північно-східними південно-західні говори, відіграли певну роль у створенні загальноукраїнських часових конструкцій з безприйменниковими відмінками – родовим, знахідним і орудним. Водночас пам'ятки свідчать, що деякі застарілі сполучення а цими відмінками джерела південно-західного походження відбили краще, напр. родовий часу без означення: *Морозъ поморозиль жито Мая подполню* (Львів. л., 233); знахідний не повністю використаного часу: *единъ день обрѣте на пути... шалую птицю* (Андр., 86); орудний повністю використаного часу типу: *имает напред намѣненное тот Ден, и мѣсце двома алибо трема мѣсцѣма вбѣвѣстити* (Молд. грам., II, 285); залишки місцевого часу: *лѣте и зиме... на поли держит* (Арх. Санг., УП, 21) тощо.

Цікаво, що прийменникових часових конструкцій південно-

західного типу у староукраїнських пам'ятках більше, ніж просторових. Це пояснюється, очевидно, вторинним, а значить – пізнішим походженням часових конструкцій. Пам'ятки з південно-західних областей України добре фіксують адвербіалізовані форми сполучень **в** + місцевий, що конкурували з родовим часу: *въ тыхъ часехъ недавно минулихъ зъ сего света зцоль* (Арх. ЮЗР, I, I, 360); **на** + місцевий із значенням моменту часу: *иж на сихъ часехъ поновы жадное нѣтъ* (Арх. Санг., VII, 118); **через, през** + знахідний: **за** + знахідний, **отъ** + родовий, **о** + знахідний із значенням протягу часу: *Комета през 8 дний трѣвала* (Остр. л., 239); *а потому снѣгъ оупал и лежав за д тиженѣ* (Літ. Гукл., 81); *которая забужомъ въ Щкленю отъ трохъ лѣтъ* (Арх. ЮЗР, I, I, 418).

Південно-західні пам'ятки ширше відбивають сполучення **о** + місцевий і навіть **о** + знахідний із значенням часового моменту: *земля тряслась о куроглащенни* (Хм. л., 77).

У цих пам'ятках засвідчені конструкції передчасу **педель** + орудний відмінок: *пред полтора сты лѣтъ... призналъ* (Перест., 42); послідовно вживаються конструкції післячасу з прийм. **до**, у тому числі і від назв осіб: *до том квалте и морду... побрала в них* (Жит. кн., 120); добре відбиті конструкції післячасу: **за** + знахідний і **в(у)** + знахідний: *иж бы сына своего ставил... за две недели* (Жит. кн., 48); *и слюбили заплатити... оу пать недѣль* (Кост., Грам., II, 802) тощо.

4. Таким чином, вивчення староукраїнських пам'яток переконує в тому, що роль південно-західних говорів у створенні конструкцій із значенням простору та часу української літературної мови XIV–XVIII ст. була досить значна. Джерела південно-західного походження зафіксували не тільки всі основні просторові та часові конструкції загальнонародного типу, а й деякі специфічні.

Отже, вплив південно-західних говорів на формування просторових та часових конструкцій у староукраїнський період був сильніший, ніж у часи нової української літературної мови.

Статтю опубліковано як матеріали (тези доповіді) Міжвузівської наукової конференції «*Питання взаємодії літературної мови і територіальних діалектів*» (К.: Наук. думка, 1972. – С. 102–104).

2.9.2. Із спостережень над синтаксисом буковинських говорів

1. Як показують дослідження І. Верхратського, І.Г. Чередниченка, Я. О. Пури та ін., в деяких говорах південно-західної смуги і досі трапляються звороти орудного знаряддя з прийм. з. У буковинських говорах, як правило, вживаються безприйменикові звороти і лише винятково – сполучення з прийм. з і то на території гуцульських говорів (*ів з лижков*, с. Шепіт Путильського району)¹. Очевидно, занепад орудного знаряддя з прийменником на Буковині проходив швидше, ніж у деяких інших південно-західних говорах.

2. Орудний засобу від назв осіб у деяких південно-західних говорах типовіший, ніж прийменниковий зворот. Так, у буковинських говорах найчастіше зустрічаються вислови типу: *Передав братом, переказав сусідов, переслав сестров* (с. Бобівці, Порубне, Репуженці) і лише зрідка – *Передав через брата* (с. Товтри Кіцманського району).

3. Давньоукраїнські пам'ятки переконують у тому, що до кінця XVIII ст. основною формою вираження засобів пересування від назв свійських тварин був орудний відмінок. У буковинських говорах орудний відмінок з таким значенням і досі панує, напр.: *Поїхав конем, поїхав волами, орати волами* (с. Брусниця, Лужани, Киселів) та багато ін. і лише іноді – їхати на коні (с. Ярівка Новоселицького району) і то тоді, коли хочуть підкреслити, що пересування відбувається верхи.

4. У буковинських говорах можна помітити таку закономірність: від назв немеханізованих засобів пересування частіше вживається орудний відмінок, напр.: *Поїхав фіров у ліс* (с. Лужани, Бабівці, Киселів, Репуженці, Коритне та ін.), хоча можливий і зворот з прийм. **на**: *Поїхав на фірі селом* (с. Доляниани, Брусниця, Ярівка). Від назв механізованих засобів пересування більше хитань між орудним відмінком і прийменниковими зворотами, ніж у літературній мові, напр.: *Поїхав автобусом у Чернівці* (с. Доляниани), рідше – *Поїхав на автобусі*, в автобусі (там же). Але частіше: *Поїхав на машині, поїхав на тракторі*, ніж *Поїхав машинов, колійов* (там же). Порівн, також більш звичні: *їхати у*

---

¹ Приклади подаються у звичайному записі.

поїзді (с. Брусниця), *Летіти на літаку* (там же).

5. Ще у свій час Є.К. Тимченко писав, що «дієслова **насичати** і **наповняти**, що в і. е. язика сполучалися з інструменталем і генітивом і в старім українськiм язикy з генітивом..., в сучасній мові тільки з інструменталем»¹. Цю думку до певної міри підтверджує спостереження над буковинськими говорами, в яких ми засвідчили звороти майже виключно з орудним відмінком: *Насититиси хлібом, повнитиси водов* (с. Ставчани Новоселицького району) тощо. Але при дієсл. **наїстися**, **напитися** і под. – тільки родовий відмінок, як в загальнолітературній мові: *Наїстиси хліба, наитисиси води* (там же).

6. Для історичного синтаксису важливо, чи не зберігся орудний відмінок при дієсловах одягання, обгортання в українських говорах, бо до XVII ст. при дієсловах такого типу орудний відмінок вживався так же широко, як і зворот з прийм. **в**. Буковинські говори свідчать і про те, що для такої мети міцно закріпився прийменниковий зворот, особливо при дієсловах одягання, напр.: *Убиратися в кептар, в сердак, в гачі* (с. Лужани, Бобівці, Киселів та ін.). Однак при дієсловах угортання, обвивання прийменниковий зворот хоча і поширеніший (*Угортатися в вереню, повивати в пелінки*, там же), проте може бути й орудний: *Угортатися веренев, повивати пелінками* (там же). З дієсловами типу **підперезатися** трапляється тільки орудний відмінок: *Завперезавси поясом, підперізуєси широков крайков* (с. Брідок Заставнівського району).

7. При дієсловах слабування до XVII ст. у давньоукраїнських пам'ятках ще можна знайти орудний відмінок, але далі він почав зникати під тиском звороту з прийм. **на**. Є.К. Тимченко у записах з народної мови XIX ст. вже, як правило, засвідчує прийменниковий зворот і лише в окремих випадках – орудний відмінок. У літературній мові нашого часу почався, очевидно, деякий поворот до зворотів з орудним відмінком, принаймні «Українсько-російський словник» за ред. І.М. Кириченка при дієсл. **хворіти**, **слабувати** подає керування *на що* і *чим*. Це питання, звичайно, вимагає перевірки і на рівні літературної мови, і на рівні діалектному. На основі свідчень буковинських говорів можна сказати, що для південно-західної діалектної смуги орудний від-

---

¹ Вокатив і інструменталь в укр. м., К., 1962, стор. 45.

мінок, справді, не типовий. Дієслово **слабувати** у буковинських селах майже завжди виступає з прийм. **на**: *Слабувати на гор'ичку, на легкі, на ноги* (с. Репужинці, Коритне, Киселів, Лужани, Порубне та багато ін.). І лише від окремих іменників, більш уживаних у літературній мові, ніж у говірковій, типу *туберкульоз, грип* і под. можливий орудний відмінок як другою паралелью. У такому разі вживається і дієсл. **хворіти**, тобто: *Слабувати, хворіти на туберкульоз, туберкульозом* (с. Киселів).

Статтю опубліковано як матеріали (тези доповіді) Ювілейної наукової конференції, присвяченої 25-літтю возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР (Чернівці, 25 червня 1865 р.) (Чернівці : ЧДУ, 1965. – С. 12–13).

2.9.3. Історія деяких синтаксичних зворотів південно-західних говорів за пам'ятками XIV–XVIII ст.

У цьому дослідженні робиться спроба на основі писаних фіксацій XIV–XVIII ст. встановити характер розвитку деяких предикативних, присвійних і об'єктивних зворотів південно-західних говорів.

Діалектні особливості вживання предикативних відмінків у давньоукраїнських пам'ятках виявити не так легко. Пам'ятки XIV–XV ст. їх майже не засвідчили, а в XVI – на поч. XVII ст. вони були затемнені старокнижною традицією та іншомовними (особливо польськими) вливами. Проте деякі характерні особливості предикативних зворотів південно-західних говорів пам'ятки зафіксували. Найповніше і найдовше досліджувані пам'ятки зберігали таку старовинну рису, як уживання речень з абстрактною зв'язкою теперішнього часу як у формі 3-ї ос. одн. і мн., так і в інших особах обох чисел, при якій, як правило, виступав другий називний. Напр.: *зану(ж) то ложь есть* (Укр. грам., II, 138)¹, *Господареви нашому воеводе есть свать, а*

---

¹ Акт. ЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией, т. I, СПб., 1863; Андр. – Полемичні твори Михайла Андрелли (Оросвиговського), див. А. Петров, Духовно-полемические сочинения иерея Михаила Оросвиговского Андреллы против католичества и уни, «Материалы для истории Закарпатской Руси», т. IX, Прага, 1932; Вод. кн. – Володимирські міські книги, див. «Архив Юго-Западной России», т. 1, ч. 1, К., 1859;

вашей милости тесть (Молд. грам., II, 392); *коли я рабъ, неволникъ и вязень вѣчный грѣху есмь* (Виш., 22); *бо ты еси опока и камень* (Філ., 1352), *Мы есмо свѣдкове ему тых речей* (Крех. ап., 26); *Вы есте соль землѣ* (Жит. ев., 69); *аже вни сунт оунуки Купчичеви по их матери* (Молд. грам., I, 192) та ін.

Звороти з другим називним при абстрактній зв'язці теперішнього часу фіксують пам'ятки з різних місць південно-західного ареалу¹. У південно-східних та північних говорах поширені беззв'язкові конструкції, хоч звороти з абстрактною зв'язкою в теперішньому часі цілком з ужитку не вийшли².

При потребі передати заперечення до абстрактної зв'язки теперішнього часу додавалася частка **не**, утворюючи сполучен-

---

Госп. п. – Український господарський поради́к 1788 р., «Записки НТПШ», т. СХХІІ, Л., 1915; Жит. ев. – Українська житомирська євангелія 1571 р., Тернів, 1922; Кит. кн. – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст., К., 1965; 3. Коп. – 3. Копистенський, Палинодія, «Русская историческая библиотека», т. IV, СПб., 1878; Інт. – Українські інтермедії XVII–XVIII ст., вид-во АН УРСР, 1960. Виш. – Й. Вишевський, Сочинения, М.-Л., 1955; Кост. – М. Costăchescu, Documentele moldovenesti, vol. I, II, Iași, 1931, 1932; Крех. ап. – Крехівський апостол 1560 р., Варшава, 1930; Лит. ст. – Старий Лиговський статут 1529 г., «Временник императорского Московского общества истории и древностей российских», кн. 18, М., 1854; Львів. л. – Львовская русская летопись, «Русский исторический сборник», т. III, кн. 3, 1839; Луцьк. кн. – Луцькі міські книги, «Архив Юго-Западной России», т. I, ч. I, К., 1859; Молд. грам. – Українсько-молдавські грамоти XV ст., див. I. Bogdan, Documentele lui Ștefan cel Mare, vol. I, II, B., 1913; Няг. ев. – «Повчання на євангеліє» за Нягівським списком 1758 р., див. А. Петров, Матеріали для історії Угорської Русі, «Сборник ОРЯС», т. ХСVІІ, № 2, Пг., 1921; Перест. – Пересторога, див. М. Возняк, Письменницька діяльність Івана Борельського на Волині і у Львові, Львів, 1954; Пер. ев. – Пересопницьке євангеліє 1556–61 р., див. П. Житецький, Описание Пересопницкой рукописи XVI в., К., 1876; Покр. з. – І. Панькевич, Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах, ч. I, II, «Науковий збірник тов. «Просвіта» в Ужгороді», т. VI, 1929; т. XII, 1932; Укр. грам., I – Вол. Розов, Українські грамоти XIV в. і перш. пол. XV в., т. I, К., 1928; Укр. грам., II – Українські грамоти XV ст., К., 1965; Урб. – Урбар, ОРЯС, т. 84, СПб., 1908; Філ. – Х. Филалет, Апокрисис, «Русская историческая библиотека», т. VII, кн. 2, СПб., 1882; Хм. л. – Хмельницький літопис, «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам», К., 1878.

¹ За спостереженнями Ф.Т. Жилка, звороти з абстрактною зв'язкою тепер. ч. широко вживаються в південно-західних говорах і досі (див. *Ф.Т. Жилко*, Нариси з діалектології української мови, К., 1966, стор. 189).

² Див. *Й.О. Дзензелівський*, Спостереження над синтаксисом українських говірок Нижнього Подністров'я, «Діалектологічний бюлетень», вип. V, 1955, стор. 62.

ня типу *не єсть, не є, не суть*. Вони властиві пам'яткам з різних місць південно-західної території, напр.: *а оставишися здрайцою, не єсть юзьь апостоль* (Перест., 227); *не є" доброс древо* (Пер. єв., 38); *то они не суть слугы Божіи* (Няг. єв., 188); *же апостолове не суть стадо Петрово* (З. Коп., 455) та ін.

Пор. і в реченнях з орудним предикативним: *Мнѣ панѣжъ Риму не є" богомъ* (Андр., 283); *котріи не суть унѣятами* (Андр., 119) тощо. Сполучення *не єсть* успішно витискало старослав'янське утворення *несть*, властиве пам'яткам більш раннім.

Сполучення *не єсть, не є, не суть* вживалися і в односкладних реченнях, де виступали вже як самостійні одиниці, виконуючи функцію головного члена безособового речення. Їх, як правило, супроводив родовий відмінок. Такі сполучення фіксуються закарпатськими пам'ятками, напр.: *и крику не єсть на улицяхъ ихъ* (Няг. єв., 67); *ажъ у него не є" грѣха* (Няг. єв., 67); *уже дале не є" приносу за грѣхы* (Няг. єв., 12); *такоі води не є* (Урб., 1773 р.). Сполучення типу *не є чого, не суть чого* замість звичайного *нема чого* характерні для закарпатських та лемківських говірок¹. У давньоукраїнський період вони, можливо, вживалися дещо ширше, про що свідчать фіксації в «Пересопницькому євангелії», напр.: *иже болшего стыхъ... пророковъ над Іванна крстителѧ не єс жадного* (Пер. єв., 71); *не є" бо ничого таиноного* (Пер. єв., 73, 84).

Південно-західні пам'ятки краще, ніж південно-східні, засвідчили орудний предикативний у беззв'язкових реченнях. Уперше його зафіксували джерела поч. XVI ст. і значно більше – XVII ст., напр.: *которые давно старостами* (Лит. ст., 54); *Отъ кого ся тыи бурды запалили, и кто причиною* (Філ., 1060); *же не толко самъ апостоль Петръ фундаментомъ Церкви* (З. Коп., 365); *Ктожъ намъ свѣдомъ* (Андр., 186) тощо. У більшості староукраїнських книжників, особливо у Х. Філалета, З. Копистенсь-

---

¹ Див. І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 155; Ф. Жилко, зазнач. праця, стор. 114; С.П. Бевзенко, До характеристики синтаксичних особливостей українських діалектів, «Наукові записки Ужгородського університету», т. XIV, 1955, стор. 210; І.Г. Чередниченко, Деякі особливості говірок Ужгородської округи, Закарпатської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. II, К., 1950, стор. 52 та ін.

кого та ін., такі звороти, напевно, вживалися за польськими зразками¹. Як указує Л.А.Булаховський, під польським впливом вони поширилися і в південно-західних говорах та в деяких письменників із південно-західних областей України².

Предикативний зворот **за** + знахідний на місці другого знахідного особливо послідовно засвідчують пам'ятки з південно-західних областей³. Спершу він уживався в українських та українсько-молдавських грамотах XIV–XV ст., напр.: *але за добрыи и певныи при"телѣ имѣли* (Укр. грам., I, 121; Кост., II, 655); *иже никого иного за пана нашего... не хотим имѣти ани служит* (Молд. грам., II, 284). У XVI – на поч. XVII ст. вживання цього звороту під польським впливом значно посилюється – і не тільки від іменників, а й від прикметникових форм, напр.: *бо ели будемъ Петра разумѣти за камень грунтовный* (Філ., 1360); *быле вызнал папежа за голову* (Перест., 50); *Дякую, же мя за вѣрного вчинил* (Крех. ап., 504); *бо еслибы хто таковые листы за слушныя розумети хотелъ* (Вол. кн., I.I, 175) тощо. Зворот **за** + знахідний міг уживатися також замість другого називного при зв'язках *бути, стати* й ін., напр.: *На той час оу Русковѣ бувъ за пароха Попович: Михаил* (Покр. з., II, 14); *Тое вызнание... будетъ за фундаментъ въ мене* (З. Коп., 361); *протожъ за правдые стати жадною мѣрою не могутъ* (Філ., 1394) та ін.

Давньоукраїнські пам'ятки засвідчують певні дані щодо розвитку засобів вираження присвійності в південно-західних говорах⁴. Здавна на всій території України основним засобом вира-

---

¹ Про вживання орудного предикативного в беззв'язкових реченнях польської мови див. А. Krasnowolski, Systematyczna składnia języka polskiego, Warszawa, 1897, стор. 35.

² Див. Курс сучасної української літературної мови, т. II, К., 1951, стор. 45.

³ Див. С.Г. Гуєнко, Прийменник *за* в українських діалектах, «Збірник секції граматики української мови», кн. I, К., 1930, стор. 47; П.М. Лизанець, Особливості вживання деяких прийменникових конструкцій у говірках Затися Виноградівського району, «Наукові записки Ужгородського університету», Т. XXVI, вип. 2, 1957, стор. 200; В.І. Орос, Деякі питання синтаксису простого речення в говірках Хустщини, «Доповіді та повідомлення Ужгородського університету», № 7, 1961, стор. 73 та ін.

⁴ За спостереженнями О. Курило, родовий препозитивний і в наш час характерний для південно-західних говорів, див. О. Курило, Уваги до сучасної української літературної мови, вид. 3, К., 1925, стор. 137.

ження присвійності були прикметники, проте в деяких південно-східних джерелах наприкінці давньоукраїнської доби досить помітно розвивався і родовий належності, а в південно-західних пам'ятках він фіксується майже без винятків тоді, коли присвійні прикметники не могли виступати, тобто від назв з означеннями, від іменників прикметникової форми, для визначення числа власників та ін., причому з досить поширеною препозицією род. відм., напр.: *Такежъ тыми часы господаря нашого люди прышли съ Турецкы земли* (Молд. грам., II, 398); *и тыхъ позабываныхъ тѣла з собою побрала* (Жит. кн., 101); *Писалъ рабъ божи "ковъ и "говскаго попа с(и)нъ* (Покр. з., II, 34); *еще же уничижаютъ и хулятъ праведныхъ свята* (Андр., 92) тощо.

Південно-західні пам'ятки добре відбивають такий засіб вираження присвійності, як давальний відмінок. Він широко вживався вже в українсько-молдавських грамотах XIV–XV ст., напр.: *що его оубил Петру Понкъ, втець Илцѣ* (Молд. грам., I, 186); *али скоро да ю пошлите до брата ми Батѣр Шефана* (Мояд, грам., II, 356); *где є(ст) єму домъ* (Кост., I, 424) та ін. Пізніше давальний приналежності зберігається або в пам'ятках з більш книжною мовою, або в пам'ятках з південно-західних областей України. Давальний приналежності став однією з характерних рис синтаксису південно-західних говорів¹. У південно-східних говорах його вживання помітно звузилося.

У південно-західних говорах є чимало характерних об'єктивних зворотів, що мають, згідно з історичними пам'ятками давнє походження. У XIV–XV ст., писані джерела з різних місць України широко фіксують старий знахідний від назв осіб чол. і жін. роду та від назв тварин, птахів тощо. Особливо довго такий знахідний протистояв новій формі в південно-західних пам'ятках, напр.: *побыли всѣхъ що до одного, и пана, и паню, и дѣти* (Львів. л., 256); *невѣсты и дѣвицы псотили* (Хм. л., 80); *якъ*

---

¹ Див. *Верхратський*, зазнач. праця, стор. 156; його ж, Про говір долівський, «Записки НТШ», т. XXXV–XXXVI, Львів, 1900, стор. 91; його ж, Знадоба для пізнання угорсько-руських говорів, «Записки НТШ», т. XXIX, 1899, стор. 109; *Ф.Т. Жилко*, зазнач. праця, стор. 116; *І.Г. Чередниченко*, Синтаксичні явища закарпатських українських говорів, «Вопросы славянского языкознания», кн. 2, Львів, 1949, стор. 204; *С.П. Бевзенко*, зазнач. праця, стор. 213; *В.І. Орос*, зазнач. праця, стор. 57 та ін.

раювати... конѣ, воли, вѣциѣ, кози, свинѣ (Госп. п., 58) та багато ін. У цих джерелах довші зберігалися також деякі інші давні звороти – знахідний деліберативний, об'єкта платні, родовий віддалення, давальний аблативний, орудний соціативний, засобу та матеріалу тощо, напр.: *коли плачеме умерлихъ братю нашихъ отцевъ, с(и)н(о)вѣ, роду пріятелиевъ?* (Няг. єв., 156); *що w(t)цѣ нашъ, але зандрѣ воєвода, воєвалѣ коломьно и снѣти(н)* (Кост., II, 687); *а так цале заплатил тую книгу* (Покр. з., I, 196); *которая коштовала небожчика полтораства золотыхъ польскихъ* (Луцьк. кн., II, 352); *Раджу тя, верни ся назадѣ* (Андр., 142); *юже старца мене рука болитъ много вамѣ писати* (Андр., 169); *вѣры Латинской бѣгати потреба* (З. Коп., 1011); *волятъ завше взяти попомѣ Лядѣскимѣ, нижли дати* (Філ., 1724); *Приглядѣтеса люде, моеї знѣтѣ от сина!* (Інт., 55); *а моужеве тыи... насмѣвались емоу* (Пер. єв., 105); *а сани дровми зима имѣ давати* (Арх. ЮЗР, VI.1, 11); *якъ самѣ мовивѣ Исаіомѣ пророкомѣ* (Няг. єв., 61); *А будовали не каменѣсмѣ* (З. Коп., 368) та ін.

Чимало цікавих фактів пам'яток стосується історії об'єктних зворотів прийменникового типу. Предмет досягання здавна передавався здебільшого зворотом з прийменником **по**. У деяких пам'ятках (головним чином південно-західних) можливі були й звороти з прийменником **за**, відбиті ще текстами XV ст., напр.: *кому шкода за своимѣ поиди* (Укр. грам., II, 35); *послали послы за ним* (Пер. єв., 98); *тогда за своимѣ застреломѣ маєт ити вѣ чужу землю* (Лит. ст., 77); *За которыми речами ту(т), до вряду, пришла жона Са(м)сонова* (Жит. кн., 66) та ін. Як указує О. Курило, такі звороти типовіші для південно-західних говорів¹.

За давньоукраїнської доби основним засобом вираження деліберативного об'єкта був не знахідний безприйменниковий відмінок, а зворот **о** + місцевий (іноді – знахідний), його широко фіксують пам'ятки з різних земель України². Зворот **о** + знахідний фіксують, головним чином, південно-західні пам'ятки, хоч вживався він далеко рідше, ніж **о** + місцевий, напр.: *подумали w утисненіс и погібель* (Укр. грам., II, 106); *w дочку твою и w внука поведаяють* (Молд. грам., II, 414); *w то молчати маю(т)*

¹ Див. О. Курило, зазнач. праця, стор. 105.

² Див. Ф.Т. Жилко, зазнач. праця, стор. 120.

(Жит. кн., 151); *А сесе мовиль о смерть свою* (Няг. єв., 39) тощо. Частіше фіксується **о** + знахідний з дієсл. *просити* та у фразеологічному сполученні *иде о що*, напр.: *Не прошу того о лупину, хто ми ядерко беретъ* (Філ., 1166); *понеж не о личко иди о ременец идет, але о цѣлую кожу* (Виш., 8) тощо. У сучасній українській мові він майже вийшов з ужитку¹.

Здавна властивий писемній мові паралельний зворот з прийменником **за** найчастіше траплявся в пам'ятках південно-західного походження, напр.: *и за инѣ молвили* (Укр. грам., I, 18); *да не имають упоминати за Нежещи* (Молд. грам., I, 32); *коли мовиль за смерть и за кѣнѣ свуй* (Няг. єв., 38)²; *Припоминаю ему за першего оного по апостолѣхъ костела звычай* (Філ., 1272) тощо. Прийменник **за** в давньоукраїнських пам'ятках зафіксований не тільки із знахідним, а й з орудним відмінком, напр.: *Тыє ходотас, панове бискупы, за вами свѣдчили* (Виш., 77); *не гадають за другимъ свѣтомъ* (Няг. єв., 124); *и не гадають за нимъ нѣцятъ* (Няг. єв., 175). За спостереженнями дослідників, звороти з прийменниками **о** і **за** характерні для значної частини південно-західних говорів, де іноді можливі також деліберативні звороти з прийменниками **на** і **в**. Сполуки з прийменником **на** у пам'ятках фіксуються з XV ст., напр.: *ижъ тво" милость вспоменетъ на при"зни и на записы предъковъ своихъ, и тежъ на свои* (Молд. грам., II, 390); *Отож в том еси не солгал* (Виш., 199); *еще о што болше въ той же матерѣ спытаю* (Філ., 1412); *въ той кривдѣ до васъ писали* (Акт. ЮЗР, I, 219) тощо. Звороти з прийменником **в** збереглися лише в деяких українських говірках³.

Значення знаряддя дії в більшості давньоукраїнських пам'яток передається орудним безприйменниковим відмінком. В українсько-молдавських грамотах XIV–XV ст., зафіксовані випад-

---

¹ Див. Ф.Т. Жилко, зазнач. праця, стор. 120.

² Л. Дэже називає звороти з прийменником *за* «яскравою особливістю» Нягівського повчання (див. Л. Дэже, *Очерки по истории закарпатских говоров*, Будапешт, 1967, стор. 171).

³ Див. Є.К. Тимченко, *Льокатив в українській мові*, К., 1925, стор. 33; І. Верхратський, *Говір батюків*, «Збірник філологічної секції, НТШ», т. XV, Львів, 1912, стор. 82.

ки з прийменником з(с), напр.: *чини(м) знаменито ис сѣмъ листомъ нанимъ въсѣмъ* (Кост., I, 121); *и потерѣдили есми ис сим нашим листом* (Молд. грам., II, 210); *вызнавами и "вно чиним ис тым нашим верным и справедливым и христїанским записом* (Молд. грам., II, 289) та ін. Подібні звороти збереглися в карпатських та лемківських говірках¹.

Більшість предикативних, присвійних та об'єктних зворотів, про які ми вели мову, відбивають пам'ятки з різних місць південно-західної території. Здебільшого це пояснюється тим, що і в наш час ці звороти типові для західноукраїнських земель. Однак доводиться визнати, що деякі конструкції в староукраїнський період були поширені на більшій території, ніж тепер. Це можна вказати про сполучення **о** + місцевий з деліберативним значенням, **за** + орудний та **в** + місцевий такого ж типу, **з** + орудний із значенням знаряддя тощо, які зафіксовані пам'ятками з різних пунктів, а тепер властиві вужчому колу говірок – лемківським, західнонадністрянським, надсянським, гуцульським, карпатським тощо. Можливо, це зауваження стосується також закарпатських зворотів, типу *не есть крику*, властивих і іншим говіркам.

Отже, хоча й рідше, але все ж староукраїнські пам'ятки зафіксували деякі вузькодіалектні звороти, які протиставляються відповідним сполученням інших говорів у межах південно-західної діалектної групи. Найбільше виділяються в цьому розумінні карпатські говори.

Деякі з розглянутих синтаксичних рис південно-західних говорів давньоукраїнські пам'ятки почали відбивати ще в XIV–XV ст. (вживання абстрактної зв'язки теперішнього часу, другий знахідний, препозитивний родовий належності, давальний належності, старий знахідний від назв істот, родовий віддалення, давальний аблативний, **за** + орудний досягнення, **за** + знахідний деліберативний тощо). Основна ж маса фіксацій припадає на

---

¹ Див. *І. Верхратський*, Про говір галицьких лемків, стор. 159; його ж, *Знадоби...*, стор. 115; *Ф.Т. Жилко*, зазнач. праця, стор. 120; *Я.О. Пура*, Деякі особливості синтаксису говорів Західної Дрогобиччини, «Питання українського мовознавства», кн. 4, Львів, 1960, стор. 173; *Л. Дзєже*, зазнач. праця, стор. 177 та ін.

пізніший час – XVI ст. Тому-то можна думати, що саме з XVI ст. почалося усталення синтаксичної системи значної частини говорів південно-західного наріччя (якщо, звичайно, складати уявлення про цю систему на основі розглянутих зворотів).

Статтю опубліковано як матеріали XIII Республіканської діалектологічної наради (Київ, квітень 1969 р.) (К. : Наук. думка, 1970. – С. 71–80).

2.10. Синтаксис художнього тексту

2.10.1. Із спостережень над синтаксисом творів О. Кобилянської

О. Кобилянська відіграла значну роль у становленні й розвитку синтаксичної системи української літературної мови. За складних умов боротьби різних напрямків і течій на західноукраїнських землях вона послідовно орієнтувалася на загальнонародні зразки і конструкції, хоча повністю позбавитися від застарілих і вузькодіалектних зворотів не змогла. У синтаксисі творів О. Кобилянської можна виявити загальнонародний прошарок, діалектно-буковинський, в окремих випадках – староукраїнський та зумовлений впливом західнослов'янських чи європейських мов, якими вона володіла.

Головні члени двоядерних речень О. Кобилянська оформляє, в основному, за загальноукраїнськими зразками. Але трапляються й діалектні чи застарілі форми, напр. заперечення *не є, не єсть*, другий майбутній, складені дієслівні присудки з *годен, знати* тощо (*Обоє ми не є щасливі*, II, 277; *А ти будеш мусила побити це, моя доньцю*, II, 331; *А я вже не годна радуватися*, II, 327). Орудний предикативний може бути і при нульовій зв'язці (*Кождий Сам собі паном*, I, 79; *Якби не ця нещасна дитина, якої ти матір'ю, то ти не бачила б мене ніколи в оцім домі*, II, 271).

Поширене явище – вживання орудного дійової особи у дієприкметникових реченнях чи напівпредикативних зворотах під впливом, очевидно, старокнижних чи іншомовних зразків (*Те, чого вам не доставало, мало бути в них довершене вами й товарищами вашими життєвими*, II, 565; *Зерна, посіяні Фран-*

ком в його творах, тепер зійшли встокрот на нивах Галичини й Буковини, III, 597).

Характерні засоби вираження дотермінантів. Поширений родовий дати з постпозитивним числівником, специфічні звороти з прийм. **в, до, від, за, по, перед, через** тощо (*Я роджена на Буковині в малім містечку в Гура-Гуморі року 1865, III, 546; Але вже від шістьох токів не була-м і там, III, 544*). Послідовно вживається орудний відмінок для вираження шляху руху, обмощеного простору, дистрибуції тощо.

За староукраїнською традицією предикативи на *-но, -то* в однадерних реченнях часто бувають недоконаного виду (*Хто дбав би про те, щоб її в час засівано, щоб із неї почав хліб збирано, кукурудзку щоб у час висапнувано, жато, II, 9*).

Замість описових зворотів О. Кобилянська під впливом старокнижних зразків часто вживає прислівні активні дієприкметники на *-чий, іноді -ций, -ший* і навіть з часткою *-ся* (*Немовби причуався мені десь над моєю головою жалкий спів відлітаючих журавлів, II, 333; Я не могла не спімнути хоч одним оловом ту свою матір... І вічно трудящого батька, III, 554*).

Сурядні ряди можуть з'єднуватися сполучником *а* єднального значення чи градаційним сполучником *так-як* (*В лісі росте коли такої а такої деревини берізка, II, 578; З чого вийшла найциріша приязнь, так межі старими, як і межі дітьми, III, 454*).

У складнопідрядних присубстантивно-означальних реченнях поширене відносне слово *котрий, котрий* (*Але я була її вибраницею, з котрою вона любила ходити на довгі проходи, III, 556*), хоча може вживатися і *який*, особливо у творах пізнішого часу. У прикомпаративних реченнях використовується не тільки загальноукраїнський сполучник *ніж*, а й застарілий *чим* (*Та що ліпше... відступити завчасу від зв'язку, чим потягати обидві сторони в горе й муки, II, 367*).

У реченнях розчленованого типу трапляються діалектні чи застарілі сполучники *заки, заким, наколи, ніж, коби, щоби, позаяк* (*Українських книжок до часу, заки пізнала я Софію, не було, III, 576; Хто ж буде дома їсти варити, наколи жінка стане до уряду ходити? I, 70; Який був Колумб, ніж відкрив Америку? I, 68; Я дав би кров свою, коби лише міг затримати його, II, 24; Тут і опустилась вона, щоби спочити, I, 89; Але*

позаяк він в тім, як пересвідчився, їй стратив також багато, то він остаточно їй рад, II, 359).

Статтю опубліковано як матеріали (тези доповіді) республіканської наукової конференції «Творчість Ольги Кобилянської у контексті української та світової літератури (до 125-річчя з дня народження письменниці)» (Чернівці, 24–26 листопада 1988 р.). – Ч. II : Мовознавство / відп. ред. Б. І. Мельничук. – Чернівці : ЧДУ, 1988. – С. 44–45.

2.10.2. Звороти з орудним відмінком у мові О. Кобилянської

1. З орудним відмінком в українському мовознавстві зв'язано багато проблем. У свій час запально дебатовалися питання про вживання в українській мові орудного засобу, орудного логічного суб'єкта в пасивних зворотах, орудного шляху, часу, орудного предикативного тощо. Тому цікаво прослідкувати, як використовували звороти з орудним відмінком найкращі майстри українського слова, зокрема ті, що жили і працювали на Буковині. Розглянемо звороти з орудним відмінком у мові О.Кобилянської.

О.Кобилянська широко вживала орудний відмінок з усіма тими значеннями, які виробилися і закріпилися в українській літературній мові XIX–XX ст. Але, намагаючись якомога точніше передати мову населення, серед якого жила, письменниця часто копіює особливості буковинських говірок і вносить у свої твори діалектні звороти. Крім того, необхідно зважати на можливість іншомовного впливу на О. Кобилянську. Однак, аналіз творів О.Кобилянської показує, що вона прагнула до загальнонародних синтаксичних норм, особливо під кінець свого життя, тому різноманітних запозичень у неї не так уже й багато, як можна було сподіватися, виходячи з тих умов, в яких вона жила.

2. Вживання орудного засобу у мові О.Кобилянської більш характерне, ніж у багатьох письменників нашого часу. Від назв свійських тварин ми зафіксували в її творах тільки орудний відмінок. (*Вона не годна вже їхати конем, як замолоду, та ще його жеребцем, I, 380; щоб ви не їздили так напрасно кіньми, I, 105* тощо). Жодного випадку з прийм. **на** нам не зустрілося. Звичайно, орудний засобу О. Кобилянська вживає від назв осіб (*перказав би зараз иншим хлопцем, II, 130*), але іноді зустрічається і

паралельний зворот з прийм. **через** (*переказувала через Петра*, II, 178). Щодо орудного відмінка від назв немеханізованих та механізованих засобів пересування, то мова О.Кобилянської ближча до мови письменників нашого часу.

Дієслова психологічного змісту з позитивним чи негативним забарвленням О. Кобилянська дедалі частіше вживала з орудним відмінком, ніж це дозволяють сучасні норми (напр.: *урадувався цією думкою, мов здобутком*, II, 211; *тішилася вона незвичайною славою як ворожка*, II, 311, *я журюся Савою*, II, 48 тощо). У деяких зворотах при дієсловах психологічного змісту відчувається певний відтінок причини. Однак у творах О. Кобилянської можна знайти і виразніші конструкції причини з орудним відмінком у безприйменниковій формі, напр.: *її дитина голодом мліє* (II, 146); *кілька чорних ворон... сполошилося його зближенням* (II, 212); *утомилася безперервним напливом слів* (II, 158); *Я би, може, ходив зі скрипкою під пахвою..., не сумуючи по «образованому ні холодом, ні голодом* (I, 168) тощо. Вони займають досить помітне місце поряд з іншими засобами вираження причини.

У мові О.Кобилянської можна помітити тенденцію вживати в деяких випадках замість знахідного відмінка орудний у прийменниковій формі. Так, вона часто вдається до зворотів типу: *шукати за ким, за чим; шукати кого, що (шукаючи очима за шапкою, обізався*, I, 351).

3. Прекрасним доказом того, що найкращим майстрам українського слова не були чужі звороти з орудним логічного об'єкта, є той матеріал, який міститься в творах О. Кобилянської. Вона широко, вільно і цілком невимушено вживає цей засіб висловлювання. Для О.Кобилянської найтиповіші пасивні звороти з пасивними дієприкметниками на **-ний, -тий** (*Сукні, полишені мені бабунєю, були з цупкого, коштовного атласу*, I, 143; *звуки... неслися незачуті ніким*, II, 243 тощо). Цікаво, що О. Кобилянська може вживати орудний логічного об'єкту навіть при формах на **-но,-то** (*Було переповнено людьми*, II, 256).

4. О.Кобилянська широко вживала всі різновиди орудного місця. Звороти з орудним шляху після дієслів цілеспрямованого руху (*кілька... ворон... снувалися малою розстріляною громадкою полем*, II, 212), не мають чогось особливого порівняно з

загальноукраїнськими словосполученнями. Які письменників з центральних областей України, поряд з орудним шляху іноді може виступати зворот з прийм. **по** (*Покопує шанці по полях*, II, 69). Але все ж у неї частіше ніж у інших письменників її часу, можна зустрітися у таких випадках з орудним відмінком (*Зозулі гомоняють лісами*, I, 223). Орудний отвору в її творах (*Срібне світло місяцем лялось йому у кімнату*, I, 193; *тиснув протяг дверми... по хаті*, II, 276 тощо) взагалі більш уживаний, ніж звороти з прийменниками **через**, чи **у** (*визирав через віконце*, II, 244; *У вікно на вулицю то вміє годинами дивитися*, I, 127).

5. Досить характерний для мови О. Кобилянської орудний часу. Як і інші письменники, вона вживала його найчастіше для позначення не повністю охопленого часу, тобто паралельно з родовим часу чи з прислівниковими утвореннями, до складу яких входить **в**. Багато зворотів часу з орудним відмінком у Кобилянської загальноукраїнські. Напр., від назв періодів року вона широко вживає конструкції з формами *зимою*, *весною*, *літом*. Як і в багатьох інших письменників, у неї не зустрічається форма *осінню*, а тільки *восени*. Але звороти з назвами частин доби найспецифічніше. Поряд з цілком звичайною формою *ранком*, яка відома і іншим письменникам, вона широко вживає форму *вечором* (*Було вже пізнім вечором, як гості попрощалися*, I, 113; *коли скине вечором ті кайдани*, II, 114). У загальноукраїнській мові така форма уживається рідко. Порівняно з іншими О. Кобилянська далеко ширше вживає орудний дистрибутивний часу (*Якби мав розум, не тратив би часу, плентаючись зі стрільбою цілими днями по полі і в лісі*, II, 48) та орудний дистрибутивний міри часу (*Не раз пролежувала годинами під старезними смереками*, I, 125).

Статтю опубліковано як матеріали (тези доповіді) Республіканської наукової конференції «Творчість Ольги Кобилянської», присвяченої сторіччю з дня народження письменниці (Чернівці, 28 листопада – 1 грудня 1963 р.) (Чернівці : Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1963. – С. 47–49).

ДОДАТКИ

Додаток А

Архівні матеріали про життєвий шлях І. І. Слинька

АВТОБІОГРАФІЯ

Слинька Іларіона Іларіоновича

(Прізвище, ім'я та по батькові)

Автобіографію писати від руки, без будь-яких поправок і виправлень. В автобіографії обов'язково писати про трудову, партійну і громадську діяльність, а також всі інші важливі моменти в своєму житті і в житті своїх найближчих родичів.

И
В
К
И
Ш
И
Д
П
І
Я
Д
Л

Я, Іларіон Іларіонович Слинько, народився 1912 року в м. Хикві в родині вчителів. Дитинство провів у м. Карсівці на Італіївщині, де в 1929 р. закінчив середню школу. У 1936 р. закінчив Закарпатський педагогічний з дитячою гімназією першого ступеня при реаліївській школі в амеріалішній.

З 1936 до 1939 року працював вчительською працевлаштуванням на м. І. Ч. Колодичівці. 1939 року був мобілізований в армію, але через рана демобілізований і працював вчительською працевлаштуванням на вчительською школі на м. І. Ч. Колодичівці.

Після воєнних подій потрапив в армію на м. І. Ч. Колодичівці. Спочатку працював вчительською працевлаштуванням на м. І. Ч. Колодичівці, а потім був мобілізований в армію і працював вчительською працевлаштуванням на вчительською школі на м. І. Ч. Колодичівці.

Після звільнення з армії працював вчительською працевлаштуванням на вчительською школі на м. І. Ч. Колодичівці. 15.01.43 р. м. Колодичівці працював вчительською працевлаштуванням на вчительською школі на м. І. Ч. Колодичівці. 1.08.44 р. був мобілізований в армію. Спочатку працював вчительською працевлаштуванням на вчительською школі на м. І. Ч. Колодичівці, а потім був мобілізований в армію і працював вчительською працевлаштуванням на вчительською школі на м. І. Ч. Колодичівці. 1.08.44 р. був мобілізований в армію і працював вчительською працевлаштуванням на вчительською школі на м. І. Ч. Колодичівці. 1.08.44 р. був мобілізований в армію і працював вчительською працевлаштуванням на вчительською школі на м. І. Ч. Колодичівці.

в подготуванні. 1. IX. 47 р. перевівся у Кіровоградський педагогічний. З 27. X. 52 р. почав працювати старшим асистентом, а далі завдячуючи кафедрі української мови Кіровоградського педагогічного.

17. X. 54 р. захистив кандидатську дисертацію „Семантика і синтаксис С. Величанина“ при Київському університеті, одержавши великий успіх на кандидатській конференції Києва.

З 1. IX. 56 р. почав працювати доцентом, а з 1962 р. завдякуючи кафедрі української мови Київського університету. 19. X. 71 р. захистив докторську дисертацію „Лексикографія історичного синтаксису української мови до кінця XVIII століття“ 29. XII. 71 р. захарактеризовано в пресі звання професора.

Для того щоб у великій кількості опублікувати в 80 наукових працях, у тому числі 5 книг і кілька брошур.

І. І. Сидіва,

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Н А К А З

• 19- червня 1987р.

№ 117

м. Чернівці

19 червня виповнюється 75 років від дня народження учасника Великої Вітчизняної війни, ветерана університету, завідувачого кафедрою української мови, доктора філологічних наук професора І.І. СЛИНЬКА.

Закінчивши у 1936 році Запорізький педагогічний Інститут і набувши кваліфікації вчителя, І.І. Слинко понад 50 років працює в системі освіти, у тому числі у вищій школі республіки - 42 роки, з яких більше тридцяти - у Чернівецькому державному університеті: на посаді доцента, а з 1962 року - завідувачого кафедрою української мови.

Глибока наукова ерудиція, невтомні праця і пошук забезпечили йому творче дослідницьке зростання: у 1954 році він успішно захистив кандидатську, а в 1971 році - докторську дисертації; проф. Слинко І.І. - автор понад 70 наукових праць, у тому числі - 7 монографій, присвячених питанням історії мови, викладання мови у загальноосвітній школі. Проф. І.І. Слинко успішно керує науковою роботою колективу кафедри, підготував 9 кандидатів наук, був організатором ряду міжвузівських наукових конференцій. Як вчений, користується визнанням авторитетом у наукових колах країни і республіки.

Проф. І.І. Слинко зарекомендував себе як висококваліфікований викладач і досвідчений лектор. Лекції, які він читає, відзначаються глибокою науковістю і аргументованістю, ґрунтуються на найновіших досягненнях лінгвістики, мають високий ідейний і виховний потенціал, проводяться з використанням сучасних методів викладання і технічних засобів навчання. Підійно, на прогледі багатьох років, проф. І.І. Слинко займається організацією і удосконаленням навчально-методичної роботи в університеті, невтомно працює над питаннями удосконалення змісту і методів викладання української мови у загальноосвітній школі.

Проф. І.І. Слинко активно займається громадською роботою, відзначається високим рівнем дисципліни і відповідальності за доручену справу, почуттям нового. Очолювана ним кафедра неодноразово виходила переможцем у соціалістичному змаганні серед кафедр університету.

Як вчений і викладач, вихователь і керівник, проф. І.І. Слинко здобув у колективі університету визнані авторитет і повагу.

НАКАЗУЮ: за успіхи у науковій, навчально-методичній та виховній роботі, особистий вклад у підготовку спеціалістів для вищої і загальноосвітньої школи оголосити завідувачу кафедрою української мови, доктору філологічних наук професору СЛИНКОВІ ІПАРІОНУ ІПАРІОНОВИЧУ поляку.

Р Е К Т

І.І. Слинко

К.О. ЧЕРВІНСЬКИЙ

ДОРОГИЙ ІЛАРІОНЕ ІЛАРІОНОВИЧУ !

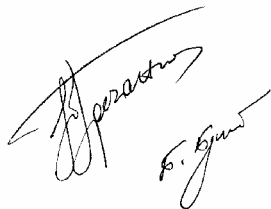
Кафедра української літератури Чернівецького ордена Трудового Червоного Прапора державного університету сердечно вітає Вас, визначного вченого-лінгвіста, талановитого педагога, людину високих моральних принципів і невсипущої творчої енергії, із Вашим знаменним ювілеєм - 70-річчям від дня народження - і зичить нових сил і снаги у справі втілення в життя грандіозних планів перебудови нашого життя на засадах демократизації й гласності.

У наш час, коли пишні словесні красивості остаточно скомпрометували себе, коли визначальним критерієм в поцінуванні людини стає не слово, а діло, все ж ніяк не можемо обійтися без теплих і добрих слів на Вашу адресу, бо йдуть вони від сердець наших, від усвідомлення того, що слово для Вас завжди було ділом.

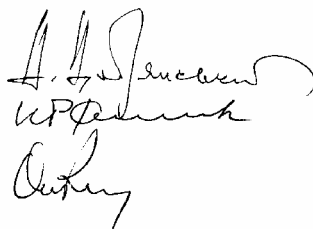
Багато років очолюєте Ви кафедру української мови в нашому університеті і весь цей тривалий час вірно стоїте на сторожі рідного слова, разом із своїми численними вихованцями не даючи йому збліднути, шліфуючи своїми науковими розробками все нові й нові його грані, передаючи студентській юні його нев"янучу красу і силу. І в цьому ми з Вами однодумці, бо прагнемо також, "щоб слово полум'ям взялось", щоб сяяло воно яскраво і чисто в сузір'ї братніх мов і літератур.

Цінуємо Вас як людину неспокоїної вдачі, безмежної допитливості, вимогливу до колег по роботі і студентів, а насамперед - до себе, як людину з уродженим даром гумору, чиї висловлювання роками скрашають сторінки факультетського "Веселого Остапа".

Зустрічайте ж нові десятиліття у здоров"ї і силі, і хай гумор і надальні сплескує у Вашому житті грайливою коломиїкою.

І. І. Славченко

І. І. Славченко

МНОГОУВАЖАЕМЫЙ ИЛЛАРИОН ИЛЛАРИОНОВИЧ !

Коллектив кафедры русской литературы Черновицкого ордена Трудового Красного Знамени государственного университета сердечно поздравляет Вас со славным юбилеем - 75 -летием со дня рождения и 50-летием трудовой и общественной деятельности, выражает Вам свою искреннюю признательность.

Мы глубоко уважаем и ценим Вас, как неутомимого труженика- педагога высшей филологической школы, который много сделал в области коммунистического воспитания нашей молодежи, формировании квалифицированных специалистов - гуманитариев, молодых научных работников.

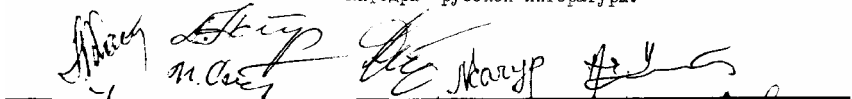
Наша советская наука ценит Вас, известного ученого - языковеда, талантливого исследователя актуальных проблем синтаксиса украинского литературного языка, автора многочисленных филологических работ.

Наш университет и родной факультет ценят Вас, как общественного деятеля, активного работника в области перестройки высшей школы, совершенствования университетского образования; как славного ветерана Великой Отечественной войны, отзывчивого, внимательного к людям, принципиального, эрудированного человека. Последнее мы особенно ощущаем и понимаем при обсуждении открытых лекций, проводимом Вашей твердой рукой.

Поздравляем Вас со славным юбилеем, желаем Вам, дорогой Илларион Илларионович, доброго здоровья, счастья, новых плодотворных успехов на благо социалистической Родины !

И не забывайте, пожалуйста, что у Вас есть преданные друзья - члены славной кафедры русистов- литераторов.

Кафедра русской литературы.

- ДОРОГИЙ ІЛАРІОНЕ ІЛАРІОНОВИЧУ!

МИ, ЧЛЕНИ КАФЕДРИ РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ, ШИРОСЕРДЕЧНО ВІТАЕМО ВАС, ВІДОМОГО МОВОЗНАВЦЯ І ПЕДАГОГА, З ВАШИМ СЛАВНИМ СЕМИДЕСЯТИРІЧЧЯМ! (ПРОБАЧТЕ, ЩО У ПРИСУТНОСТІ ЖІНОК І ДІВЧАТ ФАКУЛЬТЕТУ - НАШОЇ ОКРАСИ - РОЗГОЛОШУЕМО ВАШ ВІКОВИЙ СЕКРЕТ).

У ЦЬОМУ ЧАСІ, СОНЯЧНУ ДНІНУ ВИ, ІЛАРІОНЕ ІЛАРІОНОВИЧУ, ЗНАХОДИТЕСЬ У РОЗКВІТІ ВАШОГО ПЕДАГОГІЧНОГО, ТВОРЧОГО ТАЛАНТУ. ВАШІ ГЛИБОКІ РОЗВІДКИ У ЦАРИНУ СИНТАКСИСУ, ВАШІ СТАТТІ І КНИГИ - ТО ЗНАЧНИЙ ВНЕСОК У РАДЯНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО.

ВІРИМО : ПРИЙДЕ ЧАС, І ЗА ВАШИМИ ПІДРУЧНИКАМИ БУДУТЬ НАВЧАТИСЯ ТИСЯЧІ МАЙБУТНІХ ФІЛОЛОГІВ.

У ВАС, ІЛАРІОНЕ ІЛАРІОНОВИЧУ, ЗАВЕДИ МАСА ІДЕЙ, НЕ ТІЛЬКИ ЛІНГВІСТИЧНИХ. НА КОЖНІЙ ВЧЕНІЙ РАДІ ВАМ БІЩО СКАЗАТИ. ДИВОВИЖНО ЕНЕРГІЙНА ВИ ЛЮДИНА, ІЛАРІОНЕ ІЛАРІОНОВИЧУ, НЕ ВСИПУША, БЕСПОКІІНА У НАЙКРАЩОМУ РОЗУМІННІ ЦЬОХ СЛІВ.

ВИ ЗРАЗКОВИЙ ОРГАНІЗАТОР І ВИКОНАВЕЦЬ . ЗАВЕДИ ПЕРШИМ ЗДАЄТЕ ЗВІТНУ ДОКУМЕНТАЦІЮ, А ІНШИМ ВАШИМ КОЛЕГАМ ЗАЛИШАЄТЬСЯ ДОГАНЯТИ ВАС.

ВСЕ У ВАС ДО ЛАДУ І ВЧАСНО. ЗДАЄТЬСЯ , У ВАС РОЗПИСАНО. ЗА ТЕХНОЛОГІЧНОЮ КАРТОЮ.

ЗАВДЯКИ ВАМ, ІЛАРІОНЕ ІЛАРІОНОВИЧУ, МИ, ВАШІ КОЛЕГИ, МАЙЖЕ ЗВИКЛИ ДО ВСІЛКИХ СХЕМ.

ЯКЩО ВЖЕ ГОВОРИТИ СЕРЬОЗНО І ВІДВЕРТО : МИ ПО-ХОРОШОМУ
ЗАЗДРИМО ВАМ, ГОРДИМОСЯ ВАМИ І ЗИЧИМО ВАМ ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я,
СПРАВЖНЬОГО ЛЮДСЬКОГО ЩАСТЯ, ВСІЛЯКИХ ЗЕМНИХ БЛАГ, ТВОРЧОГО
ДОВГОЛІТТЯ!

БАЖАЄМО ВАМ, ДОРОГИЙ ІЛІРІОНЕ ІЛІРІОНОВИЧУ, НЕБА ПРИ-
ХИЛИТИ!

ЗАВЖДИ ВАШІ

ЧЛЕНИ КАФЕДРИ РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Войнов

Сини
Жу

Глин

Кане

Венков
Нур тт

ШОНОВНИЙ ІЛАРІОНЕ ІЛАРІОНОВИЧУ!

КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЩИРО ЗДОРОВИТЬ ВАС З
ВАЖЛИВОЮ ВІХОДОМ ЖИТТЯ - 70-РІЧЧЯМ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ!
КАФЕДРА ВІТАЄ ВАС ЯК ЛЮДИНУ СУМЛІННУ, ЧЕСНУ І ДОБРУ,
ЯК ЛЮДИНУ НАПОЛЕГЛИВОЇ ПРАЦІ, ПРАЦІ ЩОДЕННОЇ І КОШТКОЇ,
ЛЮДИНУ, ЯКУ СОНЦЕ НАУКИ ПОВЛИКАЛО В ДОРОГУ ДО ЗНАНЬ,
ДО ВДЯЧНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ, ОСЯЯЛО ВАШУ ЛЮБОВ ДО
РІДНОЇ МОВИ, ДО МОВИ БРАТНЬОЇ, ДО ПИСАНОЇ МОВИ НАШИХ
ПРЕДКІВ. РАНКО ВАШОЇ ДОЛІ БУВ НЕЛЕГКИМ, АЛЕ ТИМ БІЛЬШЕ
ВІДРАДНО, ЩО ДЕНЬ ПРИЙШОВ ДО ВАС У ТВОРЧИХ ЗДОБУТКАХ
НА НИВИ ЛІНГВІСТИЧНОЇ НАУКИ, НА НИВИ ПЕДАГОГІЧНИЙ.
ВАШІ ГЛИБОКІ ЗНАННЯ, МИСТЕЦЬКІ ПЕРЕДАНІ СТУДЕНТАМ,
Тисячами ручаїв течуть у школи до учнів, і кожній,
НИНІ ВМЕ УЧИТЕЛЬ, РОЗМНОЖУЄ У НИХ НАЗАВІДИ ПРИВЕЗЕНУ
ВІД ВАС ЛЮБОВ ДО РІДНОЇ МОВИ, ДО РАДЯНСЬКОЇ БАТЬКІВЩИНИ.

БАЖАЄМО ВАМ ДОВГИХ І РАДІСНИХ ЛІТ, ДОРОГИЙ
ІЛАРІОНЕ ІЛАРІОНОВИЧУ! ХАЙ ВАМ ЛЕГКО ПИШЕТЬСЯ І ЧИТАЄ
ЄТЬСЯ, ХАЙ МНОЖАТЬСЯ ЧИСЛЕННІ РЯДИ ВАШИХ УЧНІВ, ХАЙ
ВЕХОДЯТЬ НОВІ МОНОГРАФІЇ І ПОСІБНИКИ! ХАЙ ВАШІ НАСТУПНІ
ЛІТА ОСНАМЕНУЮТЬСЯ НОВИМИ ТВОРЧИМИ ЗДОБУТКАМИ! ХАЙ ВАШЕ
ЖИТТЕЛІСТВО, МУДРІСТЬ І ГУМОРИСТИЧНА ЛУКАВІСТЬ І НАДАЛІ
ВНОСЯТЬ СВІЖИЙ СТРУМІНЬ У ЖИТТЯ НАШОГО КОЛЕКТИВУ!
СИЛ ВАМ, ЗДОРОВ'Я І СНАГИ, ДОРОГИЙ ІЛАРІОНЕ ІЛАРІОНОВИЧУ,
НА ДОВГІ РОКИ!

Sawyer

C. J. Sawyer
A. M. Sawyer
B. K. Sawyer
D. Sawyer
M. Sawyer
D. Sawyer

M. Sawyer

B. Sawyer

D. Sawyer

G. Sawyer

E. Sawyer

F. Sawyer

C. Sawyer

D. Sawyer

ДОРОГОЙ ИЛЛАРИОН ИЛЛАРИОНОВИЧ!

ЧЛЕНЫ КАФЕДРЫ РУССКОГО ЯЗЫКА, ВАШИ ДРУЗЬЯ, КОЛЛЕГИ И УЧЕНИКИ,
ГОРЯЧО ПОЗДРАВЛЯЮТ ВАС В ДЕНЬ СЛАВНОГО ЮБИЛЕА.

СВЫШЕ 25 ЛЕТ ВЫ ТРУДИТЕСЬ ВМЕСТЕ С НАМИ, ВОСПИТЫВАЕТЕ УЧИТЕЛЕЙ,
РАСТИТЕ УЧЕННЫХ, ПОМОГАЕТЕ НАМ СВОИМ ЛИЧНЫМ ПРИМЕРОМ ВИДНОГО УЧЕНОГО-
СИНТАКСИСТА, ВСЕГДА ТОНКО ЧУВСТВУЮЩЕГО ПУЛЬС НОВОГО, СОВРЕМЕННОГО,
ПЕРЕДОВОГО.

МЫ УЧИМСЯ У ВАС СТРАСТНОСТИ, УБЕЖДЕННОСТИ, НЕПРИМИРИМОСТИ КО
ВСЕМУ КОСНОМУ, ОТСТАЛОМУ, ЧТО МЕШАЕТ РАСЦВЕТУ НАУКИ.

ВЫ ВСЕГДА В ГЛУБЕ ВСЕХ ФАКУЛЬТЕТСКИХ СОБЫТИЙ, ВАМ БЕЗМЕРНО ДОРОГ
АВТОРИТЕТ ВАШЕЙ КАФЕДРЫ И НАШЕГО РОДНОГО ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА.

МЫ ЖЕЛАЕМ ВАМ КРЕПКОГО ЗДОРОВЬЯ, СЧАСТЬЯ И ДАЛЬНЕЙШИХ УСПЕХОВ
В ВАШЕМ БЛАГОРОДНОМ ТРУДЕ, А ЧТО КАСАЕТСЯ СЕДИНЫ ВАШЕЙ, ТО ОНА -
ЯЗЫКЕНИЕ "КНОШЕСКОЕ ВПОЛНЕ,

КАК ВЕСЕННЕЕ ЦВЕТЕНИЕ
В НАШЕЙ СОЛНЕЧНОЙ СТРАНЕ".

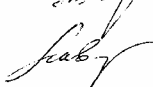
Коллектив кафедры русского языка

Э.А. Бобер

Н.М. Никитенко.

Л.И. Митин

Л.И. Митин

19 июня 1982 г.

ГЛУБОКОУВАЖАЕМЫЙ ИЛАРИОН ИЛАРИОНОВИЧ !

КОЛЛЕКТИВ КАФЕДРЫ МОЛДАВСКОЙ ФИЛОЛОГИИ ЧЕРНОВИЦКОГО
ОРДЕНА ТРУДОВОГО КРАСНОГО ЗНАМЕНИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
СЕРДЕЧНО ПОЗДРАВЛЯЕТ ВАС СО ЗНАМЕНАТЕЛЬНОЙ ДАТОЙ - СЕМИДЕСЯТИЛЕТИЕМ
СО ДНИ РОЖДЕНИЯ.

В ВАШЕМ ЛИЦЕ МЫ ЧЕСТВУЕМ ИЗВЕСТНОГО УКРАИНСКОГО УЧЕНОГО-ФИЛО-
ЛОГА, МНОГООПЫТНОГО ПЕДАГОГА. ГЛУБОКОЕ ВЛАДЕНИЕ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОЙ
МЕТОЛОГИЕЙ, ВСЕСТОРОННЕЕ ЗНАНИЕ ПРЕДМЕТА, ОСТРОТА МЫСЛИ, ВЫСОКИЙ ПРО-
ФЕССИОНАЛИЗМ - ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ КАЧЕСТВА ВАШИХ МНОГОЧИСЛЕННЫХ ИССЛЕД-
ВАНИЙ И ВУЗОВСКИХ УЧЕБНИКОВ ПО ИСТОРИИ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА.

КАК ВЕДУЩИЙ ПРОФЕССОР, УМЕЛЫЙ РУКОВОДИТЕЛЬ ОДНОЙ ИЗ ЛУЧШИХ
КАФЕДР В УНИВЕРСИТЕТЕ, ВЫ ОКАЗЫВАЕТЕ БОЛЬШУЮ ПОМОЩЬ В ОРГАНИЗАЦИИ
УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОЙ И ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ НА НАШЕМ ФАКУЛЬТЕТЕ. МЫ
ВЫСОКО ЦЕНИМ ВАШУ НЕУТОМИМУЮ, ПОИСТИНЕ КИПУЧУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, ВАШЕ АК-
ТИВНЕЙШЕЕ УЧАСТИЕ В ПОВСЕДНЕВНОЙ БОРЬБЕ (ДЛЯ ВАШЕЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ХА-
РАКТЕРНО ИМЕННО ЭТО СЛОВО!) ЗА ПОВЫШЕНИЕ УРОВНЯ ОБРАЗОВАННОСТИ, ФИЛО-
ЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ. НАС, ВАШИХ КОЛЛЕГ И ДРУЗЕЙ, ВОСХИЩАЕТ
ВАШЕ ТРУДОЛЮБИЕ, ВНУТРЕННЯЯ ДИСЦИПЛИНА, КОТОРЫЕ СЧАСТЛИВО СОЧЕТАЮТСЯ
У ВАС С ДОБРОЖЕЛАТЕЛЬНОСТЬЮ, ГОТОВНОСТЬЮ ПОМОЧЬ ТОВАРИЩУ.

ЖЕЛАЕМ ВАМ, ДОРОГОЙ ИЛАРИОН ИЛАРИОНОВИЧ, КРЕПКОГО ЗДОРОВЬЯ, ДОЛГИХ
ЛЕТ ЖИЗНИ, НЕУТОМИМОЙ ЭНЕРГИИ, НОВЫХ БОЛЬШИХ УСПЕХОВ В ВАШЕМ БЛАГОРОД-
НОМ ТРУДЕ.

ЛА МУЛЬЦ АНЬ !

Ф. Кисель
В. Гусак
Л. Бондар
П. Ботман
Г. Мещу

ВИСОКОПОВАЖНИЙ ІЛАРІОНЕ ІЛАРІОНОВИЧУ !

КОЛЕКТИВ КАФЕДРИ ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА СЕРДЕЧНО ВІТАЄ
ВАС З 70-РІЧЧЯМ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ТА 50-РІЧЧЯМ
ТВОРЧОЇ І ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАЦІ.

МИ ВИСОКО ЦІНЮЄМО ВАШІ НЕАБИЯКІ ФІЛОЛОГІЧНІ ЗДІБНОСТІ,
ВИСОКО ОЦІНЮЄМО ВАШІ НАУКОВІ ЗДОБУТКИ В ГАЛУЗІ ІСТОРИЧ-
НОГО СИНТАКСИСУ І СИНТАКСИСУ СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.
МИ ЗАХОПЛЕМОСЯ ВАШИМИ АДМІНІСТРАТОРСЬКИМИ, ОРГАНІЗАТОРСЬКИМИ
ЗДІБНОСТЯМИ, УМІННЯМ ОРГАНІЗУВАТИ КОЛЕКТИВ СВОЄЇ КАФЕДРИ
НА ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ, СПРЯМОВАНИХ НА ВИХОВАННЯ ВИСОКО-
КВАЛІФІКОВАНИХ ФАХІВЦІВ - ФІЛОЛОГІВ.

НАМ ІМПОНУЄ ВАША УВАГА ДО ТЕОРЕТИЧНИХ ПРОБЛЕМ МОВОЗНАВСТВА.
ЦЕ РІДНИТЬ НАШІ КАФЕДРИ.

СЕРДЕЧНО ВІТАЄМО ВАС З ДНЕМ НАРОДЖЕННЯ І БАЖАЄМО МІЦНОГО
ЗДОРОВ'Я, ВЕЛИКОГО, СВІТЛОГО ЩАСТЯ, НОВИХ НАУКОВИХ ЗДОБУТКІВ.
З РОСИ ВАМ ТА ЧИСТОЇ ВОДИ !

Сквба

Федун

Григор

Григор

Григор

ГРАМОТА

Центральний Комітет ЛКСМ України
та Міністерство вищої і середньої
спеціальної освіти УРСР

нагороджують

професора Чернівецького ордена Трудового Червоного
Прапора державного університету

СЛИНЬКА ІЛАРІОНА ІЛАРІОНОВИЧА

за активну роботу по організації та проведенні республіканського конкурсу на кращу наукову роботу студентів з природничих, технічних і гуманітарних наук 1982/83
учбового року

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО
СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ СССР

НАГРАЖДАЕТ
ПОЧЕТНОЙ ГРАМОТОЙ

заведующего кафедрой Черновицкого государственного университета,
профессора, доктора филологических наук

С Л Ы Н Ь К О
ИЛЛАРИОНА ИЛЛАРИОНОВИЧА

за многолетнюю плодотворную научно-педагогическую деятельность
по подготовке высококвалифицированных специалистов для народного
хозяйства и в связи со 100-летием со дня основания университета

Н. МОХОВ

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО
СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ СССР

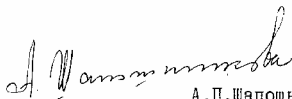
НАГРАЖДАЕТ
ПОЧЕТНОЙ ГРАМОТОЙ

заведующего кафедрой Черновицкого государственного университета, профессора, доктора филологических наук

С Л Ы Н Ь К О
Иллариона Илларионовича

за многолетнюю плодотворную научно-педагогическую деятельность по подготовке высококвалифицированных специалистов.

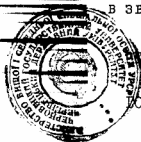
Зам. Министр^а высшего
и среднего специального
образования СССР

А. П. Шепшников

25. 1984 г.

Нагороджується доктор філологічних наук,
завідуючий кафедрою української мови Іларіон Іларіо-
нович СЛИНЬКО за багаторічну добросовісну науково-
педагогічну і виховну роботу, підготовку кадрів та
в зв'язку з 60-ти річчям з дня народження.

РЕКТОР УНІВЕРСИТЕТУ

К. О. ЧЕРВІНСЬКИЙ

ГОЛОВА МІСЦЕВКОМУ

А. Я. ВОЛОЩУК

19 червня 1972 року

ПАМ'ЯТІ УЧЕНОГО

ПЕРШИЙ день календаря Нового 1994 року опечалив сумною звісткою філологічну громадськість Буковини — 1 січня перестало битися серце доктора філологічних наук, професора Чернівецького університету Іларіона Іларіоновича Слинька. Пішов з життя талановитий учений, педагог, учитель, невтомний працелюб, людина, яка до самозречення і до останніх днів своїх трудилася на ниві українського мовознавства.

Народився І. І. Слинько 19 червня 1912 року у м. Києві в родині вчителя. Сам став учителем, закінчивши в 1936 році Запорізький педінститут та отримавши разом з дипломом першого ступеня рекомендацію в аспірантуру. Учителював на Запоріжжі, згодом став викладачем української мови Мелітопольського педінституту, пізніше старшим викладачем Кіровоградського педінституту, завідував кафедрою української мови в педінституті в м. Кременці на Тернопіллі. У 1954 році захистив кандидатську дисертацію «Синтаксис Літовису С. Величка».

53 роки — такий загальний педагогічний стаж учителя-філолога, 48 років праці в вузі.

На кафедру української мови Чернівецького університету прийшов Іларіон Іларіонович у пересні 1956 року. Працював спочатку старшим викладачем, а з вересня 1963 року став завідувачем кафедри, яку незмінно очолював протягом 25 років. У травні 1971 року І. І. Слинько захистив докторську дисертацію, отримавши згодом і високе професорське звання.

Понад 100 наукових праць належить перу талановитого вченого, залюбленого в історичний та сучасний синтаксис української мови. Серед них, 7 монографій, підручники, навчальні посібники для студентів філологічних факультетів, велика кількість наукових статей у республіканських авторитетних виданнях.

Людина виняткової самодисципліни, І. І. Слинько був ініціативним і здібним організатором філологічної науки на Буковині, виголосив і доброзичливим вихователем педагогічних кадрів. Семеро викладачів кафедри захистили під його керівництвом кандидатські дисертації. Десятки поколінь філологів пройшли через мудру науку закоханого в синтаксис І. І. Слинька, анісши зі стін альма матер його напутні слова і любов до рідної мови.

Важко сьогодні віритись в те, що більше не лунатимуть коридором філологічного факультету кроки жвавого й життєлюбного Іларіона Іларіоновича, не звучатиме його дотепний жарт на кафедрі чи під час перерви між парами; його серйозне й виважене наукове слово в студентських аудиторіях...

Сумує кафедра, сумує факультет, сумує вся наша філологічна родина.

Додаток Б.
Рецензії проф. Слинька І. І.

Рец. на кн. : «Плющ М.Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення» (опубліковано в журналі «Мовознавство» (1980. – № 2. – С. 92–93).

Значення і синтаксичні функції відмінків в українському мовознавстві ще повністю не вивчені і не описані. Певну спробу у свій час зробив Є.К. Тимченко, який видав п'ять монографій про відмінки української мови, але ці праці застаріли і за своїми теоретичними настановами, і за добором фактичного матеріалу. Останнім часом з'явилися статті і монографії про окремі відмінки, наприклад І.Р. Вихованця («Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові». – К., 1971), про родовий відмінок пише С.К. Богдан. Інші відмінки монографічно ще не описані. Отже, тема про значення і синтаксичні функції відмінків – актуальна і потрібна. Тому необхідно вітати спробу М.Я. Плющ, яка взялася висвітлити питання про орудний відмінок у сучасній українській мові.

Зміст вступу (с.1–17) свідчить, що М.Я. Плющ базується на найновіших положеннях про відмінки, про їх граматичне і адвербіальне значення. Вона підкреслює, що «форма орудного то виступає мовним засобом вираження категоріальних значень, співвідносних з поняттями і категоріями об'єктивної дійсності (ор. часу, місця, способу дії та ін.), то виражає внутрішньомовні відношення (суб'єктно-обектні)» (с. 10). Щоб всебічно висвітлити питання про орудний відмінок, у дослідження враховувалися такі фактори: 1) позиція орудного відмінка у словосполученні (придієслівна, просубстантивна тощо); 2) Семантична достатність/недостатність опорного слова; 3) функції орудного відмінка у реченні; 4) характер репрезентації позицій (с. 14–15).

У дослідження здійснювався синхронний опис значення і функцій орудного відмінка із застосуванням елементів дистрибутивного та трансформаційного аналізів, з увагою до прийомів семантичного синтаксису (с. 15–16). Висвітлені питання про орудний знаряддя і способу дії, порівняння, сукупності, місця і

часу. Опис проводився на матеріалі основних стилів сучасної української літературної мови з частковим залученням уснорозмовного мовлення (с.17).

У першому розділі характеризується орудний знаряддя і засобу дії (с.17–22). Орудний допоміжного матеріалу не розглядається, бо, на думку автора, він виходить за межі адвербіального відмінка (с. 18). В українському мовознавстві вперше так докладно і всебічно описане значення орудного знаряддя і засобу на матеріалі сучасної української літературної мови. При цьому висвітлення цікаві спостереження про те, що, по-перше, орудний засобу може замінюватися приїменниковою конструкцією залежно від наявності в реченні форм орудного з іншим значенням (с. 25–26); по-друге, на позначення виду спорту усталася конструкція з приїменником *на* (с. 26); по-третє, при формах *на -но, -то* орудний відмінок набуває орудно-субектного значення (с. 28); по-четверте, в односкладних реченнях орудний відмінок може набирати значення якісної характеристики (с. 28).

Слушно М.Я. Плющ розрізняє орудний засобу й орудний способу, якому присвячує другий розділ дослідження (с. 22–28). Тут докладно аналізується орудний способу залежно від складу підпорядковуючого і підпорядкованого слів, а також орудний тавтологічний. Цікаве спостереження про те, як змінюється зворот залежно від значення прикметників, прислівників чи приїменникових сполучень, яка роль однорідності тощо (с. 33–34).

В розділі про орудний порівняння М.Я. Плющ висловлює думку, що цей різновид відмінка сформувався порівняно пізно і широко фіксується у 19–20 ст. (с. 43). Подаються свіжі спостереження над тим, як орудний порівняння залежить від значення дієслів, форм однини чи множини іменника тощо (с. 46), як створюється розгорнений тип орудного порівняння (с. 53), доля орудного порівняння при іменниках (с. 54).

Окремо виділяється орудний сукупності (с. 57–67), в якому розрізняється три різновиди – колективної участі, кількості і міри (с. 59). Таке значення орудного відмінка в українському мовознавстві докладно висвітлюється також уперше.

На рівні найновіших досліджень описується орудний місця (с. 67–82), детально характеризується орудний шляху руху й обмеженого простору. Цінні спостереження про вживання паралельних

прийменникових конструкцій (с. 74, 81), про роль контексту для вираження певного значення (с. 70), про наближення форм дорогою, шляхом, курсом до прийменникових утворень (с. 71) тощо.

Розглянувши орудний часу (с. 83–97), М.Я. Плющ дійшла висновку, що «ор. часу в сучасній українській мові функціонує як вираження невизначеної тривалості часу, інші ж його значення – ор. визначеної тривалості часу та часової межі – втратилися на місці орудного визначеної тривалості часу та часової межі виступають прислівникові слова та прийменникові конструкції» (с. 97).

У висновках (с. 98) дослідниця цілком слушно підкреслює, що орудний відмінок «продовжує активно функціонувати в придієслівній позиції обставин... З усіх первинних значень орудного відмінка найбільш стійким виявляється вираження знаряддя і засобу здійснення дії. Це значення перебуває в сфері об'єктно-обставинних функцій орудного відмінка, і саме на його основі розвивалися і розвиваються новіші значення якісної характеристики дії (ор. способу дії), а так само значення об'єктні і предикативні, формалізація яких іде в напрямку включення орудного в систему граматичних відмінків» (с. 98).

Значно підвищують цінність дослідження три таблиці, вміщені у додатках (с. 99–102).

Хочемо висловити кілька побажань, які в майбутньому, при перевиданні дослідження, варто було б урахувати. По-перше, очевидно, дослідження повинно мати уточнюючий підзаголовок, а саме: про адвербіальний орудний відмінок. По-друге, добре було б у вступі додати історію питання. Оскільки поняття сучасної української мови трактується широко, починаючи від І.П. Котляревського, варто було б ввести історичне висвітлення всіх явищ по півстоліттях – перша половина 19 століття, друга половина 19 століття тощо для показу того, змінювалися чи лишалися постійними засоби вираження значень орудного відмінка. Наприклад, цікаво було б прослідкувати, як розвивався орудний знаряддя від абстрактних назв, орудний засобу, місця і часу і паралельні звороти тощо. Певні зміни відбувалися навіть за радянського часу. Можна було б висвітлити ці питання і з погляду політичної боротьби, що точилася у свій час навколо цих питань, – намагання деяких авторів культивувати застарілі вислови з орудним відмінком.

При розгляді орудного способу варто було прослідкувати за долею всіх сполучень типу *таким чином, таким способом, таким побитом, таким робом* тощо, бо вони зафіксовані у словниках.

Звичайно, добре було б, аби монографія про орудний відмінок була повніша, тобто, щоб у ній розглядалися й інші конструкції з орудним відмінком – предикативні, об'єктні.

У багатьох випадках, де М.Я. Плющ пише про залежність орудного відмінка від дієслів, ця залежність не така вже й очевидна. Варто звернути увагу на можливість пояснення орудним відмінком основи речення (або, як дослідниця говорить, – ядерної конструкції) в цілому. Навряд чи варто було лишати поза поняттям про орудний інструментальний, орудний допоміжного матеріалу (с. 18). Зауваження про те, що орудний допоміжного матеріалу має більш об'єктне значення, недостатнє, бо, як підкреслює дослідниця у висновках, орудний знаряддя і засобу в цілому виконує об'єктно-обставинну функцію. Не слід було тоді розглядати й орудний знаряддя, бо сам авторка визначає його значення як об'єктне (с. 22). У деяких місцях необхідно посилити аргументацію, виявлення причин, наприклад, на с. 26 ідеться про заміну орудного засобу від назв осіб прийменниковою конструкцією і не пояснюється, чим викликаний такий процес. Добре, що дослідниця символіку використовує символіку для скороченого позначення будови речення (формули) (с. 19, див. також с. 20, 21), варто було б використати і синтаксичні формули і не тільки речень, а й словосполучень, бо орудний відмінок може виступати символіку для скороченого позначення будови речення (формули) (с. 19, див. також с. 20, 21), варто було б використати і синтаксичні формули і не тільки речень, а й словосполучень, бо орудний відмінок може виступати на двох рівнях.

Можна з упевненістю твердити, що М.Я. Плющ написала дуже актуальну і потрібну працю про вживання орудного відмінка в сучасній українській мові, використавши для цього найновіші теоретичні положення, багатий фактичний матеріал і висловивши чимало свіжих, нових спостережень. Ця праця цінна й з практичного боку, вона прислужиться і викладачеві вузу, і вчителеві середньої школи.

*І. Слинько
(Чернівці)*

Додаток В.
Життєві моменти І. І. Слинька у світлоспалахах

Іларіон Іларіонович та Варвара Григорівна Слиньки
(близько 1937 р.).

Рядовий технічного складу авіаполку (Халхін-Гол, 1939-40 р.)

І.І. Слинько – викладач Мелітопольського педінституту
(1946–1947 н.р.)

І.І. Слинько – викладач Кременецького педінституту
(1951–1952 н.р.)

І.І.Слинько – професор Чернівецького університету
(1972–1973 н.р.)

Професор Слинько Іларіон Іларіонович

На випускному вечорі філологів 1978 р. На фото зліва направо:
викл. Мойсюк С.В., доц. Вихристюк М.І. з дружиною, доценти Бабич Н.Д.,
Кобилянська М.Ф., Гуйванюк Н.В., Зверєва Л.І., проф. Слинько І.І.

Наукова конференція «Актуальні проблеми синтаксису», присвячена
100-річчю від дня народження проф. Слинька І.І. (м. Чернівці, 28.11.2012).
Почесні гості – В. Слинько (онук), професори Л. Марчук, А. Загнітко,
М. Мірченко, В. Німчук, К. Городенська.

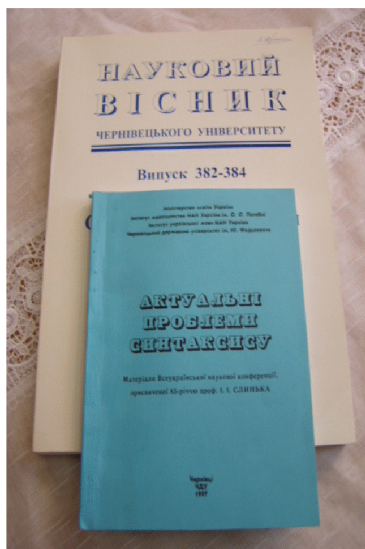
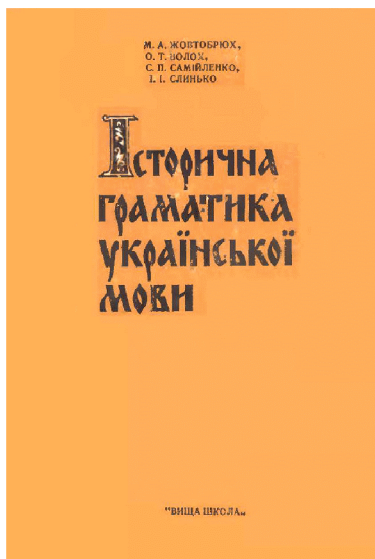
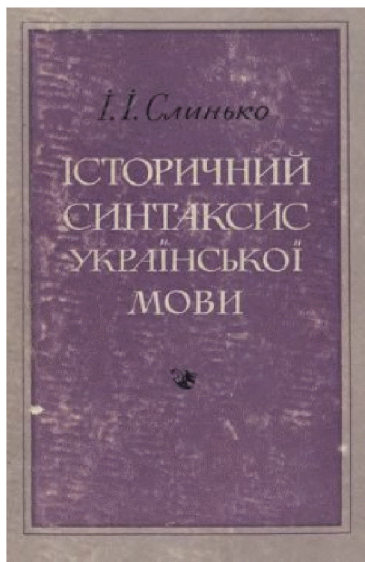
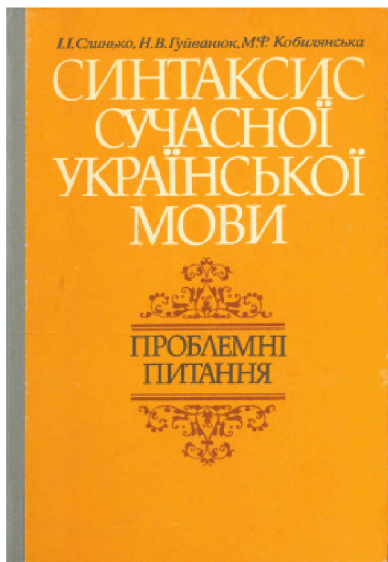

Копії першодруків з особистого архіву проф. Слинька І.І.

Збірники наукових праць на пошану проф. Слинька І.І.

Праці професора Іларіона Іларіоновича Слинька

Додаток Г
Спогади про Іларіона Іларіоновича Слинька

Ніна ГУЙВАНЮК

**У ВІНОК ШАНИ ДО СТОЛІТНЬОГО ЮВІЛЕЮ
УЧЕНОГО І ПЕДАГОГА ІЛАРІОНА ІЛАРІОНОВИЧА
СЛИНЬКА (19.06.1912 – 1.01.1994)**

100-ліття видатного українського мовознавця, талановитого педагога, доктора філологічних наук, професора Чернівецького університету Іларіона Іларіоновича Слинька відзначаємо підготовкою Міжнародної конференції «Актуальні проблеми синтаксису», яка має відбутися у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича листопаді цього року. Віддати шану визначному філологу й педагогу готується сьогодні вся наукова громадськість України, кому відомі його праці з історичного та сучасного синтаксису української мови, з методики викладання мови в школі.

Народився І.І. Слинько 19 червня (у день Святого Іларіона) 1912 року в місті Києві у родині вчителів. Відомо із спогадів родини І.І.Слинька, що його мама навчалася в Петербурзі на бестужевських курсах в Петербурзі. Сім'я проживала в Києві, потім на Полтавщині. Там у місті Карлівка у 1929 р. Іларіон закінчив семирічку. Син вирішив продовжувати педагогічний шлях батьків. Тому вступив на факультет мови та літератури Запорізького педінституту, який закінчив у 1936 році. Разом з дипломом першого ступеня отримав здібний юнак і рекомендацію в аспірантуру. Проте спочатку спробував учительського хліба. До 1940 р. він працював учителем української мови та літератури в місті Молочанську Запорізької області. Однак, учителюючи на Запоріжжі, не покидав молодий Іларіон Слинько надії займатися серйозно науковою роботою. З 1940 р. Іларіон Слинько почав працювати викладачем української мови Мелітопольського педінституту. Та цим планам завадила друга світова війна. З жовтня 1941 р. до вересня 1943 р. знаходився на тимча-

сово окупованій території, працював інспектором у відділі освіти Мелітопольської міської управи. Після звільнення від німецько-фашистських загарбників міста Мелітополя у грудні 1943 року, як тільки відновив роботу педагогічний інститут, учителя Слинька І.І. запрошують викладати тут українську мову. З 1 вересня 1944 р. був мобілізований у діючу армію, брав участь у Великій Вітчизняній війні. Нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня, 4 медалями. З 1945 р. по 1947 р. продовжує працювати в Мелітопольському педінституті.

З 1 вересня 1947 року він перейшов на роботу до Кіровоградського педінституту, де працює протягом кількох років (до 1952 р.). Він викладає курси історичної граматики та сучасної української мови. Саме тут молодий викладач прилучається до серйозної наукової роботи. Першими науковими спробами його були рецензії на збірник вправ з орфографії та на «Граматику української мови А. Загородського», які були надруковані у двох номерах всеукраїнського педагогічного журналу «Радянська школа» за 1947 р. У 1948 році в академічному журналі «Мовознавство» Іларіон Слинько опублікував ґрунтовну рецензію на «Російсько-український словник». У 50-х роках мовознавець звертається і до дослідження історичних писемних пам'яток української мови. Як відомо, такі писемні пам'ятки, як «Грамоти» XIV–XVIII ст., «Літопис Самійла Величка» та ін. є надійним джерелом дослідження історії української мови, становлення її синтаксичної системи. Вражає наукова сумлінність вченого. В його архіві бачимо рукописи, зроблені власноруч, акуратно переписані і збережені у зшитках з палітурками, адже зробити ксерокопію тоді не було можливості, як і не було взагалі друкованого варіанта пам'яток. Саме історичні джерела ХУІІ–ХУІІІ століття стали предметом його незгасаючого творчого натхнення протягом усього життя. Саме вони змушували дослідника десятки і сотні разів перечитувати древні тексти, щоб віднайти в них ті риси українського синтаксису, які лягли в основу літературних норм чи залишилися в минулому як архаїчні, раритетні. Перші наукові захоплення проблемами історії української мови переросли згодом у ґрунтовні наукові дослідження вченого. Першою науковою розвідкою з історичного синтаксису була велика стаття розміром 25 сторінок «Часові звороти в «Літописі

С. Величка», вміщена в «Наукових записках Кіровоградського педінституту» за 1951 р. Свої спостереження над «Літописом Самійла Величка», що виявився надзвичайно переконливим джерелом для вивчення історії української мови, мовознавець узагальнив у кандидатській дисертації «Синтаксис Літопису С. Величка», яку успішно захистив у 1954 році.

Одночасно І.І. Слинко цікавиться і проблемами синтаксису сучасної української мови, питаннями методики викладання української мови в школі. Зокрема, в журналі «Українська мова в школі» за 1952 рік (№ 1) була надрукована його стаття «Способи вираження обставин».

Проте побутова невлаштованість у важкі післявоєнні роки змушує молодого здібного викладача шукати місця праці в різних педагогічних вищих навчальних закладах. Зокрема, якийсь час він працював в Кременецькому та Глухівському педінститутах. У Кременецькому педінституті І.І. Слинко працює з 17 жовтня 1952 р., спочатку старшим викладачем, згодом – завідувачем кафедри української мови.

1 вересня 1956 р. І.І. Слинко переїздить на Буковину і протягом 38 років (до 1994 р.) працює у Чернівецькому університеті. З вересня 1963 року він очолив кафедру української мови, перейнявши її від проф. Чередниченка І.Г., фундатора синтаксичної школи у Чернівцях і керує нею до червня 1988 р. З того часу кафедра визначає два основні напрями – діалектологічний (частина викладачів кафедри серйозно працюють над дослідженням лексики, фонетики й граматики буковинських говірок) і власне синтаксичний, що охоплює проблеми історичного та новітнього синтаксису сучасної української літературної мови. У цій сфері активно працює сам завідувач кафедри, якою незмінно керував протягом двадцяти п'яти років, а також його учні.

І.І. Слинко був людиною надзвичайно скромною. Він не любив розповідати про себе, хвалитися своїми здобутками. Але завжди охоче гордився своїми учнями. Усе життя вони пройшли поруч, дружно, в шані і любові з дружиною Варварою Григорівною (1915 р.н., дівоче прізвище Єфимова) в 1937 р. В 1938 р. у них народився син Владислав, а в 1939 – Євген. Обидва закінчили Чернівецький державний університет (Владислав – біологічний факультет, Євген – фізичний) і працювали завідувачами

лабораторій: Владислав у Троїцьку Московської області, Євген – в Чернівцях. Владислав – кандидат біологічних наук. Євген – доктор фізико-математичних наук, лауреат державної премії України в галузі науки і техніки за 2007 р.

Гілка родини Владислава – в Росії. Старший син Владислава, Юрій, живе і працює в Ярославській області. Він – відомий спеціаліст в галузі іхтіології, автор великої кількості наукових публікацій і декількох опублікованих книжок. Керівник багатьох наукових експедицій у внутрішню Монголію – одне з двох унікальних місць на планеті, де збереглися найдавніші види риб. Інше таке місце, славнозвісний каньйон Колорадо, знаходиться в США. Дивним чином повторилася Монголія в долі Юрія – в 1939–40 рр., під час подій на Халхін-Голі, Іларіон Іларіонович Слинько служив там рядовим технічного складу авіаційного полку. Напевно, з тієї ж причини свого часу він мріяв поступити в авіаційний інститут і на все життя зберіг любов до авіації. Молодші сини Владислава – Олексій і Сергій – живуть і працюють в Москві та Ярославлі.

Гілка сина Євгена лишилася в Україні. Сини та онуки продовжують справу І.І. Слинька – творити справжню науку в якій би то не було галузі. Онука Галина, старша дочка Євгена, живе і працює в Чернівцях. Молодший син Євгена, Василь, працює науковим співробітником Чернівецького відділення Інституту проблем матеріалознавства НАН України. За його спостереженнями, навіть у правнуках Іларіона Іларіоновича (Ольга, Сергій, Кирило, Олена, Валентина, Анастасія, Варвара) можна простежити більш ніж середньостатистичну схильність до філології. Вася Слинько цікавиться історією української мови, пише вірші.

У травні 1971 року І.І. Слинько захистив у Львівському університеті докторську дисертацію «Дослідження з історичного синтаксису української мови XVII–XVIII століть (історія предикативних, присвійних, об'єктних, просторових і часових зворотів)», яка в 1973 році була опублікована як окрема монографія [6].

Особливо плідно працював учений у галузі історичного синтаксису. Зокрема, його перу належать такі фундаментальні праці, як: «Дослідження історичного синтаксису за пам'ятками XIV–XVIII ст. (місцево-просторові звороти)» – Львів, 1968; «Історичний синтаксис української мови за пам'ятками XIV –

ХУІІІ ст. (часові, звороти)» – Чернівці, 1968; «Історія об'єктних зворотів української мови» (Чернівці, 1969) та ін.

Досить високу оцінку науковців здобула монографія І.І. Слинька «Історичний синтаксис української мови» [6], присвячена процесові формування синтаксичної системи української мови на національній основі, що з'явилася в результаті аналізу значної кількості історичних джерел української мови ХІV–ХVІІІ ст., якими вважають грамоти, актові книги, листи й універсали, літописи, релігійно-полемічні трактати тощо. У цій праці автор висвітлює історію розвитку окремих типів синтаксичних конструкцій як засобів вираження об'єктних, означальних та обставинних відношень, що їх по-різному витлумачували на той час граматика української мови, говорить про заміну подвійних відмінків орудним предикативним чи прийменниково-відмінковими формами тощо. Для зіставлення дослідник широко залучає факти українських говорів, розмовного мовлення, аналогічні явища російської, білоруської, польської та інших слов'янських мов, відзначаючи подібність чи відмінність процесів формування граматичних систем споріднених мов. Своє дослідження І.І. Слинько вибудував у діахронічному плані, ставлячи за мету «виявити справжню картину розвитку зазначених конструкцій з урахуванням усієї складності історичного процесу» [6: 4]. Дослідник простежує, які саме синтаксичні форми чи звороти українська мова успадкувала з давньоруської доби, а які виникли пізніше на національному ґрунті української мови або ж є запозиченими з інших слов'янських мов.

Перший розділ «Історичного синтаксису» присвячено аналізу орудного предикативного відмінка, що поступово змінював другий називний, другий знахідний або другий давальний. Тут йдеться також і про предикативне вживання прийменникових конструкцій. Значний фактичний матеріал, використаний для теоретичних узагальнень, учений почерпнув з достовірних історичних джерел. Це дало змогу автору праці переглянути деякі попередні погляди мовознавців на те чи те синтаксичне явище. Зокрема, всупереч твердженням А.А. Москаленка та інших дослідників, які вважали, що орудний предикативний з прийменником ЗА в українській мові почав вживатися тільки з ХVІ ст., І.І. Слинько доводив, що такі звороти були відомі вже

староукраїнським пам'яткам XIV–XV ст. [6: 61]. Принагідно автор зауважує, що такі звороти в пам'ятках XIV–XV ст. вживалися рідко і лише згодом набули більшого поширення, особливо у творах релігійної літератури та деяких актових книгах. Вживання орудного предикативного І.І.Слинько пов'язує з позицією в реченні та синтаксичною сполучуваністю з дієсловами-зв'язками, а також із жанровими особливостями пам'яток. Так, на його думку, орудний предикативний ширше вживається при напівповнозначній зв'язці, ніж при абстрактній. Дослідник зазначає також, що в пам'ятках ділового характеру звороти з другим називним домінують над зворотами з орудним предикативним. Проте в пам'ятках інших жанрів, починаючи з XVI ст., конструкції з орудним предикативним набувають все більшого поширення і переважають над називним. Низку цікавих і важливих спостережень та уточнень вдалося зробити І.І. Слинькові і щодо історії присвійних зворотів. Зокрема, він стверджує, що присвійні прикметники в староукраїнську добу використовувалися набагато вільніше, ніж у пізніший час. З присвійними прикметниками успішно почав конкурувати родовий відмінок із значенням приналежності, проте його вживання в українській мові було менш продуктивне, ніж, наприклад, у російській.

Глибоко та всебічно проаналізував І.І. Слинько історію конструкцій з об'єктним значенням. Зокрема, він підтвердив на великому фактичному матеріалі думку тих учених, які вважали, що безприменникові конструкції з об'єктним значенням вживалися в староукраїнській мові значно частіше, ніж у сучасній літературній українській мові. Проте згодом, з розвитком мови, вони поступилися місцем різним применниковим формам, які точніше передають те чи те значення або синтаксичне відношення.

Схвально відгукнулися про працю І.І. Слинька Л. Гольденберг (в інформаційно-біографічному огляді проблем українського мовознавства в 1972–1973 рр.) [2] та І. Керницький у рецензії, вміщеній в журналі «Мовознавство» за 1974 р. [5].

І. Керницький у рецензії називає цю працю монографією, разом з тим вона стала передусім прекрасним навчальним посібником для студентів українських вишів. Узагальнюючи значення праць І.І. Слинька в галузі історичного синтаксису, І. Керницький відзначав: «Вперше в українському мовознавстві

так старанно і ретельно зібрано й систематизовано великий фактичний матеріал різних жанрів з українських пам'яток староукраїнського періоду, на підставі якого чітко і вдало схарактеризовано процес розвитку названих синтаксичних конструкцій» [5: 88]. На думку рецензента, «ця праця вже своїм фактичним матеріалом, старанно дібраним і систематизованим, має важливе значення для вивчення важливих проблем з історії українського синтаксису» [5: 89].

Праці І.І. Слинька були відомі і в Інституті мовознавства імені О.О. Потебні НАН України. М.А. Жовтобрюх запрошує професора з Чернівців співавтором колективної праці «Історична граматика української мови» (К.: Вища школа, 1980; співавтори – М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко), що стала одним з кращих підручників з історії української мови для студентів університетів [4]. Розділи, написані І.І. Слиньком, були теоретичним узагальненням його власних досліджень з історичного синтаксису про звороти з часовим та просторовим, присвійним та об'єктним значенням, що формували граматичний лад української мови.

Видатним теоретиком виявився професор І.І. Слинько і в царині новітнього синтаксису. Він постійно цікавився найновішою літературою, що з'являлася в Україні та за її межами, опановував нові напрями в синтаксичній науці, зокрема такі, як семантико-синтаксичний, функціональний, комунікативний. У колі наукових інтересів професора І.І. Слинька постійно перебувають найактуальніші проблеми синтаксичної теорії. Передусім він прагне знайти відповідь на питання, які синтаксичні одиниці є предметом вивчення синтаксису, адже воно було і залишається дискусійним. Учені прагнуть відповісти на це питання ще з часів античності, називаючи синтаксичними одиницями слово, словоформу, словосполучення, речення і навіть текст. Для повного усвідомлення того, що таке синтаксис, зауважував І.І. Слинько, не досить тільки перелічити його основні одиниці. Необхідно вказати на те спільне, що об'єднує ці одиниці, – граматичну структуру мови. При цьому слід враховувати, що синтаксичні одиниці різних рівнів пов'язані одні з одними як у системі (структурі) мови, так і під час її функціонування. Питанню про предмет синтаксису І.І. Слинько присвятив спеціальний навчально-методичний по-

сібник для студентів філологічного факультету «Синтаксис сучасної української мови» (Чернівці, 1978) [10]. Проаналізувавши існуючі погляди на предмет синтаксису, професор Слинко І.І. визначає синтаксис як частину граматики, яка вивчає «систему одиниць різних рівнів – словосполучень, простих речень, складних речень і складних синтаксичних єдностей, що створюють структуру мови для її функціонування» [10: 25]. Учений обстоював комплексний підхід до аналізу синтаксичних одиниць: формально-граматичний, семантичний і комунікативний.

Наступними питаннями, які турбували проф. Слинко І.І., були питання про становлення системи засобів вираження присвійності в сучасній українській мові, про особливості дієслівного та прикметникового керування, про кореляцію активних і пасивних конструкцій та ін. Він добре знав історію цих питань, простежив функціонування присвійних прикметників, родового та давального відмінків приналежності в історичних пам'ятках української мови, як також особливості дієслівного керування. А ось навколо питань щодо їхнього вживання в сучасній українській літературній мові точилися суперечки. Тому він запропонував дослідити особливості дієслівного керування в сучасній українській літературній мові своїй аспірантці М.Ф. Кобилянській, яка в 1976 р. захистила кандидатську дисертацію «Дієслівне керування в українській мові». Систему засобів вираження присвійності мала дослідити його аспірантка Н.В. Гуйванюк, яка в 1978 році захистила на цю тему дисертацію. Питання про історію пасивних зворотів досліджував аспірант С.С. Перепелиця, захистивши у 1985 р. кандидатську дисертацію «Реверсивні конструкції української мови в системі активно-пасивної опозиції».

Головним аргументом для встановлення істинності у розв'язанні дискусійних питань є, на думку І.І. Слинко, великий і достатньо переконливий фактичний матеріал на підтвердження тієї чи тієї гіпотези. Цікавили його питання і про співвідношення предикативних відмінків в іменних присудках, і про синтаксичні функції інфінітива, і про особливості відмінкового керування (окремо взятих відмінків), і про засоби вираження прямого додатка, і вчення про іменні односкладні речення, про синтаксичну парадигму речень тощо, яким він присвятив окремі статті. Науковим працям вченого характерна передусім справж-

ня й глибока зацікавленість проблемою. Вони відзначаються всебічним вивченням оцінок і поглядів багатьох мовознавців, намаганням висвітлити те або те питання по-новому, особливо не нав'язуючи своєї думки, а лише зацікавлюючи нею інших. Для своїх наукових статей І.І. Слинько завжди обирав теми проблемні, складні, мало розроблені, такі, що спонукали до дискусії. Про це, зокрема, говорять і деякі назви його наукових розвідок, сформульовані проблемно у формі питальних речень, якот: «Сполучник чи сполучне слово?» (Українська мова і література в школі. – 1987. – №4), «Чи є односкладні речення?» (Мовознавство. – 1989. – №4); «Другорядні чи поширюючі члени речення?» (Мовознавство. – 1990. – №2). Зокрема, він пропонував замінити термін «другорядні члени речення» терміном «поширюючі члени», або «поширювачі», оскільки основне призначення поширювачів означального, об'єктного та обставинного типу (означень, додатків та обставин) – поширювати мінімальну структурну схему речення. Односкладні речення І.І. Слинько називав «одноядерними», оскільки вони мають один предикативний центр – одне «ядро» речення.

Особливо актуальними у плані системного аналізу синтаксичних одиниць можна вважати його статті про парадигматичні відношення в системі простих і складних речень. Вивчення синтаксичної парадигматики – важливий і мало досліджений аспект аналізу мовних одиниць [7; 8; 9]. Пізніше на тему парадигматики простого речення захистить кандидатську дисертацію викладач кафедри сучасної української мови Чернівецького університету Т.М. Романюк. По-новому професор Слинько І.І. підходив і до питання напівпредикативних зворотів та сурядних рядів членів речення. Проблему відмінка він розглядає в ракурсі семантичної структури речення. І.І. Слинько вводить до теорії синтаксису поняття про так звані «комунікати» – окремі висловлення, що не відповідають певному граматичному зразку, як, наприклад, речення-висловлення.

Читаючи основні курси та спецкурси для студентів Чернівецького університету, професор І.І. Слинько постійно й послідовно намагався поєднувати наукову теорію з практикою викладання української мови в школі. Основні проблеми такого взаємозв'язку викладені ним у статті «Чи все зроблено для пере-

будови шкільного синтаксису?» [12]. Наполягав учений на внесенні окремих змін, що підтверджені науковою теорією, у навчальні програми, структуру та зміст шкільних підручників.

Часто з захопленням розповідав І.І. Слинько викладачам на кафедрі про ту або іншу нову працю, яку він сам прочитав. Тут же намагався пристосувати почерпнуті з нової книги відомості до тексту своїх лекцій, тому кожного року цикл лекцій, які читав І.І. Слинько, був оновлений, і викладачам, які вели за ним практичні і лабораторні заняття, доводилося постійно ходити до нього на лекції, щоб вловити те нове русло, в яке скеровує лектор виклад уже відомої традиційної програмової теми.

І.І. Слинько був прекрасним організатором синтаксичної науки в Україні. Зокрема, він започаткував свою діяльність як завідувача кафедри української мови Чернівецького університету проведенням в 1965 році Всеукраїнської наукової конференції з проблем синтаксису. У цій конференції взяли тоді активну участь співробітники Інституту мовознавства АН УРСР, а також провідні науковці університетів та педагогічних інститутів. З доповідями виступили О.С. Мельничук («Про два синтаксичних рівні формування і опису словосполучень»); В.С. Ващенко (Дніпропетровський університет), який в 1940-1941 роках завідував кафедрою української мови Чернівецького університету («Основні підстави стилістичного синтаксису»); І.Г. Чередниченко, який на той час уже працював у Краснодарському педінституті, – «Підрядно-з'єднувальні сполуки присубстантивного підпорядкування (на матеріалі російської та української мов)». У конференції взяли також участь такі відомі сьогодні вчені, а тоді ще зовсім молоді дослідники, як Л.О. Кадомцева, С.Я. Єрмоленко, Н.М. Арват, П.Д. Тимошенко, Г.М. Удовиченко, Т.О. Туліна, Л.М. Полюга, М.У. Каранська та ін. Ця конференція започаткувала традицію проведення синтаксичних конференцій в Україні.

Людина виняткової самодисципліни І.І. Слинько був ініціативним і здібним організатором філологічної науки на Буковині. Вимогливим і доброзичливим вихователем педагогічних кадрів. Десятки поколінь філологів пройшли через мудру науку захованого в синтаксис української мови І.І. Слинька, винісши зі стін Чернівецького університету його напутні слова до вчительської професії і любов до рідної мови. Брав активну участь у громад-

ському житті факультету й університету, міста Чернівців та області. Професор працював наставником академгрупи, членом профбюро, виступав з лекціями в Інституті підвищення кваліфікації учителів Чернівецької області. Був відзначений за сумлінну роботу Грамотою Мінвузу СРСР «За відмінні успіхи в роботі», медаллю «За доблесний труд». І.І. Слинько був прекрасним організатором науково-дослідної роботи студентів в Чернівецькому університеті, очолював методичну й редакційно-видавничу ради філологічного факультету, був членом спеціалізованої ради в Чернівецькому університеті та членом спеціалізованої ради з захисту докторських дисертацій в Ужгородському університеті.

Понад сто наукових праць – такий науковий набуток професора І.І. Слинька. Серед них 7 монографій, підручники та навчальні посібники для вишів, наукові статті, опубліковані в авторитетних всеукраїнських виданнях. Його наукові праці відзначаються високопрофесійним рівнем, надзвичайно відповідальним ставленням до лінгвістичних фактів, аргументованістю та всебічною обґрунтованістю висновків. Він бере активну участь в обговоренні питань українського правопису, виступає на міжнародних та всеукраїнських конференціях, його запрошують до Міністерства освіти і науки України з метою укладання навчальних програм з української мови для вищих навчальних закладів.

Лебединою піснею стала одна з найповніших і найкращих праць професора Слинька, колективна монографія, яку він написав у співавторстві зі своїми учнями (Н.В. Гуйванюк та М.Ф. Кобилянською), – «Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання» [11], що здобула визнання і високу оцінку вчених та викладачів вищих навчальних закладів України. На жаль, учений тримав у руках лише верстку цієї праці, яку підтримали схвальними рецензіями академік В.М. Русанівський, проф. Ю.О. Карпенко (Одеський університет) та доцент Явір В.В. (Криворізький педінститут) і яка надійшла з видавництва «Вища школа» з Києва у грудні 1993 року. Книга вийшла у світ уже після смерті проф. Слинька .І., якого не стало 1 січня 1994 р.

Рецензіями на цю працю відгукнулись К.Г. Городенська, Д.Г. Бучко, С.В. Ломакович, С.І. Дорошенко та ін. мовознавці. Чимало відгуків було вміщено у матеріалах Всеукраїнської нау-

кової конференції, присвяченої 85-річчю проф. І.І. Слинька [1]. Зокрема, К. Городенська відзначила важливість проблемного викладу навчальних курсів української мови для студентів філологічних факультетів. Навчальні підручники з мови в основному ж орієнтують на однозначне розв'язання питань, передбачених програмою. «Проте практика вивчення теоретичних курсів, а також проведення практичних і семінарських занять, – зауважує К. Городенська, – переконує в тому, що творче застосування матеріалу можливе тільки за умови аналізу різних підходів до кожної проблеми, різних бачень того чи іншого явища, бо це привчає мислити, аналізувати, а не бездумно запам'ятовувати наукові постулати» [3:16]. Переваги рецензованого навчального посібника дали підставу автору рецензії зробити висновок, що «він став найсучаснішим, найповнішим, найгрунтовнішим курсом з теоретичного синтаксису, а також найавторитетнішим навчальним посібником для викладачів та студентів вузів України» [3:18]. Додамо ці слова до шани ювіляра, якому б у червні цього року мало виповнитися 100 років. Погляди професора Слинька І.І. на те чи те синтаксичне явище і сьогодні актуальні й сучасні. На його праці досить часто покликаються молоді і вже знані дослідники.

Отож маємо сьогодні нагоду вклонитися низько педагогу і вченому Іларіонові Іларіоновичу Слинькові і, взявши усе найцінніше з його мовознавчої спадщини, продовжити ті наукові дослідження, які він розпочав, але не встиг зробити та на які благословив нас.

Література

1. Актуальні проблеми синтаксису: зб матеріалів Всеукраїнської наук. конф., присв. 85-річчю проф. І.І. Слинька, 16-18 жовтня 1997 р.; відп. ред. Гуйванюк Н.В. – Чернівці : ЧДУ, 1997. – 161 с.
2. Гольденберг Л. Проблеми українського мовознавства у дослідженнях 1972-1973 рр. / ЛГольденберг // Мовознавство. – 1975. – № 1. – С.89–94.
3. Городенська К. Проблемні питання синтаксису у вузі: відгук про навчальний посібник „Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання, автори: І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с. / Катерина Городенська // Актуальні проблеми синтаксису: зб матеріалів Всеукраїнської наук. конф., присв. 85-річчю проф.І.І.Слинька, 16–18 жовтня 1997 р.; відп. ред. Гуйванюк Н.В. –

Чернівці : ЧДУ, 1997. – С.16–18.

4. Історична грамати́ка української мови: Посібник для вузів / М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко, І.І. Слинко. – К. : Вища шк., 1980. – 319 с.

5. Керницький І. Рец. на кн. / І.І. Слинко. Історичний синтаксис української мови. – К. : Вища шк., 1973. – 214 с. / І. Керницький // Мовознавство. – 1974. – №1. – С.89–91.

6. Слинко І.І. Історичний синтаксис української мови: посібник для студ. філол. ф-тів ун-тів / І.І. Слинко. – К. : Вища шк., 1973. – 215 с.

7. Слинко І.І. Парадигматика простого речення української мови (двоскладне речення) / І.І. Слинко // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 23–30.

8. Слинко І.І. Парадигматика простого речення української мови (односкладне речення) / І.І. Слинко // Мовознавство. – 1980. – № 3. – С. 22–29.

9. Слинко І.І. Парадигматика складного речення / І.І. Слинко // Мовознавство. – 1987. – № 3. – С. 12–16.

10. Слинко І.І. Синтаксис сучасної української мови: навч. посібник / І.І. Слинко. – Чернівці : Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1978. – 31 с.

11. Слинко І.І. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання: навч. посібник для студ. філол. фак-тів ун-тів / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.

12. Слинко І.І. Чи все зроблено для перебудови шкільного синтаксису? / І.І. Слинко // Мовознавство. – 1991. – № 5. – С.3–7.

Надія БАБИЧ

ПОВАГА – КАТЕГОРІЯ НЕЗЩИЩЕННА

Так я думаю про свою повагу до професора Іларіона Іларіоновича Слинка, з іменем якого у мене пов'язано багато добрих спогадів, які переросли саме в добрі з плином часу, з осмисленням того періоду мого життя, у якому цей винятково обдарований мовознавець дбав про моє зростання.

На другій вересневій парі з фонетики української мови мого першого курсу на вечірньому відділенні Іларіон Іларіонович дав диктант. Текст був з прози Нечуя-Левицького. Я отримала першу у житті двійку. Через пунктуаційні помилки. Другий диктант

теж за Нечуєм-Левицьким – теж на двійку. Не могла збагнути, що з моєю грамотністю сталося. Наважилась запитати про підставу для деяких ком і тире. Викладач хитро примружився і сказав: «А про авторські розділові знаки Ви чули? Оце вони і є. Я зумисне Вас усіх підвів до того, що університет – не школа. Тут треба більше думати».

От і почали ми думати, а не сліпо конспектувати блискучі лекції завідувача кафедри української мови. Іспит склали успішно.

Студенткою третього курсу я працювала коректором в друкарні університету. Коли вичитувала «Науковий вісник» філологічного факультету, попросила прислати когось для в'яснення сумнівних місць у текстах. Дуже знітилась, коли прийшов Іларіон Іларіонович. Коли з'ясували мої запитання, коротко кинув «Молодець!» і пішов. Через тиждень запропонував мені посаду лаборанта на своїй кафедрі.

Три роки непростої роботи під керівництвом педантичного прискіпливого керівника, який ніколи не підвищував голосу, але міг легко накрити тебе мокрим рушником докору за те, що не впоралася або з його дорученням, або з вимогою до членів кафедри. Часто плакала. Але якось колега – лаборантка іншої кафедри випадково почула, як шеф казав деканові: «Знову плаче, але з кожним днем переконуюсь, що з такої лаборантки будуть люди. Справжні люди!». Плакати я перестала, але не розчарувати завідувача дуже старалася.

Іларіон Іларіонович був керівником моєї дисертації. Стояв на тому, що аспіранта треба сміливо кинути в наукове море, а вже впливе чи ні – проблема і його, і керівника. Впливла.

А відкритих пар страшенно боялася, бо на обговоренні як би добре не відгукнулися колеги, керівник завжди знаходив такі аспекти, які реалізувати я ще не була готова, але яку мали б привести кожного на той рівень, за яким потреба самоудосконалення стане рисою характеру.

Такою рисою постійного самоудосконалення, наукового і методичного, Іларіон Іларіонович відзначився сам. Його лекції не були, можливо, строго академічними за формою, але саме такими – за науковим рівнем. Строгий і безкомпромісний в оцінюванні знань студентів і фахового рівня підлеглих, він був

співчутливою людиною у випадках чийогось болю...

Ми гордилися, що були «Слиньковими». Що, перевтомлені його вимогливістю, вчилися само організованості і твердості характеру. А, заслухані в його наукову не традиційність, відважне новаторство, яке він умів відстоювати перед титулованими опонентами, засвоювали наукову етику.

І невідомо, якими були б ми у цьому науковому і людському світі, якби серед наших великих учителів не було професора Слинька І.І.

Василь СЛИНЬКО

Іларіон Іларіонович Слинько (1912 р.н.) одружився з Варварою Григорівною (1915 р.н., дівоче прізвище Єфимова) в 1937 р. В 1938 р. у них народився син Владислав, а в 1939 – Євген. Обидва закінчили Чернівецький державний університет (Владислав – біологічний факультет, Євген – фізичний) і працювали завідувачами лабораторій: Владислав у Троїцьку Московської області, Євген – в Чернівцях. Владислав – кандидат біологічних наук. Євген – доктор фізико-математичних наук, лауреат державної премії України в галузі науки і техніки за 2007 р.

Гілка Владислава осіла в Росії. Старший син Владислава, Юрій, живе і працює в Ярославській області. Він – відомий спеціаліст в галузі іхтіології, автор великої кількості наукових публікацій і декількох опублікованих книжок. Керівник багатьох наукових експедицій у внутрішню Монголію – одне з двох унікальних місць на планеті, де збереглися найдавніші види риб. Інше таке місце, славнозвісний каньйон Колорадо, знаходиться в США. Дивним чином повторилася Монголія в долі Юрія – в 1939–40 рр., під час подій на Халхін-Голі, Іларіон Іларіонович Слинько служив там рядовим технічного складу авіаційного полку. Напевно, з тієї ж причини свого часу він мріяв поступити в авіаційний інститут і на все життя зберіг любов до авіації.

Молодші сини Владислава – Олексій і Сергій – живуть і працюють в Москві та Ярославлі.

Гілка Євгена лишилася в Україні. Старша дочка Євгена, Галина, живе і працює в Чернівцях. Молодший син Євгена, Ва-

силь, автор цих рядків, працює науковим співробітником Чернівецького відділення Інституту проблем матеріалознавства НАН України. За його спостереженнями, навіть у правнуках Іларіона Іларіоновича (Ольга, Сергій, Кирило, Олена, Валентина, Анастасія, Варвара) можна простежити більш ніж середньостатистичну схильність до філології. Він помічав це і за собою.

***

Я один виходжу на дорогу,
кременистий шлях крізь млу блищить.
Ніч мовчить. Пустеля слуха Бога,
і розмова зоряна звучить.

В небесах урочисто й чудово,
в голубому сьйві спить Земля.
Так чому ж мені так важко знову?
І чого чекаю я здаля?

Я нічого більше не чекаю
і не жаль минулого мені.
Я свободи й спокою шукаю,
я б хотів забутись уві сні.

Та не тим холодним сном могили –
так хотів заснути б серед мрій,
щоб в душі живі дрімали сили,
щоб тривав нечутний подих мій.

Щоб всю ніч і весь мій день для мене
про любов лунав солодкий спів.
Наді мною щоб, завжди зелений,
темний дуб схилився і шумів.

(1941 – 1989 – 2012)

З повагою В.Є. Слинько.

P.S. Юрі вдалося встановити, що мати Іларіона Іларіоновича навчалася на бестужівських курсах в Петербурзі (отже, близько 1890 р., якщо врахувати дату народження Іларіона Іларіоновича).

**ЗАВДАННЯ ТА ЗАПИТАННЯ
ДЛЯ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ,**

які опановують навчальні дисципліни
*«Історія лінгвістичних учень», «Проблеми і досягнення сучасного
українського мовознавства», «Вступ до спеціальності»,
«Методологія та організація наукових досліджень»*

1. Підготувати узагальнювальну таблицю «Основні дати життєвої та творчої біографії професора І. І. Слинька».

2. Назвати основні форми науково-дослідної діяльності І. І. Слинька, установити їхню специфіку, зумовлену історичними реаліями ХХ ст.

3. Як, на Вашу думку, поняття науки пов'язане з поняттям освіти? Наведіть приклади з біобібліографічного нарису про професора І. І. Слинька.

4. Охарактеризувати світоглядні засади наукового пошуку Іларіона Слинька.

5. Доповнити словникову статтю про І. І. Слинька, розміщену у виданні «Українська мова. Енциклопедія», новою важливою інформацією.

6. Укласти абетковий покажчик друківаних праць професора І. І. Слинька.

7. Визначити індекси метамови дослідження І. І. Слинька (за вибором).

8. Підготувати анотований покажчик праць І. І. Слинька до одного з розділів хрестоматії (за вибором).

9. Виступити перед аудиторією з рефератом «Здобутки і перспективи розвитку мовознавчої науки в Чернівецькому університеті».

10. Підготувати тези наукової праці І. І. Слинька «Розвиток досліджень з українського мовознавства на Буковині» (1969), порівняти з напрямками наукової роботи кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

11. Ознайомитися з визначенням поняття «наукова школа» (НШ). Спробувати схарактеризувати особливості чернівецької синтаксичної школи, взявши до уваги ознаки НШ.

Наукова школа – форма організації колективної праці вчених різних поколінь, які працюють і в певній галузі науки, об'єднаних спільністю підходів до розв'язання проблеми, стилю роботи, спільністю наукового мислення, ідей і методів їх реалізації. Це одна з форм утілення таких суттєвих особливостей розвитку науки як наступність досвіду і знань, єдність традицій і новаторства. Функціонування наукових шкіл передбачає боротьбу думок, творчі дискусії та конструктивну критику. Головні ознаки наукової школи: 1) наявність наукового лідера – видатного вченого, який володіє умінням підбирати творчу молодь і навчати її мистецтва дослідження, створювати в колективі творчу, ділову, доброзичливу атмосферу, заохочувати самостійність мислення й ініціативу; 2) висока наукова кваліфікація дослідників, згуртованих навколо лідера; 3) значущість одержаних результатів, високий науковий авторитет у певній галузі науки та громадське визнання; 4) оригінальність методики досліджень, спільність наукових поглядів.

12. *Робота в групах.* Уважно прочитати наукові праці І. І. Слинька: 1) із синтаксису сучасної української мови та 2) методики викладання синтаксису української мови, укласти словничок висловлень ученого про мову, слово, роль граматики в мовній картині світу українців, основних методів вивчення української граматики в ЗНЗ.

13. Дібрати зразки наукових текстів із другого розділу монографії «Мовознавчі й лінгводидактичні аспекти дослідження синтаксису української мови в науковому доробку І. І. Слинька» відповідно до їх функціонального призначення:

- а) оглядовий текст;
- б) методологічний текст;
- в) емпірико-фактологічний текст;
- г) теоретичний текст;
- г) пояснювальний текст;
- д) додатковий текст;
- е) науковий текст комбінованого типу.

14. Написати анотацію однієї з праць проф. Іларіона Слинька (за вибором). Назвати структурні особливості анотацій, типові мовні засоби. Звернути увагу на спосіб подання ключових слів дослідження. Укласти таблицю «Лексико-граматичні засоби для написання анотації наукової статті».

15. Сформулювати стисло практичні поради укладачу анотацій на наукові джерела з актуальних проблем мовознавства.

16. Розкрити поняття «наукова картина світу». З'ясувати мовностилістичні особливості писемних наукових текстів проф. Іларіона Слинька.

17. Прочитати уривок із наукової статті І. І. Слинька (за вибором). Проаналізувати лексичні, граматичні засоби, використані для характеристики наукового мовлення українського дослідника.

18. Виписати з наукових праць проф. Іларіона Слинька (за вибором) приклади опису, розповіді, міркування. Схарактеризувати мовностилістичні особливості дібраних текстів.

19. Обрати науковий текст із монографії, збірника наукових праць, матеріалів конференцій, що його написав І. І. Слинько. Скласти план наукової розвідки (простий, складний, цитатний).

20. Опрацювати науковий текст Іларіона Слинька з актуальних проблем синтаксису, застосовуючи знання про культуру читання наукового тексту. Звернути увагу на його структурні й мовні особливості. Укласти словник незрозумілих лінгвістичних термінів.

**ЗАВДАННЯ ТА ЗАПИТАННЯ
ДЛЯ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ,
які опановують навчальні дисципліни
«Синтаксис української мови», «Актуальні проблеми
синтаксису й пунктуації»**

1. Обґрунтувати завдання синтаксису з огляду на предмет його вивчення (за працею І. І. Слинька «Синтаксис сучасної української мови»; див. підрозділ 2.1).

2. Назвати основні напрями вивчення українського синтаксису. Коротко схарактеризувати кожен із них.

3. Укласти порівняльну таблицю «Класифікація синтаксичних одиниць у науковій та шкільній граматиці».

4. Назвати й схарактеризувати особливості кожної із синтаксичних одиниць вивчення (за працею І. І. Слинька «Синтаксис сучасної української мови»; див. підрозділ 2.1).

5. У чому полягає взаємозумовленість основних одиниць синтаксису?

6. У чому відмінність між предикативними й непередикативними семантико-синтаксичними відношеннями?

7. Окреслити репертуар непередикативних семантико-синтаксичних відношень? Порівняти класифікацію, викладену в колективній праці «Синтаксис сучасної української літературної мови: Проблемні питання» (1994), із працями І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, М. Я. Плющ та ін. Які з проаналізованих семантико-синтаксичних відношень вивчають на уроках української мови в ЗНЗ?

8. Схарактеризувати основні вияви синтаксичного зв'язку на рівні словосполучення, простого і складного речень, надфразної єдності. Порівняти з аналогічною класифікацією в шкільному підручнику й узагальнити розбіжності в таксономіях.

9. Назвіть причини виокремлення таких типів підрядного зв'язку, як координація та відмінкове прилягання.

10. Пояснити особливості керування як типу підрядного зв'язку, прочитавши статтю І. І. Слинька «Відображення синтаксичного керування у «Словнику української мови». Укласти словничок «Складні випадки дієслівного керування».

11. Яке з терміносполучень «другорядний член речення» чи «поширювач структурної схеми речення» відповідає досягненням сучасного формально-синтаксичного напрямку в синтаксисі? Порівняйте Вашу думку з міркуваннями І. І. Слинька (див. п. 2.5.2).

12. Окреслити роль інфінітива в позиційній структурі простого речення. Проілюструвати основні положення наукової розвідки І. І. Слинька «Інфінітив у функції другорядних членів речення».

13. Назвати причини, що спонукали І. І. Слинька написати наукову статтю «Деякі спостереження над прямими додатками в українській мові». Прокоментувати ключові моменти розв'язання проблемного питання синтаксичної теорії.

14. Підготувати реферат на тему: «Типологія простих односкладних речень у синтаксичній концепції І. І. Слинька».

15. Визначити диференційні ознаки генітивних односкладних речень у сучасній українській мові (за працею І. Слинька «Заперечні генітивні речення»).

16. Визначити поняття «синтаксична парадигма» в концепції І. І. Слинька (підрозділ 2.4). Які ідеї граматики лягли в основу наукових досліджень з парадигматики Т. М. Романюк, його учениці?

17. Схарактеризувати найважливіші риси простих ускладнених речень, опрацювавши підрозділ 2.6 монографії.

18. Окреслити категорійний статус комунікативів (за працею «Синтаксис сучасної української літературної мови: Проблемні питання»).

19. Обґрунтувати роль говорів у становленні синтаксичної системи української літературної мови XIV–XVIII ст. Проілюструвати особливості синтаксису буковинських говорів на матеріалі «Словника буковинських говорів» за заг. ред. Ніни Гуйванюк або за виданням «Буковинські говірки : хрестоматія діалектних текстів» (укл. : Н. О. Руснак, Н. В. Гуйванюк, В. Є. Бузинська). – Чернівці : Рута, 2006. – 383 с.), або мови творів Ю. Федьковича, С. Воробкевича, О. Кобилянської, Є. Ярошинської та ін. письменників Буковини.

20. Довести домінуючу роль синтаксичних засобів в ідіостілях українських письменників (див. підрозділ 2.10).

ЗАВДАННЯ ТА ЗАПИТАННЯ ДЛЯ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ,

які опановують навчальні дисципліни

«Методика викладання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах», «Методика викладання української мови в закладах вищої освіти»

1. Установити значущість знань учнів із синтаксису в загальноосвітній школі (за науковою працею І. І. Слинька «Чи все зроблено для перебудови шкільного синтаксису?»).

2. Прокоментувати особливості основних напрямів у роботі над засвоєнням елементів синтаксису: а) практичні спостереження за синтаксичною будовою та інтонаційним оформленням речень; б) формування уявлень про одиниці синтаксису; в) за-

своєння структури речення та найважливіших синтаксичних понять; г) поглиблення знань із синтаксису під час опрацювання несинтаксичних тем; г) формування в учнів уміння використовувати у власному мовленні різнотипних речень і їх синонімів; д) застосування здобутих знань із синтаксису в практиці зв'язного мовлення. Навести приклади з наукової праці Іларіона Слинька «Словосполучення в шкільному курсі мови».

3. Які основні синтаксичні поняття засвоюють учні в школі. Порівняти з репертуаром синтаксичних термінопонять, які формують мовну компетенцію студента-філолога. Назвати збіжні й відмінні риси однієї із синтаксичних одиниць у традиційній і новітній граматиці.

4. Підготуйте реферат на тему «Методи і прийоми теоретично-практичного вивчення синтаксису».

5. Схарактеризувати основні види вправ із синтаксису, що їх використовують на уроках української мови в школі та на практичних заняттях у ЗВО.

6. Як навчити учнів визначати граматичну основу речення? Доберіть вправи, які можна використовувати на різних етапах засвоєння знань у ході вивчення теми «Головні члени речення» (за працею І. І. Слинька «Поняття про речення та його головні члени в шкільному курсі мови»).

7. Доповнити параграф зі шкільного підручника «Засоби вираження підмета і присудка» важливою інформацією, яка стане учням в пригоді під час підготовки до ЗНО.

8. Як навчати учнів установлювати зв'язки між словами в реченні? Обґрунтувати значення таких умінь для розвитку зв'язного мовлення школярів.

9. *Робота в групах.* Обґрунтуйте доцільність розміщення вправ у підручнику для учнів 8-го класу для вивчення однієї з тем: «Речення з однорідними членами», «Речення зі звертаннями», «Речення зі вставними словами» та «Речення з відокремленими другорядними членами». Зіставити власні спостереження з лінгводидактичними поглядами І. Слинька (див. підрозділ 2.6).

10. Підготуйте поради молодому вчителю «Способи розмежування підрядних сполучників і сполучних слів у структурі складного речення» (за працею І. І. Слинька «Сполучник чи сполучне слово?»).

11. Укладіть тестові завдання до теми «Складнопідрядне речення», взявши до уваги настанови І. І. Слинька, викладені в науковій праці «Чи змінюється значення складнопідрядного речення від місця підрядного?».

12. *Робота в групах.* Підготуйте науково-методичні матеріали до таких тем: «Складні випадки синтаксичного розбору словосполучення», «Складні випадки синтаксичного розбору простого непоширеного речення», «Складні випадки синтаксичного розбору простого поширеного речення», «Складні випадки синтаксичного розбору простого ускладненого речення», «Складні випадки синтаксичного розбору складносурядних речень», «Складні випадки синтаксичного розбору складнопідрядних речень», «Складні випадки синтаксичного розбору багатокomпонентних складних речень», «Складні випадки синтаксичного розбору складних речень з різними типами синтаксичного зв'язку».

13. Обґрунтувати принципи розмежування додатків і неузгоджених означень, додатків й іменних обставин (за науковими працями І. І. Слинька, наведеними в підрозділі 2.5).

14. Складіть таблицю «Основні типи синтаксичних і пунктуаційних помилок».

15. Підготуйте реферат на тему «Особливості вивчення синтаксису в школах з національною мовою навчання».

16. Складіть таблиці зіставлення знань і вмінь із синтаксису, сформованих у початкових класах, з мовною та комунікативними компетенціями учнів основної школи.

17. Визначити особливості моделювання уроків різних типів щодо вивчення словосполучень, простих і складних речень у школі.

18. Підготувати реферат на тему «Використання наочності й технічних засобів навчання в процесі засвоєння синтаксичних понять».

19. Укласти бібліографію із журналів «Українська мова та література в школі» й «Дивослово», що висвітлюють методичні аспекти навчання синтаксису (2000–2018 рр.).

20. Науково-методичний практикум для студентів-філологів.

Презентуйте в аудиторії повідомлення про внесок Слинька І. І. у вітчизняну лінгводидактику.

Монографічно-довідкове видання

Ім'я в науці

ПРОФЕСОР ІЛАРІОН СЛИНЬКО

Олена Валентинівна **Кульбабська** – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови;

Наталія Олександрівна **Шатілова** – кандидат філологічних наук, асистент кафедри сучасної української мови.

Комп'ютерна верстка

Кульбабська О. В., Шатілова Н.О.

Обкладинка

Кульбабський А. М.

Підписано до друку 27.12.2019. Формат 60 x 84/16.

Папір офсетний. Друк різнографічний. Ум.-друк. арк. 33,3.

Обл.-вид. арк. 35,8. Тираж 50. Зам. 1012.

Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету

Імені Юрія Федьковича

58000, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2

e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002 р.